

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ISSN: 2307-3322 (Print)
ISSN: 2664-6153 (Online)

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ПРАВО

Випуск 93

— *Частина 1* —

Ужгород, 2026

Журнал включено до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Белов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Белова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;

Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);

Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Жезихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Паневропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);

Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 02 від 05.03.2026 р.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 21500-11300P,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/>

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

Аніщук В.В., Шубала Д.О. РОЛЬ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....	13
Аргат Я.П., Ломакіна І.Ю., Настіна О.І. ВПЛИВ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА НА СУДОВЕ ВИРІШЕННЯ ТРУДОВИХ, СІМЕЙНИХ І ЗЕМЕЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ.....	18
Атаманчук Н.І. УСУНЕННЯ ПРАВОВИХ ПРОГАЛИН У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД.....	23
Бойко І.Й., Ковальчук І.В., Бурдіна О.В. СТАНОВЛЕННЯ НОРМ ЩОДО РІВНОСТІ ЖІНОК І ЧОЛОВІКІВ У ДЖЕРЕЛАХ ПРАВА КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	29
Бондар Н.А., Шишло Н.С. ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ПРАВА ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ.....	35
Васильчук Є.О., Джолос С.В., Шаповал Т.Б. МЕНЕДЖМЕНТ ВУЛИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ЛІВОРАДИКАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАНЬ В УКРАЇНІ НА РУБЕЖІ ХХ – ХХІ СТ.: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	42
Грекул-Ковалик Т.А., Торончук І.Ж., Георге Ф. ІНСТИТУТ ОМБУДСМАНА УКРАЇНИ ЯК МЕДІАТОР СПРАВЕДЛИВОСТІ У ЗАХИСТІ ПРАВ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ.....	49
Грін О.О. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ АВСТРО-УГОРЩИНИ ТА МЕХАНІЗМ ПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЇ 1867 РОКУ.....	55
Гутів Б.І. ОБСЯГ ТА ОБМЕЖЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ГЕТЬМАНА ВІДПОВІДНО ДО КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА 1710 РОКУ.....	65
Дворак А.Ю. ПРИНЦИПИ ПРАВОТВОРЧОСТІ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ТЕХНІКО-ЮРИДИЧНИЙ ВИМІР.....	71
Дручек О.В. БЕЗПЕКА, ДЕРЖАВНА ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ЯК КАТЕГОРІЇ ПРАВА ТА ПРАВОВІ ЦІННОСТІ.....	78
Дудник Р.М. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВОВИХ НОРМ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ПРАВОВИХ СИСТЕМ.....	84
Запотічна Р.А., Сковронська І.Ю. ПЕРЕГОВОРИ ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ.....	90
Козаченко А.І. ЗЕМСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ.....	96
Коритко Л.Я., Кучера А.М. МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ-ПРАВНИКІВ ДО ЄВІ ТА ЄФВВ.....	102
Кравчук С.М. НОВІ ФОРМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЛЮДИНИ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....	107

Крижевський А.В. МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО ЯК КАНАЛ РЕЦЕПЦІЇ РИМСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ В УКРАЇНІ.....	114
Манойло Н.Г. РОЗУМІННЯ ПРИРОДНОГО І ШТУЧНОГО В ДАВНЬОКИТАЙСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ.....	120
Мельник А.І. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА ПРО ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВІ ВІДНОСИНИ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ НАЦІОНАЛЬНОЮ РАДОЮ І ЦЕНТРАЛЬНИМ ВІЙСЬКОВИМ КОМПІТЕТОМ У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ.....	129
Назаренко О.А. ПРИНЦИПИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	135
Николина К. ПРОСТОРОВІСТЬ ПРАВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	144
Ніколенко Л.М. НОРМИ-ПРИНЦИПИ ПРАВА ЄС ЯК КРИТЕРІЙ ДІЄВОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ РЕФОРМ: ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ.....	150
Павлусенко О.В. АНГЛІЙСЬКА МОВА ЯК ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ.....	157
Пастернак Т.М. НЕДОЛІКИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ, В ЯКИХ ЗАКРІПЛЕНО ПРАВА ЛЮДИНИ РІЗНИХ ПОКОЛІНЬ.....	164
Селіхов Д.А. ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	170
Токарчук О.В. ДУХОВНА СТІЙКІСТЬ ТА ІНСТИТУЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ ДЕРЖАВИ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ 1920–1930-Х РОКІВ У СВІТЛІ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....	176
Торохтій Б.Г. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ ВЕТЕРАНІВ/ВЕТЕРАНОК ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ В УКРАЇНІ.....	182
Цуга Ю.Ю. ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НАЦМЕНШИН У МОВНІЙ СФЕРІ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ТА СУЧАСНА ПРАКТИКА УКРАЇНИ.....	188
РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО	
Берченко Г.В., Петришина М.О. РОЛЬ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	195
Гречишникова В.В. ПОВНОВАЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГО, СЕЛИЩНОГО, МІСЬКОГО ГОЛОВИ В ПЕРІОД ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ТА ВОЄННОГО СТАНУ.....	203
Дирдін М.Є., Яцик Т.П. ЗАКРИТТЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ СМЕРТЮ СКАРЖНИКА: ПРАКТИКА КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ.....	210
Дьякова А.А. СПЕЦИФІКА ТА ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ.....	216

Загрішева Н.В. ПРЕДМЕТ РЕФЕРЕНДУМУ У МЕХАНІЗМІ РЕАЛІЗАЦІЇ НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ В УКРАЇНІ ТА ОКРЕМИХ КРАЇНАХ ЄВРОПИ Й АФРИКИ.....	222
Івасик С.М. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ДЕПУТАТСЬКОГО ЗАПИТУ ЯК ІНСТРУМЕНТУ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНТРОЛЬНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ПІД ЧАС ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....	231
Капітан О.І., Дідух Х.В. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА МЕДИЧНУ ДОПОМОГУ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ: ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ ТЕЛЕМЕДИЦИНИ В УКРАЇНІ.....	239
Кірін Р.С. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО Е-УРЯДУВАННЯ МІСТ УКРАЇНИ У ВОЄННИЙ ТА ПОВОЄННИЙ ЧАС.....	247
Логойко О.О. КОНСТИТУЦІЙНІ СУДИ АВСТРІЇ ТА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ЯК ПЕРШІ ІНСТИТУЦІЙНІ ЗРАЗКИ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮСТИЦІЇ В ЄВРОПІ.....	262
Лялюк О.Ю. КОНСТИТУЦІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ.....	268
Марцеляк О.В. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ (ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА).....	275
Марчук М. ФУНКЦІЇ ЦЕНЗІВ: СУЧАСНА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	285
Мельничук О.Ф. ПРАВОВІДНОСИНИ МІЖ ЗДОБУВАЧЕМ ТА ЗАКЛАДОМ ВИЩОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА.....	294
Монастирський М.В. ПОЗАЧЕРГОВІ ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ТА РЕФЕРЕНДУМ ЩОДО ВСТУПУ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В КОНТЕКСТІ МИРНИХ ПЕРЕГОВОРІВ ПО ЗАВЕРШЕННЮ ВІЙНИ ПРОТИ УКРАЇНИ ЗА ІНІЦІАТИВИ ТА ПОСЕРЕДНИЦТВА ПРЕЗИДЕНТА США ТРАМПА.....	300
Мочульська М.С. ЗАСТОСУВАННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ТА ПРАКТИКИ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ У СУДОВОМУ ЗАХИСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ПЕДАГОГІЧНИХ, НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ.....	311
Муртіщева А.О. ПРАВОВА ОСНОВА ТА РОЛЬ ПРЕДСТАВНИКА ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ У КАБІНЕТІ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ.....	321
Омельчук Л.В., Ютовець О.С., Підгородецький В.О. БЕЗОПЛАТНА ПРАВНИЧА ДОПОМОГА В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ ТА ПОТЕНЦІАЛ МОЛОДІ У ПРАВОЗАХИСНІЙ СФЕРІ.....	329
Ондрова Й., Урадник М. ОХОРОНА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В РАМКАХ МЕХАНІЗМУ КОМУНАЛЬНОЇ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СКАРГИ.....	336
Пілюк С.В. ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ СТАНДАРТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВОСУДДЯ: ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄСПЛ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ РЕЛЕВАНТНОГО ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ.....	348
Серединко А.А. ЗАХИСТ ПРАВА НА ОСВІТУ ДЛЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ.....	354

Шаповалов А.С. ОСКАРЖЕННЯ ДО СУДУ ЯК СКЛАДОВА МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПОРУШЕНИХ ВИБОРЧИХ ПРАВ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ.....	360
РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО	
Андрущенко Т.С. ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ДОКАЗУВАННЯ ТА ДОВЕДЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ (ШЛЮБНІ ДОГОВОРИ).....	369
Боднар Т.В. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БАТЬКІВ ЗА УХИЛЕННЯ ВІД ВИКОНАННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ОБОВ'ЯЗКІВ.....	374
Вишневський В.О. ТЕОРІЯ ПОБІЧНОГО ПРОДУКТУ У ПРАВІ SUI GENERIS: РОЗМЕЖУВАННЯ СТВОРЕННЯ ТА ОТРИМАННЯ ДАНИХ.....	380
Гаврік Р.О. ТЕОРЕТИЧНІ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ВИДІВ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ УЧАСНИКІВ ФАКТИЧНИХ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН (У СВІТЛІ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА).....	390
Герц А.А. ДОГОВІР УЧАСТІ В ЖИТЛОВО-БУДІВЕЛЬНОМУ КООПЕРАТИВІ ЯК ФОРМА ЖИТЛОВОГО ІНВЕСТУВАННЯ.....	396
Завальнюк С.В. ВИТОКИ КОНЦЕПЦІЇ ПРОГАЛИН У ПРИВАТНОМУ ПРАВІ В АНТИЧНІЙ ПРАВОВІЙ ДУМЦІ.....	401
Заставенко А.В. ДИСТАНЦІЙНІ ФОРМИ ЗАСТОСУВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ.....	407
Канарик Ю.С. ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ СТОРІН У ПРАВОВІДНОСИНАХ ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ.....	414
Карташ Н.І, Тарасенко Х.Ю. ДОДАТКОВІ ВИТРАТИ НА ДИТИНУ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ, ПІДСТАВИ СТЯГНЕННЯ.....	419
Качурінер В.Л. ВПЛИВ ДІЄЗДАТНОСТІ ОСОБИ НА УЧАСТЬ У ДОГОВОРАХ БУДІВЕЛЬНОГО ПІДРЯДУ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА СУДОВА ПРАКТИКА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....	425
Кот О.О. ЗАХИСТ ПРАВ УЧАСНИКІВ ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН ЗА ПРОЄКТОМ ЦК УКРАЇНИ.....	431
Крижевська О.О. ПРИПИНЕННЯ НОТАРІАЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН У СВІТЛІ СУЧАСНОЇ НОТАРІАЛЬНОЇ ДОКТРИНИ: ЮРИДИЧНІ ФАКТИ ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ.....	438
Лукаsevич-Крутник І.С. ДОГОВІР ПРО ПЕРЕРОЗПОДІЛ СПАДЩИНИ В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ УКРАЇНИ.....	445
Менджул М.В. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВСТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНОГО ФАКТУ ПРО ФАКТИЧНІ ШЛЮБНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	451
Мирза С.С., Пальшков К.Є., Шевчук В.В. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ПРАВОЧИНІВ ЗА УЧАСТЮ МАЛОЛІТНІХ ТА НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ.....	457

Парасюк М.В., Ярунів А.П. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ТВОРЕЦЬ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА І АВТОРСЬКЕ ПРАВО.....	464
Попович К.Г. СПАДКУВАННЯ ПАРТНЕРІВ У ФАКТИЧНИХ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИНАХ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ.....	469
Самілик Л.О., Котович І.О. ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА ОДНОГО З БАТЬКІВ НА УЧАСТЬ У ВИХОВАННІ ДИТИНИ: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ.....	475
Тимошенко О.А. СПІЛЬНА СУМІСНА ВЛАСНІСТЬ ПОДРУЖЖЯ В МЕХАНІЗМІ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ РЕЧОВИХ ПРАВ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ.....	481
Тодуа Ш.Р. КРИТЕРІЇ СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ ТА БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	488
Угриновська О.І., Оліярник Б.Р. ЗАХИСТ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ СТЯГУВАЧА АЛІМЕНТІВ У РАЗІ ПЕРЕБУВАННЯ БОРЖНИКА ЗА КОРДОНОМ: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	495
Федорко М.С. ФУНКЦІОНАЛЬНА РОЛЬ ВИНИ В ІНСТИТУТІ ВІДШКОДУВАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗБИТКІВ: МІЖНАРОДНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАВОВІ ПІДХОДИ.....	503
Чорна Ж.Л. ВСТАНОВЛЕННЯ СЕРВІТУТУ ЩОДО ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК, РОЗТАШОВАНИХ В МАСИВІ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....	509
Шевченко Л.А. МІЖНАРОДНІ ПОДАТКОВІ УГОДИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ГАРМОНІЗАЦІЇ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ.....	515
Ямковий В.І. ВІДНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ЗАРУЧИН В ПРОЄКТІ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: ДАНИНА ТРАДИЦІЯМ ЧИ ПОТРЕБА СЬОГОДЕННЯ.....	521

CONTENTS

SECTION 1. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Anishchuk V.V., Shubala D.O. THE ROLE OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN SHAPING THE LEGAL CULTURE OF YOUTH UNDER MARTIAL LAW.....	13
Arhat Ya.P., Lomakina I.Y., Nastina O. THE INFLUENCE OF ROMAN PRIVATE LAW ON THE JUDICIAL RESOLUTION OF LABOR, FAMILY AND LAND CONFLICTS.....	18
Atamanchuk N.I. ELIMINATING LEGAL GAPS IN THE PROCESS OF IMPLEMENTING REGULATORY LEGAL ACTS: NATIONAL AND EUROPEAN EXPERIENCE.....	23
Boiko I.Y., Kovalchuk I.V., Burdina O.V. THE FORMATION OF NORMS REGARDING THE EQUALITY OF WOMEN AND MEN IN THE SOURCES OF LAW OF THE KYIVAN RUS STATE.....	29
Bondar N.A., Shyshlo N.S. ECOLOGIZATION OF LAW AS AN INSTRUMENT FOR THE IMPLEMENTATION OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT CONCEPT.....	35
Vasylchuk Ye.O., Dzholos S.V., Shapoval T.B. MANAGEMENT OF STREET ACTIVITY OF LEFT-WING RADICAL GROUPS IN UKRAINE AT THE TURN OF THE XX – XXI CENTURIES: A POLITICAL AND LEGAL ASPECT.....	42
Hrekul-Kovalyk T.A., Toronchuk I.Zh., Gheorghe F. THE INSTITUTION OF THE OMBUDSMAN OF UKRAINE AS A MEDIATOR OF JUSTICE IN PROTECTING THE RIGHTS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS: A REGIONAL ASPECT.....	49
Hrin O.O. POLITICAL AND LEGAL PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF AUSTRIA-HUNGARY AND THE MECHANISM FOR ADOPTING THE CONSTITUTION OF 1867.....	55
Hutiv B.I. THE SCOPE AND LIMITATIONS OF THE HETMAN’S POWERS UNDER THE CONSTITUTION OF PYLYP ORLYK OF 1710.....	65
Dvorak A. PRINCIPLES OF LAW-MAKING AND THEIR IMPLEMENTATION UNDER MARTIAL LAW: THE TECHNICAL-LEGAL DIMENSION.....	71
Druchek O.V. SECURITY, STATE AND NATIONAL SECURITY AS CATEGORIES OF LAW AND LEGAL VALUES.....	78
Dudnyk R.M. TRANSFORMATION OF LEGAL NORMS IN THE CONTEXT OF THE DIGITISATION OF LEGAL SYSTEMS.....	84
Zapotichna R.A., Skovronska I.Y. NEGOTIATIONS AS A SPECIAL FORM OF SOCIAL INTERACTION IN LEGAL PRACTICE.....	90
Kozachenko A.I. ZEMSTVO SELF-GOVERNMENT THE TIME OF THE UKRAINIAN PEOPLE’S REPUBLIC.....	96
Korytko L., Kuchera A. METHODOLOGICAL ASPECTS OF LAW STUDENTS’ PREPARATION FOR THE UEE AND THE UPEE.....	102
Kravchuk S.M. NEW FORMS OF SOCIAL PROTECTION FOR INDIVIDUALS IN THE CONTEXT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE DEVELOPMENT.....	107

Kryzhevskiy A.V. MAGDEBURG LAW AS A CHANNEL FOR THE RECEPTION OF THE ROMAN LEGAL TRADITION IN UKRAINE.....	114
Manoilo N.H. UNDERSTANDING THE NATURAL AND THE ARTIFICIAL IN CLASSICAL CHINESE PHILOSOPHICAL THOUGHT.....	120
Melnyk A.I. UKRAINIAN POLITICAL AND LEGAL THOUGHT ON CIVIL-MILITARY RELATIONS BETWEEN THE UKRAINIAN NATIONAL COUNCIL AND THE CENTRAL MILITARY COMMITTEE DURING THE PERIOD OF THE FORMATION OF THE WESTERN UKRAINIAN PEOPLE’S REPUBLIC.....	129
Nazarenko O.A. PRINCIPLES OF LAW-MAKING ACTIVITY: THEORETICAL AND LEGAL CHARACTERISTICS.....	135
Nykolyna K. SPATIALITY OF LAW IN MARTIAL LAW.....	144
Nikolenko L.M. EU LAW NORMS-PRINCIPLES AS A CRITERION OF THE EFFECTIVENESS OF NATIONAL REFORMS: IMPLEMENTATION CHALLENGES.....	150
Pavlusenko O.V. ENGLISH LANGUAGE AS A FOUNDATION FOR NATIONAL SECURITY AND DEFENSE.....	157
Pasternak T.M. SHORTCOMINGS OF LEGAL ACTS ESTABLISHING THE HUMAN RIGHTS OF DIFFERENT GENERATIONS.....	164
Selikhov D.A. INFORMATION SECURITY OF THE INDIVIDUAL: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT.....	170
Tokarchuk O.V. SPIRITUAL RESILIENCE AND INSTITUTIONAL CAPACITY OF THE STATE: POLITICAL AND LEGAL IDEAS OF THE UKRAINIAN EMIGRATION IN THE 1920S–1930S IN THE LIGHT OF MODERN TRANSFORMATIONS.....	176
Torokhtii B.H. THE CURRENT STATE AND WAYS TO IMPROVE STATE SUPPORT FOR VETERANS AND FEMALE VETERANS AND THEIR FAMILY MEMBERS IN UKRAINE.....	182
Tsuha Y.Y. LEGISLATIVE PROTECTION OF MINORITY RIGHTS IN THE LANGUAGE SPHERE: HISTORICAL EXPERIENCE OF CZECHOSLOVAKIA AND CONTEMPORARY PRACTICE IN UKRAINE.....	188
SECTION 2. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW	
Berchenko H., Petryshyna M. THE ROLE OF MUNICIPAL POLICY IN ENSURING REGIONAL DEVELOPMENT: CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECT.....	195
Hrechyshnykova V.V. POWERS OF VILLAGE, SETTLEMENT, AND CITY HEADS DURING DECENTRALIZATION AND MARTIAL LAW.....	203
Dyrdin M.E., Yatsyk T.P. CLOSURE OF CONSTITUTIONAL PROCEEDING IN CONNECTION WITH THE DEATH OF THE COMPLAINANT: PRACTICE OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE.....	210
Dyakova A.A. SPECIFICITY AND CHARACTERISTIC FEATURES OF THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL STATUS OF CONVICTS.....	216

Zahrisheva N.V. THE SUBJECT MATTER OF REFERENDUMS IN THE MECHANISM OF IMPLEMENTING POPULAR SOVEREIGNTY IN UKRAINE AND SELECTED COUNTRIES OF EUROPE AND AFRICA.....	222
Ivasyk S.M. ISSUES OF USING AN MP'S REQUEST AS A TOOL OF CONTROL POWERS DURING THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW.....	231
Kapitan O.I., Didukh Kh.V. CONSTITUTIONAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE RIGHT TO MEDICAL ASSISTANCE IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION: THE EXPERIENCE OF IMPLEMENTING TELEMEDICINE IN UKRAINE.....	239
Kirin R.S. LEGAL FOUNDATIONS OF EUROPEAN INTEGRATION DEVELOPMENT OF LEGISLATION ON E-GOVERNANCE OF UKRAINIAN CITIES DURING WARTIME AND POST-WAR PERIOD.....	247
Lohoiko O.O. THE CONSTITUTIONAL COURTS OF AUSTRIA AND CZECHOSLOVAKIA AS THE FIRST INSTITUTIONAL MODEL OF CONSTITUTIONAL JUSTICE IN EUROPE.....	262
Lialiuk O.Y. CONSTITUTIONAL REGULATION OF PUBLIC AUTHORITY DECENTRALISATION I N THE CONTEXT OF ENSURING SUSTAINABLE REGIONAL DEVELOPMENT.....	268
Martseliak O.V. CONSTITUTIONAL AND LEGAL MECHANISM FOR ENSURING THE RIGHTS OF MILITARY PERSONNEL IN UKRAINE (GENERAL THEORETICAL CHARACTERISTICS).....	275
Marchuk M. FUNCTIONS OF QUALIFICATIONS: MODERN CONSTITUTIONAL AND LEGAL CHARACTERISTICS.....	285
Melnychuk O.F. LEGAL RELATIONS BETWEEN APPLICANTS AND HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN THE CONTEXT OF THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW.....	294
Monastyrskiy M.V. EARLY ELECTIONS OF THE PRESIDENT OF UKRAINE AND A REFERENDUM ON UKRAINE'S ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION IN THE CONTEXT OF PEACE NEGOTIATIONS TO END THE WAR AGAINST UKRAINE AT THE INITIATIVE AND MEDIATION OF US PRESIDENT TRUMP.....	300
Mochulska M.Ye. APPLICATION OF THE CONSTITUTION OF UKRAINE AND THE PRACTICE OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE IN THE JUDICIAL PROTECTION OF THE SOCIAL RIGHTS OF PEDAGOGICAL, SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL WORKERS.....	311
Murtishcheva A.O. LEGAL BASIS AND FUNCTION OF THE REPRESENTATIVE OF THE PRESIDENT OF UKRAINE IN THE CABINET OF MINISTERS OF UKRAINE.....	321
Omelchuk L.V., Yutovets O.S., Pidgorodetsky V.O. FREE LEGAL AID IN UKRAINE: CURRENT CHALLENGES AND THE POTENTIAL OF YOUNG PEOPLE IN THE FIELD OF HUMAN RIGHTS PROTECTION.....	329
Ondrová J., Úradník M. LOCAL SELF-GOVERNANCE PROTECTION WITHIN THE SCOPE OF THE COMMUNAL CONSTITUTION COMPLAINT CONTEXT.....	336
Piliuk S.V. THE RIGHT TO A FAIR TRIAL AS A SOURCE FOR THE FORMATION OF STANDARDS OF NATIONAL JUSTICE: LEGAL POSITIONS OF THE ECtHR AND PROBLEMS OF THEIR RELEVANT APPLICATION IN UKRAINE.....	348

Seredynko A.A. PROTECTION OF THE RIGHT TO EDUCATION FOR PERSONS WITH DISABILITIES IN CONDITIONS OF ARMED CONFLICT.....	354
Shapovalov A.S. APPEAL TO THE COURT AS A COMPONENT OF THE MECHANISM FOR PROTECTING VIOLATED ELECTORAL RIGHTS OF CITIZENS OF UKRAINE.....	360
SECTION 3. CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW	
Andrushchenko T.S. PROCEDURAL ASPECTS OF PROOF AND PROVING IN CIVIL PROCEEDINGS (MARRIAGE CONTRACTS).....	369
Bodnar T.V. PROBLEM ASPECTS OF LEGAL LIABILITY OF PARENTS FOR AVOIDANCE OF PARENTAL DUTIES.....	374
Vyshnevskiy V.O. THE SPIN-OFF THEORY IN THE SUI GENERIS RIGHT: DISTINGUISHING BETWEEN THE CREATION AND OBTAINING OF DATA.....	380
Havrik R.O. THEORETICAL AND REGULATORY ASPECTS OF DEFINING THE CONCEPT AND TYPES OF METHODS OF PROTECTING FAMILY RIGHTS AND INTERESTS OF PARTICIPANTS IN DE FACTO MARITAL RELATIONS (IN THE LIGHT OF THE RECODIFICATION OF CIVIL LAW).....	390
Herts A.A. PARTICIPATION AGREEMENT IN A HOUSING AND CONSTRUCTION COOPERATIVE AS A FORM OF HOUSING INVESTMENT.....	396
Zavaliuk S.V. THE ORIGINS OF THE CONCEPT OF LEGAL GAPS IN PRIVATE LAW IN ANCIENT LEGAL THOUGHT.....	401
Zastavenko A.V. REMOTE FORMS OF APPLICATION OF ALTERNATIVE METHODS FOR THE PROTECTION OF FAMILY RIGHTS.....	407
Kanaryk Yu. PROBLEMS OF PROTECTING THE RIGHTS OF PARTIES IN LEGAL RELATIONS OF TRUST PROPERTY.....	414
Kartash N.I., Tarasenko H.Yu. ADDITIONAL EXPENSES FOR A CHILD: CONCEPT, TYPES, AND GROUNDS FOR RECOVERY.....	419
Kachuriner V.L. THE IMPACT OF A PERSON'S LEGAL CAPACITY ON PARTICIPATION IN CONSTRUCTION CONTRACTS: LEGAL REGULATION AND JUDICIAL PRACTICE IN FOREIGN COUNTRIES.....	425
Kot O. PROTECTION OF THE RIGHTS OF PARTIES TO CONTRACTUAL RELATIONS UNDER THE DRAFT CIVIL CODE OF UKRAINE.....	431
Kryzhevskaya O.O. TERMINATION OF NOTARIAL PROCEDURAL LEGAL RELATIONS IN THE LIGHT OF CONTEMPORARY NOTARIAL DOCTRINE: LEGAL FACTS AND LEGAL CONSEQUENCES.....	438
Lukasevych-Krutnyk I.S. THE AGREEMENT ON THE REDISTRIBUTION OF INHERITANCE IN THE SYSTEM OF CIVIL LAW CONTRACTS OF UKRAINE.....	445
Mendzhul M.V. PROBLEMATIC ASPECTS OF ESTABLISHING A LEGAL FACT OF DE FACTO MARITAL RELATIONS IN WARTIME.....	451

Myrza S.S., Palshkov K.E., Shevchuk V.V. CIVIL LAW REGULATION OF ELECTRONIC TRANSACTIONS INVOLVING MINORS AND UNDERAGE PERSONS.....	457
Parasyuk M.V., Yaruniv A.P. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A CREATOR OF WORKS OF ART AND COPYRIGHT.....	464
Popovych K.H. INHERITANCE OF PARTNERS IN DEFAULT MARRIAGE RELATIONSHIPS IN THE CONDITIONS OF DEGITALIZATION.....	469
Samilyk L.O., Kotovych I.O. FEATURES OF JUDICIAL PROTECTION OF THE RIGHT OF ONE PARENT TO PARTICIPATE IN THE UPBRINGING OF A CHILD: ANALYSIS OF COURT PRACTICE.....	475
Tymoshenko O.A. MARITAL JOINT PROPERTY OF SPOUSES IN THE MECHANISM OF STATE REGISTRATION OF PROPERTY RIGHTS IN UKRAINE: CURRENT STATUS AND PROSPECTS FOR IMPROVEMENT.....	481
Todua Sh.R. CRITERIA FOR BALANCING THE BEST INTERESTS OF THE CHILD AND PARENTAL RIGHTS UNDER MARTIAL LAW.....	488
Uhrynovska O.I., Oliyarnyk B.R. PROTECTION OF THE RIGHTS AND INTERESTS OF MAINTENANCE CREDITORS IN CASE OF THE DEBTOR RESIDING ABROAD: PARTICULARITIES OF LEGAL PRACTICE UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	495
Fedorko M.S. THE FUNCTIONAL ROLE OF FAULT IN COMPENSATION FOR CONTRACTUAL DAMAGES: UNIFICATION AND EUROPEAN LEGAL APPROACHES.....	503
Chorna Zh.L. ESTABLISHMENT OF EASEMENT RIGHTS FOR LAND PLOTS LOCATED IN AGRICULTURAL LAND AREAS.....	509
Shevchenko L.A. INTERNATIONAL TAX AGREEMENTS AS A TOOL FOR HARMONIZING INTERNATIONAL PRIVATE LAW NORMS IN UKRAINE.....	515
Yamkovyy V.I. RESTORATION OF THE INSTITUTION OF ENGAGEMENT IN THE DRAFT CIVIL CODE OF UKRAINE: A TRIBUTE TO TRADITION OR A CONTEMPORARY NECESSITY.....	521

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 340:378.147"364"(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.1>

РОЛЬ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Аніщук В.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри права
факультету бізнесу та права
Луцького національного технічного університету
ORCID: 0000-0002-9854-4932
e-mail: viktoriya.anishchuk@ukr.net*

Шубала Д.О.,
*здобувач, Луцький національний технічний університет
ORCID: 0009-0003-8065-1101*

Аніщук В.В., Шубала Д.О. Роль освітнього процесу у формуванні правової культури молоді під час воєнного стану.

У статті досліджується роль освітнього процесу у формуванні правової культури молоді в Україні під час дії воєнного стану, запровадженого внаслідок збройної агресії російської федерації. Висвітлено необхідність ґрунтовного і аргументованого роз'яснення молодому поколінню, що війна викликає внесення певних змін до законодавства, тому деякі дії можуть стати тимчасово забороненими. Проте важливо наголошувати, що такі заборони вводяться виключно з метою захисту, оборони держави та суспільства від ворожих дій, а не за для примусу чи тиску. Зазначено важливість розвитку у молоді правової свідомості, громадянської відповідальності, здатності діяти в межах норм чинного законодавства та вміння швидко приймати обґрунтовані рішення в умовах підвищених ризиків.

Виокремлено найбільш поширені ризиковані ситуації, які, на жаль, виникають серед молоді, зокрема мова йде про несвідоме поширення фото- та відеоматеріалів об'єктів критичної інфраструктури, місцезнаходження військ, техніки чи пошкоджень внаслідок обстрілів, а також комунікація з ворожими користувачами в соціальних мережах, які маніпулюють та провокують до вчинення протиправних дій.

Запропоновано практичні підходи вирішення таких проблем шляхом проведення тематичних занять, тренінгів, просвітницьких бесід із залученням представників правоохоронних органів, фахівців з кібербезпеки, а також розробки курсів та інноваційних платформ, що навчають молоде покоління правилам цифрової безпеки, а також розвивають навички критичного мислення.

Зауважено, що формування правової культури молоді значною мірою залежить від внутрішнього середовища освітнього закладу, його традицій, цінностей, комунікації та взаємодії між учасниками освітнього процесу. Повага до прав людини, справедливість, рівність та добросовісність у освітньому середовищі закладу сприяють засвоєнню таких форм правомірної поведінки серед молоді.

Зроблено висновок, що освітній процес є невід'ємним елементом формування правової культури молодих громадян, оскільки саме в межах навчального середовища закладаються основи правомірної поведінки, відповідальності та усвідомлення норм законодавства, що є важливим в умовах дії воєнного стану.

Ключові слова: правова культура, правова свідомість, патріотизм, відповідальність, громадянська свідомість, правова освіта, правопорядок, воєнний стан, війна в Україні.

Anishchuk V.V., Shubala D.O. The role of the educational process in shaping the legal culture of youth under martial law.

The article examines the role of the educational process in shaping the legal culture of youth in Ukraine during the period of martial law introduced as a result of the armed aggression of the Russian Federation. It highlights the need for thorough and well-reasoned explanations to the younger generation that war necessitates certain changes to legislation, and therefore some actions may become temporarily prohibited. At the same time, it is important to emphasize that such restrictions are introduced solely for the purpose of protecting and defending the state and society from hostile actions, rather than for coercion or pressure.

The article emphasizes the importance of developing legal awareness, civic responsibility, the ability to act within the framework of current legislation, and the capacity to make prompt and well-reasoned decisions under conditions of increased risk among young people. The most common risky situations faced by youth are identified, including the unintentional dissemination of photos and videos of critical infrastructure facilities, the locations of troops or military equipment, or damage caused by shelling, as well as communication with hostile users on social media who manipulate and provoke unlawful actions.

Practical approaches to addressing these problems are proposed, including the organization of thematic classes, trainings, and educational discussions involving representatives of law enforcement agencies and cybersecurity specialists, as well as the development of courses and innovative platforms that teach digital security rules and foster critical thinking skills among the younger generation.

It is noted that the formation of youth legal culture largely depends on the internal environment of an educational institution, its traditions, values, communication, and interaction among participants in the educational process. Respect for human rights, justice, equality, and integrity within the educational environment contributes to the assimilation of lawful behavior among young people.

The article concludes that the educational process is an integral element in shaping the legal culture of young citizens, as it is within the educational environment that the foundations of lawful behavior, responsibility, and awareness of legal norms are established, which is especially important under conditions of martial law.

Key words: legal culture, legal awareness, patriotism, responsibility, civic awareness, legal education, rule of law, martial law, war in Ukraine.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану, який був запроваджений в Україні у зв'язку зі збройною агресією російської федерації, формування правової культури у молодого покоління набуває особливої актуальності. Реалії сьогодення вимагають від молоді не лише усвідомлення власної відповідальності перед суспільством та державою, а й здатності діяти відповідно до норм права, приймати виважені рішення та дотримуватися законодавства навіть попри кризові та небезпечні ситуації.

Особливої актуальності набуває проблема забезпечення належного освітнього процесу, оскільки у період воєнного стану освітні заклади виступають не лише джерелом знань, а й середовищем формування громадянської свідомості та патріотизму. Важливо, щоб у молоді формувалися навички правомірної поведінки, критичного мислення, уміння орієнтуватися в умовах тимчасових обмежень прав і свобод, які супроводжуються таким станом.

Таким чином, виникає об'єктивна необхідність у дослідженні та теоретичному обґрунтуванні ролі освітнього процесу як одного з важливих інструментів формування правової культури молоді в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Проблема формування правової культури серед молодого покоління є досить ваговою у педагогіці та сучасній правовій науці. Мурашенко О. у своїй роботі провела комплексний аналіз правової культури, як фундаменту правової освіти, детально розкривши її концептуальні аспекти та взаємозв'язок культури особистості та суспільства [3]. У своїх напрацюваннях Кузнецова Ю.В., Гусев Д.А. розглядають правову культуру як механізм реалізації конституційного обов'язку громадян, підкреслюючи, що законодавство набуває значення лише через свідоме сприйняття та дотримання норм особою та суспільством, що вимагає застосування праворозуміння [1]. Атаманова Н.В. та Дяченко О.В. здійснили детальний аналіз поняття,

структури та ознак сучасної правової культури, підкреслюючи, що вона є системою правових цінностей, а її формування залежить від правового виховання як частини загальної соціалізації [2]. Наукове дослідження Варави І.П., Темченко Я.О. та Григоренко М.О., присвячена дослідженню формування правової культури як важливої складової розвитку української державності та демократичних процесів, де, зокрема, уточнюються ключові поняття, аналізуються рівні та структура правосвідомості, визначаються фактори, що впливають на стан правової культури молоді. Окрема увага зосереджена на особливостях формування правової культури майбутніх юристів та запропоновано шляхи її підвищення [6]. У своїх наукових напрацюваннях Федотова Г. проаналізувала основні доктринальні підходи до визначення понять «правова культура» та «правове мислення», що дало можливість уточнити їхній зміст і визначити ключові структурні елементи правової культури [8]. Макаренко Л. досліджувала сучасний стан правової культури в Україні та її впливу на ефективність законотворення, зокрема наголошувала на необхідності оновлення законодавства, формування високих стандартів правової поведінки та розвитку правової свідомості [5]. Брижко М., розкриваючи сутність правової культури молоді, її значення для демократичної держави та роль правосвідомості, підкреслює, що формування правової культури є безперервним процесом і необхідною умовою розвитку правової держави та активного громадянського суспільства [7].

Слід зазначити, що загострення цієї проблематики особливо відчувається під час впровадження воєнного стану внаслідок повномасштабної військової агресії РФ проти України. Саме на особливостях формування правової культури в період воєнного стану зосередилася В. Питльована [4]. Авторка окреслила ключові виклики та наголосила на необхідності балансу між національною безпекою та правами людини, запропонувала низку стратегій для забезпечення правової обізнаності та підтримки правопорядку серед молоді в умовах війни.

Мета дослідження: обґрунтування теоретичних засад та визначення практичних напрямів формування правової культури у молодого покоління в освітньому процесі під час дії воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Молодь є тією категорією населення, яка відповідатиме за майбутній розвиток нашої держави, яка потребує підтримки у формуванні правової культури за для формування демократичного суспільства, заснованого на принципах верховенства права та поваги до прав людини.

Формування правової культури серед молоді, зокрема серед учнів та студентів, є важливим аспектом у зміцненні національної безпеки, забезпечення правопорядку, інформаційної безпеки, виховання відповідального громадянина та становлення свідомої громадської позиції. В цьому процесі слід врахувати особливості воєнного стану як правового режиму, який запроваджується з метою захисту громадян, держави та її територіальної цілісності. Адже його введення супроводжується тимчасовими обмеженнями прав та свобод за для збереження безпеки, тому важливо, щоб молодь усвідомлювала важливість та значення таких обмежень.

В умовах правового режиму воєнного стану значення освіти суттєво посилюється та зазнає певних змін. Освітній процес тепер виконує не лише традиційну функцію забезпечення безперервного навчального процесу, а й трансформується в один із головних елементів механізму формування правової свідомості та громадянської відповідальності молоді перед собою та суспільством.

Освіта, функціонуючи у таких складних умовах, повинна реагувати на нові виклики та завдання, що вимагають додаткових ресурсів, впровадження інноваційних підходів та розроблення ефективних стратегій адаптації. Оскільки саме освітні заклади виступають одними із основних джерел інформування молодого покоління про особливості правовідносин, які викликані введенням воєнного стану, повинні протидіяти ворожій дезінформації та пропаганді, захищаючи права людини та дотримуватися правил безпеки, а також враховувати ризики, що супроводжують сучасний інформаційний простір.

Якщо виокремити типові ситуації, що виникають серед молоді під час війни, то однією із найбільш поширених є несвідоме фотографування чи запис відео об'єктів критичної інфраструктури, військових частин, місць дислокації військових, техніки, пошкоджень після обстрілів та багато інших об'єктів, внаслідок чого може відбутися несанкціоноване поширення такої інформації, що становить пряму загрозу національній безпеці. Оскільки такі данні можуть бути використанні ворожими структурами у своїх цілях, зокрема для коригування ударів, створення диверсій чи ведення розвідки. Особливо небезпечно, коли ці матеріали потрапляють у відкритий доступ, де їх можуть бачити ворожі користувачі, які систематично відстежують усі соціальні мережі та аналізують всю інформацію. У цьому контексті важливим є формування у молоді правил інформаційної безпеки та

усвідомлення особистої відповідальності за власні дії у цифровому середовищі. Тому в освітньому процесі необхідно акцентувати увагу, що такі дії є забороненими у період воєнного стану та за їх вчинення передбачена юридична відповідальність, навіть якщо дії вчинені з необачності.

З метою запобігання подібним інцидентам у закладах освіти необхідно систематично проводити тематичні уроки, виховні години, просвітницькі бесіди та інформаційні кампанії, присвячені роз'ясненню таких обмежень, запрошуючи представників силових структур, військових та фахівців з кібербезпеки. Такі заходи формуватимуть у молоді причинно-наслідковий зв'язок між вчиненням таких дій та можливими наслідками, а у підсумку – добросесну та правосвідому поведінку.

Особливу увагу студентів та учнів слід привернути до діяльності ворожих інформаційних структур у соціальних мережах. Відомі випадки коли російські користувачі провокують українських студентів та учнів до вчинення протиправних дій, що зазвичай супроводжується обіцянками про певну грошову винагороду. Такі дії становлять серйозну загрозу, адже вони спрямовані на підірив довіри до держави, дестабілізацію суспільства та залучення молоді до небезпечних схем, які можуть мати кримінальні наслідки та навіть становити пряму загрозу життю та безпеці особі, яка стала об'єктом ворожої маніпуляції.

Щоб запобігти таким випадкам необхідно організовувати відкриті зустрічі з представниками кіберполіції та правоохоронних органів, які зможуть пояснити реальні ризики та надати практичні рекомендації щодо безпечної поведінки у інтернет середовищі. Не менш важливим є створення освітніх роликів, курсів та тренінгів, які навчатимуть молодь розпізнавати ворожі акаунти, інформаційні провокації та маніпуляції. Крім того, варто розвивати критичне мислення та цифрову грамотність, адже ці навички дозволять розпізнавати фейкову інформацію, уникати контакту з ворожими користувачами та не піддаватися психологічному тиску. Освітні заклади можуть забезпечувати платформи для обговорення таких проблем, формувати середовище довіри та взаємопідтримки. Важливо, щоб учні та студенти розуміли наслідки таких небезпечних діянь не лише для безпеки держави, але й для них самих, оскільки вони можуть стати учасниками кримінального правопорушення.

Завданням освітніх закладів є всебічне інформування молоді, зокрема учнів та студентів, про потенційні загрози, пов'язані з інтернет ресурсами, навчити розпізнавати маніпуляції та діяти відповідно в межах чинного законодавства.

Особливо важливо сформувати чітке розуміння того, що будь-яка комунікація з ворогом та публікація фото, відео матеріалів критичних інфраструктур чи військових частин та висвітлення інформації про обстріли – це порушення закону, за яке передбачена кримінальна відповідальність. Усвідомлення таких ризиків допомагає запобігати необдуманим діям, які можуть мати негативні наслідки як для держави, так і для суспільства.

Тому в освітніх програмах повинна бути виділена певна кількість навчальних годин для інформування про такі протиправні діяння та для вивчення основ цифрової безпеки. Крім того, доцільно залучати відомих людей (артистів, музикантів, спортсменів, блогерів тощо), які користуються авторитетом у молоді для проведення відкритих лекцій з питань правової культури в умовах воєнного стану. Їхня участь у відкритих лекціях, дискусіях чи інформаційних кампаніях сприятиме більшій зацікавленості молоді, оскільки саме лідери думок можуть донести важливі меседжі у доступній та зрозумілій формі.

Погоджуємося з пропозиціями В. Питльованої щодо налагодження співпраці з міжнародними організаціями, що сприяє формуванню правової культури та громадянської свідомості молоді, а також розвитку міжнародних, комплексних програм підтримки правової освіти в умовах воєнного стану [4].

Проте правова культура у освітній сфері формується не лише через навчальні дисципліни, лекції, тренінги тощо, а у першу чергу через внутрішнє середовище навчального закладу (взаємодії і спілкування між керівниками, викладачами або вчителями, студентами або учнями). Оскільки внутрішнє середовище в якому навчається молодь, його цінності, традиції та взаємодія між учасниками освітнього процесу, має важливе значення при формуванні свідомості учнів та студентів. Якщо у навчальному закладі панує повага до людини та її прав, дотримуються принципів справедливості, рівності та добросесності, то ці цінності переймуть і здобувачі освіти. Молодь, перебуваючи у такому середовищі, засвоює не лише теоретичні знання, а й практичні моделі поведінки, що сприятиме не тільки формуванню правової культури, а й зміцненню моральних принципів молодого покоління, виховуванню відповідального громадянина, здатного діяти у межах закону та захищати права інших.

Висновок. Формування правової культури молоді в освітньому процесі під час війни має особливе значення для майбутнього України. Проведене дослідження підтверджує, що освітній процес у воєнний час виконує набагато більшу та глибшу функцію, стає інструментом у вихованні свідомого та відповідального громадянина.

Освіта в умовах війни забезпечує не лише безперервність, а й формує правомірну поведінку, навички критичного мислення, здатність орієнтуватися в умовах тимчасових обмежень прав та свобод. Вона створює середовище де утверджуються цінності доброчесності, рівності, справедливості та поваги до прав людини, як наслідок сприяє вихованню громадян, готових діяти у межах закону та захищати інтереси суспільства та держави.

Таким чином, формування правової культури молоді в освітньому процесі має надзвичайно важливе значення. Молодь повинна не лише знати про певні правові обмеження, а й усвідомлювати їх значення та мету, сприймати їх як необхідні заходи для захисту суспільства і держави. Молоді необхідно роз'яснити, що в умовах війни правові норми можуть зазнати змін, зокрема деякі діяння можуть стати забороненими, проте ці обмеження не є засобом примусу чи тиску, а навпаки їхнє введення спрямоване лише на оборону та захист суспільства і держави від ворожих дій. Відповідно й освітній процес повинен не лише забезпечувати знання базового законодавства, а й формувати у молоді внутрішні переконання свідомого дотримання правових обмежень, введених на період воєнного стану. Адже це забезпечує не лише правову обізнаність та об'єднує наше суспільство, а й формування у молоді відповідального ставлення до безпеки держави та свідомої громадянської позиції, зокрема розуміння власної ролі у подальшому розвитку України. Отже, правова культура є основою системи патріотичного виховання молодого покоління за принципами справедливості, честі та гідності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кузнецова Ю., Гусєв Д. (2023). Правова освіта як детермінанта формування правової культури. *Молодий вчений*, 2 (114), 82-85. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-2-114-16>.
2. Атаманова Н.В., Дяченко О.В. Правова культура та її роль у формуванні правопорядку сучасної української держави. *Нове українське право*. 2022. Вип. 1. С. 82–87. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/201>.
3. Муращенко О. «Правова культура» як ключове поняття правової освіти. *Вісник Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського*. 2024. Вип. 5. С. 11-15. URL: https://visnikkrnu.kdu.edu.ua/statti/2024_5_11.pdf.
4. Питльована В. Особливості формування правової культури в період воєнного стану в Україні. *International Journal "Law & Society"*. 2023. С. 277-283. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/LS/issue/archive>.
5. Макаренко Л.О. Правова культура як фактор ефективності законотворчої діяльності. *Правова держава*. 2022. Вип. 33. С. 141-151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe_2022_33_16.
6. Варава І.П. Формування правової культури молоді як суспільно-правова проблема: теоретичний і практичний аспекти. *Молодий вчений*. 2022. № 1(1). С. 1-5. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2022_1\(1\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2022_1(1)_3).
7. Брижко М. Правова культура молоді: дефініційний аналіз. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. 2023. Вип. 22. С. 78-86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnuchkpn_2023_22_15.
8. Федотова Г.В. Правова культура і правове мислення як основні складові правового суспільства. *Наука і правоохорона*. 2021. № 1. С. 42-49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nip_2021_1_6.

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Аніщук В.В., Шубала Д.О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.9:34(37)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.2>

ВПЛИВ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА НА СУДОВЕ ВИРІШЕННЯ ТРУДОВИХ, СІМЕЙНИХ І ЗЕМЕЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ

Аргат Я.П.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

Білоцерківський національний аграрний університет

ORCID: 0000-0003-2993-9735

Ломакіна І.Ю.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

Білоцерківський національний аграрний університет

ORCID:0000-0001-9184-0862

Ностіна О.І.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

Білоцерківський національний аграрний університет

ORCID:0000-0001-6331-7222

Аргат Я.П., Ломакіна І.Ю., Ностіна О.І. Вплив римського приватного права на судове вирішення трудових, сімейних і земельних конфліктів.

У даній роботі досліджено вплив римського приватного права на формування сучасних підходів до вирішення трудових, сімейних і земельних конфліктів. Встановлено, що римське право стало фундаментом для розвитку багатьох правових систем Європи, а його принципи й категорії продовжують визначати логіку судових рішень у зазначених сферах. Особливу увагу приділено аналізу норм, які регулювали відносини між наймачем і працівником, між членами родини, а також між власниками та користувачами земельних ділянок.

Доведено, що інститути римського права, такі як договір найму, patria potestas та право власності, заклали основу для сучасних концепцій трудових договорів, сімейних обов'язків і земельних правовідносин. Їхня адаптація у правових системах різних країн сприяла формуванню універсальних підходів до вирішення конфліктів, що виникають у цих сферах. Зокрема, принципи добросовісності, рівності сторін та захисту слабшої сторони, які походять із римського права, стали ключовими у сучасній судовій практиці.

У результаті дослідження встановлено, що римське приватне право не лише історично вплинуло на розвиток правових інститутів, але й продовжує бути актуальним у сучасних умовах. Його норми та принципи забезпечують стабільність правової системи, сприяють справедливому вирішенню спорів і формують основу для гармонізації законодавства. Таким чином, доведено, що римське право є не лише історичним феноменом, а й живим джерелом правових рішень, яке має практичне значення для сучасного суспільства.

Варто зазначити, що римське право стало своєрідним «правовим кодом» для багатьох поколінь юристів. Його універсальність полягає у здатності адаптуватися до нових соціальних умов, зберігаючи при цьому базові принципи. Таким чином, римське право виступає не лише історичним джерелом, а й методологічним інструментом для сучасних правників. Воно дозволяє формувати єдині стандарти правозастосування, сприяє розвитку правової культури та забезпечує спадкоємність правових традицій. Саме завдяки цьому римське приватне право залишається актуальним і сьогодні, виконуючи роль містка між минулим і сучасністю. Його значення полягає

не лише у збереженні історичної пам'яті, а й у практичному застосуванні, що забезпечує ефективність правової системи та її здатність відповідати на виклики сучасності.

Ключові слова: римське приватне право, універсальні принципи права, судові вирішення спорів, трудові правовідносини, сімейні правовідносини, земельні правовідносини, судова практика.

Arhat Ya.P., Lomakina I.Y., Nastina O.I. The influence of Roman private law on the judicial resolution of labor, family and land conflicts.

This paper examines the influence of Roman private law on the formation of modern approaches to resolving labor, family and land conflicts. It is established that Roman law became the foundation for the development of many legal systems in Europe and its principles and categories continue to determine the logic of judicial decisions in these areas. Particular attention is paid to the analysis of the norms that regulated the relationship between the employer and the employee, between family members and between owners and users of land plots.

It is proven that the institutions of Roman law such as the employment contract, patria potestas and property rights, laid the foundation for modern concepts of employment contracts, family obligations and land relations. In particular the principles of good faith, equality of parties and protection of the weaker party, which originated in Roman law, have become key in modern judicial practice.

The study found that Roman private law not only historically influenced the development of legal institutions, but also continues to be relevant in modern conditions. Its norms and principles ensure the stability of the legal system, contribute to the fair resolution of disputes and form the basis for the harmonization of legislation. Thus it is proven that Roman law is not only a historical phenomenon but also a living source of legal decisions which has practical significance for modern society.

It is worth noting that Roman law has become a kind of «legal code» for many generations of lawyers. Its universality lies in the ability to adapt to new social conditions, while preserving the basic principles. Thus Roman law is not only a historical source but also a methodological tool for modern lawyers. It allows you to form uniform standards of law enforcement contributes to the development of legal culture and ensures the continuity of legal traditions. It is thanks to this that Roman private law remains relevant today acting as a bridge between the past and the present. Its importance lies not only in the preservation of historical memory but also in practical application which ensures the effectiveness of the legal system and its ability to respond to the challenges of modernity.

Key words: Roman private law, universal principles of law, judicial resolution of disputes, labor relations, family relations, land relations, case law.

Постановка проблеми. Римське приватне право стало основою сучасних правових систем, зокрема у сфері трудових, сімейних і земельних відносин. Його принципи добросовісність, рівність сторін, захист слабшого і сьогодні застосовуються судами. Проте бракує системного аналізу того, як саме ці ідеї трансформувалися та впливають на вирішення сучасних конфліктів.

Актуальним є дослідження спадкоємності римських правових засад у сучасному законодавстві та практиці, щоб оцінити їхню роль і значення для ефективного вирішення спорів.

Мета дослідження: з'ясувати вплив римського приватного права на сучасне судове вирішення трудових, сімейних та земельних спорів. Дослідження спрямоване на простеження історичних витоків правових норм у цих сферах, аналіз трансформації римських правових принципів у сучасних правових системах та визначення значення римського права для формування судової практики і правової культури.

Стан опрацювання проблематики. Римське приватне право давно досліджується як основа сучасних правових систем. У працях правознавців, зокрема О.О. Породько, О.А. Підпригори, М.Й. Бару, та ін., підкреслюється його значення для формування принципів добросовісності, рівності сторін та захисту слабшого учасника. Втім, комплексних робіт, що аналізують його безпосередній вплив на судову практику у трудових, сімейних і земельних спорах, небагато. Переважають дослідження історико-правового характеру, тоді як прикладний аспект залишається недостатньо опрацьованим.

Виклад основного матеріалу. Римське приватне право стало фундаментом для більшості сучасних правових систем, адже саме воно заклало базові принципи власності, зобов'язань, договорів та захисту прав, які сьогодні використовуються у цивільному та комерційному праві. Його рецепція забезпечила єдність правових підходів у Європі та світі.

Основні напрями впливу римського приватного права є поділ права, інститути власності, договірне право і рецепція римського права. Тому поділ права на публічне та приватне право, римляни першими чітко розмежували сфери регулювання такі як інтереси держави та інтереси окремих осіб. Цей поділ зберігся у сучасних правових системах. Інститути власності поділяють на право власності (*dominium*) у римському праві стало основою сучасних норм про володіння, користування та розпорядження майном та принципи захисту власності через позови (*rei vindicatio*) лягли в основу сучасних цивільних процесів. Договірне право, римляни розробили систему зобов'язань і договорів (купівля-продаж, оренда, позика, підряд), яка майже без змін увійшла до сучасного цивільного права. Важливим є принцип *pacta sunt servanda* – договори мають виконуватися, що стало універсальним правилом у міжнародному та національному праві. Правові категорії поділяють на особи, речі, дії – три базові категорії римського права, які визначають структуру сучасних цивільних кодексів і система класифікацій і юридичних понять (наприклад, спадкування, делікти) забезпечила логічність і універсальність сучасного права. Щодо рецепції римського права, то у середньовіччі римське право було відновлене через університети (Болонья, Париж) і стало основою континентальної правової системи (Civil Law). В Україні та інших європейських країнах рецепція римського права сприяла гармонізації законодавства та формуванню єдиних стандартів правозастосування.

Значення римського приватного права полягає у створенні універсальної правової мови та концепцій, які забезпечили розвиток цивільного права, міжнародних стандартів і гармонізацію законодавства в різних країнах. Без римського права сучасні системи не мали б тієї логічної структури та єдності, що дозволяє ефективно регулювати суспільні відносини [1].

Актуальність дослідження для трудових, сімейних, земельних правовідносин. Римське приватне право не обмежується лише цивільними чи комерційними відносинами. Його принципи мають значення і для трудових, сімейних та земельних правовідносин, адже саме воно заклало універсальні підходи до регулювання прав людини, майнових та особистих відносин. Трудове право визначало принцип свободи договору так як у римському праві існували договори найму праці (*locatio conductio operarum*), які стали прообразом сучасних трудових контрактів; зобов'язання сторін, римляни закріпили обов'язок належного виконання роботи та відповідальність за її якість, що актуально для сучасних трудових договорів; захист прав працівника, хоча римське право не знало сучасних соціальних гарантій, воно сформувало основу для правового регулювання відносин між роботодавцем і працівником. Сімейне право визначало шлюб як правовий інститут, римляни розглядали шлюб не лише як моральний, а й як юридичний союз, що визначав права та обов'язки подружжя; опіка та піклування, інститут *tutela* та *cura* став основою сучасних норм про опіку над дітьми та недієздатними особами; спадкування, римське право розробило чіткі правила спадкування, які й сьогодні лежать в основі сімейного та цивільного законодавства. Земельне право визначало право власності на землю, римське право розробило поняття *dominium* та сервітутів (право проходу, користування водою), які стали фундаментом сучасних земельних правовідносин; оренда землі, договори оренди (*locatio conductio rei*) у римському праві стали прообразом сучасних аграрних та земельних договорів; захист прав землевласника, позови про витребування майна (*rei vindicatio*) забезпечували захист власності, що актуально й нині.

Дослідження римського приватного права є актуальним для трудових, сімейних та земельних правовідносин, оскільки воно забезпечує історичну та концептуальну основу для сучасних правових інститутів. Це дозволяє краще зрозуміти логіку розвитку права, уникати суперечностей у законодавстві та гармонізувати правові системи.

Римське приватне право стало джерелом універсальних принципів судового вирішення спорів, які й сьогодні лежать в основі сучасних правових систем, таких як верховенство закону, справедливність (*aequitas*), добросовісність сторін та обов'язковість договорів. Саме ці принципи забезпечили логіку, послідовність і передбачуваність судових рішень.

Ключові універсальні принципи, що походять із римського приватного права: верховенство закону (*lex suprema*) коли у Римі судді керувалися не лише звичаєм, а й писаним правом (закони, едикти магістратів), сучасні суди застосовують цей принцип як обов'язковість закону для всіх учасників спору і справедливність (*aequitas*) коли преторське право вводило корективи до суворих норм цивільного права, щоб забезпечити баланс інтересів сторін. Сьогодні це проявляється у принципах справедливого судового розгляду, який враховує не лише букву закону, а й його дух і добросовісність (*bona fides*), римські юристи вимагали, щоб сторони діяли чесно й сумлінно у до-

говорах та процесі. У сучасному праві це закріплено як принцип добросовісності сторін у судовому процесі та виконанні зобов'язань та *Pacta sunt servanda* (договори мають виконуватися), один із найважливіших принципів римського права, який гарантував стабільність правових відносин. У судовій практиці сьогодні він означає, що суди захищають виконання договорів та зобов'язань, презумпція права та захист слабшої сторони у Римі вже існували механізми захисту неповнолітніх, жінок та осіб, які не могли самостійно захищати свої права. Сучасні суди застосовують цей принцип у вигляді захисту прав споживачів, працівників та інших вразливих груп [2].

Значення для сучасних судових систем. Континентальна система права (*Civil Law*) включає структуру цивільних кодексів та судових процедур прямо спирається на римську традицію. Англосаксонська система (*Common Law*), хоча вона розвивалася окремо, включає принципи добросовісності та справедливості які мають римське коріння. Міжнародне право включає принципи *pacta sunt servanda* та *bona fides* стали основою для вирішення спорів між державами.

Римське приватне право стало універсальним джерелом принципів судового вирішення спорів, які забезпечують баланс між буквою закону та справедливістю. Його спадщина гарантує єдність правових систем і передбачуваність судових рішень у сучасному світі [3].

Розглянемо вплив римського приватного права на судові вирішення трудових конфліктів. Римське приватне право традиційно вважається основою сучасних правових систем. Його значення виходить далеко за межі класичного цивільного права, адже воно заклало універсальні принципи, які й сьогодні застосовуються судами при вирішенні трудових спорів. Хоча у Стародавньому Римі не існувало трудового права в сучасному розумінні, римські юристи сформували базові інститути та концепти, що стали фундаментом для розвитку трудових відносин.

Одним із ключових інститутів був договір найму праці (*locatio conductio operarum*). Він визначав взаємні обов'язки сторін, тобто працівник мав виконувати роботу, а роботодавець забезпечувати оплату. Саме цей договір став прообразом сучасних трудових контрактів. Суди, розглядаючи трудові конфлікти, й нині виходять із тих самих принципів: взаємності зобов'язань та обов'язковості виконання договорів.

Важливим внеском римського права є принцип добросовісності (*bona fides*). Він вимагав від сторін діяти чесно й сумлінно. У сучасному трудовому праві цей принцип проявляється у вимогах до роботодавця створювати належні умови праці, а до працівника – виконувати свої обов'язки якісно та відповідально. Суд, вирішуючи трудові спори, завжди оцінює, чи діяли сторони добросовісно, наприклад, у випадках звільнення чи невиплати заробітної плати.

Не менш важливим є принцип справедливості (*aequitas*), який у Римі дозволяв преторам коригувати суворі норми права задля досягнення балансу інтересів. У сучасних трудових конфліктах цей принцип проявляється у прагненні суду захистити працівника як слабшу сторону правовідносин. Це перегукується з римською традицією опіки над тими, хто не міг самостійно відстояти свої права.

Таким чином, римське приватне право стало джерелом універсальних принципів, які й сьогодні визначають судові вирішення трудових конфліктів. Добросовісність, справедливість, обов'язковість договорів та захист слабшої сторони тому саме ці засади справедливості, обов'язковості договорів та захист слабшої сторони і забезпечують баланс інтересів між працівником та роботодавцем. Завдяки римській спадщині сучасні суди мають інструменти для справедливого та ефективного вирішення трудових спорів, що гарантує стабільність трудових відносин і захист прав людини.

Так як, римське приватне право було основою для багатьох сучасних правових систем, розглянемо також у сфері сімейних відносин. Його підходи до вирішення конфліктів у родині формувалися поступово, від архаїчного права до класичного періоду. Основні принципи: *Patria potestas* (батьківська влада), шлюбні форми (*cum manu* та *sine manu*), опіка та піклування (*tutela, cura*), майнові відносини.

Конфлікти вирішувалися не лише через владу глави сім'ї, а й через правові інститути (шлюбні договори, спадкове право, опіка). Римське право створило баланс між приватною владою та публічним контролем, що стало основою сучасного сімейного права. Воно заклало принципи захисту слабших членів сім'ї (жінок, дітей, сиріт), які й сьогодні є ключовими у правових системах [4].

Завершальним етапом нашого дослідження є римське приватне право у судовому вирішенні земельних конфліктів. Римське приватне право заклало фундамент сучасних цивільних і земельних відносин. Судове вирішення земельних спорів у Римі базувалося на чітких правових

інститутах та процедурах. Основний інститут володіння (*possessio*), володіння землею захищалося преторськими інтердиктами. Це дозволяло швидко вирішувати конфлікти між фактичними користувачами землі, навіть якщо вони не були власниками і власник мав абсолютне право на землю. Судові позови (*rei vindicatio*) застосовувалися для повернення земельної ділянки від незаконного володільця. Сервітути (*servitutes*)—це права користування чужою землею (наприклад, право проходу, проведення води). Судові конфлікти часто виникали через порушення сервітутів, і римське право мало чіткі механізми їх захисту; преторські інтердикти, претор міг видавати накази (*interdicta*), які тимчасово врегульовували конфлікт.

Судові механізми включали позови (*Rei vindicatio*—для захисту права власності і *Actio negatoria*—для заперечення чужих претензій на землю і як приклад, неправомірного сервітуту), та роль претора (претор не лише вирішував спір, а й створював нові правові засоби захисту, що робило систему гнучкою). У цьому контексті необхідно визначити значення для сучасності, отже римська модель розмежування володіння і власності вплинула на сучасне земельне право, інститут сервітутів зберігся й нині (право проходу, комунікацій) і судові механізми Риму стали основою для сучасних позовів у земельних спорах.

Висновки. Римське приватне право стало одним із найважливіших джерел формування сучасних правових систем. Його інститути не лише забезпечували врегулювання конфліктів у сфері сімейних, земельних та трудових відносин у давньому Римі, але й заклали підвалини для подальшого розвитку права в Європі.

У сімейних конфліктах римське право поступово відходило від абсолютної влади глави сім'ї, вводячи механізми опіки та піклування, що сприяло захисту жінок і дітей. Це стало першим кроком до принципу рівності сторін у сімейних відносинах, який ми бачимо сьогодні.

У земельних спорах римляни виробили чітке розмежування між володінням і власністю, а також систему сервітутів. Судові інтердикти претора дозволяли швидко й ефективно захищати права сторін, що стало прототипом сучасних позовних механізмів у земельному праві.

У трудових відносинах, хоча поняття «трудове право» ще не існувало, договори найму (*locatio conductio*) заклали основу для сучасних контрактів між роботодавцем і працівником. Це свідчить про універсальність римських правових інструментів, які могли адаптуватися до нових соціальних умов.

Таким чином, римське приватне право не лише вирішувало конфлікти у своїй епосі, але й створило правову традицію, що забезпечує баланс між інтересами особи, сім'ї, суспільства та держави. Його спадщина й сьогодні залишається актуальною, адже саме вона формує фундамент сучасного цивільного, сімейного, трудового та земельного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Новосад І.В. Імплементация принципів римського права в системі сучасної юриспруденції : веб-сайт. URL: 25.pdf.
2. Основи римського приватного права: за заг. ред Борисової В.І. та Баранової Л.М. / веб-сайт. URL: Rimskpravo.pdf.
3. Новицький І.Б. Римське приватне право: веб-сайт. URL: Римське приватне право. Підручники для студентів онлайн.
4. Майданик Р.А., Рябоконт С.О. Римське приватне право: веб-сайт. URL: Maydanik_Rimske_privatne_pravo_Zmist_1.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 08.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Аргат Я.П., Ломакіна І.Ю., Настіна О.І., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.13 (477:4 - 6 ЄС)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.3>

УСУНЕННЯ ПРАВОВИХ ПРОГАЛИН У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

Атаманчук Н.І.,
доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-3893-084X
e-mail: noicom@ukr.net

Атаманчук Н.І. Усунення правових прогалин у процесі реалізації нормативно-правових актів: національний та європейський досвід.

У статті досліджуються теоретико-прикладні засади усунення правових прогалин у процесі реалізації нормативно-правових актів крізь призму положень Закону України «Про правотворчу діяльність». Визначено, що множинність актів законодавства, динамічність суспільних відносин і недостатня системність нормотворення призводять до появи повних і часткових прогалин, що негативно впливає на принцип юридичної визначеності. Проаналізовано нормативне закріплення дефініції правової прогалини, встановлені законом вимоги щодо її усунення актом відповідної юридичної сили, а також роль суду у подоланні неврегульованості через застосування аналогії закону та аналогії права.

Обґрунтовано, що запропонована українським законодавцем модель усунення правових прогалин та їх подолання загалом відповідає підходам, притаманним державам Європейського Союзу (далі – ЄС), де діє принцип ієрархічності джерел права та розвинені процедури законодавчого моніторингу. Доведено, що у країнах ЄС важливе місце посідає попередження прогалин шляхом проведення оцінки впливу нормативних актів, залучення експертного середовища та широких консультацій із заінтересованими сторонами. Автором приділено увагу порівняльному аналізу зарубіжної доктрини. Розглянуто позиції чеських, польських, литовських і хорватських науковців щодо меж та умов застосування *analogia legis* і *analogia iuris*, вимог до аргументації судових рішень, а також проблеми легітимності аналогії у різних галузях права. Показано, що європейська правова традиція визнає аналогію необхідним інструментом забезпечення безперервності регулювання.

Зроблено висновок, що прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» створило інституційні передумови для формування цілісного механізму подолання прогалин і колізій, однак подальший розвиток має бути спрямований на удосконалення процедур прогнозування, систематизації законодавства та підвищення якості нормопроекування. Наголошено, що імплементація європейського досвіду усунення правових прогалин сприятиме підвищенню якості законодавства, ефективності правозастосовної діяльності та забезпеченню верховенства права в Україні.

Ключові слова: правотворча діяльність, правотворчий процес, нормативно-правові акти, система законодавства, Закон України «Про правотворчу діяльність», правові прогалини, аналогія закону, аналогія права, Європейський Союз.

Atamanchuk N.I. Eliminating legal gaps in the process of implementing regulatory legal acts: national and European experience.

The article examines the theoretical and applied principles of eliminating legal gaps in the process of implementing regulatory legal acts through the prism of the provisions of the Law of Ukraine

«On Law-Making Activity». It is determined that the multiplicity of legislative acts, the dynamics of social relations and the lack of systematicity of norm-making lead to the appearance of complete and partial gaps, which negatively affects the principle of legal certainty. The normative consolidation of the definition of a legal gap, the requirements established by law for its elimination by an act of appropriate legal force, as well as the role of the court in overcoming unregulatedness through the application of the analogy of law and the analogy of law are analyzed. It is substantiated that the model of eliminating legal gaps and overcoming them proposed by the Ukrainian legislator generally corresponds to the approaches inherent in the states of the European Union (hereinafter – the EU), where the principle of hierarchy of sources of law operates and legislative monitoring procedures are developed. It is proven that in the EU countries an important place is occupied by the prevention of gaps by conducting an assessment of the impact of regulatory acts, involving the expert community and broad consultations with interested parties. The author pays attention to a comparative analysis of foreign doctrine. The positions of Czech, Polish, Lithuanian and Croatian scholars on the limits and conditions of application of *analogia legis* and *analogia iuris*, requirements for the argumentation of judicial decisions, as well as the problem of the legitimacy of analogy in various branches of law are considered. It is shown that the European legal tradition recognizes analogy as a necessary tool for ensuring the continuity of regulation.

It is concluded that the adoption of the Law of Ukraine «On Law-Making Activity» created institutional prerequisites for the formation of a holistic mechanism for overcoming gaps and conflicts, however, further development should be aimed at improving forecasting procedures, systematizing legislation and improving the quality of regulatory drafting. It was emphasized that the implementation of European experience in eliminating legal gaps will contribute to improving the quality of legislation, the effectiveness of law enforcement activities, and ensuring the rule of law in Ukraine.

Key words: law-making activity, law-making process, regulatory legal acts, legislative system, Law of Ukraine «On Law-Making Activity», legal gaps, analogy of law, analogy of law, European Union.

Постановка проблеми. Однією із особливостей сучасної правової системи України є значна кількість нормативно-правових актів, а також наявність у чинному законодавстві численних недоліків і правових прогалин. Водночас, важливим кроком на шляху впорядкування правотворчого процесу в нашій державі стало прийняття 24 серпня 2023 р. Закону України «Про правотворчу діяльність» [1], яким було визначено правові та організаційні засади правотворчої діяльності, принципи і порядок її здійснення, учасників правотворчої діяльності, правила техніки нормопроекування, порядок здійснення обліку нормативно-правових актів, а також правила дії нормативно-правових актів, усунення прогалин, подолання колізій у нормативно-правових актах та здійснення контролю за реалізацією нормативно-правових актів.

Усунення правових прогалин та подолання колізій норм права під час реалізації нормативно-правових актів є важливою передумовою забезпечення верховенства права, стабільності правової системи та довіри громадян до державних інституцій. Досвід країн ЄС має важливе значення для нашої держави, оскільки саме там вироблено ефективні механізми усунення колізій та прогалин у праві як на рівні національного законодавства так і в межах загальноєвропейського правового простору. Вивчення цих підходів сприятиме вдосконаленню української правотворчої діяльності та правозастосовчої практики, а також наближення національної правової системи до європейських стандартів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти усунення правових прогалин досліджували такі українські науковці як: Н. Атаманчук [2]; А. Коструба, М. Галянтич, С. Іскра, А. Дришлюк [3]; С. Завальнюк, В. Завальнюк, І. Завальнюк [4] та інші. Серед зарубіжних вчених, праці яких присвячені усуненню правових прогалин є: Markéta Whelanová наводять приклади прогалин у законодавстві Чехії, пропонуючи методи їх усунення та шляхи їх вирішення у майбутньому [5]; Paula Jalinskaitė аналізує можливість застосування аналогії у кримінальному праві Литви [6]; Aneta Kaźmierczyk розглядає *analogia legis* – застосування правової норми до фактів подібної, але не врегульованої законом справи в Польщі [7]; Sylwia Przewoźnik здійснює аналіз *analogia legis* та *analogia iuris* як методів заповнення правових прогалин, підходи польської правової доктрини [8]; Katarzyna Źák Krzyżanková вивчає роль аналогії як способу заповнення законодавчих прогалин в чеській системі права [9]; Źaklina Harašić аналізує загальний порівняльний контекст досвіду Хорватії [10].

На сьогодні актуалізується потреба вивчення досвіду країн ЄС щодо усунення правових прогалин задля адаптації його позитивних аспектів на шляху удосконалення правотворчого процесу в нашій державі. Тому, **метою дослідження** є аналіз механізмів усунення правових прогалин у світлі Закону України «Про правотворчу діяльність» та оцінка рівня їх відповідності загальноєвропейським стандартам законодавчого процесу з урахуванням національної практики та міжнародних рекомендацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «правові прогалини» закріплено в ч. 1 ст. 65 Закону України «Про правотворчу діяльність» [1] як повна або часткова відсутність норми права, що не забезпечує завершеність правового регулювання відповідних суспільних відносин. Це визначення цілком відповідає європейському розумінню правових прогалин, в якому розрізняють повні прогалини (коли відносини не врегульовані взагалі) і часткові (недостатня конкретизація норми). Відповідно ч. 2 ст. 65 Закону України «Про правотворчу діяльність» [1] у разі виявлення правової прогалини відповідний суб'єкт правотворчої діяльності зобов'язаний прийняти (видати) нормативно-правовий акт, що її усуває, актом того самого виду, що містить прогалину. Усунення правової прогалини шляхом прийняття (видання) нормативно-правового акта нижчої юридичної сили не допускається. Це положення відповідає принципу юридичної ієрархії, що діє і в країнах ЄС при якому акт нижчої сили не може змінювати чи доповнювати акт вищої юридичної сили. Таким чином, Україна наслідує європейський підхід до формальної законності: усунення прогалин – це компетенція того самого рівня правотворчості.

Варто зазначити, що види нормативно-правових актів визначено у ч. 2 ст. 9 Закону України «Про правотворчу діяльність», а саме: 1) Конституція України - Основний Закон України; 2) закони; 3) підзаконні нормативно-правові акти [1].

Досліджуючи місце та роль підзаконних нормативно-правових актів у системі чинного законодавства України, Н. Атаманчук [11, с. 78] доведено, що підзаконні нормативно-правові акти посідають важливе місце в усій системі нормативного регулювання, оскільки забезпечують виконання законів шляхом конкретизованого нормативного регулювання всього комплексу суспільних відносин.

Поділяємо думку науковців [12, с. 495] про те, що для усунення більшості прогалин не потрібно приймати новий нормативно-правовий акт на заміну того, що містить прогалину, а достатньо внести необхідні зміни до вже чинного.

Варто зазначити, що важлива роль у подоланні правової прогалини належить суду, особливо в умовах, коли законодавство не встигає за динамікою суспільних змін.

Відповідно ч. 3 ст. 65 Закону України «Про правотворчу діяльність» [1] суд для подолання правової прогалини може застосовувати у випадках, передбачених законом: 1) аналогію закону - шляхом застосування до неврегульованих суспільних відносин положень закону, який регулює подібні суспільні відносини; 2) аналогію права - шляхом застосування до суспільних відносин, не врегульованих нормативно-правовими актами, загальних принципів права. Зауважимо, що передумовою застосування аналогії права слугує відсутність не тільки норм, які можуть урегулювати спірні відносини, а також і правил, здатних передбачити схожі на них відносини. Тобто аналогія права використовується у випадках, коли спір, що виник із неврегульованого законом відношення, не може бути вирішений на підставі аналогії закону.

У Листі Міністерства юстиції України від 30 січня 2009 р. № Н-35267-18597 [13] зазначено, що під час вирішення справи за аналогією закону чи аналогією права обов'язковим є дотримання таких умов: а) аналогія допустима лише у разі повної чи часткової відсутності правових норм; б) суспільні відносини, до яких застосовується аналогія, мають знаходитися у сфері правового регулювання; в) має бути схожість між обставинами справи і наявною нормою за суттєвими юридичними ознаками; г) пошук норми, що регулює аналогічний випадок, має здійснюватися спочатку в актах тієї самої галузі права, у разі відсутності – в іншій галузі права і у законодавстві загалом; г) винесене у процесі використання аналогії правове рішення не має суперечити нормам закону, його меті; д) обов'язково має бути мотивоване пояснення причин застосування рішення за аналогією до конкретного випадку.

Водночас, ч. 4 ст. 65 Закону України «Про правотворчу діяльність» встановлює обмеження у застосування аналогії права та аналогії закону, зокрема, аналогія закону або аналогія права не застосовуються для: визначення підстав, меж повноважень та способу дій органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб; притягнення особи до юридичної відповідальності [1].

Вважаємо, що прогалини у праві, як специфічне юридичне явище, властиве багатьом країнам та міжнародному праву, що зумовлює потребу вивчення досвіду країн ЄС щодо їх подолання на шляху вступу України до ЄС.

Paula Jalinskaitė провівши аналіз правової доктрини, національного та міжнародного правового регулювання та судової практики, було встановлено, що аналогія може бути застосована в кримінальному праві, якщо її застосування: 1) не порушує загальних принципів права; 2) не порушує загальнодоступних, конституційних та процесуальних прав і свобод осіб; 3) не ускладнює правове становище обвинуваченого, і останній не засуджений за законом іншої (некримінальної) правової мети [6].

Žaklina Harašić вважає, що особливий інтерес у практиці хорватських судів, представляє використання *analogia legis* та *analogia iuris*, а також заповнення правових прогалін за допомогою них. Вважається, що суди заповнюють правові прогалини, використовуючи правову аналогію, щоб замість правового положення, яке мало бути застосоване, але не існує, було знайдено та застосовано до справи інше відповідне положення. Правова аналогія заповнює правові прогалини таким чином, щоб замість положення, яке мало бути застосоване до справи, але не існує, застосовувався правовий принцип [10].

На думку Katarzyna Źák Krzyżanková, щоб аналогія стала легітимним та ретроспективно перевіраним інструментом заповнення прогалін у законодавстві, обґрунтування її використання у справі, що розглядається, має бути викладене в логічній формі, що означає реконструкцію передумов, що лежать в основі аргументації за аналогією. Тому орган, що приймає рішення, повинен, зокрема, розглядати питання, чому дана справа є так званою аналогічною ситуацією в праві, обґрунтувати вибір джерела аналогії (конкретної юридично врегульованої справи або правового принципу) та спосіб вирішення розбіжностей між справою, що розглядається, та аналогічною [9].

Здійснюючи аналіз правових актів Aneta Kaźmierczyk приходить до висновку, що в багатьох випадках тлумачення юридичного тексту стикається з ситуаціями, які прямо не врегульовані чинними положеннями, тобто з так званими прогалинами в праві. У таких випадках слід спочатку вдатися до директив лінгвістичного, системного та функціонального тлумачення. Однак, якщо вони не допомагають усунути прогалину в праві, необхідно вдатися до правил юридичного мислення. Одним із видів такого мислення є *analogy legis*, яка передбачає застосування правового положення до аналогічного випадку, який не був врегульований законом. Однак застосовність цього типу міркування залежить як від виконання відповідних умов, так і від відсутності обставин, що виключають застосування *analogia legis*, а також відсутності заборони на застосування *analogia legis* у межах конкретних галузей права [7, с. 30-31].

Як зазначає Sylwia Przewoźnik, ідеальна правова система повинна регулювати всі сфери, що потребують таких дій. Однак аналіз правових актів призводить до висновку, що в багатьох випадках тлумачення юридичного тексту стикається з ситуаціями, які прямо не врегульовані чинними положеннями, тобто з правовими прогалинами. Висновок за аналогією є способом вирішення справ, не врегульованих правовими положеннями – засобом заповнення різних типів прогалін у праві [8, с. 71-72].

На думку Žaklina Harašić коли йдеться про аналогію в праві, існує чотири типи аналогій: законодавча аналогія (*analogia legis*), юридична аналогія (*analogia iuris*), аналогія *inter legem* та аналогія, яку ми використовуємо в праві прецедентів [10].

Армен Асатрян робить висновок, що термін «усунення прогалін» у праві відображає суть діяльності законодавчих органів, а використання цього терміну характеризує діяльність виключно законодавчих органів. Що стосується судів, то, на думку науковця, ці державні органи заповнюють цю прогалину [14].

Вважаємо, що важливого значення набуває пошук шляхів попередження правових прогалін через постійний аналіз законодавства та виявлення сфер, що потребують врегулювання, створення єдиної системи законодавства, яка б охоплювала всі сфери суспільних відносин, впровадження нових методик аналізу та прогнозування правових прогалін. Досвід країн ЄС щодо усунення правових прогалін у процесі реалізації нормативно-правових актів включає систематичний моніторинг, оцінку впливу актів, консультації з зацікавленими сторонами та застосування комплексних методів правового регулювання, таких як внесення змін до актів, видання підзаконних актів або використання судової практики для заповнення прогалін. Зокрема, оцінка впливу проєктів нормативно-правових актів на суспільні відносини є обов'язковою у багатьох країнах світу, та-

ких як Естонія, Фінляндія, Італія, Велика Британія, Чехія, Франція, Німеччина, Греція, Польща, Угорщина, Латвія, Швеція тощо. Оцінка впливу (Impact Assessment, IA) є ключовим інструментом у процесі розробки законодавства в країнах ЄС, що дозволяє аналізувати потенційні наслідки запропонованих законопроектів та допомагає ухвалювати обґрунтовані рішення [15, с. 10-11].

Вважаємо, що усунення правових прогалин у процесі реалізації нормативно-правових актів є важливою проблемою правозастосування, яка стосується ефективності правової системи та якості законодавства в цілому. Усунення прогалин є не лише технічним процесом, а перш за все, є частиною забезпечення верховенства права, правової визначеності та справедливості. Ефективна реалізація нормативно-правових актів можлива лише за умови якісного законодавства, активної ролі судів, а також розумного застосування правових принципів.

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо, що правові прогалини норм права є неминучим явищем правової системи й зумовлені динамічними суспільними змінами та оновленням законодавства. При цьому, усунення правових прогалин і подолання колізій норм права є складовою правозастосовчої діяльності, яка спрямована на забезпечення ефективної реалізації норм права та захисту прав і свобод людини. Ключову роль у подоланні правових прогалин відіграє судова практика, забезпечуючи безперервність правового регулювання через застосування аналогії закону або аналогії права. В умовах сьогодення важливими шляхами попередження появи нових правових прогалин у праві залишається систематизація законодавства, правова реформа та вдосконалення правотворчої діяльності.

Вважаємо, що прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» та його подальше введення в дію безперечно сприятиме вдосконаленню як правотворчого процесу, так і правозастосовчої практики, оновленню законодавства, забезпеченню його системності, повноти, логічності, відповідності визнаним світовим і європейським стандартам. Оскільки метою прийняття цього Закону у преамбулі визначено саме «впорядкування правотворчої діяльності в Україні, посилення взаємодії між учасниками правотворчої діяльності у процесі підготовки нормативно-правових актів, а також контролю за їх реалізацією, забезпечення участі громадянського суспільства у правотворчій діяльності та якості законодавства України». Окрім того, зазначений Закон містить окремий розділ - Розділ XI «Правові прогалини, подолання правових колізій», який включає ст. 65 «Усунення правових прогалин та їх подолання» та ст. 66 «Подолання колізій норм права під час реалізації нормативно-правових актів». Саме ці положення в подальшому забезпечуватимуть цілісність та послідовність правової системи, а також надаватимуть чітких механізмів для врегулювання ситуацій, коли законодавство містить правові прогалини або колізії норм права. Закріплення на нормативному рівні основних засад побудови системи законодавства, визначення шляхів усунення правових прогалин та подолання колізій норм права у процесі реалізації нормативно-правових актів є надзвичайно важливою передумовою формування якісного вітчизняного законодавства.

Необхідною передумовою забезпечення ефективності правової системи нашої держави є, перш за все, внутрішня і зовнішня узгодженість прийнятих нормативно-правових актів, відсутність суперечностей між ними, а також, за необхідності, усунення правових прогалин та подолання колізій норм права. Ретельне і всебічне дослідження суперечностей, що виникають у суспільних відносинах, що регулюються правом обумовлюють актуальність тематики дослідження усунення правових прогалин норм права у процесі реалізації нормативно-правових актів та створюють необхідність подальшого реформування чинного законодавства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#n59>.
2. Атаманчук Н.І. *Усунення правових прогалин та подолання колізій норм права у процесі реалізації нормативно-правових актів*. Правотворча діяльність в Україні: європейський вектор розвитку законодавства: монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської. Київ: Алерта, 2025. С. 258-279.
3. Kostruba A., Haliantych M., Iskra S., Dryshliuk A. Legal Gaps: Concept, Content, Problems of the Role of Legal Doctrine in Overcoming them. *Statute Law Review*, Volume 44, Issue 2, August 2023, hmac016, <https://doi.org/10.1093/slr/hmac016>.

4. Zavalniuk S., Zavalniuk V., & Zavalniuk I. The analogy of statute and the analogy of law as doctrinal instruments for legal response to economic challenges. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2025. 11(3). 117-123. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2025-11-3-117-123>.
5. Markéta Whelanová. Implementation of EU Regulations in Czechia, *Statute Law Review*, Volume 45, Issue 1, April 2024, hmad017, <https://doi.org/10.1093/slr/hmad017>.
6. Jalinskaitė P. Can the analogy be applied in criminal law?. *Law Review / Teisės apžvalga*. 2024. 2 (28). 99–130. <https://doi.org/10.7220/2029-4239.28.5>.
7. Kaźmierczyk A. Conditions for the Use of Analogia Legis. *Krakow Review of Economics and Management Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego W Krakowie*. 2015. 911, 21-32. <https://doi.org/10.15678/krem.772>.
8. Sylwia Przewoźnik. Zupelność systemu prawa. Analogia legis jako metoda uzupełniania luk w prawie. *Studia Prawnicze: rozprawy i materiały*. Vol. 30, №. 1 (2022). S. 71–85. DOI: 10.48269/2451-0807-sp-2022-1-006.
9. Katarzyna Žák Krzyžanková. K dotváření práva cestou analogie aneb jak zvýšit legitimitu a prosystémovost analogické argumentace v právu. *Acta Universitatis Carolinae – Iuridica*. 2021. Vol. 67. №. 1. S. 37–56. DOI:10.14712/23366478.2021.3.
10. Žaklina Harašić. Analogy in Law: Meaning and Use. *Pravni vjesnik*. 2018. Vol. 34. №. 3-4. <https://ojs.srce.hr/index.php/pravni-vjesnik/article/view/7365>. <https://doi.org/10.25234/pv/7365>.
11. Атаманчук Н.І. Місце та роль підзаконних нормативно-правових актів в системі чинного законодавства України. *Нове українське право*. 2024. Вип. 3. С. 69-79. <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.3.8>.
12. Науково-практичний коментар Закону України «Про правотворчу діяльність»/ за заг. ред. Стефанчука Р.О. Київ: Видавництво Ліра-К, 2024. 576 с.
13. Щодо порядку застосування нормативно-правових актів у разі існування неузгодженості між підзаконними актами: лист Міністерства юстиції України від 30 січня 2009 р. № Н-35267–18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v3526323–09#Text>.
14. Asatryan A. The Concept of Filling, Eliminating Gaps int Law and Ways to Overcome Them. *Bulletin of Yerevan University C: Jurisprudence*. 2023. 14.1 (38), 3-19. <https://doi.org/10.46991/BYSU:C/2023.14.1.003>.
15. Атаманчук Н.І. Оцінка впливу проекту нормативно-правового акта на суспільні відносини: досвід країн Європейського Союзу та можливості для України. *Нове українське право*. 2025. Вип. 1. С. 9-18. <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.1>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Атаманчук Н.І., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК [340.1:347.12]:342.722:305-055.1/.2](477-25)(094)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.4>

СТАНОВЛЕННЯ НОРМ ЩОДО РІВНОСТІ ЖІНОК І ЧОЛОВІКІВ У ДЖЕРЕЛАХ ПРАВА КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Бойко І.Й.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8444-6787
e-mail: igor.boiko@lnu.edu.ua*

Ковальчук І.В.,

*доктор філософії у галузі права,
старший викладач кафедри суспільно-політичних наук
Вінницького національного технічного університету
ORCID: 0009-0007-7467-5317
e-mail: ivankovalchuk@vntu.edu.ua*

Бурдіна О.В.,

*здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
зі спеціальності 081 «Право»
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0009-0003-3404-6840
e-mail: oleksandra.burdina@lnu.edu.ua*

Бойко І.Й., Ковальчук І.В., Бурдіна О.В. Становлення норм щодо рівності жінок і чоловіків у джерелах права Києво-Руської держави.

У статті проаналізовано історичний досвід становлення норм про гендерну рівність у джерелах права Києво-Руської держави. Зазначено, що у сучасних умовах війни росії проти України проводиться активна робота щодо європейської інтеграції. Одним із завдань є ефективне забезпечення нормативно-правового регулювання та реалізації якісної гендерної політики. Сьогодні важливо привести чинне законодавство України у відповідність до стандартів Європейського Союзу в сфері гендерного паритету. Особливий інтерес викликає гендерний паритет в системі публічної служби, яка у сучасних умовах має важливе значення, зокрема реалізовує функції держави (публічні службовці забезпечують виконання законів, державних програм і рішень органів державної влади); здійснює захист прав і свобод громадян; сприяє підтриманню правопорядку, безпеки та соціальної стабільності в державі; забезпечує прозорість, підзвітність влади та участь громадян в управлінні державними справами та ін. Гендерний паритет у системі публічної служби передбачає рівне представництво жінок і чоловіків у державних органах та органах місцевого самоврядування, а також забезпечення рівних можливостей для доступу до посад, кар'єрного зростання та участі в ухваленні рішень.

Показано, що формування гендерної політики в сучасній Україні, серед іншого, передбачає вивчення історичного досвіду. Гендерна рівність в українському праві формувалася поступово – від поодиноких норм права до сучасної системи антидискримінаційного законодавства. Значний інтерес представляє вивчення джерел права Києво-Руської держави, які містили окремі норми щодо прав чоловіків і жінок.

Наголошено, що у Києво-Руській державі взаємини між чоловіком і дружиною здійснювалися на принципах рівноправності, духовності, гуманізму та справедливості. Правове становище жінки в сім'ї було як для того часу на високому рівні, її права охороняла держава. У нормах Руська Правда жінка, зокрема мати, мала відносно вищий правовий статус, ніж у багатьох інших правових системах того часу. Зокрема, мати мала право успадковувати майно та розпоряджатися

ним. Після смерті чоловіка вона часто ставала главою родини та опікуном дітей. Вдова зберігала право на частину майна чоловіка (так звану «вдовину частку»). За посягання на честь чи життя жінки встановлювалися грошові штрафи (віра). Жінка у Київській Русі не вважалася повністю залежною особою й мала певну майнову та процесуальну дієздатність. Правовий статус жінки у Києво-Руській державі був вищий у порівнянні з римським та старогерманським правом. Повна рівність у Києво-Руській державі не передбачалася.

Ключові слова: гендерна рівність, публічна служба, рівність прав чоловіка та жінки, гендерний паритет у системі публічної служби, права жінок, джерела права, Руська Правда, Києво-Руська держава.

Boiko I.Y., Kovalchuk I.V., Burdina O.V. The formation of norms regarding the equality of women and men in the sources of law of the Kyivan Rus state.

The article analyzes the historical experience of the formation of norms on gender equality in the sources of law of the Kyivan Rus state. It is noted that in the current conditions of Russia's war against Ukraine, active work is being carried out toward European integration. One of the tasks is the effective provision of regulatory and legal regulation and the implementation of high-quality gender policy. Today, it is important to bring the current legislation of Ukraine into compliance with the standards of the European Union in the field of gender parity. Of particular interest is gender parity in the system of public service, which in modern conditions is of great importance, in particular, it implements the functions of the state (public servants ensure the implementation of laws, state programs and decisions of state authorities); protects the rights and freedoms of citizens; contributes to maintaining law and order, security, and social stability in the state; ensures transparency, accountability of authorities, and citizen participation in the management of public affairs, etc. Gender parity in the system of public service implies equal representation of women and men in state bodies and local self-government bodies, as well as ensuring equal opportunities for access to positions, career advancement, and participation in decision-making.

It is shown that the formation of gender policy in modern Ukraine, among other things, involves the study of historical experience. Gender equality in Ukrainian law was formed gradually – from isolated legal norms to the modern system of anti-discrimination legislation. Of significant interest is the study of the sources of law of the Kyivan Rus state, which contained certain norms regarding the rights of men and women.

It is emphasized that in the Kyivan Rus state, relations between husband and wife were carried out on the principles of equality, spirituality, humanism, and justice. The legal status of women in the family was, for that time, at a high level, and their rights were protected by the state. In the norms of Russkaya Pravda, a woman, in particular a mother, had a relatively higher legal status than in many other legal systems of that time. In particular, a mother had the right to inherit property and dispose of it. After the death of her husband, she often became the head of the family and the guardian of the children. A widow retained the right to a share of her husband's property (the so-called "widow's share"). Monetary fines (vira) were established for encroachments on a woman's honor or life. A woman in Kyivan Rus was not considered a completely dependent person and had certain property and procedural legal capacity. The legal status of women in the Kyivan Rus state was higher compared to Roman and ancient Germanic law. Full equality in the Kyivan Rus state was not provided for.

Key words: gender equality, public service, equality of rights of men and women, gender parity in the public service system, women's rights, sources of law, Russkaya Pravda, Kyivan Rus state.

Постановка проблеми. У сучасних умовах війни росії проти України проводиться активна робота щодо європейської інтеграції. Одним із завдань є ефективне забезпечення нормативно-правового регулювання та реалізації якісної гендерної політики. Сьогодні важливо привести чинне законодавство України у відповідність до стандартів Європейського Союзу в сфері гендерного паритету. Особливий інтерес викликає гендерний паритет в системі публічної служби, яка у сучасних умовах має важливе значення, зокрема реалізовує функції держави (публічні службовці забезпечують виконання законів, державних програм і рішень органів державної влади); здійснює захист прав і свобод громадян; сприяє підтриманню правопорядку, безпеки та соціальної стабільності в державі; забезпечує прозорість, підзвітність влади та участь громадян в управлінні державними справами та ін.

Гендерний паритет у системі публічної служби – це рівне представництво жінок і чоловіків у державних органах та органах місцевого самоврядування, а також забезпечення рівних можливостей для доступу до посад, кар'єрного зростання та участі в ухваленні рішень. Гендерний паритет означає рівний доступ до вступу на публічну службу, рівні можливості просування по службі, справедливий розподіл керівних посад, недопущення дискримінації за ознакою статі, забезпечення балансу представництва жінок і чоловіків (часто орієнтир – 40/60 або 50/50). Принцип гендерної рівності закріплений у чинній Конституції України (ст. 24 – рівність громадян перед законом), Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», Законі України «Про державну службу» та ін. Гендерний паритет сприяє підвищенню якості управлінських рішень (через різноманітність досвіду й поглядів), посиленню демократичності влади, зменшення гендерних стереотипів, підвищення довіри суспільства до органів державної влади тощо.

Формування гендерної політики в сучасній Україні, серед іншого, передбачає вивчення історичного досвіду. Гендерна рівність в українському праві формувалася поступово – від поодиноких норм права до сучасної системи антидискримінаційного законодавства. Значний інтерес представляє вивчення джерел права Києво-Руської держави, які передбачали окремі норми щодо регулювання прав чоловіків і жінок.

Мета дослідження – проаналізувати історичний досвід становлення норм про гендерну рівність у джерелах права Києво-Руської держави.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти становлення норм про правовий статус чоловіків і жінок у джерелах права Києво-Руської держави вивчали: В.Д. Гончаренко, В.С. Кульчицький, П.П. Музиченко, О.О. Шевченко та ін. У своїх працях вони аналізували норми таких пам'яток права, як «Руська Правда», князівські устави та церковні статuti, звертаючи увагу на деякі особливості правоздатності чоловіків і жінок; майнові права (право спадкування, посаг, віно); шлюбно-сімейні відносини; відповідальність за злочини проти жінки; соціально-правове становище різних категорій населення та ін.

Виклад основного матеріалу. Аналіз української історико-правової літератури та джерел дозволяє зробити висновок, що однією з найдавніших і найважливіших пам'яток українського писаного права є «Руська Правда», яка стала своєрідним фундаментом писаного законодавства Києво-Руської держави [4, ст. 4-5]. Станом на першу половину IX ст. в Києво-Руській державі ще до укладення Руської Правди сформувалися такі джерела права: Закон Руський (звичаєве право), договори Русі з Візантією, князівське законодавство (устава, уроки, уставні грамоти та ін.). Істотною роль відігравали джерела церковного права, зокрема Церковні статuti Володимира Великого та Ярослава Мудрого, а також джерела іноземного, переважно візантійського, походження – Номоканони (відомі на Русі як кормчі книги), Еклога, Прохірон, Закон судний людям. Після проведеної систематизації давнього українського права Великим князем Київським Ярославом Мудрим основним джерелом права в Києво-Руській державі стала Руська Правда, яка була першим кодифікованим збірником норм українського звичаєвого права, яке було сформовано давніми українськими племенами, починаючи з держави Антів. Перша найдавніша редакція Руської Правди – Коротка Правда або Правда Ярослава Мудрого – була укладена на основі норм давнього українського (руського) права, уникнувши запозичень з інших правових систем. Дві наступні редакції Руської Правди, зокрема Розширена Правда та Скорочена Правда, були укладені на основі Правди Ярослава, звичаєвого права. У зв'язку з зміцненням князівської влади при укладенні Розширеної та Скороченої Правди спиралися також на князівське законодавство, судову практику та запозичення з інших правових систем, зокрема візантійського права. Відомий український історик та дослідник давньоруського права й міжнародних договорів Києво-Руської держави Федір Китченко цілком слушно зазначав: «Руська Правда» стала результатом національного духу і громадсько-життя народу, пам'яткою права України, що створювалася кількома поколіннями» [2, ст. 52].

У Києво-Руській державі взаємини між чоловіком і дружиною здійснювалися на принципах рівноправності, духовності, гуманізму і справедливості. Правове становище жінки в сім'ї було як для того часу на високому рівні, її права охороняла держава. У нормах Руська Правда жінка, зокрема мати, мала відносно вищий правовий статус, ніж у багатьох інших правових системах того часу. Зокрема, мати мала право успадковувати майно та розпоряджатися ним. Після смерті чоловіка вона часто ставала главою родини та опікуном дітей. Вдова зберігала право на частину майна чоловіка (так звану «вдовину частку»). За посягання на честь чи життя жінки встановлювалися грошові штрафи (віра). Жінка у Києво-Руській державі не вважалася повністю залежною особою

й мала певну майнову та процесуальну дієздатність. Правовий статус жінки у Києво-Руській державі був вищий у порівнянні з римським та старогерманським правом. Так, у системі *Corpus Juris Civilis* жінка зазвичай перебувала під владою чоловіка або батька (*patria potestas*), дочка – під владою батька, дружина – під владою чоловіка (у формі *manus*), навіть повнолітня жінка часто потребувала опікуна (*tutor*), права жінки обмежувалися щодо участі в політичному та публічному житті. Правовий статус дружини за римським правом прирівнювався до становища дітей [5, ст. 96]. У правових звичаях германських племен жінка також перебувала під опікою чоловіка чи родича-чоловіка. Вона не була повністю самостійним суб'єктом права та вважалася «неправосильною» (обмежено дієздатною). Матір за руським правом мала відносно самостійніше правове становище, особливо в майнових питаннях і в статусі вдови. На відміну від римського та старогерманського права, де жінка все життя перебувала під опікою чоловіка, у Києво-Руській державі вона могла виступати самостійним учасником правовідносин. Навпаки, у Києво-Руській державі жінка була наділена цивільною дієздатністю і за життя чоловіка зберігала своє окреме майно, яке й після його смерті не входило до спільної спадщини, а вона сама ставала повноправною главою сім'ї. Вона мала право самостійно вела господарство, розпоряджалася власністю і від неї залежало відділення синів для ведення власного господарства. Жінка мала право укладати різноманітні договори: купівлі-продажу, позики, застави, дарування, успадкування. В її розпорядженні перебували посаг (придане) і віно.

У давньоукраїнській сім'ї головну роль у вихованні дітей відігравали батько і мати, що мало величезний вплив на формування їхньої поведінки, моралі, ідеалів, а в родині панувала свобода і рівноправність [3, ст. 55-56]. Про майнові відносини чоловіка та дружини у Руській Правді та інших джерелах права Київської Русі є низка постанов. Родичі-батьки та брати, видаючи дочок і сестер заміж, наділяли їх певним майном (посагом). Це майно повинно було передаватися після смерті дружини її спадкоємцям. У Руській Правді проводилося розмежування майна, яке дружина одержувала за законом і яке їй подарував або заповів чоловік. Майном, яке їй заповів чоловік, дружина мала право користуватися пожиттєво. Після її смерті воно передавалося дітям. Віном, тобто частиною майна, яке дружині подарував чоловік, вдова мала право розпоряджатися на власний розсуд. Після смерті чоловіка вдова мала право залишатися у його домі, незважаючи на протести спадкоємців.

Правові джерела Києво-Руської держави містять досить мало матеріалу для висвітлення питань особистих і майнових відносин батьків та дітей. Але безсумнівно, що патріархальні відносини у сім'ї не були вижиті протягом всього існування Київської держави. Батько, як глава сім'ї, користувався необмеженою владою над своїми дітьми. Його влада нагадувала владу давньоримського *pater familias*. Батьки за Києво-Руської держави мали право продавати своїх дітей у холопи (це право зникло тільки в XIV ст.), про що свідчать літописи, повідомляючи про такий продаж дітей у голодні роки.

За Руською Правдою, якщо після смерті батька залишалась мати, то опіка над малолітніми дітьми не встановлювалася. Мати управляла домом і господарством. Якщо мати-вдова виходила заміж і перебиралася у масток чоловіка, то опіку над дітьми та майном мали здійснювати родичі першого чоловіка. Мета опікунства полягала в збереженні майна малолітніх дітей і передачі його їм із досягненням повноліття. Майно опікунові передавали у присутності свідків. Матір повинна була віддати своїм дітям наявне майно, причому втрачене нею при управлінні майно вона була зобов'язана повернути. Руська Правда передбачала випадки, коли опікуном ставав вітчим. На вітчима покладався обов'язок повернути всі витрати, які могли зазнати пасинки і падчерки під час його опіки. Найближчий родич, який ставав опікуном, приймав майно підопічних при свідках. Із завершенням опіки опікун зобов'язаний був повернути прийняте майно у цілості зі всіма прибутками. Опіка припинялася з досягненням підопічними такої зрілості, коли “будуть самі собою турбуватися”. Руська Правда не згадувала, які установи керували справами опіки. Більшість дослідників припускають, що це була церква.

З виникненням і утвердженням приватної власності з'явилося поняття спадщини. Спочатку право успадкування належало тільки членам сім'ї. Батько як глава сім'ї не мав права заповідати майно особам, які не входили до складу сім'ї. Якщо він це зробив або ж не було членів сім'ї, спадщина переходила великому князю як главі держави.

З поступовим розпадом патріархальних відносин почала розвиватися свобода заповітних розпоряджень. Батько мав право заповідати своє майно одним членам сім'ї, залишаючи інших без

спадку. Так виникло спадкування за заповітом. Деякі члени сім'ї починають претендувати на більшу частину спадку (сини), інші ж члени сім'ї повністю відсторонюються від спадкування (дочки та дружини). Обмежувалося свавілля чоловіка при складанні заповіту. Він мав право заповідати лише тим, хто був визнаним спадкоємцем у законі. Лише на користь церкви можна було заповідати за наявності інших спадкоємців за законом. Батько мав право розподілити своє майно серед синів, а бояри – і серед дочок. Мати-вдова мала право заповідати своє майно (материзну) всім дітям, або тому із них, хто буде її утримувати. Вона могла обійти сина, заповівши майно дочці. Материзною жінка могла розпоряджатися більш вільно, ніж чоловік отчиною. Коли ж мати не встигла зробити заповіт, то майно переходило до того з дітей, з ким вона проживала (ст. 103 “Просторової Правди”) [1, ст. 55].

Правові джерела містять постанови і про спадкування за законом, і про спадкування за заповітом, причому в цих постановах виражені принципи феодального права. Встановлювалися два різні порядки спадкування: один – для бояр, другий – для смердів. Руська Правда, допускаючи свободу заповідальних розпоряджень, тим не менше присвячує багато статей спадкуванню за законом. Згідно з цими статтями майно батька як глави сім'ї у випадку, коли він помирив без складання заповіту, передавалось дітям, за винятком частини, яка передавалася церкві. Під дітьми у спадковому праві Руської держави розуміли синів. Відповідно, дочки, при наявності у померлого батька синів, до спадкування не запрошувалися. Ця норма, яка дуже довго зберігалася в руському праві, знайшла своє відображення у приказці: “сестра при братах – не спадкоємниця”. У західноєвропейському середньовічному праві часто переваги при спадкуванні надавалися старшому сину. За Руською Правдою, навпаки, молодший син перебував у сприятливішому становищі; спадкувати могли тільки діти, які народилися у законному шлюбі. Діти наложниці після смерті свого батька і пана не одержували спадщини, проте разом з матір'ю ставали вільними [1, ст. 52-55].

Заповіт укладався переважно усно. Письмова форма використовувалася рідко. Виникає питання, чи спадкувала дочка, якщо померлий не мав сина. Руська Правда вирішувала це, виходячи з основних принципів феодального права, права-привілею. Вона встановлювала два порядки спадкування дочок: після смердів і після бояр. Згідно з точним змістом статей Руської Правди майно смерда, який не залишив після себе синів, переходить до князя. Незаміжня дочка отримувала частину майна, яке потім складало її посаг. Заміжні дочки цього не одержували.

Висновки. Отже, у Києво-Руській державі суспільні відносини були врегульовані в основному в Руській Правді, на високому, як для того часу, рівні. Руська Правда була першим кодифікованим збірником юридичних норм на українських землях. За рівнем врегулювання суспільних відносин вона була прогресивним джерелом права. Особливо яскраво це простежується на прикладі правового становища жінки. В Києво-Руській державі жінки мали право в окремих випадках нарівні з чоловіками успадковувати майно (особливо за відсутності синів), визнавалася правосуб'єктність жінки в окремих майнових справах. Водночас суспільство залишалося патріархальним. Повна рівність у Києво-Руській державі не передбачалася.

Історичний досвід Києво-Руської держави (IX–XIII ст.) не містив концепції гендерної рівності в сучасному розумінні, однак у джерелах права можна знайти ідеї, норми та підходи, які мають цінність для формування сучасної правової політики. Позитивним було те, що Києво-Руській державі жінка визнавалася суб'єктом права. У «Руській Правді» жінка визнавалася окремим суб'єктом правовідносин, зокрема передбачався захист її честі та гідності; передбачалася відповідальність за образу чи насильство щодо жінки; встановлювалися штрафи (вира) за злочини проти неї. З цього випливає, що у сучасних умовах існує необхідність забезпечення чітких механізмів правового захисту від насильства, зокрема гендерно зумовленого. Важливий є принцип, за яким держава гарантує особливий захист уразливих категорій громадян.

У Києво-Руській державі було забезпечено майнові права жінок, зокрема вони мали такі права: володіти майном (приданим); успадковувати (хоч і з певними обмеженнями); виступати стороною майнових правочинів. Сьогодні важливо створити, насамперед такі соціально-економічні умови, які забезпечили б економічну самостійність жінки як основи реальної рівності. Києво-Руська традиція демонструє, що економічні права були і є фундаментом гендерної справедливості.

Ще однією гострою проблемою залишається правовий захист сім'ї. Церковні статuti у Києво-Руській державі регулювали шлюбні відносини; заборону примусового шлюбу; відповідальність за перелюб та насильство. Цей історичний досвід свідчить про актуальність ідеї захисту гідності та добровільності шлюбу як правової норми. Важливо, що навіть у середньовічному

суспільстві визнавалася цінність згоди. Сьогодні важливою проблемою є індивідуалізація відповідальності за гендерні злочини (домашнє насильство, дискримінація), що відповідає принципам правової держави. В умовах розвитку українського суспільства актуалізується потреба у формуванні ефективної державної політики та комплексної системи правових, соціальних і освітніх механізмів щодо ефективного забезпечення гендерної рівності в сучасній Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): посіб для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014.
2. Захарченко П. Історія українського права [Текст]: навч. посібник / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ: ВД «Освіта України», 2019.
3. Історія українського права: посібник / І.А. Безклубий, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін. К.: Грамота, 2010.
4. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад. Г.Г. Демиденко, В.М. Єрмолаєв; вступ. сл. В.Я. Тація. Х.: Право, 2014.
5. Римське приватне право: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Є.М. Орач, Б.Й. Тищик. Київ: Ін юре, 2012.

Дата першого надходження рукопису до видання: 05.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Бойко І.Й., Ковальчук І.В., Бурдіна О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії СС ВУ 4.0

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.5>

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ПРАВА ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Бондар Н.А.,
*доктор філософії зі спеціальності 081 «Право»,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
та українознавства
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0001-8036-9083*

Шишло Н.С.,
*головний спеціаліст відділу організації закупівель
та управління майном,
Господарський суд Сумської області
ORCID: 0009-0003-0839-3486*

Бондар Н.А., Шишло Н.С. Екологізація права як інструмент реалізації концепції сталого розвитку.

Стаття присвячена дослідженню екологізації права як правового механізму забезпечення сталого розвитку та визначенню шляхів її ефективної реалізації в сучасних умовах глобальної екологічної кризи та євроінтеграційних процесів в Україні. Досліджено концептуальні засади екологізації права як об'єктивного процесу проникнення екологічних вимог у різні сфери правового регулювання. Встановлено, що екологізація права не є механічним доповненням законодавства екологічними нормами, а являє собою глибинну трансформацію правової системи. Виявлено три основні підходи до розуміння екологізації права: як процесу формування автономної галузі екологічного права; як міжгалузевого процесу наповнення традиційних галузей права екологічним змістом; як синтезу обох напрямів розвитку.

Виявлено тісний взаємозв'язок між екологізацією права та концепцією сталого розвитку, який проявляється у трьох аспектах: забезпечення правового оформлення екологічної складової сталого розвитку; сприяння інтеграції екологічних вимог у економічну та соціальну політику; реалізація принципу міжпоколінної справедливості через створення правових механізмів збереження природно-ресурсного потенціалу для майбутніх поколінь. Окреслено перспективи поглиблення екологізації права в контексті європейської інтеграції України, зокрема через імплементацію директив ЄС у сфері довкілля, розвиток інституту «зеленої економіки», вдосконалення конституційно-правових засад екологізації та посилення ролі судової практики у формуванні екологічного права.

Екологізація права є об'єктивним процесом трансформації правової системи, що забезпечує правовий механізм реалізації концепції сталого розвитку через створення нормативної бази для збереження довкілля та раціонального природокористування. Для України поглиблення екологізації права набуває особливої актуальності в контексті європейської інтеграції, повоєнного відновлення за принципами «зеленого» зростання та необхідності досягнення Цілей сталого розвитку ООН до 2030 року. Це вимагає комплексного підходу, який включає вдосконалення законодавства, розвиток інституційних механізмів екологічного управління, підвищення ефективності правозастосування та формування екологічної правової культури.

Ключові слова: екологізація права, сталий розвиток, Цілі сталого розвитку, екологічне право, охорона довкілля, європейська інтеграція, *acquis communautaire*, екологічна безпека, міжпоколінна справедливість.

Bondar N.A., Shyshlo N.S. Ecologization of law as an instrument for the implementation of the sustainable development concept.

The article examines the ecologization of law as a legal mechanism for ensuring sustainable development and identifies the paths for its effective implementation under the current conditions of the global ecological crisis and European integration processes in Ukraine. The study explores the conceptual foundations of the ecologization of law as an objective process of infusing environmental requirements into various spheres of legal regulation. It is established that the ecologization of law is not a mere mechanical addition of environmental norms to legislation but represents a profound transformation of the legal system. Three primary approaches to understanding the ecologization of law are identified: as a process of forming an autonomous branch of environmental law; as a cross-sectoral process of infusing traditional branches of law with environmental content; and as a synthesis of both developmental directions.

A close interrelation between the ecologization of law and the concept of sustainable development is revealed, manifesting in three aspects: providing legal formalization for the environmental component of sustainable development; facilitating the integration of environmental requirements into economic and social policies; and implementing the principle of intergenerational equity through the creation of legal mechanisms to preserve natural resource potential for future generations. The article outlines the prospects for deepening the ecologization of law within the context of Ukraine's European integration, specifically through the implementation of EU environmental directives, the development of green economy institutions, the improvement of the constitutional and legal foundations of ecologization, and the strengthening of the role of judicial practice in shaping environmental law.

The ecologization of law is an objective process of transforming the legal system, providing a legal mechanism for the implementation of the sustainable development concept by creating a regulatory framework for environmental protection and rational environmental management. For Ukraine, deepening the ecologization of law is of particular relevance in the context of European integration, post-war recovery based on the principles of «green» growth, and the necessity of achieving the UN Sustainable Development Goals by 2030. This requires a comprehensive approach that includes improving legislation, developing institutional mechanisms for environmental governance, increasing the effectiveness of law enforcement, and fostering an environmental legal culture.

Key words: ecologization of law, sustainable development, Sustainable Development Goals, environmental law, environmental protection, European integration, *acquis communautaire*, environmental security, intergenerational equity.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку людської цивілізації характеризується загостренням екологічної кризи глобального масштабу. Зміна клімату, втрата біорізноманіття, забруднення довкілля та виснаження природних ресурсів ставлять під загрозу можливість майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. У цьому контексті концепція сталого розвитку, проголошена на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро 1992 року [1], набуває особливої актуальності як парадигма, здатна забезпечити гармонійне співіснування людини та природи.

Право як універсальний регулятор суспільних відносин покликане відігравати провідну роль у реалізації принципів сталого розвитку. Однак традиційні правові підходи, часто виявляються недостатніми для вирішення сучасних екологічних викликів. Це зумовлює необхідність екологізації права – процесу наповнення різних галузей права екологічним змістом та формування екологічно орієнтованої правової системи.

Актуальність дослідження екологізації права як інструменту реалізації сталого розвитку підтверджується міжнародними зобов'язаннями України, зокрема Угодою про асоціацію з Європейським Союзом [2], Паризькою угодою щодо зміни клімату [3], Цілями сталого розвитку ООН до 2030 року [4]. Адаптація національного законодавства до європейських екологічних стандартів вимагає глибокого переосмислення ролі права у забезпеченні екологічної безпеки та сталого використання природних ресурсів.

Метою статті є дослідження екологізації права як правового механізму забезпечення сталого розвитку та визначення шляхів її ефективної реалізації в сучасних умовах. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: з'ясувати сутність та зміст процесу екологізації права, проаналізувати форми та механізми екологізації різних галузей права, дослідити

взаємозв'язок між екологізацією права та концепцією сталого розвитку, визначити проблеми та перспективи екологізації права в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Проблема екологізації права перебуває у центрі уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Теоретичні засади екологічного права досліджували М. Краснова та Ю. Краснова, фундаментальні доктринальні питання – А. Гетьман. Світоглядні парадигми взаємодії людини і природи висвітлено у працях Г. Балюк. Питання екологізації окремих галузей (трудового, кримінального, господарського) розкриті у роботах Л. Амелічевої, Н. Кобецької, В. Гобели та М. Тарнавської. Міжнародний контекст та зв'язок із Цілями сталого розвитку аналізують J. Ellis, D. Edmonds, A. Mahmutovic, M. Al Sudais, а аспекти повоєнного відновлення та відповідальності – V. Strelynk та ін.

Виклад основного матеріалу. Розуміння екологізації права як правового феномену потребує насамперед з'ясування сутності самого поняття «екологізація». Екологізація – це процес запровадження системи правових, економічних, управлінських та інших рішень, що забезпечують невичерпне й безперервне використання відновлюваних та раціональне використання невідновлюваних природних ресурсів задля задоволення потреб нинішнього покоління без шкоди для можливості майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби [5, с. 174].

Виходячи з цього загального розуміння, екологізація права являє собою об'єктивний процес проникнення екологічних вимог, обмежень та орієнтирів у різні сфери правового регулювання. Це не просто механічне доповнення законодавства екологічними нормами, а глибинна трансформація правової системи, яка передбачає переосмислення фундаментальних правових принципів крізь призму екологічного імперативу.

У науковій літературі виділяють кілька підходів до розуміння екологізації права. Перший розглядає її як процес формування комплексної галузі екологічного права з власним предметом, методом та системою правових інститутів [6]. Другий підхід трактує екологізацію як міжгалузевий процес наповнення традиційних галузей права екологічним змістом. Як зазначають Дж. Елліс та Д. Едмондс (J. Ellis & D. Edmonds), посилення, зроблені у межах Цілей сталого розвитку на право, свідчать про те, що для права окреслено дві основні ролі: по-перше, через забезпечення матеріальних норм, які стосуються, зокрема, прав людини, корпоративних та комерційних практик, а також охорони довкілля; по-друге, через утвердження верховенства права та належного врядування [7, с. 266]. Третій підхід синтезує попередні, визнаючи одночасність розвитку як автономного екологічного права, так і екологізації інших правових галузей.

Таким чином, екологізація права – це процес проникнення екологічних вимог у зміст правових норм з метою охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та гарантування екологічних прав людини. На відміну від становлення екологічного права як окремої галузі, екологізація має міжгалузевий характер.

Процес екологізації права супроводжується фундаментальними змінами у правовій парадигмі. Сучасна правова парадигма змінюється з антропоцентричної (де природа сприймається лише як об'єкт власності та експлуатації) на екоцентричну. В останній людина визнається частиною екосистеми, а її права тісно пов'язані зі станом навколишнього середовища. Натомість Г. Балюк виділяє енвайроменталізм як одну з глобальних парадигм сучасної науки, що спирається на засади сталого розвитку, яка прагне об'єднати політичних, наукових, екологічних, релігійних діячів для збереження природного оточення людини [8, с. 11].

Ці парадигмальні зміни безпосередньо пов'язані з концепцією сталого розвитку. Екологізація права тісно пов'язана з концепцією сталого розвитку, яка передбачає збалансоване вирішення соціально-економічних завдань з одночасним збереженням сприятливого довкілля та природно-ресурсного потенціалу для задоволення потреб нинішнього і майбутніх поколінь. Право у цій парадигмі виступає як інструмент досягнення динамічної рівноваги між трьома вимірами сталого розвитку: економічним, соціальним та екологічним. Зокрема А. Махмутович, М. Аль Судайс (A. Mahmutovic, M. Al Sudais) визначають пріоритетність цих трьох основних складових у контексті критичної важливості, які їх забезпечують та не можуть бути проігнорованими, а от закони та регуляції часто виступають каталізаторами, що ініціюють прогрес у цих сферах [9, с. 376]. М. Тарнавська наголошує, що в європейській науці екологізація призводить навіть до переосмислення інституту приватної власності через пріоритет довкілля [10, с. 96]. В. Гобела підсумовує, що правовим забезпеченням цього процесу є безпосередньо екологізація законодавства через збільшення кількості відповідних норм [11, с. 128].

Екологізація права реалізується через різноманітні форми та механізми залежно від специфіки конкретної галузі правового регулювання. Розглянемо основні напрями екологізації окремих галузей права.

На конституційному рівні екологізація проявляється у закріпленні права на безпечне довкілля як фундаментального права людини, визнанні обов'язку держави щодо забезпечення екологічної безпеки, встановленні принципу екологічної спрямованості економічної діяльності. Конституція України 1996 року закріплює право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та обов'язок держави забезпечувати екологічну безпеку. Цей конституційний фундамент створює основу для екологізації всієї системи національного права.

Екологізація цивільного права виявляється у формуванні інституту екологічних прав та обов'язків власників, обмеженні права власності екологічними вимогами, розвитку механізмів цивільно-правової відповідальності за екологічні правопорушення. Особливого значення набуває інститут відшкодування екологічної шкоди, який ґрунтується на принципі повного відновлення порушеного стану довкілля.

Господарське право зазнає екологізації через встановлення екологічних вимог до підприємницької діяльності, запровадження механізмів економічного стимулювання природоохоронної діяльності, розвиток інституту екологічного аудиту та сертифікації. Екологізація господарського права відображає перехід від принципу економічної доцільності до принципу еколого-економічної збалансованості.

Адміністративне право екологізується через формування системи органів екологічного управління, розвиток процедур екологічного нормування та ліцензування, вдосконалення механізмів адміністративної відповідальності за екологічні правопорушення. Особливе місце посідає процедура оцінки впливу на довкілля як превентивний правовий механізм екологічного контролю.

Екологізація норм трудового права здійснюється шляхом запровадження законодавцем норм екологічного права в приписи законів про працю, які дозволяють урегулювати суспільно-трудові відносини, що впливають на навколишнє природне середовище. По відношенню до суб'єктів господарювання – роботодавців, тобто тих, хто забруднює і виснажує природне середовище, норми екологічного права діють через нормативні акти, які регулюють виробничу, в тому числі трудову діяльність цих суб'єктів [12, с. 130].

Кримінальне право відображає екологізацію через криміналізацію найбільш небезпечних форм екологічно шкідливої поведінки, посилення санкцій за екологічні злочини, визнання екологічної безпеки як самостійного об'єкта кримінально-правової охорони. Кримінальний кодекс України містить окремий розділ, присвячений злочинам проти довкілля, але, як зазначає Н. Кобецька, реформування повинно передбачити суттєву переробку змісту екологічних складів злочинів, узгодження норм кримінального, адміністративного та екологічного права, що в кінцевому рахунку забезпечить ефективність реалізації кримінальним правом своєї охоронної функції стосовно регулятивних природоохоронних норм [13, с. 208].

Міжнародне право навколишнього середовища відіграє ключову роль у процесі екологізації національних правових систем. Глобальний характер екологічних проблем зумовлює необхідність міжнародного співробітництва та гармонізації екологічного законодавства різних держав.

Фундаментальне значення для екологізації права мають принципи, закріплені у Декларації Ріо-де-Жанейро 1992 року [1], зокрема принцип передбачності, принцип «забруднювач платить», принцип спільної, але диференційованої відповідальності, принцип участі громадськості в прийнятті екологічно значущих рішень. Ці принципи поступово інкорпорується в національне законодавство держав та формують основу сучасного екологічного права.

А. Махмутович, М. Аль Судайс (А. Mahmutovic, M. Al Sudais) визначають, що міжнародне та національне право відіграють важливу роль у просуванні сталого розвитку. Різні міжнародні та державні закони включають зобов'язання перед майбутніми поколіннями, демонструючи широке й різноманітне визнання принципів, що стосуються сталого розвитку. Для максимізації позитивних ефектів співпраці між правом і сталим розвитком необхідно підкреслити значення правового забезпечення та належного врядування. У цьому контексті важливо, щоб інституції, особливо на міжнародному рівні, підвищували свою обізнаність і адаптивність до завдань сталого розвитку. Протягом останніх трьох десятиліть сталий розвиток утвердився як перспективна парадигма, що отримала визнання урядів, бізнесу та громадянського суспільства як провідний принцип. Сучасні проблеми сталого розвитку, включаючи транспорт, чисту воду, енергію, безпеку, якість життя,

громадський порядок та освіту, потребують міждисциплінарного підходу через їхню складність [9, с. 376].

Європейське екологічне право встановлює високі стандарти охорони довкілля, які стають орієнтиром для країн-кандидатів та асоційованих членів. Для України адаптація законодавства до *acquis communautaire* у сфері довкілля є одним із ключових зобов'язань за Угодою про асоціацію з ЄС. Це стимулює комплексну екологізацію національного права відповідно до європейських стандартів.

Українські дослідники констатують, що європейська інтеграція виступає фундаментальним детермінантом у процесах повоєнного відновлення України та формуванні механізмів компенсації екологічних збитків, спричинених воєнним конфліктом. Зовнішня фінансова підтримка, зокрема цільове інвестування в інфраструктурні проекти, має бути імплементована в межах стратегії екологічної реставрації та модернізації економіки відповідно до парадигми «зеленого» зростання та концепції сталого розвитку. Застосування грантових інструментів і податкових преференцій є дієвим стимулом для пріоритезації секторів із високим рівнем екологічної релевантності, таких як відновлювана енергетика та стале агровиробництво. Зазначені заходи також сприятимуть інтенсифікації диджиталізації процесів моніторингу та охорони природно-ресурсного потенціалу. Водночас стратегічне партнерство з міжнародними фінансовими інституціями (МФІ) формує сприятливе інституційне середовище для фінансування екологічно значущих ініціатив [14, с. 254].

Погоджуючись з думкою А. Гетьмана, що імплементация директив та регламентів ЄС, зокрема «горизонтальних директив» (якість води, управління відходами, оцінка впливу на довкілля, промислове забруднення, доступ до екологічної інформації тощо), що забезпечить інтеграцію екологічної політики до інших галузевих політик, стане передумовою створення чіткого і прозорого механізму реалізації раціонального природокористування, збереження та відновлення природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища і дотримання умов екологічної безпеки, захисту екологічних прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб та інших суб'єктів екологічного права [15, с. 290].

Тісний взаємозв'язок між екологізацією права та принципами сталого розвитку виявляється у кількох аспектах. По-перше, екологізація забезпечує правове оформлення екологічної складової сталого розвитку, створюючи нормативну основу для збереження довкілля та раціонального природокористування. По-друге, екологізоване право сприяє інтеграції екологічних вимог у економічну та соціальну політику, що відповідає системному характеру сталого розвитку. По-третє, процес екологізації забезпечує реалізацію принципу міжпоколінної справедливості, закладеного в основу концепції сталого розвитку, через створення правових механізмів збереження природно-ресурсного потенціалу для майбутніх поколінь.

Екологізація права в Україні відбувається в умовах значних викликів та суперечностей. З одного боку, існує розгалужена система екологічного законодавства, яка охоплює різні аспекти охорони довкілля та природокористування. З іншого боку, ефективність цього законодавства знижується через його фрагментарність, наявність прогалин та колізій, недосконалість механізмів реалізації та правозастосування.

Серед ключових проблем екологізації права в Україні можна виділити недостатню узгодженість екологічного законодавства з іншими галузями права, слабкість економічних механізмів стимулювання екологічно відповідальної поведінки, формальність процедур екологічної оцінки та експертизи, низький рівень екологічної правосвідомості населення та посадових осіб, обмеженість доступу до екологічної інформації та участі громадськості в прийнятті екологічно значущих рішень.

Водночас існують значні перспективи поглиблення екологізації права в контексті європейської інтеграції України. Імплементация директив ЄС у сфері довкілля створює можливість для модернізації національного екологічного законодавства відповідно до найкращих європейських практик. Розвиток інституту «зеленої економіки» потребує формування відповідної правової бази, що стимулюватиме подальшу екологізацію господарського та фінансового права.

Перспективним напрямом є розвиток конституційно-правових засад екологізації, зокрема можливе доповнення Конституції України положеннями про сталий розвиток як основу державної політики, про екологічні обов'язки держави перед майбутніми поколіннями, про право природних об'єктів на існування та захист. Посилення ролі судової практики у формуванні екологічного права через розвиток екологічної юриспруденції також має значний потенціал для забезпечення ефективної реалізації екологізованих правових норм.

Висновки. Екологізація права є об'єктивним та необхідним процесом трансформації правової системи у відповідь на загострення екологічних проблем глобального та національного масштабу. Вона являє собою не просто технічне оновлення законодавства, а фундаментальну трансформацію правової парадигми, яка передбачає визнання людини невід'ємною частиною екосистеми та врахування інтересів майбутніх поколінь. Право виступає універсальним регулятором, що забезпечує динамічну рівновагу між економічним зростанням, соціальною справедливістю та екологічною безпекою. Екологізація права створює нормативну базу для реалізації принципу «міжпоколінної справедливості», гарантуючи збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь.

Імплементация екологічного *acquis communautaire* ЄС є не лише міжнародним зобов'язанням, а й необхідною умовою для повоєнного відновлення країни за принципами «зеленого» зростання. Це вимагає переходу від формального декларування норм до створення дієвих економічних та адміністративних механізмів їх реалізації. Для України поглиблення екологізації права набуває особливої актуальності в контексті європейської інтеграції та необхідності досягнення Цілей сталого розвитку. Це вимагає комплексного підходу, який включає вдосконалення законодавства, розвиток інституційних механізмів екологічного управління, підвищення ефективності правозастосування, формування екологічної правової культури.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з вивченням конкретних механізмів екологізації окремих галузей права, аналізом зарубіжного досвіду та можливостей його адаптації в Україні, розробкою науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення екологічного законодавства в контексті реалізації принципів сталого розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Суєтнов Є.П. Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку (1992). Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків, 2018. Т. 14: Екологічне право. С. 189–190.
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. {Угоду ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014}. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 11.01.2026).
3. Паризька угода. Угоду ратифіковано Законом № 1469-VIII від 14.07.2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_161#Text (дата звернення: 11.01.2026).
4. Про Цілі сталого розвитку на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>.
5. Sohbizoda, M., & Kodirzoda, M. (2022). Ecologization of legislation as a basis for the implementation of the ecological function of the state. *Scientific Collection «InterConf»*, (118), 170–175. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/1028> (дата звернення: 11.01.2026).
6. Краснова М.В. Екологічне право України. Загальна частина: підручник / М. В. Краснова, Ю. А. Краснова. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2021. 190 с.
7. Ellis, J., & Edmonds, D. (2023). Coming to terms with the SDGs: A perspective from legal scholarship. *Leiden Journal of International Law*, 36(2), 251–271. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0922156522000838>.
8. Балюк Г.І. Світоглядні та правові засади взаємодії людини і природи. Екологічне право України. 2017. № 1–2. С. 8–13. URL: <http://ecolaw.idpnan.kyiv.ua/archive/2017/1-2/3.pdf> (дата звернення: 11.01.2026).
9. Mahmutovic, A., Al Sudais, M. (2025). The Effect of Law on Critical Components of Sustainable Development. P. 369-378. In: Berkouk, D., Chatterjee, U., Bouzir, T.A.K., Dhaou, I.B. (eds) Proceedings of the 1st International Conference on Creativity, Technology, and Sustainability. CCTS 2024. Proceedings in Technology Transfer. Springer, Singapore. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-97-8588-9_35.
10. Тарнавська М. Екологічне право в наукових дослідженнях та викладанні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2021. № 4 (32). С. 96-101. DOI: <http://doi.org/10.23939/law2021.32.096>.

11. Гобела В.В. Напрями екологізації законодавства в контексті трансформації суспільного розвитку в екологічно безпечний: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Інтеграція освіти, науки та бізнесу в сучасному середовищі: літні диспути». 17-18 серпня 2020 р. Дніпро, 2020. С. 128-129. UPL: <https://lnk.ua/xNK616EV8> (дата звернення: 11.01.2026).
12. Амелічева Л.П. Екологізація як сучасний напрям розвитку трудового права. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/03_11_2017/pdf/35.pdf (дата звернення: 11.01.2026).
13. Кобецька Н.Р. Екологізація кримінального законодавства: сучасний ста, перспективи та пропозиції. UPL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2013/2-1-2_2013/31.pdf (дата звернення: 11.01.2026).
14. Strellynk V., Volchenko N., Bondar N., Kuznetsova M. Legal liability for environmental damage caused by armed conflict: international and national legal aspects (the case of Ukraine)/. Revista Jurídica Portucalense. 2026. № 39. V. 1. P. 329-257. DOI: [https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705\(39.1\)2026.ic-11](https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705(39.1)2026.ic-11).
15. Гетьман А.П. Доктрина екологічного права та законодавства України: монографія. Харків: ТОВ «Оберіг», 2019. 336 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Бондар Н.А., Шишло Н.С., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.12 : 343.3 : 343.917 : 329.78 : 329.055.4 : 329.055.5 : 323.23 : 323.22

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.6>

МЕНЕДЖМЕНТ ВУЛИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ЛІВОРАДИКАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАНЬ В УКРАЇНІ НА РУБЕЖІ ХХ – ХХІ СТ.: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Васильчук Є.О.,

*доцент кафедри фінансового моніторингу та підприємництва
Черкаського державного бізнес-коледжу
ORCID: 0000-0002-7119-5971
e-mail: vasilchuk220384@gmail.com*

Джолос С.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
ORCID: 0000-0002-0001-5523
e-mail: debofor@gmail.com*

Шаповал Т.Б.,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького,
ORCID: 0000-0001-5493-1917
e-mail: taisiashapoval@gmail.com; taisa-3@ukr.net*

Васильчук Є.О., Джолос С.В., Шаповал Т.Б. Менеджмент вуличної активності ліворадикальних об'єднань в Україні на рубежі ХХ – ХХІ ст.: політико-правовий аспект.

Статтю присвячено дослідженню визначальних політико-правових аспектів основних вуличних легальних форм лівого радикалізму в Україні на рубежі ХХ – ХХІ ст.

Зазначено, що різним аспектам політичного радикалізму було присвячено праці таких вчених, як: Є.О. Васильчук, О.П. Голобуцький, Г.Г. Демиденко та О.В. Петришин, С.В. Джолос та Ю.С. Кононенко, Б. Кухта, М.І. Мельник та М.І. Хавронюк, Ж.Ж. Руссо та ін. Вказано, що у працях цих авторів було ґрунтовно висвітлено поняття, загальні засади, сутність і прояви політичного радикалізму, його місце у політико-правовій думці і політичній системі суспільства, основні засади протидії держави незаконним проявам радикалізму та кваліфікації відповідних кримінально-караних діянь тощо.

Зауважено, що важливим завданням сучасної політико-правової науки є окреслення сутності та природи основних вуличних легальних форм лівого радикалізму в Україні на рубежі ХХ – ХХІ ст. тощо.

З'ясовано, що на рубежі ХХ – ХХІ ст. політичний радикалізм різних напрямків залишається вельми поширеним явищем у багатьох країнах світу, включаючи й Україну.

Визначено, що до числа основних і вельми поширених вуличних легальних форм лівого радикалізму у сучасній Україні варто віднести такі, як: а) вуличні акції протесту (демонстрації, марші, пікети та ін.); б) вуличні акції солідарності з однопдумцями; в) банерні акції та плакатні ходи; г) масове розповсюдження агітаційних листівок та стікерів; г) перформанси; д) графіті тощо.

Проакцентовано увагу на тому факті, що легальні форми лівого радикалізму (в принципі, як і будь-якого іншого), загалом, доволі легко можуть перероджуватися у нелегальні, і навіть насильницькі.

Автори звертають увагу на ту обставину, що будь-які види, форми і прояви будь-якого радикалізму (включаючи і вуличні легальні форми лівого радикалізму) таять у собі явну небезпеку

для правопорядку, суспільства і держави, тож всі вони неодмінно повинні перебувати під суворим контролем правоохоронних органів, а в разі вчинення навіть найдрібніших правопорушень винні особи повинні негайно притягатися до юридичної відповідальності за всією суворістю закону.

Ключові слова: політичний радикалізм, лівий радикалізм, вуличні легальні форми лівого радикалізму, нелегальні форми радикалізму, правий радикалізм, правопорядок, держава, правоохоронні органи, юридична відповідальність.

Vasylichuk Ye.O., Dzholos S.V., Shapoval T.B. Management of street activity of left-wing radical groups in Ukraine at the turn of the XX – XXI centuries: a political and legal aspect.

The article is devoted to the study of the defining political and legal aspects of the main street-level legal forms of left-wing radicalism in Ukraine at the turn of the XX – XXI centuries.

It is noted that various aspects of political radicalism have been addressed in the works of such scholars as Ye.O. Vasylichuk, O.P. Holobutskyi, H.H. Demydenko and O.V. Petryshyn, S.V. Dzholos and Yu.S. Kononenko, B. Kukhta, M.I. Melnyk and M.I. Havronyuk, J.J. Rousseau and others.

It is indicated that the works of these authors thoroughly covered the concept, general principles, essence, and manifestations of political radicalism, its place in political and legal thought and in the political system of society, the basic principles of state counteraction to illegal manifestations of radicalism, as well as the qualification of relevant criminally punishable acts, etc.

It is emphasized that an important task of modern political and legal science is to delineate the essence and nature of the main street-level legal forms of left-wing radicalism in Ukraine at the turn of the XX – XXI centuries.

It has been established that at the turn of the XX – XXI centuries, political radicalism of various orientations remains a very widespread phenomenon in many countries of the world, including Ukraine.

It is determined that among the main and very common street-level legal forms of left-wing radicalism in contemporary Ukraine are the following: (a) street protest actions (demonstrations, marches, pickets, etc.); (b) street actions of solidarity with like-minded individuals; (c) banner actions and placard marches; (d) mass distribution of campaign leaflets and stickers; (e) performances; (f) graffiti, etc.

Special attention is drawn to the fact that legal forms of left-wing radicalism (as, in principle, any other forms) can generally quite easily degenerate into illegal and even violent ones.

The authors emphasize that any types, forms, and manifestations of any radicalism (including street-level legal forms of left-wing radicalism) inherently pose an obvious danger to public order, society, and the state; therefore, all of them must necessarily be under strict control of law enforcement agencies, and in the event of even the most minor offenses, the guilty persons must be immediately brought to legal responsibility with the full severity of the law.

Key words: political radicalism, left-wing radicalism, street-level legal forms of left-wing radicalism, illegal forms of radicalism, right-wing radicalism, public order, state, law enforcement agencies, legal responsibility.

Постановка проблеми. У багатьох сучасних державах помітні вельми різноманітні види та прояви політичного радикалізму, які, навіть за умови легальності їх форм, все одно тягнуть у собі певну потенційну небезпеку для правопорядку держави. Тож, важливим завданням політико-правової науки є розкриття сутності та єства основних легальних, зокрема вуличних, форм лівого радикалізму в Україні на рубежі XX – XXI ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Досліджуваній проблематиці було присвячено праці багатьох авторів, зокрема, таких, як: Є.О. Васильчук [1; 2; 3], О.П. Голобуцький [4], Г.Г. Демиденко та О.В. Петришин [5], С.В. Джолос та Ю.С. Кононенко [6], Б. Кухта [7], М.І. Мельник та М.І. Хавронюк [8], Ж.Ж. Руссо [9] та ін. Загалом, цими авторами було ґрунтовно висвітлено поняття, загальні засади, сутність і прояви політичного радикалізму, його місце у політико-правовій думці і політичній системі суспільства, основні засади протидії держави незаконним проявам радикалізму та кваліфікації відповідних кримінально-караних діянь.

Формулювання цілей статті. Водночас, у межах цієї статті ми плануємо окреслити сутність та природу основних вуличних легальних форм лівого радикалізму в Україні на рубежі XX – XXI ст. тощо.

Виклад основного матеріалу. На рубежі XX – XXI ст. політичний радикалізм найрізноманітніших напрямків залишається досить поширеним явищем у багатьох країнах світу. На жаль,

не стала виключенням й Україна, політичний радикалізм на теренах якої представлений вельми широким спектром течій, від лівих до правих. Тож, у межах цієї статті приділимо чільну увагу лівому радикалізму в нашій країні, комплексний аналіз якого дає змогу виділити такі основні його вуличні легальні прояви, наведені нижче.

Вуличні акції протесту (демонстрації, марші, пікети і т.ін.). Проведення вуличних заходів насамперед передбачає досягнення пропагандистського ефекту, адже вони супроводжуються демонстрацією символіки та виголошенням гасел, які відстоює конкретна ліворадикальна спільнота. Також такі акції дають змогу тісніше згуртувати лави ліворадикальних спільнот, участь у них, як правило, оповита ореолом романтизму. Приводами для їх проведення стають «антисоціальні» законопроекти, які передбачають обмеження трудових прав найманих працівників, публічні заяви окремих одіозних політиків, особливо ультраправих, трудові конфлікти між керівниками підприємств і найманими працівниками, пам'ятні та святкові дати (Перше травня, річниця Жовтневої революції тощо), антивоєнні заходи, акції солідарності з активістами з інших країн тощо.

Так, на початку 1992 р. ВКПБ разом з ідейно спорідненими організаціями проводила пікети за відродження сталінської моделі суспільства та СРСР, збирання коштів для Придністровської Молдавської Республіки, «антимітинг» 24 серпня 1992 року. При цьому, зауважимо, що вуличні, нібито легальні, акції легко можуть перетворитися у нелегальні, адже вищезгаданий «антимітинг» закінчився сутичкою; або ж із самого початку мати явно нелегальний характер, як, наприклад, несанкціоноване пікетування Луганської облдержадміністрації на початку 1993 р. та ін. [4].

У 2005 р., копіюючи ідею російських ліваків, українські ліворадикальні активісти в м. Києві влаштували молодіжну акцію «Антикапіталізм» (сленгові назва – «Антикап»). У ній взяли участь понад п'ять тисяч представників лівих молодіжних організацій України – Ленінської комуністичної спілки молоді України, молодіжного об'єднання «Че Гевара», «Лівої ініціативи», «Української соціал-демократичної молоді», Соціалістичного конгресу молоді, «Робітничого спротиву», Українського комуністичного робітничого союзу, а також російських Спілки комуністичної молоді й Авангарду червоної молоді, які пройшли центральними вулицями під гаслами: «Геть капіталізм!», «Ні політичним переслідуванням!», «За націоналізацію без реприватизації!», «Справжня революція ще попереду!», «Ні рабському кодексу праці!». Під час акції двічі спалахували бійки через появу всупереч волі організаторів активістів НБП і «Братства». На завершення заходу відбувся концерт, у якому взяли участь рок-гурти «Таргани», «Пригоди Електроніків» та «Sixty-nine» [10], що зайвий раз доводить можливість як легкого перетворення легальних акцій у нелегальні (бійки), так і можливість зв'язку однієї легальної акції (молодіжна акція) з іншою (концерт).

«Організація марксистів» була учасником протестних заходів проти ухвалення нового Трудового кодексу й поправок до закону України «Про вищу освіту», а також проти підвищення тарифів та скорочення соціальних прав найманих працівників в умовах економічної кризи. Серед таких акцій за участю «Організації марксистів» є «Марш жебраків» і протест проти підвищення цін на громадський транспорт у м. Києві 9 листопада 2008 р. У 2009 та 2010 рр. активісти організації долучалися до альтернативних першотравневих демонстрацій у м. Києві спільно з низкою інших ліворадикальних організацій («Соціальна альтернатива», «Антифашистська дія», Революційна конфедерація анархо-синдикалістів, «Нові ліві», «Молодь проти капіталізму», виключені з ЛКСМУ комсомольці, зоозахисники) і незалежних профспілок («Пряма дія», «Захист праці») [11].

У вересні 2008 р. лівоанархістська профспілка «Пряма дія» разом із деякими іншими організаціями проводила низку протестних заходів проти антистудентських положень нової редакції Закону «Про вищу освіту». Зокрема, «Пряма дія» виступила проти запровадження примусового відпрацювання для випускників [12].

12 квітня 2009 р. «Пряма дія» брала участь у соціальному марші, що проходив під гаслом «Час брати своє!» і на який вийшло близько 250 активістів. Під час акції «Пряма дія» закликала студентів боротися за безкоштовну освіту, підвищення стипендій і за пряме самоврядування у вишах [12].

У травні й червні 2009 р. активісти «Прямої дії» розгорнули протестну кампанію проти запровадження платних послуг для студентів. Профспілкові лідери намагалися схилити чиновників до переговорів. Коли це не вдалося, «Пряма дія» провела зустрічі зі студентами київських вишів, агітуючи їх виходити на вулиці з акціями протесту [12].

Активісти АСТ брали участь у кампанії проти закону про мирні зібрання, у разі ухвалення якого суттєво ускладнилося би проведення акцій протесту. Організація співпрацювала зі Всеукра-

їнською коаліцією «За мирний протест!», яка вимагала відхилення відповідного «законопроекту Захарченка-Ставнійчук». Крім того, АСТ входила до числа учасників й інших протестних заходів – проти приватизації залізниці, проти пенсійної реформи, а також акції проти підвищення цін на громадський транспорт, що згодом переросла в кампанію за безкоштовний проїзд. Організація долучалася до антиклерикальних акцій, підтримувала феміністські й антидискримінаційні ініціативи [13].

АСТ була традиційним співорганізатором та учасником ліворадикальних першотравневих маршів у м. Києві й інших містах. Вона брала участь і в менш радикальних вуличних протестах, присвячених захисту інтересів найманих працівників. Члени АСТ безпосередньо були задіяні в трудових конфліктах, оскільки надавали інформаційну та юридичну допомогу колективам і найманим працівникам, які вступають у протистояння з роботодавцем [14].

«Феміністична Офензива» 8 березня 2011 р. організувала перший марш-демонстрацію «8 березня – політичне свято!», який було приурочено до 100-ї річниці Міжнародного жіночого дня. Понад 250 учасниць та учасників маршу закликали боротися проти патріархальних форм нерівностей, у тому числі проти сексизму, дискримінації, «кухонного рабства» й домашнього насильства [15].

Другий феміністичний марш «Церкві й державі час жити нарізно!» було проведено «Феміністичною Офензивою» 8 березня 2012 р. Більш ніж 200 учасниць та учасників висловили протест проти патріархальної та дискримінаційної, на їхню думку, спільної діяльності церкви й держави, у тому числі проти введення податку на бездітність, заборони жінкам робити штучне запліднення після 49 років, заборони абортів та ін. [16].

Третій феміністичний марш «Досить прикривати нерівність традиціями!» був організований 8 березня 2013 р. Близько 200 людей пройшлися маршрутом від Софійської площі до Майдану Незалежності. Метою маршу було привернути увагу суспільства до проблем, що виправдовують та прикривають, із погляду активістів, ухвалення «консервативних» і «реакційних» законів [17].

Вуличні акції солідарності з однодумцями. Такі заходи передбачають публічне висловлення підтримки діям своїх колег з інших регіонів України чи інших держав і пояснення своєї позиції учасникам цих акцій, або ж ініціюються на підтримку активістів, що зазнали переслідувань правоохоронних органів.

Так, у 1994–1996 рр. активісти РКАС здійснювали пропагандистські рейди по підприємствах Донбасу (міста Донецьк, Макіївка, Краматорськ, Лисичанськ тощо) і брали участь у тримісячному голодуванні шахтарів у Горлівці [18].

У липні 2008 р. лівоанархістська профспілка «Пряма дія» на знак підтримки рівненських студентів, які виступали проти підвищення плати за навчання, влаштувала пікетування Міністерства освіти і науки України [12].

У червні 2009 р. активісти ОМ у межах міжнародної кампанії солідарності з Кубою проводили акції за звільнення з в'язниць США «кубинської п'ятірки» – Х. Ернандеса, Р. Лабаніно, А.Г. Родрігеса, Ф. Гонсалеса та Р. Гонсалеса – співробітників кубинських спецслужб, засуджених у США до тривалих строків ув'язнення за звинуваченням у шпигунстві, змові з метою вбивства та скоєнні інших злочинів. Члени «п'ятірки» проникли в американо-кубинські організації, що ставили за мету повалення уряду Куби, і передавали інформацію про них. За кубинською версією, члени «п'ятірки» збирали інформацію про підготовку терактів проти Куби, що допомогло запобігти їх вчиненню [19].

У листопаді 2009 р. активісти «Прямої дії» організували акцію «День студента. Break the Wall», висловивши протест проти «репресивної», на їхню думку, системи освіти, на знак солідарності з німецькими й австрійськими студентами-страйкарями [12].

Анархісти з АСТ так само влаштовували акції солідарності з українськими, російськими, казахськими, британськими, польськими, турецькими, німецькими, білоруськими, грецькими колегами по міжнародному лівому руху. Зокрема, у березні 2012 р. під київським офісом агентства «Reuters» пройшов пікет із вимогою підвищити зарплату лондонським прибиральникам [20].

У липні 2012 р. в м. Києві семеро ліворадикальних активістів пікетували представництво транснаціональної корпорації «LG Electronics» в Україні: вони намагалися висловити свій протест проти, як вони вважали, «нелюдської експлуатації та незаконних репресій» щодо польських робітників на заводі «Chung Hong Electronics» у спеціальній економічній зоні під м. Вроцлавом [21].

У грудні 2013 р. у Києві відбулося три пікетування посольства Казахстану. 16 грудня дипломатичне представництво пікетували активісти «Боротьби», а згодом їх підтримали члени АСТ та «Антифашистської дії». 17 грудня вийшли на акцію представники Союзу комуністів України, Всеукраїнського союзу робітників й інших лівих груп. Так ліворадикальні активісти відзначили другу річницю силового розгону страйкарів у Казахстані [22].

Банерні акції та плакатні ходи. Такі акції, як правило, є нечисленими. Їхня мета полягає не в збільшенні кількості учасників, а в демонструванні яскравих плакатів із гаслами, що легко запам'ятовуються. Проведення подібної ходи зазвичай завершується вивішуванням масштабних банерів у місцях, де їх важко зняти. Банери мають досить спрощене художнє оформлення й здебільшого містять гасла, що відображають позицію ліворадикальної організації з конкретного суспільно значущого або резонансного питання. Наприклад, 31 березня 2012 р. в м. Києві активісти «Прямой дії» разом із дружніми організаціями влаштували «Загальноєвропейський день антикапіталістичного спротиву». Ліворадикальна демонстрація й марш завершилися біля напівзруйнованого будинку поряд із Міністерством освіти і науки України, де було вивішено три яскраво-червоні банери з написом «Життя при капіталізмі руйнує» й опудало менеджера [12].

Масове розповсюдження агітаційних листівок та стікерів. Такі заходи передбачають розклеювання малогабаритної агітаційної продукції в місцях скупчення людей (у громадському транспорті, на вулицях тощо). Листівки та стікери слугують засобом оповіщення про заплановані акції або привертають увагу до діяльності конкретної ліворадикальної організації агресивними гаслами й епатажними елементами символіки. Наприклад, представники РКАС від 1996 р. брали участь у нарадах робітничих профспілкових активістів, паралельно з безпосередньою допомогою низових структур профспілки гірників поширюючи анархо-синдикалістські газети й листівки [18].

9 травня 2011 р. активісти «Прямой дії» у Києві провели масове роздавання листівок, присвячених сучасним виявам фашизму та протидії їм [23].

Перформанси. Така практика передбачає проведення в театралізованій формі заходу, у межах якого розігрується невеличка вулична сатирична вистава з «антикапіталістичним» та «антибуржуазним» пафосом. Метою перформансів є відображення в карикатурному вигляді певних державних діячів або конкретних політичних ситуацій. Зокрема, 11 грудня 2010 р. активістами «Прямой дії» разом із громадською організацією «Інсайт», «Центром візуальної культури», «Худрадою», «Просторами», незалежною профспілкою «Захист праці», «Організацією марксистів», «Антифашистською дією» й організацією анархістів «Вільна спілка» було проведено акцію до Міжнародного дня прав людини. Близько сотні людей пройшли маршем до центральної ялинки на Майдані Незалежності, де показали театралізовану виставу, повернувши владі «подарунки», які вона підготувала для людей на Новий рік. Після акції на організаторів та учасників маршу був здійснений напад націоналістів з «автономних правих» і ВО «Свобода» [24]. Це зайвий раз вказує, що від легальних до нелегальних проявів радикалізму лише один крок, і хто б його не зробив, діяння радикалів все одно тягуть у собі загрозу для правопорядку...

1–2 березня 2012 р. «Феміністична Офензива» влаштувала майстерню «Жіночий ЦЕХ» у «Центрі візуальної культури» в Києво-Могилянській академії з метою налагодження колективної роботи художниць для створення мистецьких об'єктів, відеоінсталяцій, тілесних перформансів, фотопроектів. Учасницями були художниці та феміністки з України, Польщі й Росії [25].

Графіті. Ця практика передбачає нанесення текстів чи малюнків за допомогою фарб-аерозолів на придатних для цього місцях (торцеві стіни будинків, будівельні паркани тощо). Видалити графіті складно, тому вони залишаються тривалий час для публічного перегляду. Графіті, виконані різнокольоровими фарбами, мають агітаційне і художньо-естетичне значення й забезпечують просування ідей конкретної ліворадикальної спільноти. Подібні зображення закодованих текстів або символіки є популярною практикою серед лівих радикалів. Так, анархісти з «Революційної дії» періодично намагаються привернути увагу до своєї діяльності графіті-гаслами «Кулю буржую – мотузку ментам!», «Мусорів на стовпи!» з назвою свого офіційного сайту [26]. Активісти цієї ж самої спільноти також використовують трафаретний спосіб нанесення графічної інформації, зокрема, гасел «Більше ментів - менше порядку!», «Не шкодуй патронів на виродка в погонах!» [27].

Зауважимо, що навіть за відсутності реальних насильницьких дій, висловлення подібних гасел являє собою підбурювання (ч. 4 ст. 27) до вчинення злочинів, передбачених статтями 115 («Умисне вбивство») і 348 («Посягання на життя працівника правоохоронного органу...») Кримінально-

го кодексу України 2001 р., хай навіть і на стадії готування до кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 14 КК) [28], і повинні тягнути за собою тривалі реальні строки позбавлення волі для винних осіб, відповідно до принципу невідворотності покарання.

Отже, у результаті проведеного дослідження ми дійшли таких висновків:

1. На рубежі ХХ – ХХІ ст. політичний радикалізм різних напрямків залишається поширеним явищем у багатьох країнах, включаючи й Україну.

2. До числа основних і вельми поширених вуличних легальних форм лівого радикалізму у сучасній Україні варто віднести такі, як: а) вуличні акції протесту (демонстрації, марші, пікети та ін.); б) вуличні акції солідарності з однопумцями; в) банерні акції та плакатні ходи; г) масове розповсюдження агітаційних листівок та стікерів; г) перформанси; д) графіті тощо.

3. Легальні форми лівого радикалізму (як і будь-якого іншого), загалом, доволі легко можуть перероджуватися у нелегальні, і навіть насильницькі.

4. Враховуючи, що будь-які види, форми і прояви радикалізму (включаючи і вуличні легальні форми лівого радикалізму) таять у собі явну небезпеку, всі вони повинні перебувати під суворим контролем правоохоронних органів, а в разі вчинення навіть найдрібніших правопорушень винні особи повинні негайно притягатися до юридичної відповідальності за всією суворістю закону.

Перспективним напрямком подальшої розробки цієї проблематики слід вважати виявлення сутності інших форм лівого радикалізму, а також ества та природи інших (зокрема і правих) напрямків політичного радикалізму тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Васильчук Є.О. Незаконні воєнізовані та збройні формування в Україні: монографія. Черкаси: Видавець Олександр Третяков, 2017. 243 с.
2. Васильчук Є.О. Правий радикалізм в Україні : монографія. Черкаси: Видавець Олександр Третяков, 2018. 263 с.
3. Васильчук Є.О. Лівий радикалізм та анархізм в Україні: монографія. Черкаси : Видавець Ольга Вовчок, 2019. 161 с.
4. Голобуцький О.П. Політичні партії України / О.П. Голобуцький та ін.; ред. В.М. Якушик; Національний університет «Києво-Могилянська академія», Центр суспільно-політичних досліджень. Київ : Кобза, 1996. 144 с.
5. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред.: проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 256 с.
6. Кононенко Ю.С., Джолос С.В. Держава і революції: монографія. Черкаси : Видавець О.М. Третяков, 2022. 316 с.
7. Кухта Б. Радикалізм політичний // Політична наука : словник : категорії, поняття і терміни / за ред. Б. Кухти. Львів: Кальварія, 2003. С. 368-369.
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 12-те видання, перероблене та доповнене. Київ: Дакор, 2023. 1376 с.
9. Руссо Ж.Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / Український переклад з французької та коментарі О. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.
10. «Антикапіталізм-2005» марширує в Києві і в Росії. URL: <http://www3.kasparov.ru/material.php?id=43355B56CB0>.
11. Час порожніх торб, або заборонені жебраки. URL: <http://www.marx.org.ua/2008-04-23-09-06-29/1-articles/244-2008-11-25-15-56-0>.
12. «Пряма дія» – це звучить застережливо. Студентська профспілка украї лівих налаштована украї агресивно. URL: <https://zn.ua/1000/1550/44261/>
13. Під Радою протестували проти законопроектів про обмеження мирних зібрань і пропаганди гомосексуалізму (ВІДЕО). URL: <https://intvua.com/news/politics/46045-pod-radouy-protestovali-protiv-zakonoproektov-ob-ogranichenii-mirnyh-sobraniy-i-propagandy-gomoseksualizma-video.html>
14. АСТ і трудові конфлікти. URL: <http://avtonomia.net/ast-i-trudovi-konflikti/> (дата звернення: 21.01.2026).
15. Усі на марш: 8 березня – політичне свято! URL: <https://ofenzyva.wordpress.com/2011/03/05/usi-na-marsh-8-berезня-politichne-svyato/> (дата звернення: 21.01.2026).

16. Феміністичний марш «Досить прикривати нерівність традиціями!». URL: https://ofenzyva.wordpress.com/2013/03/08/marsh_08-03-2013/ (дата звернення: 21.01.2026).
17. Феміністичний марш відбувся! URL: <https://ofenzyva.wordpress.com/2012/03/08/feministychny-marsh-vidbuvsia/> (дата звернення: 21.01.2026).
18. Махновці наших днів. Репортаж з епіцентру українського анархізму. URL: http://xpress.sumy.ua/articles/3187/#box_comments/
19. Свободу п'яти кубинським героям! URL: <https://web.archive.org/web/20161205065107/http://www.five.in.ua/> (дата звернення: 21.01.2026).
20. Під київським офісом «Reuters» пройшов пікет з вимогою підвищити зарплату лондонським прибиральникам (фото). URL: <https://ukranews.com/ua/news/135274-pid-kyivskym-ofisom-reuters-proyshov-piket-z-vymogoyu-pidvyshhyty-zarplatu-londonskym-prybyralnykam-foto> (дата звернення: 21.01.2026).
21. В Києві ліві активісти пікетували офіс «LG Electronics» (ФОТО, ВІДЕО). URL: <https://newdaynews.ru/kyev/393589.html> (дата звернення: 21.01.2026).
22. Держава і капітал вбивають! Акція анархістів коло посольства Казахстану в Києві. URL: <http://socialismkz.info/?p=10362>
23. «Антифашизм сьогодні». Активісти ПД роздавали листівки на 9 травня. URL: <http://direct-action.org.ua/?p=747>
24. «АнтиЙолка»: солідарність проти капіталізму, фашизм проти солідарності (ФОТО і ВІДЕО). URL: <http://samozahist.org.ua/?p=38816>
25. Участь польської художниці Олександри Кубяк з групи перформерок «Головний Суддя» у проекті «Жіночий ЦЕХ». URL: <https://web.archive.org/web/20160304081309/http://www.polinst.kiev.ua/event551.html> (дата звернення: 21.01.2026).
26. У Дніпрі анархісти зіпсували фасади будівель. URL: <https://antikor.com.ua/articles/270406-u-dnipri-anarhisti-zipsuvali-fasadi-budivelj> (дата звернення: 21.01.2026).
27. Агітаційний матеріал «Революційної дії». URL: <https://revdia.org/agitation/>
28. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 21.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

УДК 342.7:341.231.14:352

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.7>

ІНСТИТУТ ОМБУДСМАНА УКРАЇНИ ЯК МЕДІАТОР СПРАВЕДЛИВОСТІ У ЗАХИСТІ ПРАВ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Грекул-Ковалик Т.А.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та прав людини
Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича
ORCID: 0000-0003-4339-3927*

Торончук І.Ж.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича
ORCID: 0000-0003-3887-4750*

Георге Ф.,
*адвокат-резидент факультету права та адміністративних наук
Сучавського університету «Штефан чел Марє»
ORCID: 0009-0007-4043-390X*

Грекул-Ковалик Т.А., Торончук І.Ж., Георге Ф. Інститут Омбудсмана України як медіатор справедливості у захисті прав внутрішньо переміщених осіб: регіональний аспект.

У статті здійснено комплексний аналіз інституту Омбудсмана України як медіатора справедливості у механізмі захисту прав внутрішньо переміщених осіб. Актуальність дослідження зумовлена невідомим зростанням кількості внутрішньо переміщених осіб в Україні внаслідок повномасштабного вторгнення РФ та необхідністю забезпечення ефективних, доступних і позасудових способів захисту їхніх прав. Обґрунтовано, що традиційні судові механізми не завжди своєчасно та повною мірою реагують на порушення прав внутрішньо переміщених осіб, що підсилює значення інституту Омбудсмана України у системі гарантій прав людини.

Проаналізовано теоретико-правову природу інституту Омбудсмана України, його місце та роль у системі позасудового захисту прав і свобод людини. Особливу увагу приділено медіаційній функції Омбудсмана, яка проявляється у сприянні діалогу між особою та органами публічної влади, формуванні рекомендацій, усуненні системних причин порушення прав та відновленні принципу справедливості у правовідносинах.

Окреслено основні проблеми реалізації прав внутрішньо переміщених осіб, зокрема у сферах соціального захисту, житлового забезпечення, доступу до адміністративних послуг та правової допомоги. Наголошено, що вразливе становище внутрішньо переміщених осіб потребує застосування гнучких і гуманно орієнтованих механізмів реагування на порушення їхніх прав.

Значну увагу приділено практичному аспекту діяльності інституту Омбудсмана України на регіональному рівні на прикладі роботи Представниці Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у Чернівецькій області Ірини Ісопенко. Проаналізовано такі форми діяльності, як особисті прийоми громадян, моніторингові візити, реагування на звернення внутрішньо переміщених осіб, підготовка рекомендацій органам публічної влади, організація інформаційно-просвітницьких заходів. Зроблено висновок, що регіональний вимір діяльності Омбудсмана України посилює його медіаційний потенціал і сприяє ефективнішому захисту прав внутрішньо переміщених осіб.

У статті доведено, що інститут Омбудсмана України виконує важливу роль у відновленні порушених прав внутрішньо переміщених осіб, запобіганні конфліктам та формуванні більш справедливої державної політики у сфері прав людини.

Ключові слова: Омбудсман of Ukraine; внутрішньо переміщені особи; права людини; медіація; справедливість; позасудовий захист; регіональні представництва Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Hrekul-Kovalyk T.A., Toronchuk I.Zh., Gheorghe F. The Institution of the Ombudsman of Ukraine as a mediator of justice in protecting the rights of internally displaced persons: a regional aspect.

The article carries out a comprehensive analysis of the institution of Ombudsman of Ukraine as a justice mediator within the mechanism for protecting the rights of the internally displaced persons (IDPs). The relevance of the study is stipulated by the steady increase of the IDPs number in Ukraine as a result of the full-scale invasion by the Russian Federation and the need to ensure effective, accessible, and extrajudicial means of protecting their rights. The article claims that traditional judicial mechanisms do not always respond in a timely and comprehensive manner to violations of IDPs' rights, which enhances the significance of the institution of Ombudsman of Ukraine within the system of human rights guarantees.

The article also examines the theoretical and legal nature of the institution of Ombudsman of Ukraine, as well as its place and role in the system of extrajudicial protection of human rights and freedoms. Particular emphasis has been laid on the mediatory function of the institution of Ombudsman of Ukraine, which manifests itself in facilitating a dialogue between individuals and public authorities, formulating recommendations, eliminating systemic causes of rights violations, and restoring the principle of justice in legal relations.

In addition, the article outlines the basic issues related to the implementation of the rights of the internally displaced persons, in particular in the fields of social protection, housing, access to administrative services, and legal aid. It is important that the vulnerable position of IDPs requires the application of flexible and human-centered mechanisms for responding to violations of their rights.

Considerable attention is drawn to the practical dimension of the ombudsman's activities at the regional level, illustrated by the research of Iryna Isopenko, the Representative of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights in Chernivtsi Oblast. The study analyzes such forms of activity as personal receptions of citizens, monitoring visits, responses to appeals from internally displaced persons, and the preparation of recommendations for public authorities. It concludes that the regional dimension of the ombudsman's activity enhances its mediatory potential and contributes to more effective protection of IDPs' rights.

The article proves that the institution of Ombudsman of Ukraine plays an important role in restoring violated rights of the internally displaced persons, preventing conflicts, and shaping a just state policy in the field of human rights.

Key words: Ombudsman of Ukraine; internally displaced persons; human rights; mediation; justice; extrajudicial protection; Regional Representations of the Secretariat of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights.

Актуальність теми дослідження. Збройна агресія проти України спричинила одну з наймасштабніших хвиль внутрішнього переміщення населення в Європі з часів Другої світової війни. Внутрішньо переміщені особи (далі – ВПО) опинилися в ситуації підвищеної вразливості, що зумовлено втратою житла, роботи, соціальних зв'язків, ускладненим доступом до адміністративних, соціальних і правових послуг. За таких умов особливої актуальності набуває питання ефективності механізмів захисту прав ВПО, зокрема позасудових форм реагування на порушення прав людини.

Інститут Омбудсмана України посідає особливе місце в системі гарантій прав і свобод людини та виступає незалежним посередником між особою і державою. Його діяльність спрямована не лише на фіксацію порушень, а й на відновлення справедливості шляхом рекомендацій, переговорів, узгодження позицій та формування практик належного врядування. У цьому контексті Омбудсман дедалі частіше розглядається як медіатор справедливості, здатний забезпечити баланс між інтересами держави та потребами вразливих соціальних груп, зокрема ВПО.

Ступінь наукової розробки проблематики. Проблемні питання захисту прав ВПО неодноразово ставали предметом наукових досліджень у працях вітчизняних учених (зокрема, Басова І.С.,

Грекул-Ковалик Т.А., Крахмальова К.О., Малиновська О.А., Селіхов Д.А., Фідря Ю.О. та ін.), де аналізуються соціальні, адміністративні, трудові та житлові аспекти їх правового статусу. Водночас роль інституту Омбудсман України у сфері захисту прав ВПО здебільшого розглядається фрагментарно, без комплексного осмислення його медіаційної функції як інструменту відновлення справедливості (наприклад, у працях Сушинського О.І., Олефіренко О.В., Орел В.А.). Це зумовлює необхідність поглибленого наукового аналізу діяльності Омбудсман саме в площині посередництва та превенції правопорушень щодо ВПО.

Мета статті полягає у дослідженні регіонального аспекту інституту Омбудсман України як медіатора справедливості у механізмі захисту прав ВПО.

Виклад основного матеріалу. Інститут Омбудсман України виступає одним із ключових елементів сучасного механізму захисту прав людини, який поєднує в собі риси контролю за діяльністю публічної влади й альтернативного способу врегулювання правових конфліктів [10, с. 16]. Його правова природа полягає у здійсненні незалежного парламентського контролю за додержанням прав і свобод людини та громадянина, що забезпечується відсутністю владно-розпорядчих повноважень і водночас значним авторитетом рекомендацій Омбудсман [9, ст. 1]. Саме ця особливість дозволяє розглядати інститут Омбудсман не лише як правозахисний, а й як медіаційний механізм, спрямований на відновлення справедливості у відносинах між особою та державою.

Медіаційний потенціал інституту Омбудсман України проявляється у здатності впливати на поведінку суб'єктів владних повноважень шляхом переконання, аргументації та формування стандартів належного врядування [6, с. 445]. На відміну від суду, який вирішує спір у межах формалізованої процедури, Омбудсман орієнтований на пошук справедливого балансу інтересів, урахування конкретних життєвих обставин та запобігання повторним порушенням прав людини. Такий підхід особливо важливий у справах, що стосуються соціально вразливих груп населення.

ВПО як особлива категорія населення перебувають у ситуації підвищеного ризику порушення прав, що зумовлено вимушеним характером переміщення, нестабільністю соціального становища та залежністю від рішень органів публічної влади. Попри наявність спеціального законодавчого регулювання, ВПО на практиці стикаються з проблемами реалізації права на соціальний захист, житло, працю, медичну допомогу, освіту, а також із дискримінаційними підходами при наданні адміністративних послуг [2, с. 190–199; 3]. Значна частина таких порушень має системний характер і пов'язана з неналежним тлумаченням або вибіркоvim застосуванням норм права.

У цих умовах інститут Омбудсман України виступає важливим інструментом позасудового захисту прав ВПО [11, с. 244–245]. Діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у цій сфері охоплює розгляд індивідуальних звернень ВПО, проведення моніторингових візитів, підготовку спеціальних доповідей, внесення подань і рекомендацій органам державної влади, органам місцевого самоврядування, а також приватним установам. Через такі механізми Омбудсман не лише реагує на конкретні порушення, а й сприяє усуненню їхніх причин, що відповідає принципам превенції та відновлення справедливості.

Особливого значення медіаційна роль Омбудсман набуває в умовах збройного конфлікту та надзвичайних соціальних навантажень на державу. У ситуаціях, коли судовий захист тривалий або малодоступний, саме Омбудсман здатний оперативно втручатися у конфліктні правовідносини, ініціювати перегляд управлінських рішень та сприяти виробленню більш справедливих адміністративних практик. Його рекомендації виступають офіційними актами реагування, які державні органи та посадові особи зобов'язані розглянути, врахувати пропозиції, вжити заходів для усунення порушень та письмово повідомити про це Омбудсман.

Для підтвердження неголослівності вищезазначених теоретичних постулат, проаналізуємо діяльність Омбудсман України в цифрах. Статистика звернень до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2022–2025 рр. дозволяє виявити стійку тенденцію до зростання ролі цього інституту в системі захисту прав людини в умовах тривалого воєнного стану. Так, у 2022 р. діяльність Омбудсман набула чітко вираженого кризового та правозахисного характеру у зв'язку з повномасштабною збройною агресією РФ та безпрецедентним зростанням кількості ВПО. Того року офіс отримав 42 485 звернень, у тому числі від ВПО, та здійснив 2 031 моніторинговий візит структурними підрозділами Секретаріату Уповноваженого [4, с. 10–11].

В 2023 р. загальна кількість звернень становила понад 95 796, що вже тоді свідчило про суттєве підвищення навантаження на омбудсманський механізм та зростання довіри громадян [13, с. 5]. Серед заявників однією з найбільш чисельних груп були ВПО. Лише за офіційними даними

від ВПО надійшло 10 197 звернень, що відображає масштаб системних проблем, пов'язаних із вимушеним переміщенням населення [13, с. 6, 47–54].

У 2024 р. ця тенденція не лише збереглася, а й набула виразнішого характеру. Кількість звернень зросла до понад 123 000, що означає приріст на 28,6 % у порівнянні з 2023 р. [14, с. 10]. Така динаміка засвідчує подальше посилення звернень громадян до Уповноваженого як до ефективного інструменту реагування на порушення прав людини. Тематична структура звернень у 2024 р. демонструє спадковість із попереднім роком. Зокрема, домінують питання соціального захисту, реалізації прав родин військовослужбовців, доступу до базових соціальних та адміністративних послуг, а також проблеми, пов'язані з наслідками збройної агресії. У цьому контексті значна частина звернень безпосередньо або опосередковано стосується прав ВПО, зокрема у сфері соціальних виплат, житлового забезпечення та адміністративних процедур, хоча вони не завжди виокремлюються в окрему статистичну категорію [14, с. 25–38].

Соціально-демографічна структура заявників – важлива якісна характеристика звернень у 2024 р. Жінки стали авторами понад двох третин звернень (63,1 %). Паралельно зростала й моніторингова активність Уповноваженого. Наприклад, у 2024 р. було здійснено 3 364 моніторингові візити, значна частина яких була спрямована на перевірку дотримання прав уразливих груп, включно з ВПО [14, с. 11].

Станом на лютий 2026 р. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2025 р. перебуває на стадії підготовки, що унеможливує використання повноцінних офіційних статистичних даних за відповідний період. Водночас на підставі публічних повідомлень, окремих інформаційних зведень та з урахуванням тенденцій попередніх років можна констатувати збереження стійкої динаміки до зростання кількості звернень громадян й ускладнення їх правового змісту. Особливої актуальності у 2025 р. набувають звернення, пов'язані з реалізацією конституційних прав та обов'язків в умовах воєнного стану, зокрема у контексті мобілізаційних процесів, соціального захисту та гарантій прав окремих вразливих груп населення. Це свідчить не лише про високий рівень правової напруги в суспільстві, а й про поступове зростання правосвідомості громадян та їх готовність використовувати інституційні механізми захисту прав людини.

Загалом аналіз статистичних даних за роки повномасштабного вторгнення вказує на наявність стійкого тренду до кількісного та якісного зростання звернень до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Ця динаміка відображає поєднання кількох факторів. Серед основних виділимо підвищення громадської активності, зростання довіри до інституту Омбудсмана України та ускладнення правових проблем, зумовлених війною. У цьому процесі ВПО посідають особливе місце як одна з найбільш уразливих і водночас активних груп заявників, що актуалізує необхідність подальшого розвитку інституту Уповноваженого як медіатора справедливості у сфері захисту прав ВПО, а також удосконалення системи статистичного обліку їх звернень як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях.

Практичне втілення медіаційної функції інституту Омбудсмана України у сфері захисту прав ВПО на регіональному рівні демонструє діяльність Представниці Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у Чернівецькій області Ірини Ісопенко. Її робота охоплює широкий спектр заходів, спрямованих на забезпечення доступу ВПО до правової допомоги, відновлення порушених прав та налагодження комунікації між громадянами й органами публічної влади.

Важливим інструментом захисту прав ВПО у діяльності Представниці Уповноваженого у Чернівецькій області виступає проведення особистих прийомів громадян та виїзних зустрічей у територіальних громадах області. У межах таких заходів розглядаються звернення ВПО щодо доступу до соціальних виплат, житла, адміністративних послуг, а також дотримання права на звернення та отримання публічної інформації. Так, І. Ісопенко здійснює моніторингові візити й особисті прийоми громадян, зокрема під час зустрічей із мешканцями районів області щодо додержання прав людини в умовах воєнного стану та доступу до публічної інформації, де надає роз'яснення з правових питань і сприяє налагодженню комунікації між громадянами й органами влади [1]. Подібна практика сприяє безпосередньому діалогу між заявниками та представниками влади, що відповідає медіаційній природі діяльності Омбудсмана та дозволяє оперативно реагувати на конкретні порушення прав.

Окремий напрям діяльності полягає у реагуванні на повідомлення про можливі порушення прав людини в умовах воєнного стану, тобто мова йде про дотримання прав людини у рамках національного превентивного механізму, зокрема під час здійснення моніторингових візитів до закладів соціальної сфери, у яких поселено ВПО. За ініціативи Представниці Уповноваженого

вживалися реагування до органів державної влади та місцевого самоврядування з метою забезпечення права на гідні умови проживання та поновлення індивідуальних прав ВПО. Такий підхід відповідає загальній практиці роботи регіональних представництв Уповноваженого, створених для забезпечення доступності захисту прав громадян у регіонах та реалізації парламентського контролю за додержанням прав людини, має превентивний характер і спрямований на запобігання системним порушенням прав людини. До слова додамо, що І. Ісепенко входить у Раду ВПО при Чернівецькій обласній державній (військовій) адміністрації, поєднуючи при цьому контролюючу функцію з участю у виробленні регіонального компоненту стандартів додержання прав ВПО.

Якщо ж звернутися до «мови чисел», то в 2025 р. на Буковині зафіксували 2551 звернення громадян щодо порушення їхніх прав, про що було озвучено І. Ісепенко на першому в 2026 р. засіданні Експертної ради при Представнику Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у Чернівецькій області. Під час засідання було розглянуто проєкт регіонального компоненту Щорічної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України за 2025 р. та проаналізовано виконання рекомендацій попереднього року. Разом з тим, члени ради також визначили пріоритетні напрями роботи на 2026 р., серед яких: захист прав військовослужбовців і ветеранів, дітей, ВПО та інших соціально вразливих груп населення [8].

Переважна більшість заяв надійшла від ВПО та стосувалася відновлення соціальних виплат, забезпечення належних умов проживання у місцях тимчасового проживання та користування пільговим проїздом. Зауважимо, що з початку повномасштабного вторгнення спостерігається стійка тенденція до щорічного зростання кількості звернень, яка фіксується не лише у діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а й на регіональному рівні, зокрема буковинського краю. Так, у 2022 р. звернень було понад 500, в 2023 р. – зверх 1200, а в 2024 р. – більше 2500 [12].

Не менш важлива складова практичної діяльності І. Ісепенко – проведення моніторингових візитів до установ та органів, що надають послуги ВПО [8]. За результатами таких візитів готуються аналітичні звіти та рекомендації, які використовуються для удосконалення адміністративної практики та підвищення стандартів дотримання прав ВПО [5]. Через механізм рекомендацій Омбудсман України здійснює ефективний вплив на діяльність органів влади, що характерно для медіаційної моделі захисту прав людини.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що інститут Омбудсмана України посідає особливе місце в системі захисту прав людини, поєднуючи контрольні та медіаційні функції, спрямовані на відновлення справедливості у відносинах між особою та державою. Його діяльність набуває особливої ваги в умовах збройного конфлікту та зростання кількості ВПО – однієї з найбільш соціально вразливих категорій населення, права якої часто порушуються внаслідок недосконалості правозастосовної практики та адміністративних рішень органів публічної влади. У таких умовах позасудові механізми захисту прав, зокрема діяльність Омбудсмана України, виступають ефективною альтернативою судовому захисту. Разом з тим, медіаційна функція Омбудсмана України проявляється у сприянні діалогу, формуванні рекомендацій, превенції правопорушень та усуненні системних причин порушення прав ВПО. Саме ця функція, як один з дев'яти напрямів роботи Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, забезпечує баланс інтересів держави та осіб, які постраждали внаслідок вимушеного переміщення у зв'язку з повномасштабним вторгненням рф.

Практика діяльності Представниці Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у Чернівецькій області засвідчує ефективність регіонального рівня реалізації повноважень інституції Офісу Омбудсмана України, а особисті прийоми, моніторингові візити та реагування на звернення ВПО підтверджують роль Омбудсмана як реального медіатора справедливості, здатного оперативно впливати на вирішення конкретних правових проблем. Водночас, подальше посилення інституту Омбудсмана України, зокрема в частині розвитку регіональних представництв та впровадження медіаційних підходів у їх діяльність, сприятиме підвищенню ефективності захисту прав ВПО та формуванню більш справедливої державної політики у сфері прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. «Адаптація та інтеграція ВПО: досвід та можливості»: інтеграційний захід для ВПО м. Новодністровськ Чернівецької області, представників міської ради. 2023. 20 жовтня. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/integracijnij-zahid-adaptaciya-ta-integraciya-vpo-dosvid-ta-mozhливosti-dlya-vpo-m-novodnistrovsk-chniveckoyi-oblasti-predstavnikiv-miskoyi-radi.

2. Грекул-Ковалик Т.А. Захист прав мігрантів і біженців: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024. 344 с.
3. Грекул-Ковалик Т.А. Право на освіту: виклики для внутрішньо переміщених осіб. *Ерліхівський журнал*. 2024. № 8. С. 38–44. DOI : 10.32782/ehrlichsjournal-2024-8.05. URL: <https://journals.chnu.chernivtsi.ua/index.php/Ehrlich/article/view/77/58>.
4. Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. URL: <https://mvs.gov.ua/upload/1/7/8/9/6/5/shhoricna-dopovid-upovnovazeno.pdf>.
5. Звіт за результатами моніторингового візиту до місця тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб на базі Центру надання соціальних послуг Кадубовецької сільської ради. 2025. 26 лютого. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%A6%D0%9D%D0%A1%D0%9F%20%D0%A7%D1%83%D0%BD%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B2%2026.02.2025.pdf>.
6. Орел В.А. Медіація як інструмент врегулювання конфліктів студентським омбудсменом. *Медіація & Університети 1.0*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (15 листопада 2024 р., Чернівці) / редкол.: Амелічева Л., Гаврилюк Р., Горецька Х., Романадзе Л. та ін. Чернівці, 2024. С. 442–446. URL: <https://puet.edu.ua/wp-content/uploads/2025/04/zbirka-tez-konferencziyi.pdf>.
7. Офіс Омбудсмана здійснив моніторинг умов проживання ВПО у місті Вашківці. 2025. 10 листопада. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/ofis-ombudsmana-zdijsniv-monitoring-umov-prozhivannya-vpo-u-misti-vashkivci.
8. Представництво Уповноваженого ВРУ з прав людини в Чернівецькій області. 2026. 30 січня. URL: <https://www.facebook.com/chernivtsi.ombudsman/posts/pfbid0EsVhH9rhhVAYmKy9xZuMFRyXYUFjFTGMsRGmLfVt9GfvAB7gGvuSnLAuaKNrBiRbl>.
9. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
10. Сушинський О.І., Олефіренко О.В. Функціонування інституту уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в контексті змін управлінської парадигми військового часу. *Ефективність державного управління*. 2024. № 3 (80/81). С. 16–20. DOI :10.36930/508002. URL: <https://era.nltu.edu.ua/Archive/80/4.pdf>.
11. Фідря Ю.О. Альтернативні способи вирішення спорів: теоретичні та практичні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Вип. 86: Право. Ужгород, 2025. Т. 2. С. 242–247. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.86.2.37. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/39-1.pdf>.
12. Хрищук А. Право на житло й поновлення соцвиплат: на що скаржаться буковинці Уповноваженому з прав людини і як подати скаргу. 2026. 4 січня. URL: <https://suspilne.media/chernivtsi/1204162-pravo-na-zitlo-j-ponovlenna-socviplat-na-so-skarzatsa-bukovinci-upovnovazennomu-z-prav-ludini-i-ak-podati-skargu>.
13. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/images/documents/annual-report-2023.pdf>.
14. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. URL: <https://surl.li/kswiuc>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Грекул-Ковалик Т.А., Торончук І.Ж., Георге Ф., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії СС ВУ 4.0

УДК 340.15(436)»1867»

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.8>

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ АВСТРО-УГОРЩИНИ ТА МЕХАНІЗМ ПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЇ 1867 РОКУ

Грін О.О.,
*старший викладач кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
Ужгородського національного університету
ORCID: 0009-0004-2249-7895*

Грін О.О. Політико-правові передумови утворення Австро-Угорщини та механізм прийняття Конституції 1867 року.

У статті досліджено політико-правові передумови утворення Австро-Угорщини а також механізм прийняття конституції 1867 року. Проаналізовано програму угорських лібералів на чолі з Ф. Деяком, яка передбачала відмову від поновлення у повному обсязі конституційних законів 1848 р., а також погодження на часткове підпорядкування національних інтересів цілісності австрійської монархії. З точки зору конституціоналізму проаналізовано зміст конституції Австро-Угорщини у матеріальному аспекті та з формальної точки зору. Визначено правову природу «лютневого патенту». Констатовано, що напередодні «конституційного вирівнювання» 1867 р. в Австрійській монархії було встановлено режим конституційного централізму. Стверджується, що ідея трансформації Габсбурзької імперії в монархічну федерацію народів зародилася в 1848 р. на засіданнях конституційної комісії австрійського парламенту в Кромержижі. Констатовано, що міністр-президент Австрії Р. Белькреді, який прагнув удосконалити державний устрій імперії, створивши федерацію у складі п'яти областей, вимушений був подати у відставку в зв'язку з прийняттям Францом Йосифом нового плану конституційної трансформації Ф. Бойста. Показано процес перетворення Австрійської імперії на Австро-Угорську монархію. Стверджується, що для цього необхідно було внести зміни до діючого законодавства у сфері формування та компетенції представницьких органів. Констатовано, що ліберальна більшість парламенту домоглася скасування конкордату та прийняття законодавства, яке закріплювало свободу віросповідання та віровизнання. Визначено роль Конституційної комісії парламенту в законодавчому процесі Австрійської імперії. Стверджується, що основними напрямками її роботи було доопрацювання урядового проекту щодо внесення змін до «лютневого патенту» та робота над проектом закону про відповідальність міністрів перед парламентом. Показано процедуру розгляду проектів чотирьох конституційних законів відповідною комісією парламенту. Проаналізовано 69 статей спеціального угорського закону XII/1867 р., яким було імplementовано австро-угорську угоду до правової системи Угорщини. Констатовано, що одним з найважливіших австрійських конституційних законів був закон «Про загальні права громадян», який у 18 статтях безпосередньо регулював права людини та забезпечував їх гарантії. Запропоновано власні висновки з проаналізованого матеріалу.

Ключові слова: конституційна монархія, парламентаризм, коронні землі, Державна Рада (Рейхсрат), Державні збори, конституціоналізм, публічна влада, права, свободи, абсолютне правління, централізм, державний механізм, конституційне вирівнювання, неоабсолютизм, федералізм, Австро-Угорщина, Габсбурзька монархія, міністр-президент, рейхсканцлер, ландтаг, Угорське королівство, контрастигнація, Основний державний закон, нормативно-правові акти, Державний трибунал, імplementація, Прагматична санкція, Сейм, Австрійська конституція, конфедерація.

Hrin O.O. Political and legal prerequisites for the formation of Austria-Hungary and the mechanism for adopting the Constitution of 1867.

The article examines the political and legal prerequisites for the formation of Austria-Hungary, as well as the mechanism for adopting the Constitution of 1867. The program of Hungarian liberals

led by F. Dejak is analyzed, which provided for the refusal to fully restore the constitutional laws of 1848, as well as agreement on the partial subordination of national interests to the integrity of the Austrian monarchy. From the point of view of constitutionalism, the content of the constitution of Austria-Hungary is analyzed in the material aspect and from a formal point of view. The legal nature of the «February patent» is determined. It is stated that on the eve of the «constitutional equalization» of 1867, a regime of constitutional centralism was established in the Austrian monarchy. It is argued that the idea of transforming the Habsburg Empire into a monarchical federation of nations was born in 1848 at a meeting of the constitutional commission of the Austrian parliament in Kriemhiltz. It is stated that the Minister-President of Austria R. Belcredi, who sought to improve the state structure of the empire by creating a federation consisting of five regions, was forced to resign in connection with the adoption by Franz Joseph of a new plan for constitutional transformation by F. Boist. The process of transforming the Austrian Empire into the Austro-Hungarian monarchy is shown. It is argued that the necessary changes to this area of legislation were within the formation and competence of representative bodies. It is stated that the liberal majority of the parliament achieved the abolition of the concordat and the adoption of legislation that enshrined freedom of religion and belief. The role of the Constitutional Commission of the Parliament in the legislative process of the Austrian Empire is determined. It is argued that the main areas of its work were the finalization of the government project on amendments to the “February Patent” and work on the draft law on the responsibility of ministers before the parliament. The procedure for considering the drafts of four constitutional laws according to the parliamentary commission is shown. 69 articles of the special Hungarian law XII/1867 are analyzed, which implemented the Austro-Hungarian agreement into the legal system of Hungary. It is stated that one of the few Austrian constitutional laws was the law “On the General Rights of Citizens”, which in 18 articles simultaneously regulated human rights and provided their guarantees. Our own conclusions from the analyzed material are proposed.

Key words: constitutional monarchy, parliamentarism, crown lands, State Council (Reichsrat), State Assembly, constitutionalism, public power, rights, freedoms, absolute rule, centralism, state mechanism, constitutional alignment, neo-absolutism, federalism, Austria-Hungary, Habsburg Monarchy, Minister-President, Reich Chancellor, Landtag, Kingdom of Hungary, Cabinet of Ministers, Constitutional Commission, countersignature, subcommittee, Basic State Law, regulatory legal acts, State Tribunal, implementation, Pragmatic sanction, Sejm, Austrian Constitution, confederation.

Постановка проблеми. Досвід управління Австрійською державою напередодні утворення Австро-Угорської імперії а також аналіз механізму прийняття Конституції 1867 р. може бути корисним для функціонування центральних органів державної влади України в умовах стабільного розвитку.

Необхідно врахувати як позитивні, так і негативні аспекти управління, такі як роздробленість адміністративного устрою та боротьбу за національні права, що призвели до розпаду Австро – Угорської імперії в 1918 році. Потрібно створювати єдину систему державного управління та уникати помилок, які були допущені в Австрійській імперії, що не мала єдності в національному питанні.

Стан опрацювання проблеми. Проблематику державно-правового розвитку Австрійської імперії напередодні утворення Австро-Угорської імперії та прийняття конституції 1867 р. досліджували такі науковці як: В. Браунедер, П. Вандич, Б. Гайдер, Е. Гелблінг, Н. Гриб, Р. Еванс, В. Качур, Ю.Кван, О. Кондратюк, Л. Контлер, Г. Корольов, Г. Кон, І. Мандрик, Н. Роман, І. Трайнін, Б. Тищик, Г. Швенденвейн, О. Ясі та ін.

Визнаючи цінність наукових праць, змушені констатувати, що існує незавершеність наукових розробок вказаної проблематики в історико-правовій науці.

Метою статті є аналіз юридичних актів, що характеризували державно-правовий розвиток Австрійської імперії напередодні утворення Австро-Угорщини та прийняття Конституції 1867 року.

Виклад основного матеріалу. На початку 60-х років XIX ст. рух до конституційної монархії відбувався надто повільно. Відновлення законодавчих органів у Відні та в «коронних землях» не створювали справжнього парламентаризму. Незадоволення їх квазіконституційною законотворчістю наростало як у Відні, так і в інших землях. Особливо загрозливою для імперії виступала ситуація в Угорщині, де настрої політичних еліт у той момент різко радикалізувалися. Відцентро-

ві сили в державі набирали значних обертів. У 1863 р. Рейхсрат покинули чехи і польські послы, що повністю паралізувало його роботу. Таким чином, спроби реформ провалилися, що в 1865 р. визнав і сам Франц Йосиф I [1, с. 71]. Вже в середині 1860-х років ситуація почала поступово змінюватися. З угорського боку рух за відновлення державності, хоч і у зв'язку з Австрією, очолив відомий юрист Ференц Деяк [2, с. 104]. У травні 1865 р. він опублікував у віденському журналі «Дебат» своє бачення передумов можливої угоди між Угорщиною і Австрією, включивши до них: 1) призначення відповідального угорського уряду; 2) розширення складу і повноважень Державних зборів, включення до їх складу представників Хорватії і Трансильванії; 3) на основі законів 1848 р. монарх повинен скликати нові Державні збори, де у тронній промові викласти свою програму перебудови імперії [3, с. 61-62]. Його програма передбачала відмову угорських лібералів від поновлення у повному обсязі конституційних законів 1848 р. а також погодження на часткове підпорядкування національних інтересів цілісності австрійської монархії. Водночас було відкинуто ідею створення центрального парламенту, який міг би стати джерелом сильної концентрації влади [4, с. 22].

З точки зору конституціоналізму [5, с. 6] у матеріальному аспекті змістом конституції виступають у сукупності певні визначальні для суспільства і держави принципи і норми, які врегульовують засадничі основи їх функціонування. Вдалим слід визнати узагальнене визначення конституціоналізму як сукупності ідей та уявлень про роль конституції у суспільстві та відповідне їх втілення у політико-правових відносинах з акцентуалізацією на тому, що інтелектуальною основою конституціоналізму є ідея обмеження публічної влади та забезпечення основних прав і свобод, гарантією чого виступає конституційний контроль [6, с. 23]. Саме з огляду на таке розуміння конституції виникла нагальна потреба у створенні Австро-Угорщини як єдиного утворення зі специфічними відносинами між двома суверенними суб'єктами. Потреба конституції відчувалася і в аспекті того, що в 1849-1860 роках Австрійська імперія і, особливо, угорські землі управлялися на засадах абсолютного правління [7, с. 325-347]. Розуміючи, що без згоди найбільш сильного противника централізму – Угорщини неможливе ефективне функціонування державного механізму Франц Йосиф I у 1865 р. скасував дію «лютневого патенту», який фахівці розцінюють як «мішанину абсолютизму та конституціоналізму, централізму та федеративних принципів» [8, с. 202]. Слід зазначити, що відповідно до нього рейхсрат ставав законодавчим органом і двопалатним парламентом із закріпленням нового статусу, який надавав йому частину нормотворчих функцій. Рейхсрат здобував прерогативи контролю й нагляду за діяльністю уряду [9, с. 185-187]. Однак варто зауважити, що згодом «лютневий патент» стане одним із джерел майбутньої угоди конституційного вирівнювання [10]. В Австрії був встановлений режим конституційного централізму, який, на нашу думку, можна розцінювати як повернення до неоабсолютизму. Таку гру з конституційними актами теоретик угорського федералізму, автор лояльного до Габсбургів «культурного мінімуму» [11, с. 294-295] Оскар Ясі назвав «експериментування з конституціоналізмом» [12, с. 103-105].

Період подолання наслідків революції 1848-1849 рр. в Австрійській імперії американський історик Ганс Кон назвав «ерою кінця абсолютизму» та періодом започаткування нової візії австрійської ідеї, яка оголошувала потребу трансформації Габсбурзької імперії в монархічну федерацію народів [13, с. 39, 51]. Ця ідея на рівні парламенту була висловлена ще на засіданнях його конституційної комісії 1848 р. в Кромержижі. Думки про австро-угорську унію починали звучати в політичному середовищі перед початком революції 1848 р., однак найгучніше вони зазвучали в 1860-х роках з вуст угорських та австрійських лібералів. Міністр юстиції революційного періоду Ф. Деяк пропонував спертися на здобутки 1848 р., зокрема нові вимоги щодо конституційних гарантій у Цислейтанії [14, с. 260]. В угорській проблемі Відень вбачав серйозну загрозу єдності імперії. Сторони перемовин були вимушені піти на взаємні поступки: Ф. Деяк переглянув однозначність власної вимоги повернення до конституції 1849 р., а Франц Йосиф I 27.07. 1865 р. призначив на посаду міністра-президента Р. Белькреді, який був прихильником федеративних перетворень. 20.09. було прийнято новий закон про імперський уряд, який фактично призупинив дію «лютневого патенту».

Канцлер Белькреді прагнув удосконалити державний устрій імперії, створивши федерацію у складі п'яти областей: Австрії, Богемії-Моравії-Сілезії, Угорщини, Польщі-Рутенії та Іллірії. Його проєкт ґрунтувався на засаді етнічної рівноправності, у якому навіть деякі слов'янські народи здобували однакові права з іншими [15, с. 65]. Окрім цього, реалізація та забезпечення федеративних прав мала бути у окремих ландтагах, які би перебрали функції внутрішнього управлін-

ня. Одночасно мав бути заснований загальноімперський парламент, щоб врівноважити автономні права [16, с. 25]. З точки зору еволюції федералізму як інструменту політичної боротьби в Австрійській імперії цей проект, який було названо концепцією прослов'янського федералізму, не мав собі рівних в тогочасних реаліях. Слід погодитися з думкою про те, що таке розширення прав для слов'янських народів було для тодішніх угорських діячів нечуванним, а отже ці пропозиції були ними відкинуті і вони продовжували відстоювати вимогу створення дуальної монархії [11, с. 148]. Практична реалізація нового курсу розпочалася 27.01.1867 р., коли Франц Йосиф I прийняв план міністра закордонних справ Ф. Бойста про створення «вузького» і «звичайного» парламенту. Його затвердження відбулося вже 1.02. на засіданні уряду. Невдовзі Р. Белькреді подав у відставку. 7.02. 1867 р. на посаду рейхсканцлера було призначено Ф. Бойста, який відіграв одну з найвагоміших ролей у процесі конституційної трансформації. Він був одним із речників ідеї «Третьої Німеччини», яка передбачала об'єднання германських держав на федеративних засадах. Це була виразна альтернатива малогерманській моделі німецької єдності, яку тоді проводив міністр-президент Пруссії Отто фон Бісмарк [16, с. 25].

Постановою від 4.02. 1867 р. скликано сесію Рейхсрату з метою обрання делегації для укладення угоди з Угорським Королівством. 8.02. було оголошено про політичний компроміс із угорською партією Ф. Деяка. 17.02. Франц Йосиф I видав декрет про відновлення середньовічного статусу Корони Святого Стефана, яку приймав австрійський імператор. 28.02. імператор скликав угорський сейм та окремо австрійський парламент. Вони прийняли закон угорського сейму «Про спільні справи земель угорської корони і про порядок їх вирішення» та закон австрійського парламенту «Про спільні справи земель австрійської монархії та порядок їх вирішення» [17, с. 68]. Угорський парламент ратифікував угоду 20.03.1867 р. [18, с. 359]. Основною ідеєю цієї угоди, яка одержала назву «австро-угорського компромісу» (*der osterreichisch-ungarische Ausgleich*), було залагодження національних конфліктів між складовими частинами держави [19, с. 85]. Оскільки для легалізації австро-угорської угоди необхідна була згода парламенту, австрійський уряд вирішив піти на поступки іншим коронним краям. Для отримання підтримки польських депутатів новий рейхсканцлер Ф. Бойст запропонував на засіданні Кабінету міністрів 6.02.1867 р. затвердити меморіал щодо політико-національного відокремлення Галичини. Його наслідком для краю стало отримання особливого політико-правового статусу, що дозволило в 1869 р. провести колонізацію навчання, діловодства, судового та адміністративного процесів. Така політика Ф. Бойста була позитивно сприйнята більшістю галицьких парламентарів польського походження, зокрема А. Голуховським, Ф. Земляковським, М. Зублікевичем та ін., котрі виявили неабияку підтримку прем'єр-міністру і проголосували в парламенті за австро-угорську угоду [20, с. 20].

Перетворення Австрійської імперії на Австро-Угорську конституційну монархію потребувало внесення змін до діючого законодавства, зокрема у сфері формування та компетенції представницьких органів. З цією метою на розгляд парламенту було подано законопроект про внесення змін до закону від 26.02.1861 р. № 22, який сприяв централізації держави та поверненню до конституційної форми правління, з огляду на відновлення дії угорської конституції. Ф. Бойст також запропонував імператору піти на певні поступки парламенту задля усунення конфлікту між законодавчою та виконавчою гілками влади. Цими поступками було встановлення відповідальності уряду перед парламентом і обмеження права імператора на видання виняткових законів у період, коли Рейхсрат не працював. Вказані пропозиції уряду були погоджені та прийняті 30.04.1867 р. [21, s. 29]. Проте парламент не обмежився вказаними змінами. Ліберальна більшість парламенту вимагала скасування конкордату (церковний договір від 18.08.1855 р., котрий визнавав за католицьким духовенством право нагляду за державними школами – О. Г.) і прийняття законодавства, яке б закріплювало свободу віросповідання та віровизнання. Революція 1848-1849 рр. послабила крім імператорської також і владу католицької церкви. Це призвело до укладення вказаного конкордату, котрий визнав за католицьким духовенством право нагляду над державними школами. До компетенції католицької церкви входило також врегулювання шлюбно-сімейних правовідносин між католиками та у разі укладення змішаних шлюбів [22, s. 220]. Таким чином обмежувалися релігійні права громадян, які не належали до католицького обряду. Однак Франц Йосиф I не хотів йти на поступки у цьому питанні, тому парламент за власною ініціативою підготував закони про свободу віровизнання громадян про шлюб та про школи які 25.05. 1868 р. отримали санкцію царя [21, s. 31].

В законодавчому процесі Австрійської монархії того часу важлива роль відводилася Конституційній комісії парламенту, яка була сформована 21.06.1867 р. палатою представників Рейхсрату. До повноважень цієї комісії належало опрацювання конституційних законопроектів, що скеровувалися урядом на розгляд парламенту, опрацювання усіх пропозицій та висновків, які стосувалися конституції, а також розгляд пропозицій щодо співпраці австрійського парламенту з угорським сеймом [23, s. 166]. Майже всі члени Конституційної комісії мали юридичну освіту, за винятком двох докторів філософії. П'ята частина членів були докторами права [24, с. 89]. 22.06.1867 р. Конституційною комісією було сформовано керівні органи. Головою став А. Пратобевер, його заступником – М. Кайзерфельд, секретарями – Е. Стурм та І. Зайльнер [25, s. 121]. Усі вони, як і інші 3/4 членів Конституційної комісії були представниками німецько-ліберальної конституційної партії, будучи відомими австрійськими юристами, сповідували ідею правової держави.

Основними напрямками законодавчої роботи комісії було доопрацювання урядового проекту щодо внесення змін до лютневого патенту та робота над проектом закону про відповідальність міністрів перед парламентом. Паралельно з роботою над конституцією, комісія працювала над внесенням змін до лютневого патенту. Параграф 13 вказаного нормативного акту надавав можливість імператору в непередбачуваних випадках (по суті, у випадку потреби – О. Г.) видавати розпорядження з питань, що належали до компетенції Рейхсрату в період між сесіями, але з обов'язковим поданням міністрами звіту на найближчу сесію про підстави та результати прийнятого розпорядження. Зміни полягали в тому, що уряд був зобов'язаний подати розпорядження на сесію Рейхсрату не з інформативною метою, а для затвердження. Якщо ж розпорядження не буде подане протягом чотирьох тижнів після скликання парламенту або не буде ним затверджене, то воно повинно втратити юридичну силу [21, s. 37]. Для того, щоб парламент затвердив таке розпорядження, воно не повинно суперечити конституційному законодавству держави або змінювати його, не повинно стосуватися збільшення витрат державної казни і продажу державного майна. У червні 1867 р. вказані зміни спочатку були затверджені Палатою представників а згодом і Палатою панів. Франц Йосиф I санкціонував цей закон 16 липня 1867 року [26, s.78].

Великі дискусії викликав урядовий законопроект про відповідальність міністрів. Він передбачав відповідальність міністрів виключно у випадку порушення конституційних або інших законів. Конституційна комісія вирішила розширити перелік правових підстав для притягнення міністрів до відповідальності. Зокрема передбачалося притягнення до відповідальності міністрів за вчинення злочинів. Відповідно до закону, право призначати та звільняти міністрів належало імператору. Під час розгляду вказаного законопроекту частина депутатів пропонувала запровадити відповідальність міністрів перед Рейхсратом а також право парламенту звільняти їх з посад. Проте більшість депутатів не бажала протиставляти парламент владі монарха, тому це положення не отримало достатньої підтримки. Однак парламент все ж таки обмежив урядові повноваження імператора.

Відповідно до запропонованих змін кожен урядовий законопроект монарха для набрання законної сили повинен був пройти процедуру контрасигнації підписом відповідного міністра. Цей проект був підтриманий обома палатами Рейхсрату та 25.07.1867 р. санкціонований цісарем [27, s. 330].

27.06.1867 р. Конституційною комісією було прийнято рішення про створення підкомітету для роботи над проектом конституції. Його членами стали депутати М. Кайзенрфельд, Ф. Земляковський, Е. Струм, С. Фрошхауер, Р. Брестель, Ф. Кліер та І. Куранта [24, с. 90]. Приблизно через місяць підкомітет запропонував на розгляд Конституційної комісії проекти чотирьох конституційних законів: 1) Основний державний закон про загальні прав громадян для королівств і земель, представлених у Рейхсраті; 2) Основний закон про здійснення урядової і виконавчої влади; 3) Основний державний закон про судову владу; 4) Основний державний закон про створення імперського суду (Державного Трибуналу) [23, s. 192]. Норми цих чотирьох базових законів повинні були доповнити та деталізувати положення лютневого патенту.

Вказані закони за задумом їх авторів повинні були одночасно потрапити на підпис до Франца Йосифа I. Виняткову роль у цій справі відіграв представник конституційної партії Е. Гербст, професор філософії права і кримінального права Львівського університету (протягом року виконував повноваження його ректора), а від 1858 р. – професор у Празі [28, s. 98]. Саме за його ініціативою Конституційна комісія розпочала концептуальну роботу над зміною форми державного правління австрійської монархії.

2.10. 1867 р. з розгляду Закону про судову владу почалася дискусія навколо підготовлених законопроектів. Доповідачем по цьому питанню виступав Й. Васер. Компетенція військових судів викликала найбільш жваву дискусію у Палаті представників. Конституційна комісія намагалася визначити чіткий перелік справ, які б входили до компетенції вказаних судів, а всі інші справи повинні були передаватися цивільним судам. Представники уряду опонували депутатам, пропонуючи положення в законі, згідно якого компетенція військових судів повинна була визначатися окремими законодавчими актами. Вказана урядова пропозиція зрештою була підтримана Палатою панів [24, с. 91].

Наступним до розгляду було призначено невеликий за обсягом Закон про здійснення урядової і виконавчої влади. Він містив десять статей та визначав основні засади діяльності державної влади. Базуючись на концепції правової держави закон закріплював принцип, згідно з яким адміністративні органи зобов'язані були приймати рішення тільки на підставі та у відповідності до законів держави та в обсязі, визначеному цими законами. Уданому законі було відображено принцип ієрархії нормативно-правових актів, згідно якого кожен акт виконавчої влади повинен видаватися у відповідності до конституції та законів держави [23, с. 113].

8.10.1867 р. Палатою представників було розглянуто Закон про Державний трибунал. Основними завданнями Трибуналу були охорона гарантованих конституцією політичних прав громадян розгляд справ між органами державної влади щодо розподілу компетенції та вирішення публічно-правових скарг проти держави або щодо її честі [21, с. 49].

Базовим серед конституційних законів був Закон про загальні права громадян. Проект цього закону було подано Е. Стурмом, адвокатом з Берна - наймолодшим з членів Конституційної комісії (37 років). Опрацьований ним об'єм громадянських прав був компіляцією прав і свобод, закріплених у конституції 1849 р., хоча він досліджував також інші конституції, зокрема нідерландську 1848 р., ганноверську 1840 р. та пруську 1850 року. Лише п'ять з двадцяти п'яти статей проекту відрізнялися від змісту цісарського патенту від 4.03.1849 р. про «гарантовані конституційною формою урядування політичні права» [28, с. 114]. Парламентські ліберали вважали, що таке використання «октройованої» березневої конституції повинно зменшити опір імператора при затвердженні законів, підготованих Конституційною комісією.

Особливість австро-угорської угоди полягала в тому, що вона не передбачала тексту конституційного договору – такою «вирівнюючою угодою» вважалися закони, схвалені 20.03.1867 р. Сеймом Угорщини і аналогічні за змістом закони, укладені 21.12. 1867 р. Рейхсратом Австрії. В обох частинах Австро-Угорщини вони визнаються як конституційні закони, які в сукупності становлять Конституцію Австро-Угорщини. Угода, що відображала австро-угорський компроміс з боку Угорщини складалася з 69 статей. Для їх ратифікації Сейм Угорщини схвалив 20.03. 1867 р. спеціальний закон (закон XII / 1867) [29]. Вказаний закон, яким було імplementовано австро-угорську угоду до правової системи Угорщини, отримав назву «Про існуючі спільні відносини між землями Угорської корони і іншими землями, які належать до влади Його Величності та спосіб їх впорядкування». Стаття 1 цього закону зазначала, що ним визначаються відносини між Угорщиною і приєднаними частинами, з одного боку, і Австрією («іншими країнами, які знаходяться під владою Його величності»), з іншого боку, на основі Прагматичної санкції 1713 р., схваленої Сеймом Угорщини в 1723 р. Всі землі, які на основі Прагматичної санкції знаходяться під спільною владою короля, є непорушними і нероздільними (ст. 2). Без шкоди для наведеного (цілісності території монархії – О. Г.) Прагматична санкція поклала обов'язок зберегти «незалежність конституційного публічного права і внутрішнього управління» Угорщини (ст. 3). Наведені два принципи «має перед своїми очима угорський Сейм» при визначенні «відносин між Угорщиною і іншими землями під спільною владою монарха» (ст. 4).

Враховуючи вищенаведене а також те, що король Угорщини наділявся владою над усіма землями держави, Сейм визначив наступні принципи майбутніх відносин:

1. Згідно Прагматичної санкції (1723 р.) монарх є спільним і угорська корона належить тому самому монарху, який править на інших землях імперії. При цьому доходи і витрати королівського двору будуть визначені спільно (ст.7).

2. Згідно Прагматичної санкції спільними є питання оборони/захисту, зовнішньої політики і армії. Всі питання спільної армії належать до виключних повноважень короля. Водночас, питання набору рекрутів, тривалості військової служби і утримання угорської армії буде входити до відання угорського законодавства і уряду. Так само, питання зміни системи оборони Угорщини

входить до компетенції угорської законодавчої влади (Сейму). Крім того, окремі члени угорської армії, права і обов'язки яких прямо не пов'язані з військовою службою, належать до відання угорського уряду (ст. 11-14).

3. Видатки на національну оборону та спільні видатки на інші спільні справи буде визначено спільною угодою, інші державні видатки будуть визначені угорським сеймом за поданням відповідального уряду (ст. 15-18).

4. Для здійснення питань спільної компетенції буде створене спільне міністерство, яке буде займатися тими питаннями, які є спільними і не належать до компетенції ні земель угорської корони, ні до інших земель монархії. Це міністерство не може мати владний вплив на ці дві частини монархії. При цьому в жодному випадку не можуть питання, які належать до відання Угорщини, бути віднесені ні до Рейхсрату, ні до як-небудь названого спільного парламенту і жоден з таких органів не вправі приймати подібних рішень. Відносини між двома частинами імперії будуються виключно на засадах рівноправності (ст. 27-28).

5. Згідно з таким принципом рівноправності угорський Сейм повинен з обох палат обрати делегацію для вирішення спільних справ, яка разом із подібною делегацією, обраною іншими землями імперії, повинна складати кількість членів не вище 60 осіб. Строк повноважень цих «спільних делегацій» - 1 рік, при цьому засідають по чергово у Будапешті та Відні. Головне призначення цього спільного органу – схвалення рішення про спільний бюджет імперії. Проект цього бюджету готувався спільним міністерством за участю урядів двох частин імперії. У випадку, якщо король розпускає Сейм, делегація від нього також втрачає свої повноваження, а новообраний склад Сейму обирає її заново. Засідання делегацій проводяться відкрито. При цьому члени делегації не відповідають перед Сеймом, за винятком, коли були затримані на місці вчинення злочину (ст. 29-48).

6. Угорщина з власним конституційним створенням не може брати на себе борги, які були створені без згоди угорських державних органів (ст. 53). Сейм бере на себе всі політичні зобов'язання, які випливають з нового конституційного ладу, з метою, щоби ні Угорщина, ні інші землі імперії «не втратили» благополуччя і були подолані негативні наслідки «уже пережитих тяжких часів» (ст. 54). Угорщина готова взяти на себе частину тягара державного боргу, ведучи перемовини, «як вільний народ з вільним народом» (ст. 55). Але в майбутньому діятиме основоположний принцип, що Угорщина не може брати на себе державний борг, який утворився без її добровільної згоди (ст. 57).

7. Хоча Прагматична санкція не передбачає спільних торгових і митних питань, Сейм Угорщини висловив готовність укласти з іншими землями угоду про торговий і митний союз. Збір зі спільно встановлених мит спільною угодою може бути спрямований до спільних видатків імперії (ст. 58-64). Законом також визначалося, що його положення набудуть чинності тоді, коли відповідні положення набудуть чинності в інших землях імперії, які не належать до угорської корони.

8 червня 1867 р. в храмі Матяша перший прем'єр-міністр першого відповідального уряду дуалістичної Угорщини граф Андраші поклав корону св. Іштвана на голови імператора Франца Йосифа та його дружини Єлизавети (Ержебет), зробивши їх законними королем та королевою Угорщини [30, с. 218]. Наведений законодавчий акт було санкціоновано новим угорським королем 12.06.1867 року. Саме в цей день в конституційно-правовому плані для Угорщини було завершено процес «вирівнювання». Важливо підкреслити, що закон XII/1867 вважається основним законом у конституційній системі Угорщини цього періоду і разом з конституційними законами 1848 р. (частково зміненими) в сукупності становить конституцію Угорщини [3, с. 67].

На відміну від Угорщини, конституція Австрії складала не один закон, а серію законів, які були ухвалені Державною Радою (Рейхсратом) 21.12.1867 р. підписані імператором і опубліковані у австрійському журналі законів держави № 141-147 1867 р. В сукупності вони склали так звану «грудневу конституцію» (Dezemberverfassung), що діяла в Австрії, в тому числі в Галичині і Буковині, до жовтня 1918 р. Австрійська конституція складалася з шести основних і одного звичайного законів. Серед них: 1) Основний державний закон від 21.12.1867 р. «Про спільні справи та способи їх тлумачення»; 2) Основний державний закон від 21.12.1867 р. «Про представництво»; 3) Основний державний закон від 21.12.1867 р. «Про загальні права громадян»; 4) Основний державний закон від 21.12.1867 р. «Про імперський суд»; 5) Основний державний закон від 21.12.1867 р. «Про судову владу»; 6) Основний державний закон від 21.12.1867 р.

«Про урядову і виконавчу владу» і 7) Закон про введення у дію наведених вище шести законів [31, с. 25].

На відміну від угорської конституції, в Австрії один з конституційних законів безпосередньо регулював права людини та забезпечував їх гарантії. Конституційний закон «Про загальні права громадян, для королівств і областей, представлених у райхсраті» від 21.12.1867 р. виголошував рівність усіх громадян перед законом. У 18 статтях конституційно гарантувався широкий перелік прав і свобод громадян. Окремо наголошувалося, що Закон від 27.10. 1862 р. про охорону особистої свободи є частиною Конституційного закону від 21.12.1867 року. В контексті досліджуваної проблеми виділяємо статтю 19 вказаного закону, згідно якої усі народи держави, які належать до різних рас, рівні в правах: кожна раса має невід'ємне право підтримувати і культивувати свою національність і свою мову. Держава визнає за всіма мовами, що вживаються в областях монархії, рівне право на використання в школах та при здійсненні функцій і різних актів державного життя. В тих областях, населення яких належить до різних рас, установи народної освіти повинні бути організовані в такий спосіб, щоби кожен, не маючи потреби вивчати іншу мову, мав можливість отримувати на своїй мові необхідні елементи своєї освіти [32]. Цей конституційний закон, прийнятий 21.12.1867 р., зі змінами і доповненнями, внесеними двічі в 1920 р., в 1974, 1982 і 1988 роках по наш час є частиною діючого конституційного законодавства Австрійської Республіки.

Висновки. Проаналізований матеріал вказує на те, що конституційний процес в обох частинах монархії був неоднозначним, суперечливим та складним. Він характеризувався постійним протистоянням між урядами і імператором з одного боку та парламентом з іншого. Цей процес завершився вагомими здобутками представницьких органів влади, які під впливом ліберальних ідей прагнули перетворити Австрію в конституційну правову державу. В матеріальному аспекті «Конституція Австро-Угорщини» (умовне позначення) містила основоположні принципи, які визначали суверенні права обох частин імперії, спосіб організації влади на їх територіях та права підданих імператора, а також спосіб делегування двома частинами утворення повноважень спільним органам Австро-Угорщини, порядок їх діяльності. Такий підхід узагальнював європейський конституційний досвід того часу про роль конституції та предмет конституційного регулювання. Однак конституція Австро-Угорщини відрізнялась від попередніх посиленням ролі парламенту, який формував відповідальний перед ним уряд, а також гарантуванням прав та рівності осіб перед законом.

З формальної точки зору конституція Австро-Угорщини містила дві частини: 1) конституцію Угорщини як кодифікований документ (Закон від 21.03.1867 р.); 2) некодифіковану конституцію Австрії, яка становила шість основних і один звичайний закон («груднева конституція»). Виходячи з конфедеративної природи такого утворення, в якому існували дві паралельні правові системи, виникла необхідність створення двох конституцій з різною формою. Водночас, існувала угода про формування спільних органів (окрім спільного монарха, йшлося про законодавчі делегації та деякі міністерства). Ознаками конфедеративності утворення виступали: 1) єдина митна територія; 2) спільне фінансування заходів «спільної компетенції». При цьому в основних законах імперії відсутнє поняття «австро-угорської території». Окремі частини території зберігали власне підданство. Спільний монарх який фактично виступав однією фізичною особою, однак, де-юре вважався двома особами. Конфедеративний устрій проявлявся і в офіційній (повній) назві утворення – «Королівства і землі представлені в Рейхсраті і землі угорської корони Святого Стефана». Договірне походження такого утворення дозволяє лише умовно охарактеризувати Австро-Угорщину як «класичну державу».

Отже, прийняття конституції, яка створила специфічний, багато в чому непорівняльний характер Австро-Угорщини з асиметричною схемою організації публічної влади було вирішальним кроком для конституційних змін в австрійській монархії, значення якого важко переоцінити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грін О.О. Державно-правовий розвиток пореволюційної Австрійської імперії в період конституційних експериментів (1861-1867 роки). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2025. Серія «Право». Випуск 92. Ч.1. С. 65-73. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/350042>.

2. Трайнин И.П. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. М.; Л., 1947. 307 с.
3. Роман Н.М. Правове становище Закарпаття в складі Австро-Угорщини (1867-1918 роки): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01. Ужгород, 2016. 218 с.
4. Мандрик І. Проблеми відновлення державності Угорщини на першому етапі дуалізму (1867-1890 роки). Ужгород, 1997. 199 с.
5. Бринцев В.Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування: у 2 кн. Кн. 1: монографія. Х., 2013. 392 с.
6. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції. Ужгород, 2009.
7. Лоуэлль А.Л. Правительства и политические партии в государствах Западной Европы (Франция, Италия, Германия, Австро-Венгрия, Швейцария). Пер. с англ. О. Полторацкой; Ред. Ф. Смирнов. М., 1905. 656 с.
8. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. К., 2004.
9. Die Habsburgermonarchie 1848-1918 / A. Wandruszka und R. Urbanitsch. Band III: Die Volcker, Des Reiches. 1. Teil. Wien: OAW, 1980. 774 s.
10. Kraehe Enno E. Austria and the Problem of Reform in the German Confederation 1851-1863. *The American Historical Review*. Vol. 56. No. 2. January 1951. P. 276-294.
11. Корольов Г.О. Федеративні проекти в Центрально-Східній Європі: зародження, еволюція та реальна політика (1815-1921 рр.): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.02. К., 2020. 439 с.
12. Jaszi O. Dissolution of the Habsburg Monarchy. Chicago, 1929.
13. Kohn Hans. The Habsburg Empire, 1804-1918. Princeton. New Jersey: Van Nostrand Reinhold Company, 1961. 187 p.
14. Evans Robert J. W. Austria, Hungary and the Habsburgs. Essays on Central Europe, c. 1683-1867. Oxford University Press, 2006. 337 p.
15. Kwan J. Austro-German Liberalism and the Coming of the 1867 Compromise: «Politics Again in Flux». *Austrian History Yearbook*. 44 (2013). P. 62-87.
16. Корольов Г.О. Ausgleich Габсбурзької імперії: конституційне вирівнювання 1867 р. і наднаціональний федералізм. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Збірник молодих учених. Вип. 20. Харків, 2017. С. 22-30.
17. Тищик Б.Й. Історія держави і права Австрії та Австро-Угорщини (X ст. – 1918 р.): Навч. посібник. Львів, 2003. 80 с.
18. Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы. Пер. с англ. В.Т. Олейника. М., 2002. 656 с.
19. Кондратюк О. Утворення Австро-Угорщини: причини та умови. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2004. Вип. 41. С. 85-92.
20. Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни: Монографія. К., 2009. 448 с.
21. Dziadzio A. Monarchia konstytucyjna w Austrii (1867-1914). *Wladza-Obywatel-Pravo*. Krakow, 2001. 307 s.
22. Schwendenwein H. Osterreichisches Staatskirchenrecht. Essen, 1992. 220 s.
23. Haider B. Die Protokolle des Verfassungsausschusses des Reichsrates von Jahre 1867. Wien, 1997. 436 s.
24. Гриб Н.П. Конституції Австрії та Австро-Угорщини і їх застосування у Галичині (1848-1918): дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2013. 163 с.
25. Brauneder W. Juristen in Osterreich 1200-1980. Wien, 1987. 301 s.
26. Ogris W. Die rechtsentwicklung in Cisleithanien 1848-1918. Т.ІІ. Wien, 1976. S. 74-94.
27. Hellbling E.C. Osterreichische Verfassungen und Verwaltungsgeschichte. Wien; New York: Springer- Verlag, 1974. 330 s.
28. Liskova M. Slovník predstavitelu zemske samospravy v Cechach v letech 1861-1913. Praha, 1994. 150 s.
29. 1867. évi XII. torvenycikk a magyar korona orszagai es az O Felsege uralkodasa alatt allo tobbi orszagok kozott fenforgo kozos erdeku viszonyokrol, s ezek elintezesenek modjarol. URL <https://www.1000ev.hu>.
30. Краткая история Венгрии. М., 1991. 608 с.

31. Качур В.О. Прийняття та структура конституції Австрії 1867 р. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія: «Право». 2012. Вип. 173 (3). С. 21-27.
32. Staatsgrundgesetz vom 21. December 1867, uber die allgemeinen Rechte der Staatsburger fur die im Reichsrathe vertretenen Konigreiche und Lander. StF: RGB1. Nr. 142/1867. URL [https:// www.ris.bka.gv.at](https://www.ris.bka.gv.at)

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Грін О.О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.1:[342.4/5:328.34](477)»1710»(09)
DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.9>

ОБСЯГ ТА ОБМЕЖЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ГЕТЬМАНА ВІДПОВІДНО ДО КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА 1710 РОКУ

Гутів Б.І.,
*доктор філософії в галузі знань «Право»,
доцент кафедри історії держави, права
та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8535-3590
e-mail: bohdan.gutiv@lnu.edu.ua*

Гутів Б.І. Обсяг та обмеження повноважень гетьмана відповідно до Конституції Пилипа Орлика 1710 року.

У статті здійснено комплексний історико-правовий аналіз обсягу та обмежень повноважень гетьмана відповідно до Конституції Пилипа Орлика 1710 року як унікального джерела української конституційної традиції ранньомодерної доби. Дослідження зосереджене на виявленні нормативної моделі організації гетьманської влади, визначенні її функціональних та інституційних меж, а також на з'ясуванні форми правління, що впливає з тексту конституційного акту.

Обґрунтовується, що Конституція 1710 р. не лише формально обмежувала гетьманські повноваження, а й концептуально переосмислювала саму природу організації вищої влади в Козацькій державі. Гетьман розглядався як глава держави та провідний суб'єкт виконавчої влади, однак його компетенція була інституційно пов'язана з діяльністю Генеральної ради, старшинських органів та незалежного Генерального суду. Документ закріплював триєдину конструкцію влади – законодавчу, виконавчу і судову, – у межах якої гетьман втрачав можливість одноосібного приймати рішення у публічних справах.

Особливу увагу автор приділяє аналізу механізму стримувань і противаг, а саме: обов'язковості колегіального розгляду державних питань, забороні самочинного розпорядження публічним скарбом, інституту виборності урядовців із наступним гетьманським затвердженням, підконтрольності фінансового управління Генеральному скарбнику, а також вилученню з компетенції гетьмана судової функції.

У статті також проаналізовано військові та зовнішньополітичні повноваження гетьмана. Доведено, що, попри збереження за ним ролі гаранта міжнародних договорів і територіальної цілісності, його дипломатична діяльність підлягала контролю з боку старшини. У військовій сфері гетьман зберігав оперативне керівництво, проте був позбавлений права формувати замкнену ієрархічну вертикаль шляхом призначення полковників без виборчої процедури.

Автор, підсумовуючи робить висновок, що попри те, що гетьман був головною посадовою особою держави, кожна ключова сфера – фінансова, адміністративна, військова, зовнішньополітична та судова – містила чітко визначені механізми стримування і контролю за його діяльністю.

Ключові слова: Конституція Пилипа Орлика 1710 року; гетьман; обсяг повноважень; обмеження влади; глава держави; розподіл влади; Генеральна рада; Генеральний суд; форма правління.

Hutiv B.I. The Scope and Limitations of the Hetman's Powers under the Constitution of Pylyp Orlyk of 1710.

The article provides a comprehensive historical and legal analysis of the scope and limitations of the Hetman's powers under the Constitution of Pylyp Orlyk of 1710 as a unique source of the Ukrainian constitutional tradition of the early modern period. The study focuses on identifying the normative model of the organization of Hetman authority, defining its functional and institutional limits, and determining the form of government that follows from the text of the constitutional act.

It is argued that the Constitution of 1710 not only formally limited the Hetman's powers but also conceptually reinterpreted the very nature of the organization of supreme authority in the Cossack state. The Hetman was regarded as the head of state and the leading subject of executive power; however, his competence was institutionally linked to the activities of the General Council, the senior officers' bodies, and the independent General Court. The document established a tripartite structure of power – legislative, executive, and judicial – within which the Hetman lost the ability to make unilateral decisions in public affairs.

Particular attention is paid to the analysis of the system of checks and balances, including the mandatory collegial consideration of state matters, the prohibition of arbitrary of the public treasury, the institution of elected officials subject to subsequent confirmation by the Hetman, the subordination of financial administration to the General Treasurer, and the removal of judicial functions from the Hetman's competence.

The article also examines the Hetman's military and foreign policy powers. It is demonstrated that, despite retaining the role of guarantor of international treaties and territorial integrity, his diplomatic activity was subject to control by the senior officers. In the military sphere, the Hetman preserved operational command but was deprived of the right to establish a closed hierarchical chain of command by appointing colonels without an electoral procedure.

In conclusion, the author argues that although the Hetman remained the highest official of the state, each key sphere – financial, administrative, military, foreign policy, and judicial – contained clearly defined mechanisms of restraint and control over his authority.

Key words: The Constitution of Pylyp Orlyk of 1710; Hetman; scope of powers; limitations of power; head of state; separation of powers; General Council; General Court; form of government.

Постановка проблеми. Проблема визначення обсягу та меж гетьманської влади в Козацькій державі належить до ключових у дослідженні української історії держави і права. Конституція Пилипа Орлика 1710 року є унікальним джерелом, яке вперше в українській політико-правовій думці здійснило нормативне структурування верховної влади. Однак у науковій літературі досі відсутня єдина позиція щодо того, яким саме був реальний обсяг повноважень вищих органів влади, в тому числі гетьмана, за цим документом.

Цікавим є те, що Конституція 1710 р. одночасно зберігає сильну виконавчу позицію гетьмана і запроваджує численні інституційні обмеження. Таким чином, постає необхідність системного аналізу тексту Конституції з позицій сучасної історико-правової методології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання організаційно- правового здійснення владних повноважень вищими органами влади Козацької держави, в тому числі гетьманських повноважень Гетьманщини крізь призму положень Конституції Пилипа Орлика 1710 р. знайшли відображення у працях українських науковців, зокрема В. Смолія, В. Степанкова, Т. Чухліба, І. Терлюка, О. Оглобіна, О. Кресіна, О. Кухарчука, А. Бичко, В. Замлинського, М. Голубця, П. Кравченка, М. Козицького, В. Шевчука, С. Лапенка, В. Пришляка, Ю. Савчука, В. Серьогіної, О. Кресіна, О. Зінченка, Д. Яворницького та ін.

Метою статті є комплексний історико-правовий аналіз обсягу та обмежень повноважень гетьмана відповідно до Конституції Пилипа Орлика 1710 року, визначення їх нормативного змісту, інституційних механізмів реалізації та стримування.

Вклад основного матеріалу. Важливе місце у встановленні правознавчої думки в Україні є феномен Пилипа Орлика та його Конституції, яка була написана в 1710 році, майже за 80 років перед Конституцією США [1, с. 167]. Цікавою є думка А. Бичко, яка зазначає: «Все те, що було знищене, замінене на чуже для України знайшло втілення в Конституції 1710 року. І це закономірно, оскільки Конституція поєднувала в собі елементи правової культури традиційно українського шляху в суголосі із західноєвропейськими правовими нормами» [2].

В свою чергу, В. Замлинський стверджує, що завдяки своїм ідеям, демократичним засадам, змістом і державницькою спрямованістю Конституція випереджала і суспільну думку тодішньої Європи. Навіть французькі просвітителі ще тільки наближалися до розробки тих громадянських ідей, які були закладені в Конституції П. Орлика. Конституція стала реальною моделлю вільної, незалежної держави, яка б засновувалась на природному праві на свободу і самовизначення [3, с. 66].

Важливим є питання реформування вищого ешелону влади в козацькій державі, в тому числі місця та ролі гетьмана у державно-правовому механізмі. У низці праць наголошується, що Кон-

ституція П. Орлика значно обмежувала права гетьмана, закладаючи основи принципу розподілу влади [4, с. 2]. Однак така формула, хоч і коректна на рівні загального висновку, видається нам недостатньою для пояснення реального юридичного змісту документа. Вона створює враження, ніби йдеться про механічне «урізання» гетьманських повноважень, хоча насправді це була юридично структурована спроба змінити модель правління Козацької держави і гетьманської влади так, щоб вона перестала наближатися до персоналізованого правління.

Отже, Конституція 1710 року проєктує гетьманську владу у контексті виконавчої ланки, включену у систему взаємодії з представницьким органом і судом. Існувала трисдина конструкція: законодавча (виборна Генеральна рада), виконавча (гетьман у зв'язці з генеральною старшиною та представниками), судова (Генеральний суд), причому виконавча ланка прямо описується як така, де гетьман є обмежений законом у своїх діях [5, с. 27-28]. Хоча деякі вчені, як от наприклад О. Струкевич, переконані, що рішення ухвалювались виключно Генеральною Радою [6, с. 56]. Тобто у проєкті 1710 р. колегіальність існувала не як факультативна, а виключна, внаслідок цього, одноосібний акт гетьмана в публічних справах міг залишитися нелегітимним.

Дещо протилежною є позиція М. Парфьонової, яка зазначає, що державну владу уособлювали: гетьман – як глава держави та підпорядковані йому урядники [7, с. 29]. Тобто, Конституція 1710 р. не заперечує гетьманське верховенство як таке. Водночас вона юридично переосмислює спосіб реалізації цієї верховної влади, відмовляючись від моделі одноосібного владного волевиявлення.

Саме тому в тексті договору гетьман кваліфікується як публічний і спільний розпорядитель, але водночас підпорядковується імперативу: «нічого... починати, установляти і дїйствовать не повинень» без попереднього «розсудження і поради» старшини, полковників і радників [8, с. 304]. Тобто ключовим тут є припис, згідно з яким жодна ініціатива чи рішення не могли розпочинатися, вирішуватися чи здійснюватися за власним розсудом гетьмана без попередньої згоди та рішення Старшинської ради [9, с. 127]. Тобто, цей пункт не слід тлумачити як формальну консультативність ради. Йдеться про юридично обов'язкову умову чинності владного рішення. Гетьман ініціює, пропонує, скеровує – але не приймає важливі публічні рішення без колегіального схвалення.

В. Смолій прямо підкреслює обмеження прерогативи гетьманської влади, було покликано перш за все для встановлення балансу інтересів між суб'єктами політичного життя [10, с. 272]. На наш погляд, саме слово «баланс» тут юридично продуктивне: воно означає, що влада не мислиться як цілісна, а як розкладена між суб'єктами, де гетьман – лише один із вузлів, хоч і центральний.

Основна ознака цього підходу простежується через різку правову критику узурпації: коли гетьманська влада починає жити логікою «Так хочу, так повеліваю!», – вона стає невластивою гетьманському урядуванню і продукує руйнування прав та вольностей [11, с. 323]. Для уникнення абстракцій кожен норму співвіднесено з типовими блоками владних повноважень (кадрові, фінансові, військові, адміністративні, зовнішньополітичні, судово-охоронні) та з інституційними запобіжниками (процедури, колегіальні органи, заборони приватизації публічних ресурсів).

Аналізуючи зміну функцій гетьмана, традиційно розпочинаємо з законодавчого корпусу його повноважень. Тут перш за все слід відзначити, що відповідно до Конституції 1710 р. вищим законодавчим органом була Генеральна рада, яка складалася з обраної Генеральної старшини, обраних цивільних полковників, урядників, сотників, Генеральних радників від полків, представників Низового війська Запорозького. Генеральна рада повинна була збиратися тричі на рік – на Різдво, Великдень і Покрову [12, с. 60-61].

Однак функціонування Генеральної ради як вищої законодавчої інституції не ліквідує нормотворчі повноваження гетьмана. В історико-правовій літературі універсали гетьманів часто подаються як майже безумовний доказ одноосібного правління. У цьому сенсі показовими є зауваження про те, що гетьманські універсали слугували основним інструментом регулювання майнових, податкових і соціальних відносин, зокрема через охоронні універсали гетьмана, що видавалися монастирям, шляхті на їх володіння, спонукаючи селян до виконання старих повинностей [13, с. 270]. Частина дослідників схильна бачити в цьому доказ збереження фактично необмеженої влади гетьмана у сфері регулювання соціально-економічних відносин. Проте, на нашу думку, у конституційному контексті 1710 р. універсал перестає бути виключно персональним актом влади і набуває рис публічного правового акту, пов'язаного з колегіальним контролем. Тут власне проявляється одна з найсуттєвіших відмінностей конституційного проєкту Орлика від попередньої практики. Гетьман зберігає право видавати акти, але втрачає можливість використовувати їх як інструмент свавільного управління.

Найчутливішим полем обмеження гетьманської влади в Конституції 1710 р. виступає фінансова сфера. Вона розриває цей зв'язок між гетьманом і скарбом: «Оскільки відомо, що з давніх часів у Війську Запорозькому були Генеральні Скарбники, які відали публічним скарбом, млинами і всіма публічними прибутками, податками і сплатами і розпоряджалися всім цим на розсуд і за згодою Гетьмана, отож і нині за загальною згодою встановлюється такий порядок і ухвалюється закон, що не підлягатиме змінам, на випадок, якби наша Батьківщина звільнилася від Московського ярма, належить на розсуд Гетьмана при публічній згоді обрати Генерального скарбника, мужа видатного, заслуженого, багатого і прямодушного, який взяв би під свою опіку державну скарбницю, відав би млинами і всіма прибутками і дбав би про них не для власної, а для загальної потреби, враховуючи думку Гетьмана. А сам Ясновельможний Гетьман не повинен ніяким чином поширювати своє право обертати (їх) на власну користь» [11, с. 284]. Виходячи з цього, Генеральний скарбник, який мав відповідати за державну скарбницю та використання коштів виключно для загальних потреб, а не для особистих інтересів» [9, с. 128]. На нашу думку, ця норма є однією з найрадикальніших у документі, оскільки вона вводить принцип публічного фінансового управління, незалежного від особи глави держави та пропонує ключовий принцип: публічний скарб і майно мають використовуватися для військової користі і підмоги, а не ставати приватним ресурсом гетьманського оточення.

Адміністративна компетенція гетьмана також отримує істотну трансформацію. У традиційній системі влади гетьман поєднував у своїх руках керівництво військом, адміністрацією та значною мірою судочинством. Проте в моделі Орлика виконавча функція дедалі більше розподіляється між різними суб'єктами. Тут відбувається акцент на зростанні ролі старшинських інституцій у щоденному управлінні [14, с. 19]. Тобто відбувається поступовий перехід від персонального управління до бюрократизованої, хоча й ще не повністю інституціоналізованої, системи.

Одна з найпрактичніших сфер гетьманської влади – контроль над чиновниками. Вводиться норма, яка, по суті, відтинає можливість зловживання владою гетьманом: «...постановляємо, що Ясновельможний Гетьман не надаватиме нікому ніяких урядів ані почестей... і не нав'язуватиме на них нікого силоміць... але завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою» [11, с. 285]. Тут потрібно уточнити важливий нюанс: механізм не знищує участь гетьмана повністю, залишаючи гетьманові право затвердження урядовців, але вже після їх виборів.

Якщо говорити про зовнішньополітичну компетенцію гетьмана, то у Конституції 1710 р. вона проглядається через два блоки: недоторканість кордонів і їх міжнародне визнання; та протекція як гарантія виживання.

У статті 2 Конституції 1710 року зазначається подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканній цілісності кордонів, так і наша батьківщина... нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами Польської Речі Посполитої, славетної Порти Оттоманської і московського царства...» [11, с. 280]. Тобто гетьман тут виступає як гарант меж вже задекларованого у нормі міжнародного суверенітету.

Щодо протекції, то в Конституції зазначено, король Швеції виступав протекторатом України і гарантом недоторканності її законів, міжнародного суверенітету і кордонів [4, с. 3]: обов'язком Ясновельможного гетьмана під час (складання) угод його Священної Королівської Величності, короля Швеції, нехай стане турбота про це і нехай він чинить твердо, наскільки вдасться, коли справа вимагатиме протидії. Особливо ж він мусить в уклінному проханні до його Священної Королівської Величності, свого наймилостивішого Володаря, опікуна, захисника і протектора наполягати, щоб його Священна Величність нікому не дозволяв не лише порушувати закони і вольності (наші), але й привласнювати батьківські землі [11, с. 280].

Якщо говорити про військову сферу, то тут перш за все слід зауважити, що критично важливою є норма, яка не дозволяла гетьману збудувати військову ієрархічну модель: «полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою» [11, с. 285].

Кардинальні зміни у правовому статусі гетьмана в судовій сфері були закріплені Конституцією П. Орлика 1710 р. Згідно зі ст. VII Конституції Пилипа Орлика 1710 р. гетьман втрачав право здійснювати судочинство [15, с. 12] О. Биркович зазначає, що саме тут уперше у світовій практиці було визнано незалежність судової влади від законодавчої та виконавчої [16, с. 113].

З повноважень гетьмана було вилучено каральну функцію, яка переслідувала його приватний інтерес. Суд був незалежним і, згідно з Конституцією: «Якщо хтось... учинить злочин, що шкодить Гетьманській честі, виявившись винним через нечестивий умисел або випадково, у такому разі подібних винуватців (злочину) не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення і умисне, й випадкове - має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом...» [11, с. 284]. Тобто, Конституція відсікає типову для ранньомодерних європейських держав норму, відповідно до якої образа честі правителя супроводжується негайним покаранням за його ж вироком. Навпаки, за текстом Конституція забороняла гетьману одноосібно карати винних за власною ініціативою чи з мотивів помсти [9, с. 128].

Висновки. Отже, ми прослідковуємо те, що Конституція Пилипа Орлика формує іншу, інституційно врівноважену логіку гетьманської влади, яка повинна була замінити модель одноосібного наказового правління. Тут йдеться не просто про перелік повноважень, а про спробу поставити главу держави у чіткі інституційні межі. Гетьман зберігає політичну вагу, але втрачає можливість діяти як одноосібний володар. Ми прослідковуємо обмеження повноважень гетьмана практично в усіх найважливіших сферах суспільного життя таких, як законодавча, фінансова, кадрова, військова та судова.

Тому, модель 1710 року формує сильну, але не самодержавну виконавчу владу. Гетьман залишається центральною фігурою управління, однак його повноваження реалізуються лише в межах закону та під контролем владних інституцій. У цьому і полягає головна правова новизна Конституції Пилипа Орлика.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кухарчук О.С. Становлення правознавчої думки та державотворчих процесів в ідеях Пилипа Орлика. *Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. пр.* Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. Вип. 9. С. 164–168. URL: https://uamoderna.com/images/biblioteka/Ist_arkhiv/Ist_arkhiv_9.pdf.
2. Бичко А. Конституція Пилипа Орлика як феномен світового правознавства. *Психологія і суспільство*. 2017. № 3 (41). С. 8–68. URL: <https://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/478>.
3. Замлинський В. Творець першої української Конституції. *Українська ідея. Перші речники* / кол. авт. К.: Т-во «Знання» України, 1994. С. 63–79.
4. Лапенко С.К. Конституція Пилипа Орлика: історія створення та місце в українському конституційному процесі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Історія та географія». Харків, 2013. Вип. 47. С. 1-5. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.
5. Тараненко М.Г., Тараненко М.М. Конституція Пилипа Орлика 1710 р. як першоджерело розвитку конституціоналізму в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 23–30. URL: <https://ela.kpi.ua/items/e98816b0-43cc-4d66-a1c0-9e0ec8960fc3>.
6. Струкевич О.К. Інституція гетьманства у політико-культурному сприйнятті старшинської еліти України-Гетьманщини. *Український історичний журнал*. 2002. № 4. С. 49–59.
7. Панфьорова М.А. Організація державної влади в Україні: історико-правовий аналіз. Актуальні проблеми політики. 2023. Вип. 72. С. 27–33. DOI: <https://doi.org/10.32782/app.v72.2023.4>.
8. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Львів : Світ, 1992. Т. 3. 560 с.
9. Зайцев О.М., Польова А.В. Конституція Пилипа Орлика 1710 року: історично-правовий аспект. *Актуальні проблеми історико-правової науки*. 2025. № 2. С. 123–129. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2025.2.21>.
10. Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 800 с.
11. Пакти і Конституції Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В.А. Смолій; упоряд. М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб; НАН України, Ін-т історії України; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського; Держ. архівна служба України; Центр. держ. іст. архів, м. Київ. Львів: Світ, 2011. 440 с.

12. Зінченко О.В. Конституція Пилипа Орлика 1710 р. і Польська конституція 1791 р.: порівняльний аналіз. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 2 (29). С. 59-68. URL: <http://fil.nlu.edu.ua/article/view/70973>.
13. Горяга О.В. Місце демократичних ідеалів в політичній культурі української козацької старшини у другій половині XVII–XVIII ст. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 47. С. 266–277.
14. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. Ч. 2: Рада старшини; Всеукр. акад. наук. Київ: Друкарня Всеукр. акад. наук, 1930. 352 с.
15. Козаченко А.І. Принцип поділу державної влади за Конституцією Пилипа Орлика 1710 року та Польською Конституцією 1791 року. *Проблеми законності*. 2019. № 144. С. 8–17. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.144.154647>.
16. Биркович О.І. Етапи та особливості судоустрою та судочинства Гетьманщини (друга половина XVII – кінець XVIII ст.) *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 3 (31), vol. 1. С. 112–118. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.3.1.19>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Гутів Б.І., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК: 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.10>

ПРИНЦИПИ ПРАВОТВОРЧОСТІ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ТЕХНІКО-ЮРИДИЧНИЙ ВИМІР

Дворак А.Ю.,

*здобувач вищої освіти третього освітньо-наукового рівня вищої освіти,
доктор філософії Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0009-1799-7031*

Дворак А.Ю. Принципи правотворчості та їх реалізація в умовах воєнного стану: техніко-юридичний вимір.

Автором в науковій роботі проведено доктринальне вивчення принципів правотворчості з точки зору їх ролі та практики реалізації в діяльності суб'єктів публічної влади в умовах воєнного стану. Зазначено, що функціонування правової системи будь-якої держави ґрунтується на особливому фундаменті – правових принципах, які увібрали в собі позитивний соціально-правовий досвід, визначили магістральний напрямок розвитку відповідної сфери життя та уніфікували дію всіх інших елементів механізму правового регулювання (правових норм, актів застосування та тлумачення права, правової культури тощо), які мають за своїми змістом принаймні не суперечити засадам права.

На підставі аналізу доктринального сприйняття принципів в праві, в роботі було акцентовано увагу на тому, що принципи – це по суті дух права, що може знайти своє формальне вираження на рівні норми так само, як і залишитись лише на рівні правосвідомості та правової культури суспільного середовища, де функціонує відповідна правова система.

Враховуючи особливості умов надзвичайної ситуації, тим паче ситуації воєнного характеру, підсумовано, що на загальнодержавному рівні суспільство та держава платять подвійну ціну за недотримання принципів в процесі правотворчості, що має наслідком недосконалість юридичної техніки актів законодавства, колізійність й декларативність норм права, невідповідність новацій законодавства реальним суспільним потребам та стану розвитку відповідної сфери соціального життя. Підкреслено, що у таких особливих умовах законодавство має бути максимально системним, ефективним, гнучким, науково та практично обґрунтованим та відповідати актуальним умовам життєдіяльності; бути якісним з точки зору дотримання юридичної техніки, оскільки правотворець окрім звичайних функцій, які на нього покладаються в нормальних умовах життя, наразі має виконувати і додаткові спеціальні функції, зокрема створювати правові умови для швидкого та повноцінного відвернення (чи принаймні мінімізації) негативного впливу надзвичайної ситуації державного значення – повномасштабної збройної агресії. Запорукою цього є дотримання принципів при здійсненні надзвичайної правотворчості діяльності.

Проведений аналіз представлених в правовій доктрині поглядів на питання поняття та різновидів принципів правотворчості, автором доведено необхідність виокремлення спеціальних принципів правотворчості, що відбувається в умовах воєнного стану. До таких принципів віднесено принципи: ексординарності, доцільності, обмеженого доступу громадськості до правотворчої діяльності та правотворчої інформації, пропорційності та оптимальності обмеження прав і свобод фізичної особи, прав та законних інтересів юридичної особи та ін.

З урахуванням практики реалізації таких принципів в роботі підсумовано, що європейська практика правотворення в надзвичайних умовах, в тому числі практика ЄСПЛ формувалась в той час, коли ще не було відчутно викликів, з якимисью стикається Україна (гібридність війни, інформаційні атаки, кіберзагрози, загрози фізичному функціонуванню суб'єктів правотворчості тощо). Тому сьогодні важливо детально аналізувати відповідні європейські еталони надзвичайної правотворчості та застосовувати їх з урахуванням національних інтересів, суспільно-державних

потреб, характеру та впливу воєнного стану на механізм правового регулювання конкретної сфери життя.

Ключові слова: принципи права, воєнний стан, юридична техніка, правотворчість, законотворчість, законодавча діяльність, право ЄС, рішення ЄСПЛ, правове регулювання, права людини.

Dvorak A. Principles of law-making and their implementation under martial law: the technical-legal dimension.

The author of the scientific paper has conducted a doctrinal study of the principles of law-making from the perspective of their role and practical implementation in the activities of public authorities under martial law.

It is noted that the functioning of the legal system of any state is grounded in a particular foundation legal principles which encapsulate positive socio-legal experience, define the main direction of development in the relevant sphere of life, and unify the operation of all other elements of the legal regulation mechanism (legal norms, acts of application and interpretation of law, legal culture, etc.). These elements must, at minimum, not contradict the fundamentals of law in their content.

Based on an analysis of the doctrinal understanding of principles in law, the paper emphasizes that principles essentially represent the spirit of the law. This spirit may find formal expression at the level of a norm, or it may remain solely at the level of legal consciousness and the legal culture of the social environment in which the relevant legal system operates.

Taking into account the specific features of an emergency situation and particularly a situation of a military nature it is concluded that, at the national level, society and the state pay a double price for failure to observe principles in the law-making process. This results in deficiencies in the legal technique of legislative acts, conflicts and declaratory nature of legal norms, and a mismatch between legislative innovations and actual societal needs as well as the state of development of the relevant sphere of social life.

It is underscored that, under such exceptional conditions, legislation must be maximally systematic, effective, flexible, scientifically and practically substantiated, and responsive to the current conditions of societal life. It must also be of high quality in terms of adherence to legal technique, since the law-maker beyond performing the ordinary functions assigned in normal conditions is now required to fulfill additional special functions as well. These include, in particular, creating legal conditions for the rapid and comprehensive prevention (or at least minimization) of the negative impact of an emergency of national significance namely, full-scale armed aggression. Observance of principles in the exercise of emergency law-making activity is the key guarantee of achieving this.

The analysis of views presented in legal doctrine concerning the concept and types of principles of law-making has enabled the author to demonstrate the necessity of distinguishing special principles of law-making that apply under martial law. Among such principles are those of extraordinariness, expediency, limited public access to law-making activity and law-making information, proportionality and optimality in restricting the rights and freedoms of natural persons, as well as the rights and legitimate interests of legal persons, and others.

Considering the practice of implementing these principles, the paper concludes that European practice of law-making in emergency conditions including the practice of the European Court of Human Rights developed at a time when the challenges currently facing Ukraine were not yet acutely felt (the hybrid nature of warfare, information attacks, cyber threats, threats to the physical functioning of law-making entities, etc.). Therefore, it is now important to thoroughly analyze the relevant European standards of emergency law-making and to apply them with due regard to national interests, societal and state needs, the nature and impact of martial law on the mechanism of legal regulation in specific spheres of life.

Key words: principles of law, martial law, legal technique, law-making, legislative activity, EU law, ECtHR judgments, legal regulation, human rights.

Постановка проблеми. Функціонування правової системи будь-якої держави ґрунтується на особливому фундаменті – правових принципах, які увібрали в собі позитивний соціально-правовий досвід, визначили магістральний напрямок розвитку відповідної сфери життя та уніфікували дію всіх інших елементів механізму правового регулювання (правових норм, актів застосування та тлумачення права, правової культури тощо), які мають за своїм змістом принаймні не суперечити засадам права.

Принципи – це по суті дух права, що може знайти своє формальне вираження на рівні норми так само, як і залишитись лише на рівні правосвідомості та правової культури суспільного середовища, де функціонує відповідна правова система. Водночас і в першому, і в другому випадку, регулятивний вплив такого принципу буде зберігатись. З одного боку, право є надзвичайно динамічним, багатоманітним явищем, але з іншого боку – воно є основним соціальним регулятором, який використовується протягом тисячоліть завдяки високому ступеню своєї нормативної визначеності та передбачуваності наслідків застосування відповідних норм права. Отже, можна говорити про статично-динамічну природу права, де:

динаміка проявляється на рівні змін, скасування, доповнень та створення абсолютно нових правових норм, розвитку правовідносин, які виникають та припиняються на їх підставі;

статика має прояв на рівні постійних елементів правової системи, які зберігаючи свою сутність, функціонують протягом невизначного проміжку часу, до яких, зокрема, ми включаємо правові принципи.

Можливою є зміна значної кількості правових норм без зміни принципів, що покладені в їх основу. У порівнянні з нормами права, що відповідають тому чи іншому історичному періоду, принципи права відрізняються більшою стійкістю, оскільки зберігають свою сутність та правовий вплив протягом тривалого часу.

В умовах надзвичайної ситуації, тим паче ситуації воєнного характеру, на загальнодержавному рівні суспільство та держава платять подвійну ціну за недотримання принципів в процесі правотворчості, що має наслідком недосконалість юридичної техніки актів законодавства, колізійність й декларативність норм права, невідповідність новацій законодавства реальним суспільним потребам та стану розвитку відповідної сфери соціального життя. У таких особливих умовах законодавство має бути максимально системним, ефективним, гнучким, науково та практично обґрунтованим та відповідати актуальним умовам життєдіяльності; бути якісним з точки зору дотримання юридичної техніки, оскільки правотворець окрім звичайних функцій, які на нього покладаються в нормальних умовах життя, наразі має виконувати і додаткові спеціальні функції, зокрема створювати правові умови для швидкого та повноцінного відвернення (чи принаймні мінімізації) негативного впливу надзвичайної ситуації державного значення – повномасштабної збройної агресії. Запорукою цього є дотримання загальних засад (принципів) при здійсненні надзвичайної правотворчості діяльності. Водночас дотримання окремих принципів правотворчого процесу наразі істотно ускладнено через фактичні умови формування сучасного екстраординарного законодавства України під час воєнного стану, а саме неможливістю забезпечення стабільної роботи суб'єктів правотворення через бомбардуванням росією території України, постійним ризиком ракетного обстрілу в районі розташування суб'єктів правотворчості; обмеженість доступу громадськості до державної, в тому числі правотворчої діяльності; інформаційні атаки ворога, що дискредитують роботу органів публічної влади нашої країни тощо. Саме ці об'єктивні фактори обумовлюють високий ступінь актуальності дослідження принципів правотворчості та їх реалізації в умовах воєнного стану з точки зору їх впливу на юридичну техніку формалізації нормативно-правових актів. Новизна цього наукового дослідження обумовлена абсолютною відсутністю на теренах вітчизняної правової доктрини будь-яких досліджень принципів правотворчості та їх реалізації саме в умовах воєнного стану.

Стан наукової розробки тематики статті. Дослідження питань принципів правотворчості і їх реалізації з точки зору їх юридико-технічного виміру сьогодні представлені в працях таких вітчизняних вчених як І.О. Биля-Сабодаш, Ж.О. Дзейко, В.М. Косович, І.Д. Шутак, О.І. Ющик та ін. Проте сьогодні в умовах воєнного стану проблематика правотворчості, її принципів та практики їх реалізації потребує свого ґрунтового осмислення та переосмислення, з огляду на відсутність відповідних наукових розробок, з одної сторони, та практичними викликами, які сьогодні постають перед практикою правотворчості України у зв'язку з запровадженням правового режиму воєнного стану, змінами акцентів правового регулювання задля відвернення загрози незалежності, суверенітету та територіальній цілісності України. Особливо актуальним проведення такого дослідження вбачається з точки зору реалізації принципів правотворчості, що трансформує юридичну техніку відповідного надзвичайного законодавства.

Тому **метою** цієї наукової роботи буде вивчення та доктринальна характеристика принципів правотворчості і їх реалізації в умовах воєнного стану з точки зору юридико-технічного виміру надзвичайного законодавства.

Основна частина. Принципи правотворчості являють собою систему вихідних начал та вимог здійснення цього напрямку юридичної практичної діяльності, які встановлюють глибокі взаємозалежні зв'язки між різними елементами правотворчого процесу та забезпечують його існування як цілісної структури, ефективність, результативність такої діяльності, збалансованість інтересів заінтересованих верств населення при її здійсненні, високий ступінь якості та реалізованості закріплених норм права.

Оскільки правотворчість, що здійснюється наразі в умовах воєнного стану в Україні, з одного боку, є видовим поняттям щодо загальної категорії правотворчості, а з іншого боку, має набір специфічних рис, що виокремлюють її з-поміж механізму правотворення, яке здійснюється в нормальних умовах життєдіяльності суспільства, то варто принципи правотворчості в умовах воєнного стану розглядати як дихотомічну систему, яку складають:

а) загальні засади, які притаманні правотворчому процесу, що здійснюється за будь-яких умов;
б) особливі принципи, на яких будується процес підготовки, подання, розгляду, ухвалення та опублікування правотворчих актів саме в умовах воєнного стану чи інших схожих екстремальних умовах, породжених надзвичайною ситуацією загальнодержавного значення.

Існування загальних принципів правотворчості обумовлено тим, що вона є не абсолютно самостійною діяльністю держави, а є одним із напрямків офіційної публічної владної діяльності, а отже її мають здійснювати, виходячи із загальних начал та керівних засад будь-якої юридичної діяльності держави. Про важливу роль принципів права в процесі створення правових норм, наголошував у свій час А.М. Колодій, зазначаючи про те, що принципи права – це такі правові явища, які безпосередньо пов'язують зміст права з тими закономірностями суспільного життя, на яких ця правова система побудована і які вона закріплює. Сама ця залежність зумовлює характер правотворчості, зміст правових норм, способи і методи реалізації права [1, с. 35-37].

Отже, велике значення має врахування правових принципів у процесі створення норм права, обумовлене тим, що їх ігнорування при формуванні права призводить до таких негативних характеристик юридико-технічного характеру, як колізійність правових норм, наявність так званих «білих» плям в правотворчому механізмі регулювання певних сфер суспільно-державного життя, надмірне використання суто декларативних норм, повноцінна реалізація на практиці яких неможлива, порушення вимог Конституції, а також порушення прав та свобод людини і громадянина під час підготовки, розгляду, ухвалення та опублікування правотворчого акту та інші негативні наслідки.

Також науковці наголошують на тому, що правові принципи, за умови їх закріплення у Конституції, забезпечують єдність процесів створення права, його реалізації і охорони. Принципи є критерієм оцінки права і методологічною основою його подальшого вдосконалення у тому розумінні, що одночасно на підставі принципів оцінюють рівень і ефективність реалізації права і на ґрунті саме цих категорій пізнають і поліпшують його [2].

Водночас маємо визнати домінування протягом тривалого періоду часу у вітчизняній доктрині правотворчості та практики правотворчої діяльності легістського (позитивістського) підходу, відповідно до якого правові принципи або ігноруються в силу відсутності чіткої регламентації на рівні законодавства, або застосування їх у правотворчому процесі має суто декларативний характер без розкриття та врахування їх істинного змісту. Негативний вплив положень радянської правової доктрини сьогодні частково зберігається і у вітчизняній правовій доктрині, а також відображається і у практиці правотворення, коли принципи правотворення сприймаються як загальні декларативні положення, які мають умовне практичне застосування та реалізацію. Через ігнорування як загальних, так і спеціальних принципів правотворчості сьогодні вбачаємо одну із причин формування недосконалого як з процедурного, так і із змістовного аспекту законодавства.

В юридичній літературі традиційно до принципів правотворчості вченими відносяться принципи: основні (верховенство права, демократизм, законність, гуманізм, науковість, професіоналізм) і допоміжні (принципи історизму, оперативності, гласності, системності, технічної досконалості, стабільності тощо) [3, с. 84]; юридичного закріплення системи суб'єктів правотворчості; демократичності; відповідності принципам права; безперервності функціонування суб'єктів правотворчості; науково-практична обґрунтованість; плюралізм; професіоналізм, законність [4, с. 38-40; 5, с. 488-489] та інші. Проте в юридичній літературі все частіше вченими акцентується увага на доцільності виокремлення загальних принципів правотворчості, які є універсальними, та спеціальних принципів, які визначають правотворчу діяльність окремих суб'єктів правотворчості,

або правотворчості окремих видів (міністерська, регіональна, делегована тощо), або правотворчості, яка відбувається в особливих умовах (надзвичайному стані, воєнного стані, стані економічної кризи, пандемії тощо). Вказаної точки зору притримуються такі науковці як Ю.О. Ващук, Ю.М. Глушенко, О.І. Чаплик та ін. [6, с. 23-24; 7, с. 69; 8, 89–91].

Відповідно до тематики цієї роботи вважаємо за доцільне від характеристики загальних засад здійснення правотворчої діяльності перейти до спеціальних принципів правотворчості в умовах воєнного стану, розкривши їх з точки зору юридичної техніки формулювання правотворчих актів. Так, спеціальні принципи правотворчості являють собою систему особливих вимог до всіх суб'єктів правотворчості під час підготовки, подання, розгляду, ухвалення правотворчих актів, їх опублікування з урахуванням особливих фактичних умов здійснення відповідної діяльності.

На нашу думку, основоположним для правотворчості в умовах воєнного стану в Україні є спеціальні взаємопов'язані принципи ексординарності та доцільності, згідно з якими надзвичайні правотворчі акти мають розглядатись як виняткові правові засоби подолання кризового становища в країні та забезпечення життєдіяльності нації в екстремальних умовах, коли існує неминуча загроза настання критичних негативних наслідків, а запобігти їм звичайні механізми правового регулювання вже не можуть. Задля визначення ступеня доцільності введення в дію надзвичайного законодавства необхідно скористатись прогностичним методом та визначити масштаби негативних наслідків конкретної надзвичайної ситуації, що настануть за умов звичайного режиму правового регулювання відповідної сфери життєдіяльності суспільства, а потім визначити їх масштаби за умови дії певного ексординарного правотворчого акту. Якщо при таких підрахунках негативний вплив надзвичайної ситуації суттєво зменшується, то здійснення надзвичайної правотворчості в такому напрямку цілком відповідає засаді доцільності.

Серед спеціальних принципів правотворчості в умовах воєнного стану хочемо визначити принцип обмеженого доступу громадськості до правотворчої діяльності та правотворчої інформації. Ми відстоюємо позицію про важливе значення принципу відкритості та гласності діяльності суб'єктів правотворчості України, де відкритість передбачає доступ громадськості до інформації про правотворчі процедури та ґрунтується на балансі забезпечення публічності та захисту інформації парламентських органів та інших суб'єктів правотворчості, а гласність забезпечує інформування громадськості про план, хід, результат їх роботи, зміст ухвалених проміжних та кінцевих рішень, пряму трансляцію засідань та опублікування їх протоколів та стенограм. Дійсно, обравши шлях євроінтеграції та побудови правової, демократичної, людиноцентристської держави, Україна зможе досягнути поставленої мети за умови розвитку паритетних засад в публічному адмініструванні та, зокрема, правотворчій діяльності, де замість контроверсійності та напруженості між позиціями бізнесу, громадськості та безпосередніх суб'єктів і учасників правотворчості існуватиме атмосфера співпраці, взаєморозуміння та консенсусу. Отже, гласність та прозорість правотворчої діяльності включає в собі залучення до правотворчого процесу підготовленої частини громадян, що у сукупності з іншими окресленими вище складовими даного принципу максимально активізує зворотній зв'язок між правотворцем та електоратом, що є запорукою підвищення авторитету правотворчості та довіри до суб'єктів правотворчості з боку українських громадян та європейської спільноти.

Водночас особливі фактичні умови здійснення поточної правотворчої діяльності в Україні змушують теоретиків та практиків переглянути своє однозначне ставлення до засади гласності, прозорості роботи вітчизняних правотворців та віднайти розумний баланс між ідеалом публічності правотворчої діяльності та об'єктивною потребою в забезпеченні безпеки правотворців і в недопущенні ворога до інформації щодо змісту поточної та майбутньої державної політики України. Відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про деякі питання організації роботи Верховної Ради України дев'ятого скликання під час проведення дев'ятої сесії в умовах дії воєнного стану» від 7 лютого 2023 року Верховна Рада України продовжує працювати у режимі одного пленарного засідання, що триває до дня припинення чи скасування воєнного стану в Україні, але не пізніше ніж до початку наступної чергової сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання [9].

Наступним спеціальним принципом здійснення правотворчості в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема воєнного характеру, є принцип оперативності. У науковій літературі, присвяченій проблематиці загальних засад здійснення правотворчої діяльності в цілому, можна зустріти позицію щодо виокремлення такого галузевого принципу, як поєднання динаміки та статичності в право-

творенні. Гарантований статтею 8 Конституції України та Європейською конвенцією з прав людини ідеал верховенства права включає в собі, зокрема, точність та передбачуваність законодавчих норм, які санкціонуються державою, а також їх відносна незмінність в часі і відсутність внутрішніх неузгодженостей. У цьому контексті Л. Фуллер у своїй праці «Мораль права» розглядає вісім типів порушень, поява будь-якого з них має наслідком не просто погану правову систему, а щось таке, що взагалі не можна назвати правовою системою. Одним із цих порушень є внесення таких частих змін до правил, що особа не може орієнтуватися на них у своїй поведінці. На думку вченого, не може бути раціональної підстави у твердженні, що людина має моральний обов'язок підкорятися правовій нормі, яка є незрозумілою, або суперечить іншій нормі тієї самої системи, або щохвилини змінюється [10]. Ми повністю погоджуємось із позицією вченого про важливе значення внутрішньої стабільності законодавства, яке має сформуватись на максимально дальню перспективу та не змушувати пересічного громадянина без юридичної освіти опинитись в об'єктивно зумовленому та невідгідному для нього стані «незнання» законів, які змінюються із дня в день. Крім того, така законодавча стабільність дає змогу суб'єктам правозастосування (органам публічної влади, професійним юристам та іншим) сформувати усталену, однозначну практику реалізації права, яка відповідатиме волі законодавця.

Особливим принципом здійснення правотворчої діяльності в умовах воєнного стану є принцип пропорційності та оптимальності обмеження прав і свобод фізичної особи, прав та законних інтересів юридичної особи. Пропорційність надзвичайного законодавчого регулювання передбачає визначення допустимих меж обмеження конституційних прав та свобод фізичних осіб, прав та законних інтересів юридичних осіб в умовах воєнного стану на рівні законодавства, виходячи із характеру публічних інтересів Українського народу, які підпадають під негативний вплив відповідної надзвичайної ситуації або обставини та ступеня загрози настання негативного наслідку. Сформульований нами принцип ґрунтується на положеннях міжнародного публічного права та європейських стандартах формування та реалізації державної політики в надзвичайних умовах. Такі стандарти закріплені, зокрема, на рівні: 1) ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини [11]; 2) ст. 4 Міжнародного пакту про громадські та політичні права [12]; 3) ст. 15 Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод [13]. Дане конвенційне положення, у свою чергу, отримує еволютивне тлумачення в практиці Європейського суду з прав людини, який намагається розкривати суть статті 15 цієї Конвенції в розрізі кожного індивідуального випадку формування і застосування екстраординарного законодавства, виходячи із характеру та масштабу негативних наслідків надзвичайної ситуації. Зокрема практика ЄСПЛ засвідчує, що судом піднімаються для розгляду, оцінки і врахування такі питання як:

Дотримання принципу пропорційності при формуванні та реалізації екстраординарного законодавства, на думку ЄСПЛ, передбачає вирішення наступних питань: чи є заходи дійсною реакцією на надзвичайну ситуацію (Brannigan та McBride проти Сполученого Королівства, § 51) [14]; чи були заходи використані з тією метою, для якої вони були санкціоновані (Lawless проти Ірландії (№ 3), § 38) [15]; чи було б звичайне законодавство достатнім, щоб впоратися із загрозою, що спричинена суспільною небезпекою (Lawless проти Ірландії (№ 3); [15; 16] та ін.

Висновки. Наведені вище позиції щодо виокремлення та реалізації спеціальних принципів правотворчості, яка здійснюється та здійснюватиметься в подальшому в умовах воєнного стану в Україні, враховуючи прецедентну практику ЄСПЛ по застосуванню статті 15 Європейської Конвенції з прав людини, доцільно відзначити необхідність запровадження на рівні системи законодавства окремого блоку (складової) – надзвичайного законодавства, тобто системи правотворчих актів, що закріплювали б спеціальні правові норми націлені на правове забезпечення суспільного життя в умовах воєнного стану. Водночас враховуючи те, що існуюча практика ЄСПЛ по цьому питанню формувалась за результатами розгляду справ, фактичні обставини яких відрізняються від існуючої ситуації в Україні, то необхідно детально аналізувати відповідні європейські етапи надзвичайної законотворчості та застосовувати їх з урахуванням національних інтересів, суспільно-державних потреб, характеру та впливу воєнного стану на механізм правового регулювання конкретної сфери життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колодій А. М. Принципи права України. Монографія. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

2. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%B7%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0#w1_1 (дата звернення: 30.01.2026 р.).
3. Плавич В.П., Плавич С.В. Зasadничі принципи правотворчої діяльності як основа її ефективності. *Альманах права. Свобода, рівність та гідність особи в правовій теорії та юридичній практиці*. 2013. Вип. 4. С. 83–87. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/6a744430-d2c2-4fb9-94f7-d451f04406c5/content>.
4. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навч. посіб. 2-ге видання, стереотипне. Київ: МАУП, 2006. 235 с.
5. Теорія держави і права. Академічний курс. Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер. 2006. 688 с.
6. Ващук Ю.О. Особливості принципів правотворчості органів МВС України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Серія Право. Вип. 24. Т. 1. С. 22–26. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/1a42468c-a8d5-46be-b9a4-74501bd45267>.
7. Глущенко Ю.М. Принципи правотворчої діяльності місцевих державних адміністрацій. *Форум права*. 2008. № 8. С. 66-72. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=FP_index.
8. Чаплик О.І. Загальні та спеціальні принципи національної правотворчості: поняття, значення та види. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 1. С. 87-93. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/1b796666-bf36-4f4a-904f-e9737efba5ca/content>.
9. Про деякі питання організації роботи Верховної Ради України дев'ятого скликання під час проведення дев'ятої сесії в умовах дії воєнного стану : Постанова Верховної Ради України № 2912-IX від 7.02.2023 р. URL: <http://www.golos.com.ua/documents/p-2912-ix.pdf> (дата звернення: 24.01.2026).
10. Фуллер Л.Л. Мораль права: пер. з англ. Київ: Сфера, 1999. 232 с.
11. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ Організація Об'єднаних Націй від 10.12.1948 р., № 995_015. *Офіційний вісник України*. 2008 р. № 93. Ст. 89.
12. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ. Організація Об'єднаних Націй від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 30.01.2026 р.).
13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 30.01.2026 р.).
14. Рішення Європейського Суду з прав людини від 25.05.1993 р. у справі Brannigan та McBride проти Сполученого Королівства. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-57819%22%7D> (дата звернення: 30.01.2026 р.).
15. Рішення Європейського Суду з прав людини від 01.07.1961 р. у справі Lawless проти Ірландії. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-57518%22%7D> (дата звернення: 30.01.2026 р.).
16. Рішення Європейського Суду з прав людини від 18.01.1978 р. eсghfds Ірландія проти Сполученого Королівства. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-57506%22%7D> (дата звернення: 30.01.2026 р.).

Дата першого надходження рукопису до видання: 30.01.2026
 Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
 Дата публікації: 05.03.2026

© Дворак А.Ю., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії СС ВУ 4.0

УДК 320.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.11>

БЕЗПЕКА, ДЕРЖАВНА ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ЯК КАТЕГОРІЇ ПРАВА ТА ПРАВОВІ ЦІННОСТІ

Дручек О.В.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
професорка кафедри правового забезпечення
та правоохоронної діяльності
факультету забезпечення державної безпеки
Київського інституту Національної гвардії України.
ORCID: 0000-0002-7460-8137

Дручек О.В. Безпека, державна та національна безпека як категорії права та правові цінності.

У статті проаналізовано підходи до поняття безпеки та запропоновано її розуміння як нормативно забезпеченого і соціально гарантованого стану захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх та зовнішніх загроз, який забезпечується правовими засобами через діяльність уповноважених суб'єктів.

Запропоновано розуміння поняття правових цінностей як певних значущих і корисних для людини та суспільства природних чи суспільних благ, які об'єктивуються на рівні правосвідомості, знаходять свій вираз у позитивному праві, пов'язані з «духом» права, реалізуються та захищаються державою.

Розкрито правову природу та аксіологічну цінність особистої, державної та національної безпеки. Доведено, що безпека є одночасно умовою, засобом, і способом об'єктивації гарантованого правом індивідуального та колективного блага, що полягає у захищеності індивіда, держави чи суспільства від загроз їх подальшому існуванню і розвитку.

Виявлено і розкрито зв'язок між категоріями безпеки і права. Доведено, що право є інструментом забезпечення безпеки, а особиста, державна, національна безпека – необхідною умовою функціонування права. Співвідношення права і безпеки як правових категорій полягає у тому, що право формує, регулює та гарантує безпеку, а безпека забезпечує реальність і дієвість права.

Доведено, що безпека, як і право, має єдину аксіологічну природу та має виключне значення для особи, держави, нації. Виділено характеристики, що дозволяють віднести безпеку до системи правових цінностей. Зокрема, це: соціальна значущість, фундаментальність для існування людини і суспільства; морально-ціннісна обумовленість; виконання ролі основи для реалізації правового порядку; об'єктивація у правових нормах, «дусі» права; універсальність; гарантованість, забезпечуваність; правова охорона з боку держави.

Визначено, що подальше удосконалення концепцій особистої, державної, національної безпеки як правових категорій і правових цінностей залежатиме від розширення і поглиблення методології теоретико-правових досліджень, пов'язаних із проблемами безпеки, права, правових цінностей, а також досліджень, пов'язаних із забезпеченням особистої, державної та національної безпеки.

Ключові слова: безпека, державна безпека, національна безпека, забезпечення безпеки, загрози безпеці, право, цінність, аксіологія, система правових цінностей.

Druchek O.V. Security, state and national security as categories of law and legal values.

The article analyzes approaches to the concept of security and proposes its understanding as a normatively secured and socially guaranteed state of protection of the vital interests of individuals, society, and the state from internal and external threats, which is ensured by legal means through the activities of authorized entities.

The concept of legal values is understood as certain natural or social goods that are significant and useful for individuals and society, which are objectified at the level of legal consciousness, find

expression in positive law, are associated with the “spirit” of law, and are implemented and protected by the state.

The legal nature and axiological value of security, state and national security are revealed. It is proved that security is simultaneously a condition, a means, and a way of objectifying the individual and collective good guaranteed by law, which consists in protecting the individual, the state, or society from threats to their further existence and development.

The connection between the categories of security and law has been identified and revealed. It has been proven that law is an instrument for ensuring security, and that security, state security, and national security are necessary conditions for the functioning of law. The relationship between law and security as legal categories lies in the fact that law shapes, regulates, and guarantees security, while security ensures the reality and effectiveness of law.

It has been proven that security, like law, has a single axiological nature and is of exceptional importance for individuals, the state, and society. Characteristics have been identified that allow security to be classified as part of the system of legal values. In particular, these are: social significance, fundamental importance for the existence of individuals and society; moral and value-based conditioning; serving as the basis for the implementation of the legal order; objectification in legal norms, the “spirit” of law; universality; guarantee, enforceability; legal protection by the state.

It was determined that the further improvement of the concepts of personal, state, and national security as legal categories and legal values will depend on the expansion and deepening of the methodology of theoretical and legal research related to the problems of security, law, legal values, as well as research related to ensuring personal, state and national security.

Key words: security, state security, national security, security assurance, threats to security, law, value, axiology, system of legal values.

Постановка проблеми. Ключовим завданням для кожної держави завжди було і залишається завдання забезпечення найкращих умов для її існування і розвитку, що означає, передусім, забезпечення миру та безпеки. Без умов безпечного існування питання майбутнього держави і соціуму втрачає сенс. З початком збройної агресії росії проти України проблема забезпечення безпеки на усіх рівнях набуло пріоритетного значення. Окрім очевидності неефективності існуючої системи колективної безпеки, російсько-українська війна обумовила виникнення нових надзвичайно серйозних безпекових викликів для Європи і світу, серед яких, зокрема: а) криза міжнародного права та повернення до політики сили; б) використання забороненої зброї та загроза ядерної війни; в) використання енергоресурсів як зброї та енергетичний терор українців; г) спричинення масштабних потоків втікачів від війни та загроза міграційної кризи для цілих регіонів. Крім того, російська агресія спричиняє такі загрози, як кібератаки, дезінформаційні кампанії, втручання у політичні процеси суверенних держав тощо.

Сукупність зазначених чинників об'єктивно сприяє появі все більшої кількості оцінок того, що наразі світ опинився перед загрозою початку третьої світової війни. У контексті завдань сучасної науки зазначене об'єктивує завдання розкриття правової природи категорії безпеки, обґрунтування її ціннісного виміру, виявлення ролі і місця безпеки у системах правових категорій та правових цінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні засади концепції ціннісного виміру права заклали у своїх працях А.Є. Абрамов, К.В. Горобець, М. Дамірлі, В.В. Дудченко, М.І. Козюбра, О.М. Лисенко, П.М. Рабінович, С.П. Рабінович, І.М. Ситар, С.Р. Станік, Є.О. Харитонов та ін.

Доволі вагомий внесок у розробку проблем безпеки як загальнолюдської цінності належить О.Г. Турченко, яка у своїх дослідженнях [1] доводила необхідність віднесення категорії безпеки до абсолютних цінностей, існування яких само собою є ціллю і які обумовлюють всі інші цінності. Ґрунтовно аналізував взаємоз'язок цінностей та істин у праві О.О. Бандура [2]. Правові цінності як практична проблема правового життя українського суспільства цікавили С.О. Гладкого [3]. Проблеми класифікації правових цінностей та їх значення для правової теорії і практики порушував у своїх працях І.В. Кравцов [4]. Окремі теоретико-правові аспекти цінностей у праві розробляла Л.С. Протосавицька [5]. Проблеми класифікації правових цінностей цікавили І.М. Вороніну [6].

Розробкою концептуальних засад безпеки фундаментально займалися В.П. Горбулін [7], який системно підійшов до вивчення безпекових загроз та обґрунтував політику їх «стратегічного пе-

редбачення», В.А. Ліпкан [8], який запровадив багатовимірний підхід до виміру безпеки як соціального та правового явища, О.П. Дзьобань [9, 10], який збагатив теоретико-методологічні засади забезпечення безпеки в період суспільних трансформацій. Дослідження М. Баймуратова, В. Василенка, Ю. Колосова, В. Котляра, В. Мазова, О. Орловського, М. Пендюри, Ю. Рибаківа присвячені питанням відповідальності держав за забезпечення безпеки на національному та міжнародному рівнях. Проте, проблема визначення ролі і місця безпеки у системі правових цінностей, зокрема, в умовах новітніх військово-політичних викликів, наразі практично не порушується. Останнє якраз і обумовило вибір напрямку нашого дослідження.

Формулювання цілей статті. З огляду на викладене, метою статті є з'ясування місця категорій «безпека», «державна безпека», «національна безпека» у системі сучасних правових цінностей, обґрунтування характеристик безпеки як правової цінності.

Виклад основного матеріалу. Системний підхід до визначення місця безпеки в системі правових цінностей передбачає, передовсім, аналіз ключових понять, таких як «цінності» та «безпека».

Як відомо, філософське та загальнотеоретичне вчення про суспільні та особисті цінності, їх природу та вплив на розвиток соціальних та правових явищ називають аксіологією (від *гр.* «аксіс» – цінність і «логос» – вчення). Першим, хто близько до сучасних поглядів розкрив категорію цінностей був І. Кант, який пов'язав зазначене поняття з проблемами моралі (волі) та природи (необхідності) [11, с. 89-90]. Найвищою суспільною цінністю І. Кант вважав людину та її гідність, найвищою людською цінністю – свободу, здатність діяти згідно своєї волі. Відповідно до вчення І. Канта, істинними цінностями є ті, які ґрунтуються на загальному досвіді, є благом для усіх, і реалізація яких потребує «доброї волі». Зазначене обумовило можливість розуміння поняття суспільного блага (суспільної цінності) як дії людини (людей), що є результатом поваги до морального закону, а не бажанням отримати особисту вигоду.

У сучасній правовій аксіології поняття «цінності» розглядається, здебільшого, як якісна категорія, в основі якої лежить ставлення суб'єкта до тих чи інших предметів, явищ, ідей чи дій. Вважаємо абсолютно справедливою думку про те, що оцінювання (та, відповідно, його результат – об'єктивізація уявлення про цінність) є інтерпретацією вираження переваг суб'єкта до чогось через оцінку в межах параметрів «добре»-«погано»; «благо»-«зло», «корисно»-«шкідливо» тощо [12, с. 11].

Одним із різновидів цінностей, які пов'язані із суспільною організацією життя людини, є правові цінності. Характеризуючи зазначену категорію, найчастіше акцентують на таких її ознаках, як: а) соціальна значущість; б) зв'язок з правосвідомістю; в) оціночний характер; в) нормативна закріпленість. Розкриття природи правових цінностей, як правило, здійснюється у межах двох основних підходів: *об'єктивістського*, який ґрунтується на ідеї існування правових цінностей незалежно від свідомості суб'єкта, та *суб'єктивістського*, змістом якого ідея про їх існування виключно у свідомості суб'єкта. З огляду на те, що оцінювання, як форма мислення, відбувається на рівні свідомості (правосвідомості), вважаємо більш обґрунтованим другий із названих підходів. Проте, зауважимо, що зазначені підходи не суперечать, а продовжують і взаємодоповнюють один одного.

З урахуванням зазначеного, під правовими цінностями пропонуємо розуміти сукупність певних корисних для людини та суспільства природних чи суспільних благ, які об'єктивуються на рівні правосвідомості, знаходять свій вираз у позитивному праві, пов'язані з «духом» права, реалізуються та захищаються державою.

Сутність категорії правових цінностей, на нашу думку, найкращим чином розкривається шляхом співвідношення їх із категорією права. Власне, саме право, як форма об'єктивізації та закріплення важливих для усіх цінностей, саме по собі є унікальною суспільною цінністю. Цінність права визначається його роллю у задоволенні потреб суб'єктів, здатністю виконувати функцію універсального регулятора суспільних відносин. Водночас, правові цінності – це блага, які уособлені (покликані до життя) позитивним правом як системою норм. Говорячи про функціонал правових цінностей, наголосимо, що саме вони виражають «дух» права, втілюють міру справедливості та свободи, слугують основою правової системи. Також абсолютно справедливим є трактування правових цінностей як найважливіших і глибинних принципів, що визначають ставлення індивіда і суспільства до права, виступають легальним елементом впливу на людей і суспільство, впливають на механізм правового регулювання [13, с. 33].

Таким чином, правові цінності є елементом правової системи, оскільки: а) об'єктивуються на рівні сприйняття та дії права; б) знаходять своє відображення у змісті правових норм і принци-

пів; в) впливають на правосвідомість та поведінку суб'єктів; г) надають смислової єдності усій правовій системі.

На нашу думку, ключовими правовими цінностями, які з урахуванням сучасних військово-політичних викликів, найбільш чітко уособлюють потреби та інтереси кожного громадянина, української нації у цілому та обумовлюють зміст основних завдань Української держави, є особиста, державна та національна безпека.

Існує велика кількість дефініцій безпеки, в основу яких покладено такі понятійні конструкції, як «система відносин», «захищеність», «сукупність умов» тощо. Проте, найпоширенішим є підхід, відповідно до якого безпека визначається поняттям «стан». Зокрема, Н.Г. Клименко трактує безпеку як стан захищеності, в якому перебувають соціальні суб'єкти та системи, а також сукупність засобів та методів, що дозволяють блокувати джерела небезпеки [14]. Федорова А.М. розуміє безпеку як відсутність загроз в усіх сферах життя, що досягається шляхом взаємодії органів публічної влади з громадянським суспільством у сфері превенції, і рівень якої залежить від рівня правової культури, свідомості та відповідальності кожного члена громади [15, с. 148]. Професор І.Ф. Корж, використовуючи для формування дефініції безпеки понятійну конструкцію «захищеність від загроз», виділяє а) воєнну; б) державну; в) національну безпеку [16].

У парадигмі філософії права безпека, як загальнолюдська цінність, має не тільки соціальну, але й юридичну природу, що підтверджується, зокрема, тим, що вона: а) об'єктивується у правових нормах; б) є самостійним напрямом правового регулювання; в) охороняється та забезпечується державою.

Враховуючи зазначене, пропонуємо під безпекою розуміти нормативно забезпечений і соціально гарантований стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх та зовнішніх загроз, який забезпечується правовими засобами через діяльність уповноважених суб'єктів.

Зауважимо, що розуміння безпеки як певного стану захищеності становить основу дефініцій державної та національної безпеки, закріплених в Законі України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року, у таких зокрема, формулюваннях: «державна безпека – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру»; «національна безпека – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [17].

Усталена на сьогодні концепція безпеки передбачає її класифікацію за кількісно-суб'єктивним рівнем на а) *колективну* (державну, національну, міжнародну) та б) *особисту* (індивідуальну). Під особистою безпекою здебільшого розуміють: а) стан захищеності особи від факторів небезпеки на рівні її особистих інтересів та потреб; б) соціальну захищеність, що забезпечує збереження самої людини та її окремих життєво важливих функцій відповідно до можливостей суспільства; в) захищеність умов, що забезпечують реалізацію прав і свобод особистості, можливості її саморозвитку.

Якщо взяти до уваги зазначені підходи до сфер (рівнів) реалізації безпеки, то тут чітко розкривається аксіологічно-інструментальна сутність безпеки як правової категорії, а саме: здатність одночасно виступати і умовою, і засобом, і способом втілення найбільш цінного особистого чи колективного блага, яким є захищеність індивіда чи суспільства від небезпек, які можуть зашкодити їх існуванню і розвитку. За умов організованого у державу суспільства засобом забезпечення безпеки виступає право.

Право і безпека мають тісний і взаємозалежний зв'язок. Він полягає у тому, що право є основним інструментом забезпечення безпеки, а безпека – універсальною і необхідною умовою функціонування права.

Предметний аналіз параметрів взаємозв'язку права і безпеки дозволив виділити певні закономірності кореляції зазначених понять. Зокрема, *право*: а) є засобом забезпечення безпеки (закріплює вимоги щодо запобігання загроз, встановлює межі дозволеного та недозволеного, визначає механізми захисту у сфері безпеки тощо); б) є балансом між необхідністю забезпечувати колективну (державну, національну) безпеку та індивідуальними інтересами особи (встановлює межі втручання держави в процесі забезпечення безпеки у приватне життя людини; встановлює зміст і межі надзвичайних режимів; гарантує неможливість обмеження певних прав і свобод навіть з метою забезпечення безпеки). Водночас, *безпека*: а) виступає ключовою категорією у галузях

публічного права; б) слугує підставою для прийняття спеціальних законів, запровадження спеціальних правових режимів; в) є ключовою умовою забезпечення правопорядку, громадського порядку; г) виступає окремим напрямом правового регулювання та правової охорони.

У цілому, параметри співвідношення права і безпеки вкладаються у формулу: право формує, регулює та гарантує безпеку, а безпека забезпечує реальність і дієвість права. Такі властивості безпеки, такі, як універсальність, фундаментальність, корисність для особи, суспільства і держави підтверджують спільну природу права і безпеки. Водночас, як правова цінність, безпека характеризується такими ознаками, як: а) соціальна значущість, основоположність для існування людини і суспільства; б) морально-ціннісна обумовленість; в) виконання ролі основи для реалізації правового порядку у державі; г) об'єктивація у правових нормах, «дусі» і загальному спрямуванні права; г) гарантованість, забезпечуваність державою; д) належність окремого напрямку правової охорони.

Отже, безпека, маючи спільну з правом соціальну природу, є однією із найважливіших правових цінностей, оскільки, крім того, що виступає ключовою умовою реалізації права, об'єктивується у праві, відображає «дух» права, забезпечується правом.

В умовах триваючої війни росії проти України цінність безпеки набуває пріоритетного, екзистенційного характеру – як для кожного індивіда, так і для української нації та держави Україна у цілому. Сьогодні безпека перестає бути абстрактною категорією і набуває значення абсолютно необхідної умови можливості жити і діяти з метою задоволення своїх потреб у гарантованому державою правовому полі.

Перспективними напрямками подальшого удосконалення концепцій особистої, державної, національної безпеки як правових категорій і правових цінностей вважаємо розширення і поглиблення методології теоретико-правових досліджень права, безпеки, цінностей у праві; розвиток проблематики, пов'язаної із забезпеченням особистої, державної, національної безпеки.

Висновки. Зазначене вище дає підстави резюмувати:

1. Військово-політичні виклики, які постали перед Україною з початку російської збройної агресії, обумовлюють наукове завдання формування нових підходів до аксіологічного виміру безпеки як універсальної цінності, яка об'єктивується та забезпечується правом.

2. Під безпекою, як правовою категорією, слід розуміти нормативно забезпечений і соціально гарантований стану захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх та зовнішніх загроз, який забезпечується правовими засобами через діяльність уповноважених суб'єктів. Правові цінності – це певні значущі і корисні для людини та суспільства природні чи суспільні блага, які об'єктивуються на рівні правосвідомості, знаходять свій вираз у позитивному праві, пов'язані з «духом» права, реалізуються та захищаються державою.

3. Право є інструментом забезпечення особистої, державної, національної безпеки, а безпека – необхідною умовою функціонування права. Основні параметри взаємозв'язку права і безпеки полягають у тому, що безпека реалізується через право, слугує умовою для реалізації прав і свобод людини. Водночас, безпека, як ключова умова реалізації права, є способом втілення і результатом досягнення стану правового порядку. Співвідношення права і безпеки, як правових категорій, полягає у тому, що право формує, регулює та гарантує безпеку, а безпека забезпечує реальність і дієвість права.

4. Безпека, як і право, має єдину соціальну природу та виключне значення для особи, держави і нації. Ознаками, що дозволяють віднести безпеку до системи правових цінностей є: а) соціальна значущість, фундаментальність для існування людини і суспільства; б) морально-ціннісна обумовленість; в) виконання ролі основи для реалізації правового порядку; г) об'єктивація у правових нормах, «дусі» права; г) універсальність; д) гарантованість, забезпечуваність; е) правова охорона з боку держави.

5. Подальше удосконалення концепцій особистої, державної, національної безпеки як правових категорій і правових цінностей пов'язуємо із розширенням і поглибленням методології теоретико-правових досліджень, пов'язаних із проблемами безпеки, права, правових цінностей, а також досліджень, пов'язаних із забезпеченням особистої, державної та національної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Турченко О.Г. Щодо розуміння категорії «безпека» як загальнолюдської цінності. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 2. С. 34-46. URL: <https://jrchdnu.donnu.edu.ua/issue/view/452> (дата звернення: 30.01.2026).

2. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз): дис... д-ра філос. наук: 12.00.12 / Бандура Олег Олександрович; Національна академія внутрішніх справ України. К., 2003. 403 арк.
3. Гладкий С.О. Правові цінності як практична проблема правового життя українського суспільства. *Традиції та інновації розвитку приватного права в Україні: освітній вимір*: матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 7 червня 2019 р.). Полтава: ПУЕТ, 2020. С. 10-13. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/9729> (дата звернення: 30.01.2026).
4. Кравцов І.В. Класифікація правових цінностей та її значення для правової теорії і практики. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Том 2. Юридичні науки. С. 51–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2017_200_11 (дата звернення: 30.01.2026).
5. Протосавицька Л.С. Теоретико-правові аспекти дослідження цінностей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 48–51. DOI: 10.36695/2219-5521.2.2020.07.
6. Вороніна І.М. Теоретичні основи дослідження класифікації правових цінностей. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 6. С. 178-183. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vprc_2016_6_25 (дата звернення: 30.01.2026).
7. Горбулін В.П. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія / В.П. Горбулін, А.Б. Качинський. К.: НІСД, 2010. 288 с.
8. Національна безпека України: навч. посібник / В.А. Ліпкан; М-во освіти і науки України, К.: КНТ, 2009. 376 с.
9. Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади: монографія / за заг. ред. О.П. Дзьобаня. Харків: Право, 2021. 776 с.
10. Дзьобань О.П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.
11. Філософія права: навч. посіб. / О.Г. Данільян, Л.Д. Байрачна, С.І. Максимов та ін.; за заг. ред. О.Г. Данільяна. К.: Юрінком Інтер, 2002. 272 с.
12. Макаренко, Лариса. Методологічні підходи до визначення поняття й сутності правових цінностей. *Juridic Nationa: Theorie si Practica*. 2018. № 5. С. 10-15. URL: https://ibn.idsi.md/vizualizare_articol/67192/ (дата звернення: 30.01.2026).
13. Громовий Я.С. Правова цінність як загальнотеоретична категорія. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Серія «Право». Випуск 59. Том 1. С. 30-34. DOI <https://doi.org/10.32782/2307-3322.59-1.5>.
14. Клименко Н.Г. Еволюція змісту концепту «безпека» за різних історичних епох та політичних систем. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. URL: http://www.du.nauka.com.ua/pdf/8_2019/22.pdf (дата звернення: 30.01.2026).
15. Федорова А.М. Компаративний аналіз дефініції «безпека». *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 11. С. 144–148. URL: <http://www.investplan.com.ua/?op=1&z=6137&i=25> (дата звернення: 30.01.2026).
16. Корж І.Ф. Безпека: методологічні підходи до поняття. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2019. Серпень. URL: http://www.jurnalujuridic.in.ua/archive/2019/4/part_1/14.pdf (дата звернення: 10.07.2023).
17. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення 30.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 30.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Дручек О.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340-044.922:007:004.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.12>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВОВИХ НОРМ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ПРАВОВИХ СИСТЕМ

Дудник Р.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальної теорії права та держави
НУ «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-0070-5188*

Дудник Р.М. Трансформація правових норм в умовах цифровізації правових систем.

У статті здійснено науковий аналіз трансформації правових норм в умовах цифровізації правової системи України. Обґрунтовується, що цифровізація зумовлює не лише зміну форм правового регулювання, а й переосмислення змісту правових інститутів, механізмів правотворчості та правозастосування. Розкрито концепцію цифрового права та ІТ-права як напрямів сучасної юридичної науки. Проаналізовано вплив інформаційних технологій на формування нових об'єктів правового регулювання, зокрема електронних документів, даних, реєстрових записів та програмних алгоритмів. Особливу увагу приділено дослідженню законодавства України у сфері електронного документообігу, електронної ідентифікації, публічних електронних реєстрів, функціонування порталу «Дія» та електронного судочинства. Охарактеризовано правовий статус електронних доказів і цифрових адміністративних послуг. Проаналізовано проблеми забезпечення інформаційної безпеки, захисту персональних даних і регулювання відкритих даних. Висвітлено вплив європейських стандартів на формування національного цифрового законодавства.

Окрему увагу приділено міждисциплінарному характеру цифрової трансформації права, що виявляється у взаємодії юридичних норм із технічними стандартами, інформаційною інфраструктурою та механізмами електронної ідентифікації. Обґрунтовано необхідність формування цілісної системи правової та технологічної довіри на основі кваліфікованих електронних підписів, публічних реєстрів і захищених інформаційних платформ.

У роботі проаналізовано особливості функціонування державних цифрових сервісів як інструментів реалізації правових норм, зокрема роль електронних платформ у наданні адміністративних послуг, обміні даними між органами влади та автоматизації управлінських процедур. Підкреслено значення нормативного закріплення технічних вимог до інформаційних систем як гарантії правової визначеності та стабільності правового регулювання.

Зроблено висновок, що в Україні формується модель інфраструктурного правотворення, за якої правові норми інтегруються з технологічними стандартами та цифровими сервісами, а державні електронні платформи виступають безпосереднім механізмом реалізації прав і обов'язків учасників правовідносин.

Ключові слова: цифрове право, ІТ-право, електронний документообіг, електронна ідентифікація, кваліфікований електронний підпис, електронні довірчі послуги, публічні електронні реєстри, електронне судочинство, захист персональних даних, кібербезпека, інфраструктурне правотворення, європейська інтеграція.

Dudnyk R.M. Transformation of legal norms in the context of the digitisation of legal systems.

The article provides a scientific analysis of the transformation of legal norms in the context of the digitalisation of Ukraine's legal system. It argues that digitalisation not only leads to changes in the forms of legal regulation, but also to a rethinking of the content of legal institutions, mechanisms of law-making and law enforcement. The concept of digital law and IT law as areas of modern legal science is revealed. The influence of information technologies on the formation of new objects of legal regulation, in particular electronic documents, data, registry records and software algorithms, is analysed. Particular attention is paid to the study of Ukrainian legislation in the field of electronic

document management, electronic identification, public electronic registers, the functioning of the “Diia” portal and electronic justice. The legal status of electronic evidence and digital administrative services is characterised. Problems of ensuring information security, personal data protection and open data regulation are analysed. The influence of European standards on the formation of national digital legislation is highlighted.

Particular attention is paid to the interdisciplinary nature of the digital transformation of law, which manifests itself in the interaction of legal norms with technical standards, information infrastructure, and electronic identification mechanisms. The need to form a comprehensive system of legal and technological trust based on qualified electronic signatures, public registers and secure information platforms is substantiated.

The paper analyses the peculiarities of the functioning of state digital services as instruments for the implementation of legal norms, in particular the role of electronic platforms in the provision of administrative services, the exchange of data between authorities and the automation of management procedures. The importance of regulatory consolidation of technical requirements for information systems as a guarantee of legal certainty and stability of legal regulation is emphasised.

It concludes that Ukraine is developing a model of infrastructure law-making, in which legal norms are integrated with technological standards and digital services, and state electronic platforms act as a direct mechanism for the implementation of the rights and obligations of participants in legal relations.

Key words: digital law, IT law, electronic document management, electronic identification, qualified electronic signature, electronic trust services, public electronic registers, electronic justice, personal data protection, cybersecurity, infrastructure lawmaking, European integration.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та впровадження цифрових рішень у сферу публічного управління, судочинства й правового регулювання зумовлюють глибокі трансформаційні процеси в сучасних правових системах. В Україні цифровізація державних і правових інститутів набула системного характеру та охоплює електронний документообіг, публічні електронні реєстри, електронні адміністративні послуги, електронне судочинство, механізми електронної ідентифікації та довірчих послуг, а також використання цифрових платформ у взаємодії громадян із органами влади. Водночас інтенсивне впровадження цифрових технологій відбувається в умовах постійного оновлення законодавства, євроінтеграційних процесів та зростання вимог до інформаційної безпеки і захисту персональних даних.

Незважаючи на значні нормативні та інституційні зрушення у сфері цифрової трансформації, чинне законодавство України не завжди забезпечує системність, узгодженість і достатню адаптивність правового регулювання до динамічних технологічних змін. Існують проблеми фрагментарності нормативної бази, неузгодженості технічних і правових стандартів, обмеженої інтеграції між державними інформаційними системами, а також недостатньої правової визначеності щодо статусу цифрових об'єктів, електронних доказів, алгоритмічних рішень та обігу даних. Окремої уваги потребують питання забезпечення довіри до цифрових сервісів, відповідальності суб'єктів інформаційних відносин і ефективного судового захисту прав у цифровому середовищі.

У зв'язку з цим, актуалізується необхідність комплексного наукового осмислення процесів трансформації правових норм у контексті цифровізації правової системи України, визначення їх закономірностей, ризиків і перспектив розвитку. Вирішення зазначених проблем є передумовою формування цілісної, стабільної та технологічно нейтральної моделі правового регулювання, здатної забезпечити баланс між інноваційним розвитком держави та належним рівнем захисту прав і свобод людини.

Метою дослідження є комплексний аналіз процесів трансформації правових норм в умовах цифровізації правової системи України, виявлення основних закономірностей, тенденцій і проблем правового регулювання цифрових суспільних відносин.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика трансформації правових норм в умовах цифровізації правових систем активно досліджується в сучасній юридичній науці. У працях українських учених основна увага приділяється питанням цифрового права, електронного документообігу, електронної ідентифікації, електронного судочинства та розвитку електронного урядування. Зокрема, у дослідженні Н.Д. Янчук обґрунтовує вплив інформаційних технологій на зміну правових інститутів і правовідносин, а також формування нових явищ правової дійсності.

Разом із тим, більшість наукових праць мають фрагментарний характер і зосереджуються на окремих аспектах цифровізації, що зумовлює необхідність комплексного дослідження трансформації правових норм у контексті розвитку цифрової правової системи України.

Виклад основного матеріалу. Цифровізація правової системи розглядається як концепція «цифрового права» або «ІТ-права», що передбачає зміну правових інститутів під впливом ІТ. За Янчук Н.Д., ІТ створює нові умови для виникнення, зміни й припинення правовідносин, що відображається у нових явищах правової дійсності [16].

Цифрове середовище породжує нетрадиційні об'єкти регулювання: дані, метадані, записи реєстрів, програмні алгоритми тощо. Отже, трансформація права полягає не лише в електронізації форм (заміна паперу електронним документом), а й у появі інфраструктур, що забезпечують цілісність, автентичність та доступність інформації (криптографічні механізми, електронна ідентифікація, «розумні» контракти).

Цей процес супроводжується міждисциплінарною взаємодією: юридичні норми переплітаються з технічними стандартами, правилами інформаційної безпеки та етичними принципами використання технологій. Наприклад, при цифровізації документів та доказів важливі як формальні вимоги закону, так і технологічні умови їх реалізації (збереження цілісності даних, ідентифікація сторін через КЕП тощо). Відповідно, у сучасних дослідженнях акцент роблять на «співтворенні» правового та технічного середовищ, де право функціонує як «провідник» ІТ, а цифрові технології вимагають від права гнучкості та адаптивності.

Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» визначає електронний документ як інформацію в електронних даних з обов'язковими реквізитами. Він встановлює, що електронний екземпляр документа з підписом (у тому числі кваліфікованим) має силу оригіналу, а відмова у його прийнятті через електронну форму заборонена. Зокрема, стаття 8 цього закону чітко зазначає: «Юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму». Це закріплює принцип технічної нейтральності інформації та забезпечує недискримінацію електронних форм [8].

У цьому ж законі передбачено складові електронного документа (метадані, електронний підпис тощо) та умови їхньої законної сили. Варто відзначити, що такі норми гармонізовані з європейським Регламентом eIDAS (№ 910/2014), який встановлює подібне рівняння кваліфікованого підпису й власноручного [13]. В Україні закон прирівнює кваліфікований електронний підпис до власноручного, надаючи йому презумпцію відповідності [9]. Закон також запроваджує термінологію «електронного підпису», «електронної печатки», «кваліфікованих довірчих послуг» тощо, розмежовуючи рівні довіри (високий, середній, низький рівень ідентифікації).

Національне законодавство посилено регулює ідентифікацію та довірчі послуги. Наприклад, Закон «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» встановлює, що користувачі мають право на отримання електронних довірчих послуг і вільний вибір їхнього надавача [9]. Закон формалізує такі послуги, як кваліфікована електронна печатка, зберігання даних, електронні сертифікати та описує їх функціонування. Зокрема, ст. 12 Закону говорить, що користувачі можуть оскаржити у суді дії надавача, звернутися із заявою про блокування або відновлення свого сертифікату тощо. Закон також надає надавачам послуг обов'язкові правила (резервні копії, захист ключів, реєстрація суб'єктів), запроваджує систему довіри між підписувачем, надавачем послуг та держорганами.

У нормативних актах національного рівня формується архітектура «мережевої довіри». Наприклад, Кабінет Міністрів затвердив вимоги до надавачів електронної ідентифікації, окремих пунктів реєстрації (Мінцифри, нотаріуси тощо) та порядок їх контролю [1]. Ці норми близькі за духом до європейських стандартів eIDAS. Вони створюють підґрунтя для роботи «державного гаманця» (мобільних додатків, що об'єднують ID-картку, паспорт тощо) і механізмів його легітимності.

Закон України «Про публічні електронні реєстри» закладає фундамент «реєстрового державного управління» [12]. Він описує організацію захищених державних реєстрів (в т.ч. демографічних, земельних тощо) як окремих систем у мережі взаємопов'язаних інформаційних ресурсів. Законом передбачено хешування операцій, ведення довірчих списків кваліфікованих надавачів, міжреєстровий обмін через API. Тобто, реєстри працюють як «можливості» – дані з них використовуються як первинні факти (наприклад, підстави для видачі документів чи реєстрації прав), а не як формальні копії. Такий підхід мінімізує дублювання, прискорює послуги та одночасно потребує надійного захисту (при вимогах GDPR моделі «privacy by design»).

Одночасно, постановою КМУ №1137 від 4 грудня 2019 р. було затверджено «Питання Єдиного державного вебпорталу електронних послуг та Реєстру адміністративних послуг» – відомий портал «Дія» [4]. Цей акт визначає, що портал є державним інформаційним ресурсом, який надає доступ до електронних послуг та документів (це своєрідний портал для виконавчої влади). Так, портал дозволяє подати заявки, отримати довідки, переглянути послуги Пенсійного фонду, БВП тощо. Портал «Дія» є таким собі централізованим хабом для електронної ідентифікації та підключення державних реєстрів. З точки зору права, це означає, що взаємодія громадян з держорганами все більше переведена в електронну форму зі стандартними е-інтерфейсами та процедурою автоматичної ідентифікації.

Через цей застосунок (і веб-портал) громадяни можуть пред'являти цифрові документи замість паперових. За даними Мінцифри, з 23 серпня 2021 року Україна стала першою країною у світі, де цифрові паспорти в Дії мають таку ж юридичну силу, як паперові (їх тепер не мають права не приймати) [3]. Водночас Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус»» 2021 р. закріпив поняття «е-паспорт» та регулює його використання [6].

Цивільний процесуальний кодекс формалізував концепцію електронного судочинства. Змінами 2023 року ЦПК ввів Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему (ЄСІТС) як обов'язковий стандарт у судах. Згідно зі статтею 14 ЦПК, всі позовні заяви та інші процесуальні документи мають реєструватися в ЄСІТС у день надходження (облік всіх процесуальних дій автоматизовано) [14].

Розподіл справ між судьями здійснюється за допомогою системи (автоматизованої), а документи та повідомлення надсилаються у «Електронні кабінети» учасників процесу через той самий контур. Електронний кабінет визначено як персональний доступ громадянина до інформації і сервісів ЄСІТС (модуль обміну документами, відеозв'язок). Тому у процесі відбувається зміщення акценту з традиційного паперу на дані: суд не просто приймає «бумажну заяву», а реєструє електронний документ з атрибутами (КЕП, час тощо) у єдиному державному реєстрі судових документів. Судові рішення, повістки та інші документи надсилаються учасникам у формі повідомлень у їхній електронний кабінет. Це забезпечує прозорість та швидкий обмін інформацією.

ЦПК виокремлює електронні докази як окрему категорію. Згідно зі статтею 100, електронними доказами є інформація в електронній формі, що містить дані про обставини справи: електронні документи, файли, зображення, бази даних, повідомлення (SMS, e-mail тощо), метадані тощо. Закон визнає, що вони можуть зберігатися на різних носіях (серверах, «хмарах», ПК, мобільних телефонах).

Норми ЦПК встановлюють також процедури їх подання: електронні докази подаються в оригіналі або у формі електронної копії з накладеним КЕП. Тобто, важливим є цифровий підпис, що верифікує автентичність копії за законами про документообіг та довірчі послуги. ЦПК передбачає, що в разі сумнівів суд або учасник може вимагати оригінал доказу, і якщо копія (паперова) не відповідає оригіналу, такий доказ не приймається. Ці правила підкреслюють перехід від матеріального носія до «даних як доказів»: не саме папір чи флешка важливі, а інформація, її цілісність та легітимність.

Крім того, такі підходи мають відповідати принципам відкритого правосуддя. Поєднання авторизованих КЕП і електронних реєстрів сприяє доступності та аудиту судових рішень, а також запровадженню нових сервісів (наприклад, електронного кейс-менеджменту). Одночасно зростає роль інженерії безпеки: захист систем ЄСІТС і каналів обміну стає гарантією справедливого судового процесу.

Цифровізація адміністративного права пов'язана з концепцією e-government і paperless government. Як вже і було зазначено вище, Постановою КМУ №1137 створено єдиний веб-портал державних електронних послуг (портал Дія), де громадяни можуть подавати заяви, отримувати довідки, оплачувати послуги тощо (у т.ч. у взаємодії з державними реєстрами). У правовому полі це оформлено як обов'язок держави надавати широкий перелік послуг у електронній формі: нормативно зафіксовано, що розробка, підтримка та оновлення порталу належать профільному органу (Мінцифри), а державні органи зобов'язані підключатися до нього.

Також прийнято законодавство про адмінпослуги: наприклад, новий Кодекс адміністративного судочинства [2] та Закон України «Про адміністративні послуги» [5] встановлюють електронний формат звернень до органів влади. Зокрема, органи можуть вимагати подання документів через єдиний цифровий кабінет (з ідентифікацією КЕП) і не мають права відмовити, якщо послуга на-

лежить до тієї, що має бути у Дії. Ці положення пов'язують адміністрування з цифровим електронним документообігом (електронний дозвіл, електронний реєстр адміністративних справ).

В Україні прийнято систему норм, що стимулюють відкриття публічної інформації в машинозчитувальному форматі. Закон України «Про доступ до публічної інформації» доповнено статтею 10-1, де визначено, що публічна інформація у формі відкритих даних - це інформація у форматі, що дозволяє автоматизовану обробку, із вільним і безоплатним доступом та подальшим використанням [7]. Закон вимагає, щоб розпорядники інформації (органи влади) публікували такі дані на Єдиному державному порталі відкритих даних і на своїх сайтах.

Принцип «open by default» означає, що будь-які дані держави (крім обмежень законом) мають бути опубліковані, що передбачає автоматичне оприлюднення, регулярне оновлення та машиночитність. Відповідно, закон забороняє встановлювати технологічні чи ліцензійні бар'єри для повторного використання відкритих даних. Будь-яка особа може копіювати, публікувати, поширювати відкриті дані (включаючи комерційне використання) за умови посилання на джерело.

Відкриті дані стикаються з питаннями приватності. Українське законодавство передбачає обов'язкову анонімізацію персональних даних перед публікацією відкритих наборів. Закон України «Про захист персональних даних» застосовується незалежно від формату обробки [10]. Якщо відкриті набори містять персональну інформацію, необхідно або знеособити дані згідно з вимогами закону, або отримати явну згоду суб'єктів (або інше правове підґрунтя). Таким чином, у правовій архітектурі відкритих даних передбачено баланс: держава повинна розкрити свої дані, але не має порушити приватні права громадян (це узгоджується із положеннями GDPR).

Цифровізація закріплюється не лише через закони, а й через державні стратегії та концепції. Наприклад, всілякі стратегії розвитку і програми діджиталізації визначають напрями (електронні послуги, розвиток телекомінфраструктури, ІТ-освіта тощо). Спеціальні закони й програми (наприклад, «Дія Сіті» та «eМалютко») демонструють, як держава підлаштовує правове поле під цифрову трансформацію в окремих секторах економіки і соціального захисту. Важливо, що стратегічні документи пропонують нормативні «модулятори» (напр., «пільгові режимні умови» для ІТ-підприємництва) - це приклад розширення традиційного змісту права: воно починає регулювати і цифрові бізнес-моделі.

Окремо слід виділити питання регулювання кібербезпеки та штучного інтелекту. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [11] введено у правове поле категорії «кібератака», «кібершпигунство» тощо, а також механізми захисту критичної інфраструктури (важливих об'єктів державного значення).

На міжнародному рівні Україна орієнтується на європейські стандарти: законодавство про електронні підписи та персональні дані максимально узгоджене з регламентами ЕС eIDAS та GDPR. Наприклад, ідея європейської «цифрової екосистеми» (електронні довірчі послуги, e-justice, хмарні сервіси) є спільною. Також нещодавно у Раді Європи ухвалено рекомендації щодо використання генеративного ШІ в судах: вони підкреслюють, що рішення ШІ не є обов'язковими, мають бути прозорими, а захист даних - гарантуватися превентивно [15].

Висновки. Отже, трансформація норм правової системи в Україні відбувається за моделлю інфраструктурного правотворення: норми детально описують не лише суб'єктивні права та обов'язки, а й їхню технічну реалізацію. Це створює нову «парадигму правотворчості», де право інтегрується з технологічними стандартами, а державні сервіси є безпосереднім механізмом реалізації норм. Така правова еволюція є необхідною відповіддю на цифрові виклики та європейські інтеграційні імперативи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Деякі питання електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.06.2024 № 764. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/764-2024-%D0%BF#Text>.
2. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
3. Перший етап режиму “без паперів”: з 23 серпня почав діяти закон про цифрові паспорти. Міністерство цифрової трансформації України. 2021. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/technologies/pershiy-etap-rezhimu-bez-paperiv-z-23-serpnya-pochav-diyati-zakon-pro-tsifrovi-pasporti>.

4. Питання Єдиного державного вебпорталу електронних послуг та Реєстру адміністративних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 № 1137. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1137-2019-%D0%BF#Text>.
5. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text>.
6. Про внесення змін до Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус»: Закон України від 30.03.2021 № 1368-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1368-20#Text>.
7. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.
8. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>.
9. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>.
10. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>.
11. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>.
12. Про публічні електронні реєстри: Закон України від 18.11.2021 № 1907-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1907-20#Text>.
13. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 910/2014 від 23 липня 2014 року про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС від 23.07.2014 № 910/2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_016-14#Text.
14. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n6136>.
15. ЮНЕСКО представила керівні принципи щодо використання штучного інтелекту в судах та трибуналах. Судово-юридична газета. 2025. URL: <https://sud.ua/uk/news/abroad/348050-unesko-predstavila-rukovodyaschie-printsipy-po-ispolzovaniyu-ii-dlya-sudov-i-tribunalov>.
16. Янчук Н.Д. Право в умовах цифрової трансформації сучасного суспільства. *Правовий часопис Донбасу*. 2025. №3. С. 3-7. URL: <https://ljd.dnuvs.ukr.education/index.php/ljd/article/view/341>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Дудник Р.М., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.13:316

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.13>

ПЕРЕГОВОРИ ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ

Запотічна Р.А.,

*кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри мовної підготовки*

Львівського державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0000-0002-5588-171X,

e-mail: rocsolana.zapotichna@gmail.com

Сковронська І.Ю.,

*кандидат філологічних наук, доцент,
професор кафедри мовної підготовки*

Львівського державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0000-0002-6261-3393

e-mail: skovronskairyna@gmail.com

Запотічна Р.А., Сковронська І.Ю. Переговори як особлива форма соціальної взаємодії у юридичній практиці.

У статті йдеться про те, що люди споконвіку ведуть переговори, укладаючи торговельні угоди, завершуючи війни мирними угодами, домовляючись про розподіл майна тощо.

Наголошено, що участь юриста в переговорному процесі позитивно впливає як на укладення договору, так і на його подальше виконання. Безпосередня участь юриста в переговорах має також психологічний ефект. Його присутність додає членам своєї групи впевненості, а в опонентів - створює розуміння юридичної обґрунтованості та безперечності висунутих аргументів і пропозицій.

Акцентовано, що знання закону, хороша попередня підготовка до ведення переговорів, застосування судової практики впливають на характер взаємовідносин із командою опонента, спрямовуючи їх у русло правових орієнтирів і вимог, сприяючи тим самим закріпленню на переговорах власних позицій та інтересів. У процесі переговорної комунікації відбувається передача знань мовцем слухачеві. Сутність процесу переговорів полягає в такій двосторонній передачі знань, яка приводить принаймні до часткового узгодження інтересів учасників і досягнення угоди; при цьому з'являється можливість документального відображення результатів переговорів.

Підкреслено, що розвиток нової системи взаємовідносин між державою та громадськими організаціями, між державою та підприємствами, між державою та громадянами вимагає ширшого використання переговорів як засобу узгодження та досягнення взаємних цілей та інтересів. Переговори є однією з головних складових професійної діяльності юриста. Не випадково в багатьох договорах є пункт про те, що в разі виникнення суперечок, пов'язаних з дією договору, сторони застосують усі необхідні чинники для розв'язання спору шляхом переговорів, і найчастіше цей пункт не є формальним.

Доведено, що передумови успішності ведення переговорів у юридичній практиці зачіпають низку як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників та умов. Насамперед, партнери у переговорах повинні виконати такі умови: обидві сторони повинні мати інтерес до предмета переговорів, значні повноваження в ухваленні остаточних рішень (відповідне право на ведення переговорів), достатню компетентність, необхідні знання щодо предмета переговорів, максимально повно враховувати суб'єктивні й об'єктивні інтереси іншої сторони та йти на компроміси, певною мірою довіряти одна одній. Для забезпечення ефективності переговорів слід дотримуватися також певних правил.

Зроблено висновок про те, що основне завдання, яке покликані вирішити переговори в юридичній практиці, полягає в узгодженні шляхом взаємних компромісів умов договору, його укладенні та визначенні порядку його виконання, а також досягнення згоди під час розв'язання різноманітних проблем в екстремальних ситуаціях.

Ключові слова: переговори, угоди, юридична практика, історичний розвиток, соціальна взаємодія.

Zapotichna R.A., Skovronska I.Y. Negotiations as a special form of social interaction in legal practice.

The article discusses how people have always negotiated, concluding trade agreements, ending wars with peace treaties, agreeing on the distribution of property, etc.

It is emphasised that the participation of a lawyer in the negotiation process has a positive impact on both the conclusion of the contract and its subsequent implementation. The direct participation of a lawyer in negotiations also has a psychological effect. Their presence gives members of their group confidence and creates an understanding among opponents of the legal validity and indisputability of the arguments and proposals put forward.

It is emphasised that knowledge of the law, good preparation for negotiations, and the application of judicial practice influence the nature of relations with the opposing team, directing them towards legal guidelines and requirements, thereby helping to consolidate one's own positions and interests in negotiations. In the process of negotiation communication, knowledge is transferred from the speaker to the listener. The essence of the negotiation process lies in such a two-way transfer of knowledge, which leads to at least a partial alignment of the interests of the participants and the achievement of an agreement; at the same time, it becomes possible to document the results of the negotiations.

It is emphasised that the development of a new system of relations between the state and public organisations, between the state and enterprises, between the state and citizens requires wider use of negotiations as a means of coordinating and achieving mutual goals and interests. Negotiations are one of the main components of a lawyer's professional activity. It is no coincidence that many contracts contain a clause stating that in the event of disputes arising from the contract, the parties will use all necessary means to resolve the dispute through negotiations, and most often this clause is not formal.

It has been proven that the prerequisites for successful negotiations in legal practice involve a number of both objective and subjective factors and conditions. First of all, the negotiating partners must meet the following conditions: both parties must have an interest in the subject matter of the negotiations, significant authority to make final decisions (the relevant right to negotiate), sufficient competence, necessary knowledge of the subject matter of the negotiations, take into account as fully as possible the subjective and objective interests of the other party and be willing to compromise, and trust each other to a certain extent. To ensure the effectiveness of negotiations, certain rules should also be followed.

It was concluded that the main task that negotiations in legal practice are designed to solve is to agree, through mutual compromise, on the terms of the contract, its conclusion and the procedure for its implementation, as well as to reach agreement when resolving various problems in extreme situations.

Key words: negotiations, agreements, legal practice, historical development, social interaction.

Постановка проблеми. В історичному плані розвиток переговорів як особливої форми соціальної взаємодії та врегулювання відносин між сторонами (чи то окремі індивіди, чи то групи, чи то організації тощо), супроводжувався появою та вдосконаленням нових форм, прийомів і процедур, а також зміною функціональних цілей переговорів. Цей розвиток відбувається за трьома напрямками: політико-дипломатичним, соціальним і торговельним. **Мета** кожного із цих напрямів - збагачувати переговорну практику новими підходами, ідеями та методами.

Стан опрацювання проблематики. Основні стратегії переговорного процесу відображені в роботах зарубіжних і вітчизняних дослідників із цієї проблеми (Р. Фішер, В. Юрі, Н. Абулдахаб, Р. Фелз, А. Адамович, О. Максимець, Б. Бернадський, М. Бригадир, О. Коваль, Р. Гаврилюк, П. Пацурківський, В. Савченко, О. Демченко та ін.). Це односторонній вииграш, взаємний програш, взаємний вииграш.

Виклад основного матеріалу. Цілком очевидно, що подолання суперечок, розбіжностей, ухвалення рішень щодо будь-яких проблем відбуватимуться через практику переговорів. Тому вони

більше не сприймаються як привілей одних дипломатів і комерсантів, а стають повсякденною практикою, звичайним способом відносин між людьми.

Вивчення практики показує, що багато суперечок, пов'язаних із цивільними правовідносинами, вигідніше вирішувати шляхом переговорів між партнерами. Проведення переговорів є для сторін кращим, ніж передача розбіжностей на вирішення суду. На основі переговорів сторони можуть знайти таке рішення, яке більшою мірою задовольнить інтереси кожної з них. Переговори необхідні для того, щоб домовитися, для того, щоб спільно з партнером обговорити проблему, яка представляє взаємний інтерес, і прийняти спільне рішення про подальшу їхню поведінку. Перед юристом, як безпосереднім учасником переговорів між сторонами, стоїть завдання задоволення інтересів клієнта, що досить часто напряму залежить від задоволення інтересів і другої сторони. Саме тому необхідно знання як класичних технік комунікації так і досліджувати нові методики спілкування, що стимулюватиме підвищення рівня ефективності ведення переговорів, і, як наслідок, успішного вирішення конфліктів [1, с. 152].

Відомі малоефективність і тривалість будь-якої судової процедури. Історично арбітражне, судове врегулювання має три проблеми:

- 1) воно насильницьке - а звідси проблеми з виконанням рішення;
- 2) воно дороге – часто процес коштує дорожче, ніж результат;
- 3) воно не узгоджується зі сторонами - сторони не беруть жодної участі у створенні результату, проте, примушуються слідувати рішенню суду; вони представляють свої докази, а потім отримують думку сторонньої особи у вигляді вартості своєї справи - дорогу версію залучення стороннього оцінювача.

Міжнародна статистика, за свідченням фахівців, стверджує, що добровільні угоди між сторонами виконуються набагато краще, ніж цивільні та арбітражні постанови. Наприклад, за даними американського вченого Х. Росса, лише в тому випадку, коли переговорні можливості сторін вичерпані, а згоди не досягнуто, сторони звертаються до судових інстанцій. Конфлікту і досягнення компромісу стають ключовими завданнями. Міжнародні конфлікти є одним із останніх викликів сучасного глобалізованого світу. Їх розв'язання має критичне значення для забезпечення стабільності, безпеки та сталого розвитку як на рівні окремих держав, так і на міжнародній арені. Сучасні конфлікти часто характеризуються складністю, багаторівневістю та різноманітністю причин, серед яких можна виділити економічні, політичні, етнічні, релігійні та екологічні фактори. Це вимагає розробки комплексних підходів до їхнього врегулювання, які враховують різноманіття інтересів сторінки та динаміку міжнародних відносин. Вирішення міжнародних конфліктів вимагає застосування різних механізмів, зокрема дипломатичних та політичних [2, с. 205].

Переговори в юридичній практиці - це такий процес, за якого партнери з різними початковими позиціями, вимогами, очікуваннями приходять до укладення договору. Переговори та їх подальше укладення є винятково спільною діяльністю з іншим рівноправним суб'єктом, з думкою якого необхідно зважати під час проведення діалогу.

Також варто згадати медіацію, оскільки переговори та медіація мають спільні та відмінні ознаки, які відносять їх до альтернативних процедур вирішення спорів, диспозитивності, множинності сторін, конфіденційності, універсальний характер, добровільність виконання домовленостей тощо. Під час здійснення процедури переговорів кожна із сторін переконує іншу сторону, що саме її умови є найвигіднішими для досягнення згоди між ними, тобто кожна із сторін хоче, щоб результат був на її користь. Як правило, перемагає «сильніший» опонент, який має беззаперечний аргумент чи почувається впевненіше, ніж інший, а результатом є компроміс. Переговори відбуваються без третьої особи, без посередника, тоді як під час медіації участь бере медіатор, який не приймає за сторони рішення, але працює в рамках процедури медіації з інтересами сторін, враховує баланс сил учасників тощо. Результатом процедури медіації є консенсус [3, с. 16-17].

Переговори в юридичній практиці - це діяльність, що складається з серії епізодів: сукупності послідовних зустрічей, що мають специфічну мету і об'єднують такі види діяльності, як консультації, дискусії та домовленості, і, хоча, консультації - це не переговори, але вони входять до них на правах складової частини, дискусії також займають значну кількість часу в процесі перемовин (при цьому конфронтація поступається місцем аргументації та спростуванню при обговоренні різних протилежних думок).

Порядок, методи ведення переговорів, відповідальність за їхню недобросовісність лише частково регламентуються в законодавстві. У світовій юридичній практиці прикладом можуть слугувати принципи міжнародних комерційних договорів «Принципи УНІДРУА» [4].

Принципи УНІДРУА визначають, які переговори є недобросовісними. Відповідно до ст. 2.1.15. «Недобросовісні переговори», сторона вільна проводити переговори і не несе відповідальності за недосягнення згоди. Однак сторона, яка веде або перериває переговори недобросовісно, є відповідальною за втрати, завдані іншій стороні. Недобросовісним, зокрема, є вступ стороною в переговори або їх продовження за відсутності наміру досягти угоди з іншою стороною [4, с.6].

Україна покладає великі надії на інвестиції, які допоможуть відбудувати країну після війни. Тому візьмемо як приклад переговори щодо укладення договору засновників акціонерного товариства. Уявімо собі процедуру, через яку необхідно буде пройти принаймні двом майбутнім акціонерам. Після визначення їхнього спільного наміру про створення акціонерного товариства, починається процедура узгодження всіх значущих умов відповідного договору. Крім координації дій, спрямованих на заснування товариства, сторони також повинні визначити загальні принципи їхньої взаємодії і в під час діяльності товариства. Не виключена ймовірність (а для ситуації з іноземним інвестором ця ймовірність дуже велика) того, що для ведення відповідних переговорів з метою розроблення та узгодження цього договору сторони залучать «сторонніх» юристів, а для оцінки фінансового стану потенційного партнера, а також для розроблення або аналізу бізнес-плану майбутнього підприємства – ще й професійного оцінювача, інвестиційного консультанта або аудитора. Добре, якщо сторони або їхні представники, які беруть участь у переговорах, фізично перебувають в одному місці й не мають перешкод для особистої зустрічі та ведення переговорів однією мовою. Інакше – додаткові витрати на дорогу, проживання, перекладача, які в разі невдалих переговорів навряд чи будуть відшкодовані винною в невдачі стороною.

Якщо передчуваєте складні переговори, подбайте про те, щоб не залишитися наодинці з декількома представниками опонента. Запросіть на зустріч свого колегу, керівника або підлеглого, які психологічно підтримають вас, хай навіть і не беручи активної участі в переговорному процесі [5]. Ініціатором колективних переговорів щодо розроблення, укладення та зміни колективного договору, угоди має право виступити будь-яка зі сторін.

Для ведення колективних переговорів і підготовки проекту колективного договору утворюються комісії з наділених необхідними повноваженнями представників. Сторонам, які беруть участь у переговорах, надається повна свобода у виборі та обговоренні питань, що становлять зміст колективного договору, угоди. Юристи, які повинні мати справу один з одним у переговорах, що слідує одні за одними, повинні вести відкриту і чесну дискусію. Запропонуємо основні рекомендації, які можуть широко використовуватися під час переговорів у юридичній практиці.

Юрист при веденні переговорів повинен охопити весь обсяг або якусь частину питань, порушених на консультаціях, вибрати і проаналізувати всі відповіді, які можуть надалі сприяти полегшенню зближення точок зору; підкреслити конструктивний характер переговорів, спираючись на те, що вже досягнуто учасниками.

Не можна зловтішатися з приводу умов угоди. Така поведінка не тільки дратує, а й також може провокувати протилежну сторону знову почати переговори або наступного разу дотримуватися іншої, більш суворої лінії поведінки на переговорах.

Після закінчення переговорів, угоду необхідно швидко оформити у вигляді документа. Письмове оформлення умов є ефективним засобом виявлення, чи була насправді досягнута угода. Оформлення документа в письмовому вигляді не тільки є свідченням досягнутої угоди, але формулювання її умов зумовить поведінку сторін у майбутньому. Політичні переговори охоплюють стратегії, процеси та обговорення пошуків компромісів, які спрямовуються на досягнення необхідних політичних результатів. Переговори є одним із найефективніших та демократичних механізмів розв'язання політичних конфліктів, які сприяють вирішенню проблеми та подоланню протиріч мирними засобами з урахуванням інтересів усіх сторін. За своєю суттю вони є багатофункціональними, що дозволяє одночасне здійснення кількох функцій, які зазвичай формують певну ієрархію [6, с. 56].

Метою переговорів в юриспруденції є той максимально можливий результат, якого можна досягти, якщо партнери погодяться на всі пропозиції. Однак такі надії є не надто реалістичними, оскільки у кожній стороні є і свої цілі, і свої мотиви. Тому буде розумно передбачити як програму-максимум (усі ваші пропозиції прийняті), так і програму-мінімум, тобто той допустимий рівень поступок, на який ви можете піти. У процесі переговорів положення обох програм можуть змінитися після того, як стануть відомі цілі партнерів. Безумовно, у рамках переговорів обговорюють сукупність питань, що стосуються мети.

Переговори істотно різняться за своїми цілями: укладення договору про постачання, проведення науково-дослідних або проєктних робіт, угода про співпрацю та координацію діяльності, мирна угода тощо.

Проте, очевидно, що, незалежно від того, чи сперечаються юристи щодо формулювання умов, рішення, статуту моделі, результат залежить не тільки від відносних переваг сторін, а й від їхніх стилів і методів переговорів, що відрізняються стійкістю.

Оскільки передача інформації в процесі переговорів насамперед має на меті вплив на протилежну сторону, то як засіб впливу на процес ухвалення рішення може розглядатися аргументація.

Основні тактичні прийоми аргументації в переговорній комунікації припускають, що положення мають вводитися у формі запитання, (запитання дають змогу одній стороні викласти свої аргументи та допомагають іншій стороні зрозуміти їх, а також можуть стимулювати іншу сторону звернутися безпосередньо до проблеми); інформацію слід передавати стисло, доступною для партнера мовою; необхідно одночасно активізувати різноманітні канали сприйняття інформації (показувати, розповідати, викликати відповідні емоції тощо); слід уникати повторення аргументації.

У контексті поточних подій та з метою підвищення ефективності застосування переговорних технологій в Україні, можна запропонувати кілька рекомендацій: забезпечити широку участь у переговорному процесі різних соціальних та політичних груп; підтримувати діалог та взаєморозуміння між учасниками конфлікту шляхом використання медіації та третейських посередників; забезпечити прозорість та відкритість усіх етапів переговорного процесу та врахувати інтереси всіх зацікавлених сторін [7, с. 4]. Слід пам'ятати, що комунікативний процес на переговорах передбачає пошук угод між суб'єктами, що мають різні інтереси, обговорення позицій сторін, досягнення згоди на підставі взаємних поступок. За столом переговорів можуть зійтися люди з різним темпераментом і освітою, які мають різний досвід ведення переговорів.

Згідно з точкою зору американського дослідника Д. Дракмана, особистісні особливості учасників переговорів мають важливе значення для їх проведення. Ґрунтуючись на експериментальних роботах, він висуває такі положення:

- що неоднозначніша переговорна обстановка і чим більш розпливчасті наміри партнера, тим більший вплив мають особистісні чинники на процес переговорів;
- у складній, неоднозначній ситуації найбільше значення мають ті параметри, які впливають на процеси сприйняття учасників переговорів або легко піддаються інтерпретації;
- чим складніше і ясніше визначення ролей у ситуації переговорів, тим менш імовірно, що особистісні чинники будуть значно впливати на перебіг переговорів [8, с. 215].

Основними характеристиками переговорного процесу в юридичній практиці є такі:

- 1) наявність щонайменше двох сторін, які мають свої інтереси, цілі, наміри;
- 2) спільний характер діяльності, незважаючи на допустимі розбіжності між сторонами;
- 3) повний або частковий збіг чи розбіжність інтересів сторін;
- 4) єдиний і водночас неоднорідний за завданнями характер переговорного процесу, що складається з декількох стадій [8, с. 310].

Слід виокремити два аспекти переговорного процесу в юридичній практиці: змістовний і процесуальний. Змістовний аспект – це предмет ведення переговорів. Процесуальний – це порядок підготовки та ведення переговорів, з дотриманням наявних правил.

Переговори в юридичній практиці складаються з трьох стадій: 1) підготовка переговорів; 2) висунення й обговорення пропозицій та умов; 3) досягнення домовленості та забезпечення її виконання.

Компроміс часто передбачає взаємні поступки, коли кожна сторона відмовляється від частини своїх вимог для досягнення взаємоприйняттого рішення. Основні підходи при цьому включають: збалансовані поступки (визначення того, які поступки є прийнятними, а також пропорційний розподіл поступок між сторонами); гнучкість, тобто готовність до адаптації своїх позицій і пошуку середніх рішень, тобто таких рішень, які можуть бути прийнятними для обох сторін. Принцип «win-win» передбачає, що обидві сторони повинні отримати вигоду від досягнутого компромісу. Це може бути досягнуто завдяки творчому вирішенню проблем, що означає знаходження інноваційних рішень, які можуть задовольнити потреби обох сторін, а також залученню всіх зацікавлених сторін, завдяки чому відбувається забезпечення врахування інтересів всіх учасників переговорів [2, с.192].

Висновки. Отже, проведення переговорів - це складний процес, юристу необхідно не імпровізувати, а довго і наполегливо готуватися до них. Підготуватися до переговорів, значить: освоїти техніку постановки запитань та активного слухання, вивчити емоційні параметри оволодіння словом, опанувати методіку ясного викладення матеріалу, навчитися протистояти проблемам, що виникають під час аргументування тощо. Загальна підготовка може сприяти якнайшвидшому досягненню результату. Залежно від своїх потреб кожен юрист може працювати над переглядом, посиленням або вдосконаленням деяких аспектів мовленнєвої комунікації, що обов'язково використовуються при веденні переговорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ковальчук А.М. Особливості ведення переговорів адвокатом в межах примирення на досудовому розслідуванні. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 4. С. 147-152. URL: <https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/download/232/206/> (дата звернення: 03.01.2026).
2. Лапка О., Славна О. Мирні способи врегулювання міжнародних конфліктів у контексті війни України та РФ. *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. 2025. № 132. С.204-213. URL: <http://easternlaw.com.ua/> (дата звернення: 13.01.2026).
3. Кармаза О. Медіація та переговори як альтернативні способи вирішення спорів. *Цивільне право і процес*. 2020. №5. С. 13-18. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/5/3.pdf> (дата звернення: 05.01.2026).
4. Білоус О.С. Переклад українською мовою «Принципів УНІДРУА» 2010. 40 с. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf> (дата звернення: 06.01.2026).
5. Шамраєнко Є. Переговори з опонентом: тактика ведення дружніх та «агресивних» переговорів. *Юридична газета. Всеукраїнське юридичне професійне видання*. 16 березня 2021 року. URL: <https://yur-gazeta.com/>(дата звернення: 04.01.2026).
6. Маркітантов В.Ю., Найчук А.В. Переговори як механізм запобігання та подолання політичних конфліктів. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія*. №4 (64) 2024. С. 55-67. URL: <https://visnyk-ppr.kpi.ua/article/view/322729> (дата звернення: 07.01.2026).
7. Телюк Н.Т. Переговорні технології врегулювання політичних конфліктів в Україні: кваліфікаційна робота. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2024. 70 с. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/jspui/bitstream/> (дата звернення: 04.01.2026).
8. Daniel Druckman. *Negotiation, Identity and Justice: Pathways to Agreement. Routledge Studies in Security and Conflict Management*. 2023. 418 p. URL: <https://www.yakaboo.ua/ua/negotiation-identity-and-justice-pathways-to-agreement> (дата звернення: 03.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 07.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Запотічна Р.А., Сковронська І.Ю., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.14>

ЗЕМСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Козаченко А.І.,

доктор юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри теоретико-правових дисциплін,

Полтавський юридичний інститут

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0000-0002-4568-7964

Козаченко А.І. Земське самоврядування за доби Української Народної Республіки.

У статті розглянуто державотворчу діяльність Української Центральної Ради, яка, зокрема, мала на меті провести реформу місцевого самоврядування. Третій Універсал Центральної Ради передбачав розширення повноважень земського самоврядування, але підпорядковував його Генеральному Секретаріату Внутрішніх Справ, що суперечить демократичним принципам місцевого самоврядування. Розширення повноважень земства було встановлено «Законом про вибори до Установчих Зборів УНР» (Української Народної Республіки) від 16 листопада 1917 року, згідно з яким організація та проведення виборів покладалися на місцеве самоврядування.

Доведено, що агресія більшовицької Росії та поглиблення кризи земського самоврядування змусили Центральну Раду Четвертим Універсалом від 9 (22) січня 1918 року оголосити позачергові вибори до народних (земських) рад та запровадити принципово нову систему місцевого самоврядування. 6 березня 1918 року Центральна Рада ухвалила Закон «Про адміністративно-територіальний поділ України», який передбачав «створення нових органів самоврядування та влади» внаслідок ліквідації губерній та повітів і встановлення поділу УНР на землі. Однак Центральна Рада не запровадила цей закон і земства продовжували виконувати функції місцевого самоврядування.

Розглянуто політику Центральної Ради, яка мала на меті ліквідацію земського самоврядування, призвела до погіршення відносин між земствами та Центральною Радою. Для збереження земського самоврядування представники семи губернських управ у квітні 1918 року створили Всеукраїнську спілку земств. Але створення земської спілки не сприяло подоланню економічної та фінансової кризи земства та призвело до поглиблення процесу політизації земського самоврядування.

Доведено, що Конституція УНР 1918 року передбачала трирівневу систему місцевого самоврядування, в якій провідна роль відводилася місцевому рівню – громаді. Конституція УНР базувалася на ключових демократичних принципах організації місцевого самоврядування, передбачала механізми децентралізації влади. Проте як відомо, Конституція УНР 1918 року не набула чинності через втрату Центральною Радою державної влади. Реформа місцевого самоврядування в УНР гальмувалася агресією більшовицької Росії, умовами внутрішньої політичної нестабільності та соціально-економічної кризи. Фактично за доби УНР губернські, повітові та волосні земські установи продовжували виконувати функції органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, універсал, конституція, місцеве самоврядування, земство, демократична реформа.

Kozachenko A.I. Zemstvo self-government the time of the Ukrainian People's Republic.

The article examines the state-building activities of the Ukrainian Central Council which intended to carry out a local self-government reform. The Third Universal of the Central Council provided for expansion of powers of zemstvo self-government but subordinated them to the General Secretariat of the Internal Affairs, which is contrary to democratic principles of local self-government. Expansion of zemstvo powers was provided by the "Law on Elections to the Constituent Assembly of the UPR"

(Ukrainian People's Republic) on 16 November 1917, according to which organization and conduct of elections were relied on local self-government.

It has been proven that the aggression of Bolshevik Russia and deepening the crisis of zemstvo self-government forced the Central Council to declare extraordinary elections to people's (zemstvo) councils and introduction of a brand new system of local self-government by the Fourth Universal of 9 (22) January 1918. On March 6, 1918, the Central Council adopted the Law "On Administrative and Territorial Division of Ukraine" which provided "establishment of new bodies of self-government and authorities" due to liquidation of provinces and districts and establishing a division of the UPR into states. However, the Central Council failed to implement this law and zemstvos continued to perform the functions of local self-government.

The policy of the Central Council was considered, which had the goal to eliminate zemstvo self-government, caused deterioration of relations between zemstvos and the Central Council. To preserve zemstvo self-government, representatives from seven provincial boards established the All-Ukrainian Union of Zemstvos in April 1918. But establishment of the Union did not contribute to overcoming the economic and fiscal zemstvo crisis and led to deepening the process of politicization of zemstvo self-government.

It is proven that the Constitution of the UPR of 1918 provided a three-tier system of local self-government in which the leading role was given to a local element – a community. The Constitution of the UPR was based on the key democratic principles of local self-government arrangement, provided for mechanisms of power decentralization. However, it is known that the Constitution of the UPR of 1918 could not be enforced due to a loss of the state power by the Central Council. The reform of local self-government in the UPR was hindered by aggression of the Bolshevik Russia, conditions of internal political instability and social and economic crisis. In fact, during the time of the UNR, provincial, county, and volost zemstvo institutions continued to perform the functions of local government bodies.

Key words: Ukrainian Central Council, universal, constitution, local self-government, zemstvo, democratic reform.

Постановка проблеми. Утворення Української Центральної Ради (далі – УЦР) є тією подією, котра спонукає до осмислення історичного досвіду державного будівництва періоду визвольних змагань 1917-1921 рр. Аналіз діяльності УЦР з метою проведення демократичної реформи місцевого самоврядування за умов агресії більшовицької Росії, політичної нестабільності та соціально-економічної кризи дає можливість врахувати помилки, допущені УЦР, та прогнозувати можливі варіанти розвитку подій в Україні під час воєнного стану у наш час. Дослідження процесу підготовки УЦР до проведення реформи місцевого самоврядування сприяє кращому розумінню національних традицій і особливостей розподілу повноважень між органами державної виконавчої влади та місцевим самоврядуванням.

Автор ставить перед собою за мету дослідити передбачені III і IV Універсалами, проектами Конституції УНР 1917 і 1918 рр. та іншими нормативно-правовими актами УЦР положення, що передбачали проведення реформи місцевого самоврядування, розкрити характер взаємовідносин між УЦР і земським самоврядуванням, встановити причини невдачі реформи місцевого самоврядування.

Стан опрацювання проблеми. Законодавче врегулювання реформи місцевого самоврядування за часів Української Народної Республіки (далі – УНР) перебувало у полі зору таких науковців як Верстюк В., Верховцева І., Гвоздик В., Копиленко О., Копиленко М., Матвієнко Т., Мірошниченко М., Мироненко О., Румянцев В. Останнім часом дослідження державно-правової діяльності УЦР і, зокрема, законодавчого регулювання діяльності місцевого самоврядування, проводили Кельба С., Озель В., Стецюк Н. та інші науковці. Результати новітніх історико-правових досліджень зумовлюють необхідність подальшого ґрунтовного опрацювання зазначеної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Впродовж 1917 р. провідні національні політичні партії, такі як Спілка українських автономістів-федералістів, Українська соціал-демократична партія, Українська радикально-демократична партія, Українська партія соціалістів-революціонерів не змогли сформулювати чітку програму запровадження нової системи місцевого самоврядування. Так, зокрема, серед лідерів УЦР виникла дискусія стосовно того, чи варто підтримувати реформовані Тимчасовим урядом Росії земства, чи запровадити власну систему місцевого самоврядування. Їх ідеї співпадали лише у тому, що система місцевого самоврядування повинна ґрунтуватися на демократичних принципах.

7 листопада 1917 р. УЦР ухвалила III Універсал, який проголосив утворення УНР – автономії у складі демократичної Росії. Згідно з III Універсалом УЦР отримала статус вищого органу законодавчої влади, а Генеральний секретаріат – статус уряду УНР. Універсал визнавав діяльність земського самоврядування і зобов'язував Генеральне секретарство внутрішніх справ вжити заходів щодо розширення його повноважень – надання адміністративної влади на місцях [1, с. 398-399]. Але УЦР не конкретизувала, яким саме органам місцевого самоврядування повинні належати такі повноваження і не визначала їх обсяг. У частині, що стосувалася місцевого самоврядування, III Універсал носив суперечливий характер – проголошував розширення повноважень органів самоврядування і одночасно підпорядковував їх Генеральному секретарству внутрішніх справ, як це було до Лютневої революції 1917 р., коли земства контролювало МВС Російської імперії. Такий контроль не відповідав демократичним принципам діяльності місцевого самоврядування [2, с. 112].

Земство засудило більшовицький переворот 1917 р. у Петрограді. Переважна частина полтавських земців підтримувала ідею відновлення влади Тимчасового уряду і надання автономії Україні у складі демократичної Росії. Припинення діяльності комісарів Тимчасового уряду і громадських комітетів сприяло зосередженню влади на місцях у руках земств та рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. На цьому ґрунті намітилася тенденція до тіснішої співпраці УЦР із земствами. У листопаді 1917 р. УЦР узяла під свій контроль процес формування земських волостей [3, арк. 15, 16].

Розширення повноважень земств передбачав «Закон про вибори до Установчих зборів УНР» від 16 листопада 1917 р., за яким справа організації та проведення виборів покладалася на місцеве самоврядування. Представники від земств входили до складу окружних, повітових і дільничних виборчих комісій. Складання списків, проведення виборів та підрахунок голосів закон покладав на міські й волосні земські управи. За ст. 122 фінансування виборів забезпечували органи міської і земського самоврядування [1, с. 415-426].

10 грудня 1917 р. УЦР затвердила проєкт Конституції УНР, за якою Україна мала статус автономії у складі федеративної Росії. Конституція УНР 1917 р. не містила окремого розділу про діяльність місцевого самоврядування. Стаття 6 проєкту зазначала, що УНР «надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючись принципу децентралізації» [4, с. 5]. Згідно ст. 23 Конституції УНР 1917 р. проголошувалися «виборні ради і управи громад, волостей і земель». Повноваження місцевого самоврядування не могли бути обмежені органами виконавчої влади [4, с. 6]. Науковці акцентують увагу на тому, що проєкт передбачав судові гарантії діяльності місцевого самоврядування [5, с. 64]. Право скасовувати постанови органів самоврядування, що суперечили Конституції, належало Генеральному суду УНР [4, с. 10]. Отже, проєкт Конституції УНР передбачав запровадження нової системи місцевого самоврядування, котра спиралася на демократичні принципи та національні традиції організації самоврядування.

У грудні 1917 р. УЦР впровадила інститут губернських і повітових комісарів, які керувалися «Тимчасовим положенням про губернських і повітових комісарів» Тимчасового уряду від 19 вересня 1917 р., що зумовило посилення контролю місцевої адміністрації за діяльністю земств і обмеження їх повноважень. На підставі закону УЦР «Про зміну назв земських інституцій» від 19 грудня 1917 р., губернські, повітові й волосні земські збори отримали назву народних рад, а управи – народних управ [4, с. 50-51]. Це стало черговим кроком на шляху проведення реформи місцевого самоврядування. Проте і після прийняття зазначеного закону не лише земства, а і органи державної влади УНР, як правило, користувалися попередньою назвою [4, с. 190, 214, 257]. Постанова Генерального секретаріату, ухвалена у грудні 1917 р., мала за мету удосконалення механізму сплати державних податків та податків земського і міського самоврядування. Згідно із цим нормативним актом, особи, визнані судом такими, що ухилялися від сплати податку, притягувалися до адміністративної або кримінальної відповідальності [4, с. 51]. Такі заходи сприяли наповненню земського бюджету, але для того щоб подолати бюджетну кризу цих заходів було вже недостатньо.

На початку 1918 р. у діях УЦР все очевидніше простежувалася тенденція, спрямована на ліквідацію земств і впровадження принципово нової системи самоврядування. IV Універсал від 9 (22) січня 1918 р., який проголосив незалежність УНР, передбачав проведення позачергових виборів до народних (земських) рад, щоб «встановити таку владу, до якої б мали довір'я верстви народу» [4, с. 103]. Окрім цього, для допомоги органам місцевого самоврядування УЦР залучала ради

робітничих, солдатських і селянських депутатів, чим обмежувала повноваження земств чим ще більше ускладнювала їхнє правове становище [4, с. 103]. «Тимчасовий земельний закон», затверджений УЦР 18 січня 1918 р., у переліку суб'єктів, які користувалися правом розпорядження землею, називає органи державної влади, органи міського самоврядування і земельні комітети, але не згадує народні (земські) ради [4, с. 103]. Приймаючи зазначений закон, УЦР не врахувала того, що земства були одним з основних суб'єктів поземельних відносин, адже вони збирали податок на землю і складалися переважно з селян.

У результаті агресії більшовицької Росії у січні-лютому 1918 р. територія Полтавської губернії потрапила під більшовицьку окупацію. Декрет Ради Народних Комісарів Росії від 27 грудня 1917 р. передбачав ліквідацію земського самоврядування, адже радянська політико-правова доктрина не визнавала місцеве самоврядування автономною системою публічної влади. З огляду на це, земство відмовилося визнавати більшовицьку владу. Але на цей раз більшовики утрималися від ліквідації земства. Свою діяльність не припиняла Полтавська губернська земська управа, про що свідчить офіційне листування управи за січень-лютий 1918 р. [6, с. 5].

Наприкінці лютого 1918 р. УЦР відновила свою владу на території Полтавської губернії. УЦР і Рада Народних Міністрів (далі – РНМ) продовжили свою роботу з метою проведення реформи місцевого самоврядування. РНМ 10 лютого 1918 р. прийняла постанову щодо поділу УНР на землі такого змісту: «1) внести в Раду закон про організацію самоврядування на нових основах у зв'язку з поділом України; 2) зробити облік людності на Україні; 3) утворити ліквідаційні органи для ліквідації старих інституцій» [4, с. 163]. 6 березня 1918 р. УЦР ухвалила закон «Про адміністративно-територіальний поділ України», що передбачав «заведення нових органів самоврядування і влади» у зв'язку з ліквідацією губерній та повітів і запровадження поділу УНР на землі [4, с. 181-182]. Відповідно до ст. 5 цього закону РНМ повинна була внести на розгляд УЦР законопроект про місцеве самоврядування. Стаття 6 зазначала, що «з заведенням нових органів самоврядування і влади земель губернські і повітові установи будуть скасовані» [4, с. 182]. Для проведення реформи місцевого самоврядування уряд створив Департамент місцевого самоврядування [7, с. 33].

Проте РНМ не змогла розпочати реформу і губернські, повітові та волосні земства продовжували виконувати функції органів місцевого самоврядування. Так, зокрема, у циркулярі МВС «Про впорядкування повсякденного життя населення» від 9 березня 1918 р. зазначалося, що земства повинні приступити до виконання своїх обов'язків [4, с. 190]. 16 березня 1918 р. РНМ прийняла рішення про залучення земських управ до збору податків. Волосні збирачі податків призначалися за погодженням із повітовими земськими управами [4, с. 209, 214]. Міністерство освіти рекомендувало земським управам з початком нового 1918-1919 навчального року забезпечити навчання у школах українською мовою [8, с. 72]. На початку квітня 1918 р. УЦР розглянула проект закону про надання органам земського самоврядування позички в сумі 100 млн. крб. [4, с. 235].

Не зважаючи на прийняті рішення, УЦР не змогла створити умов для ефективної роботи земського самоврядування. Так, на позачерговому засіданні 22 квітня 1918 р. Полтавські губернські земські збори з ініціативи відомого земського діяча П.І. Чижевського ухвалили постанову у якій говорилося, що «уряд УНР не тільки не виробив закону про поширення прав місцевих самоврядувань, але і на практиці відступив від деяких точок Універсалу. Народне міністерство зводить шкідливий для УНР централізм, забираючи у самоврядувань деякі важливі йому функції і передаючи їх своїм чиновникам на місцях. Народне міністерство одібрало також у самоврядувань належну їм по III Універсалу адміністративну владу» [9, с. 4-5]. Таким чином, земство негативно оцінювало діяльність УЦР незадовго до падіння УНР. З огляду на це, П.І. Чижевський відмовився зайняти запропоновану йому посаду голови Полтавської губернської земської управи [9, с. 46-50].

Політика УЦР, що мала за мету ліквідацію земства, спричинила утворення 1918 р. Всеукраїнської спілки земств. До неї увійшло 7 губернських земств і окремі повітові земства. Очолив земську спілку С.В. Петлюра, якого у квітні 1917 р. обрали головою Київської губернської земської управи [10, с. 120]. Головною метою своєї діяльності спілка проголосила об'єднання земств задля захисту їх інтересів і підтримку української державності. Проте, створення спілки не сприяло подоланню господарської та бюджетної земської кризи, а спричинило поглиблення процесу політизації земського самоврядування [6, с. 6]. З огляду на це, у квітні 1918 р. РНМ ухвалила постанову про ліквідацію Всеукраїнської спілки земств [11].

Принципово нову систему органів місцевого самоврядування передбачала Конституція УНР прийнята УЦР 29 квітня 1918 р. Конституція УНР 1918 р., як і проект Конституції УНР 1917 р., не

містила окремого розділу про діяльність місцевого самоврядування. Концептуальне положення щодо діяльності місцевого самоврядування на принципах децентралізації влади містила стаття 5, яка проголошувала: «Не порушуючи єдиної своєї влади, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючись принципу децентралізації» [4, с. 330]. На погляд М. Мірошніченко, «суть концепту така: не державна влада віддає свої повноваження на місця, навпаки, самоврядні інститути влади на місцях не перешкоджають органу центральної влади у межах повноважень, визначених Статутом, порядкувати «всіма справами, які зістаються поза межами діяльності установ місцевої самоуправи» [12, с. 54]. Згідно ст. 11 право на участь у виборах органів місцевого самоврядування – «громадянська і політична правомочність» належало громадянам УНР, яким на день виборів виповнилося 20 років. Громадяни УНР отримували рівні виборчі права незалежно від статі, походження, освіти чи майнового цензу (ст. 11-12). Згідно ст. 20 і 21 право на участь у виборах до органів місцевого самоврядування належало громадянам УНР [4, с. 331]. У Конституції УНР відсутня норма про виборчу систему, за якою повинні проводитися місцеві вибори. Але з огляду на те, що за пропорційною виборчою системою формувалися Всеукраїнські Установчі збори та згідно ст. 27 Конституції УНР – Всенародні збори, конституційна комісія схилилася до запровадження пропорційної системи виборів до органів самоврядування.

За ст. 26 органами місцевого самоврядування УНР проголошувалися виборні ради і управи громад, волостей та земель. Конституція не містила переліку повноважень органів місцевого самоврядування, окрім того, що їм мала належати вся повнота влади на місцях [4, с. 332]. Уряд УНР міг лише контролювати і координувати дії місцевого самоврядування, але не повинен втручатися у його діяльність, що слід вважати яскравим свідченням втілення механізму децентралізації влади [13, с. 50-51]. Як зазначено у ст. 46 Рада Народних Міністрів «порядкує всіма справами, які зістаються за межами діяльності установ місцевої самоуправи» [4, с. 334]. Суперечки між місцевою адміністрацією та самоврядуванням повинні вирішуватися Судом УНР [4, с. 332].

Висновки. Таким чином, УЦР не змогла напрацювати стратегічну програму реформи місцевого самоврядування. Сформувалися два варіанти проведення такої реформи: 1) демократизація та українізація земського самоврядування; 2) запровадження принципово нової системи місцевого самоврядування, яке б спиралося на національні правові традиції. Це зумовлювало суперечливий характер діяльності УЦР щодо земств. Керуючись III Універсалом УЦР здійснювала спроби реформувати земства, намагалася підтримати їх фінансово та надавала їм додаткові повноваження. Водночас УЦР ухвалювала рішення, які передбачали посилення адміністративного контролю за діяльністю земств. УЦР не вдалося розмежувати повноваження місцевої адміністрації і органів земського самоврядування. Проект Конституції УНР 1917 р. передбачав запровадження нової системи місцевого самоврядування, котра спиралася на демократичні принципи та національні традиції організації самоврядування. Після ухвалення IV Універсалу УЦР розпочала підготовку до ліквідації земств і формування нової системи місцевого самоврядування. Демократичні принципи та національні традиції місцевого самоврядування набули подальшого розвитку в Конституції УНР 1918 р. Конституція УНР 1918 р. встановлювала трирівневу систему місцевого самоврядування, за якої провідна роль відводилася низовій ланці – громаді. Але практичне втілення реформи місцевого самоврядування гальмувалася агресією більшовицької Росії, умовами внутрішньої політичної нестабільності та соціально-економічної кризи. Фактично за доби УНР губернські, повітові та волосні земські установи продовжували виконувати функції органів місцевого самоврядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : У 2-х т. Т. 1. (4 березня – 9 грудня 1917 р.). Ред. кол. В.А. Смолій, В.Ф. Верстюк та ін. Київ: Наук. думка, 1996. 587 с.
2. Козаченко А.І. Проблеми реформи місцевого самоврядування за доби Української Народної Республіки. *Право України*. 2017. № 11. С. 109-116. URL: <https://pravoua.com.ua/uk>.
3. Доклад № 16 Миргородської повітової земської управи «Про організацію економічної допомоги в повіті і розмежування компетенції волосного та повітового земств» від 10.12.1917 р. *Державний архів Полтавської області*, ф. 610, оп. 1, спр. 3, арк. 11-12.
4. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : У 2-х т. Т. 2. (10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.). Ред. кол. В.А. Смолій, В.Ф. Верстюк та ін. Київ: Наук. думка, 1996. 421 с.

5. Озель В.І. Роль та місце конституційних актів Української Центральної Ради в історії українського державотворення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 60–66. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018>. 2024.01.
6. Козаченко А.І. Центральна Рада та проблема реформи місцевого самоврядування: листопад 1917 – квітень 1918 рр. *Теорія і практика правознавства*. 2017. № 1(11). С. 1-9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2017_1_3.
7. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917-1920 рр.: Центральна Рада. Гетьманат. Директорія : навчальний посібник О.Л. Копиленко, М.Л. Копиленко. Київ: Либідь, 1997. 208 с.
8. Наказ міністра народної освіти про утворення національної нижчої початкової школи 1918 р. *Хрестоматія з історії держави і права України: [у 2-х т.]. Т. 2. (Лютий 1917 – 1996 рр.)*. За ред. В.Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2000. С. 71-72.
9. Журнали позачергового Полтавського губернського земського зібрання 22-23 квітня 1918 р. Полтава: Друк. І. Фрішберга, 1918. 50 с.
10. Верстюк В.Ф. Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 112-126.
11. Протокол засідання Ради народних міністрів УНР. *Архівні документи. Центральна Рада, УНР (1917-1918 рр.)*. URL: [https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(04\)06.protokol_rnm.php](https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(04)06.protokol_rnm.php).
12. Мірошніченко М. Ідея конституційної держави в стратегії державотворення за доби Української Народної Республіки. *Право України*. 2017. № 11. С. 48-57. URL: <https://pravoua.com.ua/uk>.
13. Кельба С.Г. Правовладдя в Конституції УНР 1918 року. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 2. С. 49-53. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.0>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Козаченко А.І., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.115:378

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.15>

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ-ПРАВНИКІВ ДО ЄВІ ТА ЄФВВ

Коритко Л.Я.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри загальноправових та гуманітарних дисциплін
Івано-Франківського інституту «Одеська юридична академія»,
ORCID: 0000-0002-3812-205X*

Кучера А.М.,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов
Карпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID: 0000-0002-8201-577X*

Коритко Л.Я., Кучера А.М. Методологічні аспекти підготовки студентів-правників до ЄВІ та ЄФВВ.

Стаття присвячена аналізу методології підготовки студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти до ЄВІ та ЄФВВ з права.

Встановлено, що в 2026 році вступні випробування для прийому на навчання для здобуття ступеня магістра проводяться як зовнішнє оцінювання у формі ЄВІ та ЄФВВ. Для конкурсного відбору на навчання використовуються ЄВІ (2026 року, 2025 року чи 2024 року) та ЄФВВ (2026 року чи 2025 року) для прийому на спеціальності галузей знань D «Бізнес, адміністрування та право».

Доведено, що загалом методологія підготовки студентів першого (бакалаврського) рівня освіти до ЄВІ та ЄФВВ – це систематичний підхід до вивчення та повторення матеріалу. Вона включає планування часу на ознайомлення та виконання завдань, виділення та опрацювання ключових тем, активні методи навчання (лекції, семінарські/практичні заняття, конспекти, уявлення, роз'яснення, консультації тощо), практичне вирішення тестових завдань на аудиторних заняттях за безпосереднього контролю викладача та самостійно в позааудиторний час. Також важливими та необхідними є перерви у підготовці для ефективного засвоєння знань та успішного складання іспитів. Це сукупність стратегій, що адаптуються під конкретний іспит (ЄВІ, ЄФВВ) та особисті потреби, знання і можливості конкретного здобувача.

Автори дотримуються думки, що щодо підготовки до здачі ЄФВВ з права слід розширити зміст поняття «методологія підготовки», виокремивши юридичну складову «методологію юриспруденції». Метою залишається успішна здача здобувачем іспиту у формі ЄФВВ та глибокі і міцні знання з правничих дисциплін, які вивчалися на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти.

Зазначено, що для підготовки до здачі вступних випробувань в магістратуру майбутнім абітурієнтам доступні різноманітні сайти, де пропонуються зразки завдань, в т.ч. з відповідями.

Акцентовано, що підготовка до ЄВІ та ЄФВВ з права має включати комплексний підхід: взаємодію здобувачів освіти другого (бакалаврського) рівня, майбутніх абітурієнтів та закладів вищої освіти. Закладам вищої освіти при розробці освітньо-професійних програм доцільно забезпечити включення до них відповідних освітніх компонент для ЄВІ, як от «Практична логіка»/«Логічне мислення», «Іноземна мова» та для ЄФВВ – всі юридичні дисципліни, питання з яких передбачені програмою предметного тесту з права та міжнародного права.

Ключові слова: єдиний вступний іспит, єдине фахове вступне випробування, методологія підготовки, методологія юриспруденції, магістратура.

Korytko L.Y., Kuchera A.M. Methodological aspects of law students' preparation for the UEE and the UPEE.

The article is determined to the analysis of the methodology for preparing students of the first (bachelor's) level of higher education for the Unified Entrance Examination (UEE) and the Unified Professional Entrance Examination (UPEE) in law.

It has been established, that in 2026 entrance exams for admission to study for a master's degree are conducted as an external assessment in the form of the UEE and the UPEE. For competitive selection for study, the UEE (2026, 2025 or 2024) and the UPEE (2026 or 2025) are used for admission to the specialty of the field of knowledge D «Business, Administration and Law».

It has been proven, that in general, the methodology for preparing students of the first (bachelor's) level of education for the UEE and the UPEE is a systematic approach for studying and repeating the material. It includes planning time for familiarization and completion of tasks, highlighting and working on key topics, active methods learning (lectures, seminars/practical classes, notes, explanations, clarifications, consultations, etc.), practical solution of test tasks in classroom classes under the direct supervision of the teacher and independently in extracurricular time. Breaks are also important and necessary in preparation in order to effectively absorb knowledge and successfully pass the exams. It is set of strategies that adapt to a specific exam (UEE, UPEE) and the personal needs, knowledge and abilities of a particular applicant.

The authors are of the opinion that in preparing for the UPEE in law, the meaning of the concept of «preparation methodology» should be expanded, highlighting the legal component of «methodology of jurisprudence». The goal remains the successful passing of the exam in the form of the UPEE by the applicant and deep and solid knowledge of the legal disciplines studied at the first (bachelor's) level of higher education.

It is noted that to prepare for the entrance exams to the master's program, future applicants have access to various sites that offer sample tasks, including those with the answers.

It is emphasized that preparation for the UEE and the UPEE in law should include a comprehensive approach: interaction between second-level (bachelor's) education seekers, future applicants, and higher education institutions. When developing educational and professional programs, it is advisable for higher education institutions to ensure the inclusion of appropriate educational components for the UEE, such as «Practical Logics»/«Logical Thinking», «Foreign Language», and for the UPEE – all law disciplines, questions from which are provided for in the program of the subject test in law and international law.

Key words: the Unified Entrance Exam, the Unified Professional Entrance Exam, training methodology, jurisprudence methodology, Master's Degree.

Постановка проблеми. Під методологією юриспруденції розуміють сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження державно-правових явищ. Вона включає філософські та загальнонаукові методи наукового пізнання – аналіз і синтез, сходження від абстрактного до конкретного, системний та організаційний аналіз, кібернетичний, синергетичний підходи тощо; теорію і методи юридичної науки; методику як сукупність операцій і процедур, що застосовуються у конкретних правничих дослідженнях та навчанні задля отримання нових знань.

Підготовка студентів до здачі іспитів у формі ЄВІ (єдиного вступного іспиту) та, особливо, ЄФВВ (єдиного фахового вступного випробування) з права, власне передбачає використання вищеперерахованих методів пізнання, проведення певної послідовності дій (процедур) та операцій, спрямованих на досягнення конкретного результату: отримання необхідної кількості балів для вступу на навчання на другий (магістерський) рівень вищої освіти. Враховуючи ту обставину, що в Україні запроваджена здача ЄВІ для вступу на навчання в магістратуру на всі спеціальності та ЄФВВ – на окремі спеціальності, зокрема, спеціальності галузей знань Д «Бізнес, адміністрування та право», дослідження методології підготовки студентів-правників до цих іспитів вбачається актуальним.

Стан опрацювання проблематики. В юридичній науці вивчаються питання методології юриспруденції переважно з погляду загальної теорії держави і права та філософії права. Дослідженню юридичної методології як науково-практичного комплексу присвячено праці проф. М. Костицького. Конкретні проблеми методології теорії держави і права проаналізувала проф. І. Жаровська. Наукові інтереси багатьох інших вчених-правників теж пов'язані з цією проблематикою. Але власне питання та завдання і виклики методології підготовки студентів першого (бакалаврського)

рівня вищої освіти до складання ЄВІ та ЄФВВ з права не стали предметом аналізу сучасних українських науковців.

Слід зазначити, що авторами свого часу була запропонована логічна характеристика класифікації держави, тобто проаналізовано особливості здійснення логічної операції поділу понять – класифікації поняття «держави» в контексті підготовки до ЗНО (у формі ЄВІ), одним із складових якого є завдання на логічне, аналітичне та критичне мислення для вступу на 2 (магістерський) рівень вищої освіти [1].

Метою статті є аналіз методології підготовки студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти до складання ЄВІ та ЄФВВ з права.

Для цього необхідно розв'язати наступні завдання:

- з'ясувати вимоги, що ставляться до вступників для прийому на навчання для здобуття ступеня магістра;
- охарактеризувати методологію підготовки здобувачів до здачі ЄВІ та ЄФВВ для вступу на спеціальності галузей знань D «Бізнес, адміністрування та право»;
- встановити роль ЗВО та УЦОЯО в підготовці до таких іспитів.

Виклад основного матеріалу. Згідно проекту наказу МОН України «Про затвердження Порядку прийому на навчання для здобуття вищої освіти в 2026 році» [2] вступні випробування для прийому на навчання для здобуття ступеня магістра проводяться як зовнішнє оцінювання у формі ЄВІ, ЄФВВ. Для конкурсного відбору на навчання використовуються ЄВІ (2026 року, 2025 року чи 2024 року) та ЄФВВ (2026 року чи 2025 року) для прийому на спеціальності галузей знань D «Бізнес, адміністрування та право». На підставі цього наказу заклади вищої освіти видають рішенням Вчених рад Правила прийому на навчання в 2026 році, в яких деталізують порядок прийому та вимоги до вступників в конкретний ЗВО.

ЄВІ (єдиний вступний іспит) – це форма зовнішнього оцінювання підготовленості вступника для здобуття другого (магістерського) або третього (освітньо-наукового, освітньо-творчого) рівня вищої освіти, яка поєднує тест загальної навчальної компетентності та тест з іноземної (англійської, німецької, французької, іспанської на вибір вступника) мови. Завдання тесту загальної навчальної компетентності ЄВІ укладаються відповідно до Програми тесту загальної навчальної компетентності єдиного фахового вступного випробування для вступу на навчання для здобуття ступеня магістра, затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України від 11 лютого 2022 року № 158. Завдання тесту з іноземних мов ЄВІ укладаються відповідно до Програми єдиного вступного іспиту з іноземних мов для вступу на навчання для здобуття ступеня магістра на основі здобутого ступеня вищої освіти (освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста), затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України 28 березня 2019 року.

ЄФВВ (єдине фахове вступне випробування) – це форма зовнішнього оцінювання підготовленості вступника з певного предметного тесту для здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти. Тестові завдання ЄФВВ укладаються відповідно до Програми предметного тесту єдиного фахового вступного випробування для вступу на спеціальності 081 «Право», 293 «Міжнародне право», затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України від 03 лютого 2022 року № 107.

Як відомо, методологія – це вчення про методи пізнання та способи організації практичної і теоретичної діяльності.

Якщо говорити про підготовку до складання ЄВІ та ЄФВВ, то можемо дати таке визначення: методологія – це вчення про методи, способи, принципи та стратегії пізнання дійсності, що визначає, як здобувати знання, досягати цілей у навчанні, це діяльність пізнання та мислення. Загалом методологія підготовки студентів першого (бакалаврського) рівня освіти до ЄВІ та ЄФВВ - це систематичний підхід до вивчення та повторення матеріалу. Вона включає планування часу на ознайомлення з текстом завдань, на виконання завдань, виділення та опрацювання ключових тем, активні методи навчання (лекції, семінарські/практичні заняття, безпосередня комунікація з викладачем, конспекти, уявлення, роз'яснення, консультації тощо), практичне вирішення тестових завдань на заняттях та самостійну роботу в позааудиторний час і обов'язкові перерви у підготовці, щоб ефективно засвоїти знання та успішно скласти іспити. Це не один метод, а сукупність стратегій, що адаптуються під конкретний іспит (ЄВІ та ЄФВВ) та особисті потреби, знання, можливості, вміння конкретного здобувача.

Тест загальної навчальної компетенції (ТЗНК) входить у склад ЄВІ, єдиного вступного іспиту до магістратури та аспірантури. ТЗНК іноді ще називали тестом з логіки, вперше він був запропо-

нований в 2016 році для вступу на магістратуру для майбутніх юристів. На сьогодні тест складатимуть усі претенденти на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти [3].

Як зазначено вище, для вступу на спеціальності 081 (D8) «Право» та 293 (D9) «Міжнародне право» вступники здають ЄФВВ. Щодо підготовки до цього іспиту, вважаємо, слід розширити зміст поняття «методологія підготовки», виокремивши юридичну складову «методологію юриспруденції». Методологія юриспруденції зорієнтована на засвоєння знань у сфері права. Це свого роду засіб одержання юридичних знань. Метою залишається успішна здача здобувачем іспиту у формі ЄФВВ та глибокі і міцні знання з правничих дисциплін, які вивчалися на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти.

Для підготовки до здачі вступних випробувань в магістратуру (та в аспірантуру – Л. К., А. К.) майбутнім абітурієнтам доступні різноманітні сайти, де пропонуються зразки завдань, в т.ч. й з відповідями. Наприклад сайт Освіта.ua., де в розділі «ЗНО онлайн в магістратуру й аспірантуру» [4] розміщені тести іспитів, що склалися вступниками до магістратури та до аспірантури попередніми роками. До переліку включені тести єдиного вступного іспиту (ЄВІ), тести єдиного фахового вступного випробування (ЄФВВ) з усіх предметів, в т.ч. з юридичних дисциплін.

Спосіб виконання всіх завдань у запропонованих на цьому сайті тестах максимально наближений до реальних тестів, а форма надання відповіді відповідає виду, що пропонується вступникам у бланку відповідей під час проходження реальних тестів до магістратури та аспірантури. Після виконання завдань кожного тесту надаються правильні відповіді на всі завдання та розраховується результат у тестових та рейтингових балах, також визначається час витрачений на виконання тесту.

Актуальну в 2026 році інформацію щодо організації й проведення вступних випробувань для вступу до закладів вищої освіти на бакалаврський, магістерський та аспірантський рівні розміщено на сайті Українського центру оцінювання якості освіти (УЦОЯО) [5].

Ці сайти через доступність та інформативність виконують важливу функцію в підготовчому процесі.

Підготовка до ЄВІ та ЄФВВ має включати комплексний підхід: взаємодію здобувачів освіти другого (бакалаврського) рівня, майбутніх абітурієнтів та закладів вищої освіти. Ця взаємовигідна співпраця учасників освітнього процесу сприятиме якісній підготовці до складання іспитів. Закладам вищої освіти (далі – ЗВО) при розробці освітньо-професійних програм доцільно забезпечити обов'язкове включення до них відповідних освітніх компонент для ЄВІ, як от «Практична логіка» або «Логічне мислення» та додатково – «Іноземна мова». Бажано ввести їх в навчальні плани на VII чи VIII семестри бакалаврату.

Для складання ЄФВВ студенти-правники повинні опанувати всі галузі права (наприклад, конституційне право України, цивільне право України тощо) та навчальні дисципліни (наприклад, міжнародний захист прав людини), питання з яких передбачені вищезазначеною програмою предметного тесту з права та міжнародного права.

ЗВО можуть розробляти аналогічні тести та пропонувати студентам бакалаврату у вільний час проходити тренувальні тестування з предметів, питання з яких виносяться на ЄВІ та ЄФВВ. Також допустимо запровадження та проведення курсів підготовки до вищезазначених іспитів. Такі інструменти можуть бути досить ефективними у підготовці здобувачів. Методологія дає основу для розуміння права, а тестування є одним із способів застосування та перевірки цих знань, в т.ч. самоперевірки.

Сукупність вищеописаних стратегій підготовки повинна забезпечити якісне набуття знань здобувачами-правниками, що сприятиме здачі ними ЄВІ та ЄФВВ та подальшому вступу і навчанню в магістратурі на спеціальності галузей знань D «Бізнес, адміністрування та право»: 081 «Право» (D8 Право), 293 «Міжнародне право» (D9 Міжнародне право).

Висновки. Для прийому на навчання для здобуття ступеня магістра права проводяться іспити як зовнішні оцінювання у формі ЄВІ та ЄФВВ.

Для підготовки до здачі вступних випробувань в магістратуру майбутнім абітурієнтам доступні освітні сайти, де пропонуються зразки завдань, в т.ч. й з відповідями. На таких сайтах розміщені тести іспитів, що склалися вступниками до магістратури за попередні роки. До переліку включені тести єдиного вступного іспиту (ЄВІ), тести єдиного фахового вступного випробування (ЄФВВ). Актуальну в 2026 році інформацію щодо організації й проведення вступних випробувань для вступу до закладів вищої освіти на магістерський рівень розміщено на сайті УЦОЯО.

Загалом методологія підготовки студентів першого (бакалаврського) рівня освіти до ЄВІ та ЄФВВ – це систематичний підхід до вивчення та повторення матеріалу, що включає планування часу на виконання завдань, виділення та опрацювання ключових тем, активні методи навчання (лекції, семінарські/практичні заняття, безпосередня комунікація з викладачем, конспекти, уявлення, роз'яснення, консультації тощо), практичне вирішення тестових завдань на аудиторних заняттях за безпосереднього контролю викладача та самостійно в позааудиторний час. Також важливими та необхідними є перерви у підготовці, щоб ефективно засвоїти знання та успішно скласти іспит. Щодо підготовки до ЄФВВ з права, вважаємо, слід розширити зміст поняття «методологія підготовки», виокремивши юридичну складову «методологію юриспруденції».

Підготовка до ЄВІ та ЄФВВ має базуватися на комплексному підході: взаємодії здобувачів освіти другого (бакалаврського) рівня, майбутніх абітурієнтів та закладів вищої освіти. Закладам вищої освіти при розробці освітньо-професійних програм доцільно забезпечити включення до них відповідних освітніх компонент для ЄВІ, як от «Практична логіка»/«Логічне мислення», «Іноземна мова» та для ЄФВВ – всі юридичні дисципліни, питання з яких передбачені програмою предметного тесту з права та міжнародного права.

Перспективними напрямками майбутніх досліджень вважаємо подальший ґрунтовніший аналіз методологічних аспектів підготовки до ЄФВВ з права, особливо студентів заочної форми навчання, які переважно самостійно готуються до іспиту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коритко Л. Я., Кучера А. М. Логічна характеристика класифікації держави. *Науковий вісник УжНУ. Серія Право*. 2025. Випуск 87. Ч. 1. С. 65–69. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/03/11.pdf>. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.9>.
2. Про затвердження Порядку прийому на навчання для здобуття вищої освіти в 2026 році: проєкт наказу МОН України від 24 грудня 2025 року № 3/932-вн. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/gromadske-obgovorennya/2025/12/25/projekt-poriadku-2026-2025-12-24-dlia-gromadskogo-obgovorennya.pdf> (дата звернення: 23.01.2026).
3. Астапова-Вязьміна О. Що таке ТЗНК та як він виглядає. *Школа майбутніх магистрів*: веб-сайт. URL: <https://magistratura.in.ua/magisterskyj-test-navchalnoyi-kompetentnosti-tzmk/> (дата звернення: 24.01.2026).
4. ЗНО онлайн в магістратуру й аспірантуру. *Освіта.ua*: веб-сайт. URL: <https://zno.osvita.ua/master/> (дата звернення: 24.01.2026).
5. Вступні випробування 2026 року. *УЦОЯО*: веб-сайт. URL: <https://testportal.gov.ua/zagalna-informatsiya-4/> (дата звернення: 24.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Коритко Л.Я., Кучера А.М., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.16>

НОВІ ФОРМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЛЮДИНИ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Кравчук С.М.,
старший викладач закладу вищої освіти
кафедри теорії права та конституціоналізму
НУ «Львівська політехніка»
Навчально-наукового інституту права
психології та інноваційної освіти,
Присяжна Шевченківського районного суду м. Львова
ORCID: 0000-0002-3485-1343
e-mail: lanpravot@gmail.com

Кравчук С.М. Нові форми соціального захисту людини в умовах розвитку штучного інтелекту.

Проведено комплексний теоретико-правовий аналіз трансформації інституту соціального захисту під впливом систем штучного інтелекту та алгоритмізації суспільних відносин. Дослідження ґрунтується на аналізі сучасних викликів гіг-економіки та платформної зайнятості, які нівелюють класичні трудові стандарти. Обґрунтовано, що стрімке впровадження технологій автоматизації спричиняє системне зрушення традиційної бази оподаткування. Це вимагає впровадження нових фіскальних інструментів, таких як «цифрові соціальні внески» та «податок на заміну людської праці». Особливу увагу приділено проблемі «алгоритмічної упередженості» та «цифрової дискримінації» як нових форм правового нерівноправ'я. Автором запропоновано створення спеціалізованого органу – Державної служби алгоритмічного нагляду, до повноважень якого має належати сертифікація «чистоти» вхідних даних та аудит алгоритмів, що приймають юридично значущі рішення у соціальній сфері. Такий підхід розглядається як інструмент забезпечення прозорості «чорної скриньки» алгоритмічних систем. Запропоновано та розглянуто концепцію переходу від «пасивного» до «активного» соціального захисту. Дана концепція передбачає трансформацію соціальної держави з механізму пасивної виплати компенсацій у «активний ліфт», що гарантує особі доступ до нових компетенцій у синергії з ШІ. Ключовим теоретичним здобутком роботи є формулювання та обґрунтування нового суб'єктивного права людини («четверте покоління прав»), а саме – права на безперервну технологічну адаптацію. Воно визначається як превентивна гарантія збереження економічної суб'єктності індивіда. Досліджено, що для України, в контексті розбудови цифрової держави та екосистеми «Дія», критично важливим є закріплення принципу людського контролю (human-in-the-loop) та алгоритмічної підзвітності як засадничих елементів нового суспільного договору. Доведено, що впровадження правових запобіжників проти «цифрової дискримінації» є обов'язковою умовою сталого розвитку національної системи соціального захисту, особливо в контексті майбутнього повоєнного відновлення та євроінтеграційних процесів України. Результати теоретико-правового дослідження спрямовані на методологічне забезпечення та оптимізацію цифрових ініціатив держави у сфері гарантування соціальних прав людини.

Ключові слова: штучний інтелект, соціально-економічні права людини, соціальний захист, «вбудована упередженість», людиноцентризм, право на безперервну технологічну адаптацію.

Kravchuk S.M. New forms of social protection for individuals in the context of artificial intelligence development.

A comprehensive theoretical and legal analysis of the transformation of the institution of social protection under the influence of artificial intelligence systems and the algorithmization of social relations has been conducted. The study is based on an analysis of the current challenges of the gig economy

and platform employment, which are undermining traditional labor standards. It is argued that the rapid introduction of automation technologies is causing a systemic narrowing of the traditional tax base. This requires the introduction of new fiscal instruments, such as “digital social contributions” and “tax on the replacement of human labor.” Particular attention is paid to the problem of “algorithmic bias” and “digital discrimination” as new forms of legal inequality. The author proposes the creation of a specialized body – the State Service for Algorithmic Oversight – whose powers would include certifying the “purity” of input data and auditing algorithms that make legally significant decisions in the social sphere. This approach is seen as a tool for ensuring the transparency of the “black box” of algorithmic systems. The concept of transitioning from “passive” to ‘active’ social protection is proposed and discussed. This concept envisages the transformation of the welfare state from a mechanism of passive compensation payments into an “active elevator” that guarantees individuals access to new competencies in synergy with AI. The key theoretical achievement of the work is the formulation and justification of a new subjective human right (“fourth generation rights”), namely, the right to continuous technological adaptation. It is defined as a preventive guarantee of the preservation of an individual’s economic subjectivity. The study found that for Ukraine, in the context of building a digital state and the “Dія” ecosystem, it is critically important to enshrine the principle of human control (human-in-the-loop) and algorithmic accountability as fundamental elements of a new social contract. It has been proven that the introduction of legal safeguards against “digital discrimination” is a prerequisite for the sustainable development of the national social protection system, especially in the context of Ukraine’s future post-war recovery and European integration processes. The results of the theoretical and legal research are aimed at providing methodological support and optimizing the state’s digital initiatives in the field of guaranteeing social human rights.

Key words: artificial intelligence, socio-economic human rights, social protection, “built-in bias,” human-centeredness, the right to continuous technological adaptation.

Постановка проблеми. Трансформація суспільних відносин під впливом штучного інтелекту (далі – ШІ) породжує фундаментальний розрив між чинним законодавством у сфері соціального захисту та новими технологічними реаліями. Основний зміст юридичної проблеми – потреба перегляду класичної парадигми «держава – людина» та впровадження нових механізмів гарантування соціальних прав у цифровому середовищі. Нині є криза правової визначеності та суб’єктності. Так, традиційне право соціального забезпечення базується на чіткій ідентифікації суб’єктів (роботодавець, працівник, органи соціального захисту). Першою чергою правовою проблемою є поява «платформної зайнятості» (Uber, Glovo тощо), де алгоритми ШІ фактично виконують функції менеджменту, розмиває поняття трудових відносин. Це позбавляє мільйони людей доступу до класичних форм захисту (лікарняні, відпустки, пенсійне страхування). Постає питання: як кваліфікувати правовий статус особи в системі «людина – алгоритм» і на кого покласти обов’язок щодо сплати соціальних внесків? Другою чергою постають ризики «цифрової дискримінації» та алгоритмічної упередженості. Потребує правового врегулювання проблема «вбудованої упередженості» в алгоритми, перевірка «чистоти» вхідних даних. Без чого є практично неможливим ефективне оскарження рішень ШІ в судовому порядку через відсутність прозорості алгоритмів «ефект чорної скриньки». Розвиток ШІ веде до масової автоматизації та витіснення людини з певних професій. Сучасні форми соціального захисту орієнтовані на компенсацію вже наявних ризиків (хвороба, старість). Проте виникає новий ризик – технологічне безробіття. Юридичним викликом є безумовний базовий дохід, як засіб компенсації втрати робочих місць через ШІ; право на перекваліфікацію та компенсація людині додаткових витрат; безумовне право на людське втручання (Human-in-the-loop) при прийнятті життєво важливих соціальних рішень.

Метою даного дослідження є теоретико-правове обґрунтування необхідності впровадження нових форм соціального захисту в умовах стрімкого розвитку штучного інтелекту, а також визначення основних напрямків, де потрібно змінювати систему соціального забезпечення, враховуючи виклики, пов’язані з цифровими технологіями. Метою є також теоретико-правова розробка концепції «Цифрового соціального забезпечення», яка б включала: а) законодавче закріплення статусу працівників цифрових платформ; б) встановлення юридичних стандартів прозорості та підзвітності ШІ-алгоритмів у соціальній сфері; в) трансформацію системи фінансування соціального захисту.

Стан опрацювання проблематики. Цифрові права людини в умовах розвитку ШІ досліджують Коломоєць Т., Верлос Н., Нікітенко В. Цифрову трансформацію суспільно-державного роз-

витку, ризику, інновації – Сунегін С.О. Проблеми оподаткування прибутку підприємств і ПДВ в умовах цифровізації економіки аналізують Гаркушенко О.М., Кувалдіна О.О. Методичні рекомендації з цифрового рейтингування податкових показників підприємств у своїй роботі пропонують Григор'єв О., Петришин Н. та Тодошук А. На необхідності цифровізації роботи податкових органів наголошує Мединська Т., Ногінова Н.

Виклад основного матеріалу. Сучасні дослідження акцентують увагу на тому, що автоматизація, цифровізація та розвиток штучного інтелекту вимагають нових підходів до державного регулювання, освіти та ринку праці. Зокрема, автори підкреслюють необхідність реформування освітньої системи та впровадження моделей навчання протягом життя (lifelong learning) як ключового елемента для підвищення людського капіталу в умовах швидких технологічних змін [1, с. 9].

Освіта все частіше визнається як ключовий компонент процесу створення людського капіталу. Робиться висновок, що вона є передумовою майбутнього. [2]. У контексті України це питання активно вивчається в працях вітчизняних науковців. Автори, такі як Герасимчук З., Амоша О. та Лібунова Е., аналізують проблеми розвитку людського потенціалу та підкреслюють недостатнє фінансування освіти й науки, що гальмує прогрес у цій сфері. Їхні дослідження свідчать про те, що для України критично важливими є інвестиції в STEM-освіту та цифрові компетенції, а також створення умов для запобігання «витоку мізків» [3, с. 15]. Креативні компетенції набувають статусу ключової правової преференції, що забезпечує людині перевагу в умовах тотальної автоматизації.

Стрімкий розвиток штучного інтелекту (ШІ) і автоматизації поступово змінює ринок праці. З одного боку, технології сприяють підвищенню продуктивності, з іншого – створюють ризики масового вивільнення працівників у багатьох галузях, особливо в сферах, де переважає рутинна або предиктивна праця.

Предиктивна аналітика є потужним інструментом, що базується на історичних даних, статистичних алгоритмах та методах машинного навчання для виявлення закономірностей і прогнозування майбутніх подій. Вона сприяє бізнесу в ухваленні обґрунтованих рішень, оптимізації операцій та здобутті конкурентних переваг. Одним із прикладів предиктивної аналітики є прогнозування відтоку клієнтів. Завдяки аналізу поведінки споживачів та історичних даних, компанії можуть визначити, які клієнти, ймовірно, скасують підписку або припинять користуватися їхніми послугами. Це дає можливість вжити проактивних заходів для утримання таких клієнтів, наприклад, пропонуючи персоналізовані стимули або покращуючи обслуговування. Ще одним прикладом є предиктивне обслуговування, яке допомагає галузям, таким як виробництво та транспорт, уникати дорогих поломок обладнання та оптимізувати графіки технічного обслуговування. Аналізуючи дані з датчиків, підприємства можуть виявляти закономірності та ранні ознаки несправностей. Це дозволяє їм планувати технічне обслуговування до виникнення поломки, що скорочує час простою та зменшує витрати.

Штучний інтелект значно автоматизував процеси, які раніше вимагали глибокого аналізу, досвіду та участі аналітиків. Предиктивна аналітика є яскравим прикладом того, як ШІ змінив підходи до прийняття рішень у бізнесі. Завдяки своїй здатності швидко обробляти великі обсяги даних, виявляти приховані закономірності та формувати точні прогнози, ШІ виконує завдання, які раніше були доступні лише досвідченим фахівцям. Більш того, він робить це постійно, в реальному часі та з мінімальним ризиком людської помилки. У таких сферах, як прогнозування відтоку клієнтів, обслуговування обладнання чи виявлення шахрайства, алгоритми машинного навчання не лише аналізують дані, а й навчаються на кожній новій ситуації, стаючи дедалі точнішими та ефективнішими. Таким чином, штучний інтелект не просто доповнює бізнес-процеси, а повністю бере на себе ці функції, звільняючи людські ресурси для стратегічних або креативних завдань [3].

У цьому контексті виникає потреба в переосмисленні концепцій права на працю та соціального захисту в сучасних умовах. Однією з найобговорюваніших ініціатив є запровадження базового безумовного доходу (ББД). Базовий дохід – це гроші, які держава виплачує кожному громадянину, незалежно від того, чи працює він, чи ні, і скільки заробляє. Мета базового доходу – допомогти людям мати достатньо для життя, зменшити нерівність у суспільстві та підготуватися до змін, коли традиційні робочі місця можуть зникнути. Ця ідея має як тих, хто її підтримує, так і тих, хто з нею не згоден, але вона може стати важливим кроком до нової системи соціального захисту.

У сучасному науковому дискурсі соціальна політика визначається як сукупність державних заходів, спрямованих на забезпечення добробуту громадян, а також на подолання бідності та со-

ціальної нерівності. Основні функції соціальної політики включають підтримку вразливих груп населення, зменшення бідності, зниження соціальної нерівності в доступі до охорони здоров'я, освіти та житла, а також стабілізацію економічних і соціальних умов у країні. Соціальна політика – це комплекс заходів державного та недержавного характеру, спрямованих на виявлення, задоволення і узгодження потреб та інтересів громадян, соціальних груп, територіальних громад. Мета соціальної політики створити умови для розвитку та оптимального функціонування соціальних відносин, всебічного розкрити творчий потенціал людей, досягнення в суспільстві суспільної злагоди та стабільності.

Соціальна політика стосується відносин і процесів у суспільстві, які впливають на безпеку людей. Вона допомагає людям задовольняти свої потреби та інтереси, а також створювати важливі цінності для суспільства. До основних завдань соціальної політики належать: а) створення умов для реалізації соціального потенціалу людини та реалізації її соціально-економічних прав; сприяння вільному розвитку різнопланових соціальних відносин; широкий розвиток соціально-трудових відносин; реформування системи соціального захисту; удосконалення системи соціального страхування; реформування ринку праці та зайнятості.

Соціальний захист також є сукупність державних заходів і видатків бюджету, пов'язаних з наданням фінансової допомоги окремим верствам населення, які через незалежні від них причини не мають доходів достатніх для самозабезпечення [4].

Термін «соціальний захист» досить новий. Він бере початок з міжнародних актів середини ХХ століття. Під ним розуміється широке за обсягом та змістом соціальне явище, на відміну від більш вузького «соціальне забезпечення». У широкому значенні соціальний захист являє собою зміст соціальної функції держави і є системою економічних, юридичних, організаційних заходів щодо забезпечення основних соціальних прав людини і громадянина в державі. У вузькому значенні соціальний захист – це соціально-захисна діяльність держави щодо убезпечення населення від негативних наслідків соціальних ризиків. З обидвох значень впливає те, що саме держава, безпосередньо чи опосередковано, повинна брати участь у створенні умов та гарантій соціального захисту людини.

Фундамент права на соціальний захист закладено у ст. 25 Загальної декларації прав людини [5] та деталізовано у ст. 46 Конституції України [6]. Ці норми гарантують кожному належний рівень життя та державну підтримку у випадку втрати засобів до існування (через безробіття, хворобу чи старість) на рівні, не нижчому за прожитковий мінімум. Конституційний механізм реалізації цього права базується на системі загальнообов'язкового державного страхування, яке набуває особливої ваги в умовах технологічних трансформацій ринку праці.

Історія підтверджує, що підвалини держави закладаються на моральних принципах, таких як чуйність, співчуття, справедливість, благодійність. Ці категорії моралі спрямовані на підтримку людей, які опинилися в складних життєвих обставинах і не можуть забезпечити себе та своїх близьких необхідним.

Першими формами соціального забезпечення були благодійництво та громадська опіка. Відкривалися лікарні та школи для бідних, а церква і духовенство здійснювали нагляд за лікарнями та притулками для самотніх. Таким чином, історія підтверджує раннє використання різноманітних форм соціальної опіки. Однак ця опіка мала виключно громадський характер, була епізодичною і не мала загальнообов'язкового характеру.

Різноманітні дієві системи державного соціального захисту у першій половині ХХ століття були запроваджені майже в усіх розвинених країнах світу. Відбулося розширення суб'єктів соціального захисту, а соціальне забезпечення стало частиною більш комплексних систем, які поряд із традиційними формами соціального забезпечення, включають заходи спеціального та додаткового соціального захисту. Анна Воло Життлер (французька дослідниця) підкреслює, що сферу соціального захисту можна визначити через три основні компоненти: соціальне забезпечення, соціальна допомога та додатковий соціальний захист. У сучасних умовах ринкової економіки держава не в змозі забезпечити справедливий розподіл доходів, що призводить до того, що частина населення опиняється за межею бідності, у так званих «складних життєвих обставинах». Це, своєю чергою, викликає потребу в соціальному захисті населення та підвищує роль держави у вирішенні певних соціальних проблем [7].

У нових умовах варто розглянути можливість оподаткування компаній, які активно використовують штучний інтелект та автоматизацію, з метою перерозподілу прибутків на користь соці-

альних фондів. Це рішення могло б зменшити податкове навантаження на громадян і сприяти стабільності системи соціального забезпечення [8].

Впровадження «податку на роботів» та платформних зборів, зумовлене необхідністю подолання кризи наповнення фондів соціального страхування в умовах цифровізації. У зв'язку з цим наведемо теоретико-правове обґрунтування та конкретні законодавчі пропозиції, адаптовані до сучасних реалій (зокрема, з урахуванням євроінтеграційних процесів України 2025–2026 років). Варто зауважити, що низка відомих платформ – Uber, Glovo, Bolt, Upwork часто уникають статусу роботодавця, що створює «соціальний дефіцит». Правова трансформація полягає у визнанні платформи податковим агентом та запровадженні цільового збору. В межах імплементації Директиви ЄС DAC7 та законопроектів (напр., № 14025), нагальною потребою сьогодення є внесення змін до Податкового кодексу (ПКУ). Зокрема необхідно запровадити поняття «оператор цифрової платформи» та закріпити за ним статус податкового агента. Можна встановити пільгову ставку ПДФО (напр., 5-10%) для самозайнятих осіб, які працюють через платформи, за умови автоматичного звітування платформи про їхні доходи. Вбачається доцільним запровадження «цифрового соціального внеску», як збору у розмірі 2–3% від вартості кожної транзакції на платформі, який спрямовується безпосередньо до Пенсійного фонду для страхування гіг-працівників. Хорошою віхою стане законопроект «Про платформну зайнятість». У ньому необхідно визначити критерії, за яких платформа не є класичним роботодавцем, проте має особливий статус із зобов'язанням соціальної відповідальності. Такі платформи можна зобов'язати створювати «страхові субхунти» для кожного виконавця.

Таким чином, «податок на роботів» (automation tax) це не податок на фізичну машину, а податок на заміщення капіталом людської праці. Юридична проблема – як визначити об'єкт оподаткування, не зупиняючи інновації. Визначимо конкретні моделі законопроектів. 1. Модель «умовного ПДФО» (Imputed Labor Tax). Якщо підприємство замінює 10 працівників однією системою ШІ, воно продовжує сплачувати суму, еквівалентну ЄСВ за цих працівників, але у формі збору на розвиток людського капіталу. Актуальною видається й законодавча пропозиція доповнити статтю ПКУ про податок на прибуток коефіцієнтом «автоматизаційного навантаження». Якщо частка фонду оплати праці в доходах підприємства падає нижче певного галузевого мінімуму через впровадження ШІ, ставка податку на прибуток дещо зростає. 2. Модель скасування амортизаційних пільг для ШІ-систем високого ризику. Зараз держави стимулюють автоматизацію через прискорену амортизацію обладнання. Актуальною буде законодавча пропозиція: обмежити податкові відрахування на закупівлю систем ШІ, які прямо ведуть до скорочення робочих місць (згідно з критеріями EU AI Act). 3. Створення «Фонду майбутнього» (Solidarity Automation Fund). У зв'язку з ним пропонується законопроект: «Про Фонд соціальної адаптації до технологічних змін».

Розкриємо механізм дії. Всі розробники комерційного ПЗ на базі генеративного ШІ (B2B сегмент) сплачують акцизний збір на інтелектуальну власність, який витрачається виключно на ваучери для перекваліфікації звільнених працівників. Пропонуємо до уваги також ризики та контрагументи (для наступної наукової дискусії). Першим моментом є стримування інновацій: бізнес може перенести потужності в країни з «податковими гаванями для роботів». Другий важливий теоретико-правовий момент – складність визначення: де закінчується «простий комп'ютер» і починається «робот-замісник»? Третій – перекладення витрат. Адже платформи просто підвищують ціну для кінцевого споживача.

Розглянемо теоретико-правовий аналіз ризиків цифрової дискримінації та алгоритмічної упередженості, який вимагає переосмислення класичного інституту захисту прав людини. Проблема полягає в тому, що дискримінація в епоху ШІ стає «невидимою», системною та автоматизованою.

Традиційне право розглядає дискримінацію як усвідомлену дію суб'єкта (роботодавця, посадовця). У випадку з ШІ суб'єктність розмивається. Алгоритмічна упередженість – це ситуація, коли система ШІ демонструє систематично менш сприятливі результати для певних груп (за ознакою статі, віку, раси, інвалідності), хоча ці ознаки можуть прямо не вказуватися в коді. «Вбудована упередженість» виникає на етапі розробки через стереотипи програмістів або некоректні математичні моделі. ШІ вчиться на історичних даних. Якщо за останні 20 років на певну посаду частіше призначали чоловіків, ШІ «вирішить», що стать є критерієм успіху, і почне відсіювати жінок (історична дискримінація в даних). Для подолання цих ризиків необхідно відійти від постфактум-захисту (суд після порушення) до превентивного регулювання. Вважаю за доцільне запровадження обов'язкового «алгоритмічного аудиту». Саме закон має зобов'язати розробників та

користувачів систем ШІ (особливо у сфері соціального захисту та працевлаштування) проводити регулярну перевірку систем. Тому є потреба доповнити Закон України «Про захист персональних даних» розділом про оцінку впливу алгоритмів на права людини (AIA – Algorithmic Impact Assessment). Без такої оцінки впровадження системи в державному секторі має бути заборонено.

Саме людині належить право на «пояснюваність». Його роль не можна недооцінювати в сучасних реаліях. Нинішній правовий вакуум дозволяє органам соціального захисту відповідати: «так вирішила програма». У зв'язку з цим виникає імперативна вимога закріпити в КАСУ (Кодексі адміністративного судочинства України) норму про те, що автоматизоване рішення не може бути визнано законним, якщо державний орган не може надати людиночитане пояснення логіки алгоритму, що призвела до такого результату. Це забезпечить дієвий судовий контроль у цій сфері.

І останнє, щодо регулювання «чистоти» вхідних даних. Постає об'єктивна необхідність встановлення державних стандартів репрезентативності та недискримінаційності навчальних вибірок. Це передбачає створення технічних регламентів, за якими розробник зобов'язаний довести, що дані не містять прихованих дискримінаційних кореляцій.

Необхідним вбачається розробка спеціального закону «Про алгоритмічну підзвітність», який міститиме наступні статті: «Презумпція алгоритмічної вини» (у спорах про дискримінацію за допомогою ШІ тягар доведення відсутності упередженості покладається на власника (оператора) системи ШІ, а не на потерпілу особу); «Технічний моніторинг чистоти даних» (опис обов'язку оператора проводити стрес-тестування системи на «крайових випадках» для виявлення прихованої дискримінації вразливих груп); «Право на людське втручання» (будь-яке рішення ШІ, що стосується надання соціальних пільг, субсидій або обмеження прав, повинно пройти верифікацію посадовою особою (принцип Human-in-the-loop)).

Пріоритетним завданням нині є створення державного або незалежного інституту сертифікації алгоритмів, які використовуються в публічному секторі. Використання несертифікованого алгоритму для соціального скорингу має визнаватися нікчемним. Варто зрозуміти, що проблема «вбудованої упередженості» не може бути вирішена суто технічно. Це вимагає створення нового інституту алгоритмічного нагляду (аналог інспекції праці чи фінансового моніторингу), який би мав повноваження перевіряти «чистоту» даних та накладати санкції за використання дискримінаційного коду.

Актуалізується потреба наступного механізму перевірки «чистоти» даних (опишемо методологію, критерії): а) репрезентативність (дослідження пропорційності представлення в даних усіх соціальних груп (за віком, статтю, місцем проживання тощо); б) де-ідентифікація та безпека (перевірка унеможливлення набору даних, які здатні породити дискримінацію за непрямими ознаками (наприклад, коли система вираховує етнічність через геолокацію); в) актуальність (заборона використання застарілих даних (наприклад, даних про доходи 5-річної давнини для оцінки поточної потреби в субсидії)).

Висновок. Трансформація системи соціального захисту в епоху штучного інтелекту вимагає не просто точкових змін у законодавстві, а формування нової доктрини «цифрового гуманізму». Побудова ефективної моделі захисту прав людини в умовах алгоритмізації має ґрунтуватися на трьох засадничих стовпах: 1. Реформування фіскальної парадигми (подолання процесів звуження бази оподаткування через впровадження «цифрових соціальних внесків» та платформних зборів, що дозволить перекласти тягар соціального забезпечення з класичного працівника на бенефіціарів автоматизації, запобігаючи дефіциту фондів соціального страхування); 2. Алгоритмічна підзвітність та чистота даних (визнання того, що право на соціальний захист є ілюзорним без права на недискримінаційний алгоритм та потреба створення спеціалізованого органу нагляду, який повинен стати інституційною гарантією того, що «чорна скринька» ШІ не перетвориться на інструмент соціальної сегрегації); 3. Імператив людського контролю (Human-in-the-loop) (закріплення на рівні закону принципу, згідно з яким жодне автоматизоване рішення, що істотно впливає на соціально-економічні права людини (відмова у допомозі, пенсії, субсидії), не може вважатися остаточним без верифікації людиною-оператором).

Сьогодні ми говоримо про захист людини від ризиків (безробіття, хвороби). Проте ШІ створює новий ризик – когнітивну застарілість. У зв'язку з цим, у висновку даної наукової статті пропонуємо виокремити нове суб'єктивне право людини: право на безперервну технологічну адаптацію (Lifelong Reskilling Right). Держава повинна гарантувати не лише «гроші по безробіттю», а автоматичний доступ до освітніх ресурсів, що фінансуватимуться з «податку на роботів». Соціальний

захист має перетворитися з «пасивного щита» (виплати) на «активний ліфт» (навчання). Кошти які отримає людина надані людині це безумовний базовий дохід, але вони і причина соціальної ізоляції.

Дослідження підтверджує, що проста виплата компенсацій не розв'язує проблему технологічного безробіття. Необхідним є перехід до моделі, де цифрові системи та платформи стають фундаментом для підвищення кваліфікації людини, що гарантує їй гідне місце в економіці майбутнього» поряд зі штучними агентами. Людина потребує право на розвиток поряд з ШІ, а не матеріально забезпечену соціальну ізоляцію, яку породжують гроші.

«Ефективність соціального захисту в епоху ШІ визначатиметься не кількістю автоматизованих процесів, а спроможністю права забезпечити «людиноцентричний запобіжник». Соціальна держава майбутнього – це не лише алгоритми, що розподіляють блага, а насамперед правова система, яка гарантує, що жоден громадянин не буде відключений від системи життєзабезпечення через помилку коду або технологічну незатребуваність».

Сучасний етап розвитку «Держави в смартфоні» (екосистема «Дія») вимагає переходу від простого впровадження технологій до створення унікального правового режиму алгоритмічної підзвітності. Україна має потенціал стати не лише користувачем іноземних ІТ-рішень, а й світовим розробником стандартів цифрового права у сфері соціального забезпечення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Саричев В.І., Плавкова Д.Д. Механізм державного регулювання розвитку людського потенціалу в умовах четвертої промислової революції. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2024. № 3(39). С. 9. URL: <https://surl.li/jesrbm> (дата звернення: 3.02.2026).
2. Jujea (Vijulie) C., Mergeani N., Cojocaru A. Identification of Educational Externalities. The Importance of Investing in Human Capital. *Revista de Științe Politice. Revue des Sciences Politiques*. 2022. № 73. P. 248-257. URL: http://lfv.ucv.ro/revistadestiintepolitice/files/pumarul73_2022/25.pdf (дата звернення: 03.02.2026).
3. Морган Р. Приклади предиктивної аналітики: Вичерпний посібник. *Shallbd.com*. URL: <https://surl.lu/wwdfsc> (дата звернення: 03.02.2026).
4. Соціальна політика. *Proukraine.net.ua* URL: <https://surl.li/adfgnq> (дата звернення: 3.02.2026).
5. Загальна декларація прав людини. URL: <https://surl.li/klpucf> (дата звернення: 03.02.2026).
6. Конституція України. URL: <https://surl.lt/tbaoju> (дата звернення: 03.02.2026).
7. Соціальна політика. *Proukraine.net.ua* URL: <https://surl.li/dpdzei> (дата звернення: 03.02.2026).
8. Грицишен Д.О., Юхименко-Назарук І.А., Абрамова І.В., & Ісламлі Д. Еволюційний аспект розвитку податкових систем та податкового обліку. *Економіка, управління та адміністрування*. 2025. № 1(111). С. 3-13. DOI: [https://doi.org/10.26642/ema-2025-1\(111\)-3-13](https://doi.org/10.26642/ema-2025-1(111)-3-13).

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Кравчук С.М., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 34(477)(091):340.15(37)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.17>

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО ЯК КАНАЛ РЕЦЕПЦІЇ РИМСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ В УКРАЇНІ

Крижевський А.В.,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-7234-7500
e-mail: antonio.krv89@gmail.com*

Крижевський А.В. Магдебурзьке право як канал рецепції римської правової традиції в Україні.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі магдебурзького права як ключового інструменту рецепції та адаптації римської правової традиції в українському соціонормативному просторі XIV–XVIII ст. У роботі з'ясовується роль джерел німецького права («Саксонське зеркало», «Вайхбільд») та праць польських і українських коментаторів у процесі інтеграції римських правових конструкцій в українську правову та судову систему. Методологія базується на принципах історизму, об'єктивності, системності, різнобічності, взаємодоповнюваності та обґрунтованості, що створило надійну методологічну основу для комплексного аналізу предмета дослідження. Для реалізації згаданих загальних принципів наукового пізнання в роботі використовували закони та категорії діалектики. Застосовано порівняльно-правовий та формально-юридичний методи для зіставлення німецьких джерел з їхніми пізнішими польсько-українськими адаптаціями. Історико-правовий метод дозволив простежити еволюцію магдебурзького права від архаїчних звичаїв до цілісної системи міського права. Системно-структурний та формально-догматичний метод використано при дослідженні конкретних правових інститутів (зобов'язального, спадкового, процесуального права) на предмет наявності в них елементів римських правових конструкцій. Доведено, що Магдебурзьке право виступало не лише формою самоврядування, а й своєрідним «фільтром» для трансляції римських правових ідей. Встановлено, що ключову роль у рецепції відіграли не стільки першоджерела, скільки коментаторська традиція (глоси) та праці юристів-практиків (Б. Троїцького, П. Щербича, П. Кушевича). Обґрунтовано, що поширення Магдебурзького права в Україні відбувалося етапно: від запозичення німецьких моделей до створення локальних редакцій, адаптованих до українських реалій. Проаналізовано механізми проникнення римських інститутів (заповіту, опіки, реституції, договірної відповідальності) через міське право до середньовічних і ранньомодерних кодифікацій, зокрема «Статутів Великого князівства Литовського» та кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ».

Ключові слова: рецепція, римське право, українське право, магдебурзьке право, «Саксонське зеркало», «Вайхбільд», правова традиція, глосатори, самоврядування, кодифікація, джерела, ранньомодерна доба.

Kryzhevskiy A.V. Magdeburg Law as a channel for the reception of the roman legal tradition in Ukraine

The aim of the research is a comprehensive analysis of Magdeburg Law as a key instrument for the reception and adaptation of the Roman legal tradition within the Ukrainian socio-normative space of the 14th–18th centuries. The study elucidates the role of German law sources (Saxon Mirror/Sachsenspiegel, Weichbild) and the works of Polish and Ukrainian commentators in the process of integrating Roman legal constructs into the Ukrainian legal and judicial systems. The methodology is based on the principles of historicism, objectivity, systemicity, versatility, complementarity, and validity, providing a robust methodological framework for a comprehensive analysis of the research

subject. To implement these general principles of scientific inquiry, the laws and categories of dialectics were applied. Comparative-legal and formal-legal methods were employed to correlate German sources with their subsequent Polish-Ukrainian adaptations. The historical-legal method facilitated tracing the evolution of Magdeburg Law from archaic customs to an integral system of municipal law. System-structural and formal-dogmatic methods were utilized to examine specific legal institutions (law of obligations, inheritance, and procedural law) for the presence of Roman legal elements. Main results. It is proven that Magdeburg Law served not only as a form of self-government but also as a distinct «filter» for the transmission of Roman legal ideas. It is established that the key role in the reception was played not so much by primary sources as by the commentary tradition (glosses) and the works of legal practitioners (B. Troitskyi, P. Shcherbych, P. Kushevych). It is substantiated that the spread of Magdeburg Law in Ukraine occurred in stages: from the borrowing of German models to the creation of local editions adapted to Ukrainian realities. The study analyzes the mechanisms through which Roman institutions (wills, guardianship, restitution, contractual liability) penetrated through municipal law into medieval and early modern codifications, notably the Lithuanian Statutes and the code «Rights by Which the Little Russian People are Judged» (1743).

Key words: reception, Roman law, Ukrainian law, Magdeburg Law, Saxon Mirror (Sachsenspiegel), Weichbild, legal tradition, glossators, municipal self-government, codification, sources, Early Modern period.

Постановка проблеми. Еволюція української правової системи у XIV–XIX ст. відбувалася у межах діалектичної взаємодії між активною інтеграцією до загальноєвропейського юридичного простору та збереженням національної самобутності й історичної автентичності. Важливим чинником інтеграції стало магдебурзьке право, яке в українській історіографії традиційно розглядається переважно як інститут міського самоврядування. Проте важливим і одночасно менш висвітленим аспектом є значення цієї правової системи як магістрального каналу рецепції римської правової традиції. Актуальність проблеми зумовлена необхідністю переосмислення джерел українського права не як ізольованих актів, а як результату складної взаємодії місцевого звичаєвого права, саксонських правових пам'яток («Саксонське зеркало», «Вайхбільд») та римських правових конструкцій. Попри значний масив досліджень, залишається потреба у комплексному аналізі механізмів, через які римські інститути (зобов'язального, спадкового процесуального права тощо) через посередництво магдебурзьких норм інтегрувалися в національну правову культуру та стали основою для фундаментальних кодифікаційних процесів XVIII – поч. XIX ст.

Метою дослідження є концептуалізація магдебурзького права як дієвого механізму рецепції римської правової традиції в Україні, а також визначення ступеню впливу інтегрованих до нього римських правових інститутів на формування української правової традиції та процесів кодифікації права у XVIII – на поч. XIX ст.

Стан опрацювання проблематики. Історіографічний доробок, дотичний до об'єкта, предмета та хронологічних меж дослідження, характеризується значною кількістю напрацювань, які доцільно класифікувати за тематичними напрямками. До першої групи належать фундаментальні праці концептуального рівня, присвячені генезі української правової традиції (Р. Лашенко [8], М. Мірошниченко [9]). Другий напрям становлять дослідження прикладних аспектів функціонування магдебурзького права в Україні (Т. Гошко [2], С. Іваницький-Василенко [4], М. Кобилецький [6], О. Русина [11]). Окрему групу складають розвідки історіографічного характеру (О. Бойков [1], О. Дячок [3]), автори яких, аналізуючи наукові погляди дослідників щодо розвитку вітчизняного права в означений період, лише побіжно торкаються питань рецепції. Попри значну наукову увагу до міського права та самоврядування, у сучасній науці спостерігається дефіцит комплексних історико-правових досліджень магдебурзького права саме як реципієнта римської правової традиції в середньовічний та ранньомодерний періоди.

Виклад основного матеріалу. Магдебурзьке право – одна із систем середньовічного міського права Європи, що забезпечувала містам часткову автономію від центральної чи князівської влади. Його витоки сягають 1188 р., коли архієпископ Віхман надав Магдебургу привілей на самоврядування. Місто отримало власні органи влади – раду та суд шефенів, які здійснювали правосуддя на основі локальних звичаїв. Цей акт започаткував модель міського права, що згодом стала зразком для сотень європейських міст. Через активні економічні й культурні зв'язки Магдебурга його правові норми швидко поширилися в Центральній та Східній Європі, особливо в Чехії, Польщі, Литві та Україні.

У розвитку магдебурзького права традиційно виокремлюють два етапи. Перший, що охоплює XII–XV ст., характеризується формуванням системи на основі саксонського земського права, відображеного у «Саксонському зерцалі», а також місцевих звичаїв і міських норм, пов'язаних із торгівлею та ремеслом. Важливу роль відігравали міські привілеї та суд Магдебурга, який став зразком для інших міст. У цей період вплив римського права був незначним. Другий етап, що тривав від XVI до початку XIX ст., відзначався поступовим посиленням ролі римського права. Суди почали формуватися з професійних юристів, що сприяло систематизації та уніфікації судової практики. Унаслідок цього частина архаїчних норм магдебурзького права дедалі більше модернізуються під впливом римської правової традиції [2, с. 4-5].

Поширення магдебурзького права в Україні. Після запровадження самоврядування в Магдебурзі ця правова система поширилася на інші німецькі міста, а згодом – на території Польщі, Литви, Чехії та Угорщини, набуваючи різних форм залежно від місцевих умов. Магдебурзьке право еволюціонувало шляхом поєднання його положень з місцевими звичаями, нормами римського та канонічного права, адаптованими до потреб міського життя. Українські міста, що входили до складу Польського та Угорського королівств, Великого князівства Литовського, а пізніше Речі Посполитої, поступово долучилися до цієї традиції. Міста отримували магдебурзьке право від литовських князів, польських королів і, у пізніший період, від українських гетьманів. Першими його набули Санок (1339 р.), Львів (1356 р.), Кам'янець-Подільський (1374 р.), Київ (1494–1497 рр.). Згодом привілеї поширилися на більшість українських міст – Вінницю, Житомир, Полтаву, Чернігів, Дубно, Глухів, Лубни, Козелець та інші.

Поширення магдебурзького права в Україні зумовлювалося його практичною зручністю та близькістю до європейських культурно-правових традицій. Воно не витіснило звичаєве право, а співіснувало з ним, поступово впливаючи на судову й адміністративну практику. Упродовж XV–XVI ст. під впливом польсько-німецьких правових моделей ця система стала домінуючою у Великому князівстві Литовському, про що свідчать численні привілеї на самоврядування, надані українським містам. Як слушно зауважила С. Ковальова [7, с. 123], інтеграція норм іноземного походження не переривала генетичної тяглості права Великого князівства Литовського щодо давньоруської спадщини. У цьому контексті правова спадкоємність постає не як статичне збереження архаїчних моделей, а як їхня адаптивна трансформація та доповнення новими регуляторами. Рецепція апробованих інститутів римського, німецького та польського права через поширення магдебурзького права виступила раціональним інструментом модернізації вітчизняної правової системи відповідно до запитів нової історичної доби.

Джерела магдебурзького права в Україні. Магдебурзьке право не становило єдиного кодифікованого зводу норм. Це радше **узагальнена назва сукупності правових джерел**, що у різні періоди застосовувалися міськими органами самоврядування та судами для регулювання суспільних відносин. Джерела магдебурзького права східноєвропейських міст мали безпосереднє західноєвропейське, зокрема німецьке, походження. Одним із найавторитетніших і найпоширеніших збірників правових норм стало «Саксонське зерцало» (лат. *Speculum Saxorum*, нім. *Sachsenspiegel*), укладене Ейке фон Репковим в I. пол. XIII ст. Цей збірник швидко здобув значне поширення та правовий авторитет. Упродовж XIV ст. сформувалася широка коментаторська традиція. З'явилася велика кількість глос – тлумачень і роз'яснень окремих правових положень, найвідомішими з яких є глоса Йогана фон Буха та «Стендальська глоса» (XIV ст.) [6, с. 272-273]. В XIII ст. окремі положення «Саксонського зерцала» були включені до міських правових книг м. Магдебурга, зокрема до найвідомішої з них – «Das sächsische Weichbild vulgata», або просто «Вульгати». Завдяки високому авторитету та гнучкості правових конструкцій «Саксонське зерцало» вже в XIV ст. подекуди набуло статусу чинного кодексу – фактично стало реальним джерелом права [2, с. 86]. Таким чином, «Саксонське зерцало» стало фундаментальним джерелом формування магдебурзького права в Східній Європі, зокрема в Україні. Його норми та правові принципи активно використовувалися в міському судочинстві Польщі, Литви та України, які входили до складу спільного державного простору.

Важливим джерелом магдебурзького права для польських, литовських та українських міст протягом тривалого часу залишався «Вайхбільд» (нім. *Weichbild*, лат. *Ius municipale*). Його формування спиралося на кілька середньовічних пам'яток: трактат про устрій судів Магдебурга (*Abhandlung über die Gerichte zu Magdeburg*, 1294–1304 рр.), «Магдебурзьке лавниче право» (*Magdeburger Schöffengericht*, 1295–1304 рр.), «Магдебурзьку хроніку» (1235–1250 рр.), а також на

низку компіляцій та адаптованих інтерпретацій римського права [2, с. 87]. Однією з найпоширеніших у німецьких землях редакцій цього збірника була уже згадана «Вульгата» («Das sächsische Weichbild vulgata») – звід із 136 статей, який являв собою перероблену версію лавничого права, доповнену численними витягами з «Саксонського зерцала». Між обома пам'ятками існував тісний зв'язок: як у самих текстах «Вульгати», так і в супровідних глосах неодноразово підкреслювалось її безпосереднє походження від «Саксонського зерцала». Глосатори зазначали, що «Вульгата» фактично виконує функцію коментаря до «Саксонського зерцала», конкретизуючи його норми для міського права. У Польщі поширення набула інша редакція «Weichbild», створена у 1338 році Конрадом з Ополя для краківських міщан. Цей рукопис, що нині зберігається у Ягеллонській бібліотеці в Кракові [2, с. 87-88], став важливим свідченням локальної адаптації магдебурзького права до потреб міського самоврядування. Однак навіть ця редакція не забезпечувала повного уніфікування правозастосування, особливо в невеликих містах. З метою конкретизації та спрощення норм почали видаватися місцеві статuti – так звані вількежі (нім. willkiir), які деталізували положення магдебурзького права відповідно до локальних умов. Саме вони стали важливим етапом еволюції міського самоврядування в Україні, сприяючи подальшій рецепції римсько-правових принципів [2, с. 88].

Важливим джерелом для вивчення магдебурзького права стали так звані ортілі (нім. Urteil або Ordele) – офіційні тлумачення норм, які великі міста надсилали меншим для розв'язання спірних судових питань [6, с. 270]. Вони містили пояснення конкретних правових ситуацій, із якими міста зверталися до свого материнського центру. Так, у Великопольщі право укладати ортілі мала, зокрема, рада Познані, а на українських землях – Львів, який виконував функцію головного осередку тлумачення магдебурзького права. Через мовні та технічні труднощі інші збірники магдебурзького права були малодоступні для урядників провінційних міст, тому саме ортілі набули особливого авторитету. Більшість відомих ортілів не мають датування. Їхня структура була сталою – вони склалися з питань і відповідей, покликаних допомагати судам у вирішенні конкретних справ. Такі збірники фактично виконували роль практичних посібників із тлумачення та застосування норм міського права.

Поширенню магдебурзького права у Литовсько-Руській державі сприяли польські юристи, які створювали коментарі та узагальнення до норм міського права. Як зазначав О. Кістяковський [10, с. 80-83], їхні праці мали не лише теоретичне, а й практичне значення – фактично виконували функцію чинного права. І. Каманін [5, с. 324] також підкреслював, що саме ці коментарі активно використовувалися у правозастосуванні.

Відомі взагалі дві категорії таких праць: латиномомні і власне складені польською мовою. До перших можна віднести анонімну працю «Farrago actionum civilium iuris Magdeburgensis» (1531), що містила три книги про процесуальне, договірне та сімейне право. У третьому виданні (1540) під іменем Яна Цервуса Тухольчика вона вже складалася з семи книг і включала розділи про майнове та спадкове право, словник термінів і огляд норм цивільного та канонічного права. Хоч твір неодноразово перевидавався, латинська мова обмежувала його практичне використання. До цієї ж категорії відноситься і переклад Миколая Яскера (1535) латинською мовою «Саксонського зерцала» та «Вайхбільда», затверджений королем Сигізмундом Старим як обов'язковий для всіх міст із магдебурзьким правом [2, с. 90-91].

До другої групи відносяться роботи Бартоломея Троїцького (Гродзіцького) – автора популярних польських видань «Artykuły prawa majdeburskiego, ktore zowią Speculum Saxonum» (1558) і «Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego» (1559). Саме завдяки йому магдебурзьке право стало доступним польським і українським міщанам [2, с. 92-93]. Іншим коментатором магдебурзького права став львівський синдик Павло Щербич (1552–1609), який у 1581 р. видав інші за характером переклади польською «Саксонського зерцала» («Speculum Saxonum albo prawo saskie i majdeburskie porządkiem abecadla z łacinskich i niemieckich exemplarzow zebrane i na polski jezyk przelozone») та «Вайхбільда» («Ius municipale to jest prawo miejskie majdeburskie nowo z łacinskiego i niemieckiego na polski jezyk z pilnoscia u wiemie przelozone»). Ці видання стали основними збірниками магдебурзького права в литовсько-польський період і поширилися спочатку на Правобережній, а згодом і на Лівобережній Україні [2, с. 93-94]. У результаті твори Троїцького та Щербича залишалися основними правничими книгами міських судів навіть після визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького [8, с. 59]. На останок потрібно також згадати роботу Павла Кушевича, який переклав і видав латинсько-польською мовою (1623) упорядковані в «ново-

міській» редакції «Пруської коректури» норми хелмінського права. У варшавському перевиданні 1646 р. Павло Кушевич додав працю Щербича «Speculum Saxonum» [2, с. 97-99]. Таким чином праці Троїцького, Щербича та Кушевича стали основою української міської правової традиції, а у XVIII ст. важливими джерелами для майбутніх кодифікацій українського права.

Як зазначають О. Кістяківський [10, с. 79], Р. Лащенко [8, с. 60] та інші, незважаючи на те що жодна із подібних робіт не мала офіційного затвердження, їх широко застосовували як фактичні нормативні акти в повсякденному житті українських і польських міст, тож вони є ключовими для розуміння змісту норм магдебурзького права. Безперечно, норми магдебурзького права, що застосовувалися в Польщі, Литві та Україні, зазнали помітного впливу римського права, добре знаного серед юристів того часу й укладачів правових збірників. Загалом, навіть у суто німецькій редакції магдебурзького права простежуються елементи римської правової традиції, яка надавала йому додаткового авторитету та престижу в очах сучасників [8, с. 60].

Особливості рецепції римських інститутів. Ще на початку XX ст. С. Іваницький-Василенко підкреслював, що магдебурзьке право в окремих випадках слугувало джерелом для «Статутів Великого князівства Литовського». У межах Литовсько-Руської держави, як і в Польщі, «Саксонське зеркало» та «Вейхбільд» були запозичені разом із глосами – тлумаченнями, які за обсягом часто перевищували самі нормативні тексти [3, с. 188]. Ці глоси спиралися не лише на німецьке імперське право, а й на норми римського права. На підставі аналізу цих взаємовпливів С. Іваницький-Василенко доходить висновку, що магдебурзьке право виступало важливим каналом проникнення елементів чужоземного, передусім римського, права до «Статутів Великого князівства Литовського» і, опосередковано, – у систему національного українського права [4, с. 62]. Вже у XVIII ст. джерела магдебурзького права, просякнуті римськими конструкціями і адаптованими до українських реалій правовими нормами стали незамінними джерелами для кодифікаційних робіт. Як влучно зазначає М. Мірошніченко [9, с. 189], на той момент правова система Гетьманщини досягла такого високого рівня впорядкованості, що могла органічно поєднувати звичаєве козацьке право з нормами цивільного права «Статутів Великого князівства Литовського» і збірників магдебурзького права, в які вже було рецепційовано численну кількість елементів римського права. Яскравим підтвердженням такого органічного поєднання є кодекс «Права за якими судится малоросійський народ» (1743).

Виступаючи своєрідним «фільтром» та каналом безконфліктної рецепції, магдебурзьке право впродовж століть забезпечувало вільне проникнення римських інститутів в українське правове середовище, що через синтез із місцевими традиціями зумовило формування унікальної й цілісної правової системи [1, с. 309] Литовсько-Руської держави та Гетьманщини. Римські конструкції договірної зобов'язальності, сімейного та спадкового права через магдебурзьке право сприймалися, адаптувалися і засвоювалися українською правовою традицією. Норми магдебурзького права щодо купівлі-продажу, позики, застави та оренди містили спрощені та адаптовані для міського обігу елементи римських правових конструкцій. Ідеї про відповідальність за невиконання угод, реституцію чи відшкодування шкоди, що були в збірниках магдебурзького права, походили з римських моделей. Інститути заповіту, опіки й спадкової трансмісії мали римське коріння, хоч і пристосовувалися до локальних умов. Римські принципи диспозитивності та змагальності трансформувалися у міських судах, що відправляли судочинство за магдебурзьким правом. Детальніше розглянути декілька подібних прикладів спробуємо вже у наступній розвідці, оскільки жанр наукової статті не дозволяє охопити всі аспекти порушеної проблеми.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що магдебурзьке право у XIV–XVIII ст. виступило не лише інструментом міського самоврядування, а й магістральним каналом рецепції римської правової традиції в Україні. Воно функціонувало як динамічний «фільтр», що забезпечив адаптацію римських юридичних конструкцій до соціоекономічних потреб українського суспільства середньовічної та ранньомодерної доби. Цей процес мав творчий, а не механічний характер: римські правові моделі органічно інтегрувалися у місцеве середовище, взаємодіючи з нормами «Статутів Великого князівства Литовського» та козацьким звичаєвим правом. Такий синтез дозволив уникнути суперечностей між запозиченими нормами та місцевими звичаями та традиціями, сформувавши у межах Литовсько-Руської та Козацької держав цілісну, комплементарну правову систему. Джерельна база рецепції мала полікультурне походження (німецьке, польське, українське). Ключову роль у системній трансляції римських ідей відіграло «Саксонське зеркало». Латиномовні та польськомовні переклади й трактати М. Яскера, Б. Троїцького та П. Щербича, створені на його основі, заклали теоретичний фундамент для вивчення та практич-

ного застосування магдебурзького права, ставши невід'ємною частиною вітчизняної правничої спадщини. Важливим елементом цієї еволюції стали ортили та вже згадані трактати, які засвідчили перехід від формального запозичення до реального правозастосування елементів римського права в українських містах. У підсумку, саме через магдебурзьке право відбулася повноцінна інтеграція України в загальноєвропейський юридичний простір, де римська традиція слугувала універсальним стандартом юридичної техніки та соціальної справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойков О. Питання рецепції у литовсько-руському праві в «Працях комісії для вивчення історії західно-руського та українського права ВУАН». *Scriptorium nostrum*. 2018. № 2 (11). С. 303-312. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Boikov_Oleh/Pytannia_retseptsii_u_lytovskoruskomu_pravi_v_Pratsiakh_komisii_dlia_vyuchuvannia_istorii_zakhidno-.pdf? (дата звернення: 02.02.2026).
2. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). Львів: Афіша, 2002. 255 с.
3. Дячок О. Право Великого Князівства Литовського та українських земель у його складі на сторінках українських юридичних видань (1991–2007 pp.). *Ukraina Lithuanica*. 2009. Т. 1. С. 176–196. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Diachok_Oleh/Pravo_Velykoho_kniazivstva_Lyovskoho_ta_ukrainskykh_zemel_u_ioho_skladi_na_storinkakh_ukrainskykh_i.pdf? (дата звернення: 02.02.2026).
4. Іваницький-Василенко С. Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західної Русі й Гетьманщини. *Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*. Київ : З друк. Укр. Акад. Наук. Вип. 1.1925. С. 59–81. URL: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2Fivanytskyi_Serhii%2Fzakony_pro_opiku_nad_nedolitkamy_v_dzherelakh_Mahdeburzkocho_prava_Zakhidnoi_Rusy_i_Hetmanschynu.pdf (дата звернення: 02.02.2026).
5. Каманин Й. В. Б. Антонович. Монографії по історії западної и юго-западної Росії, т. I. Київ. 1885 г. *Кієвская старина*. Т. XII. Июнь, 1885. С. 318-328. URL: https://archive.org/details/kievskaya_starina_1885_6/page/n145/mode/2up (дата звернення: 02.02.2026).
6. Кобилецький М. Загальна характеристика джерел магдебурзького права. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: Історія. 2011. Вип. 19. С. 269-274. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2011_19_56 (дата звернення: 03.02.2026).
7. Ковальова С. Місце українського права у правовій системі Великого князівства литовського та Речі Посполитої. *Право України*. 2020. № 1 С. 116-128. DOI:10.33498/louu-2020-01-116.
8. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Ч. 2: Литовсько-польська доба. Вип. 1. Памятники права. Прага: Наклад Укр. правн. т-ва в Ч.С.Р., 1924. 77 с.
9. Мірошніченко М. Генезис правової системи України: теоретико-методологічний аспект: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна». Київ, 2012. 431 арк.
10. Права, по которым судится Малороссийский народ: из 3-х кн. / под ред. А.Ф. Кистяковского. Киев: Унив. тип., 1879. 114, 844, 73, 27 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001901> (дата звернення: 02.02.2026).
11. Русина О. Магдебурзьке право в пізньосередньовічному Києві (XV – поч. XVII ст.). *Діалог: Історія, політика, економіка: Наук. і політ. журнал*. 2000. № 1. С. 78-81.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

УДК 130.2:159.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.18>

РОЗУМІННЯ ПРИРОДНОГО І ШТУЧНОГО В ДАВНЬОКИТАЙСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ

Манойло Н.Г.,
*доктор філософських наук,
доцент кафедри права
соціально-гуманітарного факультету
Українського державного університету імені М. Драгоманова,
приватний нотаріус
Київського міського нотаріального округу
ORCID: 0000-0002-6369-7437*

Манойло Н.Г. Розуміння природного і штучного в давньокитайській філософській думці.

У статті розглядається проблема розуміння природного та штучного у давньокитайській філософській думці на прикладі вчень Лао-цзи та Конфуція. Автор досліджує, як давньокитайські мудреці осмислювали взаємодію природного, об'єктивного початку та штучного, створеного людиною, у контексті пізнання, морального вдосконалення та управління суспільством. Показано, що у даосизмі природне розуміється як спонтанність і гармонія з законом дао, а втручання людини, що порушує цю гармонію, розглядається як джерело негативних наслідків. У конфуціанській традиції штучне набуває позитивного значення, формуючи культурні та моральні норми, що сприяють вдосконаленню людини та впорядкуванню суспільного життя. Виявлено, що давньокитайські тексти, через афористичну форму і мовчазне навчання, стимулюють самостійне пізнання, розвиток інтелекту та моральної відповідальності особистості. Акцент зроблено на необхідності поєднання природного та штучного у свідомості людини, що дозволяє досягти внутрішньої гармонії та суспільного порядку. Розкрито також соціально-практичний аспект філософії Лао-цзи і Конфуція, який полягає у формуванні поведінки правителя та громадянина у відповідності до законів Неба, при цьому підкреслюється важливість щирості, самопізнання та моральної свідомості. Стаття підкреслює актуальність вивчення цих концепцій для сучасного суспільства та освіти, оскільки вони формують мотиваційні та світоглядні засади, здатні забезпечити гармонійний розвиток особистості та держави, а також врахування культурно-ментальних особливостей східного світогляду у глобальному контексті.

Наголошено, що Український народ, існуючи як автономна й понад тисячолітня самобутня соціокультурна ідентичність, не створивши власної державності та перебуваючи на етапі її розбудови, просто зобов'язаний усвідомити необхідність подолання властивого йому індивідуалізму в сенсі надання йому всезагального статусу, постільки саме він породжує хаос невизначеності. Шляхи його подолання можна знайти якраз у визначенні Конфуцієм «щирості як закону Неба», позаяк вона є атрибутивною мотиваційною властивістю української людини, на основі якої якраз і творилась самобутня культура, яка, проте, не знаходила своєї підтримки в умовах існування, а не розвитку, чужорідних держав.

Ключові слова: природне, штучне, поняття, світогляд, метод, суспільство, людина.

Manoilo N.H. Understanding the natural and the artificial in classical Chinese philosophical thought.

This article examines the problem of understanding the natural and the artificial in classical Chinese philosophical thought, focusing on the teachings of Laozi and Confucius. The author explores how ancient Chinese sages conceptualized the interaction between the natural, objective principle and the artificial, human-made element in the context of cognition, moral development, and societal governance. It is shown that in Daoism, the natural is understood as spontaneity and harmony with the Dao, while human interference that disrupts this harmony is seen as a source of negative consequences.

In the Confucian tradition, the artificial assumes a positive role, forming cultural and moral norms that promote human improvement and social order. It is revealed that classical Chinese texts, through their aphoristic style and silent teaching, encourage independent cognition, intellectual development, and moral responsibility of the individual. Emphasis is placed on the need to integrate the natural and the artificial within human consciousness to achieve inner harmony and societal order. The article also highlights the socio-practical aspect of Laozi's and Confucius' philosophy, which concerns shaping the behavior of rulers and citizens according to the laws of Heaven, emphasizing the importance of sincerity, self-knowledge, and moral awareness. The study underscores the relevance of these concepts for contemporary society and education, as they form motivational and worldview foundations capable of ensuring the harmonious development of both the individual and the state, while taking into account the cultural-mental characteristics of the Eastern worldview in a global context. It is emphasized that the Ukrainian people, existing as an autonomous and millennia-old socio-cultural identity, without having established their own statehood and being in the process of its formation, must recognize the necessity of overcoming their inherent individualism, which generates a state of uncertainty. The ways to overcome this can be found precisely in Confucius' notion of "sincerity as the law of Heaven," as it is an attributive motivational quality of the Ukrainian person, which historically formed their unique culture, yet did not find support under conditions of existence under foreign states rather than development.

Key words: natural, artificial, concept, worldview, method, society, human.

Постановка проблеми. Для цивілізованого розвитку суспільства, а не просто його існування, потрібно аби людина, володіючи ним у всіх його складових, або ж, принаймні, у визначальних, відчувала власну відповідальність за всі ті негативні процеси, які привносить в нього вона сама, а не якісь уявні надприродні не контрольовані нею суб'єкти. Це, ми переконані, значною мірою дозволить зняти багато в чому поділ між людьми на відповідальних за наслідки своїх, як вони вважають, «творчих» діянь і тих, які ні в чому нібито не винні. Тобто, йдеться про співвідношення природного як об'єктивного й штучного як творчого й суб'єктивного. Відразу ж відзначимо, що такі поняття не властиві представникам давньо-китайської філософської думки. Проте у своїх міркуваннях вони досить плідно розкрили зміст людської свідомості загалом, процесу пізнавальної діяльності зокрема. В тому числі відносно того, як не допустити негативних наслідків від людської діяльності. Зазначимо також, що йдеться про видатних мудреців, а не філософів як мислителів. Справа в тому, що вони значною мірою збагатили філософію своїми афористичними максимами у вигляді констатації певних суджень, які сприймаються в якості аксіоматичних, а не в якості логічно й послідовно, системно-цілісно обґрунтованих.

Актуальності зазначеній проблемі додає й та об'єктивна обставина, що вплив сучасної китайської держави на розвиток людства не можна недооцінювати. Звідси наша переконаність в тому, що для успішного вирішення глобальних проблем, які постали перед ним, потрібно враховувати специфіку світоглядного мислення й, відповідно, практичної поведінки тих світових лідерів, які фактично визначають взаємодію між державами. Тобто, проблема «Схід – Захід» з цілковитою очевидністю перестала бути суто абстрактно-теоретичною, метафізичною, суто філософською.

Мета статті полягає в розкритті мотиваційних особливостей свідомості людини східно-китайської ментальності, підпорядкованій вченням Лао-цзи й Кун фу цзи про співвідношення природного і штучного в ній.

Стан дослідження. Проблематика розуміння природного і штучного в давньокитайській філософській думці знайшла відображення у працях як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників, однак залишається недостатньо систематизованою. У класичних синологічних студіях значну увагу приділено аналізу даоського поняття *цзи жань* як принципу природної спонтанності та невтручання, зокрема у працях, присвячених філософії Лао-цзи та Чжуан-цзи, де штучне (*вей*) розглядається як результат надмірної раціоналізації та соціального конструювання. Водночас у дослідженнях конфуціанської традиції (Конфуцій, Мен-цзи, Сюнь-цзи) акцент робиться на позитивній ролі штучного як культурного й нормативного начала, необхідного для морального вдосконалення людини та впорядкування суспільства.

Разом із тим, більшість наукових праць зосереджується на аналізі окремих філософських шкіл або категорій, не пропонуючи цілісного порівняльного бачення співвідношення природного й штучного в давньокитайській думці як єдиного інтелектуального простору. Недостатньо дослідженими залишаються міжшкільні дискусії, внутрішня еволюція цих понять, а також їхній вплив на подаль-

ший розвиток китайської філософії, політичної теорії та етики. У вітчизняній філософській літературі ця проблема представлена фрагментарно і переважно в контексті загальних оглядів східної філософії, що зумовлює актуальність подальших досліджень, спрямованих на поглиблений аналіз і систематизацію уявлень про природне і штучне в давньокитайській філософській традиції.

Виклад основного матеріалу.

Концепція природного буття людини в даосизмі

Засновник цього вчення, яке з часом набуло й філософсько-релігійного статусу, Лао цзи, будучи проникливим суб'єктом інтелекту в його дуалістичній формі природного й штучного, у своїх мудрих судженнях обстоював необхідність такого спрямування людської діяльності, яка б строго й послідовно слідувала закону *дао*. Він не визначався понятійно, тобто через рід і видові відмінності. Люди у своїй діяльності мають сприймати його як волю Неба, як волю самої природи без будь-якого сумніву. Звідси й категоричні заяви про шкідливість відходу від сприйняття дії *дао* до його пізнання засобами діалектично орієнтованого мислення.

На підтвердження висловленого наведемо оригінальні судження самого мудреця. «*Дао*, яке може бути виражене словами, не є постійне *дао*. Ім'я, яке може бути назване, не є постійне ім'я. Безіменне є початком неба і землі, те, що володіє іменем, – матір всіх речей. Тому той, хто вільний від пристрастей, бачить чудесну таїну [*дао*], а хто має пристрасті, бачить його тільки в кінцевій формі. Обидва вони одного й того ж походження, але з різними назвами. Разом вони називаються глибинними. Перехід від одного глибинного до іншого – двері до всього чудесного» [1, с. 115].

Уважний аналіз змісту цього уривку дозволяє стверджувати, що проблема співвідношення штучного й природного в інтелекті людини як властивої їй інтегральної духовної сутності поставлена Лао цзи досить чітко й виразно. Спробуємо виділити основні застереження видатного прозірливого мудреця.

Перше. Справді, називаючи явища, процеси, об'єкти природи, людина відходить від неї, але разом із тим і приходиться до себе самої через мову в її людинотворчій функції. Крім того, також і як до об'єкта мислення, знаходячи в ній і через неї, а не в самій природі, її закони.

Друге. Виражене словами *дао*, як і будь-що з об'єктів взагалі, не є постійним, а це атрибутивна ознака закону. На противагу цьому назви одних і тих же природних об'єктів мінливі, хоча й синонімічні, не лише в межах мови кожного народу. Вони зовсім не схожі у словах різних народів, для чого потрібно вивчати їх, що вже віддаляє людину від єдиного для всіх народів землі Неба. Тим більше, що адекватно відчувати внутрішній зміст мови, навіть досконало вивчивши її смисли, навряд чи можливо. Тому М. Гайдеггер і стверджував, що філософія є продуктом грецької мови періоду античності.

Третє. Чітко відзначено, що все те, що отримало свої назви від людини, суть «матір всіх речей», а не суть їх законів. Очевидно, що в першу чергу це стосується речей, вироблених людьми. У зв'язку з чим вони – назви речей, слова – запозичуючись мовами інших народів, але не будучи причетними до їх внутрішньої душевної й духовної сутності, до їх природного інтелекту, певною мірою стають чимось штучним для них. Адже при цьому втрачається їх статус рідних в якості душевного голосу свого народу. Чи не тому народи-завойовники так завзято й затято проводять політику витіснення рідної мови завойованих народів з системи освіти та щоденного вжитку. Для українського народу це складає, на жаль, ледь не зміст їх історії.

Четверте. Закон відображає загальну та єдину незмінну сутність Неба (в античній традиції це Космос, Всесвіт). Маючи пристрасті, що є мінливими за своєю суттю, людині складно адекватно, в сенсі об'єктивно, назвати об'єкти сприйняття. Значною мірою вона в такому стані виражає себе саму, а не їх закон. Тому вони відображають окремі речі, а не щось спільне, єдине й незмінне у всіх речах, явищах, процесах.

П'яте. З іншого боку, безіменне й назване іменем мають спільне походження, оскільки мова належить до самої природи як її певне явище. Те ж саме відноситься й до людини як також її твору. У своєму поєднанні через постійну взаємодію та взаємозв'язок вони суть *глибинне*, здатне до відкриття «дверей до всього чудесного».

Постає питання: «Чому в такому разі не слід називати *дао* як закон Неба?».

До ознак інтелекту, як це показано у попередньому розділі, належить така ознака, як *здатність тлумачити смисл*. В даному разі як смисл відчуттів, так і усної та писемної мови текстів. Чим ми зараз і займаємось, апелюючи до наступного уривку текстів, записаних уважними слухачами мудреців.

На думку Лао цзи, що є цілком слушною, в тому разі, «коли всі в Піднебесній узнають, що прекрасне є прекрасним, з'являється й потворне/без-образне. Коли всі узнають, що добре є добром, виникає і зло. Тому буття й небуття породжують одне одного, тяжке й легке створюють одне одного, довге й коротке взаємно співвідносяться, високе й низьке взаємно визначаються, звуки, зливаючись, приходять в гармонію, попереднє й наступнє слідує одне за іншим. Ось чому досконаломудрий, здійснюючи справи, надає перевагу недіянню; здійснюючи вчення, не послуговується словами; змінюючи речі, [він] не здійснює їх сам; створюючи, не володіє [тим, що створено]; приводячи в рух, не докладає до цього зусиль; успішно завершуючи [будь-що], не пишається. Постільки він не пишається, його заслуги не можуть бути відкинуті» [1, с. 115].

Даний фрагмент також заслуговує на належну аналітику. З цією метою виділимо певні важливі для обраної теми аспекти, які в ньому містяться.

Перше. Стаючи на шлях пізнання, людина відкриває для себе об'єктивний діалектичний взаємозв'язок не лише у сфері природних явищ. Стаючи відомим їй не на рівні звичного сприйняття, але й у сфері самосвідомості, перед нею постає завдання відкрити причини нерівності поміж людьми у сфері суспільного буття. Так постає проблема: «Як діяти людям, які відкрили для себе сутнісні виміри буття, адже разом із цим виникає потреба в їх пізнанні?».

Друге. Відповідь мудреця полягає в тому, що слід йти шляхом *не діяння, а недіяння*. Його суть дещо незвична, адже досконаломудрий, діючи, не діє; створюючи вчення, не користується словами і далі все вище наведене.

Парадоксальні судження, але, будучи висловлені мудрецем, зміст яких бентежить людський інтелект вже понад 2,5 тисячоліття. Тобто, фактично з часу виникнення самої філософії.

Вище ми вже відзначали, що перехід від збиральницького періоду існування людства до його розвитку на основі праці, заснований на пізнанні законів природи, означає порушення природної гармонії з боку її ж власного продукту, яким є людина, людство в цілому. Лао цзи як мудрець, що володіє глибинною проникливістю, передбачав негативні наслідки такого творення «другої» природи. Звичайно, що його тодішні пропозиції з позицій сьгоднішніх реалій не сприймалися в ході історії як такі, що заслуговують на увагу. Справді, зупинити, як це звично говорить, науково-пізнавальний прогрес і його технологічні переваги неможливо. Але нащадкам все ж таки доведеться.

З іншого боку, не може не вражати той глибинний субстанціонально заряджений **прогностичний** потенціал, який, завдячуючи наявності центральної нервової системи й головного мозку, мають окремі люди. Заявляючи про можливі наслідки від єдності й боротьби протилежностей *природного й штучного*, вони своїми пророцтвами суть прояв *природного* в його внутрішній *трансцендентальній сутності*. Вона, очевидно, може бути наслідком *осаяння, містичного прозріння, інсайту*, тобто стану повної *присутності* людини, попри тимчасовість тілесно-природного людського буття, в царині вічної духовності Буття, підпорядкованого *дао*. Прозріти й проголосити про те, що *має бути* чи *відбутись у майбутньому*, не означає настання нагальної необхідності відразу ж обирати шлях відходу від *природного й об'єктивного* до *штучного*. Такий відхід стає певною мірою протиприродним і штучним доти, доки творення другої природи ґрунтується на пізнавальних відкриттях і досягненнях, в основі яких розуміння матеріально-виробничої практики як виключного, іноді навіть абсолютного критерію істини. Між тим істиною є людина як суб'єкт «відповідальної моралі» (К. Лоренц), а не ті наукові відкриття про природу, які, не будучи всебічними й адекватними трансцендентній сутності Єдиного Буття, впроваджуються в технологічні процеси.

На такі роздуми надихає зміст другого фрагменту Лао цзи. Як і обраний нами методологічний підхід А. Тойнбі, згідно якого розвиток суспільства в його цивілізованому й гуманістично спрямованому напрямку здійснюється під впливом мімезису у двох його проявах: консервативному як природному і творчому як також природному, але з відхиленнями від його загальної об'єктивної сутності, спровокованої поспіхом у бажанні надати істинам, отриманим на засадах абстрактно-понятійного мислення, предметно-технологічного вигляду. Цим, до речі, пояснюється потреба у здійсненні процесу *відходу-й-повернення* пізнавального мислення як відповідь на сучасні проблеми *виклику-й-відгуку* на поспіх [3; 4].

Отже, повернемося до *тлумачення* смислу наведеного фрагмента в контексті пропонованого Лао цзи принципу *недіяння*. Йдеться про те, що знання, не отримані людиною власними зусиллями, не є для неї спонукальними до адекватних їх змісту дій. Під таким кутом зору має, повинен

і зобов'язаний діяти мудрець, філософ, вчений. Адже проблема відкриття істини в першу чергу є проблемою для них самих, а вже потім вона стає суспільною проблемою. Ось ще одна підстава для розуміння того, чому в такому разі вчення не обов'язково виражати в словах. Тим паче, якщо це вчення на основі осяяння, прозріння суті Буття в його мовчазній формі; вчення не для інших, а для самопізнання як самозаспокоєння, оскільки така форма і така мотивація не породжує пристрасті, а зберігає розум/інтелект «холодним». Мовчазна форма володіння істиною Буття, Неба, закону *dao* змінює саму людину, а не речі, володіє не ними, а їх сутністю, оскільки в ній самій мисленнєвий процес відбувається/рухається ніби сам по собі, не потребує схвалення іншими й не породжує пихатості. Як свідчить історія, схвалення приходять після їх смерті, а не в час життя. Безумовна користь він дотримання *недіяння* в тому, що його здійснення «завжди приносить спокій» [1, с. 116]. Останній же, як відомо, є мірою руху і нормою буття, запорукою людського здоров'я, що є найвищою цінністю.

Звідси пропозиції цього мудреця правителю, який зобов'язаний бути досконаломудрим. В такому разі він, «управляючи [країною], ... робить серця [підданих] пустими, а шлунки – повними. [Його управління] ослабляє їх волю й скріплює їх кості. Воно постійно прагне до того, щоб у народі не було знань і пристрастей, а ті, хто має знання, не сміли б діяти» [1, с. 116]. Звідси стислий, лаконічний, мудрий афоризм: «Той, хто знає, не говорить. Той, хто говорить, не знає» [1, с. 131]. Звичайно, що постає питання: «Що саме не знає мудрець?». Оскільки автор афоризму не пояснює цього, тому чинить мудро, адже спонукає читачів упродовж віків і тисячоліть самим міркувати над його змістом і знаходити в ньому безліч смислів, які розвивають їх інтелектуальні здібності й саму здатність до глибоких міркувань.

Ми не будемо піддавати критиці такі судження, враховуючи вже вище цитоване положення про те, що «істина – донька часу». Але безсумнівно, що час постійно переходить у віки й вічність. Що стосується законів, то вони суть прояв вічності в кожному часі. Безспірне одне: наведені положення Лао цзи дозволяють більш глибоко розглянути проблему штучного інтелекту насамперед в тому, щоб він формувався як модус природного, а не всупереч йому.

Розуміння співвідношення природного й пізнавального в концепції Конфуція

Відзначимо, що Конфуцій, поважаючи Лао цзи як безумовно першого мудреця, радячись із ним, все ж відстоював дещо іншу діалектику співвідношення природного і пізнавального як певною мірою штучного прояву *dao* в душевно-сердечному світі людини.

Оскільки аналіз мудрих висловів Лао цзи завершився посиланням на роль правителя, ми продовжимо його фрагментом з книги «Книги історії» («Шу цзин»), яку відносять до конфуціанства, оскільки він впорядкував її зміст. Правитель Пань-ген виступив перед народом, який він збирався переселити в інше місце, з такою промовою. «Він сказав: «Вислухайте мої слова з розумінням і не робіть безплідних спроб ухилитись від послуху моїх вимог. У древності серед моїх пращурів – мудрих правителів, не було нікого, хто б не проявляв турботу про народ. ..Зараз я наказую вам бути єдиними [у ваших помислах зі мною] і не проявляти дурних думок і почуттів, щоб не принести шкоди самим собі. Я боюсь, як би інші люди не ввели вас в оману і не розбестили ваші серця. Я йду назустріч [вашим сподіванням, щоб] продовжити ваше життя, отримане від неба»» [1; с. 102, 103].

Уважне прочитання змісту дозволяє відзначити в ньому наступні важливі аспекти проблеми, яку ми досліджуємо. *По-перше*, чітко відмічений інтелектуальний статус *всіх* попередніх правителів як мудреців. *По-друге*, слухати потрібно не слова в їх звуковому виявленні, а намагатись зрозуміти їх смисл. *По-третє*, за такої умови формується єдність народу і правителя, адже вони у своєму житті об'єднані спільним походженням «від неба». Це означає, що з народом потрібно говорити, інакше деякі його представники, не будучи відповідальним за нього в цілому як його правителі, будуть схильні до породження в ньому розбрату, до чого завжди призводить відхід від сприйняття закону *dao* в його світо- і людинотворчій сутності.

На користь такого розуміння свідчить вся філософська спадщина Конфуція. Насамперед це визначення ним того, в чому в людському інтелекті проявляється дія *dao* як закону Неба. Звідси положення: «Щирість – це шлях неба. Здобуття ширості – це шлях людини. Володар [отриманої від неба] ширості не витрачає зусиль, [але в нього все виходить так], як потрібно; не напружує свій розум, але [у всьому розбирається належним способом] і перебуває в природному єднанні з [правильним] шляхом» [2, с. 128].

Справді, ширість, якщо її розглядати в якості визначальної атрибутивної ознаки людської свідомості, тотожна не просто правдивості, яка завжди корелюється з проявом кривди, особливо в

неспокійному суспільному середовищі, схильному до скривдження ближніх кожного разу, коли їх думки не збігаються. Щирість – це вроджена людині самою природою схильність до висловлення об'єктивності, насамперед по відношенню до себе самої. Вона досить рідкісна, тому нею наділені поодинокі люди, яких називають пророками. Вони прорікають те, що самі відчувають, проте їх пророцтва суть закони як прояв вічності. Звідси й відсутність докладання зусиль, що ми вже відзначили при аналізі мудрих суджень Лао цзи. Щирість в такому разі гарантує людині правильний шлях її життя.

У той же час, будучи рідкісним природним даром, щирість можна сформулювати засобами докладання зусиль до пізнання правильного шляху. Звичайно, що з врахуванням наявних у кожної людини здібностей і здатності їх розвинути й реалізувати. Проте вчителем має бути той, хто володіє щирістю, мудрістю, в кому й через кого діє небесне *дао*.

Вся філософія Конфуція виражена в його мудрих висловах, кожен із яких спонукає не просто до їх аксіоматичного сприйняття, але, що особливо важливо в наш час, до міркувань над тим, як можна сформулювати аксіоми без того, щоб, не будучи прозирливим пророком, не будучи щирим, що складно для людини як суспільної істоти, прийти до них свідомо. Тому спробуємо навести деякі з них, які характеризують як самого мудреця/вчителя, так і людину. Всі вони мають як світоглядну орієнтацію, так і методологічний потенціал в його актуалізації.

Говорячи про себе самого, він, як можна зрозуміти, не вважав себе вродженим пророком, а людиною, яка доклала зусиль для пізнання змісту *дао* як правильного шляху не лише Неба, а й людини загалом. Тому відзначив: «У п'ятнадцять років я звернув свої помисли до навчання. У тридцять років я здобув самостійність. У сорок років я звільнився від сумнівів. У п'ятдесят років я пізнав волю неба. В шістдесят років я навчився розрізняти правду від неправди. У сімдесят років я став слідувати бажанням мого серця й не порушував ритуал» [1, с. 143].

Тут важливо відзначити такий момент. Правильний шлях формування людини не започатковується від дня її народження. Причин цього можна назвати декілька. На наш погляд, головною є та, що світоглядно-мотиваційною первинною домінантою свідомості людини, яка яскраво проявляється якраз у дитячому й підлітковому віці, є міфологія. Персоніфікація природи не дозволяє їй бути спокійною та врівноваженою, здатною контролювати свою поведінку. Це рівень природного інтелекту, коли героїзуються природні стихії й катаклізми, які вражають свідомість, сприяючи формуванню образно-асоціативного мислення. (Сучасне кіномистецтво жанру хоррор, побудоване на таких штучно створюваних ефектах, збирає мільйонні перегляди й дає високі фінансові доходи, яскраве тому підтвердження). Між тим його засобами пізнати спокій законів, їх вічність, позаяк воно засновується на фантазії, навряд чи можливо. Інша справа, чи в 15 років, якщо брати сучасних дітей і підлітків, духовне життя яких формується на суцільних мультиплікаційних картинках, мислити понятійно якими, як зазначив у свій час М. Мамардашвілі, неможливо, може появитись стійке бажання й «помисли до навчання».

Продовжуючи міркування, логічно приходимо до необхідності визначитись щодо того, в чому полягає сутнісний зміст *навчання*. Адже одна справа навчитись умінню щось виробляти руками за допомогою пристроїв; інша справа, чи взагалі можна навчити мислення, зважаючи на те, що, як зазначав Л. Фейербах «мислення є *безпосередня* діяльність, оскільки воно – *самодіяльність*. Ніхто не може за мене мислити; в істинності мислі я переконуюсь тільки *через самого себе*» [5, с. 63]. Це усвідомлював і Конфуцій, стверджуючи, що лише у 50 років прийшов до *пізнання* волі неба, однак розрізняти правду від неправди стало можливим лише через десятиліття, а ще через одне, коли серце заспокоїлось у своїх стихійно-афективних бажаннях, став слідувати ритуалу, тобто виробленим пізнанням поняттям про волю Неба як належне також і волі людини. Проте для цього потрібно стати на шлях пізнання, яке розвиває мислення й дає об'єктивні відповіді на її запитання.

Яким чином все ж з'являється можливість розвинути здатність до мислення і стати вчителем? Наведемо деякі поради, що стали наслідком його власного пізнавального шляху. «Вчитель сказав: «Той, хто, повторюючи старе, пізнає нове, може бути наставником людей. ...Вчитись, і не міркувати – даремно втрачати час, розмірковувати й не вчитись – згубно»» [1, с. 144]. На наше переконання, евристичний потенціал змісту пізнавального досвіду видатного мудреця й мислителя вимагає й авторського *тлумачення смислу* заради вдосконалення власних мисленнєвих здібностей.

Загальновідомим є положення, згідно якого повторення – мати навчання. Проте чомусь поза увагою залишилось проголошене Конфуцієм. Справді, знайти в давно відомому щось невідоме

(не відоме) не легко (нелегко). На рівні сприйняття мудрих висловів на тій підставі, що вони належать безумовним інтелектуальним авторитетам, достатньою мірою не відбувається становлення власної суб'єктності як у пізнавальному, так і, що вкрай важливо, практичній діяльності сприймаючого. На цьому наголошував Августин, стверджуючи, що авторитет діє на буденному рівні свідомості. Тому церква й не допускає будь-яких міркувань над змістом канонізованих нею текстів. Що стосується мислячих людей, то вони, сприймаючи їх, неодмінно мають їх аналізувати. В такому разі завжди можна у відомому відкрити раніше не відоме не лише пізнавальними зусиллями однієї й тієї ж особи, але й іншими людьми. Теза про істину як доньку часу, а не доньку вічності, якщо поміркувати над нею, дозволить зрозуміти глибину першої поради. Один і той же зміст в його словесному вигляді для конкретної людини в різний час, різних обставинах, з різними людьми отримує дещо відмінну інтерпретацію. Це може дивувати тих, хто не міркує, але з цим постійно зіштовхуєшся, якщо існує звичка не сприймати відоме поза часом і обставинами.

Слід звернути увагу й ще на одну особливість філософських текстів Конфуція. Він, як вчитель і просвітител, промовляє якісь максими, іноді це відповіді на запитання, але жодної дискусії для пояснення змісту думки та прояснення її суті учням немає. Можна припустити, що це не настанова на догматичне її сприйняття, а на необхідність, почувши її, міркувати над нею наодинці з метою стати її співавтором, залишаючись вдячним мудрецам.

Якщо наведені міркування близькі до істини, тоді стає також зрозумілим настанова, вона ж порада, вчитись засобами постійних міркувань над здавалось вже давно відомими положеннями будь-якого вчення, не лише філософського, але й наукового. Якщо ж цього не робити, то даремно втрачається час. Тобто, можна тримати в пам'яті важливі знання, але не використовувати їх як метод власної життєдіяльності. Проте ще більш небезпечно міркувати без опори на вже наявні знання, тим паче відкриті визнаними авторитетами. Це згубно особливо для тих, хто свої міркування будує на свідченнях власного життєвого досвіду, який завжди обмежений як природним доквіллям, так і обмеженим колом людей з властивим їм буденним розумінням складних природних і суспільних процесів. Звідси й інша настанова/попередження: «Вивчення неправильних поглядів шкідливе» [1, с. 144]. Знати, які погляди неправильні, можна лише через ознайомлення з різними напрямками й підходами, властивими історії розвитку філософських і наукових знань. Також ті, які властиві певним стереотипам громадської думки, висновки якої щодо природо-устрою, тим більше щодо закономірностей суспільного життя, досить поверхневі, проте висловлюються досить категорично. Звідси й поділ знань на *природні як об'єктивні* у вченнях порядних, а не тих, хто хворіє на марнославство, філософів і науковців, і на *штучні, суб'єктивні*, в основі яких не глибинні міркування й мислі, а вимисли заради отримання швидких відповідей на душевний неспокій.

Правильність і логічність наших міркувань підтверджується наступною настановою: «Вчитель сказав: «Якщо в людині природність переважає вихованість, вона подібна селякові. Якщо ж вихованість переважає природність, вона подібна вченому-книжнику. Після того, як вихованість і природність в людині зрівноважать одна іншу, вона стає благородною/шляхетною людиною»» [1, с. 152]. Тобто, йдеться про необхідність поєднання протилежностей природно-об'єктивного й штучно-суб'єктивного. Іншими словами: штучне як синонім норм поведінки, отриманих шляхом абстрагування від тих, які сформувались на основі звичаїв і традицій, завжди потрібно спрямовувати в таке річище, яке б зберігало спокій і рівновагу в народі, яку вони забезпечували. В такому разі штучне постає як продовження природного, а самі норми поведінки не сприймаються як щось примусове, а усвідомлене ним як також об'єктивна необхідність.

Звідси висновок: «Вчитель сказав: «Коли мораль не вдосконалюють, вивчене не повторюють, почувши про принципи обов'язку, не в змозі їм слідувати, не можуть виправити недобрі вчинки, я сумую»» [1, с. 153]. Але сумує не лише він, але й всі ті, хто в змозі виправити стихійно-природне й суб'єктивне у впорядковане, адже вони у більшості випадків піддаються громадському осуду й проявам заздрості. Більшості людей не вистачає волі до самовдосконалення, бо вони подобаються самі собі, а не «спрямовують свою волю на досягнення правильного шляху», для чого потрібно «дотримуватись [принципів] моралі, [діяти] згідно вимог людинолюбства, вправляти в мистецтвах» [1, с. 153]. Разом із цим, сумує й більшість людства в цілому, прогрес якого у виробленні принципів моралі, права, мистецтва, абстрактно-понятійного мислення кількісно/штучно очевидний, але зовсім не очевидно, що воно йде «правильним шляхом» від наявності дипломів про освіту.

Звичайно, що недостатньо констатувати прояви суму. Він зумовлений тим, що подолати звичне природне як стереотипне здатні далеко не всі люди. «Вчитель сказав: «Народ можна примусити до слухняності/покірності, але не можна примусити розуміти чому»» [1, с. 155]. Відповідь на причину цього відома. А саме: має бути бажання розуміти те, що чуєш, що читаєш, а не пам'ять про почуте чи прочитане. Пам'ять сама по собі не спонукає до дій згідно її змісту. Натомість спонукає пройдений власний шлях до розуміння. Звідси й поділ людей за інтелектом в його дієвих мотиваційних проявах. Зважаючи на це: «Вчитель сказав: «Люди з різними принципами не можуть знайти спільної мови»» [1, с.168], а, отже, й не можуть домовитись.

Висновок об'єктивно відображає історію людства, тому про нього потрібно говорити широкому загалу, чому, в свою чергу, заважає політична форма організації управління державою у вигляді її основних суб'єктів – політичних партій. Їх лідери далеко не досконаломудрі, а в наш час набирають ваги популісти. Такий же висновок міститься й у китайській філософії, якщо мати на увазі школу *фаузя* – *законників*, або ж *легістів*. Притаманні їм представникам оцінки інтелектуального потенціалу народу й досконаломудрих об'єктивна, але неприємна для народного слуху. Оскільки це не входить до завдань нашого дослідження, ми не будемо наводити їх. Проте зауважимо, що, для прикладу, Мо цзи заперечував спадкове кастове право на управління, яке має належати Небу. Ось чому всім бажаним управляти державою, як і будь-яким колективом, рекомендував «співставити свої вчинки з бажанням неба... Небо неодмінно бажає, щоб люди взаємно любили один одного і приносили один одному користь, але небу неприємно, якщо люди роблять один одному зло, обманюють один одного... Як узнати, що небо дотримується загальної любові і приносить всім користь? Це видно із всезагальності неба, з того, що воно всіх годує» [2, с. 180].

Ось це останнє вже повною мірою відповідає науково-теоретичному статусу філософії, коли людина, філософуючи, проникає своїм мисленням в глибинні субстанціональні підвалини Буття, в китайському варіанті – Неба. Бо ж справа не в тому, що воно безпосередньо годує людей манною кашею, дощем, світлом і теплом. Справа в тому, що люди, здатні пізнати закони в їх загальній і незмінній, постійно діючій світотворчій силі, отримують здатність діяти природовідповідно як водночас законовідповідно. Головне полягає в тому, щоб не відійти від їх об'єктивного спрямування, поспішаючи побачити результати. В такому разі вони творять шкоду і природі, і собі самим. Тобто, творять щось штучне, приховуючи його за природними формами. Людина, не обтяжена волею до пізнання, не помічає шкоди. Але це помічали пророки, попереджаючи про наслідки в часі, розчиненому у віках. Останні, на жаль, вже настали...

Висновки. 1. Організуючи систему освіти, будь-яка держава в особі своїх визначальних суб'єктів, має бути свідомою того, що головною навчально-освітньою й світоглядно-виховною її функцією є та, яка формує людину як активного носія й відтак суб'єкта філософського рівня знань. Могутність Китаю якраз і стала наслідком того, що впродовж тисячоліть визначальним фундаментом формування свідомості суспільства була філософія, в основі якої культ Неба, культ незмінного закону *дао*. Всі проблеми, які виникають в ньому, від намагання людей включити в його зміст елементи людської суб'єктивності. Безумовно, що це породжує диктаторський політичний режим. З іншого боку, включення в нього елементів індивідуально-правового суб'єктивного спрямування, як показує стан сучасних цивілізованих демократично-правових держав не призвело до утвердження миру, злагоди, рівноваги у відносинах як між ними, так і по відношенню до країн, що перебувають на шляху до цивілізаційного стану.

2. Український народ, існуючи як автономна й понад тисячолітня самобутня соціокультурна ідентичність, не створивши власної державності та перебуваючи на етапі її розбудови, просто зобов'язаний усвідомити необхідність подолання властивого йому індивідуалізму в сенсі надання йому всезагального статусу, постільки саме він породжує хаос невизначеності. Шляхи його подолання можна знайти якраз у визначенні Конфуцієм «щирості як закону Неба», позаяк вона є атрибутивною мотиваційною властивістю української людини, на основі якої якраз і творилась самобутня культура, яка, проте, не знаходила своєї підтримки в умовах існування, а не розвитку, чужорідних держав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. *Analects, Tao Te Ching, Musings of a Chinese Mystic, The Sayings of Mencius, The Art of War*. URL: <http://www.barnesandnoble.com/w/chinese-philosophy-the-classic-collection-lao-tzu/1147426868?>

2. Van Norden, Bryan W., & Ivanhoe, Philip J. (Eds.). (2023). *Readings in Classical Chinese Philosophy* (3rd ed.). Indianapolis, IN: Hackett Publishing Company, Inc. ISBN 978-1-64792-108-8. 448 pp.
3. Тойнбі А. Дослідження історії: у 2-х т. / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Основи, 1995. Т. 1. 614 с.
4. Тойнбі А. Дослідження історії: у 2-х т. / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Основи, 1995. Т. 2. 406 с.
5. Feuerbach, L. (1839). Zur Kritik der Hegelschen Philosophie [On the Critique of Hegel's Philosophy]. In: Ludwig Feuerbachs gesammelte Werke. Hrsg. von W. Schuffenhauer. Berlin: Akademie-Verlag. URL: <https://philpapers.org/rec/FEUZKD>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Манойло Н.Г., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 32:34(477.8)"1918/1919

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.19>

**УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА
ПРО ЦИВІЛЬНО-ВІЙСКОВІ ВІДНОСИНИ
МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ НАЦІОНАЛЬНОЮ РАДОЮ
І ЦЕНТРАЛЬНИМ ВІЙСЬКОВИМ КОМІТЕТОМ
У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ**

Мельник А.І.,
*кандидат юридичних наук,
докторант кафедри історії держави,
права та політико-правових учень
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка,
адвокат
ORCID: 0000-0007-4977-3679
e-mail: melnyk0982@gmail.com*

Мельник А.І. Українська політико-правова думка про цивільно-військові відносини між Українською Національною Радою і Центральним Військовим Комітетом у період становлення Західноукраїнської Народної Республіки.

Стаття присвячена висвітленню в українській політико-правовій думці цивільно-військових відносин між Українською Національною Радою і Центральним Військовим Комітетом у період становлення ЗУНР. Наголошено, що в умовах повномасштабної війни, розв'язаної Росією проти України, ця проблематика має важливе наукове та практичне значення. Військовий фактор завжди був визначальним в українському державотворенні, а військові виступали базовим чинником, основною рушійною силою у відродженні власної держави. З огляду на це у статті розглядаються взаємини між українськими політичними провідниками і очільниками національних збройних формувань з метою виявлення як позитивних, так і негативних проявів у конкретно-історичних умовах становлення Західноукраїнської Народної Республіки.

Показано, що на етапі розпаду Австро-Угорської монархії керівники українських політичних партій розпочали підготовку до перебрання влади в краю і наголошено, що галицькі політики були прихильниками мирного шляху, тоді, як військові – революційного. Після оприлюднення 16 жовтня 1918 р. цісарем Карлом I маніфесту “До моїх вірних австрійських народів!”, український політичний провід скликав 19 жовтня 1918 р. у Львові з'їзд представників усіх українських земель Австро-Угорщини, який проголосив про утворення Західноукраїнської Народної Республіки. У той самий час поляки готувалися до силового утвердження влади, ігноруючи природне право українців Галичини на своє самовизначення та творення власної державності. Українські політики до останнього дня надіялись перебрати владу мирним шляхом і дочекатися вирішення цього питання на міжнародній арені.

Зазначено, що надмірна лояльність галицьких політиків до австрійського уряду змусила військових в ультимативній формі вимагати від керівництва УНРади згоди на збройне повстання. Керівник ЦВК Д. Вітовський переконав К. Левицького та інших парламентарів діяти на випередження, поки поляки не захопили Львів.

Досліджено, що діапазон суджень в українській політико-правовій думці з приводу подій Листопадового чину достатньо широкий: від ідеалізованої оцінки цивільно-військових відносин між членами УНРади і керівниками ЦВК - до жорсткої критики взаємин між ними.

Ключові слова: українська політико-правова думка, Українська Національна Рада, Центральний Військовий Комітет, Листопадовий Чин, Західноукраїнська Народна Республіка, цивільно-військові відносини.

Melnyk A.I. Ukrainian political and legal thought on civil-military relations between the Ukrainian National Council and the Central Military Committee during the period of the formation of the Western Ukrainian People's Republic.

The article is devoted to the coverage in Ukrainian political and legal thought of civil-military relations between the Ukrainian National Council and the Central Military Committee during the period of the formation of the Western Ukrainian People's Republic. It is emphasized that in the conditions of a full-scale war unleashed by Russia against Ukraine, this issue has important scientific and practical significance. The military factor has always been decisive in Ukrainian statehood, and the military acted as a basic factor, the main driving force in the revival of its own state. In view of this, the article examines the relationship between Ukrainian political leaders and leaders of national armed formations in order to identify both positive and negative manifestations in the specific historical conditions of the formation of the Western Ukrainian People's Republic.

It is shown that at the stage of the collapse of the Austro-Hungarian monarchy, the leaders of Ukrainian political parties began preparations for the transfer of power in the region and it is emphasized that Galician politicians were supporters of a peaceful path, while the military - a revolutionary one. After the publication of the manifesto "To my faithful Austrian peoples!" by Emperor Charles I on October 16, 1918, the Ukrainian political leadership convened a congress of representatives of all Ukrainian lands of Austria-Hungary on October 19, 1918 in Lviv, which proclaimed the formation of the Western Ukrainian People's Republic. At the same time, the Poles were preparing to establish power by force, ignoring the natural right of the Ukrainians of Galicia to their self-determination and the creation of their own statehood. Ukrainian politicians until the last day hoped to seize power peacefully and wait for the resolution of this issue in the international arena.

It is noted that the excessive loyalty of Galician politicians to the Austrian government forced the military to demand in an ultimatum form from the leadership of the UNRada consent to an armed uprising. The head of the Central Election Commission D. Vitovsky convinced K. Levytsky and other parliamentarians to act in advance, until the Poles captured Lviv.

It is studied that the range of judgments in Ukrainian political and legal thought regarding the events of the November Rite is quite wide: from an idealized assessment of civil-military relations between members of the UNRada and the leaders of the Central Election Commission to harsh criticism of the relationship between them.

Key words: Ukrainian political and legal thought, Ukrainian National Council, Central Military Committee, November Order, Western Ukrainian People's Republic, civil-military relations.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної війни, розв'язаної Росією проти України, дослідження феномену цивільно-військових відносин в період становлення ЗУНР, особливості яких пов'язані зі специфікою українського життя, перемогами та поразками народу, боротьбою за незалежність, має важливе наукове та практичне значення. Адже їх якість, як слушно зазначає В. Білошицький, об'єктивно обумовлюється соціогенезисом, проявляється як явище культури, факт суспільної свідомості, складова українського менталітету, визначається як цілісний національно-культурний, соціально-політичний, історичний процес зі своїми етапами самобутнього розвитку [1, с. 84].

Військовий фактор, слушно зазначає М. Кравчук, завжди був визначальним в українському державотворенні, а військові виступали базовим чинником, основною рушійною силою у відродженні власної держави [2, с. 215]. З огляду на це важливо дослідити (через призму історичного минулого) особливості цивільно-військових відносин між українськими політичними провідниками і очільниками національних збройних формувань для виявлення як позитивних, так і негативних проявів у конкретно-історичних умовах становлення Західноукраїнської Народної Республіки.

Стан розробки проблеми. Історіографія налічує чималу кількість офіційних документів, наукових, публіцистичних праць та мемуарів знакових представників української політико-правової думки, які висвітлюють збройну боротьбу українців Галичини за державну незалежність. Даній проблематиці присвячені наукові доробки багатьох українських учених, серед них: І. Бойко, Д. Дорошенко, Т. Гунчак, М. Гуцуляк, О. Кузьма, М. Лозинський, Н. Полонська-Василенко, О. Субтельний, О. Удовиченко, Л. Шанковський, В. Верига, О. Вівчаренко, В. Гордієнко, О. Карпенко, М. Кобилицький, М. Кравчук, М. Кугутяк, В. Кульчицький, М. Литвин, С. Макарчук,

К. Науменко, Б. Тищик та ін. У цілому загальний історіографічний огляд показав, що проблема цивільно-військових відносин між українськими політичними провідниками і очільниками національних військових формувань ЗУНР не була об'єктом самостійного дослідження і не отримала системного відображення в українській політико-правовій думці. Автори спрямовували свою увагу на власне військовий, а не загально-соціальний аспект історії.

Метою статті є аналіз висвітлення в українській політико-правовій думці цивільно-військових відносин у Західноукраїнській Народній Республіці та узагальнення їх впливу на процеси державотворення і захист краю від військової агресії.

Вклад основного матеріалу. У період розпаду Австро-Угорської монархії, коли “годинник Австро-Угорщини зупинився” [3, с. 82], керівники українських політичних партій розпочали підготовку до взяття влади в Галичині. Осмислюючи формування і розвиток національно-державницьких ідей на цьому історичному етапі, українська політико-правова думка зафіксувала різні погляди на реалізацію цього стратегічного завдання: політики були прихильниками мирного шляху, тоді, як військові - революційного [4, с.143-144].

З аналізу видно, що політики не були готові до рішучих дій, вони визнавали лише законні методи боротьби. Після оприлюднення 16 жовтня 1918 р. цісарем Карлом I маніфесту “До моїх вірних австрійських народів!”, який фактично вимагав від українців зречтися національно-державної єдності, залишитися у залежності від центрального уряду і в межах зруйнованої війною держави, український політичний провід скликав 19 жовтня 1918 р. у Львові з'їзд представників усіх українських земель Австро-Угорщини, в якому взяли участь послы обох палат австрійського парламенту, галицького і буковинського сеймів, українські галицькі єпископи та представники українських політичних партій. З'їзд оголосив про утворення Західноукраїнської Народної Республіки [5, с. 24] та уконституював УНРаду з обов'язковим правом виконати від імені українського народу Австро-Угорської монархії його право на самовизначення та вживати всі заходи представницького, законодавчого й адміністративного характеру [6].

У той самий час поляки готувалися до силового утвердження влади під керівництвом Генерального штабу Війська Польського, очолюваного кадровим генералом Т. Розвадовським. Вони сформували спеціальну польську армію в Галичині під командуванням генерала В. Сікорського і призначили військового коменданта Львова А. Камінського, незважаючи на природне право українців на своє самовизначення та творення власної державності у Галичині [7, с. 165]. 28 жовтня 1918 р. у Кракові було сформовано Польську Ліквідаційну Комісію, яка оголосила про перебрання влади в краю від австрійської адміністрації [8, с. 169–170]. Ігноруючи утворення Української Народної Ради, поляки ухвалили рішення провести передислокацію з Королівства польських військ до Галичини [9]. Захопити владу у Галичині (згідно з наказом Т. Розвадовського до генерала Лямезана) поляки планували на 1 листопада 1918 р. У разі опору передбачалось негайне роззброєння українського війська, а за саботаж - розстріли [5, с. 37].

Українська Національна Рада визнала протизаконними рішення Польської Ліквідаційної Комісії і прийняла ухвалу їх не виконувати та чинити їм опір [10, с. 29.]. Однак усупереч здоровому глузду українські політики, виховані в дусі вірності монархії, і далі сподівалися вирішувати долю краю лише з дозволу органів влади [18]. Підтверджує це, зокрема, візит 31 жовтня 1918 р. Костя Левицького, Івана Кивелюка, Олександра Стефановича, Сидора Голубовича, Льонгина Цегельського та Степана Барана до намісника Відня в Галичині генерал-полковника Карла фон Гуйна, які прагнули отримати “даровану”, “законну” свободу [11, с. 27]. Не випадково Л. Цегельський, як член Української Національної Ради, виступав проти силових методів перебрання влади, аргументуючи це тим, що 1 листопада повинен був приїхати легат від австрійського уряду з офіційним актом про передачу влади УНР [12, с. 129]. Тож тодішній український політичний провід сподівався отримати владу у свої руки і дочекатися мирного вирішення питання на міжнародній арені [13].

Однак неквапливість політиків, їх надмірна лояльність до австрійського уряду змушувала військових підштовхувати членів УНРади до перебрання влади силою зброї. Крапку над “і” поставила безрезультатність двогодинних перемовин представників УНРади з Карлом фон Гуйном, який відмовився передати владу українцям, мотивуючи своє рішення тим, що в цій справі він не має ніякого приказу – ані від цісаря, ані від центрального правительства і тому вважає своїм обов'язком вставати на становищі австрійського намісника [12, с. 131]. Попри великі сумніви членів Української Національної Ради щодо позитивного результату перевороту [5, с. 39] Д. Вітовський, який розробив план збройного повстання, попереджав членів Національної Ради і Військового

комітету, що “легат або приїде, або ні, а тим часом поляки захоплять Львів. Нам у жодному разі не можна відкладати” [15, с. 43]. Таким чином він переконав К. Левицького, інших парламентарів “виконати акт перевороту заняття міста Львова зі всіма державними установами...” [12, с. 131].

У відповідь на посягання поляків українські частини Львівського гарнізону австрійської армії та легіон Українських січових стрільців під командуванням Д. Вітовського, в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р., діючи на випередження, заволоділи урядовими установами, взяли під контроль вокзал, пошту, магістрат та ін. Вранці над міською ратушею замайорів синьо-жовтий прапор, а відозви УНРади, розклеєні на стінах будинків, повідомляли про народження Української держави на українських етнічних землях колишньої Австро-Угорщини [16, с. 35]. Того ж дня австрійський військовий комісар Пфепфер передав владу українському військовому керівництву [17, с. 114].

Діапазон суджень в українській політико-правовій думці щодо ключових ідей та постатей, які формували національну свідомість і боротьбу за державну незалежність, був достатньо широкий: від певною мірою ідеалізованої, далекої від складних історичних реалій 1918–1921 рр. оцінки діяльності знакових політиків і військових діячів – до критичної характеристики взаємин української політичної і військової еліти.

Першими окремими події Листопадового чину 1918 року висвітлили його безпосередні учасники. У працях яких, за словами О. Карпенка, вони зберегли живе дихання того часу і містять велику кількість різноманітного джерельного матеріалу, згодом втраченого. І хоча ці публікації, на думку дослідника, мають певні недоліки, бо являють собою напівспогади – напівдослідження, все ж їх значення важко переоцінити, оскільки йдеться про праці відомих політичних діячів, які були в центрі подій і здійснювали керівництво ними [18]. Серед них спогади - М. Заклинського, М. Голубця, О. Степанів, С. Шухевича, М. Угриня-Безгрішного, М. Галушинського й ін. Ця проблематика відображена також у працях Д. Паліїва, О. Кузьми, К. Левицького, О. Думіна, С. Ріпецького, Л. Шанковського, В. Кучабського, О. Назарука, М. Дольницького, Н. Гірянки, О. Станіміра та ін.

Більшість авторів відзначала велику державотворчу діяльність військово-політичного керівництва ЗУНР, які в часи боротьби за українську державність, попри різні погляди на методивзяття влади досягли високого рівня національної солідарності [19, с. 183], що дало змогу проголосити Західноукраїнську Народну Республіку. Так, член Української національної ради, активний діяч ЗУНР Михайло Лозинський у книзі “Галичина в рр. 1918-1920» загалом високо оцінив діяльність таких політичних органів, як Українська парламентарна репрезентація та Українська національна рада, які підготували політичний ґрунт до листопадових подій 1918 р. Водночас парламентарій підкреслював, що вирішальну роль у здійсненні Листопадового чину відіграли військові діячі, і критикував членів як Української парламентарної репрезентації, так і Української національної ради, котрі орієнтувалися на австрійський уряд замість того, щоб діяти більш рішуче [18].

З ним був солідарний М. Дольницький, який вважав, що “Листопадовий Зрив – це у першу чергу, вислід революційного виступу військових частин” [22, с. 49]. На його переконання, Українську справу врятував Центральний Військовий Комітет, який наполегливо готував повстання і переконав політичне керівництво негайно діяти у Львові та регіонах [21, с. 53]. Як справедливо відзначав М. Заклинський, “роззброєння Австрії, підготоване в останньому дні в найбільшій поспіхом і виконане малими силами – вдалося – як знаємо - зразково. Львів перейшов у наші руки вперше з 1349 р.” [20, с. 69]. Такої ж думки дотримувався О. Думін, який писав, що “Центральний Військовий Комітет, зокрема сотник Вітовський, спротивились дальшому вичікуванню і зажадали негайного виступу, не оглядаючись на те, що вирішить “Відень”. Вітовський ручив за успіх задуманої акції, але тільки під умовою, що вона буде проведена негайно, таки в найближчих годинах... Не оглядаючись уже ні на що, сотник Вітовський дав наказ виступити” [22 с. 32–33].

Події Листопадового Чину в цілому позитивно оцінюють сучасні українські вчені і водночас аргументовано доповнюють їх. Зокрема, Литвин М. та Науменко К. вважають, що успіх збройного повстання значною мірою був результатом кропіткої організаційної роботи членів Військового Комітету – у складі поручника І. Рудницького, четарів О. Каравана, Л. Огоновського, хорунжих І. Ватрана, М. Бараника, студента В. Полянського. Згодом до них приєдналися поручник Т. Мартинець, поручник Герасимович. 12 жовтня до комітету увійшли делегати від Українських Січових Стрільців: четар доктор В. Старосольський, сотник доктор Н. Гіряк і підхорунжий Дмитро Паліїв [23, с. 52].

Дослідниця О. Медвідь наголошує, що особисто Дмитром Палієвим була проведена нелегка військово-організаційна робота, яка у житті українського народу започаткувала початок нової революції. Саме Д. Паліїв, зазначає О. Медвідь, як організаційний референт Військового комітету підготував

розгорнутий стратегічний план організації взяття влади по цілій Східній Галичині який передбачав передусім, на приєднанні для справи революції українських військових частин, що стояли постоем у Львові, а далі на зорганізуванні українського населення Львова, себто робітників, міщан, залізничників, поштовців, приватних урядовців, студентів для допомоги військові” [24, с. 23-24].

На цьому наголошував також Михайло Гуцуляк, який зазначав, що “віддаючи справедливість і правду історії, мушу тут ствердити, як наочний свідок вечора 31 жовтня 1918 р., що фактичним конструктором-архітектором Листопадового Чину був ніхто інший, як Дмитро Паліїв. Я смію ствердити, що якби не він, то хто знає чи Листопадовий Чин був би відбувся, а якщо так, то чи був би вдався” [25, с. 198].

Отже, українська політико-правова думка зафіксувала розходження в поглядах політичної та військової еліти на роль Української Національної Ради і Центрального Військового Комітету в переддень і в ході повстання. Так, К. Левицький, який у відсутність Голови Парламентарної репрезентації, Голови Української Національної Ради Є. Петрушевича, здійснював безпосереднє керівництво Радою, переоцінив роль Ради напередодні і в момент повстання, недооцінюючи водночас роль Центрального військового комітету в переддень і в ході повстання [18]. А один з послів УНР В. Охримович відверто стверджував, що “ані президія, ані велика більшість членів Української Національної Ради не бажали собі такого перевороту, був він свідомим і наміреним почином Військового Комітету” [26, с. 70].

Критично оцінював діяльність українського політичного проводу і Д. Паліїв, який вважав Листопадовий чин великим, але тимчасовим політичним успіхом галичан і підкреслював, що революція відбулася запізно. На його думку, причиною було те, що “офіційна політика нації спочивала в руках людей австрійської орієнтації” [27, с. 27], які орієнтувалися на Відень і затягували з повстанням.

Інший активний учасник національно-визвольних змагань В. Кучабський у монографії “Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918–1923 роках”, зазначав, що “легке захоплення Львова підрозділом української таємної спілки чисельністю приблизно 1 500 членів розцінювалося як успіх, що частково здивував самих заколотників, оскільки вони розраховували швидше на невдачу” [28, с. 98]. Підставою для невтішного висновку було те, що “українці жодним чином не виявилися готовими ні до того, що безпосередньо після перевороту повинна розпочати свою діяльність у країні єдина військова організація з єдиним командуванням, ні до того, що терміново повинна була розпочатися всеохоплююча, попередньо детально спланована, військова операція в самому Львові та на річці Сян, аби обов’язково зірвати очікуване польське повстання у Львові та запобігти військовому наступу на річці Сян війні з Польщею за Східну Галичину” [28, с. 98.].

Висновки. З такою категоричністю суджень важко погодитися. Та все ж, на підставі наукових досліджень сучасних українських учених А. Байла, М. Галушак, О. Дедика, С. Костя, М. Кравчука, М. Литвина, О. Медвідь, К. Науменка, О. Сухого, Я. Тинченка, А. Трембецького та ін., в яких опосередковано йдеться про цивільно-військові відносини між Українською Національною Радою і Центральним Військовим Комітетом, доходимо висновку, що військова політика ЗУНР була недостатньо скоординованою і послідовною. У цьому крилася, попри внутрішню слабкість національного руху, збройну агресію з боку Польщі, Румунії, Угорщини і непрості зовнішньо-політичні фактори, одна із причин падіння новоутвореної української держави в Галичині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білошицький В.І. Цивільно-військові відносини в Україні. Історичні витоки та сучасність. *Держава і право*. Випуск 75, 2017. С. 83-92. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001066666>.
2. Кравчук М.В. Військова політика в державотворенні України 1917- 1921 рр. (історико-правове дослідження). Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. [м. Тернопіль, 20-21 квіт. 2018 р.]. Тернопіль: ТНЕУ, 2018. С. 45-50. <http://dSPACE.tneu.edu.ua/handle/316497/25463>
3. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: історія / кер. автор. кол. й відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. 628 с.
4. Галушак М. Погляди на збройну боротьбу у військово-політичній думці ЗУНР (листопад 1918 Р. – липень 1919 р) *Українознавство. Історичні студії*. 4(65), 2017. С. 142-151. URI: <https://orcid.org/0000-0002-6255-8101>.

5. Лозинський М. Галичина в роки 1918–1920. Львів, 1922. 228 с.
6. Діло, 1918. 20 жовтня.
7. Wrzosek M. Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918-1921. Warszawa, 1992. 318 s.
8. Литвин М. Український та польський істеблшмент у період “Великої війни” і національно-демократичних революцій (1914-1918 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* Вип. 13, Ч. 1, 2003. С. 155-174.
9. Діло, 1918. 30 жовтня.
10. Кузьма О. Листопадові дні. Львів, 2003. 443 с.
11. Кравчук М. Армії в державотворенні Західноукраїнської Народної Республіки: організаційно-правові засади. *Актуальні проблеми правознавства. Збірник наукових праць ЮФ ТНЕУ.* Тернопіль, 2017. Випуск 3. С. 25-30. URI: <http://dspace.tneu.edu.ua/handle/316497/25463>.
12. Левицький К. Великий зрив (До історії української державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). Львів: Червона калина, 1931. С. 113–114.
13. Расевич В. Історична археологія ЗУНР Листопадовий чин, здвиг чи переворот? 31 жовтня 2018 26931 https://zaxid.net/statti_tag50974.
14. Макух Іван. На народній службі. Дітройт: Видання вільної української громади Америки, 1958. 627с.
15. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв’язані з Першим листопада 1918 р. Львів, 2003. 336 с.
16. Калакура О. Польсько-українська конфронтація в умовах утворення ЗУНР та її злуки з УНР (1918-1919). *Науковий часопис Національного Педагогічного Університету ім. М.П. Драгоманова: До 170-річного ювілею. Серія 6: Історичні науки.* Київ: НПУ. Вип. 3, 2006. С. 131-144.
17. Луцький М.І. Право і система законодавства Західно-української Народної Республіки: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 288 с.
18. Карпенко О.Ю., Волосянко Л.Р. Листопадовий зрив. (1918): Історіографія. https://chtyvo.org.ua/authors/Volosianko_Lidiia/Lystopadovy_zryv_1918_istoriohrafia. PDF.
19. Зайцев О. Екзильний уряд ЗУНР і українські політичні організації Галичини (1919–1923). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 6. Львів, 2000. С. 188–194.
20. Заклинський М. Дмитро Вітовський. Громадський діяч, стрілецький ідеолог, вождь Листопадового зриву, секретар військових справ ЗОУНР. Нью-Йорк: Червона Калина, 1967. 209 с.
21. Дольницький М. Військова підготовка Листопадового Зриву та її здійснення. Українська Галицька армія: матеріали до історії: Т. 1. Вінніпег, 1958. С. 49–59
22. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919. Львів: Червона Калина, 1933. Нью-Йорк: Око, 1966. 179 с.
23. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Українські січові стрільці. Київ: Знання, 1992. 48 с.
24. Медвідь О.В. Військово-політична діяльність Дмитра Палієва: дис.... канд. іст. наук. Дрогобич, 2003.192 с.
25. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на Західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. К.: Либідь, 1993. 403 с.
26. Макарчук С.А. Українська республіка галичан: [нариси про ЗУНР]. Львів: Світ, 1997. 190 с.
27. Паліїв Д. УСС на розстайній дорозі. Спомини з-перед 20 літ. Календар “Батьківщина” на 1937 рік. Львів, 1936. С. 40–42.
28. Кучабський В. Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918–1923 роках. Львів, 2015. 448 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Мельник А.І., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.20>

ПРИНЦИПИ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Назаренко О.А.,
*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри теорії, історії та філософії права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-8496-9940*

Назаренко О.А. Принципи правотворчої діяльності: теоретико-правова характеристика.

У статті здійснюється теоретико-правова характеристика принципів правотворчої діяльності, зокрема зосереджується увага на визначенні розуміння правотворчої діяльності з нормативної позиції та наукових підходів, розкритті притаманних для неї різновидів принципів закріплених у законодавстві, які забезпечують процеси її реалізації. Оскільки, кожен з них слугує основою для формування якісного та ефективного законодавства, яке ставить собі за мету уникнення різного роду прогалин та колізій.

Зазначається, що правотворча діяльність представляється такою діяльністю, яка здійснюється відповідними суб'єктами до яких належать органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи та інші суб'єкти, які передбачені законом щодо видання нормативних актів. Кожен з них приймає нормативно-правові акти різної юридичної сили, зокрема закони та підзаконні нормативні акти, які посідають відповідне місце в ієрархії законодавства.

Детально розкривається значення принципів правотворчої діяльності, зокрема відмічається, що кожна демократична та правова держава не може обійтись без них в процесі прийняття нормативно-правових актів. Автором був взятий за основу перелік принципів визначених законодавцем, зокрема здійснено характеристику принципу верховенства права, який полягає у реалізації основних ідей, уявлень про цінність та ідеали норм права, а також частково включає принцип законності, що передбачає дотримання законів, принцип юридичної визначеності, який вимагає чіткого формулювання змісту норм права, принцип запобігання зловживанню повноваженнями, який спрямований на недопущення прийняття протиправних рішень, принцип рівності та недискримінації стосовно забезпечення однакових умов для реалізації прав та свобод людини, принцип доступу до правосуддя щодо непорушності реалізації права людини на звернення до суду. Окремо, розглядаються принцип пріоритетності утвердження прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів, які мають особливе суспільно-політичне значення. Також, здійснено аналіз принципів демократизму, пропорційності, необхідності та обґрунтованості, системності, науковості, ресурсної забезпеченості. Визначено, що всі закріплені принципи у своїй сукупності спрямовані на забезпечення інтересів суспільства та встановлення порядку в сфері правотворчої діяльності.

Ключові слова: правотворча діяльність, суб'єкти правотворчої діяльності, принципи правотворчої діяльності, принцип верховенства права, пріоритетність утвердження прав і свобод людини, міжнародні стандарти, демократичність, пропорційність, необхідність та обґрунтованість, системність, наукове забезпечення, ресурсна забезпеченість.

Nazarenko O.A. Principles of law-making activity: theoretical and legal characteristics.

The article provides a theoretical and legal description of the principles of law-making activity, in particular, it focuses on defining the understanding of law-making activity from a normative and scientific perspective, revealing the inherent varieties of principles enshrined in legislation that ensure the processes of its implementation. Since each of them serves as the basis for the formation of high-quality and effective legislation, which aims to avoid various kinds of gaps and conflicts.

It is noted that law-making activity is an activity carried out by relevant entities, which include state authorities, local self-government bodies, their officials and other entities provided for by law in relation to the issuance of regulatory acts. Each of them adopts regulatory acts of varying legal force, in particular laws and subordinate regulatory acts, which occupy a corresponding place in the hierarchy of legislation.

The importance of the principles of law-making is revealed in detail, in particular, it is noted that every democratic and legal state cannot do without them in the process of adopting regulatory legal acts. The author took as a basis the list of principles defined by the legislator, namely, the characterization of the principle of the rule of law, which consists in the implementation of the basic ideas, ideas about the value and ideals of legal norms, and also partially includes the principle of legality, which provides for compliance with laws, the principle of legal certainty, which requires a clear formulation of the content of legal norms, the principle of preventing abuse of power, which is aimed at preventing the adoption of unlawful decisions, the principle of equality and non-discrimination regarding the provision of equal conditions for the implementation of human rights and freedoms, the principle of access to justice regarding the inviolability of the implementation of the human right to appeal to court. Separately, the principle of priority of the establishment of human rights and freedoms, compliance with international standards, which have special socio-political significance, is considered. Also, an analysis of the principles of democracy, proportionality, necessity and justification, systematicity, scientificity, and resource availability was carried out. It was determined that all the established principles in their entirety are aimed at ensuring the interests of society and establishing order in the sphere of law-making activity.

Key words: law-making activity, subjects of law-making activity, principles of law-making activity, principle of rule of law, priority of affirmation of human rights and freedoms, international standards, democracy, proportionality, necessity and justification, systematicity, scientific support, resource availability.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день в сучасній юридичній науці продовжують втілюватись в життя різні наукові дослідження, які стосуються проблемних питань пов'язаних з таким значимим для держави та суспільства явищем, як правотворча діяльність. Зокрема, рівень якості та ефективності її здійснення залежить від фахової компетенції значної кількості уповноважених на те владних суб'єктів. Оскільки, саме держава в особі своїх владних органів, їх посадових осіб, за участі органів місцевого самоврядування, інших визначених Конституцією та законом суб'єктів правотворчої діяльності, громадянського суспільства втілюють дійсну політику правової досконалості. У зв'язку з чим виникає потреба поглянути не тільки на професійний аспект роботи згаданих вище суб'єктів, але й наголосити на значимості наявності у них правової культури, правосвідомості та моралі. Як наслідок, не потрібно забувати, що результатом уособлення їх вище зазначених професійних властивостей будуть видані ними законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти від яких залежатиме характер організації всіх напрямів життєдіяльності суспільства. Також, важливо пам'ятати, що для забезпечення функціонування демократичної політичної системи важливе значення посідає саме система законодавства. Як наслідок, звертаємось до правотворчої діяльності, яка в процесі власної реалізації за допомогою відповідних принципів повинна забезпечити легальність всіх законотворчих та нормотворчих процесів, які відбуваються в державі. Здійснення якісного контролю над ними видається достатньо проблематичним завданням, яке потребує подальшої щільної уваги до свого розв'язання. Актуальним залишається питання забезпечення існування надійної ієрархії нормативно-правових актів, які загалом мають бути підготовлені на достатньо кваліфікованому юридичному рівні, відповідати та не суперечити Конституції, забезпечувати дотримання субординації, а також не містити різного роду розбіжностей та прогалин. Оскільки, саме протиріччя негативно впливають на загальний стан законодавства, тим самим ставлять більші високі вимоги до правотворчості, яка має не тільки уникати можливості їх утворення, але й забезпечувати шляхи ліквідації у разі потреби.

Таким чином, потрібно наголосити на значенні принципів правотворчої діяльності, які приймають безпосередню участь в процесі прийняття законів та підзаконних актів, а також підкріплюють своїм існуванням фундамент непохитності юридичної сили всіх нормативно-правових актів. Саме тому, важливо розкрити їх зміст та значення для роботи суб'єктів правотворчої діяльності, а також цінність при прийнятті якісних нормативно-правових актів.

Мета дослідження – здійснити теоретико-правову характеристику принципів правотворчої діяльності, зокрема розкрити загальне уявлення про правотворчу діяльність через нормативне закріплення, різні наукові підходи до особливостей її розуміння та сутності кожного з існуючих видів притаманних для неї принципів, а також відобразити вплив на стан суспільного життя.

Стан опрацювання проблематики. В юридичній науці питанням про принципи правотворчої діяльності протягом тривалого часу цікавились різні вчені, які присвятили їм значну кількість наукових праць. Так, теоретико-правову основу дослідження складають праці таких учених-правників: Кот О.О., Колодій А.М., Риндюк В.І., Гусаров С.М., Чабур С.В., Луць Л.А., Томкіна О.О., Плавич В.П., Плавич С.В., Погорєлова З.О., Юшкевич І.О та багато інших. Враховуючи численну кількість наукових праць, які пов'язані з дослідженням принципів правотворчої діяльності можна зазначити, що у сучасній юридичній теорії їй досі залишається актуальною потреба у подальшому її дослідженні.

Виклад основного матеріалу. Особливе значення в процесі реалізації тенденцій демократичного розвитку держави та громадянського суспільства відіграють питання пов'язані зі здійсненням правотворчої діяльності. Разом вони покликані забезпечити прийняття якісних та ефективних нормативно-правових актів, які надійно врегулюватимуть різні сфери суспільного життя. Також, відображати собою масштабний та тривалий процес роботи компетентних, уповноважених суб'єктів у сфері підготовки та видання законів і підзаконних нормативних актів. Так, кожен з них повинен дотримуватись певних принципів, зокрема при вчиненні правотворчих дій в незалежності від його місця в ієрархії органів влади. Саме принципи правотворчої діяльності відіграють ключове значення для прийняття кваліфікованих нормативно-правових актів, які будуть відповідати правам і свободам людини, її інтересам та соціальним цінностям.

Так, перш ніж перейти до розгляду принципів правотворчої діяльності необхідно звернутись до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про правотворчу діяльність», у якому зазначено: правотворча діяльність – це діяльність, що здійснюється суб'єктом, визначеного статтею 4 цього Закону, з метою: 1) планування розроблення та прийняття (видання) нормативно-правових актів; 2) розроблення проектів нормативно-правових актів; 3) прийняття (видання) нормативно-правових актів; 4) ведення обліку нормативно-правових актів; 5) здійснення правового моніторингу. Так, відповідно до ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правотворчу діяльність» передбачено, що суб'єктами правотворчої діяльності є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи та інші суб'єкти, наділені Конституцією України та (або) законом повноваженнями щодо прийняття (видання) нормативно-правових актів [1]. З наукової точки зору, зокрема В.І. Риндюк пропонує загальне уявлення про правотворчу діяльність, як таку діяльність, що здійснюється органами публічної влади (органами місцевого самоврядування та органами державної влади), змістом якої є реалізація їхніх (владних) державно-владних повноважень щодо ухвалення загальнообов'язкових рішень у юридичній формі підзаконних та законодавчих актів, способом здійснення цієї діяльності є правотворча техніка, об'єктом – законодавство, результатом – новий якісний стан законодавства (щодо форми та/або змісту), а метою – належний у суспільстві правопорядок, умовою встановлення якого є ефективне та якісне законодавство [2, с. 141]. Також, С.М. Гусаров вважає, що мета, зміст та результати правотворчої діяльності зумовлюється різного роду факторами, які існують у різних сферах суспільства, серед яких: правова культура населення, рівень розвитку державно-правових інститутів, форма державного правління, режиму, устрою, характер ментальності суспільства. Від урахування цих факторів залежить ефективність правотворчої діяльності, а також принципів правотворчої діяльності, додержання яких допомагає уникати створення неефективних правових норм та помилок та, крім цього, сприяє підвищенню правової культури юридичних та фізичних осіб [3, с. 45]. Як зазначає Н.С. Кузнецова нові нормативно-правові акти формуються не лише у процесі правотворчості, зокрема, які містять норми права, що ліквідують наявні прогалини у правовому регулюванні суспільних відносин, забезпечуючи функцію їх актуальної правової регламентації, а й через внесення необхідних змін до чинних актів, якими усуваються застарілі механізми та протиріччя між окремими правовими нормами [4, с. 7]. Таким чином, варто відмітити, що правотворча діяльність представляє собою досить об'ємне та потужне правове явище, яке охоплює значну кількість учасників правотворчої діяльності, зокрема, як передбачено у ч. 1 ст. 4 Закону України «Про правотворчу діяльність» до них відносяться: 1) суб'єкт правотворчої діяльності; 2) суб'єкт правотворчої ініціативи; 3) суб'єкт забезпечення правотворчої діяльності; 4) заінтересовані особи [1]. Кожен з них має власні компетенції, які реалізуються не тільки в

можливості встановлених суб'єктів правотворчої діяльності на видання нормативних актів, але й у залученні інших учасників, органів влади, які передбачені у відповідності до Конституції та закону, зокрема мова йде про суб'єктів правотворчої ініціативи, окремо суб'єктів забезпечення правотворчої діяльності, що стосується виконання різних завдань допоміжними органами експертного, наукового, консультативного та іншого характеру, а також приєднання зацікавлених фізичних та юридичних осіб на яких буде впливати прийнятий нормативно-правовий акт.

Разом з тим, варто окремо зосередити увагу на розгляді саме принципів правотворчої діяльності, оскільки прийняття законів та підзаконних нормативно-правових актів представляють собою певні процеси, які мають бути реалізовані за їх безпосередньою участю. Крім того, беззаперечним є той факт, що будь-яка сучасна демократична та правова держава має здійснювати свою правотворчу діяльність на підставі основоположних принципів, які визначають характерні, специфічні особливості та напрямлення для роботи у цій сфері. Для правотворчої діяльності притаманна значна кількість принципів, які містяться у сучасному законодавстві та представляють різні підходи до їх виокремлення у науковій літературі. Так, зазначається, що під принципами у правотворчій діяльності розуміються положення та ідеї, які покладені в основу всієї правотворчості, є невід'ємними від неї та забезпечують її ефективність [5, с. 65]. За основу візьмемо ст. 3 Закону України «Про правотворчу діяльність» відповідно до якої правотворча діяльність здійснюється відповідно до таких принципів: 1) верховенства права, що включає але не виключно, принципи законності, юридичної визначеності, запобігання зловживання повноваженнями, рівності перед законом та недискримінації, доступу до правосуддя; 2) пріоритетності утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини; 3) демократичності; 4) пропорційності; 5) необхідності та обґрунтованості; 6) системності; 7) наукового забезпечення; 8) ресурсної забезпеченості [1]. Надалі потрібно більш детально зупинитись на зазначених законодавцем принципах правотворчої діяльності. Так, перш за все варто розпочати з розкриття принципу верховенства права, який закріплений у ст. 8 Конституції та містить положення про те, що в Україні визнається та діє принцип верховенства права [6]. З наукової точки зору, як зазначає С. В. Чабур верховенство права представляється одним з фундаментальних принципів правотворчості, визначає загальну спрямованість та її зміст. Також, відмічається, що насамперед правотворча діяльність органів державної влади повинна ґрунтуватись на конституційних положеннях та нормах інших законів України, зокрема вони повинні враховувати ієрархію нормативно-правових актів у своїй правозастосовній діяльності [5, с. 69]. Також, варто погодитись з позицією, яку висловлюють В.М. Казарян, В.В. Зернюк, Д.Є. Лазовський про те, що верховенство права можна розкрити, як комплексний принцип права, що ґрунтується на загальноновизнаних правових цінностях, об'єднує загальні принципи права як засадничі обов'язкові вимоги до нормотворчості, правового регулювання, реалізації та застосування права й має на меті обмеження свавілля державної влади і захист прав людини [7, с. 51]. У правотворчій діяльності мета принципу верховенства права полягає в утвердженні такого правопорядку, який обмежує абсолютизм державної влади, ставить її під контроль суспільства, створюючи для цього відповідні правові механізми [8, с. 84]. Висвітлений принцип дійсно посідає особливе значення для реалізації процесів правотворчої діяльності, оскільки вимагає дотримання основних ідей, уявлень про цінність та ідеали норм права, відображення засад справедливості в положеннях законодавства.

Стосовно принципу законності, як зазначають В.П. Плавич та С.В. Плавич всі дії суб'єктів правотворчої діяльності без винятку відбуваються на підставі законодавства та в межах загально визначених конституційних норм. Проте, визначаючи поняття законності правотворчої діяльності, його застосовують широкому та вузькому значеннях. Так, у першому випадку мова йде про відповідність правотворчості загальним конституційним принципам правової та демократичної держави, а у іншому, більш вузькому значенні представляє насамперед, дотримання законодавчої процедури (порядок розробки, обговорення, прийняття та оприлюднення нормативно-правових актів), а також дотримання ієрархії правових актів [8, с. 84]. Також, Є.С. Шуберт важливо під час нормопроєкування (складання) нормативно-правових актів додержуватись їх ієрархії та ухвалення законним шляхом відповідно до конституційно закріпленого процесу правотворчості. Не лише забезпечення верховенства Конституції в процесі правотворчості передбачає принцип законності, але й наявність механізму перевірки Конституційним Судом нормативно-правових актів щодо відповідності їх Конституції [9, с. 171]. Таким чином, принцип законності вимагає перш за все дотримання законів, а це означає, що процедура та кінцевий результат у вигляді прийняття

нормативно-правових актів має відповідати Конституції та не суперечити положенням чинного законодавства.

Розглядаючи принцип юридичної визначеності варто зазначити, що він представляє собою структурну частину принципу верховенства права, який вважається одним з ключових принципів права. Так, на думку У.Б. Андрусів та С.Є. Федик в широкому розумінні принцип юридичної визначеності потрібно розглядати, як сукупність вимог до організації та функціонування правової системи з метою забезпечення стабільного правового становища особи та її захисту від можливих проявів свавілля, шляхом вдосконалення процесів правотворчості та правозастосування [10, с. 19]. Такі вимоги розподіляють на три групи: до визначення законодавства, до визначеності повноважень та до визначеності судових рішень. Вимоги до визначеності законодавства – чітке формулювання правової норми; чітке формулювання умов, за яких здійснюється обмеження чи позбавлення свободи; обов'язковість оприлюднення нормативно-правових актів; недопущення внесення непередбачуваних змін до законодавства; несуперечність та стабільність правових норм. Вимоги до визначеності повноважень – чіткій розподіл повноважень між гілками державної влади; спеціально-дозвільний тип правового регулювання діяльності органів державної влади; чітке визначення дискреційних повноважень та їх винятково законодавче закріплення. Вимоги до визначеності судових рішень – визначений їх характер; неможливість скасування остаточного судового рішення, їх виконання; однозначність (послідовність) правозастосування [11, с. 23-24]. Так, можна побачити, що принцип юридичної визначеності полягає у чіткому та однозначному формулюванні змісту норм права, недопущенні різних суперечностей між ними, як наслідок відсутність можливості притягнення до відповідальності без дотримання процедури передбаченої їх приписами.

Принцип запобігання зловживанню повноваженнями будучи складовою принципу верховенства права міститься у ч. 2 ст. 19 Конституції України, де зазначається, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у способи, що передбачені Конституцією та законами України [6]. В теорії права зловживання правами та повноваженнями також не відносяться до правопорушень. У загальній теорії права зловживання правом характеризують, як діяння правомочного суб'єкта, спрямоване на задоволення ним інтересу в межах свого суб'єктивного права, але в суперечності з призначенням суб'єктивного права та з використанням таких способів його реалізації, які виходять за законні межі здійснення і завдають шкоди іншим особам, порушуючи їх суб'єктивні права [12, с. 222]. Варто погодитись з думкою, яку висловлюють О.О. Кот та А. М. Колодій стосовно того, що як складник верховенства права, запобігання зловживанню повноваженнями, у правотворчій діяльності передбачає закріплення повноважень у спосіб, що унеможливує необґрунтовані, несправедливі, незаконні, а тим більше волюнтаристські та тоталітарні рішення [13, с. 23]. Даний принцип спрямований на недопущення прийняття протиправних рішень, які б могли негативно впливати на інтереси суспільства, а саме права і свободи громадян у демократичній державі.

Принцип рівності та недискримінації закріплюється у положеннях ст. 21 та 24 Конституції України [6] та активно досліджується сучасною наукою. Так, О.М. Бачинська висловлює думку, що хоч і є ці принципи близькими, але відрізняються за своєю суттю та мають різний зміст. Зокрема, якщо принцип рівності ґрунтується на створенні рівних умов для реалізації особою належних їй прав, то принцип недискримінації створює умови, за яких встановлюється неприпустимість обмежень прав та обов'язків людини залежно від соціальних та антропологічних ознак. Останній тісно пов'язаний не тільки з принципом рівності, а й із засадами об'єктивності, справедливості, поваги до прав людини, пропорційності та верховенства права [14, с. 167]. Також, варто погодитись з думкою, яку висловлює Б.В. Малишев щодо принципу недискримінації, який означає заборону необґрунтованого різного ставлення (встановлення винятків, розрізень, переваг, обмежень) до осіб, які перебувають в однаковій ситуації, або однакового підходу до осіб, які знаходяться в різних ситуаціях. Крім того, стосовно принципу рівності її можна представити формулою відповідно до якої: суб'єкти повинні перебувати лише за рівних умов в рівному становищі. Законодавець зобов'язаний у разі, якщо умови не є рівними запроваджувати різний правовий статус, надаючи переваги більш залежним та слабким суб'єктам з метою недопущення порушення принципу рівності та не допустити недоброчесної конкуренції [15, с. 27]. Зазначений принцип передбачає забезпечення однакових можливостей для реалізації прав та свобод людини і громадянина, а саме недопущення їх неправомірного обмеження в супереч їх інтересам.

Принцип доступу до правосуддя передбачений ч.1 та ч.2 ст. 55 Конституції України [6] права і свободи людини і громадянина захищаються судом. З наукової точки зору, як зазначає Р.М. Москаль забезпечення доступу до правосуддя слід розглядати як позитивне зобов'язання держави, якому кореспондує низка прав, а саме таких, як на недискримінаційне поводження, ефективний засіб правового захисту, справедливий суд тощо [16, с. 43]. Вчені П.В. Хотинець, І.Л. Невзоров, В.В. Лазарев дослідивши підходи Верховного Суду до юридичної природи категорії «доступ до правосуддя» було встановлено, що вона включає право розпочати судовий процес і брати в ньому участь; право звертатись до суду не може бути обмежене навіть у воєнний час; право на судовий захист може бути процесуальними нормами, але такі обмеження мають бути законними та ефективними і не повинні порушувати суть цього права [17, с. 385]. Принцип доступу до правосуддя посідає особливе місце в забезпеченні реалізації конституційних прав та свобод людини з метою непорушності демократичних засад суспільного життя.

Принцип пріоритетності утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини відіграють особливу роль для функціонування держави та громадянського суспільства. У ч. 2 ст. 3 Конституції України [6] проголошується, що утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Як зазначає О.Г. Юшкевич принцип пріоритетності утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини є одним із ключових принципів правотворчої діяльності. Також, стверджує, що при розробці нових законодавчих актів чи внесенні змін до чинного законодавства, головною метою є захист та утвердження прав людини. Це забезпечує баланс між інтересами суспільства та держави, забезпечує реалізацію основних демократичних цінностей та зменшує ризики зловживань з боку влади [18, с. 167]. І.О. Наливайко та Н.А. Братішко зазначають, що міжнародні стандарти прав людини – це норми, що передбачають загальнодемократичні вимоги та обов'язки держав, які повинні з урахуванням особливостей свого суспільного ладу, національного розвитку бути втіленими в своїх системах [19, с. 416]. Реалізація даного принципу в процесі правотворчої діяльності покликане максимально позитивно впливати на стан формування законодавства, яке буде сприяти уніфікації підходів до налагодження надійного механізму по забезпеченню прав людини.

Наступним значимим принципом правотворчої діяльності є принцип демократичності. Так, в сучасній науці, як зазначає З.О. Погорелова демократизм розглядається, як фундаментальний принцип нормотворчої діяльності, який легітимує суб'єктів нормотворчості і створює основу для їх легальної діяльності. Народ України, відповідно до ст. 5 Конституції України, як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування [20, с. 54-55]. Також, варто погодитись з думкою В.П. Плавич та С.В. Плавич, які зазначають, що основоположним принципом сучасної правотворчості є демократизм самої правотворчої процедури, який передбачає участь громадян, державних та недержавних організацій у процесі правотворчості, ступінь забезпечення демократичного порядку підготовки та прийняття правових актів: врахування суспільної думки й інтересів широких верств населення [8, с. 84]. Висвітлений принцип демократизму відображає значимість волі народу для забезпечення легального процесу видання нормативно-правових актів, які покликані відображати їх права та інтереси за допомогою належного виконання уповноваженими суб'єктами покладених на них обов'язків.

Принцип пропорційності в сучасній науковій думці посідає значиме місце. Так, варто підтримати позицію, яку висловлює Б.І. Чупира про те, що саме принцип пропорційності у правотворчості виконує функцію обмежувача державної влади, який покликаний запобігати прийняттю законів, які можуть створювати можливості надмірного втручання у права громадян. У правотворчій діяльності застосування принципу пропорційності передбачає: визначення меж допустимого обмеження прав з урахуванням конкретних обставин; оцінку ефективності запропонованих заходів; аналіз необхідності втручання у права та свободи [21, с. 151]. Важливість призначення принципу пропорційності полягає у встановленні гармонії між інтересами громадян та діяльністю представників влади, щоб уникнути порушення юридичного балансу у їх взаємовідносинах.

Характеризуючи принцип необхідності та обґрунтованості слід підтримати думку, яку висвітлюють О.О. Кот та А.М. Колодій з приводу того, що є всі підстави стверджувати, що принцип необхідності та обґрунтованості у правотворчій діяльності передбачає розробку та прийняття нормативно-правових актів, що є значущими, актуальними, об'єктивно зумовленими, такими, що

відповідають реальним суспільним відносинам і розраховані на їх охорону та сучасне врегулювання [13, с. 27]. Також, реалізація цього принципу має значення для забезпечення організації належного рівня роботи державних органів та впливає на якість дотримання прав і свобод людини.

Принцип системності спрямований на встановлення в процесі реалізації правотворчої діяльності забезпечення моніторингу за нормативно-правовими актами, які здійснюють врегулювання однакової сфери суспільних відносин з метою їх гармонізації та досягнення комплексного нормативного результату. Як зазначає З.О. Погорелова плановість нормотворчої діяльності має узгоджуватись з системністю, тобто, мова йде про зовнішню системність (внутрішня стосується викладення матеріалу в самому нормативному акті), а саме як про процес систематизації законодавства, про своєчасність прийняття усього комплексу нормативно-правових актів, зокрема врегулювання суспільних відносин, що потребують уточнення у зв'язку з новими реаліями та вимогами, а також своєчасного перегляду для видалення застарілих, неузгоджених приписів, які не відповідають своєму місцю у правовій системі [20, с. 57]. Таким чином, можна побачити, що дотримання принципу системності у правотворчій діяльності має дійсно значиме практичне значення для забезпечення якості, як самого законодавства, так і результатів його реалізації.

Принцип наукового забезпечення на сьогоднішній день набирає все більшої значимості для гарантування високої якості та ефективності нормативно-правових актів, які приймаються державою. Саме тому, важливо забезпечувати його існування в правотворчій діяльності. Варто підтримати думку, яку висловлює О.О. Томкіна, що принцип наукового забезпечення представляється якісним критерієм утілення в праві суспільних потреб та інтересів, оскільки вимагає вироблення об'єктивно зумовленого правотворчого рішення з урахуванням суспільних відносин, прогнозування відносин на найближчу та віддалену перспективи, особливостей реалізації їх цінностей у нормах права. Наукове забезпечення законотворчого процесу являє собою комплексний механізм, основним компонентами якого виступають такі види наукової діяльності, як науково-дослідницька, науково-методична, науково-консультаційна, науково-експертна [22, с. 44]. Науковий аспект має важливе значення для збагачення і удосконалення якості положень нормативно-правових актів та сприяє забезпеченню демократичного характеру їх прийняття.

Принцип ресурсної забезпеченості посідає не менш вагоме місце серед всіх вище зазначених принципів, оскільки відображає потребу у конкретних ресурсах для практичного виконання завдань органами державної влади та місцевого самоврядування. Зокрема, як стверджують О.О. Кот та А.М. Колодій правотворча діяльність буде плідною, ефективною, якісною, якщо буде забезпечена необхідним фінансовими, матеріальними, організаційним, кадровими, науковими та іншими заходами [13, с. 27]. Так, можна відзначити, що наявність ресурсного забезпечення покликана підтримувати належний рівень функціонування державних органів, зокрема у сфері правотворчої діяльності та підвищувати якість її реалізації.

Висновки. Отже, виходячи з всього вище викладеного, можна зазначити, що правотворча діяльність представляє собою сукупність різних передбачених законом владних суб'єктів, які уповноважені від її імені на видання законів та підзаконних нормативно-правових актів. Загалом, вона охоплює значну кількість учасників до яких, зокрема відносяться суб'єкт правотворчої діяльності, суб'єкт правотворчої ініціативи, суб'єкт забезпечення правотворчої діяльності, заінтересовані особи. Також, спрямована на ствердження, якості та ефективності нормативних актів, зокрема без створення колізій та прогалин. Крім того, вимагає дотримання принципів при функціонуванні процесів, що стосуються видання норм права, які впливають на загальний стан суспільного життя. Правотворча діяльність кожної сучасної демократичної держави не може здійснюватися без дотримання відповідних принципів, що містять основні положення та ідеї, які закладаються, як фундамент всіх правотворчих процесів. Зокрема, до таких основних принципів належать: принцип верховенства права, принципи законності, юридичної визначеності, запобігання зловживанню повноваженнями, рівності перед законом та недискримінації, доступу до правосуддя, пріоритетності утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини, демократичності, пропорційності, необхідності та обґрунтованості, системності, наукового забезпечення, ресурсної забезпеченості. Призначення кожного з цих принципів знайти своє відображення у правотворчій діяльності уповноважених владних суб'єктів, посприяти втіленню в положеннях законодавства ідей справедливості та підтриманню стабільного порядку в інтересах суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-ІХ. Дата оновлення: 19.04.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 18.01.2026).
2. Риндюк В.І. Правотворчість як вид юридичної діяльності: праксеологічний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2019. Випуск 4(44). С. 137-142. URL: <https://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/199747/199939> (дата звернення: 18.01.2026).
3. Гусаров С. М. Поняття та сутність правотворчості в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2015. № 3 С. 38-46. URL: <https://visnik.dduvs.edu.ua/index.php/visnyk/issue/view/26/46> (дата звернення: 19.01.2026).
4. Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання: збірник наукових праць/ за заг.ред. О.О. Кота, А. Б. Гриняка, Н.В. Міловської. Одеса: Видавничий дім «Гельветика» 2022. 226 с.
5. Чабур С.В. Принципи правотворчості. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»* 2017. № 2. С. 64-74. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/2_2017/8.pdf (дата звернення: 19.01.2026).
6. Конституція України: Редакція від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.01.2026).
7. Казарян В. М., Зернюк В. В., Лазовський Д. Є. Генеза принципу верховенства права. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 8. С. 46-51. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-8/10>.
8. Плавич В.П., Плавич С.В. Засадничі принципи правотворчої діяльності як основа її ефективності. *Альманах права.* 2012. Вип. 3. С. 83-87. <https://dspace.onu.edu.ua/handle/123456789/10301> URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/37d33ae1-47f7-4b81-8594-567f53af666b/content> (дата звернення: 21.01.2026).
9. Шуберт Є.С. Принципи підзаконної нормотворчості в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2020. Вип. 4. С. 168-172. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.4.29>.
10. Андрусів У.Б., Федик С.Є. Елементи принципу юридичної визначеності. *Часопис Київського університету права.* 2019. № 1. С. 19-16. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/183/168> (дата звернення: 21.01.2026).
11. Луць Л.А. Принцип правової визначеності: сучасний стан та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 8. С. 21-27. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/2>.
12. Бут Ю.А. Запобігання зловживанню повноваженнями як елемент верховенства права. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2025. Серія: Право. Вип. 91. Ч. 4. С. 220-226. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.4.30>
13. Кот О.О., Колодій А.М. Принципи правотворчої діяльності згідно Закону України «Про правотворчу діяльність». *Вісник Національної академії правових наук України.* 2024. № 2. Том. 31. С. 15-33. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2024-31-2-15>.
14. Бачинська О.М. Співвідношення принципів недискримінації та рівності у праві. *Підприємництво. Господарство. Право.* 2017. № 9. С. 165-168. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/9/34.pdf> (дата звернення: 23.01.2026).
15. Малишев Б.В., Москалюк О.В. Застосування норм права (теорія і практика)/ За заг. ред. Б.В. Малишева. Київ: Реферат, 2010. 260 с.
16. Москаль Р.М. Вимоги верховенства права стосовно доступу до правосуддя. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2020. № 2. (115). С. 36-49. DOI: <https://doi.org/10.33270/01201152.36>
17. Хотинець П.В., Невзоров І.Л., Лазарев В.В. Питання доступу до правосуддя в правових позиціях Конституційного Суду України та Верховного Суду. *Право та державне управління.* 2025. № 1. С. 381-387. DOI: <https://doi.org/10.32782/pdu.2025.1.53>.
18. Юшкевич І.О. Пріоритетність утвердження та забезпечення прав і свобод людини як принцип правотворчої діяльності. *Актуальні проблеми правотворчості в Україні: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції м. Вінниця, 29 листопада 2024.* Вінни-

- ця, 2024. С. 166-168. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/942e3003-1e6f-40ad-a0ef-552ed531b4bd/content> (дата звернення: 23.01.2026).
19. Наливайко О.І., Братішко Н.А. Поняття та особливості міжнародно-правових стандартів прав людини. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»* 2023. № 2. С. 411-416. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.71>.
 20. Погорелова З. О. Принципи нормотворчої діяльності органів державної влади. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2021. № 7. С. 52-60. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2021.7.52-60>.
 21. Чупира Б.І. Принцип пропорційності у правотворчій діяльності. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції м. Вінниця, 16 травня 2025р. Вінниця, 2025*. С. 150-152. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/23497> (дата звернення: 24.01.2026).
 22. Томкіна О.О. Наукове забезпечення законотворчого процесу як комплексний механізм. *Нове українське право*. 2022. № 5. С. 37-45. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.5.5>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 04.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Назаренко О.А., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.21>

ПРОСТОРОВІСТЬ ПРАВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Николина К.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-8603-1013
e-mail nykkatya@gmail.com*

Николина К.В. Просторовість права в умовах воєнного стану.

У статті в межах проблематики загальної теорії права здійснено аналіз взаємодії права і простору в умовах воєнного стану на прикладі повномасштабної війни в Україні. Обґрунтовано, що воєнний стан як винятковий правовий режим трансформує не лише механізм правового регулювання, а й матеріальне середовище його реалізації, утворюючи нові «нормативні простори» (укриття, блокпости, зони обмеженого доступу, тимчасово окуповані території) та змінюючи звичні режими мобільності. На підставі ідей просторового повороту та правової географії уточнено розрізнення категорій «простір» і «територія», а також показано, як абстрактні приписи (зокрема щодо цивільного захисту і заходів правового режиму воєнного стану) матеріалізуються у фізичній інфраструктурі та процедурних практиках доступу й контролю. Укриття інтерпретовано як простори реалізації права на життя та безпеку і водночас як індикатор ефективності правових гарантій, що залежить від просторової доступності (включно з проблемою зачинених укриттів під час повітряних тривог). Блокпости розглянуто як точки просторової концентрації юрисдикції, де перевірка документів, огляд речей і транспортних засобів перетворюють переміщення на юридично значущу дію та актуалізують дилему балансу між безпекою і правами людини через ризики широкого адміністративного розсуду. Зроблено висновок про формування в умовах війни специфічної «просторової легальності», за якої легальність набуває локалізованого та інфраструктурно-процедурного характеру.

Доведено евристичність концепції просторової справедливості для оцінювання нерівного доступу до захисту і послуг та непропорційного впливу обмежень у різних локаціях. Автором акцентовано увагу на тому, що просторові прояви права мають бути комунікативно зрозумілими для адресата (визначені межі, правила доступу, передбачувані наслідки). Відповідно, в статті запропоновано мінімальні критерії просторової справедливості як інструмент збереження верховенства права за надзвичайних умов, серед яких виокремлено доступність, рівність розподілу, процедурна рівність, компенсація. Таким чином, обґрунтовано актуальність наукового розвитку доктрин, здатних зберігати гуманістичне ядро права в умовах просторових трансформацій під час дії воєнного стану.

Ключові слова: просторовий поворот; правова географія; правовий простір; просторова легальність; воєнний стан; укриття; блокпости; просторова справедливість.

Nykolyna K.V. Spatiality of law in martial law.

Within the framework of general legal theory, the article analyzes the interaction between law and space under martial law, drawing on the experience of the full-scale war in Ukraine. It substantiates that martial law, as an exceptional legal regime, transforms not only the mechanism of legal regulation but also the material environment of its implementation, generating new “normative spaces” (shelters, checkpoints, restricted-access zones, temporarily occupied territories) and altering ordinary mobility regimes. Building on the ideas of the spatial turn and legal geography, the paper clarifies the distinction between the categories of “space” and “territory” and demonstrates how abstract legal prescriptions (in particular those relating to civil protection and measures under the martial law regime) are materialized

in physical infrastructure and in procedural practices of access and control. Shelters are interpreted as spaces in which the right to life and security is realized and, at the same time, as an indicator of the effectiveness of legal guarantees that depends on spatial accessibility (including the problem of locked shelters during air-raid alerts). Checkpoints are examined as nodes of concentrated jurisdiction where identity checks, inspections of belongings, and vehicle searches turn movement into a legally salient act and bring to the fore the dilemma of balancing security with human rights in view of the risks of broad administrative discretion. The article concludes that wartime governance fosters a specific form of “spatial legality,” in which legality becomes localized and dependent on infrastructure and procedure.

The paper further demonstrates the heuristic value of the concept of spatial justice for assessing unequal access to protection and services and the disproportionate impact of restrictions across different locations. Accordingly, the article proposes minimum criteria of spatial justice as a tool for preserving the rule of law under exceptional conditions, highlighting accessibility, distributive equality, procedural equality, and compensation. In this way, it outlines the urgency of developing scholarly doctrines capable of preserving the humanistic core of law amid spatial transformations under martial law.

Key words: spatial turn; legal geography; legal space; spatial legality; martial law; shelters; checkpoints; spatial justice.

Постановка проблеми. Повномасштабна військова агресія Російської Федерації проти України, що розпочалася у лютому 2022 року, кардинально змінила правові, соціальні та просторові аспекти функціонування держави і права. Насамперед, маємо розуміти, що воєнний стан як винятковий правовий режим вимагає не лише трансформації системи управління та забезпечення безпеки, а й переосмислення самої природи права у просторі.

В умовах війни право перестає бути суто нормативним феноменом й проявляється як просторово організована та матеріалізована структура. Як слушно зазначають Т.О. Дідич та С.Ю. Дворак, воєнний стан є особливою і виключною умовою, яка не лише впливає на практику дії права, але і одночасно перевіряє сталість і дієвість принципів і норм права, спроможності правового регулювання та правової системи в цілому [1, с.50].

Загальнотеоретична постановка проблеми полягає у тому, що класичні схеми дії права (норма – правовідносини – акт реалізації – відповідальність) недостатньо описують просторові аспекти надзвичайного правового регулювання. Зокрема, як однакова норма може породжувати різні юридичні результати залежно від місця застосування; як інфраструктурна відсутність (нестача та віддаленість укриттів, зруйновані комунікації) нівелює формальні гарантії прав людини; як блокпости перетворюють мобільність населення на юридично значущу дію і водночас породжують ризики свободи пересування тощо.

За цих умов необхідним є комплексне осмислення процесів формування та трансформації простору за допомогою правових норм з урахуванням просторового повороту, правової географії, а також концепцій просторової легальності (опис того, як легальність набуває просторових форм) та просторової справедливості (оцінка того, наскільки справедливо у просторі розподілено захист, ризики та доступ до прав).

Метою статті є здійснити загальнотеоретичний аналіз просторовості права в умовах воєнного стану, уточнити поняття просторової легальності й просторової справедливості та показати їх роль у осмисленні ключових воєнних феноменів.

Стан опрацювання проблематики. Питання взаємозв'язку права і простору в останні десятиліття отримали інтенсивний розвиток насамперед у західній правовій науці, передусім у рамках просторового повороту та правової географії. Зокрема, вказаний феномен у соціально-гуманітарних науках вивчали такі науковці, як Едвард Саїд, Мішель Фуко, Анрі Лефевр та інші. Концепції просторової справедливості розробляли Девід Гарві та Едвард У. Соджа, аналізуючи справедливий розподіл ресурсів та можливостей у просторі. Ніколас Бломлі є одним із ключових дослідників правової географії, що зосереджується на взаємозв'язку права, простору та влади. Ентоні Дж. Коланджело запровадив концепцію просторової легальності, що переосмислює ідею справедливого повідомлення про закон саме у просторовому вимірі.

Щодо просторового виміру права в українському дискурсі вагомими є напрацювання, які прямо або опосередковано вивчають просторовий підхід (В. Кравчук, О. Тихомиров, Ю. Оборотов, О. Богдан, Д. Белов тощо), а також праці, що аналізують вплив воєнного стану на право і правову систему (зокрема Т.О. Дідич, С.Ю. Дворак). Водночас системне загальнотеоретичне моделюван-

ня просторової легальності й просторової справедливості щодо воєнних практик правореалізації потребує подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Просторовий поворот у юридичній науці є відносно новим напрямом, що відображає зміну парадигми у розумінні взаємозв'язку права та простору. Він виник на перетині соціогуманітарних наук і пропонує нові можливості для дослідження права та державно-правових явищ[2, с.20].

На відміну від традиційного підходу, який зосереджувався на дії права в часі, просторовий поворот акцентує увагу на тому, як право конструює простір, а простір, своєю чергою, впливає на правові процеси. Це означає, що право не є абстрактним і універсальним, не є лише сукупністю текстів чи процедур, а пов'язане з конкретними місцями та контекстами. Для загальної теорії права це може означати, що ефективність правового регулювання залежить не лише від якості норм, а й від просторових умов їх реалізації. У мирний час просторовість часто не привертає значної уваги, бо здається природною. Війна робить її очевидною: право підвищує інтенсивність просторового впливу, трансформує межі дозволеного/забороненого, надає нові юридичні статуси окремим місцям та об'єктам, перетворює інфраструктуру на форму об'єктивації норм.

В умовах воєнного стану питання правового регулювання простору набувають особливої гостроти. Укриття стають життєво важливими зонами безпеки, блокпости є місцями контролю, а обмеження пересування – інструментом управління населенням та ресурсами. Ці заходи хоч і спрямовані на забезпечення національної безпеки та оборони, неминуче породжують складні правові та етичні виклики, пов'язані з дотриманням прав і свобод людини та міжнародного гуманітарного права. Для всебічного розуміння цих процесів, на нашу думку, необхідно першочергово визначити деякі ключові поняття.

Зокрема, поняття «правового простору» традиційно пов'язується з дією права як нормативно-го середовища в межах певної законодавчо визначеної території[3, с.6]. В той же час, В.Кравчук справедливо акцентує увагу на розрізненні категорій «простір» та «територія». Авторка пропонує визначити правовий простір на основі широкого праворозуміння як своєрідну соціальну структуру, яка охоплює простір смислів, зв'язаність конкретних правових домагань, залежностей, відносин та діянь різних правових суб'єктів[4, с.16].

У цьому контексті продуктивною є ідея поділу правового простору на взаємопов'язані субпростори: простір правових норм, простір судових/адміністративних рішень, інтегративний простір правової теорії, принципів і доктрин. Такий поділ показує, що просторовість права виникає не лише в процесах правозастосування, а й у доктринальному вимірі через те, як право концептуалізує територію, її межі та доступ[5].

У топологічному підході Д. Бурхардта «правовий простір» пропонується розуміти не як територію дії норм, а як множину правових елементів, визначальною рисою якої є взаємозв'язки між цими елементами. Такі взаємодії відбуваються через певні «комунікативні шляхи» (наприклад, коли норма тлумачиться у світлі іншої норми, судові рішення посилається на інші рішення, нові приписи формуються на основі принципів тощо)[6, с. 533]. Вважаємо, що ці погляди можуть бути продуктивними також для аналізу в умовах воєнного стану, оскільки дозволяють описувати просторовість права як структуру зв'язків між нормами, інституційними практиками та конкретними просторами (укриття, блокпости тощо).

В рамках взаємодії простору і права актуальним є поняття просторової легальності, яку можливо визначити як спосіб існування й реалізації права, за якого легальність набуває виразних просторових форм і безпосередньо залежить від них. У воєнний час легальність проявляється не лише як відповідність окремих актів та дій законодавству, а як матеріалізований у просторі режим доступу, контролю та захисту. Важливо, що у надзвичайних режимах просторові прояви права повинні бути такими, щоб людина мала можливість розпізнати межі дозволеного або забороненого, зрозуміти процедуру доступу, контролю та передбачити юридичні наслідки у конкретному просторі.

Як ми вже зазначали, в умовах повномасштабної війни правові норми, що регулюють надзвичайний стан, безпосередньо трансформують фізичний простір, створюючи нові категорії місць та обмежуючи традиційні форми взаємодії з ними.

Укриття є показовим прикладом матеріалізації права: забезпечення права на життя і безпеку у разі повітряної загрози залежить від наявності та доступності конкретної інфраструктури. Їхнє функціонування та доступність регулюються низкою правових актів, зокрема Кодексом цивільно-

го захисту України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій розробляє та затверджує вимоги до різних типів захисних споруд. Однак, незважаючи на чіткі правові вимоги, практична реалізація забезпечення укриттів в Україні стикається зі значними викликами. Безперечно, однією з головних проблем є недостатнє фінансування, що обмежує можливості для будівництва нових, ремонту та належного облаштування існуючих захисних споруд. Досвід українців також засвідчує, що укриття часто є зачиненими під час повітряних тривог, що ставить під загрозу життя цивільного населення.

На нашу думку, важливо зауважити, що ефективність та легітимність надзвичайних законів залежать не лише від формулювання їхнього тексту, а й від їхньої фізичної реалізації та наявності реальних механізмів взаємодії суспільства з їхніми просторовими проявами. Таким чином, укриття є не просто інженерними спорудами, а просторами, що втілюють право на життя та безпеку. Звідси випливає доктринальний наслідок: рівність прав має включати рівність доступу до захисту у просторі.

Іншим прикладом трансформації правового простору в умовах воєнного стану є блокпости, які виконують функції контролю та забезпечення безпеки на певних територіях. Однак їхнє функціонування несе як переваги для безпеки, так і потенційні ризики для прав людини. Правовою основою для функціонування блокпостів в Україні є Закон України «Про правовий режим воєнного стану». Цей Закон дозволяє встановлення особливого режиму в'їзду та виїзду, обмеження свободи пересування, а також перевірку документів, огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів. Кабінет Міністрів України деталізує ці заходи у своїх постановах, визначаючи блокпост як посилений контрольно-пропускний пункт, який за рішенням військового командування тимчасово встановлюється на вході/виході (в'їзді/виїзді) на територію/з території, де введено воєнний стан і встановлено особливий режим, на якому облаштовуються місця для перевірки осіб, транспортних засобів, багажу та вантажів, позиції вогневих засобів та бойової техніки[7].

Серед основних функцій блокпостів можемо виокремити наступні: повне або часткове блокування в'їзду/виїзду в окремі місцевості, запобігання перевезенню зброї, боєприпасів та інших заборонених засобів, демонстрація військової присутності, перевірка документів осіб, огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів тощо. У структурі просторової легальності блокпост є місцем концентрованої реалізації комплексу владних повноважень, що потенційно створює ризики широкої дискреції (наприклад, через оціночні підстави для втручання). Так, уповноважені суб'єкти мають право вимагати документи на підставі чітко визначених законом підстав. Однак, наприклад таке формулювання як «достатні підстави вважати, що особа вчинила або має намір вчинити правопорушення» є надто широким і може призводити до довільних дій.

Створення блокпостів є яскравим прикладом можливих конфліктів між забезпеченням безпеки держави та дотриманням прав людини. З одного боку, блокпости є необхідним інструментом для протидії диверсійним групам, контролю за переміщенням зброї та боєприпасів, а також підтримання громадського порядку в умовах війни. З іншого боку, надмірні або неправомірні обмеження на блокпостах можуть підірвати довіру населення до влади, порушувати особисті права громадян, викликати відчуття несправедливості.

Враховуючи вищенаведене, з точки зору загальної теорії права оцінка справедливості правового режиму воєнного стану має включати просторовий вимір як складову верховенства права, а не лише легальність тексту норм. На нашу думку, в цьому контексті доцільно використовувати ідеї концепції просторової справедливості, яка останнім часом привертає увагу науковців в сфері міждисциплінарних досліджень [8]. Вона стосується справедливого та рівномірного розподілу ресурсів, можливостей та послуг в межах різних географічних одиниць.

Наприклад, Едвард Соджа просторову справедливість розглядає як окрему аналітичну категорію, наголошуючи, що простір - це не просто фон для соціальних процесів, а активне середовище, через яке справедливість обговорюється, оскаржується та потенційно реалізується. У найширшому сенсі просторова (не)справедливість стосується навмисного та цілеспрямованого акценту на просторових або географічних аспектах справедливості та несправедливості. Як відправна точка, це передбачає справедливий та рівномірний розподіл у просторі соціально цінних ресурсів та можливостей їх використання. [9, с. 2].

Більш широкий підхід концепцію просторової справедливості описує як демократичний процес справедливого розподілу соціальних та екологічних вигод і тягарів у межах груп, територій та поколінь, а також між ними[10, с. 813].

У контексті збройного конфлікту, просторова справедливість дозволяє проаналізувати рівень доступу до основних послуг, таких як охорона здоров'я, освіта та житло, а також вивчати непропорційний вплив небезпек. Запровадження надзвичайних режимів, в тому числі і воєнного стану, може значно посилити існуючу просторову несправедливість або створити нові форми нерівності. Наприклад, доступ до якісних та безпечних укриттів може бути нерівномірно розподілений між міськими та сільськими районами або між різними соціально-економічними групами. Аналогічно, блокпости можуть непропорційно впливати на певні групи населення або території, створюючи додаткові труднощі чи ризики для тих, хто намагається евакуюватися або отримати гуманітарну допомогу.

Відповідно, можливо зробити висновок, що оцінка справедливості правового режиму воєнного стану має включати просторовий вимір як складову верховенства права. В зв'язку з цим, постає необхідність теоретичної розробки критеріїв просторової справедливості. На нашу думку, серед них мають бути: доступність (реальна можливість отримати реалізацію свого права в конкретній локації, врахування інтересів вразливих груп), рівність розподілу (розміщення укриттів, сервісів тощо), процедурна рівність (єдність стандартів, правил, недискримінація), компенсація (наявність механізмів зменшення непрямих втрат від просторових обмежень) та інші.

Висновки. Таким чином, можливо констатувати, що в умовах збройного конфлікту право втрачає свою абстрактну універсальність і набуває вираженої просторової обумовленості. Використання ідей «просторового повороту» дозволяє трактувати воєнний стан не лише як сукупність тимчасових норм, а як процес трансформації простору, де правові приписи та фізичний простір взаємно конституують один одного. Теоретичний аналіз функціонування укриттів та блокпостів свідчить про виникнення специфічної «просторової легальності». Ці об'єкти є не просто інженерними спорудами, а «нормативними просторами», де межі між приватним і публічним, законним та незаконним постійно переосмислюються через призму військової необхідності та безпеки. Блокпости та укриття виступають фізичними точками доступу до права на життя та безпеку, де ефективність юридичної норми безпосередньо залежить від її матеріальної реалізації. Неналежне функціонування цих об'єктів (наприклад, зачинені укриття) створює розрив у правовому просторі, і відповідно формальні гарантії захисту нівелюються просторовою недосяжністю.

Концепція просторової справедливості забезпечує нормативний вимір загальнотеоретичного аналізу: вона дозволяє оцінювати нерівність доступу до захисту, послуг і процедур у різних локаціях і виявляти непропорційні наслідки просторових обмежень.

Отже, війна в Україні демонструє, що правовий порядок є нерозривним з просторовим устроєм. Майбутній розвиток вітчизняної юридичної науки має зосередитися на розробці доктрин, здатних зберігати гуманістичне ядро права навіть в умовах нових просторових трансформацій, зумовлених надзвичайними станами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дідич Т.О., Дворак С.Ю. Воєнний стан в системі умов дії права: методологічні аспекти пізнання. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*, 2025. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.6>.
2. Кравчук В.М. Просторовий поворот в праві: філософського-правове розуміння. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 3.С. 20-24. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/159>.
3. Оборотов Ю. Наповнення правового простору. *Юридичний вісник*. 2017. № 1. С. 5-10. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v1_2017/3.pdf.
4. Кравчук В.М. Правовий простір держави: проблеми визначення за обсягом і змістом. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 1. С. 15-18. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/3>.
5. Muller-Mall S. *Legal Spaces Towards a Topological Thinking of Law*. Berlin: Springer-Verlag, 2013. 143 с.
6. Burchardt D. The concept of legal space: A topological approach to addressing multiple legalities. *Global Constitutionalism*. 2022. № 11(3). С. 518-547. URL: <https://doi.org/10.1017/S2045381722000041>.
7. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб

- без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан» № 1455 від 29.12.2021.
8. Rocco, R. *Spatial Justice: The Basics* (1st ed.). Routledge. 2026. 350 p. <https://doi.org/10.4324/9781003643128>.
 9. Soja, E. *The City and Spatial Justice*. In *Justice et Injustices Spatiales*, edited by B. Bret, P. Gervais-Lambony, C. Hancock, and F. Landy, 56–73. Paris: Presses Universitaires de Paris Nanterre. 2010. P. 56-73.
 10. Madanipour, A., Shucksmith, M., & Brooks, E. The concept of spatial justice and the European Union's territorial cohesion. *European Planning Studies*, 30(5). 2022. P. 807–824. <https://doi.org/10.1080/09654313.2021.1928040>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Николина К.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.13:341.176

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.22>

НОРМИ-ПРИНЦИПИ ПРАВА ЄС ЯК КРИТЕРІЙ ДІЄВОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ РЕФОРМ: ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ

Ніколенко Л.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу господарсько-правових досліджень
проблем економічної безпеки,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова
Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-3437-6968*

Ніколенко Л.М. Норми-принципи права ЄС як критерій дієвості національних реформ: проблеми імплементації.

У статті досліджується правова природа норм-принципів права Європейського Союзу та їх роль як універсального критерію оцінки дієвості національних правових реформ у контексті імплементації *acquis communautaire*. Обґрунтовується, що на відміну від класичного доктринального підходу, у правопорядку ЄС норми-принципи функціонують як самостійні юридично обов'язкові норми, наділені прямою регулятивною дією та здатні визначати межі дискреції органів публічної влади, стандарти належного правового регулювання й допустимість державного втручання.

Акцентується на визначальній ролі юриспруденції Суду ЄС у формуванні змісту та функціонального наповнення таких фундаментальних норм-принципів, як верховенство права, пропорційність, правова визначеність, ефективність (*effet utile*), недискримінація та рівність, а також лояльна співпраця. Доведено, що сукупність зазначених норм-принципів утворює функціональну матрицю оцінювання якості та результативності національних реформ, що дозволяє перейти від формально-нормативного до принципово-орієнтованого підходу до імплементації права ЄС.

Особлива увага приділяється проблемам імплементації норм-принципів у національні правові системи, зокрема їх оціночному характеру, розриву між нормативним закріпленням і практичною реалізацією, відсутності усталеної методології принципово-орієнтованого оцінювання реформ та обмеженій інтеграції практики Суду ЄС у національне правозастосування. Обґрунтовується, що для України ці проблеми посилюються трансформаційним характером правової системи та нестабільністю правозастосовної практики.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання норм-принципів права ЄС як інструменту оцінювання якості правотворчих і правозастосовних рішень, а також для виявлення формального характеру реформ у процесі європейської інтеграції України.

Зроблено висновок, що ефективна імплементація норм-принципів права ЄС потребує їх системного інтегрування у правотворчу діяльність, судову практику та механізми публічного управління, що є необхідною умовою формування стабільної, передбачуваної та узгодженої правової системи, сумісної з правопорядком ЄС, а також забезпечує перехід від формально-нормативної до принципово-орієнтованої моделі європейської інтеграції.

Ключові слова: право Європейського Союзу, норми-принципи, загальні принципи права, імплементація, *acquis communautaire*, верховенство права, правова парадигма, Європейський Союз.

Nikolenko L.M. EU law norms-principles as a criterion of the effectiveness of national reforms: implementation challenges.

The article examines the legal nature of norms-principles of European Union law and their role as a universal criterion for assessing the effectiveness of national legal reforms in the context of implementing the *acquis communautaire*. It substantiates that, unlike the classical doctrinal approach, in the EU legal order norms-principles function as autonomous legally binding rules endowed with direct regulatory effect and capable of determining the limits of discretion of public authorities, standards of proper legal regulation, and the permissibility of state intervention.

The paper emphasizes the decisive role of the case law of the Court of Justice of the European Union in shaping the content and functional dimension of such fundamental norms-principles as the rule of law, proportionality, legal certainty, effectiveness (*effet utile*), non-discrimination and equality, as well as loyal cooperation. It is demonstrated that the aggregate of these norms-principles forms a functional matrix for evaluating the quality and effectiveness of national reforms, enabling a shift from a purely formal-normative to a principle-oriented approach to the implementation of EU law.

Particular attention is paid to the challenges of implementing norms-principles in national legal systems, including their evaluative nature, the gap between normative incorporation and practical application, the lack of an established methodology for principle-oriented assessment of reforms, and the limited integration of the case law of the Court of Justice of the EU into national law enforcement. It is argued that, for Ukraine, these challenges are exacerbated by the transformational character of its legal system and the instability of law-enforcement practice.

The practical significance of the study lies in the possibility of using EU law norms-principles as an instrument for assessing the quality of law-making and law-application decisions, as well as for identifying the formalistic nature of reforms in the course of Ukraine's European integration.

It is concluded that effective implementation of EU law norms-principles requires their systematic integration into law-making activities, judicial practice, and mechanisms of public administration, which is a necessary condition for the formation of a stable, predictable, and coherent legal system compatible with the EU legal order and for ensuring a transition from a formal-normative to a principle-oriented model of European integration.

Key words: European Union law; norms-principles; general principles of law; implementation; *acquis communautaire*; rule of law; legal paradigm; European Union.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку національних правових систем характеризується посиленням інтеграційних процесів і зростанням ролі наднаціональних правових стандартів у формуванні внутрішньодержавної правової політики. У цьому контексті актуальність дослідження зумовлена поглибленням європейської інтеграції України та необхідністю забезпечення реальної сумісності національної правової системи з правом Європейського Союзу (далі – ЄС). За таких умов імплементація *acquis communautaire* виходить за межі простого відтворення норм вторинного права ЄС і потребує врахування норм-принципів права ЄС як базових орієнтирів правового регулювання. Саме вони виступають критеріями оцінки дієвості національних реформ, визначаючи не лише їх зміст, а й характер правотворчої та правозастосовної діяльності, тоді як їх ігнорування призводить до формалізації реформ і зростання правової невизначеності.

Особливої актуальності зазначена проблематика набуває в умовах трансформаційного періоду розвитку держави, коли швидкість реформ часто превалює над їх якістю, а запровадження європейських стандартів не завжди супроводжується належним доктринальним осмисленням їх принципової природи. Окрему проблему становить розрив між нормативною імплементацією та практичною реалізацією норм-принципів права ЄС, що зумовлює потребу в їх подальшому науковому осмисленні.

Стан дослідження. Проблематика норм-принципів права ЄС перебуває у фокусі уваги сучасної юридичної науки, однак залишається фрагментарно опрацьованою в частині їх використання як критеріїв оцінки дієвості національних реформ. У наукових дослідженнях сформовано ґрунтовний теоретичний доробок щодо природи принципів права, їх класифікації та функцій у правовій системі (М. Козюбра, А. Колодій, П. Рабінович, С. Погребняк), а також окреслено особливості правопорядку ЄС як автономної наднаціональної системи (І. Яковюк, О. Вишняков,

О. Римаренко, С. Задорожна, В. Серьогін, М. Буроменський). Окремі наукові праці присвячені питанням імплементації *acquis communautaire* та адаптації національного законодавства до права ЄС (В. Устименко, Д. Ткач, О. Фатхутдінова, В. Кочин, Л. Малюга, В. Теремецький).

Отже, попри наявність значного наукового доробку у сфері теорії принципів права та права ЄС, норми-принципи права ЄС ще не були комплексно досліджені як критерій дієвості національних реформ, що зумовлює необхідність подальшого наукового аналізу.

Таким чином, **метою статті** є дослідження норм-принципів права ЄС як критерію оцінки дієвості національних правових реформ, а також виявлення ключових проблем їх імплементації у національну правову систему в умовах європейської інтеграції.

Вклад основного матеріалу. У правопорядку ЄС норми-принципи посідають особливе місце, виконуючи функцію основних орієнтирів, що забезпечують цільність, узгодженість та ефективність правового регулювання. На відміну від традиційного доктринального підходу, відповідно до якого принципи права розглядаються переважно як узагальнені ідеї, цінні настанови або програмні положення, що мають допоміжний, інтерпретаційний чи декларативний характер і не завжди наділені прямою нормативною дією, у праві ЄС вони функціонують як самостійні юридично обов'язкові норми [1; 2, с. 142–164; 3]. У класичній правовій доктрині принципи, як правило, використовують роль орієнтирів для правотворчості або засобів тлумачення позитивного права, тоді як у правопорядку ЄС вони здатні визначити межі допустимої поведінки суб'єктів, обмежувати дискрецію органів влади та слугувати підставою для визнання актів такими, що не відносяться до права Союзу. У цьому контексті доцільно наголосити, що норми-принципи права ЄС не можуть бути ототожені ані з класичними нормами поведінки, ані з абстрактними принципами-ідеями, після чого вони поєднують у собі нормативну визначеність із високим рівнем узагальнення, що забезпечує їх універсальність та адаптивність у правозастосуванні.

Нормативний характер норм-принципів у праві ЄС проявляється у тому, що вони функціонують не як суто декларативні засади, а як юридично обов'язкові регулятори, здатні визначати зміст і межі правового регулювання. Їх значення здійснюється у забезпеченні цілісності та узгодженості правопорядку, встановлених стандартів ЄС належного правового регулювання та формуванні універсальних критеріїв оцінки якості правових рішень. Саме тому норми-принципи виступають інструментами підтримання єдності правопорядку ЄС і водночас можуть розглядатися як критерії результативності національних правових трансформацій у процесі імплементації *acquis communautaire*. У правопорядку ЄС норми-принципи забезпечують також конституціоналізуючу функцію, що забезпечує інтеграцію різнорівневих нормативних масивів в єдину систему, що компенсує наявність класичної кодифікованої конституції.

Визначальна роль у встановленні та конкретизації змісту норм-принципів юриспруденції Суду ЄС, який, розв'язуючи колізії та заповнюючи прогалини первинного і вторинного права, сформував доктринальні підходи до таких фундаментальних принципів, як верховенство права, пропорційність, правова визначеність, ефективність (*effet utile*), недискримінація та лояльність, а також лояльна співпраця. Завдяки цьому зазначені принципи набули чіткої функціональної цілеспрямованості, вони служать критеріями перевірки допустимості втручання держави, вступають у межі дискреції органів державної влади та встановлюють вимоги до якості правового регулювання.

Принцип верховенства права функціонує як базова аксіологічна й нормативна засада правопорядку ЄС, що зумовлює підпорядкування діяльності інститутів Союзу та держав-членів вимогам права, включно з вимогами правової визначеності, заборони свавілля та забезпечення ефективного судового захисту [5, с. 14-18; 6, с. 51-66]. У контексті національних реформ цей принцип виступає узагальненим критерієм відповідності реформ фундаментальним цінностям права ЄС. Для України це передбачає необхідність системного забезпечення верховенства права не лише на рівні декларативного закріплення відповідних положень у законодавстві, а й у площині їх реального практичного втілення через узгоджену діяльність законодавчих, виконавчих і судових органів. Реалізація цього принципу вимагає формування стабільного та передбачуваного нормативного середовища, дотримання вимог юридичної визначеності під час правотворчості, а також ефективних механізмів судового контролю за діяльністю органів публічної влади. У контексті європейської інтеграції України принцип верховенства права виступає також методологічним орієнтиром оцінки якості та послідовності реформ, оскільки дозволяє виявляти випадки формально-

го запозичення європейських правових стандартів без забезпечення їх належної інституційної та правозастосовної підтримки.

Принцип пропорційності вимагає, щоб будь-які заходи, запроваджені у процесі реалізації права ЄС, були належними, необхідними та співмірними поставленим цілям [7, с. 184-186]. Його застосування у межах імплементації *acquis communautaire* дозволяє оцінювати допустимість державного втручання та запобігати надмірному або необґрунтованому регуляторному навантаженню. У процесі європейської інтеграції зазначений принцип слугує запобіжником проти надмірного втручання з боку як національних органів влади, так і інституцій ЄС. Для України це передбачає необхідність такого правового та політичного регулювання, яке не створювало б необґрунтованого навантаження для громадян і суб'єктів господарювання. Результативність інтеграційних процесів значною мірою визначається дотриманням збалансованості між вимогами права ЄС та інституційною і економічною спроможністю національної правової системи. Відхилення у бік надмірної централізації або, навпаки, поверхової адаптації свідчать про зниження ефективності інтеграції.

Принцип правової визначеності передбачає ясність, передбачуваність і стабільність правового регулювання, а також захист легітимних очікувань суб'єктів права. У правопорядку ЄС цей норма-принцип спрямований на забезпечення довіри до права як до стабільного регулятора суспільних відносин і запобігання ретроспективному або непослідовному правовому втручанням з боку держави [8, с. 104]. У процесі здійснення національних реформ принцип правової визначеності слугує індикатором якості законодавчих змін і рівня узгодженості правової політики з вимогами правопорядку ЄС, оскільки вимагає внутрішньої узгодженості нормативних актів, чіткості їх формулювань та забезпечення належного перехідного регулювання. Для України імплементація цього принципу створює передумови для підвищення передбачуваності правового середовища, зміцнення довіри громадян і бізнесу до державних інститутів, зменшення регуляторних ризиків, а також забезпечення стабільності правозастосовної практики, що є необхідною умовою сталого економічного розвитку та ефективної європейської інтеграції.

Принцип ефективності (*effet utile*) орієнтує застосування та імплементацію норм права ЄС на досягнення реального правового результату, а не на формальне відтворення нормативних положень. У правопорядку ЄС цей принцип вимагає такого тлумачення та застосування правових норм, яке забезпечує повну та практичну дію приписів права Союзу і не допускає зведення їх реалізації до суто формального виконання [9, с. 1251-1255]. Як норма-принцип *effet utile* забезпечує пріоритет практичної реалізації цілей права ЄС та використовується як ключовий критерій оцінки результативності національних правових реформ, дозволяючи встановити, чи створюють запроваджені зміни реальні механізми захисту прав і досягнення регуляторних цілей. Для України імплементація цього принципу означає необхідність орієнтації реформ на фактичний вплив правового регулювання на суспільні відносини, подолання формалізму у правотворчості та правозастосуванні, а також забезпечення інституційної спроможності реалізовувати норми права відповідно до їх функціонального призначення.

Принцип недискримінації та рівності гарантує рівне ставлення до суб'єктів права у порівнянних правових ситуаціях і забороняє необґрунтоване розрізнення. У правопорядку ЄС цей принцип забезпечує універсальність правового регулювання та виступає запобіжником проти довільного або вибіркового застосування правових норм [10, с. 330-336]. У реформаторських процесах принцип недискримінації та рівності виконує функцію запобігання привілейованому або селективному правовому регулюванню, оскільки вимагає однакових правових умов для учасників порівнянних правовідносин. Для України імплементація цього принципу сприятиме формуванню рівних «правил гри», зменшенню ризиків дискреційного правозастосування, підвищенню довіри до державної політики та забезпеченню справедливого доступу до правових і економічних можливостей відповідно до стандартів права ЄС.

Принцип лояльної співпраці закріплює обов'язок держав забезпечувати виконання зобов'язань, що випливають із права ЄС, та утримуватися від дій, здатних поставити під загрозу досягнення його цілей. У правопорядку ЄС цей норма-принцип формує модель взаємної відповідальності між Союзом і державами, спрямовану на узгоджене та добросовісне виконання правових приписів [11, с. 64-66]. У контексті імплементації *acquis communautaire* принцип лояльної співпраці визначає стандарти належної поведінки держав у процесі правової адаптації та інституційних реформ, вимагаючи від них активних дій щодо усунення нормативних і практичних перешкод для реалізації права ЄС. Для України реалізація цього принципу означає необхідність забезпечен-

ня послідовності реформ, координації діяльності органів публічної влади та орієнтації на досягнення результатів, сумісних із цілями та цінностями правопорядку ЄС.

Сукупність зазначених норм-принципів формує функціональну матрицю оцінювання дієвості національних реформ, що дозволяє перейти від формально-нормативного підходу до принципово-орієнтованої моделі імплементації права ЄС.

Разом із тим, імплементація норм-принципів права ЄС у національні правові системи супроводжується низкою концептуальних та практичних проблем, зумовлених їх специфічною правовою природою. На відміну від класичних норм позитивного права, норми-принципи характеризуються високим рівнем абстракції та оціночності, що ускладнює їх безпосереднє нормативне відтворення та вимагає розвинених механізмів доктринального осмислення і правозастосовного тлумачення. У національній правотворчій практиці це нерідко призводить до фрагментарного або декларативного закріплення принципів без належного забезпечення їх регуляторного потенціалу.

Окрему проблему становить відсутність усталеної методології застосування норм-принципів як інструменту оцінювання дієвості реформ. У національній практиці вони переважно використовуються як допоміжні аргументи або загальні посилення, без чіткого зв'язку з аналізом наслідків правових змін, їх пропорційності, передбачуваності та ефективності, що знижує потенціал норм-принципів як універсальних стандартів якості правового регулювання.

Ще однією суттєвою проблемою імплементації норм-принципів права ЄС є обмежена інтеграція судової практики Суду ЄС у національне правозастосування, попри її визначальну роль у формуванні змісту та функціонального наповнення цих принципів. У національній правовій системі практика Суду ЄС нерідко сприймається як допоміжне або факультативне джерело аргументації, а не як орієнтир для принципово-орієнтованого тлумачення та застосування норм права. Такий підхід ускладнює повноцінне відтворення нормативного змісту норм-принципів, сформованого у правопорядку ЄС, та знижує їх потенціал як універсальних стандартів оцінки законності й ефективності правових рішень.

Для України зазначені проблеми посилюються трансформаційним характером правової системи, частими змінами законодавства та нестабільністю правозастосовної практики. За таких умов імплементація норм-принципів права ЄС потребує переходу від формального відтворення європейських стандартів до їх системного інтегрування у національну правову культуру, судову практику та механізми публічного управління.

Врахування норм-принципів у процесі імплементації *acquis communautaire* має не декларативний, а методологічний характер, саме вони задають стандарти якості правотворчості та правозастосування і дозволяють виявляти випадки формального перенесення європейських моделей без забезпечення їх реальної дії в національному правопорядку. Показовим у цьому контексті є принцип ефективності (*effet utile*), який орієнтує оцінку імплементації не на формальне відтворення *acquis*, а на досягнення реального регуляторного результату в національному інституційному середовищі.

Окремої уваги потребує проблема розриву між нормативною та інституційною імплементацією норм-принципів права ЄС. Навіть за наявності формального закріплення відповідних принципів у законодавстві їх ефективність значною мірою залежить від здатності судової та адміністративної практики забезпечити їх реальне застосування. У цьому аспекті норми-принципи права ЄС мають розглядатися не лише як елемент правової доктрини, а як інструмент оцінювання якості правозастосування та результативності реформаторських заходів. Таким чином, використання норм-принципів права ЄС як критерію дієвості національних реформ зумовлює перехід від формально-нормативного до принципово-орієнтованого підходу до імплементації, що дозволяє оцінювати відповідність реформ ціннісним і функціональним вимогам правопорядку ЄС та сприяє підвищенню якості правових трансформацій, стабільності правового регулювання і довіри до національної правової системи.

Висновки. У результаті проведеного дослідження обґрунтовано, що норми-принципи права ЄС є не допоміжними елементами правового регулювання, а самостійними юридично обов'язковими регуляторами, які виконують системоутворюючу, інтеграційну та конституціоналізуючу функції у правопорядку ЄС. Їх специфіка полягає у поєднанні нормативної визначеності з високим рівнем узагальнення, що забезпечує універсальність і адаптивність цих норм у процесі правотворчості та правозастосування.

Доведено, що сформований у практиці Суду ЄС комплекс ключових норм-принципів – верховенства права, пропорційності, правової визначеності, ефективності (*effet utile*), недискримінації та рівності, а також лояльної співпраці – утворює функціональну матрицю оцінювання дієвості національних правових реформ. Застосування цих норм-принципів дозволяє перейти від формальної перевірки відповідності законодавчих змін *acquis communautaire* до оцінки їх реального впливу на забезпечення прав, стабільність правового регулювання та досягнення цілей права ЄС.

Встановлено, що імплементація норм-принципів права ЄС у національні правові системи супроводжується низкою системних проблем, зокрема їх оціночним характером, розривом між нормативним закріпленням і практичною реалізацією, відсутністю усталеної методології принципово-орієнтованого оцінювання реформ, а також обмеженою інтеграцією практики Суду ЄС у національне правозастосування. Сукупність цих чинників знижує потенціал норм-принципів як універсальних стандартів якості правового регулювання.

Зроблено висновок, що для України ефективна імплементація норм-принципів права ЄС потребує переорієнтації реформ із формально-нормативного на принципово-орієнтований підхід, який передбачає їх системне інтегрування у правотворчу діяльність, судову практику та механізми публічного управління. Лише за таких умов норми-принципи можуть виконувати свою функцію як реальний критерій дієвості національних реформ і сприяти формуванню стабільної, передбачуваної та узгодженої правової системи, сумісної з правопорядком ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колесніченко В.В. Принципи права Європейського Союзу: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса. 2010. 22 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/bf71c3a1-99e8-4770-b88a-177545a4839e>.
2. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. № 11. 2017. С. 142–164. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/22ed5ed8-a0c4-450d-a56b-cad459b8cf46/content>.
3. Шатіло В.А. Загальнонаукові підходи до визначення принципів права та їх вплив на розвиток конституційного механізму державної влади. *Публічне право*. 2019. № 2 (34). URL: https://www.publichne-pravo.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=84:pp-2019-34-01&catid=90&Itemid=483&lang=uk.
4. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Науково-практичний юридичний журнал «Альманах права»*. 2012. Вип. 3. С. 42-46. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/2103a1bb-8b7f-4b15-8bea-5fc9cf6f5bee/content>.
5. Ніколенко Л.М. Верховенство права як універсальний принцип забезпечення прав людини в сучасних умовах. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2025. № 2. С. 14-18. URL: <http://sulj.oduvs.od.ua/archive/2025/2/5.pdf>.
6. Ремінська Ю.Ю. Принцип верховенства права в міжнародній правотворчості (теоретико-правові аспекти) : дис. д-ра філософії; спец. 081 – Право / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ, 2020. 230 с. URL: <https://ccu.gov.ua/library/pryncyp-verhoventstva-prava-v-mizhnarodniy-pravotvorchosti-teoretyko-pravovi-aspekty>.
7. Грідіна К.В. Принцип пропорційності в праві Європейського Союзу: Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 25 лютого 2021 р.). Дніпро: ДДУВС, 2021. С. 184-186. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/6187/1/43.pdf>.
8. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу / В. Кернз; пер. з англ. К.: Знання КОО, 2002. 381 с.
9. Ніколенко Л.М. Принципи права Європейського Союзу як критерії оцінки ефективності правової інтеграції. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 1251-1255. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.189>.
10. Рим О.М. Співвідношення принципів рівності та недискримінації у практиці Суду Європейського Союзу. *Право і суспільство*. 2019. № 4. С. 330–336. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-4-49>.

11. Ковалів М.В., Тимчишин Т.М., Ніканорова О.В. Основи права Європейського Союзу: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. 212 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3227>

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Ніколенко Л.М., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 355.23: 355.48: 81'272

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.23>

АНГЛІЙСЬКА МОВА ЯК ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ

Павлусенко О.В.,
аспірантка кафедри теорії та історії держави і права
Університету «КРОК»
ORCID: 0000-0003-4350-0147
e-mail: elenapavlusenko2018@gmail.com

Павлусенко О.В. Англійська мова як основа національної безпеки та оборони.

Актуальність дослідження зумовлена стратегічним вектором інтеграції України до євроатлантичного безпекового простору та гострою потребою у підвищенні оперативної взаємодії Збройних Сил України із арміями країн-членів НАТО. В умовах сучасної геополітичної нестабільності англійська мова перестає бути лише засобом комунікації, перетворюючись на універсальний інструмент управління у сфері безпеки, військової справи та міжнародної співпраці. Вона стає фундаментальним елементом оборонних реформ та стратегічною основою національної стійкості.

У даній науковій розвідці здійснено комплексний аналіз нормативно-правового регулювання мовної підготовки особового складу ЗСУ. Проведено ґрунтовну верифікацію законодавчих актів, зокрема Закону України «Про застосування англійської мови в Україні» та відомчих наказів Міністерства оборони, що регламентують імплементацію стандарту STANAG 6001. Дослідження охоплює аналіз ієрархії правових норм, які трансформують вивчення іноземної мови з факультативного освітнього процесу на обов'язкову професійну вимогу для офіцерського корпусу.

На підставі системного підходу визначено та класифіковано ключові фактори, що зумовлюють існуючий розрив між декларативними вимогами та реальним рівнем володіння мовою у військовому середовищі. Особливу увагу приділено адміністративним та правовим бар'єрам, які перешкоджають безперервності мовної освіти в умовах воєнного стану.

Обґрунтовано концептуальне положення, згідно з яким розвинена мовна компетенція є критичним чинником і прямим каталізатором для нарощування національного оборонного потенціалу. Встановлено, що юридичне закріплення мовних стандартів є запорукою процедурної взаємосумісності, яка дозволяє українським підрозділам ефективно інтегруватися в міжнародні штабні структури, брати участь у спільних навчаннях та операціях. Практичне значення роботи полягає у формуванні конкретних пропозицій щодо вдосконалення нормативної бази, яка б пов'язувала результати мовного тестування з кар'єрним просуванням та системою соціальних гарантій військовослужбовців. Це дозволить створити дієвий механізм підготовки офіцерів нового покоління, здатних до безбар'єрної взаємодії з партнерами по Альянсу.

Ключові слова: англійська мова, Україна, освіта, глобалізація, мова міжнародного спілкування, освіта, євроінтеграція, право, закон, мова, історія, національна безпека, іншомовна компетенція, оборона України, НАТО, STANAG 6001, військова освіта.

Pavlusenko O.V. English Language as a foundation for national security and defense.

The relevance of this study is driven by Ukraine's strategic vector toward integration into the Euro-Atlantic security space and the urgent need to enhance the operational interoperability of the Armed Forces of Ukraine (AFU) with the armies of NATO member states. Amidst current geopolitical instability, the English language transcends its role as a mere means of communication, evolving into a universal management tool within the realms of security, military affairs, and international cooperation. It has become a fundamental element of defense reforms and a strategic cornerstone of national resilience.

In this scholarly inquiry, a comprehensive analysis of the legal and regulatory framework governing the language training of AFU personnel is conducted. The author performs a thorough verification of legislative acts, specifically the Law of Ukraine “On the Use of the English Language in Ukraine” and departmental orders of the Ministry of Defense that regulate the implementation of the STANAG 6001 standard. The study encompasses an analysis of the hierarchy of legal norms that transform foreign language learning from an elective educational process into a mandatory professional requirement for the officer corps.

Based on a systems approach, the study identifies and classifies key factors contributing to the existing gap between declarative requirements and the actual level of language proficiency within the military environment. Particular attention is paid to the administrative and legal barriers that hinder the continuity of language education under the conditions of martial law.

The study substantiates the conceptual proposition that advanced language competence is a critical factor and a direct catalyst for building national defense potential. It is established that the legal consolidation of language standards is a prerequisite for procedural interoperability, enabling Ukrainian units to integrate effectively into international staff structures and participate in joint exercises and operations. The practical significance of the work lies in the formulation of specific proposals to improve the regulatory framework, linking language testing results with career advancement and the system of social guarantees for service members. This will facilitate the creation of an effective mechanism for training a new generation of officers capable of seamless interaction with Alliance partners.

Key words: English language, Ukraine, education, globalization, language of international communication, European integration, law, legislation, language, history, national security, foreign language competence, defense of Ukraine, NATO, STANAG 6001, military education.

Постановка проблеми. Процес інтеграції України до євроатлантичного безпекового простору висуває жорсткі вимоги до оперативної взаємодії Збройних Сил України з арміями країн-членів НАТО, де англійська мова виступає стратегічним інструментом та універсальною мовою військового співробітництва. Проте, попри закріплення мовної підготовки як основи національної стійкості, у реальному секторі безпеки й оборони спостерігається критичний розрив між нормативними вимогами Альянсу та фактичним рівнем мовної компетенції українських військовослужбовців. Наявність факторів, що обумовлюють недостатнє володіння іноземною мовою у військовому контингенті, створює суттєві перешкоди для імплементації стандартів НАТО та стримує нарощування національного оборонного потенціалу. Таким чином, постає гостра наукова та практична потреба у комплексному аналізі причин такого стану, верифікації нормативно-правової бази та визначенні перспективних напрямків розвитку мовної підготовки особового складу як ключового чинника євроатлантичної інтеграції.

Метою статті є комплексний аналіз нормативно-правової бази щодо визначення місця та важливості англійської мови у зміцненні національної безпеки та обороноздатності України, вивчення вимог керівних документів щодо рівня володіння іноземною мовою військовослужбовців, визначення причин недостатнього рівня володіння іноземною мовою військовослужбовців збройних сил України, а також обґрунтування необхідності її пріоритетного впровадження у систему військової освіти та професійної підготовки.

Стан опрацювання проблематики. У науковій розвідці проаналізовано достатньо велику кількість джерел починаючи з нормативно-правових документів досліджень фахівців даних питань з різних структур, родів військ та інтерв'ю й доповіді вищого керівного складу Збройних Сил України. Аналіз актуальних наукових досліджень і публікацій свідчить про значний інтерес науковців до проблематики мовної політики та інтеграції англійської мови у різні сфери українського суспільства включно з секторами безпеки та оборони. У рамках соціолінгвістичного підходу до формування іншомовної професійної компетентності значний внесок зроблено такими науковцями, як Г. Батищева, Н. Кузнєцова та В. Петрухін. Дослідниця С. Жицька сфокусувала свою увагу на вивченні специфіки мовної підготовки. Водночас, Л. Гребенюк присвятила свої праці аналізу проблематики мовної підготовки майбутніх офіцерів ЗСУ в контексті професійної взаємодії під час міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки. Значний науковий інтерес становить праця О. Лагодинського, присвячена аналізу систем іншомовної підготовки у військових відомствах Сполучених Штатів Америки (США) та Великої Британії. На основі порівняльно-правового та емпіричного досвіду цих держав, дослідником було сформульовано низку рекоменда-

цій, спрямованих на системне удосконалення процесу лінгвістичної підготовки особового складу Збройних Сил України. Також неможливо обійти стороною наукову працю Н. Адріянової, в якій досліджено та виокремлено основні групи причин низького рівня володіння англійською мовою військовослужбовцями та сформульовано деякі рекомендації з подолання наявної проблеми.

Враховуючи зазначене вище, головною метою нашої наукової розвідки є комплексний аналіз поточного стану нормативно-правових та емпіричних викликів у сфері мовної підготовки особового складу Збройних Сил України з англійської мови. На підставі цього, теоретично обґрунтувати та розробити систему практичних рекомендацій, спрямованих на системне удосконалення процесу лінгвістичної підготовки як критичного чинника для нарощування національного оборонного потенціалу та інтенсифікації імплементації стандартів НАТО.

Вклад основного матеріалу. Конституційно-правову основу забезпечення національної безпеки визначено статтею 17 Конституції України, яка імперативно закріплює, що захист державного суверенітету, територіальної цілісності, а також гарантування економічної та інформаційної безпеки є пріоритетними функціональними обов'язками держави та загальнонаціональною відповідальністю [1].

Згідно з нормативно-правовою дефініцією, зафіксованою у статті 1 Закону України «Про національну безпеку України», національна безпека інтерпретується як стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та життєво важливих інтересів суб'єктів суспільства і держави від усіх видів реальних та потенційних загроз [2].

Відтак, національна безпека забезпечує системну спроможність держави до проактивного виявлення, превентивного запобігання та ефективної нейтралізації загроз, які можуть підірвати національні інтереси.

Водночас у статті 1 Закону України «Про оборону України», поняття «оборона» інтерпретується як комплексна, всеохоплююча система державних заходів політичного, економічного, соціального, воєнного, науково-технічного, інформаційного, правового та організаційного характеру, спрямованих на підготовку та безпосередню реалізацію збройного захисту держави в умовах збройної агресії чи конфлікту [3]. Пріоритетною метою оборони є забезпечення збройного захисту суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності України та відсіч зовнішній агресії [3]. Таким чином, оборона являє собою системний державний підхід до військового захисту, що виходить за межі локальних бойових дій.

Оборона характеризується як загальнонаціональний імператив, що вимагає комплексної імплементації заходів усіма суб'єктами публічного управління – органами державної влади та місцевого самоврядування, а також суб'єктами господарювання – підприємствами, установами та організаціями, і громадянами у відповідних функціональних сферах.

Фундаментальна роль воєнної складової системи національної безпеки полягає у систематичній організації, ефективній реалізації оборонного потенціалу держави, гарантуванні бойової готовності що досягається через діяльність Збройних Сил України та інших військових формувань, які здійснюють стратегічне оборонне планування та ведення військових та бойових операцій.

Економічна безпека вимагає заздалегідь розробленого механізму трансформації всіх галузей національної економіки, зокрема, виробничого комплексу, транспортно-логістичної системи та критичної інфраструктури, до функціонування в режимі високої продуктивності. Це необхідно для належного матеріально-технічного та ресурсного забезпечення оборонних і безпекових заходів держави.

Інформаційна складова національної безпеки охоплює комплекс заходів, спрямованих на захист національного інформаційного простору від деструктивного зовнішнього впливу та забезпечення стратегічної стійкості. Це включає ефективну протидію ворожим інформаційно-психологічним операціям та нейтралізацію пропаганди, що загрожують консолідації суспільства та військово-політичному керівництву.

У правовій сфері здійснюється трансформація національної правової системи для забезпечення адекватної реакції на збройну агресію. Це виражається у введенні та реалізації спеціальних правових режимів, зокрема, воєнного стану чи особливого періоду, які надають державі необхідні надзвичайні повноваження для виконання оборонних завдань.

Українське військо, а саме військовослужбовці є ключовим елементом системи національної безпеки та оборони України, виконуючи функції, які мають критичне значення для захисту держави та її суверенітету.

Їхній зв'язок із національною безпекою та обороною законодавчо регламентований і проявляється на усіх рівнях. Основний Закон України чітко визначає, що оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України [1].

Військовослужбовці, насамперед у складі Збройних Сил України та інших військових формувань, є основною силою оборони держави. Стаття 1 Закону «Про оборону України» визначає, що військовослужбовці здійснюють збройний захист суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності України. Вони безпосередньо беруть участь у відсічі збройної агресії та збройного конфлікту. Їхня діяльність є основою воєнної безпеки держави, підтримкою боєздатності. Особовий склад проходить постійну бойову підготовку для підтримки високого рівня готовності до виконання завдань. Вони забезпечують експлуатацію та обслуговування озброєння, військової техніки та інфраструктури, необхідної для оборони.

Я ми зазначали в своїх попередніх наукових розвідках, наразі спостерігається динамічна еволюція правового статусу англійської мови в національному законодавстві. Правова природа англійської мови перебуває на етапі трансформації. Вона одночасно має два взаємодоповнюючі статуси: є іноземною мовою з мінімальними правами згідно Конституції України та стратегічною мовою, яка має спеціально встановлені привілеї за галузевим законом [12].

Досконале володіння англійською мовою військовослужбовцями є критичною необхідністю і має прямий стратегічний вплив на оборону та територіальну цілісність України, перетворюючи мову з освітньої вимоги на інструмент боєздатності та інтеграції.

Правовим підґрунтям для зазначених трансформацій став Закон України «Про застосування англійської мови в Україні», який не лише закріплює її особливий статус як мови міжнародного спілкування, а й чітко регламентує вимоги до мовної компетенції в системі національної безпеки та оборони [4]. Законодавче закріплення цих норм переводить питання мовної підготовки з площини добровільної самоосвіти у площину державної стратегії, роблячи англійську мову обов'язковим стандартом для професійної діяльності військових фахівців.

Концепція мовної підготовки особового складу Збройних Сил визначає, що мовна підготовка особового складу Збройних Сил – це складова частина загальної системи підготовки військовослужбовців та працівників Збройних Сил, яка являє собою комплекс узгоджених між собою, планомірних і послідовних заходів навчального та тренувального характеру, спрямованих на вивчення особовим складом іноземних мов у обсязі, визначеному як необхідний для виконання посадових обов'язків, служби (роботи) та навчання за кордоном [5].

Відповідно до положень Концепції, рівень володіння іноземною мовою розглядається як комплексна сукупність мовних знань, мовленнєвих навичок та вмінь, що визначають здатність військовослужбовця до її практичного застосування. Такий підхід дозволяє об'єктивно оцінити готовність особового складу до виконання завдань у багатонаціональному середовищі, де мовна компетенція є фундаментом оперативної взаємодії.

Система оцінювання мовної підготовки у Збройних Силах України базується на шкалі стандартизованих мовленнєвих рівнів (СМР), які повністю гармонізовані з вимогами мовного стандарту НАТО STANAG 6001. Метою цього стандарту є уніфікація критеріїв оцінювання через детальний опис компетенцій у чотирьох ключових видах мовленнєвої діяльності: аудіюванні (Listening), говорінні (Speaking), читанні (Reading) та письмі (Writing). Така дескриптивна модель забезпечує чітке розуміння функціональних можливостей фахівця та його здатності виконувати конкретні бойові чи штабні завдання у багатонаціональному середовищі.

Згідно з положеннями стандарту, визначено шість рівнів мовленнєвої компетентності від 0 до 5: Рівень 0 – Відсутність практичного вміння. Рівень 1 – Виживання. Рівень 2 – Функціональний. Рівень 3 – Професійний. Рівень 4 – Експертний Рівень 5 – Досконалий/рівень досвідченого носія мови [7, с.2].

Маємо описи проміжних рівнів щодо кожного з аспектів мовної компетентності. Наприклад, щодо аудіювання диференціація є такою: Стандартизований мовленнєвий рівень (СМР) – рівень іншомовної мовленнєвої компетенції, сукупність мовних знань, мовленнєвих навичок та вмінь, що визначає здатність особи до практичного використання іноземної мови. СМР 0 – відсутність практичного вміння: неспроможність сприймати зміст за винятком окремих знайомих слів, практичне нерозуміння мови; СМР 1 – виживання, а саме розуміння носія мови, за умов, що він говорить повільно і часто повторює або перефразовує сказане. Часте нерозуміння як основного змісту, так і другорядних фактів. Здатність розуміти мову засобів масової інформації або розмову між носіями мови тільки в тому випадку, якщо зміст є абсолютно простим і передбачуваним. СМР 2 – Функ-

ціональний, мається на увазі здатність розуміти основний зміст розмов, що стосуються власної професійної компетентності. Під час прослуховування повідомлень засобів масової інформації або розмови між носіями мови, коли використовується більш складна або спеціалізована мова, наявне розуміння лише загального змісту. Практична здатність сприймати інформацію фактичного характеру, а не мовні нюанси у поданні фактів. СМР 3 – професійний, здатність чітко розуміти мову, якою користуються під час зустрічей, дискусій, брифінгів та в усіх інших формах мовлення, які пов'язані з тривалим обговоренням різноманітних тем і ситуацій, у тому числі незнайомих. Розуміння абстрактних понять при обговоренні тем з економіки, культури, науки, техніки. Здатність розрізняти основні стилі, відчувати гумористичні та емоційні відтінки. Проте, можливе нерозуміння носіїв мов при швидкому темпі розмови, з використанням сленгу або діалекту. СМР 4 – Експертний, здатність добре розуміти загальний зміст і подробиці в повідомленнях засобів масової інформації та в розмові між носіями мови, які використовують місцеві вислови і діалект. Це рівень високоосвіченого носія мови, який здатний вести розмову на незнайомі теми загального або професійного характеру. СМР 5 – досконалий, рівень високоосвіченого носія мови, здатність повністю розуміти всі типи і стилі мовлення, у тому числі різноманітні діалекти за винятком сленгу за наявності шуму [8, 9].

Важливо підкреслити, що рівень знання англійської мови «Функціональний» СМР 2 – є обов'язковою вимогою для всього особового складу, який направляється за кордон для проходження військової служби або роботи у складі миротворчих підрозділів, миротворчого персоналу, на навчаннях під егідою ООН. Рівень знання «Професійний» СМР 3 – є обов'язковою вимогою для особового складу, який виконує завдання у складі штабів (органів військового правління). Максимальною нормативною вимогою до іншомовної компетентності військовослужбовців є СМР 3, хоча кожний офіцер може індивідуально підвищувати свій рівень володіння іноземною мовою до найвищого в залежності від особистих та службових потреб, що вимагає створення спеціальних індивідуальних умов навчання.

У контексті інтеграційних процесів до Організації Північноатлантичного договору (НАТО), нормативними вимогами Альянсу імперативно встановлено, що мінімальний поріг мовної компетентності для офіцерського корпусу має відповідати рівню СМР-2, що вказує на функціональне володіння англійською мовою. Ця вимога багаторазово акцентується у первинних комунікаційних матеріалах, доповідях та аналітичних звітах вищого керівного складу Збройних Сил України [10].

В своїх доповідях неодноразово начальник Генерального штабу генерал-лейтенант Руслан Хомчак наголошував на тому, що знання іноземної мови є слабким місцем в розвитку ЗСУ: «на жаль, на цей час ми поки що не досягли здатності більшості керівного складу Збройних Сил України вільно спілкуватись англійською мовою з іноземними колегами. Це – одне з проблемних місць та, водночас, наших важливих завдань на майбутнє. Зазначене стосується впровадження стандартів НАТО та нарощування спроможностей української армії діяти спільно з військовими формуваннями інших держав під час проведення операцій з підтримання миру та безпеки, а також заходів підготовки військ, у першу чергу – багатонаціональних навчань» [11].

Враховуючи той факт, що дане висловлювання датується 2019 роком, як бачимо, що навіть після п'яти років російської агресії та активної міжнародної співпраці, більшість керівного складу не досягли здатності до вільної комунікації англійською. Це свідчить про системну неефективність існуючої на той час системи лінгвістичної підготовки у ВВНЗ та відсутність дієвих механізмів підтримання мовної компетентності у військах.

Слід наголосити, що Начальник Генерального штабу чітко кваліфікував лінгвістичний дефіцит як «проблемне» та «слабке місце у розвитку Збройних Сил України». Така оцінка свідчить про те, що мовний бар'єр перестав бути суто внутрішньою освітньою проблемою, набувши статусу стратегічного виклику, який безпосередньо визначає ефективність зовнішньої політики та загальний рівень обороноздатності держави.

Недостатній рівень володіння англійською мовою серед військовослужбовців, особливо керівного складу, є системною загрозою національній безпеці та обороноздатності України, оскільки він підриває здатність країни до колективної оборони та ефективної протидії зовнішній агресії.

З огляду на констатований дефіцит мовної компетентності серед особового складу Збройних Сил України, що виступає критичним чинником, який безпосередньо загрожує національній безпеці та обороні України, а також уповільнює євроатлантичну інтеграцію, вважаємо доцільним надати систематизовані науково обґрунтовані пропозиції щодо комплексної модернізації існуючої системи лінгвістичної підготовки у секторі безпеки та оборони.

Запровадження ранньої спеціалізації та CLIL-підходу у військових навчальних закладах є не просто освітньою ініціативою, а прямим інструментом для виконання двох ключових груп юридичних вимог. Інтегровано-предметно-мовне навчання у військово-освітній системі є стратегічним імперативом, оскільки ці методи виступають ключовим інструментом для юридично обґрунтованого виконання фундаментальних зобов'язань України.

Впровадження зазначених вище методів забезпечує практичне виконання Закону України «Про застосування англійської мови в Україні», а саме обов'язкової кваліфікаційної вимоги, яка передбачена нормою статті. Пункт 4 статті 3 включає, що вимога щодо обов'язковості володіння англійською мовою встановлюється до осіб, які претендують на зайняття посад, а саме військовослужбовців офіцерського, сержантського і старшинського складу, які проходять військову службу за контрактом, (з відтермінуванням набранням чинності) перелік яких встановлюється Кабінетом Міністрів України [4].

Практичне застосування моделі ранньої професійної орієнтації у поєднанні з методикою інтегрованого навчання предмету та мови (CLIL) створюють правові та освітні передумови для того, щоб військовослужбовець міг своєчасно набути цю кваліфікацію, уникнувши, таким чином, обмежень у просуванні по службі після набрання чинності нормою закону.

Адже фахова спеціалізація вже з перших курсів ВВНЗ інтегрує військово-професійну лексику та основи термінології НАТО у мовний курс. Це забезпечує цільову підготовку до професійного мовного тестування. Замість вивчення загальних тем, курсант одразу засвоює лексичний мінімум, необхідний для розуміння військових стандартів та успішного складання розділів тестування СМР, пов'язаних з читанням військових документів та прослуховуванням текстів. Це дозволяє створити необхідний інтелектуальний фундамент, що у подальшому трансформується в офіційно визнаний рівень мовної компетенції, підтверджений відповідним сертифікатом.

Предметно-мовна інтеграція (CLIL) перетворює іноземну мову на функціональний засіб комунікації. Зокрема, вивчення військових дисциплін англійською мовою гарантує практичне опанування професійного дискурсу та швидку адаптацію до стандартів НАТО.

Опанування мови як інструменту професійної діяльності дозволяє військовослужбовцю відповідати ключовим вимогам стандарту STANAG 6001 на рівні СМР 2. Дана методика фокусується на розвитку навичок продуктивних видів мовленнєвої діяльності, а саме говоріння та письма, де використання спеціальної термінології є визначальним для отримання позитивного результату під час сертифікації.

Завдяки системній інтеграції та безперервному використанню англійської мови у навчальному процесі, військовослужбовець отримує високу ймовірність успішного проходження сертифікації за стандартом STANAG 6001 ще до моменту набуття чинності відповідними законодавчими вимогами. Таким чином, потенційний правовий бар'єр, а саме обмеження щодо просування по службі без сертифіката рівня СМР 2, ефективно нівелюється превентивними освітніми засобами.

Мовна підготовка є невід'ємною частиною виконання міжнародно-правових зобов'язань України щодо інтеграції до Північноатлантичного альянсу. Здатність українських військових вільно оперувати англійськими стандартами НАТО є необхідною умовою для виконання стратегічних цілей, задекларованих у Конституції України як курс на членство в Організації, Законі України «Про національну безпеку України» та ЗУ «Про застосування англійської мови в Україні».

Висновки. Мовна компетенція військовослужбовців набула статусу стратегічного імперативу в контексті трансформації національного сектору оборони та досягнення повної оперативної сумісності зі структурами НАТО. Для забезпечення реалізації цього курсу Генеральний штаб ЗСУ ініціював розробку, а Міністерство оборони легітимізувало дорожню карту мовної підготовки. Нормативно-правова база передбачає, що з 2027 року володіння англійською мовою стане кваліфікаційною вимогою для призначення на визначені посади в силових структурах, що демонструє пріоритетність інтеграційних процесів та уніфікації з міжнародними військовими стандартами.

Досконале володіння англійською мовою перетворює військовослужбовця з реципієнта зовнішньої допомоги на активного та повноправного суб'єкта міжнародної військової співпраці, що має прямий, невідкладний вплив на ключові сфери безпеки та оборони.

Проведено комплексний аналіз нормативно-правової бази щодо визначення місця та важливості англійської мови у зміцненні національної безпеки та обороноздатності України, вивчення вимог керівних документів щодо рівня володіння іноземною мовою військовослужбовців.

Визначено причини недостатнього рівня володіння іноземною мовою військовослужбовців Збройних сил України. Обґрунтовано необхідність пріоритетного впровадження англійської мови у систему військової освіти та професійної підготовки.

Практична цінність дослідження полягає у формулюванні науково-обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на модернізацію освітніх програм лінгвістичної підготовки в системі військових навчальних закладів. Окремо обґрунтовується необхідність імплементації ефективних механізмів контролю та моніторингу рівня мовної компетенції особового складу у відповідних структурах сектору безпеки та оборони. Результати мають широке практичне та теоретичне значення і можуть бути використані на різних рівнях управління та в освітніх інституціях.

Високий рівень мовної компетенції офіцерського корпусу є ключовим аспектом стратегічної стійкості держави. Мовний бар'єр є деструктивним чинником для системи національної оборони, оскільки безпосередньо перешкоджає інтеграції Збройних сил України в єдиний безпековий простір Альянсу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
3. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.
4. Про застосування англійської мови в Україні: Закон України від 04.06.2024 № 3760-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2024. № 38. Ст. 243.
5. Про затвердження Концепції мовної підготовки особового складу Збройних Сил України та плану реалізації Концепції мовної підготовки особового складу ЗСУ: Наказ Міністра оборони України від 01 черв. 2009 р. № 267. Київ. МО України, 2009. 34 с.
6. У 2024 році кількість військових на мовних курсах ВВНЗ зросла на 14%: вебсайт. Міністерство оборони України. 2024. URL: <https://mod.gov.ua/news/u-2024-rocz-i-kilkist-vijskovih-namovnih-kursah-vvnz-zrosla-na-14> (дата звернення: 4.02.2024).
7. Про затвердження Концепції мовної підготовки особового складу Збройних Сил України та плану реалізації Концепції мовної підготовки особового складу ЗСУ : Наказ Міністра оборони України від 01 черв. 2009 р. № 267. Київ. МО України, 2009. 30 с.
8. STANAG 6001: Language Proficiency Levels (Edition 5). Brussels: NATO Standardization Office, 2014. 56 p.
9. BILC Language Standards and Assessment Seminar (23 April -1 May 2014): матеріали конф. (м. Гарміш-Партенкірхен, Німеччина). Гарміш-Партенкірхен: Міжнар. центр ім. Дж.К. Маршалла, 2014. 207 с.
10. З 2020 року на нові організаційні структури, які діють у НАТО, переходять органи військового управління ЗС України – генерал-лейтенант С. Наєв: вебсайт. Міністерство оборони України. 2019. URL: <http://www.mil.gov.ua/news/2019/12/21/z-2020-roku-na-novi-organizacijni-strukturi-yaki-diyutu-nato-perehodyat-organi-vijskovogo-upravlinnya-zs-ukraini-general-lejtenant-s-naev/> (дата звернення: 4.02.2024).
11. Одне з проблемних місць Збройних сил України – володіння англійською мовою: вебсайт. Depo.ua. 2019. URL: <https://www.depo.ua/ukr/war/khomchak-nazvav-slabke-mistse-zsu-201910091042384> (дата звернення: 4.02.2024).
12. Павлусенко О.В. Законодавче регулювання інституту англійської мови в Україні: адаптація Європейського досвіду на засадах компаративістики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 10. С. 27-30. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/5>

Дата першого надходження рукопису до видання: 07.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Павлусенко О.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.7:340.134

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.24>

НЕДОЛІКИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ, В ЯКИХ ЗАКРІПЛЕНО ПРАВА ЛЮДИНИ РІЗНИХ ПОКОЛІНЬ

Пастернак Т.М.,

аспірант кафедри теорії та філософії права

юридичного факультету

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: 0009-0004-6592-1975

e-mail: taras806283@gmail.com

Пастернак Т.М. Недоліки нормативно-правових актів, в яких закріплено права людини різних поколінь.

У даній статті проведено аналіз нормативно-правових актів міжнародного (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод тощо) та національного права (Конституція України, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», Закон України «Про освіту» тощо), а також деякі акти, так званого, «м'якого» права на предмет наявності дефектів у нормативних приписах, якими закріплено права людини різних поколінь.

У підсумку проведеного аналізу виявлено низку змістовних та технічних проблем нормативного закріплення прав людини.

У межах аналізу прав людини першого покоління (право на життя, повагу до честі і гідності, свободу та особисту недоторканість тощо) виявлено такі недоліки, як: декларативність окремих положень, внутрішня суперечність норм, використання оціночних понять, наявність юридичних тавтологій тощо.

Дослідження прав людини другого покоління (право на працю, достатній життєвий рівень, освіту тощо) продемонструвало певні проблеми, серед яких: декларативний характер окремих положень та невідповідність проголошених у нормах зобов'язань держави її реальним соціально-економічним спроможностям.

У межах третього покоління особливу увагу виділено дослідженню права на мир, оскільки в сучасних реаліях для України це найбільш актуальне питання, і виявлено серйозний недолік, а саме - відсутність реального та дієвого механізму реалізації цього права.

Аналізуючи четверте покоління прав людини (право на аборт, шлюб для одностатевих пар, евтаназію тощо), було виявлено чимало недоліків. Деякі з прав четвертого покоління зовсім не отримали нормативного закріплення, що є суттєвим недоліком, оскільки суспільні відносини існують і потребують правового регулювання. Частина норм національного законодавства прямо забороняє те, що повинно було б гарантуватися правами четвертого покоління, оскільки законодавець у них вбачає суспільну небезпечність. Окремі норми є явно дискримінаційними та порушують права людини.

Ключові слова: права людини; покоління прав людини; недоліки нормативно-правових приписів; міжнародні та національні нормативно-правові акти.

Pasternak T.M. Shortcomings of legal acts establishing the human rights of different generations.

This article analyses international regulatory and legal acts (the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, etc.) and national law (the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine 'On Environmental Protection', the Law of Ukraine 'On Education', etc.), as well as some acts of so-called 'soft' law for the presence of defects in the normative provisions that establish the human rights of different generations.

The analysis revealed several substantial and technical problems in the normative establishment of human rights.

Within the framework of the analysis of first-generation human rights (the right to life, respect for honour and dignity, freedom and personal inviolability, etc.), the following shortcomings were identified: the declarative nature of certain provisions, internal contradictions in norms, the use of evaluative concepts, the presence of legal tautologies, etc.

The research on second-generation human rights (the right to work, an adequate standard of living, education, etc.) revealed certain problems, including: the declarative nature of certain provisions and the inconsistency between the obligations of the state proclaimed in the norms and its actual socio-economic capabilities.

Within the third generation, special attention was paid to the study of the right to peace, since in the current reality for Ukraine, this is the most relevant question, and a serious shortcoming was identified, namely the lack of a real and effective mechanism for the realisation of this right.

When analysing the fourth generation of human rights (the right to abortion, same-sex marriage, euthanasia, etc.), a number of shortcomings were identified. Some of the fourth-generation rights have not been established in legislation at all, which is a significant shortcoming, as social relations exist and legal regulation are necessary. Some provisions of national legislation directly forbid what should be guaranteed by fourth-generation rights, as the legislator considers them to be socially dangerous. Certain provisions are clearly discriminatory and violate human rights.

Key words: human rights; generations of human rights; shortcomings of legal regulations; international and national legal acts.

Постановка проблеми. Процес нормотворення є комплексним і багатостадійним, тому цілком зрозуміло, що в підсумку нормативно-правові акти можуть містити певні недоліки. Разом із цим, необхідно розуміти, що існує постійна потреба вдосконалювати нормотворчу техніку, виправляти існуючі недоліки та уникати їх повторення в майбутньому.

Права людини завжди були, є і будуть важливою частиною існування демократичного устрою, тому акти, що містять нормативно-правові приписи, якими закріплено права людини, повинні бути якнайсерйозніше досліджені щодо наявності недоліків змістовного і технічного штибу, оскільки важливість прав людини складно переоцінити.

Доцільно дослідити норми, в яких закріплені права людини, за поколіннями, адже це дозволить зрозуміти динаміку удосконалення нормотворення у сфері прав людини. Для прикладу, права людини першого покоління визнані та закріплені в нормативних актах окремих держав і міжнародних спільнот вже багато років, а права людини четвертого покоління дотепер доволі дискусійні й не у всіх державах визнаються та отримують законодавче закріплення та визнання. Тому корисно прослідкувати, як різний період часу та обставини впливають на якість та ефективність нормативно-правових актів, в яких закріплені права людини.

Стан дослідження. Юридична дефектологія є проблематикою дослідження багатьох теоретиків права, серед яких: Косович В.М., Биля І.О., Риндюк В.І., Гетьманцева Н.Д., Коваленко Т.О., Лейба О.А., Чувакова Г.М., Погребняк С.В. та інші.

Попри наявність ґрунтового теоретичного доробку в сфері юридичної дефектології, проблема аналізу змістовних та технічних недоліків нормативно-правових актів у сфері прав людини потребує подальшого дослідження з урахуванням сучасних викликів пов'язаних із проблеми реалізації та захисту прав людини.

Мета статті: виявлення конкретних недоліків нормативно-правових актів, в яких закріплено права людини різних поколінь.

Виклад основного матеріалу. Логічно видається почати з норм, якими закріплено права людини першого покоління. Перше покоління прав людини охоплює політичні та громадянські права, серед яких право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, право на свободу віросповідання, право на свободу слова, право на повагу до честі та гідності, право на справедливий суд тощо.

У статті 3 Загальної декларації прав людини зазначено: «Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність» [1]. Очевидним, на перший погляд, недоліком даної норми є декларативність, а також відсутність механізму реалізації.

Ще одним аспектом, про який слід зазначити, є універсалізм формування даного положення, як і загалом декларації. З однієї точки зору, він є позитивним оскільки намагається поширити загальні принципи для всіх, але з іншого боку не враховуються політичні і соціально-культурні особливості держав, що призводить до різного розуміння і тлумачення права на життя.

Слід також зазначити, що аналіз міжнародних нормативно-правових актів проводиться мною на підставі українського перекладу останніх, що також може впливати на загальний зміст аналізованого тексту.

Стаття 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, на мою думку, є внутрішньо-суперечною: пункт перший проголошує невід'ємність права на життя кожної людини та те, що «ніхто не може бути свавільно позбавлений життя»[2], але пункт другий визначає вимоги до смертної кари, тобто право на життя не є невід'ємним, якщо смертна кара застосовується за «найтяжчі злочини відповідно до закону, який діяв під час вчинення злочину і який не суперечить постановам цього Пакту...» та «тільки на виконання остаточного вироку, винесеного компетентним судом»[2].

Також, застосування такої оціночної категорії як «свавільно» є недоліком. Відповідно до тлумачного словника української мови, «свавільний» має два значення: «який діє на власний розсуд, не зважаючи на волю й думку інших»[3] та «який суперечить установленим законам, позбавлений справедливості; беззаконний»[3], тому виникає нерозуміння того, що вкладено у зміст цієї категорії. Інше оціночне формулювання, «найтяжчі злочини», не має універсального визначення, що дозволяє державам розширювати або звужувати його зміст. Я вважаю, що нелогічно встановлювати винятки та зазначати про «свавільність» після проголошення невід'ємності й непорушності права на життя.

Стаття 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод хоча і не містить формальних недоліків, проте, я вважаю, суперечить сутності права на життя, оскільки передбачає можливість смертної кари. Історична еволюція міжнародного права фактично спрямована на повне скасування смертної кари, що свідчить про поступову трансформацію розуміння «невід'ємності» права на життя, тому вважаю, що зрозумілим і поступовим кроком було б усунення положень, які дозволяють смертну кару.

Відповідно до статті 10 згаданого вище Пакту: «Всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивої людській особі» [2]. В цьому приписі міститься декілька оціночних категорій, а саме: «гуманне», «гідність, властива людській особі». Проблема полягає в тому, що рівень гуманності залежить від соціальних стандартів у конкретному суспільстві. Крім того, відсутність чітких критеріїв гуманності може ускладнювати доведення порушення права особами, позбавленими волі. Це підвищує роль судової практики та міжнародних органів у конкретизації змісту норми.

У частині 2 статті 14 Пакту зазначено «обвинувачений у кримінальному злочині» [2], що є юридичною тавтологією, оскільки злочин за своєю суттю може бути лише кримінальним правопорушенням. Дана стаття є чудовою ілюстрацією проблеми з перекладом міжнародних актів, оскільки в тексті англійською мовою зазначено «criminal charge», що можна перекласти як «звинувачення у вчиненні кримінального правопорушення».

У частині 2 статті 35 Конституції України застосовано оціночне поняття, зміст якого не розкривається, а саме: «моральність населення». Поняття моралі не є чітко визначеним, це складна філософська категорія, тому її застосування в законодавстві має бути максимально чітко аргументовано. Небезпека полягає в тому, що держава може під прикриттям «захисту моралі» обмежувати свободу світогляду або віросповідання. В даному випадку проблемою є збереження балансу між свободою особи та суспільними інтересами. Відсутність чітких критеріїв моралі створює ризик надмірного втручання держави.

Права людини другого покоління можна визначити як соціальні, економічні та культурні. До них належать, зокрема, право на працю, право на освіту, право на соціальну допомогу, право на охорону здоров'я та право на належний рівень життя.

Згідно з частиною 1 статті 23 Загальної декларації прав людини: «Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття» [1]. Поданий припис є не лише декларативним, а й містить словосполучення «захист від безробіття», що не відповідає сучасним соціально-економічним реаліям. Адже важко гарантувати такий захист за умов, коли чисельність населення планети зростає, а кількість робочих місць – скорочується.

Подібний недолік простежується у частині 1 статті 25, де зазначено: «Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і

право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини»[1]. З огляду на актуальні дані щодо рівня бідності, голоду та безробіття, цей припис також виглядає декларативним, мало-реалістичним і нездійсненним. Ці приписи встановлюють однакові вимоги для економічно різних держав, що створює дисбаланс між юридичним проголошенням і фактичними можливостями. Також постає питання відповідальності: хто зобов'язаний забезпечити «належний рівень життя» – держава, міжнародна спільнота чи сама особа?

Відповідно до частини 3 статті 46 Конституції України: «Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом»[4]. Ця норма є яскравою ілюстрацією неспроможності держави виконати взяті на себе зобов'язання. Закріплена в Основному Законі норма, як і формально визначений прожитковий мінімум, не відповідає реальним умовам, у яких живуть люди. Проаналізована стаття, як і багато інших у Конституції, що закріплюють права людини другого покоління, які потребують активної участі держави, не узгоджуються з її реальними можливостями та підтверджують тезу: «мати права - не означає мати можливість їх реалізувати».

Стаття 3 Закону України «Про освіту» оперує декількома оціночними категоріями, а саме: «якісна освіта» та «доступна освіта». В частині дев'ятій цієї статті зазначено: «Право на освіту не може бути обмежене законом»[5]. Однак у 2024 році Міністерство освіти і науки своїм Наказом № 910 від 24.06.2024 року змінило правила вступу на аспірантуру, а саме: «Тимчасово на період дії правового режиму воєнного стану в Україні призупинити: прийом заяв, проведення конкурсного відбору, укладання договорів про навчання між закладом вищої освіти та вступником та зарахування на навчання для здобуття третього (освітньо-наукового, освітньо-творчого) рівня вищої освіти та в асистентуру-стажування на денну або дуальну форми здобуття освіти за кошти фізичних та юридичних осіб (крім іноземців та осіб без громадянства за умови наявності державного визнання документа про освіту, на підставі якого здійснюється вступ)»[6]. На мою думку, правила вступу, визначені в Наказі, обмежують право на освіту. Таким чином, спостерігається суперечність між приписом Закону та положеннями Наказу Міністерства. У цьому випадку право на освіту обмежується навіть не законом, а підзаконним нормативно-правовим актом, що є істотним недоліком української правової системи загалом, оскільки підзаконний акт не може звужувати зміст і обсяг прав, встановлених законом.

Права людини третього покоління характеризуються як колективні права, або права народів, або ж права людства. Це права, які належать не окремим особам, а певним групам. До цієї групи прав слід віднести: право на мир, право на культурну спадщину, право на безпечне довкілля, право народів на самовизначення тощо.

Найбільшу цікавість, з огляду на сучасний стан справ в Україні та світі, викликає «право на мир». Оскільки його розуміння не є сталим, також воно чітко не закріплене у законодавстві України чи міжнародних договорах, його можна проаналізувати у міжнародних документах «м'якого права», а саме у Деклараціях ООН. Після Другої світової війни ООН були прийняті декларації про «ідеї миру» (Декларація про поширення серед молоді ідеалів миру взаємоповаги і взаєморозуміння між народами 1965 року та Декларація про виховання народів в дусі миру 1976 року). Більш цільовою була Декларація про право народів на мир, прийнята у 1984 році, в якій зазначається: «...люди нашої планети мають священне право на мир... збереження права людей на мир і сприяння його реалізації є однією з основних обов'язків держав»[7]. Згодом у 2016 році була прийнята Декларація про право на мир, перша стаття якої проголошує: «Кожен має право жити в мирі в умовах заохочення і захисту всіх прав людини і повної реалізації розвитку»[8]. Дані положення без сумніву є позитивними і вказують на правильний вектор розвитку міжнародної правової системи, але, на жаль, вони є декларативними. Найбільшим недоліком є відсутність механізму забезпечення та захисту права на мир. У разі порушення цього права немає чітких інструментів реагування, а міжнародна спільнота - суб'єкт, який мав би гарантувати дотримання миру, не демонструє реальну здатність виконувати цю роль. Фундаментальною проблемою міжнародного права є відсутністю наддержавного примусу. Механізм колективної безпеки не спрацьовує через політичні інтереси окремих держав. Таким чином, «право на мир» є радше морально-політичним принципом, ніж повноцінним юридичним правом із гарантованим механізмом захисту. Прикрим прикладом такого недоліку стала Україна, яка зазнала збройного воєнного нападу та змушена вести оборонну війну.

Права людини четвертого покоління, які також називають «новітніми правами», залишаються найбільш дискусійними. Серед науковців-правників немає єдності щодо самого існування цієї групи прав, а також щодо того, які саме права до неї належать.

Аналізуючи позиції науковців та законодавство різних держав можна виділити такі права четвертого покоління: право на смерть, в тому числі евтаназія, право на аборт, право на «юридичний» аборт, право на шлюб для одностатевих пар, право на самоідентифікацію, в тому числі зміна статі, право на штучне запліднення, право на доступ до інтернету, право на використання штучного інтелекту, право на клонування тощо.

Пунктом 4 статті 281 Цивільного кодексу України фактично заборонена евтаназія, в ній зазначається: «Забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя»[9]. Формальних недоліків цей припис не містить, проте його існування у нинішньому вигляді не відповідає сучасному рівню розвитку та потребам нашого суспільства. Вважаю, що заборона евтаназії має більше недоліків, ніж переваг. Відсутність регламентованої процедури не усуває страждань людини й не вирішує її складні життєві обставини, а часто навпаки - спонукає до самогубства, над яким ні держава, ні норми законів не мають влади. Наявність затвердженої законом процедури зобов'язує осіб проходити визначені тестування, огляди, опитування. Також, можна затвердити перелік вимог до людини, яка бажає бути піддана евтаназії. Зрозуміло, що це не вирішить проблему самогубств, однак допоможе людям, які відчувають страждання, невиліковно хворим, людям, які зазнали невиліковної фізичної шкоди, тощо завершити життя спокійно і в момент, коли вони самі цього бажають.

Формулювання статті 21 Сімейного кодексу унеможливує існування одностатевих шлюбів, оскільки визначає шлюб як союз чоловіка і жінки[10]. Таке ж визначення міститься в Конституції України, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, а також у Загальній декларації прав людини. Проте таке формулювання є дискримінаційною за ознакою сексуальної орієнтації.

Ціла низка прав четвертого покоління не мають нормативно закріплення та, відповідно, щодо них відсутнє правове регулювання. До них належать: право на «юридичний» аборт, право на використання штучного інтелекту, а також механізми забезпечення права на захист персональних даних.

Висновки. У процесі аналізу нормативно-правових актів, якими закріплюються права людини різних поколінь, виявлено недоліки як змістовного, так і технічного характеру.

Права першого покоління закріплені в нормах міжнародного та національного права, проте у вказаних нормах наявні певні недоліки: декларативний характер, відсутність конкретного механізму реалізації, логічна та змістовна неузгодженість, використання оціночних термінів на кшталт «свавільно» чи «гуманно», відсутність санкцій за порушення обов'язку, що позбавляє норму дієвості. У зв'язку з необхідністю перекладу міжнародних актів, у процесі цього виникають певні недоліки: юридичні тавтології, некоректне застосування правничої термінології тощо.

Приписи, які закріплюють права другого покоління, також мають декларативний характер і в багатьох випадках не відповідають соціально-економічному становищу держави, що виявляється у неможливості держави забезпечувати їх реалізацію.

Права третього покоління формально закріплені, проте позбавлені дієвих механізмів реалізації. «Право на мир» у деклараціях ООН залишається декларативним: воно не має конкретного інструментарію для захисту чи покарання агресора. Відсутність чітких гарантій та відповідальних суб'єктів лише підсилює кризу міжнародної правової системи, що добре ілюструється прикладом війни на теренах нашої держави.

Окремі з прав четвертого покоління залишаються не врегульованими або прямо забороненими в українському законодавстві. Наприклад, заборона евтаназії вказує на невідповідність правової норми сучасним викликам. Визначення поняття «шлюб» - як союзу чоловіка і жінки створює правову дискримінацію. Крім того, чимало прав четвертого покоління досі не мають правового закріплення.

Отже, серед проблем нормативного забезпечення прав людини є не лише декларативність чи розмитість термінів, а й суперечності, колізії, відсутність санкцій, механізмів реалізації та адаптації до сучасних викликів. Нормативно-правові приписи кожного покоління прав мають свої характерні недоліки, над усуненням яких потрібно активно працювати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 03.02.2026).
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 03.02.2026).
3. Тлумачний словник української мови. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D1%81%D0%B2%D0%B0%D0%B2%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9> (дата звернення: 03.02.2026).
4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 3.02.2026).
5. Про освіту: Закон України від 05.09.2017. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 03.02.2026).
6. Про деякі особливості набуття та поновлення статусу здобувача освіти: Наказ Міністерства освіти і науки України від 24 черв. 2024 р. № 910. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0945-24#Text> (дата звернення: 03.02.2026).
7. Декларація про право народів на мир: прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 39/11 від 12.11.1984. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/74608?v=pdf> (дата звернення: 03.02.2026).
8. Декларація про право на мир: прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 71/189 від 19.12.2016. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/858594?v=pdf> (дата звернення: 03.02.2026).
9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 03.02.2026).
10. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 03.02.2026).
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 03.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Пастернак Т.М., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.7:004.056

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.25>

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Селіхов Д.А.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії держави та права
Навчально-наукового інституту права
та інноваційної освіти*

*Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-2109-9172*

Селіхов Д.А. Інформаційна безпека особистості: теоретико-правовий аспект.

У статті здійснено теоретико-правове дослідження інформаційної безпеки особистості для вироблення його чіткого і комплексного розуміння в умовах активного розвитку інформаційного суспільства та воєнного стану.

Зазначено, що в умовах цифровізації та розвитку інформаційного суспільства володіння, обробка й захист інформації безпосередньо впливають на реалізацію прав і свобод людини та рівень її особистої безпеки. Особливо в умовах воєнного стану та суспільного напруження чітко помітно, що інформаційні загрози деструктивно впливають як на окремих осіб, так і на спільноти. Залежність від інформації та інформаційної інфраструктури зумовлює підвищену вразливість особистості до маніпулятивних інформаційних впливів, дезінформації тощо.

Інформаційна безпека людини постає як комплексне багатомірне явище, що поєднує правовий, соціальний, психологічний та світоглядний виміри.

Людина, суспільство і держава не лише є об'єктами, а й виступають активними суб'єктами забезпечення інформаційної безпеки, реалізуючи відповідні права, обов'язки та повноваження щодо захисту інформаційних ресурсів, інформаційних процесів і національних інтересів. Такий взаємозв'язок об'єктів і суб'єктів підкреслює системний характер інформаційної безпеки та обумовлює необхідність комплексного правового регулювання у цій сфері. Забезпечення інформаційної безпеки особистості має здійснюватися з дотриманням балансу між захистом національних інтересів і гарантуванням основоположних прав і свобод людини

Зроблено висновок, що інформаційна безпека – це системне і багаторівневе явище. Вона включає в себе безпеку держави, суспільства та особистості. Людина як центральний елемент системи інформаційної безпеки потребує гарантування її конституційних прав і свобод, зокрема права на інформацію, недоторканність приватного життя, захист персональних даних та свободу вираження поглядів та ін. Інформаційна безпека людини полягає не лише у забезпеченні можливості вільно та безперешкодно бути суб'єктом інформаційних процесів, а й у гарантуванні ефективного захисту особи від неправомірного інформаційного втручання та деструктивних інформаційно-психологічних впливів.

Ключові слова: інформаційна безпека, національна безпека, інформаційна безпека особистості, інформаційне суспільство, воєнний стан, загрози інформаційній безпеці, інформаційні технології.

Selikhov D.A. Information security of the individual: theoretical and legal aspect.

The article carries out a theoretical and legal study of information security of the individual to develop a clear and comprehensive understanding of it in the conditions of active development of the information society and martial law.

It is noted that in the conditions of digitalization and development of the information society, possession, processing and protection of information directly affect the realization of human rights and freedoms and the level of their personal security. Especially in conditions of martial law and social tension, it is clearly noticeable that information threats destructively affect both individuals and

communities. Dependence on information and information infrastructure causes increased vulnerability of the individual to manipulative information influences, disinformation, etc.

Information security of a person appears as a complex multidimensional phenomenon that combines legal, social, psychological and worldview dimensions.

Man, society and the state are not only objects, but also active subjects of ensuring information security, implementing the relevant rights, obligations and powers to protect information resources, information processes and national interests. Such an interrelationship of objects and subjects emphasizes the systemic nature of information security and necessitates the need for comprehensive legal regulation in this area. Ensuring the information security of the individual must be carried out while maintaining a balance between protecting national interests and guaranteeing fundamental human rights and freedoms. It is concluded that information security is a systemic and multi-level phenomenon. It includes the security of the state, society and the individual. A person as a central element of the information security system needs to guarantee his constitutional rights and freedoms, in particular the right to information, privacy, protection of personal data and freedom of expression, etc. Information security of a person consists not only in ensuring the possibility of freely and unhindered being a subject of information processes, but also in guaranteeing effective protection of a person from unlawful information interference and destructive information and psychological influences.

Key words: information security, national security, information security of the individual, information society, martial law, threats to information security, information technologies.

Постановка проблеми. Інформаційна безпека людини є пріоритетом для правової, демократичної, інформаційної держави. В умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій та утворення нових інформаційних загроз, забезпечення інформаційних прав і свобод людини та її інформаційної безпеки є складним завданням. А протистояння російській гібридній агресії ще більше ускладнює гарантування інформаційної безпеки громадян.

Водночас забезпечення інформаційної безпеки особистості має здійснюватися з дотриманням балансу між інтересами держави, суспільства та індивіда. Це обумовлює необхідність комплексного, системного й науково обґрунтованого підходу до формування та реалізації державної інформаційної політики.

Отож, особливої актуальності набуває наукове осмислення теоретико-правових аспектів забезпечення інформаційної безпеки людини.

Метою статті є теоретико-правове осмислення інформаційної безпеки особистості для вироблення його чіткого і комплексного розуміння в умовах активного розвитку інформаційного суспільства та воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Тематика правового забезпечення інформаційної безпеки завжди привертала увагу дослідників. Вивчали різні аспекти цієї проблематики такі науковці як: Є. Архипова, П. Біленчук, Л. Борисова, Р. Калюжний, Б. Кормич, А. Марушак, Т. Мужанова, І. Милосердна, Л. Наливайко, А. Нашинець-Наумова, І. Неклонський, Т. Подорожня, В. Собина, В. Цимбалюк та ін. Забезпечення інформаційної безпеки особистості розкривали у своїх наукових працях: Л. Бріалко, В. Виздрік, М. Воронюк, Г. Грачев, М. Дзюба, І. Дятлова, Я. Жарков, О. Золотар, П. Квіткін, І. Кукан, Л. Маніна, О. Передерій, В. Петрик, Л. Петрова, Ю. Рублик, А. Ряполов, Д. Смотрич, О. Сушко, М. Требін, О. Шаратова та ін. Забезпеченню інформаційної безпеки людини в умовах воєнного стану присвятили свою увагу: В. Кучер, К. Марченко, О. Мельник, О. Оришака та ін. Однак, низка проблем гарантування інформаційних прав і свобод людини і громадянина залишаються невирішеними. Проблеми досягнення інформаційної безпеки особистості зростають в умовах російської агресії. Все це обумовлює необхідність подальшого наукового осмислення вказаної тематики.

Виклад основного матеріалу. Інформація є надважливим ресурсом в сучасному світі. Інформація визначає зміст соціальних, економічних, політичних і правових процесів, виступає чинником формування суспільної свідомості. В умовах цифровізації та розвитку інформаційного суспільства володіння, обробка й захист інформації безпосередньо впливають на реалізацію прав і свобод людини та рівень її особистої безпеки. Особливо в умовах воєнного стану та суспільного напруження чітко помітно, що інформаційні загрози деструктивно впливають як на окремих осіб, так і на спільноти.

Важливою особливістю способу життя людини в інформаційному суспільстві є істотне скорочення «інформаційних» відстаней (часу доступу до необхідної інформації), що призводить до

появи нових можливостей як з формування особистості, так і реалізації її потенціалу. В сучасних реаліях інформаційна інфраструктура стає чи не основним джерелом інформації для людини, безпосередньо впливаючи на її психічну діяльність, формування особистості та соціальної поведінки [1, с. 137]. Залежність від інформації та інформаційної інфраструктури зумовлює підвищену вразливість особистості до маніпулятивних інформаційних впливів, дезінформації тощо.

Забезпечення інформаційної безпеки особистості потребує належного правового врегулювання процесу формування безпечного інформаційного середовища. Для цього слід визначитись із ключовими категоріями, принципами та завданнями у сфері інформаційної політики. Однією з таких категорій є – інформаційна безпека особистості (людини).

Перш ніж перейти до визначення сутності інформаційної безпеки людини, слід проаналізувати значення родової категорії – «інформаційної безпеки».

В. Цимбалюк визначає інформаційну безпеку як суспільні відносини щодо створення і підтримання в належному стані нормального режиму функціонування відповідної інформаційної системи; комплекс організаційних, правових та інженерно-технологічних заходів щодо охорони, захисту, запобігання і подолання природних, техногенних і соціогенних (антропогенних) загроз, реалізація яких може порушити чи припинити життєдіяльність конкретної системи [2, с. 32]. Р. Калюжний вважає, що інформаційна безпека – це вид суспільних інформаційних правовідносин зі створення, підтримки, охорони та захисту бажаних для людини, суспільства і держави безпечних умов життєдіяльності, а також спеціальних правовідносин, пов'язаних зі створенням, зберіганням, поширенням і використанням інформації [3, с. 20]. А. Нашинець-Наумова констатує, що інформаційна безпека – це сукупність життєво важливих умов функціонування суб'єктів (особи, суспільства, держави) в інформаційній сфері та суб'єктивних (правових, політичних, інформаційних, наукових, оперативно-розшукових) можливостей їх усвідомлення і контролю [4, с. 10]. Інформаційна безпека – це системне і багаторівневе явище. Вона включає в себе безпеку держави, суспільства та особистості.

До об'єктів національної безпеки відносять: людину і громадянина – їхні конституційні права і свободи та обов'язки; суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси; державу – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність [5, с. 43]. Т. Мужанова вважає об'єктами інформаційної безпеки: особу, суспільство та інформаційні ресурси [6, с. 13]. І. Милосердна зауважує, що інформаційна безпека формується на захищеності інтересів особистості, суспільства і держави [7, с. 187]. Б. Кормич зауважує, що держава, людина та суспільство одночасно виступають і як об'єкти, і як суб'єкти інформаційної безпеки, здійснюючи своїми діями захист важливої для них інформації та інформаційних процесів [8, с. 30]. Людина, суспільство і держава не лише є об'єктами, а й виступають активними суб'єктами забезпечення інформаційної безпеки, реалізуючи відповідні права, обов'язки та повноваження щодо захисту інформаційних ресурсів, інформаційних процесів і національних інтересів. Такий взаємозв'язок об'єктів і суб'єктів підкреслює системний характер інформаційної безпеки та обумовлює необхідність комплексного правового регулювання у цій сфері. Однак, саме людина як центральний елемент системи інформаційної безпеки потребує гарантування її конституційних прав і свобод, зокрема права на інформацію, недоторканність приватного життя, захист персональних даних та свободу вираження поглядів та ін.

А. Марущак визначає інформаційну безпеку через комплекс прав людини вільно, безперешкодно, на власний розсуд бути суб'єктом інформаційних процесів (шукати, одержувати та поширювати інформацію) та отримувати захист від неправомірного інформаційного втручання [9, с. 82]. О. Золотар, зауважує що інформаційна безпека людини передбачає реалізацію життєво важливих інтересів людини і гармонійний розвиток в умовах інформаційного суспільства незалежно від наявності інформаційних загроз [10, с. 77]. Т. Подорожня тлумачить цю категорію як стан високого ступеня захищеності особистості, за якого гарантується реалізація її прав і свобод в інформаційній сфері та максимально знижено ризик негативного впливу на неї внутрішніх і зовнішніх загроз [11, с. 503]. П. Квіткін, І. Дятлова та Л. Петрова констатують, що інформаційна безпека особистості – це готовність і здатність особистості зберігати цілісність і сталість світоглядних позицій, системи цінностей і ціннісних орієнтацій, переконань і життєвих стратегій в умовах інформаційно пропагандистських та інформаційно-психологічних впливів на свідомість і психіку, цивілізаційної ідентифікації соціуму й особистості, соціокультурних трансформацій суспільства.

Як цілісне і системне утворення інформаційна безпека особистості є органічною єдністю взаємопов'язаних складових: світоглядно-ментальної, когнітивної та культурологічної [12, с. 51]. Отже, інформаційна безпека людини постає як комплексне багатовимірне явище, що поєднує правовий, соціальний, психологічний та світоглядний виміри.

Інформаційна безпека людини полягає не лише у забезпеченні можливості вільно та безперешкодно бути суб'єктом інформаційних процесів, а й у гарантуванні ефективного захисту особи від неправомірного інформаційного втручання та деструктивних інформаційно-психологічних впливів. Водночас інформаційна безпека людини спрямована на захист життєво важливих інтересів інформаційного суспільства, незалежно від наявності реальних чи потенційних інформаційних загроз.

Коли йдеться про інформаційну безпеку людини – то це насамперед потреби людини, можливість реалізації яких в правовому полі закріплюється через її права і свободи [13, с. 400]. Незважаючи на наявність конституційних гарантій інформаційної безпеки, стан інформаційної безпеки людини і громадянина в Україні свідчить про низький рівень її правового забезпечення. Значна кількість випадків порушення та обмеження інформаційних прав, відсутність належного захисту від негативних інформаційних впливів свідчить про не досить дієвий нормативно-правовий механізм інформаційної безпеки. [14, с. 304]. Проте, ключовим джерелом інформаційних загроз є російська гібридна агресія проти Української держави та суспільства.

Особливої актуальності проблема інформаційної безпеки особистості набуває для українського суспільства, яке є об'єктом інформаційно-пропагандистських та інформаційно-психологічних операцій противника [12, с. 49]. Це обумовлює необхідність формування дієвих правових механізмів захисту особистості від деструктивних інформаційних впливів, розвитку інформаційної культури та медіаграмотності, а також посилення ролі держави у створенні безпечного інформаційного середовища.

Д. Смотров та Л. Бріалко справедливо зауважують, що питання інформаційної безпеки та культури в умовах війни є питанням виживання людини, суспільства та держави. Адже забезпечення інформаційної безпеки визначається не тільки інтересами держави, а й інтересами особи в контексті забезпечення її прав і свобод [15, с. 124]. М. Требін відзначив, що під час гібридної війни важливе значення надається боротьбі за розум людей. Іншими словами, інформаційній боротьба відбувається там, де основними дійовими суб'єктами виступають також цивільні (ЗМІ, ТБ, Інтернет, Ютуб та ін.) [16, с. 120]. Забезпечення інформаційної безпеки особистості має здійснюватися з дотриманням балансу між захистом національних інтересів і гарантуванням основоположних прав і свобод людини [17, с. 63; 18, с. 45; 19, с. 28], що є ключовою умовою демократичного розвитку та стійкості українського суспільства в умовах гібридної війни.

Сучасна інформаційна зброя спрямована, перш за все, на людину. Використовуючи інформаційно-психологічні впливи, дезінформацію, маніпуляції та пропаганду, противник може впливати на суспільні настрої, провокувати соціальну напругу й дестабілізувати суспільство без застосування традиційних воєнних засобів.

В умовах російсько-української війни, інформаційна продукція, яку поширюють ЗМІ, стала психолого-технологічним засобом впливу на свідомість суспільств і груп індивідів, ЗМІ можуть робити неправильні висновки, що буде впливати на прийняття рішення, нав'язуючи їх з певними цілями, а іноді навіть провокують до вчинення певних незаконних дій [20, с. 199]. Метою інформаційної зброї перш за все є свідомість людини та масова свідомість. Ті, хто практикує використання інформаційної зброї, добре знаються як на людській психології, так і на психології людських колективів та мас. Інформаційна безпека життєдіяльності людини й суспільства в умовах інтенсивної інформаційної війни стає першоприоритетною задачею, як запорука безпеки фізичної [21, с. 19]. Забезпечення інформаційної безпеки людини постає як ключова передумова збереження соціальної стабільності та ефективного захисту національної безпеки в умовах інформаційної війни.

Пріоритетним напрямом має стати впровадження кіберстратегій, які враховують потенційні кіберзагрози та визначають заходи забезпечення безпеки в цифровому просторі. Необхідно створити ефективний механізм, який би гарантував державну інформаційну безпеку і дотримання прав людини, зокрема на тимчасово окупованих територіях. Розв'язання цих проблем вимагає комплексного підходу, який включатиме в себе технічні заходи безпеки, законодавчі та регуляторні ініціативи державно-правових інституцій [22, с. 127]. На шляху створення дієвих меха-

нізмів захисту інформаційних прав і свобод, забезпечення інформаційної безпеки особистості національне інформаційне законодавство має брати до уваги і міжнародно-правовий аспект, враховуючи необхідність прийняття чітко визначених зобов'язань у сфері захисту інформаційних прав і свобод, регламентації таких глобальних питань, як транскордонна передача персональних даних [11, с. 503]. Запровадження узгоджених підходів у механізмі правового забезпечення інформаційних процесів, посилення міжнародного співробітництва, а також імплементація кращих міжнародних практик сприятимуть підвищенню захисту інформаційних прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Висновки. Інформаційна безпека – це системне і багаторівневе явище. Вона включає в себе безпеку держави, суспільства та особистості. Людина як центральний елемент системи інформаційної безпеки потребує гарантування її конституційних прав і свобод, зокрема права на інформацію, недоторканність приватного життя, захист персональних даних та свободу вираження поглядів та ін.

Інформаційна безпека особистості полягає не лише у забезпеченні можливості вільно та безперешкодно бути суб'єктом інформаційних процесів, а й у гарантуванні ефективного захисту особи від неправомірного інформаційного втручання та деструктивних інформаційно-психологічних впливів. Водночас інформаційна безпека особистості спрямована на захист життєво важливих інтересів інформаційного суспільства, незалежно від наявності реальних чи потенційних інформаційних загроз.

Забезпечення інформаційної безпеки особистості постає як ключова передумова збереження соціальної стабільності та ефективного захисту національної безпеки в умовах інформаційної війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Архипова Є. О. Інформаційна безпека: соціально-філософський вимір: дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2012. 215 с.
2. Цимбалюк В. Окремі питання щодо визначення категорії «інформаційна безпека» у нормативно-правовому аспекті. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні*. 2004. № 8. С. 30-33. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/97824f5e-30c5-45b9-ba91-2d64e3e3e1b8/content>.
3. Калюжний Р. Питання концепції реформування інформаційного законодавства України. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні: науково-технічний збірник*. 2000. № 1. С. 17-21. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/15952>.
4. Нашинець-Наумова А.Ю. Інформаційна безпека: питання правового регулювання: монографія. Київ, 2017. 168 с.
5. Правові засади інформаційної безпеки України: монографія / П.Д. Біленчук, Л.В. Борисова, І.М. Неклонський., В.О. Собина; за ред. П.Д. Біленчука. Харків: 2018. 289 с.
6. Мужанова Т.М. Інформаційна безпека держави: навчальний посібник. Київ: [б.в.], 2019. 131 с.
7. Милосердна І.М. Інформаційна безпека як елемент національної безпеки: теоретичний вимір та особливості впровадження. *Науковий журнал «Політикус»*. 2024. № 4. С. 179-185. URL: http://politicus.od.ua/4_2024/28.pdf.
8. Кормич Б.А. Організаційно-правові засади політики інформаційної безпеки України : монографія. Одеса: Юридична література, 2003. 472 с.
9. Марущак А.І. Інформаційне право: доступ до інформації: навч. посіб. для студ. ВНЗ. Київ, 2007. 531 с.
10. Золотар О.О. Загрози інформаційній безпеці людини. *Правова інформатика*. 2014. № 2 (42). С. 70-79. URL: <http://ippi.org.ua/zolotar-oo-zagrozi-informatsiinii-bezpetsi-lyudini>.
11. Подорожна Т.С. Інформаційна безпека людини в системі національної безпеки: виклики та загрози. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 500-506. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.85>.
12. Квіткін П.В., Дятлова І.В., Петрова Л.О. Інформаційна безпека особистості: теоретико-методологічний аналіз. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2021. № 4 (51). С. 46-62. DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.51.241998>.

13. Золотар О.О. Інформаційна безпека людини: теорія і практика: монографія. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018 446 с.
14. Правдюк А.Л. Конституційні гарантії інформаційної безпеки людини і громадянина. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 303-305. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/75>.
15. Смотрич Д., Бріалко Л. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. № 77. Ч. 2. С. 121-127. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.20>.
16. Требін М.П. «Гібридна» війна як нова українська реальність. *Український соціум*. 2014. № 3. С. 113-127. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2014_3_13.
17. Наливайко Л.Р. Інформаційна безпека та інформаційна політика в Україні: конституційно-правовий аспект. *Вісник Запорізького державного університету*. 2003. № 1. С. 60-65. URL: <https://web.znu.edu.ua/herald/issues/archive/articles/2756.pdf>.
18. Наливайко Л.Р., Чепік-Трегубенко О.С. Децентралізація влади в Україні в умовах розбудови демократичного громадянського суспільства. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. № 10. С. 44-47. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2015/10_2015.pdf.
19. Наливайко О.І. Принципи правового захисту людини: підходи до класифікації. *Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки»*. 2001. Вип. 13. С. 26-33. URL: <http://search.nbuv.gov.ua/publ/REF-0000465270>.
20. Виздрік В.С., Мельник О.М. Інформаційна безпека в Україні: сучасний стан. *Grail of Science*. 2023. № 24. С. 196-202. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.17.02.2023.034>.
21. Марченко К.М., Оришака О.В. Інформаційна безпека життєдіяльності людини і суспільства в умовах війни. *Центральноукраїнський науковий вісник*. 2023. № 7(38). Ч. 1. С. 16-21. URL: [https://mariea.kntu.kr.ua/pdf/7\(38\)_1/5.pdf](https://mariea.kntu.kr.ua/pdf/7(38)_1/5.pdf).
22. Кучер В.О. Права людини та інформаційна безпека в умовах військової агресії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Т. 1. Вип. 81. С. 125-130. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/300549/292809>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Селіхов Д.А., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.26>

ДУХОВНА СТІЙКІСТЬ ТА ІНСТИТУЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ ДЕРЖАВИ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ 1920–1930-Х РР. У СВІТЛІ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Токарчук О.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0009-0009-7377-8132*

Токарчук О.В. Духовна стійкість та інституційна спроможність держави: політико-правові ідеї української еміграції 1920–1930-х років у світлі сучасних трансформацій.

У статті проаналізовано взаємозв'язок духовної стійкості та інституційної спроможності держави крізь призму політико-правових ідей української еміграції 1920–1930-х років. Дослідження проведено з урахуванням сучасних трансформацій державотворчих процесів в Україні.

Актуальність теми пов'язана з сучасними викликами повномасштабної агресії проти України, за яких духовна стійкість перетворюється у засіб національного спротиву та засадничий елемент громадянсько-патріотичного виховання. Джерельну базу дослідження становлять праці видатних правників і мислителів, зокрема О. Бочковського, О. Ейхельмана, В. Липинського, В. Старосольського та С. Томашівського.

Автор виокремлює дві ключові моделі взаємодії світської та духовної влади, а саме: демократичну (базується на принципі відокремлення церкви від держави за умови забезпечення повної церковної автокефалії) та консервативну (церква постає рівноправним партнером держави у процесі формування свідомого громадянина). Доведено, що в періоди «бездержавності» інститут церкви виконував функцію ідеологічної та культурної «фортеці», забезпечуючи збереження національної мови та ідентичності.

Особливу увагу приділено правовому доробку О. Ейхельмана. Обґрунтовано його позицію щодо пріоритету правового регулювання державно-церковних відносин над релігійними догмами. Аналіз положень проекту Конституції УНР 1921 р. свідчить про прагнення вченого вибудувати систему, за якої церква зберігає повну автономію у внутрішніх справах, залишаючись інтегрованою у загальнодержавний правопорядок.

Відзначено, що С. Томашівський вбачав виняткову роль католицької церкви у збереженні елементів класичної цивілізації та створенні культурної спільності Західної Європи, де історично опинилася також і Галичина. Майбутню державу він представляв як рівноправний союз монархії і греко-католицької церкви

Для українських правників-емігрантів духовна самостійність була невід'ємною складовою державного суверенітету, а духовна стійкість – ціннісною конструкцією. Сучасна актуалізація цих духовних основ трактується як відновлення природного державотворчого порядку, де національна церква повинна виступати партнером держави у захисті національної ідентичності.

Ключові слова: духовна стійкість, українська еміграція, політико-правові проекти, українське державотворення, національна ідентичність, О. Бочковський, О. Ейхельман, В. Липинський, В. Старосольський, С. Томашівський.

Tokachuk O.V. Spiritual resilience and institutional capacity of the state: political and legal ideas of the Ukrainian emigration in the 1920s–1930s in the light of modern transformations.

The article analyzes the interrelation between spiritual resilience and the institutional capacity of the state through the lens of political and legal ideas of the Ukrainian emigration in the 1920s–1930s.

The research is conducted taking into account modern transformations of nation-building processes in Ukraine.

The relevance of the topic is driven by contemporary challenges associated with the full-scale aggression against Ukraine, under which spiritual resilience transforms into a potent instrument of national resistance and a fundamental element of civic and patriotic education. The research is based on the works of prominent legal scholars and thinkers, including O. Bochkovskiy, O. Eichelman, V. Lypynskiy, V. Starosolskiy, and S. Tomashivskiy.

The author identifies two key models of interaction between secular and spiritual authorities: the democratic model (based on the principle of separation of church and state, provided that full ecclesiastical autocephaly is ensured) and the conservative model (where the church acts as an equal partner of the state in the process of forming a conscious citizen). The pivotal role of the religious factor in the genesis of national consciousness is highlighted. It is demonstrated that during periods of «statelessness,» the institution of the church functioned as an ideological and cultural «fortress,» ensuring the preservation of the national language and identity.

Particular attention is devoted to the creative output of O. Eichelman. His position regarding the priority of legal regulation of state-church relations over religious dogmas is substantiated. An analysis of the provisions of O. Eichelman's 1921 Draft Constitution of the Ukrainian People's Republic (UNR) reveals the scholar's endeavor to construct a system in which the church maintains full autonomy in internal affairs while remaining integrated into the national legal order.

It has been noted that S. Tomashivskiy perceived an exceptional role for the Catholic Church in preserving elements of classical civilization and creating the cultural commonality of Western Europe, a sphere where Halychyna also historically found itself. He envisioned the future state as an equal union between the monarchy and the Greek Catholic Church.

For Ukrainian emigrant jurists, spiritual independence was an inseparable component of state sovereignty, and spiritual resilience was viewed as a complex value-based construct. The contemporary actualization of these spiritual foundations is interpreted as a restoration of the natural nation-building order, where the national church serves as a partner to the state in protecting national identity.

Key words: spiritual resilience, Ukrainian emigration, political and legal projects, Ukrainian nation-building, national identity, O. Bochkovskiy, O. Eichelman, V. Lypynskiy, V. Starosolskiy, S. Tomashivskiy.

Постановка проблеми. Звернення до науково-правового доробку української еміграції міжвоєнного періоду певною мірою передбачає дискусію про духовні цінності, цілі та засоби їх досягнення. Це охоплює осмислення сутності життя і свободи, аналіз відносин між державою і церквою, а також загалом визначення місця і ролі церкви та значення релігії в державотворчих процесах. Аналіз наукових праць українських правників і мислителів 20-30-х рр. ХХ ст. (О. Бочковського, О. Ейхельмана, В. Липинського, В. Старосольського, С. Томашівського) дає підстави розглядати релігію та церкву не лише як культурні феномени, а як основоположні чинники в процесі українського державотворення.

В умовах повномасштабної агресії проти України духовна стійкість перетворилася з теоретичної категорії у прикладний інструмент національного спротиву. Війна ведеться не лише за територію, а й за ідентичність, коли релігійний чинник використовується агресором як зброя. Тому, звернення до аналізу ідей української еміграції щодо автокефалії та духовної незалежності дозволяє випрацювати правові механізми захисту від інформаційної, ідеологічної, психологічної агресії.

Метою дослідження є розкриття ролі духовної стійкості як ціннісної конструкції у державотворчих проєктах О. Бочковського, О. Ейхельмана, В. Липинського, В. Старосольського, С. Томашівського, а також актуалізація їхнього науково-правового доробку для сучасного українського державотворення.

Стан опрацювання проблематики. Основу дослідження склали наукові праці та проєкти окремих представників української еміграції у 20-30-ті рр. ХХ ст., зокрема О. Бочковського, О. Ейхельмана, В. Липинського, В. Старосольського, С. Томашівського. Визначальним методом дослідження став системний метод, який дав можливість розглянути певну непорушність елементів, що формують дану закономірність, враховуючи історичні обставини, спрямовував пошук на розкриття цілісності феномену правової думки української еміграції і виявлення зв'язків між

різними політико-правовими теоріями, внаслідок чого вимальовується єдиний теоретичний фон. Варто погодитися з М. Костицьким, що усвідомлення потреби використання цілісної методології в юриспруденції відбудеться в перспективі, коли виразніше виявляться інтеграція і синтез філософії, науки, теології, мистецтва, літератури, езотерики, суспільствознавства в єдине вчення «Про Все». Тоді «зовнішня» інтеграція юридичної науки із філософією, етикою, психологією, політологією, соціологією, теологією і т. д. неминуче зумовлюватиме «внутрішню» інтеграцію юриспруденції (і як теорії, і як практики) [3, с. 10].

Виклад основного матеріалу. Будь-який народ має право на незалежне від інших народів існування й на вільний розвиток своїх здібностей [12, с. 95]. Релігія і нація пов'язані між собою, писав О. Бочковський. Між релігійними й національними почуттями людини вчений проводить певну аналогію, називаючи ці явища найінтимнішими та найфанатичнішими проявами людської душі. Хронологічно національна свідомість пізніша за релігійну. В релігійних відчуттях на рівні підсвідомості ховаються початкові прояви майбутньої національної окремішності [7, с. 860]. Він не вбачав значної різниці між католицизмом і православ'ям, проте допускає, що католицизм культурно є актуальнішим з національного боку, всупереч церковно-релігійному унітаризму Ватикану [1, с. 177].

Національний ренесанс О. Бочковський пов'язує з тенденціями до «націоналізації» універсальних релігій. Він пише, що «нові держави майже скрізь у тій чи іншій формі перевели націоналізацію церкви». Одним із перших кроків незалежної України було створення церковної автокефалії. Подібні процеси проходили у Чехословацькій республіці, де «постала національна чехословацька церква» [7, с. 857]. Протестантизм, на думку О. Бочковського, є активнішим ніж католицизм або православ'я. Так, «протестантські народи загалом і скрізь виявляють більшу національну активність і досягнення» [7, с. 862].

Держава в своїй внутрішній організації в діях по врегулюванню життя соціуму рухається настільки далеко, наскільки їй дозволяє це робити громадянське суспільство. Останнє ж діє залежно від світогляду і світобачення своїх представників [6, с. 14]. З погляду О. Ейхельмана, відносини між державою і церквою повинні регулюватися правом, а не релігійними догмами. Аналіз положень Проекту Конституції УНР 1921 р. свідчить про прагнення правника вибудувати модель, за якої церква є незалежною у внутрішніх справах, але підпорядкованою загальнодержавному правопорядку. О. Ейхельман у Проекті визначав православну церкву в межах УНР як автокефальну з своїм патріархом у Києві на чолі [2, с. 83]. Релігійні догмати не можуть бути підставою для невиконання державних законів чи судових рішень. Релігійні громади мають право на внутрішнє самоврядування та управління майном, проте держава здійснює нагляд, а сам – Міністр у справах релігій за погодженням із Міністром юстиції має право скасовувати постанови громад, що суперечать закону. Таке рішення може бути оскаржене в судовому порядку (§ 297–298) [2, с. 82–83].

Проект містив норми щодо недопущення міжконфесійної ворожнечі. Будь-яка релігійна пропаганда, а також публічне паплюження інших віросповідань священнослужителями заборонялися під загрозою ув'язнення (на півроку) (§ 299). За О. Ейхельманом до 17 років діти виховуються у вірі батьків. Якщо батьки належать до різних конфесій, застосовується чіткий алгоритм (зокрема, виховання синів за вірою батька з 5 років). Важливо, що навіть діти атеїстів не залишаються поза духовним контекстом – їх мають виховувати у вірі дідів чи прадідів під наглядом призначеного опікуна. Право на самостійний вибір віри з'являється лише у 12 років (з певними обмеженнями щодо переходу в нехристиянські вірування) та остаточно у 17 років (§ 300) [2, с. 83]. Релігійні громади діють на підставі статутів, зареєстрованих у Міністерстві. Вони мають право на храми, дзвони та церковну музику. Проповіді в храмах дозволяються за тими ж правилами, що й публічні промови на зборах (§ 301–302) [2, с. 83].

О. Ейхельман уважав, що реєстрація народжених і померлих осіб, які належать до Православної, Греко-Уніатської, Римо-Католицької, Євангельсько-Лютеранської або Євангельсько-Реформістської віри, повинна здійснюватися відповідними духовними особами після проведення релігійних обрядів хрещення чи поховання. Записи проводяться у визначених законом метричних книгах українською мовою. Щодо осіб інших віросповідань, а також тих, хто вважає себе поза вірою, реєстрація проводиться державним службовцем, відповідальним за ведення актів цивільного стану. Духовні особи вищезазначених конфесій зобов'язані не пізніше ніж на третю добу після внесення запису до церковних книг надсилати відомості про народжених і померлих до органів державної реєстрації актів цивільного стану (§ 305) [2, с. 84].

Українська духовна рівновага за В. Липинським є необхідною запорукою існування держави, тому влада не повинна ставити в залежне від держави, принижене, неповноправне становище будь-яку християнську церкву. Мислитель застерігав, що у іншому випадку знизиться духовний і політичний опір суспільства проти сходу чи заходу та у підсумку призведе до культурної і державної залежності від Москви чи Польщі [4, с. 56; 5, с. 28].

Для В. Липинського релігія відігравала вирішальну роль у створенні норм закону. Він вбачав у церкві зразок раціональної побудови, яка врівноважує стихійні інстинкти людини свідомим розумом. Церква обмежує та організовує людські інстинкти, упорядковує думки людини, формуючи лад у прагненнях і бажаннях, єдність у мисленні, організованість у діяльності; у духовній дійсності вона є культурою. Без релігії та церкви як організуючої та стримувальної духовної сили, як писав дослідник, у соціальному житті зрештою гору беруть матеріальні цінності, що, безумовно, веде до руїни та анархії, «до нічим не обмеженого права сильних ображати слабких і до нічим не обмеженого права слабких повстати всіма засобами проти сильних» [4, с. 21].

Процес українського державотворення окреслений складними внутрішньо-політичними проблемами, більшість з яких пов'язані з недостатнім досвідом державотворення, оскільки український народ, на відміну від інших європейських країн, переживав тривалі періоди «бездержавності» [8, с. 15]. В. Старосольський розглядав релігію не в якості прикмети нації, а в якості шляху до влади, яким рухалась демократія у конкретний історичний період [9; 10]. На основі досвіду державотворення він надає релігії і церкві першочергового значення. У процесі світового розвитку релігія поступається мові. Об'єднання протестантизму та друкарського капіталізму, поширення дешевих видань стрімко завоювали читацьку аудиторію, зокрема, купців і жінок, які здебільшого не знали латини, і, одночасно, сприяли їх згуртуванню в політико-релігійній боротьбі. Це викликало глибинні потрясіння не лише в церкві.

За В. Старосольським демократична держава опиралася на релігійні спільноти, зокрема протестантські. Від часів Великої французької революції кінця XVIII ст., релігійні спільноти були витіснені новим типом спільноти – нацією [11, с. 78]. Вчений-правник виділяв два періоди у розвитку середньовічної держави та її відносин із церквою – період домінування держави над церквою та період переваги церкви над державою. У період найбільшої переваги церкви над державою, як зазначав дослідник, церква сама поставала як теократична монархія, фактично посівши місце того державного утворення, проти якого повставала. Вирішального ж удару церкві завдали молоді національні держави.

Якщо В. Старосольський зосереджувався на еволюції нації в контексті демократичних процесів, то С. Томашівський зосереджував увагу на провідній ролі Католицької церкви як запоруки західного напрямку розвитку України.

С. Томашівський вбачав виняткову роль католицької церкви у збереженні елементів класичної цивілізації та створенні культурної спільноти Західної Європи, де історично опинилася також і Галичина. Запорукою національного відродження України, на його думку, мав стати спільний історичний досвід Галицької держави та католицької церкви. Майбутню державу він представляв як рівноправний союз монархії і греко-католицької церкви [13, с. 19].

Українська нація серед інших слов'янських народів є результатом складного історичного розвитку. При цьому вирішальну роль відігравали різноманітні обставини та впливи, які то сприяли цьому розвитку, то стримували його. Релігія була лише їхньою частиною, причому не найважливішою [15, с. 19]. С. Томашівський визначив місце російської православної церкви в українській державі. Його висновки є дивовижно пророчими. Російська православна церква та російська держава приречені розділитися на свої початкові природні утворення; без українських густонаселених земель, Росію очікує занепад; українська етнічна територія, отримавши незалежність від Росії, зможе змінити характер політичних відносин у Східній Європі, усунути елементи загрози з боку Росії для своїх західних сусідів [14, с. 4].

Мислитель уважає, що через впливи Польщі на становлення українського громадянського суспільства, значна частина українського народу схильна думати про церковну унію як певний маневр та змову Польщі. Противники з-поміж українців греко-католицької церкви розколюють націю. Мислитель вбачав безпосередній зв'язок між ідеєю унії та українською національною ідеєю. Він був прихильником незалежної української національної церкви [14, с. 73]. Всі невдачі унії, стверджував С. Томашівський, спричиняли невдачі всієї нації, часто катастрофічні. Історія українського державотворення впродовж тисячоліття не виявила жодного моменту, коли церков-

но-культурний розрив з заходом увінчався би тривалою національною доцільністю та корисністю. Ідея унії була щасливою, хоч нажаль добре невикористаною, необхідністю нашої історії, писав вчений.

Аналіз праць С. Томашівського дозволяє визначити церковну унію 1596 р. як найбільш національну церкву в Україні. Релігія і греко-католицька церква, з його погляду, посідали важливе місце в українському суспільстві й політичних процесах. Він був прихильником пріоритету католицької церкви, тому що остання відкриває доступ України до західної культури.

Отже, доробок українських правників і мислителів показує, що церква в Україні ніколи не була просто релігійним інститутом, вона завжди була «фортецею» національної мови та культури в період «бездержавності». Тому сьгоднішнє повернення до власних духовних основ є відновленням природного порядку речей, за якого національна церква стає партнером держави у захисті духовності та ідентичності нації.

Висновки. Проведене дослідження історико-правового доробку представників української еміграції міжвоєнного періоду дозволяє сформулювати ряд висновків щодо ролі духовної стійкості у процесах українського державотворення. Доведено, що духовна стійкість є не лише наслідком релігійної віри, а постає як складна правова та соціально-філософська конструкція. У працях О. Бочковського та В. Липинського релігійний чинник визнається світоглядною основою національної ідентичності, що забезпечує цілісність нації навіть за умов відсутності власної державності.

Аналіз політико-правової думки представників української еміграції 20-30-х рр. ХХ ст. виявив дві основні моделі взаємодії світської та духовної влади: 1. демократичну (О. Ейхельман, В. Старосольський), що ґрунтується на відокремленні церкви від держави при забезпеченні її повної автокефалії та внутрішньої автономії; 2. консервативну (В. Липинський, С. Томашівський), за якої церква постає як рівноправний партнер держави, відповідальний за духовну дисципліну, коли так би мовити «церква виховує громадянина». Сучасна війна підтверджує концепцію С. Томашівського про те, що єдність із релігійним осередком у державі-агресорі є прямою загрозою національній безпеці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бочковський О.І. Боротьба народів за національне визволення. Подєбради: Видавництво «Обрій», 1932. 256 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/11175-bochkovskiy-o-i-borotba-narodiv-za-natsionalne-vizvolennya-natsologichni-narisi/> (дата звернення: 05.02.2026).
2. Ейхельман О. Проект конституції основних державних законів Української Народньої Республіки. [Б. м.]: Видавництво С.У.Д., 1921. 104 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/politologiya/ejhelman-o-proyekt-konstytucziiy-osnovnyh-derzhavnyh-zakoniv-ukrayinskoji-narodnoyi-respubliki/> (дата звернення: 05.02.2026).
3. Костицький М.В. Потреба використання цілісної методології в сучасній юридичній науці. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 1 (23). С. 7–12. DOI: <https://doi.org/10.33270/01222302.7>.
4. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Нью-Йорк: Накладом Видавничої Корпорації «Булава», 1956. 111 с.
5. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Записки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Відень; Нью-Йорк: Накладом Видавничої Корпорації «Булава», 1920. 304 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/6515/file.pdf> (дата звернення: 05.02.2026).
6. Модернізація змісту функцій держави: ключовий вектор повоєнного відновлення України: монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Л.Ф. Купіної. Київ: Алерта, 2025. 334 с. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/KRC_conf_Aktualni_problemy_modernizatsiyi_berezen_2025.pdf (дата звернення: 05.02.2026).
7. Ольгерд-Іполит Бочковський. Вибрані праці та документи. Т. 2 / упоряд. О. Павлишин. Київ: Україна Модерна; Дух і Літера, 2018. 976 с.
8. Правовий вимір та охорона національного багатства України: монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Л.Ф. Купіної, В.І. Шакуна. Київ: Алерта, 2024. 320 с. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/Pravoviy_vimur_mono_.pdf (дата звернення: 03.02.2026).

9. Старосольський В. Держава і політичне право: у 2 ч. Подєбради : Видання Видавничого товариства при Українській господарчій академії в ЧСР, 1924. Ч. 2. 464 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/politologiya/12271-starosolskiy-v-derzhava-i-politichne-pravo-ch-2/> (дата звернення: 02.02.2026).
10. Старосольський В. Держава і політичне право: у 2 ч. Подєбради: Видання Видавничого товариства при Українській господарчій академії в ЧСР, 1925. Ч. 1. 599 с.
11. Старосольський В. Теорія нації. Відень: [б. в.], 1922. 144 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/politologiya/starosolskyj-v-teoriya-nacziyi/> (дата звернення: 5.02.2026).
12. Токарчук О.В. Елементи національного багатства у правових поглядах діячів української еміграції 1920–1930 рр. *Нове українське право*. 2024. Вип. 1. С. 93–98. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.1.11>.
13. Томашівський С. Десять літ українського питання у Польщі: переклад стенограми відчиту урядженого Інститутом дослідів національних справ у Варшаві 12.IV.1929. Львів: [б. в.], 1929. 48 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Tomashivskiy_Stepan/Desiat_lit_ukrainskoho_pytannia_v_Polschi_Pereklad_stenohramy_vidchytu_uladzhenoho_Instytutom_doslid.pdf (дата звернення: 05.02.2026).
14. Томашівський С. Історія Церкви на Україні. Передрук з «Записок Чину св. Василя Великого». Філадельфія: [б. в.], [б. р.]. 159 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/religiya/1869-tomashivskiy-s-istoriya-tserkvi-na-ukrayini/> (дата звернення: 05.02.2026).
15. Томашівський С. Церковний бік української справи. Відень: Накладом «Союза Визволення України», 1916. 24 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/religiya/318-tomashivskiy-s-tserkovniy-bik-ukrayinskoyi-spravi/> (дата звернення: 05.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Токарчук О.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.1:351.74:342.9(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.27>

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ ВЕТЕРАНІВ/ВЕТЕРАНОК ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ В УКРАЇНІ

Торохтій Б.Г.,
кандидат економічних наук
ORCID: 0000-0002-2006-5819

Торохтій Б.Г. Сучасний стан та шляхи вдосконалення державної підтримки ветеранів/ветеранок та членів їх сімей в Україні.

У статті досліджено нормативно-правові засади державної підтримки ветеранів/ветеранок і членів їх сімей в Україні в умовах повномасштабної збройної агресії. Вихідним положенням є стаття 17 Конституції України, яка покладає на державу обов'язок забезпечувати соціальний захист громадян, що перебувають на службі у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, а також членів їх сімей. Проаналізовано закони України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про соціальні послуги», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні», а також підзаконні акти Кабінету Міністрів України щодо організації надання соціальних послуг, психологічної допомоги та запровадження інституту помічника ветерана. Встановлено, що правове регулювання охоплює значну кількість актів, які вирішують окремі питання підтримки, однак не завжди забезпечують зрозумілі процедури отримання послуг і однакові умови для ветеранів/ветеранок у різних територіальних громадах. Окремо розглянуто План відновлення України та Стратегію ветеранської політики на період до 2030 року як документи, що визначають напрями державної політики щодо відновлення здоров'я, реабілітації, працевлаштування, житлових програм і соціальної підтримки. Обґрунтовано потребу удосконалення законодавства шляхом уточнення процедур надання підтримки, уніфікації стандартів соціального супроводу, забезпечення обміну даними між уповноваженими суб'єктами та розширення інструментів професійної інтеграції й підтримки членів сімей, у тому числі сімей загиблих (померлих). Показано, що дублювання норм ускладнює реалізацію прав, а відсутність чітких процедур спричиняє затримки в отриманні документів для призначення пенсій. Доцільно удосконалити електронну взаємодію та використання реєстрів для скорочення строків розгляду звернень і підтвердження статусів ветерану, учасника бойових дій тощо. Узагальнено, що формування цілісної та системно узгодженої моделі ветеранської політики має ґрунтуватися на принципах доступності, прозорості, міжвідомчої координації та орієнтації на довгострокову соціальну інтеграцію ветеранів/ветеранок у мирне життя.

Ключові слова: державна підтримка ветеранів, ветерани війни, соціальний захист, ветеранська політика, соціальні послуги, правове регулювання, реабілітація, члени сімей ветеранів, супровід, соціальний захист.

Torokhtii B.H. The Current state and ways to improve state support for veterans and female veterans and their family members in Ukraine.

The article examines the legal and regulatory framework of state support for veterans and female veterans and their family members in Ukraine in the context of full-scale armed aggression. The starting point of the analysis is Article 17 of the Constitution of Ukraine, which places an obligation on the state to ensure social protection for citizens serving in the Armed Forces of Ukraine and other military formations, as well as for their family members. The study analyzes the Laws of Ukraine «On the Status of War Veterans and Guarantees of Their Social Protection», «On Social Services», «On Pension Provision for Persons Discharged from Military Service and Certain Other Persons», and «On Rehabilitation of Persons with Disabilities in Ukraine», as well as by-laws of the Cabinet of Ministers

of Ukraine governing the organization of social services, the provision of psychological assistance, and the introduction of the veteran assistant institution. It is established that legal regulation comprises a large number of acts addressing individual aspects of support, but does not always ensure clear procedures for obtaining services or equal conditions for veterans and female veterans across different territorial communities. The Ukraine Recovery Plan and the Strategy for Veteran Policy until 2030 are examined as documents defining state policy directions in the areas of health recovery, rehabilitation, employment, housing programs, and social support. The need to improve legislation is substantiated through clarifying support provision procedures, unifying standards of social support, ensuring data exchange among authorized entities, and expanding instruments for professional integration and support of family members, including families of fallen (deceased) service members. It is shown that duplication of legal norms complicates the realization of rights, while the absence of clear procedures leads to delays in obtaining documents required for pension appointment. The article proposes strengthening electronic interaction and the use of registers to reduce processing times and confirm statuses, as well as developing a state standard for counseling services on adapting housing for persons with injuries or disabilities. It is summarized that the formation of a holistic and systemically coordinated model of veteran policy should be based on the principles of accessibility, transparency, interagency coordination, and orientation towards the long-term social integration of veterans into peaceful life.

Key words: state support for veterans, war veterans, social protection, veteran policy, social services, legal regulation, rehabilitation, veterans' family members, support, social protection.

Постановка проблеми. Збройна агресія проти України зумовила значне зростання кількості осіб, які набули статусу ветерана війни, що істотно змінило масштаби та умови реалізації державної підтримки у відповідній сфері. Якщо станом на 1 липня 2022 року кількість ветеранів становила 438 834 особи [1], то за офіційними даними Міністерства у справах ветеранів України станом на кінець 2025 року в Україні обліковувалося близько 1,5 млн ветеранів і ветеранок, при цьому до Єдиного державного реєстру ветеранів війни зі статусом учасника бойових дій станом на 1 вересня 2025 року було внесено 1 326 552 особи [2]. За інформацією Міністерства у справах ветеранів України, після завершення війни чисельність осіб, на яких поширюється державна політика у сфері ветеранської підтримки, може зрости з орієнтовно до близько 5 млн осіб [3].

Разом із тим проблема державної підтримки ветеранів війни не є новою для України, оскільки значна кількість осіб набула відповідного статусу ще з 2014 року, а питання забезпечення доступу до медичної допомоги, реабілітації, житлових програм і соціальних послуг були вже актуальними і до 2022 року. Різке збільшення чисельності ветеранів після 2022 року загостило існуючі проблеми нормативно-правового регулювання державної підтримки ветеранів/ ветеранок та членів їх сімей, а також організації діяльності публічної влади у цій сфері.

За цих умов дослідження сучасного стану державної підтримки ветеранів/ветеранок та членів їх сімей є актуальним з огляду на необхідність наукового обґрунтування шляхів удосконалення правового регулювання, забезпечення належної реалізації соціальних гарантій і підвищення ефективності діяльності публічної влади у цій сфері.

Мета дослідження – аналіз чинного законодавства у сфері державної підтримки ветеранів/ветеранок і членів їх сімей та обґрунтування напрямів його вдосконалення з урахуванням потреб ветеранів/ветеранок і досвіду застосування відповідних норм.

Стан опрацювання проблематики. У науковій літературі питання соціального та правового захисту ветеранів/ветеранок і членів їх сімей досліджувалися в працях А. Бейкуна, А. Клачка, Р. Гринька, А. Моти, Л. Наливайко, І. Наливайко, С. Петриченка, І. Журби, О. Якушева, Л. Тернової, Н. Самари, Ю. Присяженко, Я. Митька, К. Недрі, О. Письменної, Р. Пінчука,. У цих дослідженнях розглядаються питання гарантій соціального захисту, виплат і пільг, доступу до окремих видів допомоги та проблеми застосування норм законодавства. Водночас у наукових працях недостатньо розкрито сучасний стан державної підтримки ветеранів/ветеранок, членів їх сімей і членів сімей загиблих (померлих) та не окреслено шляхи її удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Перелік прав людини, закріплений в діючих міжнародно-правових договорах в області прав людини, з'явився результатом тривалого історичного розвитку суспільно-політичної думки, поступового формування стандартів, які стали нормою сучасного демократичного суспільства [4]. Відповідно до статті 17 Конституції України держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в

інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей [5]. Насправді в Конституції України йдеться про важливість допомоги та особливої уваги держави до певної демографічної групи та членів її сімей. Це повністю узгоджується з міжнародними та європейськими положеннями щодо соціального забезпечення, які випливають із Загальної декларації прав людини, Європейської соціальної хартії та інших міжнародних документів [19].

Разом із тим застосування норм законодавства у цій сфері має забезпечувати реальне отримання передбачених заходів підтримки та відповідати актуальним потребам ветеранів і ветеранок, кількість яких унаслідок повномасштабного вторгнення Російської Федерації зростає.

Нормативну основу набуття та реалізації статусу ветерана/ветеранки війни, а також надання заходів державної підтримки в Україні становлять, насамперед, Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [6] і Закон України «Про соціальні послуги» [7]. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» визначає статус ветерана/ветеранки, коло осіб, які мають право на такий статус, і встановлює основні гарантії соціального захисту. Закон України «Про соціальні послуги» регламентує порядок організації та надання соціальних послуг, які можуть надаватися ветеранам/ветеранкам і членам їх сімей як форма державної підтримки. Таким чином, перший закон встановлює правові підстави та гарантії, а другий – механізми надання відповідних соціальних послуг.

В свою чергу, Закон України від 09.04.1992 «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» визначає правові підстави, умови та порядок призначення і виплати пенсій особам, звільненим з військової служби, а також іншим категоріям, прямо передбаченим цим Законом. Норми Закону спрямовані на реалізацію конституційного права зазначених осіб на пенсійне забезпечення та регулюють, зокрема, питання визначення розміру пенсії, її перерахунку у разі зміни грошового забезпечення, а також застосування державних гарантії у сфері соціального захисту [8].

Наступним є Закон України від 06.10.2005 «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні», який визначає засади державної політики у сфері реабілітації осіб з інвалідністю та встановлює правові й організаційні вимоги до забезпечення відповідних реабілітаційних заходів. Закон спрямований на створення умов для відновлення або компенсації порушених функцій організму, підвищення рівня самостійності осіб з інвалідністю та забезпечення їх участі у суспільному житті. Нормами Закону врегульовано питання доступу до реабілітаційних послуг і засобів, організації надання підтримки, а також взаємодії суб'єктів, залучених до реабілітаційного процесу [9].

Нормативно-правове забезпечення соціальної роботи з ветеранами/ветеранками на загальнодержавному рівні конкретизується підзаконними актами Кабінету Міністрів України. Так, постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 587 «Про організацію надання соціальних послуг» [10] регулює порядок виявлення осіб та їхніх сімей (у тому числі ветеранів/ветеранок), які перебувають у складних життєвих обставинах або мають ризик потрапити в такі обставини, а також окреслює організацію надання соціальних послуг відповідно до індивідуальних потреб. У цій постанові передбачено, що надання соціальних послуг ветеранам/ветеранкам здійснюється, зокрема, через спеціалізовані служби підтримки з урахуванням державних стандартів соціальних послуг для відповідних категорій осіб.

Поряд із цим, окремі напрями допомоги ветеранам/ветеранкам деталізуються спеціальними актами уряду. Зокрема, постанова Кабінету Міністрів України від 29.11.2022 № 1338 «Деякі питання надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їх сімей та деяким іншим категоріям осіб» [11] визначає порядок і умови надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їх сімей та іншим визначеним категоріям осіб. Водночас постанова Кабінету Міністрів України від 02.08.2024 № 881 «Деякі питання забезпечення інституту помічника ветерана в системі переходу від військової служби до цивільного життя» урегулює організаційні питання запровадження інституту помічника ветерана [12].

Важливими у питаннях здійснення державної підтримки ветеранів/ветеранок, членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) є стратегічні документи, які визначають засади державної політики у цій сфері. Наприклад, План відновлення України, підготовлений Національною радою з відновлення України від наслідків війни, окреслює проблеми у сфері захисту прав ветеранів, які загострилися внаслідок широкомасштабного вторгнення Російської Федерації та містить заходи, які потребують урахування під час формування і реалізації державної політики. У Плані виокремлено дві цілі:

- 1) забезпечення системи соціальної підтримки ветеранів (мета – полегшення бойових травм та фінансових втрат, допомога у реалізації у соціально-економічному житті після закінчення служби);
- 2) надання державою можливостей ветеранам безбар'єрно реалізувати свій професійний потенціал для власного розвитку та економічного розвитку держави [3].

Стратегія ветеранської політики на період до 2030 року передбачає узгодження заходів державної підтримки ветеранів/ветеранок і членів їх сімей та визначає напрями роботи публічної влади у цій сфері. У документі передбачено використання державних інформаційних систем і реєстру ветеранів для спрощення отримання послуг і підвищення контролю за їх наданням, а також розширення медичної допомоги та реабілітації, у тому числі через створення спеціалізованих закладів і застосування перевірених методик лікування наслідків бойових травм та психологічних розладів. Okремо визначено заходи, пов'язані з працевлаштуванням і професійною підготовкою ветеранів, підтримкою ветеранського підприємництва, організацією переходу від військової служби до цивільного життя шляхом програм адаптації та психологічної підтримки, а також удосконаленням соціальних гарантій, зокрема виплат, компенсацій і житлових програм. Стратегія також передбачає координацію дій між Мінветеранів та іншими органами публічної влади, а також інформування про можливості державної підтримки і належне вшанування пам'яті загиблих [13].

З наведеного ми бачимо, що загалом законодавство про підтримку ветеранів/ветеранок і членів їх сімей складається з великої кількості актів, які регулюють супровід; підтримку у сфері охорони здоров'я; спорт ветеранів/ ветеранок; гарантії у сфері освіти та професійної адаптації; сприяння економічній незалежності (працевлаштування, ветеранське підприємництво); підтримку у забезпеченні житлом; соціальну підтримку, надання соціальних послуг; правничу допомогу в цілому сформовано, але містить системні недоліки.

У науковій літературі звертається увага на те, що за деякими оцінками процес надання пільг та гарантій ветеранам війни регулюється 156 нормативно-правовими актами, однак деякі з них не мають чітких механізмів реалізації та не використовуються, що обмежує права і соціальний захист ветеранів. Крім того, дублюючі нормативно-правові акти створюють більше плутанини, ніж ефективно сприяють досягненню результату [14].

На проблеми недосконалого правового регулювання державної підтримки ветеранів/ветеранок і членів їх сімей звертали увагу автори законопроектів: проектів Кодексу про захист державності, незалежності та статус захисників держави (реєстр. № 14265 від 28.11.2025; реєстр. № 14265-1 від 17.12.2025), а також проекту Закону про основні засади державної ветеранської політики щодо ветеранів/ветеранок, які брали участь у відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України (реєстр. № 13696 від 25.08.2025). У пояснювальних записках до цих проектів законодавчих актах вказувалося, що «наразі у сфері ветеранської політики діють численні закони, підзаконні акти та урядові програми, які регулюють окремі питання забезпечення прав і гарантій ветеранів війни та членів їх сімей. Водночас відсутній єдиний системний документ, що визначав би цілісну державну політику у сфері підтримки зазначених категорій осіб» [15; 16; 17].

Також у пояснювальних записках до вищенаведених законопроектів зазначається, що Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» 1993 року, попри численні зміни, не регулює належним чином питання, які стали актуальними в умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України. Йдеться, зокрема, про збільшення кількості ветеранів/ветеранок, появу нових категорій ветеранів війни (у тому числі з числа іноземців), а також про потребу чіткіше врегулювати заходи підтримки, пов'язані з реабілітацією, соціальною адаптацією та професійною реалізацією і працевлаштуванням ветеранів [15; 16; 17].

Чинні норми законодавства у сфері підтримки ветеранів/ветеранок і членів їх сімей переважно регламентують надання пільг і окремих соціальних гарантій, тоді як питання рівного доступу до послуг, урахування потреб різних груп ветеранів, а також організація надання підтримки через електронні сервіси врегульовані неповно або фрагментарно [20]. У правозастосовній практиці ветерани та члени їхніх сімей, а також посадові особи на місцях стикаються зі складними процедурами, різним розумінням змісту норм законодавства і труднощами в отриманні соціальних послуг. Відсутність уніфікованих стандартів надання підтримки та чітких процедур супроводу, допомоги у працевлаштуванні, освіти й адаптації призводить до того, що ці заходи організовуються по-різному в різних територіальних громадах. У результаті ветерани/ветеранки та члени їх сімей можуть отримувати різний обсяг і якість допомоги залежно від місця проживання, що ускладнює реалізацію передбачених законодавством гарантій на рівних умовах.

Сьогодні потрібне формування ефективної комплексної та системної державної підтримки ветеранів/ветеранок. Така підтримка має охоплювати відновлення здоров'я, фізичну та психологічну реабілітацію, забезпечення доступу до протезування, допомогу у вирішенні житлових питань, у тому числі переобладнання житла та робочого місця з урахуванням потреб осіб з інвалідністю, а також сприяння працевлаштуванню, професійному навчанню/перенавчанню, надання соціальних послуг і заходи стимулювання ветеранського підприємництва. Доцільним є розроблення державного стандарту соціальної послуги з консультування щодо пристосування житлових приміщень для осіб із пораненнями або інвалідністю, який передбачатиме виїзд фахівців, оцінку умов проживання та визначення необхідних допоміжних засобів. Особливою проблемою в реалізації прав ветеранів/ветеранок є затримки в отриманні документів від військових частин, зокрема довідок про розмір грошового забезпечення, що може відтермінувати призначення пенсій. Зменшенню таких затримок може сприяти створення відповідного державного реєстру та організація обміну даними між уповноваженими суб'єктами.

На жаль, багато ветеранок та ветеранів повертаються до цивільного життя з ушкодженнями здоров'я, які призводять до набуття статусу особи з інвалідністю внаслідок війни. Догляд за ними лягає на плечі рідних, що в подальшому впливає на сімейне життя і робоче середовище. Треба оновити законодавство в частині відшкодування витрат, що пов'язані з доглядом за ветеранками та ветеранами, щоб забезпечити можливість нормального життя без додаткових клопотів для родичів. Покращити стан соціальних послуг з догляду, розширюючи штат і запроваджуючи обов'язкові навчання для працівників, можливо навіть акредитацію. Можливе створення центрів денного догляду для ветеранів, де вони можуть отримувати медичні послуги, реабілітацію та брати участь у соціальних заходах. Це сприяє соціалізації та покращенню емоційного стану ветеранів [18].

Висновки. Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що зараз залишається актуальним питання перегляду та оновлення законодавства, яке регулює державну підтримку ветеранів/ветеранок і членів їх сімей, оскільки чинні норми не забезпечують належного врахування потреб, що виникли в умовах війни та після її наслідків. Наявність великої кількості розрізнених актів і недостатня визначеність процедур надання підтримки призводять до ускладнення реалізації передбачених законодавством гарантій соціального та правового захисту.

З метою поліпшення ситуації щодо державної підтримки ветеранів/ветеранок та членів їх сімей, доцільно: удосконалити законодавчу основу соціального захисту ветеранів війни; забезпечити доступність і належну якість сервісних послуг для ветеранів/ветеранок та членів їх сімей; забезпечити чітку взаємодію між органами публічної влади, які беруть участь у формуванні та реалізації ветеранської політики, з визначенням їх повноважень і відповідальності; забезпечити доступ ветеранів/ветеранок до психологічної допомоги та соціальної підтримки відповідно до їхніх індивідуальних потреб; розширити можливості зайнятості й освіти, зокрема через програми професійної підготовки та перекваліфікації; запровадити регулярний моніторинг і оцінювання результатів заходів державної підтримки. У частині медичних оглядів і реабілітації доцільно забезпечити можливість їх проходження без зайвих процедур та створити умови, за яких ветерани/ветеранки будуть зацікавлені користуватися такими програмами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Портрет ветерана російсько-української війни 2014-2022 рр. URL: https://veteranfund.com.ua/analytics/portret_veterana.
2. Статус учасника бойових дій отримали понад 1,3 млн українців, – Мінветеранів. *Цензор.НЕТ*. 2025. URL: <https://censor.net/ua/news/3578342/skilky-veteraniv-mayut-status-ubd-v-2025-rotsi-vidpovid-minveteraniv>.
3. Проект Плану відновлення України Національної ради з відновлення України від наслідків війни. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/protection-of-the%20rights-ofwar-veterans.pdf>.
4. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В., Щербина Є.М. Міжнародний захист прав людини: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2020. 260 с. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/60511/1/%D0%9C%D0%97%D0%9F%D0%9B_%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87.%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf.

5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
6. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 № 3551-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>.
7. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>.
8. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб: Закон України від 09.04.1992 № 2262-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12>.
9. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 06.10.2005 № 2961-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15>.
10. Про організацію надання соціальних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 587. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/587-2020-%D0%BF>.
11. Деякі питання надання психологічної допомоги ветеранам війни, членам їх сімей та деяким іншим категоріям осіб: постанова Кабінету Міністрів України від 29.11.2022 № 1338. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1338-2022-%D0%BF>.
12. Деякі питання забезпечення діяльності фахівців із супроводу ветеранів війни та демобілізованих осіб: постанова Кабінету Міністрів України від 02.08.2024 № 881. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/881-2024-%D0%BF>.
13. Про схвалення Стратегії ветеранської політики на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2027 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.11.2024 № 1209-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2024-%D1%80>.
14. Булат О.Ю. Нормативно-правові засади соціальної роботи з ветеранами Збройних Сил України на рівні територіальної громади. URL: https://journals.uran.ua/vsgf_pstu/article/view/320164/310752.
15. Проект Закону про основні засади державної ветеранської політики щодо ветеранів/ветеранок, які брали участь у відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України: реєстр. № 13696 від 25.08.2025. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57192>.
16. Проект Кодексу про захист державності, незалежності та статус захисників держави: реєстр. № 14265 від 28.11.2025. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/59012>.
17. Проект Кодексу про захист державності, незалежності та статус захисників держави: реєстр. № 14265-1 від 17.12.2025. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/59385>.
18. Юридична сотня. Аналітичний звіт: Соціальний захист ветеранок і ветеранів, аналіз наявних стандартів, огляд європейських практик і напрацювання рекомендацій. 2024. URL: https://legal100.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/doslidzhennya_soczazhyst_2024-1.pdf.
19. Наливайко І.О. Теоретико-правова характеристика соціального захисту учасників бойових дій в Україні. URL: <https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/312/298>.
20. Наливайко І.О. Ефективність правового регулювання соціальних стандартів та гарантій: проблеми та перспективи. *Наукові перспективи*. 2023. № 37(7). С. 494-509. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-7\(37\)-494-509](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-7(37)-494-509).

Дата першого надходження рукопису до видання: 08.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Торохтій Б.Г., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.725-054.57(437.3+477):81'272
DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.28>

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НАЦМЕНШИН У МОВНІЙ СФЕРІ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ТА СУЧАСНА ПРАКТИКА УКРАЇНИ

Цуга Ю.Ю.,

*аспірант кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0008-8104-1387*

Цуга Ю.Ю. Законодавче забезпечення прав нацменшин у мовній сфері: історичний досвід Чехословаччини та сучасна практика України.

У статті здійснено комплексний аналіз законодавчого забезпечення мовних прав національних меншин у Першій Чехословацькій Республіці та сучасній Україні. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю поєднання принципу функціонування державної мови з гарантіями мовної самобутності національних спільнот у контексті європейських стандартів захисту прав людини.

У роботі визначено основні нормативно-правові засади регулювання мовних прав національних меншин у міжвоєнній Чехословаччині, зокрема конституційні положення, мовний закон 1920 року, міжнародно-правові зобов'язання держави щодо захисту меншин та практику їхньої реалізації у сфері освіти, адміністративного діловодства й судочинства. З'ясовано, що законодавство Першої Чехословацької Республіки містило прогресивні положення щодо використання мов меншин, однак їхня практична реалізація ускладнювалася адміністративними та соціально-політичними чинниками.

Проаналізовано сучасне українське законодавство у сфері мовних прав національних меншин, зокрема Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», Закон України «Про національні меншини (спільноти) України», а також підзаконні нормативно-правові акти, спрямовані на практичну реалізацію мовних прав. Визначено основні напрями державної політики щодо підтримки мовного різноманіття та інтеграції міжнародних стандартів у національну правову систему.

Зроблено порівняльний аналіз історичного досвіду Чехословаччини та сучасної практики України, визначено спільні та відмінні риси у правовому регулюванні мовних прав національних меншин. З'ясовано, що ефективність реалізації законодавчих гарантій значною мірою залежить від інституційних механізмів, кадрового та ресурсного забезпечення.

Визначено, що удосконалення механізмів реалізації мовних прав національних меншин в Україні потребує системного підходу, спрямованого на поєднання принципу державної мовної політики з гарантіями мовної ідентичності та культурного розвитку національних спільнот відповідно до міжнародних стандартів.

Ключові слова: мовні права, національні меншини, мовна політика, законодавче забезпечення, Перша Чехословацька Республіка, Україна, права людини, міжнародні стандарти.

Tsuga Y.Y. Legislative protection of minority rights in the language sphere: historical experience of Czechoslovakia and contemporary practice in Ukraine.

A comprehensive analysis of the legislative protection of minority language rights in the First Czechoslovak Republic and contemporary Ukraine has been carried out in the article. The relevance of the study is determined by the need to combine the principle of the functioning of the state language with guarantees of linguistic identity of national minorities in accordance with European human rights standards.

The main legal foundations for regulating minority language rights in interwar Czechoslovakia have been determined, including constitutional provisions, the Language Law of 1920, and international obligations concerning minority protection. It has been clarified that the legislation of the First Czechoslovak Republic contained progressive provisions regarding the use of minority languages; however, their practical implementation was complicated by administrative and socio-political factors.

Modern Ukrainian legislation in the field of minority language rights has been analyzed, including the Law of Ukraine “On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language,” the Law “On National Minorities (Communities) of Ukraine,” and relevant by-laws aimed at implementing language rights in practice. The main directions of state policy on supporting linguistic diversity and integrating international standards into the national legal system have been identified.

A comparative analysis of the historical experience of Czechoslovakia and contemporary Ukrainian practice has been conducted. Common and distinctive features in the legal regulation of minority language rights have been determined. It has been established that the effectiveness of the implementation of legislative guarantees largely depends on institutional mechanisms, staffing capacity, and resource provision.

It is concluded that improvement of the mechanisms for implementing minority language rights in Ukraine requires a systematic approach aimed at balancing state language policy with guarantees of linguistic identity and cultural development of national minorities in accordance with international standards.

Key words: language rights, national minorities, language policy, legislative protection, First Czechoslovak Republic, Ukraine, human rights, international standards.

Постановка проблеми. Забезпечення мовних прав національних меншин є одним із ключових аспектів сучасної системи захисту прав людини, оскільки мова виступає визначальним чинником збереження культурної ідентичності, етнічної самобутності та повноцінної участі громадян у суспільному житті. У багатонаціональних державах питання поєднання державної мовної політики з гарантіями мовної різноманітності набуває особливої актуальності та потребує комплексного правового врегулювання.

Історичний досвід Першої Чехословацької Республіки (1918–1938) демонструє прагнення міжвоєнної держави забезпечити баланс між принципом державної єдності та гарантіями культурно-мовної автономії національних меншин. Законодавство ЧСР передбачало можливість використання мов меншин у сфері освіти, адміністративного діловодства та публічного життя, однак практична реалізація цих прав нерідко ускладнювалася адміністративними обмеженнями, соціально-політичними суперечностями та нерівномірністю їхнього застосування на місцях.

Сучасна Україна, рухаючись у напрямку європейської інтеграції та імплементації міжнародних стандартів у сфері прав людини, формує комплексну систему правового забезпечення мовних прав національних меншин. Вона базується на положеннях національного законодавства та міжнародно-правових актів, зокрема Рамкової конвенції про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Попри наявність розгалуженої нормативної бази, питання ефективної реалізації мовних прав національних меншин у практичній площині залишаються дискусійними та потребують наукового осмислення.

У цьому контексті актуальним є порівняльне дослідження законодавчого забезпечення мовних прав національних меншин у Першій Чехословацькій Республіці та сучасній Україні з метою виявлення спільних рис, відмінностей і ефективності механізмів їхньої реалізації. Такий аналіз дає змогу визначити напрями вдосконалення сучасної мовної політики та забезпечення прав національних меншин відповідно до європейських стандартів.

Метою дослідження є комплексний аналіз законодавчого забезпечення мовних прав національних меншин у Першій Чехословацькій Республіці та сучасній Україні з метою виявлення подібностей і відмінностей у підходах, а також оцінки ефективності механізмів реалізації цих прав.

Досягнення мети дослідження передбачає вирішення наступних завдань:

1. Виявити та систематизувати основні законодавчі положення щодо мовних прав нацменшин у Першій Чехословацькій Республіці.
2. Проаналізувати сучасне українське законодавство у сфері захисту мовних прав нацменшин.
3. Здійснити порівняльне дослідження історичного та сучасного досвіду, визначення ефективності застосування правових норм на практиці.

4. Сформулювати рекомендації щодо удосконалення механізмів захисту мовних прав національних меншин в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика мовних прав національних меншин в історико-правовому контексті досліджувалася в працях як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Незважаючи на наявність окремих досліджень історичних та сучасних аспектів, порівняльний аналіз законодавчого забезпечення мовних прав національних меншин у Першій Чехословацькій Республіці та сучасній Україні залишається недостатньо розробленим, що і обумовлює актуальність даного дослідження.

Вклад основного матеріалу. Проблематика забезпечення прав національних меншин у Першій Чехословацькій Республіці становила важливу складову державної політики міжвоєнного періоду. Конституція Чехословаччини 1920 року закріплювала принцип рівності всіх громадян, незалежно від національної приналежності, та передбачала спеціальні гарантії для нацменшин у політичній, культурній та освітній сферах. Одним із ключових аспектів цих гарантії було право на використання рідної мови у сфері освіти, адміністративного діловодства та публічного спілкування.

Одним із найважливіших прав, наданих національним меншинам у міжвоєнний період у ЧСР, було мовне право. Необхідність регулювання цього права впливала зі складу населення країни, оскільки лише за умов проживання представників кількох національностей, які користуються різними мовами, виникає потреба врегулювання використання цих мов правовими нормами [7, с. 4]. Окрім національного складу населення, важливу роль для створення відповідної правової регламентації відігравали міжнародні зобов'язання щодо захисту меншин, які ЧСР була змушена прийняти.

Безпосередньо після утворення Республіки були так званою рецепційною нормою прийняті до чехословацького правового порядку австрійські правові акти, включно з регулюванням мовного права. Закон ч. 142/1867 р. (основний закон держави про загальні права громадян держави), який статтю 19 врегульовував мовне питання, залишався чинним аж до прийняття нового правового регулювання, оскільки Тимчасова Конституція 1918 року цим питанням не займалася [8]. Від 1920 року і до кінця існування ЧСР мовне право насамперед гарантувалося згаданим конституційним документом. Конституція покликала на конкретні принципи мовного права, що містилися в законі від 29 лютого 1920 р., ч. 122/1920, опублікованому у Збірнику законів і розпоряджень Чехословацької Республіки, відповідно до § 129 Конституційної хартії, яким встановлювалися принципи мовного права в Чехословацькій Республіці (мовний закон).

Крім зазначеного, регулювання мовного права містилося також у мовних постановах, що виконували сам мовний закон, а також у міжнародних джерелах, зокрема в Договорі між провідними державами та Чехословаччиною, підписаному в місті Сен-Жермен 10 вересня 1919 року. Поняття мовного права у зв'язку із захистом меншин трактувалося як права на користування певною мовою в публічному житті. У суб'єктивному сенсі його можна було розглядати як право користування мовою, що відрізнялася від державної, або як право громадянина на складання подання мовою певної національної меншини та обов'язок держави забезпечити прийняття і розгляд такого подання відповідними органами. В об'єктивному сенсі мовне право становило систему принципів і правил, на основі яких використовувалася певна мова. Мовне право визначалося як «сукупність правових норм, що регулюють усі відносини, які виникають із факту, що населення держави користується кількома мовами у взаємних контактах» [7, с. 4]. У рамках чехословацького правового порядку це була сукупність правових норм, що регулювали відносини населення з органами влади з мовного боку [7, с. 4].

Згідно з Конституцією 1920 року, національні меншини мали право організувати школи з викладанням рідною мовою, створювати культурні та освітні організації, брати участь у місцевих органах самоврядування. Шостий розділ Конституції «Захист національних, релігійно-конфесійних та расових меншин» «проголосував рівність громадян республіки перед законом без мовних, релігійних або расових відмінностей. ... зробив можливим здобуття освіти рідною мовою, передбачив отримання бюджетних грошей рівними частинами. Забороняв насильницьку асиміляцію. §128 гарантував громадянам право вільно вживати обрану ними мову в приватному і діловому спілкуванні, релігії, пресі, публікаціях або в громадських зборах» [6, с. 94–95]. Окремі закони регламентували використання мов у державних установах, визначали порядок навчання та видання підручників рідною мовою. Особлива увага приділялася німецькій, угорській, єврейській та українській (русинській) громадам, які становили значну частину населення держави.

Мовне право меншин вважалося індивідуальним правом, оскільки лише окремим особам, що належали до відповідної мовної меншини, могло бути надано мовне право [7, с. 57].

Щодо змісту мовного закону, було встановлено головну мову держави. Як державну, офіційну мову ЧСР було визначено чехословацьку мову, що використовувалася в судах, органах влади, установах та підприємствах.

Правила мовного права щодо національних та мовних меншин містилися в § 2 і наступних положеннях мовного закону. Було встановлено обов'язок судів і органів влади приймати подання від представників меншин їхньою мовою та розглядати їх не лише державною мовою, але й мовою подання [10]. Застосування цього права відбувалося за територіальним принципом [8]. Воно поширювалося лише на ті судові округи, де щонайменше 20 % населення становили громадяни іншої мовної належності [9]. Встановлений 20-відсотковий поріг вважався оптимальним компромісом для забезпечення мовних прав меншин.

За аналогічними умовами здійснювалося кримінальне провадження щодо осіб іншої мовної належності, а також забезпечувалося двомовне оформлення офіційних оголошень у відповідних округах. Право користування мовою меншини мало особистий характер і могло реалізовуватися також через представника – адвоката.

Застосування державної мови та мов меншин залежно від мовного складу населення призвело до формування одномовних, двомовних і багатомовних судових округів. Серед них існували чесько-німецькі, словацько-угорські, чехословацько-русинські та інші двомовні округи, а також окремі багатомовні території, зокрема на Підкарпатській Русі.

Ще одним важливим положенням для національних меншин був § 5 мовного закону, який регулював питання освіти і культури. У школах, створених для представників меншин, гарантувалося навчання їхньою мовою, що поширювалося і на діяльність культурних установ. Мовний закон також містив спеціальні положення щодо мовної ситуації на Підкарпатській Русі, надаючи місцевому сейму право самостійно врегульовувати мовне питання за умови збереження єдності держави [9].

Незважаючи на прогресивність законодавства, реалізація гарантій на практиці зіштовхувалася з певними труднощами. Адміністративні бар'єри, нестача кваліфікованих педагогів, недостатнє матеріально-технічне забезпечення шкіл та соціально-культурні напруження в регіонах впливали на ефективність застосування мовних прав. У низці випадків державні органи проявляли обмежену гнучкість у впровадженні норм, що ускладнювало доступ нацменшин до повного спектру гарантованих прав.

Право на використання рідної мови у Першій Чехословацькій Республіці розглядалося не лише як адміністративна норма, а як складова культурної та особистісної ідентичності громадян. Воно включало можливість навчання рідною мовою, доступ до культурних ресурсів та участь у публічному житті. Такий підхід наближений до сучасних міжнародних стандартів захисту прав нацменшин, що відображено у Рамковій конвенції про захист національних меншин та Європейській хартії регіональних мов або мов меншин.

Таким чином, історичний досвід Першої Чехословаччини демонструє спроби забезпечити комплексне право на мовну ідентичність, одночасно підтримуючи державну єдність. Аналіз цього досвіду є важливим для розуміння сучасних викликів у сфері мовної політики та захисту прав нацменшин в Україні.

Сучасна Україна, рухаючись у напрямку європейської інтеграції та дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини, забезпечує захист мовних прав національних меншин через комплексну систему нормативно-правових актів. Вона формується з урахуванням положень міжнародного права, зокрема Рамкової конвенції про захист національних меншин [5] та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин [1], і спрямована на поєднання принципу державної мовної політики з гарантіями мовної самобутності етнічних спільнот.

Одним із ключових нормативних актів є Закон України № 2704-VIII від 25 квітня 2019 р. «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [2], який визначає правові механізми використання мов національних меншин у різних сферах суспільного життя. Закон, утверджуючи пріоритет державної мови, одночасно закріплює можливості для реалізації мовних прав осіб, які належать до національних меншин.

Так, відповідно до статті 18 (п. 5) допускається поширення матеріалів передвиборної агітації мовами корінних народів і національних меншин за умови їхнього обов'язкового дублювання

державною мовою. Така норма забезпечує реалізацію політичних прав національних меншин і водночас гарантує функціонування державної мови у виборчому процесі.

Особливе місце в законі відведено сфері освіти. Стаття 21 передбачає гарантії використання мов національних меншин в освітньому процесі поряд із державною мовою, насамперед у дошкільній та початковій освіті. Право на навчання мовами національних меншин реалізується шляхом створення окремих класів (груп) у комунальних закладах освіти. Також гарантується можливість вивчення мови відповідної національної меншини в закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства. У професійній, фаховій передвищій та вищій освіті передбачено можливість вивчення мов корінних народів і національних меншин як окремих дисциплін.

Закон регламентує використання мов національних меншин і в інших сферах суспільного життя. У галузі культури (ст. 23) передбачено можливість застосування мов корінних народів та національних меншин під час проведення культурних заходів, організованих відповідними спільнотами. У сфері книговидавництва (ст. 26) встановлено норму щодо обов'язкової частки видань державною мовою, яка становить не менше 50 %, однак ця вимога не поширюється на продукцію мовами національних меншин, що видається за рахунок державного та/або місцевих бюджетів. Особливості використання мов національних меншин визначено також у сфері публічних заходів (ст. 29), реклами (ст. 32), а також у питаннях найменування органів влади й комунальних підприємств (ст. 39) тощо.

Комплексне регулювання прав національних меншин закріплено в Законі України № 2827-ІХ від 13 грудня 2022 р. «Про національні меншини (спільноти) України» [3]. Документ визначає основні права, свободи та обов'язки осіб, які належать до національних меншин, і встановлює засади державної політики в цій сфері. Зокрема, стаття 5 гарантує право на «самоідентифікацію; свободу громадських об'єднань та мирних зібрань; свободу вираження поглядів і переконань, думки, слова, совісті та релігії; участь у політичному, економічному та соціальному житті; використання мови національної меншини (спільноти); освіту, зокрема мовами національних меншин (спільнот); збереження культурної самобутності національної меншини (спільноти)» [3]. Стаття 8 забезпечує право на вільне збирання, використання та поширення інформації мовою своєї національної меншини (спільноти) усно, письмово або в інший спосіб, а стаття 13 визначає державну політику щодо підтримки етнокультурної та мовної самобутності меншин, включно зі сприянням розвитку мов, яким загрожує зникнення.

Важливим кроком у практичній реалізації законодавчих норм стала Постанова Кабінету Міністрів України № 181 від 9 лютого 2024 р., якою затверджено Методологію використання мов національних меншин у населених пунктах їх традиційного проживання або компактного розселення. Документ визначає сфери, у яких за рішенням органів місцевого самоврядування можуть застосовуватися мови національних меншин, зокрема «у сфері надання топографічної інформації; написання офіційних назв на табличках (вивісках) органів місцевого самоврядування, комунальних підприємств; комунікації з органами влади; надання публічних послуг; надання медичної допомоги; поширення інформації для загального ознайомлення; надання соціальних послуг громадянам похилого віку та особам з інвалідністю» [4]. Методологія враховує демографічні та історичні чинники проживання національних меншин і створює механізми їхньої мовної інтеграції в публічний простір без порушення статусу державної мови.

Таким чином, сучасне українське законодавство формує цілісну систему гарантій мовних прав національних меншин, що поєднує принципи державної мовної політики, європейські стандарти захисту прав людини та потреби етнокультурного розвитку суспільства. Реалізація цих норм свідчить про прагнення України забезпечити баланс між консолідацією державної мови та підтримкою мовного різноманіття як важливої складової демократичного суспільства.

Порівняння двох систем показує, що історичний досвід Першої Чехословацької Республіки може слугувати уроком для сучасної політики: навіть наявність законодавчих гарантій не гарантує їхньої повної реалізації без належної організаційної підтримки та ресурсного забезпечення. Водночас, сучасна Україна має більш розвинену нормативну базу та механізми контролю, що створює потенціал для ефективного забезпечення прав нацменшин у мовній сфері, якщо будуть подолані адміністративні, кадрові та матеріальні бар'єри.

Мовна політика України спрямована на забезпечення державної мови та водночас гарантує права національних меншин на використання рідної мови в різних сферах суспільного життя.

Проте, незважаючи на наявність законодавчих норм, існує ряд практичних та теоретичних викликів:

1. Баланс між державною мовою та мовами меншин. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» визначає обов'язкове використання української мови у публічній сфері та освіті. Водночас законодавство забезпечує права нацменшин на освіту та культурну діяльність рідною мовою. Виклик полягає в досягненні ефективного поєднання цих двох напрямів, щоб забезпечити реалізацію прав всіх громадян без обмеження державних стандартів.

2. Практична реалізація мовних прав у сфері освіти. Закон «Про національні меншини» гарантує освіту рідною мовою, проте на практиці виникають труднощі: нестача педагогічних кадрів зі знанням мов меншин, обмежена кількість навчальних матеріалів, необхідність інтеграції державних освітніх стандартів. Реалізація цих прав потребує системного підходу та ресурсного забезпечення.

3. Адміністративні та організаційні бар'єри. Питання використання мов у державних органах, місцевому самоврядуванні, медичних та соціальних установах потребує чіткого регламентування. На практиці відсутність детальних правил створює виклики у забезпеченні доступу нацменшин до публічних послуг рідною мовою.

4. Відповідність міжнародним стандартам. Українське законодавство гарантує права нацменшин у мовній сфері, проте існує потреба у більш повній гармонізації з міжнародними стандартами, зокрема Рамковою конвенцією про захист національних меншин та Європейською хартією регіональних мов.

5. Інформаційно-цифрові аспекти. Виклики виникають і в цифровому середовищі: обмежений доступ до онлайн-ресурсів, державних сервісів та ЗМІ рідною мовою нацменшин, що потребує розробки спеціальних програм та механізмів підтримки.

Таким чином, сучасна мовна політика України формує правову базу для забезпечення мовних прав нацменшин, але ефективна реалізація цих прав потребує подолання організаційних, ресурсних та нормативних бар'єрів.

Висновки. Порівняльний аналіз законодавчого забезпечення мовних прав національних меншин у Першій Чехословацькій Республіці та сучасній Україні засвідчує, що в обох історичних контекстах мовні права розглядалися як важлива складова культурної ідентичності та засіб забезпечення рівності громадян незалежно від їхньої етнічної належності. Законодавство міжвоєнної Чехословаччини містило прогресивні на той час положення щодо використання мов національних меншин у сфері освіти, адміністративного діловодства та публічного життя, однак їхня реалізація часто обмежувалася адміністративними бар'єрами, кадровими та матеріальними труднощами.

Сучасне українське законодавство характеризується більш системним і деталізованим підходом до регулювання мовних прав національних меншин. Воно враховує міжнародні стандарти захисту прав людини, передбачає комплексні гарантії використання мов національних меншин у сфері освіти, культури, інформації та публічних послуг, а також встановлює механізми державної підтримки мовного різноманіття. Водночас ефективність реалізації цих норм значною мірою залежить від належного організаційного, кадрового та фінансового забезпечення, а також від послідовності державної політики у сфері мовних прав.

Досвід Першої Чехословацької Республіки свідчить, що наявність законодавчих гарантій самостійно не забезпечує повної реалізації без належних інституційних механізмів і ресурсної підтримки. Для сучасної України важливим є забезпечення балансу між утвердженням державної мови як чинника національної консолідації та гарантуванням мовних прав національних меншин відповідно до міжнародних стандартів.

Таким чином, удосконалення механізмів реалізації мовних прав національних меншин в Україні потребує системного підходу, що поєднує розвиток нормативної бази, ефективну практику її застосування та інтеграцію міжнародних стандартів у національну правову систему.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (European Charter for Regional or Minority Languages). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text.
2. Закон України № 2704-VIII від 25.04.2019 р. «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.

3. Закон України № 2827-IX від 13.12.2022 р. «Про національні меншини (спільноти) України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20?find=1&text=%D0%BC%D0%BE%D0%B2#Text>.
4. Постанова Кабінету Міністрів України № 181 від 09.02.2024 р. «Про затвердження Методології використання мов національних меншин (спільнот) України в населених пунктах, в яких традиційно проживають особи, які належать до національних меншин (спільнот) України, або в яких такі особи складають значну частину населення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/181-2024-%D0%BF#Text>.
5. Рамкова конвенція про захист національних меншин (Framework Convention for the Protection of National Minorities). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text.
6. Фединець, Ч., & Черничко, С. (2023). До питання мовної політики та мовного планування на Закарпатті в період першої Чехословацької Республіки. *Acta Academiae Beregsasiensis, Philologica*, 2(2), 92–119. DOI: <https://doi.org/10.58423/2786-6726/2023-2-92-119>.
7. Horáček C. Jazykové právo Československé republiky. Praha: Nákladem knihovny sborníku věd právních a státních. 1928.
8. Tauchen J. K některým otázkám právní úpravy jazykového práva v první ČSR z německého pohledu. In *Dny práva – 2008 – Days of Law*. Brno: Masarykova univerzita, 2008.
9. Zákon ze dne 29. Února 1920 č. 122 Sb. z a n. podle § 129 ústavní listiny, jímž se stanoví zásady jazykového práva v republice Československé.
10. Zpráva ústavního výboru o osnově zákona, jímž se stanoví zásady jazykového práva v republice Československé (tisk č. 2442 z roku 1920). URL: http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/T2442_00.htm.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Цуга Ю.Ю., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.29>

РОЛЬ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Берченко Г.В.,
*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного права України,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-0365-9009*

Петришина М.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державного будівництва,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-5702-0112*

Берченко Г.В., Петришина М.О. Роль муніципальної політики у забезпеченні регіонального розвитку: конституційно-правовий аспект.

У статті здійснено комплексний науково-правовий аналіз муніципальної політики як системного елементу конституційно-правового регулювання регіонального розвитку. Обґрунтовується, що муніципальна політика є не похідним або допоміжним напрямом державної політики, а самостійним і стратегічно важливим інструментом гарантування збалансованого соціально-економічного розвитку територій, зміцнення демократичних засад державності та розвитку місцевого самоврядування в країні. Розкрито сутність муніципальної політики як цілісної системи ідей, принципів, правових механізмів і владних практик, спрямованих на реалізацію публічних інтересів територіальних громад.

Особливу увагу приділено ролі територіальної громади як первинного суб'єкта формування та реалізації муніципальної політики, автономність якої виступає передумовою ефективного регіонального розвитку та становлення громадянського суспільства. Досліджено значення муніципальної політики у забезпеченні балансу між централізованим державним регулюванням і місцевою ініціативою, а також у координації інтересів органів державної влади, місцевого самоврядування, бізнесу та інститутів громадянського суспільства. Показано, що в умовах децентралізації муніципальна політика набуває особливого значення у формуванні інноваційно орієнтованої моделі регіонального розвитку, впровадженні цифрових інструментів управління, проектного підходу та механізмів смарт-спеціалізації.

Проаналізовано фінансово-економічний вимір муніципальної політики, зокрема її роль у мобілізації внутрішніх ресурсів територіальних громад, підтримці інноваційних проєктів та підвищенні якості життя населення. Визначено європейський вектор розвитку муніципальної політики, що ґрунтується на принципах відкритості, участі, ефективності та відповідальності. Зроблено висновок, що муніципальна політика є ключовою ланкою багаторівневої системи публічного врядування та необхідною умовою забезпечення цілісного й збалансованого розвитку держави.

Ключові слова: муніципальна політика; місцеве самоврядування; територіальна громада; регіональний розвиток; регіональна політика, децентралізація; сталий розвиток; публічне врядування; інноваційний розвиток.

Berchenko H., Petryshyna M. The role of municipal policy in ensuring regional development: constitutional and legal aspect

The article provides a comprehensive scholarly and legal analysis of municipal policy as a systemic element of the constitutional and legal regulation of regional development. It substantiates the position that municipal policy is not a derivative or auxiliary direction of state policy, but an independent and strategically important instrument for ensuring balanced socio-economic development of territories, strengthening the democratic foundations of statehood, and advancing local self-government. Its essence is revealed as an integral system of ideas, principles, legal mechanisms, and governance practices aimed at the realization of the public interests of territorial communities.

Particular attention is paid to the role of the territorial community as the primary subject of the formation and implementation of municipal policy, whose autonomy serves as a prerequisite for effective regional development and the establishment of civil society. The significance of municipal policy in ensuring a balance between centralized state regulation and local initiative is examined, as well as its role in coordinating the interests of public authorities, local self-government bodies, business, and civil society institutions. It is demonstrated that under conditions of decentralization, municipal policy acquires special importance in shaping an innovation-oriented model of regional development, introducing digital governance tools, a project-based approach, and smart specialization mechanisms.

The financial and economic dimension of municipal policy is analyzed, in particular its role in mobilizing the internal resources of territorial communities, supporting innovative projects, and improving the quality of life of the population. The European vector of municipal policy development is identified, based on the principles of openness, participation, efficiency, and accountability. The article concludes that municipal policy constitutes a key element of the multi-level system of public governance and a necessary condition for ensuring the integrated and balanced development of the state.

Key words: municipal policy; local self-government; territorial community; regional development; regional policy; decentralization; sustainable development; public governance; innovative development.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження муніципальної політики у механізмі конституційно-правового регулювання забезпечення регіонального розвитку зумовлена глибокими трансформаціями публічної влади в Україні, що відбуваються в умовах децентралізації, європейської інтеграції та зміни парадигми публічного адміністрування. Саме на муніципальному рівні реалізуються ключові положення Конституції України щодо народовладдя, субсидіарності та самостійності місцевого самоврядування, що вимагає наукового осмислення ролі муніципальної політики як самостійного правового явища. Недостатня теоретична визначеність її місця у системі конституційно-правового регулювання ускладнює формування узгодженої та ефективної моделі регіонального розвитку.

Особливої актуальності тема набуває у контексті забезпечення сталого та інноваційно орієнтованого розвитку регіонів, подолання соціально-економічних диспропорцій і підвищення якості життя територіальних громад. Муніципальна політика виступає інструментом адаптації загальнодержавних стратегічних пріоритетів до локальних умов розвитку, водночас забезпечуючи баланс між централізованим регулюванням і місцевою ініціативою. Відсутність комплексного конституційно-правового підходу до регулювання муніципальної політики знижує ефективність використання фінансових, інституційних та інноваційних ресурсів громад, що негативно впливає на динаміку регіонального розвитку.

Вагомим чинником актуалізації дослідження є функціонування муніципальної політики в умовах воєнного стану та підготовки до повоєнного відновлення України, коли саме органи місцевого самоврядування забезпечують безперервність публічного адміністрування територіями, відновлення інфраструктури та захист прав і інтересів населення. Це потребує переосмислення конституційно-правових засад взаємодії державної влади і територіальних громад, а також удосконалення правових механізмів реалізації муніципальної політики. У цьому зв'язку наукове дослідження муніципальної політики як складової механізму конституційно-правового регулювання регіонального розвитку є своєчасним, теоретично значущим і практично необхідним для формування ефективної моделі публічної влади та сталого розвитку територій.

Метою дослідження є комплексне наукове осмислення муніципальної політики як складової механізму конституційно-правового регулювання забезпечення регіонального розвитку, з'ясування її правової природи, змісту, принципів і функцій у системі публічної влади, а також визначення

ролі територіальних громад і органів місцевого самоврядування у реалізації завдань сталого, соціально орієнтованого та інноваційного розвитку регіонів. Дослідження спрямоване на виявлення проблем правового забезпечення муніципальної політики в умовах децентралізації та трансформації публічного адміністрування, обґрунтування напрямів удосконалення конституційно-правових механізмів взаємодії державної влади і місцевого самоврядування з метою підвищення ефективності регіонального розвитку та якості життя територіальних громад.

Стан опрацювання проблематики. Ступінь наукової розробки теми муніципальної політики у механізмі конституційно-правового регулювання забезпечення регіонального розвитку свідчить про наявність значного, проте фрагментарного масиву наукових досліджень, у межах яких окремі аспекти проблематики отримали ґрунтовне висвітлення. У працях вітчизняних і зарубіжних учених проаналізовано правову природу і моделі муніципальної політики, її інституційні, політико-правові та ідеологічні засади, а також зарубіжний досвід децентралізації та муніципальних реформ (Б.Є. Андрійв, О. Ахмеров, О. Батанов, В. Попович, В. І. Шарий). Значна увага приділяється ролі територіальних громад як первинних суб'єктів місцевого самоврядування, факторам формування муніципальної та регіональної політики, фінансово-економічним і інноваційним інструментам регіонального розвитку (В.Я. Зимогляд, О.Г. Остапенко, А.В. Федоренко, О.Б. Курило). У ряді наукових праць комплексно розкрито проблеми муніципальної політики, нормотворчості органів місцевого самоврядування, інноваційної складової та надання публічних послуг у контексті децентралізації. Разом із тим аналіз літератури засвідчує відсутність цілісного конституційно-правового дослідження, у якому муніципальна політика розглядалася б саме як системний елемент механізму конституційно-правового регулювання регіонального розвитку, що зумовлює потребу в подальшому науковому узагальненні та доктринальному осмисленні цієї теми.

Виклад основного матеріалу. Муніципальна політика визначається як система науково обґрунтованих принципів і стратегій, спрямованих на формування ефективного механізму правового регулювання з метою модернізації та розбудови спроможного місцевого самоврядування. Вона функціонує як ключовий інструмент забезпечення взаємодії між різними рівнями публічної влади та інститутами громадянського суспільства. У межах такої політики забезпечується впровадження інноваційних складових, зокрема електронного врядування та електронної демократії [1, с. 63-68].

У механізмі конституційно-правового регулювання регіонального розвитку муніципальна політика постає як цілісна система стратегічного управління самоврядною діяльністю. Вона ґрунтується на реалізації владних повноважень органів місцевого самоврядування, при цьому право виконує функцію обмежувального чинника, що визначає межі допустимої публічно-владної діяльності. За своєю природою така політика є комплексним явищем, яке поєднує ідеологію, систему світоглядних підходів та практичні форми реалізації публічної влади суспільством. Її роль полягає у визначенні доцільності людської діяльності на місцевому рівні з метою досягнення бажаного стану керованої системи [2, с. 171-177].

Сучасна парадигма регіонального управління розглядає муніципальну політику не як похідний елемент загальнодержавних стратегій, а як фундаментальний інструмент забезпечення сталого й збалансованого розвитку територій [3, с. 89-92]. Роль органів місцевого самоврядування у реалізації регіональної політики є визначальною, оскільки саме на цьому рівні здійснюється безпосереднє виконання соціально-економічних програм і задоволення ключових потреб населення. Хоча регіональний розвиток не зводиться до простої суми локальних результатів, ефективне функціонування державної системи можливе лише за умови тісної взаємодії всіх рівнів системи публічного адміністрування на засадах субсидіарності [4]. У цьому контексті муніципальна політика виступає точкою консолідації місцевих інтересів, у межах якої територіальна громада набуває статусу активного суб'єкта прийняття та реалізації стратегічно важливих для держави рішень.

Роль муніципальної політики полягає в забезпеченні сталого розвитку територій та зміцненні демократичних засад державності. Саме на муніципальному рівні відбувається практична реалізація владних рішень, спрямованих на вирішення питань місцевого значення та формування передумов сталого розвитку територіальних громад і регіонів у цілому. Муніципальна політика слугує інструментом адаптації загальнодержавних стратегічних пріоритетів до конкретних умов розвитку територій, забезпечуючи баланс між централізованим регулюванням і місцевою ініціативою. Її реалізація передбачає докорінний перегляд ідеології місцевого самоврядування, перехід від моделі підпорядкування до моделі партнерства, а також від пасивної до активної участі гро-

мадян у публічному владарюванні [5, с. 57-66]. У цьому сенсі муніципальна політика стає фундаментом формування ініціативного та відповідального суспільства, у якому суспільно значущі виклики розв'язуються на рівні, найбільш наближеному до людини [1, с. 63-68]. Сучасне конституційно-правове регулювання спрямоване на належне становлення дієздатних і самодостатніх територіальних громад.

Первинним суб'єктом формування та реалізації муніципальної політики є територіальна громада, яка виступає «природною» корпоративною одиницею, автономність якої впливає не з державної влади, а безпосередньо з суверенітету народу. У конституційному механізмі територіальна громада визначається як самоврядний соціальний осередок, ефективне функціонування якого є передумовою становлення громадянського суспільства та правової держави. Держава при цьому лише визнає та впорядковує самоврядну активність місцевого населення, санкціонуючи здійснення муніципальних функцій з регулювання питань місцевого життя [6].

Важливим аспектом муніципальної політики є забезпечення автономності територіальних громад, що дозволяє їм виступати інституційною основою регіонального розвитку. Автономність органів місцевого самоврядування забезпечує системний вплив на процеси соціально-економічного відтворення шляхом раціонального розподілу ресурсів і формування інноваційного базису соціально орієнтованого зростання. У цьому контексті місцева влада виконує функцію «системного інтегратора», об'єднуючи зусилля бізнесу, громадськості та державних інституцій для розв'язання складних екологічних, економічних і соціальних завдань [7]. Муніципальний сектор економіки, що охоплює галузі місцевої інфраструктури та соціальної сфери, формує основу реалізації регіональної фінансової політики, спрямованої на підвищення якості життя населення [8, с. 92-98].

Роль муніципальної політики у регіональному розвитку проявляється через необхідність узгодження інтересів територіальних громад з інтересами державної влади та суб'єктів господарювання. Регіональний розвиток є неможливим без розвитку місцевого життя й самодіяльності, оскільки держава функціонує як сукупність своїх територіальних складових. Муніципальна політика забезпечує диференціацію функцій цілого та самобутній розвиток кожної окремої частини держави [6]. Важливою умовою цього процесу є гармонійне поєднання зусиль держави та місцевого самоврядування як рівноправних суб'єктів публічної влади.

Конституційно-правове регулювання муніципальної політики ґрунтується на визнанні права територіальних громад самостійно вирішувати питання місцевого значення [9, с. 286-290]. Об'єктом такої діяльності є частина публічних справ локально-територіального характеру, що виникають у процесі функціонування територіальної громади. Попри складність чіткого розмежування місцевих, регіональних і загальнодержавних питань, муніципальна політика спрямована на реалізацію інтересів членів громади в економічній, освітній, культурній та соціальній сферах, а також у сфері громадського порядку.

Ефективність муніципальної політики безпосередньо залежить від рівня правової самостійності місцевого самоврядування, що виявляється у наявності власної, чітко визначеної законом компетенції його органів. Повнота й винятковість повноважень у сфері питань місцевого значення створюють передумови для самостійного формування та реалізації політики регіонального розвитку, а також для адаптації делегованих повноважень органів виконавчої влади до місцевих умов відповідно до положень Європейської хартії місцевого самоврядування [9, с. 286-290].

Муніципальна політика має виразний соціальний вимір, оскільки безпосередня участь громадян у процесах місцевого адміністрування сприяє формуванню відповідального громадянського суспільства та підвищенню соціальної активності населення. Залучення членів територіальних громад до вирішення локальних проблем не лише підвищує легітимність владних рішень, а й створює соціальну базу для сталого регіонального розвитку [9, с. 286-290].

В умовах децентралізації муніципальна політика набуває стратегічного значення у формуванні інноваційно орієнтованої моделі регіонального розвитку. Органи місцевого самоврядування та територіальні громади володіють найбільш повною інформацією про ресурсний і інноваційний потенціал відповідних територій, що дає змогу розробляти ефективні локальні стратегії розвитку. Водночас інноваційний розвиток регіонів потребує загальнодержавної координації з метою забезпечення єдності стратегічних цілей та узгодження місцевих і загальнодержавних інтересів. За таких умов державна інноваційна політика має спиратися на місцеві ініціативи, а не формуватися виключно централізовано [10, с. 17-23].

Вагомою складовою муніципальної політики у забезпеченні регіонального розвитку є її фінансово-економічний вимір, зокрема здатність органів місцевого самоврядування спрямовувати ресурси на підтримку стратегічних інновацій. Сучасна практика фінансування інноваційної діяльності з місцевих бюджетів характеризується фрагментарністю та переважною орієнтацією на короткострокові проєкти, що обмежує можливості формування довгострокових економічних ефектів. Водночас зарубіжний досвід засвідчує вирішальну роль стратегічних інновацій у підвищенні конкурентоспроможності регіонів, що зумовлює необхідність удосконалення фінансових механізмів муніципальної політики, зокрема шляхом розвитку спеціалізованих фондів і публічно-приватного партнерства [10, с. 17-23].

Фінансова складова муніципальної політики є важливим інструментом зміцнення основ регіонального розвитку. Так, створення муніципальних недержавних пенсійних фондів дає змогу мобілізувати внутрішні інвестиційні ресурси для потреб територіальних громад, спрямовуючи пенсійні накопичення на розвиток комунальних підприємств та об'єктів місцевого господарства [11, с. 55-68]. У цьому аспекті муніципальна політика виступає засобом легальної протидії впливу фінансових ресурсів за межі регіону.

Європейський вимір муніципальної політики передбачає впровадження принципів відкритості, участі, відповідальності, ефективності та узгодженості. Реалізація принципу відкритості зумовлює необхідність системного діалогу між органами державної влади та місцевим самоврядуванням. У межах європейських стандартів муніципальна політика слугує орієнтиром формування сучасної публічної влади, орієнтованої на людину, та забезпечує політичну, адміністративну й фінансову самостійність територіальних громад [12, с. 85-92].

Стратегічним завданням муніципальної політики в системі регіонального управління є підвищення якості життя територіальних громад. Інтегральний показник якості життя охоплює тривалість життя, стан здоров'я населення, рівень безпеки, матеріальний добробут та рівень освіченості. Внесок органів місцевого самоврядування полягає у створенні комфортного середовища проживання та належній організації надання муніципальних послуг. У цьому контексті муніципальна політика забезпечує перехід від домінування поточних публічно-владних завдань до пріоритету стратегічних цілей розвитку [2, с. 171-177].

Муніципальна політика відіграє ключову роль у формуванні інноваційної моделі регіонального розвитку. Органи місцевого самоврядування створюють умови, що забезпечують інноваційний розвиток окремих територій і населених пунктів [13, с. 15-26], що включає розроблення та реалізацію місцевих інноваційних програм, визначення джерел їх фінансування та створення комунальних інноваційних установ [10, с. 17-23]. Такий підхід дозволяє враховувати місцеві інноваційні ініціативи та потреби, а не формувати інноваційну політику виключно централізовано.

Ефективність регіональної політики значною мірою залежить від спроможності місцевих органів публічної влади впроваджувати менеджмент-орієнтовані підходи та цифрові інструменти [14, с. 40-53]. Застосування проєктної методології та інструментів територіального маркетингу сприяє підвищенню фінансової спроможності муніципалітетів і посиленню конкурентних позицій регіонів. Управління на рівні громад має бути спрямоване на запобігання загрозам соціальній стабільності шляхом формування виробничо-технічної бази та підтримки підприємницької активності. Особливого значення це набуває в умовах структурної трансформації старопромислових регіонів, де муніципальна політика через механізми смарт-спеціалізації сприяє розкриттю місцевого потенціалу технологічних змін [15, с. 80-87].

Оптимізація взаємодії між центральною владою та територіальними громадами передбачає перехід від жорсткої централізації до партнерської моделі публічного врядування, у межах якої муніципальна політика наділяється достатніми повноваженнями для самостійного планування розвитку територій [16, с. 246-253]. Управлінська структура регіону має формуватися на засадах субсидіарності, залишаючи за вищими органами влади лише ті функції, які не можуть бути ефективно реалізовані на місцевому рівні. Такий підхід забезпечує соціальну стійкість регіональної системи, оскільки органи місцевого самоврядування є найбільш наближеними до громадян і здатні оперативно реагувати на їхні потреби в умовах динамічних змін зовнішнього середовища [14, с. 40-53]. Отже, муніципальна політика є невід'ємною складовою державної стратегії, що гарантує цілісність економічного простору та створює умови для сталого розвитку людського потенціалу на всій території країни.

Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» встановлюється система повноважень представницьких і виконавчих органів місцевого самоврядування у сфері формування та реалізації державної регіональної політики, зокрема щодо:

- визначення пріоритетів розвитку територіальних громад, затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку, інших місцевих цільових програм, а також здійснення контролю за їх виконанням (ст. 26);
- участі у розробленні та реалізації державних і регіональних програм розвитку, планів заходів з їх виконання, у тому числі спрямованих на подолання депресивності територій та забезпечення збалансованого розвитку регіонів (ст. 26, 27);
- забезпечення реалізації державної політики у сфері економічного і соціального розвитку, створення умов для інвестиційної, інноваційної діяльності та розвитку підприємництва на відповідній території (ст. 27);
- здійснення управління об'єктами житлово-комунального господарства, транспорту, зв'язку, благоустрою та іншої інфраструктури, що є складовими комплексного розвитку територій (ст. 30);
- організації та здійснення просторового планування, затвердження містобудівної документації місцевого рівня, регулювання використання земель та забудови територій громади (ст. 31);
- координації діяльності суб'єктів публічної адміністрації, підприємств, установ та організацій у процесі реалізації програм регіонального та місцевого розвитку (ст. 27, 28);
- здійснення моніторингу соціально-економічного розвитку територій, оцінки ефективності реалізації програм і заходів регіональної політики та підготовки відповідних пропозицій (ст. 27);
- забезпечення підвищення якості життя населення територіальної громади, з урахуванням принципів сталого розвитку та потреб місцевого населення (ст. 26, 27, 30) [17].

Законом України «Про засади державної регіональної політики» повноваження представницьких і виконавчих органів місцевого самоврядування у сфері формування та реалізації державної регіональної політики нормативно закріплюються як складова багаторівневої системи публічного врядування, що ґрунтується на поєднанні державних і місцевих інтересів та реалізації принципу субсидіарності. У цьому контексті Закон визначає місцеве самоврядування не лише як об'єкт державної регіональної політики, а й як самостійного та відповідального суб'єкта її реалізації, зокрема щодо:

- участі у формуванні та реалізації державної регіональної політики на відповідній території з урахуванням публічних, регіональних і локальних інтересів, що відповідає концепції публічного інтересу як інтегративної правової категорії (ст. 4, 7);
- стратегічного планування розвитку територій, що охоплює розроблення, затвердження та реалізацію стратегій розвитку територіальних громад і програм соціально-економічного розвитку, узгоджених із Державною стратегією регіонального розвитку, як інструменту програмно-цільового управління (ст. 6, 11);
- інституційного забезпечення узгодженості документів регіонального та місцевого розвитку з пріоритетами державної регіональної політики, що забезпечує єдність цілей розвитку за збереження автономії місцевого самоврядування (ст. 6);
- реалізації державних і регіональних програм розвитку, у тому числі спрямованих на подолання територіальних диспропорцій, депресивності окремих територій та забезпечення соціальної згуртованості (ст. 11);
- моніторингу та оцінки результативності реалізації документів регіонального та місцевого розвитку, що відповідає сучасним підходам до оцінювання ефективності публічної політики та принципу належного врядування (ст. 7, 13);
- розвитку міжмуніципального, міжрегіонального та транскордонного співробітництва як правового механізму посилення територіальної спроможності громад та реалізації концепції мережевого публічного управління (ст. 4, 8);
- залучення інвестицій та стимулювання інноваційної діяльності на місцевому рівні як інструментів підвищення конкурентоспроможності територій у межах державної регіональної політики (ст. 4, 6);
- забезпечення сталого та збалансованого розвитку територій, що виступає системною метою державної регіональної політики та відображає сучасні доктринальні підходи до співвідношення економічних, соціальних і екологічних складових розвитку (ст. 4) [18].

Висновки. Отже, муніципальна політика постає як системний елемент конституційно-правового механізму регіонального розвитку, що поєднує правові, організаційні та інституційні засади діяльності місцевого самоврядування. Її зміст полягає у забезпеченні збалансованої взаємодії державної влади, територіальних громад і громадянського суспільства з метою реалізації публічних інтересів на локальному рівні. Визначальною рисою муніципальної політики є визнання територіальної громади первинним і самостійним суб'єктом публічної влади, автономія якого ґрунтується на суверенитеті народу, а не на делегуванні з боку держави.

Муніципальна політика відіграє важливу роль і у забезпеченні сталого соціально-економічного та інноваційного розвитку регіонів, оскільки саме на місцевому рівні формуються та реалізуються стратегії, найбільш наближені до реальних потреб населення. Її ефективність безпосередньо залежить від повноти правової самостійності органів місцевого самоврядування, фінансово-економічної спроможності громад, а також здатності впроваджувати сучасні управлінські, цифрові та інноваційні інструменти. Муніципальна політика забезпечує перехід від фрагментарного вирішення локальних проблем до довгострокового стратегічного планування, орієнтованого на підвищення якості життя населення та конкурентоспроможності територій.

У сучасних умовах децентралізації, воєнного стану та підготовки до повоєнного відновлення значення муніципальної політики істотно зростає, оскільки вона виступає базою для збереження керованості територій, відновлення інфраструктури та консолідації суспільства. Узгодженість муніципальної, державної та регіональної політики на засадах субсидіарності, партнерства і європейських стандартів врядування є необхідною передумовою сталого розвитку України. Таким чином, муніципальна політика забезпечує не лише ефективне функціонування місцевого самоврядування, а й цілісність державного розвитку, демократичну стабільність та реалізацію людиноцентричної моделі публічної влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Петришина М.О. Інноваційна складова муніципально-правової політики: проблеми формування та перспективи подальшого розвитку. *Право та інновації*. 2023. № 4. С. 63-68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apir_2023_4_11 DOI: DOI 10.37772/2518-1718-2023-4(44)-9.
2. Шарий В.С. Сутність муніципальної політики як системи стратегічного управління самоврядною діяльністю. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України*. 2012. № 4. С. 171-177. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2012_4_23 (дата звернення: 01.02.2026).
3. Холоднюк З.В. Методологічні підходи до формування соціально-економічної політики держави в управлінні регіоном. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Державне управління*. 2012. Т. 194, Вип. 182. С. 89-92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdu_2012_194_182_19 (дата звернення: 02.02.2026).
4. Ворона П.В. Забезпечення ефективного управління регіоном на основі кадрової антикризової політики. *Державне будівництво*. 2011. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2011_1_21 (дата звернення: 02.02.2026).
5. Хван Р.М. Суб'єктний склад муніципальної правової політики України. *Соціальний калейдоскоп*. 2020. Т. 1, Вип. 4. С. 57-66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/socialkalei_2020_1_4_7 DOI: <https://doi.org/10.47567/bomivit.1-4.2020.05>.
6. Остапенко О.Г., Барановська Т. М. Територіальні громади як первинний суб'єкт місцевого самоврядування та реалізації муніципальної політики. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. № 10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2015_10_9 (дата звернення: 03.02.2026).
7. Лелеченко А.П. Автономність органів місцевого самоврядування та їх вплив на трансформацію публічного управління регіональною політикою сталого розвитку. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2024. № 11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2024_11_4 DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2156.2024.11.2>.
8. Петрук О.Ф. Політика управління регіональним соціально-економічним розвитком. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки*. 2013. Вип. 4. С. 92-98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchtei_2013_4_15 (дата звернення: 05.02.2026).

9. Петришина М.О. Місцеве самоврядування в системі цінностей правової держави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 40. С. 286-290. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2008_40_52 (дата звернення: 05.02.2026).
10. Петришина М.О., Зінчук А.В. Окремі питання стимулювання інноваційної діяльності органами місцевого самоврядування в Україні. *Актуальні питання інноваційного розвитку*. 2012. № 2. С. 17-23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apir_2012_2_5 (дата звернення: 05.02.2026).
11. Федоренко А.В. Муніципальні недержавні пенсійні фонди та регіональна інвестиційна політика. *Фінанси України*. 2013. № 7. С. 55-68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fu_2013_7_7 (дата звернення: 30.01.2026).
12. Попович В.В. Стандарти публічного управління як елементи методології європейської державної муніципальної політики. *Публічне управління: теорія та практика*. 2013. Вип. 4. С. 85-92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pubupr_2013_4_16 (дата звернення: 31.01.2026).
13. Петришина М.О. Загальні засади запровадження інноваційної моделі розвитку української держави: муніципальний аспект. *Право та інновації*. 2013. № 4. С. 15-26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apir_2013_4_4 (дата звернення: 30.01.2026).
14. Шумська Г.М. Забезпечення дієвого публічного управління територіальним розвитком для здійснення ефективної державної та регіональної економічної політики: теоретико-методичні аспекти. *Бізнес Інформ*. 2024. № 4. С. 40-53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2024_4_7 DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-4-40-53>.
15. Снігова О.Ю. Управління структурними трансформаціями у старопромислових регіонах України: концепт державної політики. *Економічний вісник Донбасу*. 2020. № 3. С. 80-87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvd_2020_3_10 DOI: [10.12958/1817-3772-2020-3\(61\)-80-87](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2020-3(61)-80-87).
16. Ковбасюк Ю.В. Нові підходи до формування регіональної політики та регіонального управління. *Актуальні проблеми економіки*. 2014. № 7. С. 246-253. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape_2014_7_31 (дата звернення: 30.01.2026).
17. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 01.02.2026).
18. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 5 лютого 2015 р. № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text> (дата звернення: 01.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Берченко Г.В., Петришина М.О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 352

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.30>

ПОВНОВАЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГО, СЕЛИЩНОГО, МІСЬКОГО ГОЛОВИ В ПЕРІОД ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ТА ВОЄННОГО СТАНУ

Гречишнікова В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інформаційного,
господарського та адміністративного права,
завідувач навчально-практичної лабораторії
інформаційного права та правових питань
інформаційних технологій факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0009-0003-8550-8910

Гречишнікова В.В. Повноваження сільського, селищного, міського голови в період децентралізації та воєнного стану.

В статті зазначено про важливість діяльності органів місцевого самоврядування. Досліджено повноваження сільського, селищного, міського голови та особливості їх виконання в період завершальної стадії реформи децентралізації та під час воєнного стану в Україні. Проаналізовано його правовий статус, як головної посадової особи місцевої територіальної громади. Вказано, що сільський, селищний, міський голова має встановлені законодавством повноваження організаційно-розпорядчого та консультативно-дорадчого характеру в багатьох сферах діяльності органів місцевого самоврядування та делегованих органами державної виконавчої влади. Розглянуто його права та обов'язки, основи взаємодії з територіальною громадою, місцевою радою та її виконкомом, органами державної влади, комунальними підприємствами, міжнародними організаціями, засобами масової інформації та громадськістю. Зазначено принципи служби, яких сільський, селищний, міський голова повинен неухильно дотримуватися керуючи органами місцевого самоврядування. Висвітлено зміни законодавства щодо особливостей виконання деяких повноважень сільського, селищного, міського голови в період дії воєнного стану в Україні, що направлені на забезпечення належного управління на відповідній території, покращення життєдіяльності членів територіальної громади, надання допомоги силам оборони та ЗСУ для відсічі збройної агресії. Вказано на важливість застосування передбаченої законодавством відповідальності та зазначено на деякі проблеми щодо притягнення сільського, селищного, міського голови до дисциплінарної та інших видів юридичної відповідальності за невиконання, неналежне виконання своїх повноважень та скоєння правопорушень в своїй професійній діяльності. Підкреслюється нагальна потреба в доопрацюванні законодавства України, в прийнятті та закріпленні більш чітких юридичних норм для можливості реалізації персональної відповідальності сільського, селищного, міського голови за здійснення наданих йому повноважень.

Ключові слова: повноваження, посадова особа, органи місцевого самоврядування, органи виконавчої влади, реформа децентралізації, воєнний стан, притягнення до відповідальності.

Hrechyshnykova V.V. Powers of village, settlement, and city heads during decentralization and martial law.

The article highlights the importance of local self-government bodies. It examines the powers of village, settlement, and city heads and the specifics of their exercise during the final stage of decentralization reform and martial law in Ukraine. It analyzes their legal status as the chief officials of local territorial communities. It states that village, settlement, and city mayors have powers established by law of an organizational, administrative, and consultative nature in many areas of

activity of local self-government bodies and delegated by state executive bodies. His rights and obligations, the basics of interaction with the territorial community, the local council and its executive committee, state authorities, municipal enterprises, international organizations, the media, and the public are considered. The principles of service that the village, settlement, and city mayor must strictly adhere to when managing local self-government bodies are indicated. The article highlights changes in legislation regarding the specifics of exercising certain powers of village, settlement, and city heads during the period of martial law in Ukraine, which are aimed at ensuring proper governance in the relevant territory, improving the livelihoods of members of the territorial community, and providing assistance to the defense forces and the Armed Forces of Ukraine to repel armed aggression. The importance of applying the liability provided for by law is noted, and some problems are pointed out regarding the disciplinary and other types of legal liability of village, settlement, and city heads for failure to perform or improper performance of their powers and for committing offenses in their professional activities. It emphasizes the urgent need to refine Ukrainian legislation, adopt and consolidate clearer legal norms to enable the personal accountability of village, settlement, and city heads for the exercise of their powers.

Key words: powers, official, local government bodies, executive authorities, decentralization reform, martial law, prosecution.

Постановка проблеми. Визнання і гарантування місцевого самоврядування є важливим конституційним положенням в Україні, що реалізується, не дивлячись на труднощі з якими стикається наша країна за останні роки, на відсутність можливості завершити в повній мірі реформу державного управління органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Продовжуючи опір, стикаючись зі спричиненими військовою агресією кризами у всіх сферах життєдіяльності суспільства, важливо пам'ятати, що від діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування залежить наскільки якісно Україна буде долати виклики сьогодення. Професійне, чітке та швидке реагування посадових осіб на виникаючі в країні проблеми є підґрунтям оперативного вирішення поставлених перед органами держави та місцевого самоврядування завдань.

Засади організації органів місцевого самоврядування, правовий статус їх посадових осіб, особливості діяльності та відповідальності визначено, відповідно до Конституції, законодавством України. Оскільки сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою місцевого самоврядування, вважаємо актуальним дослідження його повноважень, особливостей їх виконання після пройдених етапів децентралізації в період воєнного стану в Україні, можливості притягнення до відповідальності за неналежне виконання своїх обов'язків та зловживанням правами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематику діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування досліджували такі науковці, як М.О. Баймуратов, Є.І. Бородин, Є.А. Квітка, В.В. Кравченко, К. Ємельяненко, О.В. Звіздай, І.В. Козюра, А.О. Краснейчук, Б.Я. Кофман, О. Майданник, Р.І. Панчишин, А.Ф. Ткачук та інші. Водночас, у сучасній правовій науці недостатньо наукових робіт, присвячених діяльності головної посадової особи місцевого самоврядування в період децентралізації та воєнного стану в Україні.

Мета статті полягає в дослідженні повноважень сільського, селищного, міського голови, особливостей їх виконання після проведення реформи та під час воєнного стану в Україні.

Вклад основного матеріалу. Конституцією України проголошено, що «в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування» [1, ст. 7]. Зазначено, що «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [1, ст. 19].

Сільський, селищний, міський голова (далі - Голова) в системі місцевого самоврядування є головною посадовою особою територіальної громади, яка обрала його. Він має представницький мандат та здійснює свої повноваження на постійній основі. На Голову поширюються повноваження та гарантії депутатів рад, що закріплено Законом України «Про статус депутатів місцевих рад» [2] та які не суперечать нормам Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» про правовий статус Голови. Адже Голова «не може бути депутатом будь-якої ради, суміщати свою службову діяльність з іншою посадою, в тому числі на громадських засадах, займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю [3, ч. 4 ст. 12].

Відповідно до Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» [4], який на тепер зберігає чинність, оскільки втратить її не раніше ніж через шість місяців з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні, повноваження новообраного Голови, як посадової особи, починаються з моменту складення присяги на пленарному засіданні відповідної ради, на якому виборчою комісією оголошується рішення щодо його обрання та реєстрації. Присяга має наступний зміст: «Усвідомлюючи свою високу відповідальність, урочисто присягаю, що буду вірно служити громаді та народові України, неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, сприяти втіленню їх у життя, охороняти права, свободи і законні інтереси громадян, сумлінно виконувати свої посадові обов'язки» [4, ст. 11].

Виконуючи свої повноваження, Голова повинен неухильно дотримуватись принципів служби в органах місцевого самоврядування, встановлених законодавством. Вони мають бути фундаментом всій його діяльності, спрямованій на реалізацію територіальною громадою свого права на місцеве самоврядування та повноважень органів виконавчої влади, які надано органам та посадовим особам місцевого самоврядування в процесі децентралізації.

Це: « – служіння територіальній громаді;

- поєднання місцевих і державних інтересів;
- верховенства права, демократизму і законності;
- гуманізму і соціальної справедливості;
- гласності;
- пріоритету прав та свобод людини і громадянина;
- рівних можливостей доступу громадян до служби в органах місцевого самоврядування з урахуванням їх ділових якостей та професійної підготовки;
- професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі;
- підконтрольності, підзвітності, персональної відповідальності за порушення дисципліни і неналежне виконання службових обов'язків;
- дотримання прав місцевого самоврядування;
- правової і соціальної захищеності посадових осіб місцевого самоврядування;
- захисту інтересів відповідної територіальної громади;
- фінансового та матеріально-технічного забезпечення служби за рахунок коштів місцевого бюджету;
- самостійності кадрової політики в територіальній громаді» [4, ст. 4].

Виконання повноважень Голови місцевої ради повинно спиратися на закріплені в законодавстві обов'язки посадової особи місцевого самоврядування.

Це: « – додержання Конституції і законів України, інших нормативно-правових актів, актів органів місцевого самоврядування;

- забезпечення відповідно до їх повноважень ефективної діяльності органів місцевого самоврядування;
- додержання прав та свобод людини і громадянина;
- збереження державної таємниці, інформації про громадян, що стала їм відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків, а також іншої інформації, яка згідно із законом не підлягає розголошенню;
- постійне вдосконалення організації своєї роботи, підвищення професійної кваліфікації;
- сумлінне ставлення до виконання службових обов'язків, ініціативність і творчість у роботі;
- шанобливе ставлення до громадян та їх звернень до органів місцевого самоврядування, турбота про високий рівень культури, спілкування і поведінки, авторитет органів та посадових осіб місцевого самоврядування;
- недопущення дій чи бездіяльності, які можуть зашкодити інтересам місцевого самоврядування та держави » [4, ст. 8].

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», Голова має посадові повноваження у здійсненні організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій в органах місцевого самоврядування. Перше, на що звертає увагу законодавець, це покладання обов'язку забезпечення здійснення на відповідній території повноважень органів виконавчої влади, що делеговано органам місцевого самоврядування, а також додержання при цьому Конституції України, законів та підзаконних актів України [3, ст. 42].

На Голову покладається обов'язок організувати роботу ради, її виконавчого комітету та керувати їх апаратом, оскільки він очолює виконавчий комітет місцевої ради та головує на її засі-

дань. В межах виконання повноважень, Голова скликає сесії ради, вносить пропозиції та формує порядок денний. Він має право підпису рішень органів місцевого самоврядування.

До організаційної діяльності Голови віднесено забезпечення підготовки на розгляд місцевої ради проєктів програм з питань місцевого самоврядування: соціально-економічного, культурного розвитку, підготовки, виконання та звітування про виконання місцевого бюджету, тощо. Будучи розпорядником бюджетних коштів місцевого бюджету, він повинен контролювати їх використання лише за призначенням, що визначено місцевою радою. Затверджені радою програми, бюджет та звіти повинні оприлюднюватися на офіційному сайті органів місцевого самоврядування. В межах повноважень, встановлених Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», Голова бере участь у здійсненні державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності виконавчими органами місцевої ради про що щорічно звітує раді. Серед обов'язків Голови – забезпечити виконання рішень місцевої ради та її виконавчого комітету, а також місцевого референдуму [3].

Голову наділено важливими повноваженнями і щодо формування кадрового складу органів місцевого самоврядування. Він має право вносити на розгляд ради обґрунтовані пропозиції:

- щодо кандидатури на посаду секретаря ради;
- про кількісний і персональний склад виконавчого комітету ради;
- щодо структури виконавчих органів ради, апарату ради та її виконавчого комітету, їх штатів.

Голова має право:

- призначати та звільняти керівників відділів, управлінь та інших структурних одиниць виконавчих органів місцевої ради;
- призначати та звільняти керівників комунальних підприємств, установ, організацій, за виключенням випадків, коли відповідні повноваження надано наглядовим радам юридичних осіб.

З доповненням частини 4 статті 42 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» пунктами 11⁻¹ та 11⁻² відповідно Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про безоплатну правову допомогу» до повноважень Голови було додано обов'язок вносити на розгляд ради пропозиції:

- про утворення спеціалізованої установи з надання безоплатної первинної правничої допомоги;
- щодо кандидатури на посаду керівника такої установи [5].

Ініціативи Голови також направлені на розвиток активної співпраці органів виконавчої влади та місцевого самоврядування для отримання жителями територіальної громади правничих послуг на високому професійному рівні, що є особливо важливим в період воєнного стану. Така допомога гарантується державою та надається не тільки за рахунок коштів Державного бюджету України, а й місцевих бюджетів та інших джерел, передбачених законодавством [6].

Відповідно до закону, Голову наділено наступними представницькими повноваженнями:

- представляти місцеву територіальну громаду та органи самоврядування у відносинах з державними органами, іншими органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами та організаціями, громадянами, а також у міжнародних відносинах;
- укладати від імені місцевої територіальної громади, ради та її виконавчого комітету договори з питань, віднесених до виключної компетенції ради, з наступним їх затвердженням радою [3].

Під час воєнного стану, при активній співпраці органів та посадових осіб місцевого самоврядування з міжнародними організаціями, представниками органів влади та органів самоврядування інших країн, зростає значення виконання відповідних повноважень Голови як в інтересах оборони країни так і для всебічної підтримки своєї територіальної громади.

Важливим представницьким повноваженням також є звернення Голови до суду щодо визнання незаконними актів юридичних осіб, які обмежують права та інтереси місцевої територіальної громади, повноваження ради та її органів [3].

Голова, як посадова особа, повинен особисто спілкуватися з громадянами та забезпечувати додержання законодавства органами місцевого самоврядування при розгляді звернень громадян та їх об'єднань. Голова може бути ініціатором загальних зборів та громадських слухань жителів територіальної громади для прийняття рішення з питань місцевого значення, яке потім враховується органами місцевого самоврядування у своїй діяльності. В межах своїх повноважень, Голова видає нормативно – правові акти у вигляді розпоряджень. Він є підзвітним, підконтрольним і відповідальним перед територіальною громадою, відповідальним перед місцевою радою, підконтрольним органам виконавчої влади з питань здійснення виконавчими органами місцевої ради

повноважень органів виконавчої влади в разі їх делегування. Голова зобов'язаний звітувати перед місцевою територіальною громадою про свою роботу [3].

На Голову, у разі виявлення чи отримання повідомлення про порушення норм Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування покладено обов'язок в межах своєї компетенції відповідно до законодавства вжити заходів щодо припинення виявленого порушення, усунення його наслідків та притягнення винних осіб до дисциплінарної відповідальності, а у випадках виявлення ознак кримінального або адміністративного правопорушення також поінформувати спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції. Голова, як керівник посадових осіб місцевого самоврядування, повинен забезпечувати робоче середовище з високим рівнем організаційної культури та дієвими антикорупційними механізмами, професійно реагувати на етичні дилеми, які виникають у підлеглих, надавати своєчасні поради для добросовісного вирішення таких дилем [7].

За останні роки, правовий режим воєнного стану сприяв формуванню компетенції та визначенню сфери повноважень органів місцевого самоврядування в умовах надзвичайних ситуацій, з якими вони не стикались в мирний час [8].

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» [9] було внесено зміни до закону України «Про правовий режим воєнного стану» та передбачено створення військової адміністрації населених пунктів в межах територій де органи та посадові особи місцевого самоврядування не здійснюють покладені на них законодавством повноваження. Начальником військової адміністрації населеного пункту може бути призначений відповідний сільський, селищний, міський голова [10, ч.3 ст. 4].

Натепер, відповідно до законодавства, Голови громад отримали можливість приймати самостійні рішення у сферах, які мають вагоме значення в умовах надзвичайних обставин воєнного стану:

- перерозподіл фінансових ресурсів з місцевого бюджету на потреби ЗСУ;
- боротьба з надзвичайними ситуаціями та епідемічними випадками;
- керування небезпечними відходами;
- вивільнення земельних ділянок комунальної власності від тимчасових незаконно розміщених споруд;
- проведення інспекцій будівель і споруд, що пошкоджені унаслідок воєнних дій;
- розбирання будівель і споруд, які після інспекції визнані аварійно небезпечними та становлять загрозу для життя людей [8].

Відповідні рішення набирають чинності з моменту їх прийняття, якщо не встановлено пізніший термін, та невідкладно доводяться до відома жителів відповідних територіальних громад [10, ч.7 ст.9].

Договори, укладені під час воєнного стану Головою від імені ради з зазначених вище питань, не потребують затвердження відповідною радою, якщо строк дії таких договорів не перевищує один рік з дня припинення чи скасування воєнного стану. У разі якщо строк дії таких договорів перевищує один рік з дня припинення чи скасування воєнного стану, відповідна рада протягом 30 днів з дня припинення чи скасування воєнного стану приймає рішення про затвердження таких договорів та строк їх дії [10, ч.8 ст.9].

Під час дії воєнного стану Голова може прийняти рішення та затвердити тимчасову структуру виконавчих органів ради. Він має право призначати без конкурсного відбору осіб на посади та звільняти з посад в органах місцевого самоврядування, керівників комунальних підприємств, установ, організацій, що належать до сфери управління відповідного органу місцевого самоврядування. Законом передбачено інші спрощення вимог законодавства при призначенні осіб в органи місцевого самоврядування [10].

Аналізуючи вищевказане, можна стверджувати, що законодавець надав Голові широкий спектр надважливих для функціонування органів місцевого самоврядування повноважень. Актуальним залишається питання щодо якості їх виконання та притягнення до відповідальності цієї посадової особи в разі виконання своїх прав і обов'язків недбало або поза межами правового поля.

Відповідно до ч. 5 ст. 42 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» сільський, селищний, міський голова несе персональну відповідальність за здійснення наданих йому законом повноважень [3, ст.42]. Цікавим є зауваження юристів, які називають цю норму закону «мертвона-

родженою», оскільки вона, на їхню думку, не слугує способом попередження системних правопорушень з боку головної посадової особи ОМС, який свідомо обрав собі таку професію [11].

Відповідно до Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» Голову, як посадову особу, в разі порушення законодавства про службу в органах місцевого самоврядування, може бути притягнуто до цивільної, адміністративної або кримінальної відповідальності [4, ст. 23]. В статті 24 відповідного закону вказано, що «матеріальна шкода, завдана територіальній громаді незаконними рішеннями сільських, селищних, міських голів», інших посадових осіб органів місцевого самоврядування, їх «діями чи бездіяльністю» як «посадових осіб місцевого самоврядування при здійсненні ними своїх повноважень, відшкодовується за рахунок місцевого бюджету в порядку, встановленому законом». При цьому зазначається, що сільський, селищний, міський голова, наряду з сільськими, селищними та міськими радами є суб'єктом, що має право зворотної вимоги (регресу) до посадової особи місцевого самоврядування, яка заподіяла шкоду територіальній громаді, у розмірах і порядку, визначених законами України та статутами територіальних громад [4, ст. 24]. Хто має право регресу до Голови в разі заподіяння шкоди територіальній громаді з його вини – питання дискусійне.

В статті 19 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» передбачено, що особливості дисциплінарної відповідальності посадових осіб місцевого самоврядування, пов'язаних із службою в органах місцевого самоврядування, забезпечуються у порядку, передбаченому законом. Практикуючі юристи давно ставлять під сумнів можливість притягнення Голови, як особи, що займає виборну посаду, до дисциплінарної відповідальності. Адже в законодавстві відсутні чіткі норми щодо процедури притягнення до цього виду відповідальності посадових осіб, яких призначено за результатами проведення виборів. Відповідний порядок законодавчо не визначений і механізму застосування дисциплінарної відповідальності до Голови в законодавстві не встановлено [12].

Важливо зазначити, що Голова, як посадова особа місцевого самоврядування є суб'єктом, на якого поширюється дія Закону України «Про запобігання корупції». Відповідно, за скоєння корупційного правопорушення законом встановлено кримінальну, дисциплінарну та/або цивільно-правову відповідальність; за скоєння правопорушення, пов'язаного з корупцією законом передбачено кримінальну, адміністративну, дисциплінарну та/або цивільно-правову відповідальність [13].

Через невизначеність в законодавстві щодо питань притягнення Голови до дисциплінарної відповідальності виникає необхідність в прийнятті чітких норм та закріпленні їх в спеціальному законі. Існує нагальна потреба в доопрацюванні відповідного законодавства. Варто наголосити, що притягнення Голови до будь якого виду юридичною відповідальності є досить складним юридичним процесом, що вимагає чіткого фіксування доказів скоєння ним правопорушень.

Висновки. На підставі вищезазначеного, можна зробити висновки, що на Голову покладено надважливі повноваження, виконання яких, чітко і своєчасно, в межах правового поля, є ключовим для нормального функціонування органів місцевого самоврядування, їх злагодженої роботи для кращого життєзабезпечення жителів територіальної громади в цей нелегкий для країни час. Голова є суб'єктом, якого законодавець наділив правом застосовувати заходи дисциплінарної відповідальності щодо винної у скоєнні порушень у своїй професійній діяльності посадової особи органу місцевого самоврядування. Відповідне накладає на Голову не тільки законодавчі, а й високі моральні вимоги щодо виконання своїх професійних функцій. Ця посадова особа свідомо обирає свій шлях в органах місцевого самоврядування та повинна розуміти всю відповідальність щодо своєї діяльності, ухвалювати рішення та працювати на благо держави та територіальної громади, яка обрала його. Важливо зауважити, що в разі неналежного виконання повноважень, не дивлячись на те, що законодавством передбачено притягнення Голови до юридичної відповідальності, на практиці це є досить складним завданням, яке потребує не тільки злагодженої правової роботи громадськості, правоохоронних та судових органів, а й доопрацювання законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 04.02.2026).
2. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11.07.2002 № 93-IV/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-15#Text> (дата звернення: 04.02.2026).

3. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 N 280/97-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 04.02.2026).
4. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 7.06.2001 № 2493-III/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text> (дата звернення: 04.02.2026).
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про безоплатну правову допомогу»: Закон України від 06.11.2012 № 5477-VI/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5477-17#n33> (дата звернення: 04.02.2026).
6. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 2.06.2011 № 3460-VI/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text> (дата звернення: 04.02.2026).
7. Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування : Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2016 №158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#n13> (дата звернення: 04.02.2026).
8. Гречишникова В. Забезпечення виконання повноважень органів місцевого самоврядування в процесі децентралізації. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. 2024. № 1. С.133-139. DOI: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2024.1.22>, <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/579/527>.
9. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану: Закон України від 12.05.2022 № 2259-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text> (дата звернення: 04.02.2026).
10. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 04.02.2026).
11. ПРОТОКОЛ. UA. Юридичний інтернет ресурс. URL:https://protocol.ua/ua/pro_mistseve_samovryaduvannya_v_ukraini_stattya_42/ (дата звернення: 04.02.2026).
12. Factor. ua Притягнення до дисциплінарної відповідальності голів ОТГ Юридичний інтернет ресурс. URL: <https://i.factor.ua/ukr/journals/ds/2017/november/issue-11/article-32056.html> (дата звернення: 04.02.2026).
13. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 04.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Гречишникова В.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.565

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.31>

ЗАКРИТТЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ СМЕРТЮ СКАРЖНИКА: ПРАКТИКА КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Дирдін М.Є.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
Заслужений юрист України,
Народний депутат України
ORCID: 0009-0009-8451-9216
e-mail: dyrdin@ukr.net*

Яцик Т.П.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
заступник директора з навчально-методичної роботи
ННІ економічної безпеки та митної справи
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-4207-4633
e-mail: t.p.yatsyk@dpu.edu.ua*

Дирдін М.Є., Яцик Т.П. Закриття конституційного провадження у зв'язку зі смертю скаржника: практика Конституційного Суду України.

У статті проаналізовано проблемне питання закриття конституційного провадження у зв'язку із смертю скаржника. Розглянуто національну та європейську практику з цього питання, зокрема підходи органів конституційної юстиції щодо допустимості продовження провадження за відсутності заявника, з урахуванням публічного інтересу та значення справи для захисту конституційних прав і свобод. Проаналізовано Рішення Конституційного Суду України № 14-у(П)/2024 від 26 лютого 2024 року у справі № 3-57/2021(131/21) та окрему думку судді Конституційного Суду України В.В. Городовенка з цього питання. Звернено увагу на те, що українське законодавство передбачає можливість кожного громадянина звертатися до Конституційного Суду України з конституційною скаргою для захисту своїх суб'єктивних прав та свобод. Це є одним із механізмів, що спрямовані на забезпечення захисту конституційних прав громадян та гарантії дотримання принципів конституційності. Доведено, що такий механізм є важливим для забезпечення доступу громадян до судового захисту їхніх прав та свобод у випадках, коли інші засоби правового захисту виявляються недостатніми.

Зроблено висновок, що введення інституту конституційної скарги в Україні є важливим кроком для зміцнення правозахисних механізмів та забезпечення громадянам можливості захищати свої права безпосередньо через органи конституційної юстиції. Проте для максимальної ефективності цього інструменту необхідно розробити чіткі процедури та критерії розгляду скарг.

Звернено увагу на проблему, пов'язану із можливістю закриття конституційного провадження у зв'язку зі смертю скаржника, що спричиняє неоднозначність у практиці Конституційного Суду України. Акцентовано увагу на необхідності врегулювання на законодавчому рівні процедури конституційного провадження у випадку смерті скаржника. Запропоновано доповнити Закон України «Про Конституційний Суд України» положенням такого змісту: «У разі смерті скаржника конституційне провадження продовжує здійснюватися в порядку визначеному цим Законом», що дозволить забезпечити належний баланс між процесуальними вимогами та публічним інтересом у сфері захисту конституційних прав і свобод.

Ключові слова: конституційне провадження, національна практика, європейська практика, смерть скаржника, підстави закриття провадження, процесуальне правонаступництво.

Dyrdin M.E., Yatsyk T.P. Closure of constitutional proceeding in connection with the death of the complainant: practice of the Constitutional Court of Ukraine.

The article analyzes the problematic issue of closing constitutional proceedings due to the death of the complainant. It considers national and European practice on this issue, in particular the approaches of constitutional justice bodies to the admissibility of continuing proceedings in the absence of the applicant, taking into account the public interest and the significance of the case for the protection of constitutional rights and freedoms. The author analyzes the Decision of the Constitutional Court of Ukraine №. 14-y(II)/2024 dated February 26, 2024 in case №. 3-57/2021 (131/21) and the dissenting opinion of Judge of the Constitutional Court of Ukraine V. Horodovenko on this issue. The author emphasizes that Ukrainian legislation provides for the possibility of every citizen to file a constitutional complaint with the Constitutional Court of Ukraine to protect their subjective rights and freedoms. This is one of the mechanisms aimed at ensuring the protection of constitutional rights of citizens and guaranteeing compliance with the principles of constitutionality. It is proved that such a mechanism is important for ensuring that citizens have access to judicial protection of their rights and freedoms in cases where other legal remedies are insufficient. It is noted that the introduction of the institution of constitutional complaint in Ukraine is an important step towards strengthening human rights mechanisms and providing citizens with the opportunity to protect their rights directly through the constitutional justice authorities. However, in order to maximize the effectiveness of this instrument, it is necessary to develop clear procedures and criteria for reviewing complaints. Attention is drawn to the problem associated with the possibility of closing constitutional proceedings in connection with the death of the complainant, which causes ambiguity in the practice of the Constitutional Court of Ukraine. The author emphasizes the need to regulate at the legislative level the procedure of constitutional proceedings in case of the complainant's death. The author proposes to supplement the Law of Ukraine «On the Constitutional Court of Ukraine» with provision as follows: «In the event of the death of the complainant, constitutional proceedings continue to be carried out in accordance with the procedure established by this Law», which will ensure an appropriate balance between procedural requirements and the public interest in the protection of constitutional rights and freedoms.

Key words: constitutional proceeding, national practice, European practice, death of the complainant, grounds for closing of proceeding, procedural succession.

Постановка проблеми. Одним із основних завдань Конституційного Суду України є захист прав та свобод людини і громадянина.

Концепція, закладена в Конституції України, визнає права та свободи людини і громадянина як невід'ємні. Це означає, що ці права та свободи є невідчужуваними і не можуть бути позбавлені особистості. Вони є невід'ємною частиною гідності людини і складовою її природних цінностей. Такий підхід гарантує захист прав і свобод громадян, забезпечує правову державу і зміцнює довіру до правосуддя та державних інституцій в цілому.

Конституційний принцип верховенства права в законотворчій діяльності також має велике значення для захисту прав і свобод. Це означає, що закони та інші нормативно-правові акти повинні відповідати Конституції України. Вони не можуть суперечити Основному Закону, оскільки він має вищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії.

Відповідно до статті 147 Конституції України, Конституційний Суд України є органом конституційного контролю, що виконує такі функції:

- здійснює перевірку на відповідність Конституції України законів України та інших актів. Конституційний Суд України має право перевіряти закони та інші нормативно-правові акти на відповідність Конституції України. Якщо Конституційний Суд України визнає, що який-небудь закон або нормативно-правовий акт суперечить Конституції України, він може заборонити його дію чи окремі положення;
- здійснює офіційне тлумачення Конституції України. Конституційний Суд України має компетенцію надавати офіційне тлумачення положень Конституції України. Це означає, що в разі потреби існуючі чи потенційні спірні питання можуть бути розв'язані через офіційне тлумачення Конституційного Суду України;
- здійснює інші повноваження відповідно до Конституції України. Окрім того, Конституційний Суд України може мати інші повноваження, що передбачені самою Конституцією України або законами. Ці повноваження можуть включати розв'язання конституційних спорів, вирішення питань про конституційність дій органів влади, та інші функції [1].

Законодавством України передбачена можливість кожного громадянина звернутися до Конституційного Суду України з конституційною скаргою щодо захисту своїх суб'єктивних прав (стаття 55 Закону України «Про Конституційний Суд України») [2].

Конституційна скарга надає громадянам можливість безпосередньо звернутися до органів конституційної юстиції зі скаргою на порушення їхніх конституційних прав після розгляду питань в судах. Цей конституційний інструмент стає додатковим механізмом для громадян коли інші засоби захисту прав, на їх думку, є неефективними. Аналіз правозастосовної практики свідчить про те, що подання таких скарг до Конституційного Суду України здебільшого відбувається після повного використання заявниками національних механізмів судового захисту та ухвалення судами рішень не на їхню користь.

Введення інституту конституційної скарги в Україні є важливим кроком для зміцнення правозахисних механізмів. Це надає громадянам можливість захищати свої права безпосередньо за допомогою органів конституційної юстиції. Однак для максимальної ефективності цього інструменту важливо продовжувати впровадження та вдосконалення чітких процедур та критеріїв розгляду скарг, а також забезпечити ефективний механізм розгляду конституційної скарги та ухвалення відповідного рішення.

Так, на практиці виникають питання щодо підстав закриття конституційного провадження за конституційною скаргою. Проблемним питанням, на наш погляд, на сьогодні є можливість закриття конституційного провадження у зв'язку із смертю скаржника. Важливо зазначити, що чинна редакція Закону України «Про Конституційний Суд України» не передбачає правового механізму закриття конституційного провадження у зв'язку із смертю скаржника. У результаті цього практика Конституційного Суду України є неоднозначною та дискусійною, на наш погляд, що безпосередньо впливає на ефективність механізму захисту прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина. Саме тому необхідно детально вивчити та проаналізувати позицію Конституційного Суду України, практику конституційних судів європейських країн та міжнародних установ.

Аналіз наукових досліджень. Теоретичні та практичні аспекти функціонування органів конституційної юстиції досліджено у працях Ю.В. Бауліна, А.С. Головіна, С.П. Головатого, М.М. Маркуш, М.І. Козюбри, А.Р. Крусян, П.Ф. Мартиненка, М.І. Мельника, А.О. Селіванова, Т.В. Хмарук, В.М. Шаповала й багатьох інших. Питання конституційного провадження в цілому та його окремих стадій досліджувалися у працях М.В. Костицького, Н.К. Шаптали, С.С. Шевчука, Я.В. Чистокляного тощо.

Вищевказані науковці, безперечно, зробили вагомий внесок у теорію і практику розвитку правової доктрини щодо підстав закриття конституційного провадження, їхні праці заклали теоретичні засади розроблення нових обґрунтованих пропозицій удосконалення цієї процедури та наукових концепцій з даного питання. Водночас аналіз їхніх праць свідчить про те, що проведені дослідження стосувалися в основному лише окремих доктринальних і прикладних питань закриття конституційного провадження. Тому питання, пов'язане із закриттям конституційного провадження, та визначення його підстав потребує ґрунтовного дослідження.

Мета статті – дослідити правову проблематику закриття конституційного провадження у зв'язку із смертю скаржника Конституційним Судом України та аналіз європейської практики з цього питання з метою удосконалення національного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Як ми уже зазначали, законодавством не передбачено закриття конституційного провадження у зв'язку із смертю скаржника. У зв'язку з цим в практичній діяльності Конституційного Суду України можуть виникати проблеми щодо застосування норм права.

До прикладу, Другий сенат Конституційного Суду України Ухвалою від 26 лютого 2024 року № 14-у(П)/2024 заклав конституційне провадження у справі за конституційною скаргою Малинникова Олега Федоровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частин першої, другої, п'ятої статті 83, абзацу першого частини другої, частини десятої статті 85, абзацу першого частини першої, частини третьої статті 88 Закону України «Про судоустрій і статус судів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII зі змінами, частини другої статті 57, пункту 12 розділу III «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII.

Малинников О.Ф. був призначений суддею Шевченківського районного суду міста Києва. Вища кваліфікаційна комісія суддів України призначила кваліфікаційне оцінювання суддів місцевих та апеляційних судів на відповідність займаній посаді, зокрема судді Шевченківського районного суду міста Києва Малинникова О.Ф. Суддя його не склав і йому було відмовлено в допуску до другого етапу кваліфікаційного оцінювання на відповідність займаній посаді, визнано його таким, що не відповідає займаній посаді. На підставі цього Вища рада правосуддя звільнила Малинникова О.Ф. із посади судді Шевченківського районного суду міста Києва.

Малинников О.Ф. 17 жовтня 2018 року звернувся до Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду з позовом до Комісії та Вищої ради правосуддя, у якому просив визнати протиправ-

ними та скасувати рішення Комісії від 20 липня 2018 року № 1257/ко-18 та рішення Вищої ради правосуддя від 25 вересня 2018 року № 2982/0/15-18.

Колегія суддів Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду рішенням від 11 листопада 2019 року у задоволенні зазначеного адміністративного позову Малинникова О.Ф. відмовила.

Використавши всі національні засоби юридичного захисту Малинников О.Ф. 6 квітня 2021 року звернувся до Конституційного Суду України із конституційною скаргою, в якій клопотав про «здійснення перевірки на відповідність Конституції України оспорюваних приписів законодавства для захисту належних йому прав на захист особистого і сімейного життя, на працю та на судовий захист у зв'язку з визнанням його таким, що не відповідає посаді судді Шевченківського районного суду міста Києва, та подальшим звільненням із цієї посади» [3].

Під час судового процесу Малинников О.Ф. помер. Невдовзі дружина померлого Малинникова Наталія Павлівна заявила клопотання про процесуальне правонаступництво. Але слід зауважити, що конституційне законодавство не передбачає правонаступництво в конституційному провадженні. Проте Конституційний Суд України закрит конституційне провадження, використавши підставу «піддання конституційної скарги неналежним суб'єктом».

Суд дійшов цього висновку, керуючись такими аргументами:

1) практикою конституційних судів європейських країн. Так, у зарубіжних країнах суди конституційної юрисдикції часто закривають конституційні провадження, коли помирає скаржник. Таку позицію вони аргументують тим, що у скаргі йде мова про захист «особистих» прав особи, які стосуються лише його і не мають відношення до членів сім'ї. Суди також беруть до уваги факт відсутності процесуального правонаступництва у конституційному провадженні, адже цей інститут існує лише у цивільному процесі (ухвала Другого сенату Федерального конституційного суду Федеративної Республіки Німеччина від 11 листопада 2019 року; *Beschluss der 2. Kammer des Zweiten Senats vom 11. November 2019 – 2 BvR 82/19*; ухвала Конституційного Суду Австрійської Республіки від 10 травня 1957 року; *Urteil des Ersten Senats vom 10. Mai 1957 1 BvR 550/52*; ухвала Конституційного Суду Австрійської Республіки від 10 червня 1997 року; *Verfassungsgerichtshof 01.03.1982 8307/77*; постанова Конституційного Суду Словачької Республіки від 29 вересня 1993 року; *Uznesenie z predbezneho prekovania S. US 92/93*);

2) практикою Європейського суду з прав людини (рішення у справі *Nölkenbockhoff v. Germany* від 25 серпня 1987 року (заява № 10300/83), § 33; рішення у справі *Grădinar v. Moldova* від 8 квітня 2008 року (заява № 7170/02), §§ 95, 97, 98; рішення у справі *Brudnicka and others v. Poland* від 3 березня 2005 року (заява № 54723/00), §§ 27–31; рішення у справі *Armonienė v. Lithuania* від 25 листопада 2008 року (заява № 36919/02), § 29; рішення у справі *Polanco Torres and Movilla Polanco v. Spain* від 21 вересня 2010 року (заява № 34147/06), §§ 31–33; рішення у справі *Nölkenbockhoff v. Germany* від 25 серпня 1987 року (заява № 10300/83), § 33; рішення у справі *Micallef v. Malta* від 15 жовтня 2009 року (заява № 17056/06), § 48; рішення у справі *Biç and others v. Turkey* від 2 лютого 2006 року (заява № 55955/00), § 22, § 23);

3) «Особистим» характером порушених прав. Другий сенат Конституційного Суду України прийшов до висновку, що продовження розгляду конституційної скарги Малинникова О.Ф. є неможливим «у зв'язку з його смертю й тим, що права, про порушення яких зазначено в конституційній скаргі, нерозривно пов'язані з особою померлого, через що унеможливлено процесуальне правонаступництво в цьому конституційному провадженні» [3].

Не зважаючи на таку аргументацію необхідності закриття конституційного провадження у зв'язку із смертю скаржника, навіть серед суддів Конституційного Суду України не було єдиної позиції щодо цієї проблематики. Суддя Конституційного Суду України Городовенко В.В. висловив протилежну думку з цього питання в окремій думці судді від 26 лютого 2024 року.

В першу чергу, потрібно звернути увагу на характер суспільної значущості таких правовідносин.

З цього приводу зазначимо, що суддя Городовенко В.В. наголосив на тому, що порушені права мають не особистий характер, а навпаки, вони більше публічні та суспільно значущі, оскільки стосуються широкого загалу. Він зазначає, що визнання Конституційним Судом України закону України (його окремих приписів) конституційним чи неконституційним спричиняє юридичні наслідки для більшості сфер суспільного життя та його учасників.

В контексті цього питання суддя наводить приклади з практики Європейського суду з прав людини, відповідно до якої в кожному окремому випадку Конституційний Суд України повинен ретельно з'ясувати, чи не має бути продовжене таке провадження з огляду на серйозність питань, порушених у

конституційній скарзі, їх вплив на дотримання конституційних принципів, прав, свобод та розвиток доктрини конституційного права загалом. Чим глобальніший цей вплив на такі принципи, права, свободи, тим більш суспільно значущою є потреба продовжити конституційне провадження у справі за конституційною скаргою, незважаючи на смерть суб'єкта права на конституційну скаргу [4].

Також погоджуємося із думкою судді Городовенка В.В. про те, що людська гідність є фундаментальною і повинна залишатися недоторканою незалежно від статусу або професії людини. Повага до людської гідності має бути безумовною, навіть у випадку, коли особа звільнена з посади судді. Конституційне право на недоторканність особистого і сімейного життя також має захищатися для всіх громадян, включаючи тих, хто працював у судовій системі. Це стосується як їхніх особистих, так і сімейних прав та свобод. Такий підхід є важливим для забезпечення правової держави та розвитку демократії.

Варто зазначити, що це право гарантується низкою міжнародно-правових документів та нормами національного законодавства. Так, із статті 3 Конституції України випливає обов'язок держави забезпечувати охорону та захист людської гідності.

Отже, беручи до уваги аргументи, викладені в окремій думці судді Конституційного Суду України, можемо зробити висновок, що захист особистого і сімейного життя, права на працю та на судовий захист, висвітлених в конституційній скарзі Малинникова О.В., ніяк не носить особистий характер, а є більш суспільно значущими.

Важливою, на наш погляд, є аргументація судді щодо відсутності підстав для закриття конституційного провадження. Вичерпний перелік таких підстав викладено у статті 62 Закону України «Про Конституційний Суд України». Таким чином законодавець прагнув досягти юридичної визначеності в питанні звернення особи до суду з конституційною скаргою та забезпечити реалізацію конституційного права на таке звернення. Серед зазначених у законі підстав відсутня смерть скажника. Натомість Конституційний Суд України застосував підставу, визначену в пункті першому частини першої статті 55 відповідного Закону, а саме «подача конституційної скарги неналежним суб'єктом». Суддею-доповідачем у цій справі є Первомайський О.О., а головуючим на цьому засіданні був суддя Головатий С.П.

Ми підтримуємо позицію Городовенка В.В. у тому, що померла особа ніяким чином не може вважатись «неналежним суб'єктом». Зрозуміло, що неналежним є той суб'єкт, який не відповідає вимогам, передбаченим у статтею 56 вищевказаного Закону «Суб'єкт права на конституційну скаргу», зокрема це – юридична особа публічного права. Більше того, у законодавстві відсутні наслідки в разі настання смерті суб'єкта права на конституційну скаргу у відповідному провадженні. Це підтверджує той факт, що участь скажника у подальшому провадженні не є вирішальною, обов'язковою і ніяким чином не зупиняє цей процес. Саме тому Конституційний Суд України не повинен був закривати таке провадження лише через те, що суб'єкт права на конституційну скаргу більше не бере в ньому участі.

В Ухвалі Конституційного Суду України від 26 лютого 2024 року № 14-у(П)/2024 зазначено: «Малинникова Наталія Павлівна 27 жовтня 2022 року повідомила Конституційний Суд України про смерть свого чоловіка – суб'єкта права на конституційну скаргу – 13 жовтня 2022 року та заявила клопотання про визнання її права на «процесуальне правонаступництво» як дружини померлого. Зазначене клопотання Малинникова Н.П. мотивувала, зокрема, тим, що: - «Закон України «Про Конституційний Суд України» не містить серед підстав для відмови у відкритті конституційного провадження у справі таку підставу – як смерть суб'єкта права на конституційну скаргу. < ... > оскільки за особою зберігаються деякі конституційні права і свободи і після її смерті, а її спадкоємці можуть скористатися правом на «процесуальне правонаступництво»; - порушення конституційних прав на приватність, працю, судовий захист «напряму зачіпає честь Малинникова О.Ф., його добре ім'я та репутацію й загалом гідність як найвищу конституційну цінність, оскільки неправомірним звільненням під сумнів поставлені найважливіші характеристики порядної людини у суспільстві, яка не була реабілітована після своєї смерті. Зазначені конституційні права не втрачаються зі смертю особи, якій вони належали, оскільки можливість їх відновлення залишається і після смерті такої особи.».

На наш погляд, суддя-доповідач Первомайський О.О. використав заяву дружини померлого скажника про процесуальне правонаступництво, як формальну підставу для легалізації ухвали Конституційного Суду України про закриття конституційного провадження – звернення до Конституційного Суду України неналежним суб'єктом.

Проаналізувавши чинні правові норми, можемо зазначити, що закон не визначає обов'язку підтвердження факту того, що суб'єкт права на конституційну скаргу живий на час розгляду його конституційної скарги. Вивчивши судову практику Конституційного Суду України, можна констатувати, що крім вищевказаної ухвали, не було ухвал, рішень, у яких суд констатував би смерть особи, що звер-

талася до нього як підстави для закриття конституційного провадження. Натомість є судова практика Європейського Суду з прав людини з цього питання. Так, у рішенні «Кагановський проти України» від 15 вересня 2022 року (заява № 2809/18), ЄСПЛ дійшов висновку про потребу в продовженні провадження, незважаючи на смерть заявника, оскільки той порушив серйозне «питання, яке стосується проблем за статтями 3 і 5 Конвенції щодо умов ізоляції в психоневрологічному інтернаті та законності такої ізоляції».

На наш погляд, Другий сенат Конституційного Суду України (суддя-доповідач Первомайський О.О.) мав повідомити дружину померлого скаржника, що законодавство в конституційному провадженні не передбачає правонаступництво, а конституційне провадження за скаргою її чоловіка буде продовжено, так як законодавство не передбачає закриття конституційного провадження у зв'язку із смертю скаржника. Тим самим підтвердив би цінність і відданість Конституційного Суду України тому, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ч. 1 ст. 3 Конституції України), а органи державної влади діють лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19 Конституції України).

Висновки. Отже, можемо зробити висновок, що законодавство України не визначає серед підстав для закриття конституційного провадження настання смерті скаржника. Саме тому ми підтримуємо позицію Городовенка В.В. стосовно того, що Конституційний Суд України не мав належних правових передумов та підстав для закриття конституційного провадження лише через те, що суб'єкт права на конституційну скаргу помер.

Підсумовуючи викладене вище, можемо підтвердити необхідність врегулювання на законодавчому рівні процедури конституційного провадження у випадку смерті скаржника. Саме тому доцільно доповнити Закон України «Про Конституційний Суд України» положенням такого змісту: «У разі смерті скаржника конституційне провадження продовжує здійснюватися в порядку визначеному цим Законом».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України. 28 червня 1996 р. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Про Конституційний Суд України: Закону України 13 липня 2017 року № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>.
3. Рішення Конституційного суду України № 14-у(II)/2024 від 26 лютого 2024 року у справі № 3-57/2021(131/21). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/14_y2_2024_0.pdf.
4. Окрема думка судді Конституційного Суду України Городовенка В.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України № 14-у(II)/2024 від 26 лютого 2024 року у справі № 3-57/2021(131/21). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/okrema_dumka_suddi_viktora_gorodovenka_stosovno_uhvaly_ksu_no_14-iii2024.pdf_0.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 02.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Дирдін М.Є., Яцик Т.П., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.7:343.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.32>

СПЕЦИФІКА ТА ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ

Дьякова А.А.,
*аспірантка кафедри конституційного і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
ORCID: 0000-0002-1900-8868*

Дьякова А.А. Специфіка та характерні особливості конституційно-правового статусу засуджених.

У статті здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз специфіки та характерних особливостей конституційно-правового статусу засуджених у контексті сучасного розвитку кримінально-виконавчого законодавства України. Обґрунтовано актуальність дослідження з огляду на необхідність удосконалення нормативного регулювання порядку та умов відбування покарання у напрямі забезпечення та гарантування конституційних прав і свобод засуджених. Наголошено, що конституційно-правовий статус засуджених виступає еталонною моделлю для подальшого реформування кримінально-виконавчої системи, оскільки акумулює досягнення сучасного конституціоналізму та людиноцентристської правової доктрини.

Окрему увагу приділено компенсаторній (преференційній) складовій конституційно-правового статусу засуджених. Аргументовано, що баланс між обмеженнями прав і гарантіями їх реалізації є необхідною умовою відповідності кримінально-виконавчого законодавства принципам демократичної, соціальної та правової держави. Розкрито значення прав засуджених на гуманне поводження, повагу до людської гідності, соціальне забезпечення, звернення зі скаргами та іншими заявами як елементів, що забезпечують гуманізацію процесу виконання покарання та сприяють досягненню його мети – виправленню і ресоціалізації особи.

Обґрунтовано, що конституційно-правовий статус засуджених має базовий, системотворчий та пріоритетний характер щодо галузевих правових статусів, формуючи гарантійну основу для кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого регулювання. Підкреслено, що законність обмежень, їх легітимна мета, пропорційність та відповідність засадам конституціоналізму є визначальними умовами правомірності втручання у сферу прав і свобод засуджених.

Зроблено висновок, що конституційно-правовий статус засуджених є особливим різновидом як соціального, так і загальноправового статусу особи, який характеризується поєднанням усіченості та необхідної компенсаторної збалансованості. Його вдосконалення має здійснюватися з урахуванням принципів гуманізму, верховенства права та людиноцентристської спрямованості державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

Ключові слова: конституційно-правовий статус; правовий статус особи; засуджені; спеціальний правовий статус; усічений правовий статус; гарантії прав засуджених; кримінально-виконавче законодавство; ресоціалізація; гуманізація покарання.

Dyakova A.A. Specificity and characteristic features of the constitutional and legal status of convicts.

The article carries out a comprehensive theoretical and legal analysis of the specifics and characteristic features of the constitutional and legal status of convicts in the context of the modern development of the penal legislation of Ukraine. The relevance of the study is substantiated in view of the need to improve the regulatory regulation of the procedure and conditions of serving a sentence in order to ensure and guarantee the constitutional rights and freedoms of convicts. It is emphasized that the constitutional

and legal status of convicts serves as a reference model for further reforming the penal system, since it accumulates the achievements of modern constitutionalism and human-centered legal doctrine.

Special attention is paid to the compensatory (preferential) component of the constitutional and legal status of convicts. It is argued that the balance between restrictions on rights and guarantees for their implementation is a necessary condition for the compliance of criminal-executive legislation with the principles of a democratic, social and legal state. The importance of the rights of convicts to humane treatment, respect for human dignity, social security, filing complaints and other applications as elements that ensure the humanization of the process of serving a sentence and contribute to the achievement of its goal - correction and resocialization of the person is revealed.

It is substantiated that the constitutional and legal status of convicts has a basic, system-forming and priority nature in relation to sectoral legal statuses, forming a guarantee basis for criminal, criminal-procedural and criminal-executive regulation. It is emphasized that the legality of restrictions, their legitimate purpose, proportionality and compliance with the principles of constitutionalism are the determining conditions for the legality of interference in the sphere of the rights and freedoms of convicts.

It is concluded that the constitutional and legal status of convicts is a special type of both social and general legal status of a person, which is characterized by a combination of truncated and necessary compensatory balance. Its improvement should be carried out taking into account the principles of humanism, the rule of law and the human-centric orientation of state policy in the field of execution of criminal sentences.

Key words: constitutional and legal status; legal status of a person; convicts; special legal status; truncated legal status; guarantees of the rights of convicts; criminal and executive legislation; resocialization; humanization of punishment.

Постановка проблеми. На сучасному етапі значущість конституційно-правового статусу засуджених суттєво зростає. Адже гостро стоїть питання про удосконалення сучасного кримінально-виконавчий кодекс законодавства ту напрямі запровадження та гарантування конституційних прав і свобод засуджених. У цьому аспекті конституційно-правовий статус виступає як еталонна модель для такого удосконалення, оскільки саме він вбираючи в себе досягнення сучасного конституціоналізму повинен забезпечити стабільність реального становища засуджених та його людиноцентристську сутність.

Мета дослідження полягає у комплексному теоретико-правовому аналізі специфіки та характерних особливостей конституційно-правового статусу засуджених, з'ясуванні його структури, ознак і місця в системі правових статусів особи, а також обґрунтуванні необхідності забезпечення його збалансованості шляхом поєднання законних обмежень прав і свобод із належними гарантіями та компенсаторними механізмами з метою вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства України на засадах верховенства права та гуманізму.

Виклад основного матеріалу. У загальнотеоретичній доктрині питання конституційно-правового статусу особи приділяється увага в роботах П.М. Рабіновича, А.М. Шульги, О.В. Петришина та інших учених. Зокрема, П.М. Рабінович під правовим статусом особи розуміє комплекс її суб'єктивних юридичних прав та юридичних обов'язків [3]. Також, в загальнотеоретичній доктрині приділяється увага видам правового статусу особи. Наведені позиції можна інтерпретувати стосовно конституційно-правового статусу засуджених в аспекті більш глибокого розуміння як правового статусу в цілому, так і отриманих його компонентів.

А.М. Шульга серед розмаїття інтерпретованих підходів видів правового статусу виділяє спеціальний правовий статус. Спеціальний правовий статус припускає, що обсяг прав, свобод та обов'язків однієї особистості відрізняється від обсягу прав, свобод та обов'язків іншої особистості внаслідок її особливого соціального, службового, майнового, сімейного та будь-якого іншого становища [4]. При цьому позиція науковця полягає в тому, що спеціальний правовий статус детермінується не стільки обсягом прав, свобод, обов'язків, стільки в першу чергу наявністю особливого становища в суспільстві.

Засуджені стосовно реалізації деяких конституційних прав не мають абсолютного визначення обмежень на тлі інших осіб. Але вони, маючи особливе становище зумовлене особливостями їх перебування в межах пенітенціарної системи або відбування інших покарань непов'язаних з позбавленням волі, все одно робить їх статус спеціальним. Адже, постановка питання про спеці-

альний правовий статус лише на підставі особистих прав, свобод і обов'язків є неправомірною, оскільки, наприклад, таким характером володіє й індивідуальний статус, що зумовлений індивідуальними якостями, які теж впливають на обсяг прав, свобод і обов'язків.

Також до важливих положень, сформульованих А.М. Шульгою а аспекті правового статусу, слід звернути увагу на його підхід щодо усіченого статусу особи, який реалізується внаслідок правових обмежень, притаманних правовому статусу цієї особистості. Усічений статус – це статус, який характеризується наявністю в ньому такого елемента, як правові обмеження [4]. Особа може набувати усіченого статусу і в результаті вчинення правопорушення. З огляду на це, такий статус іноді називають «негативний правовий статус особистості»[4].

Аксіоматичним слід вважати підхід у відповідності до якого, якщо особа, набуваючи певного статусу, на законному рівні обмежується у певних правах і свободах, то для збалансування правового статусу для такої особи потрібно передбачити певні пільги. У зв'язку з цим у літературі окремо виділяють преференційний або пільговий статус. Наприклад, такий підхід достатньо ефективно реалізований стосовно державних службовців, військовослужбовців та деяких інших осіб, яких Конституція та закони, обмежуючи у відповідних правах, надають їм суттєві пільги та переваги.

Конституція України та чинне законодавство забороняє для державних службовців таке право як збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування [1] (частина перша статті Конституції України) або встановлення обмеження на здійснення підприємницької діяльності. Але разом із тим для збалансування правового статусу державних службовців законодавством передбачено наявність додаткових прав, які слід розглядати у вигляді пільг та певних преференцій. Так зокрема відповідно до пунктів 3-5 частини першої статті 10 Закону України «Про державну службу», державний службовець додатково має право на доступ до необхідної для виконання посадових обов'язків інформації; оплату праці залежно від займаної посади державної служби, результатів службової діяльності, стажу державної служби та рангу державного службовця; підвищення рівня професійної компетентності за рахунок державних коштів [2].

Стосовно засуджених, їх діяльності, яка виконується за вироком суду та не розглядається як примусова праця, то щодо них існують обмеження, які знаходять свою реалізацію у межах кримінально-виконавчого законодавства. Так, зокрема у частині другій статті 7 КВК України, засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених цим Кодексом, законами України і встановлених вироком суду [5].

Таким чином, у цих правових нормах має місце вказівка на наявність усіченого характеру конституційно-правового статусу засуджених. Але сутність та призначення конституційно-правового статусу загалом дає підстави говорити про те, що такий статус повинен бути достатньо збалансованим, що вимагає від поточного законодавства необхідність передбачати для засуджених певну пільгову складову. Безперечно, така наведена складова, не може розглядатися як ідентична зі складовою для інших категорій осіб, зокрема державних службовців, військовослужбовців, суддів тощо, але при цьому вона повинна існувати.

Вважаємо, що у структурі конституційно-правового статусу засуджених таку преференційну функцію будуть виконувати такі права, які зазначені у частині першій статті 8 КВК України, а саме, право на гуманне ставлення до них та на повагу їх людської гідності; право не підлягати жорстокому, нелюдському або такому, що принижує їх гідність, поводженню; давати пояснення і вести листування, а також звертатися з пропозиціями, заявами і скаргами рідною мовою на соціальне забезпечення, у тому числі й на оформлення пенсій, відповідно до законів України; отримувати у встановленому законом порядку передачі (окрім речей, що засудженим заборонено мати при собі законом, зокрема зброї, наркотичних або психотропних речовин, прекурсорів) та деякі інші [5].

Адже, наявність цих прав покликана збалансувати правовий статус засуджених та створити такі умови для осіб, які відбувають покарання, які б робили наявні обмеження більш гуманними і призводили до повноцінної реалізації мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства, а саме як зазначено у статті 1 КВК України, кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань із метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації

засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими; завданнями кримінально-виконавчого законодавства України є визначення принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків; порядку застосування до них заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки; системи органів і установ виконання покарань, їх функцій та порядку діяльності; нагляду і контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості у цьому процесі; а також регламентація порядку і умов виконання та відбування кримінальних покарань; звільнення від відбування покарання, допомоги особам, звільненим від покарання, контролю і нагляду за ними [5].

Разом із тим, обмеження, які стосуються засуджених повинні бути компенсовані тим, що держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення і ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку (частина перша статті 7 КВК) [5]. Якщо проаналізувати сутність компенсаторної складової правового статусу будь-яких спеціальних суб'єктів, то окрім функції збалансування становища таких осіб, компенсаторна складова спрямована на сприяння реалізації головного призначення відповідної категорії суб'єктів. Так, наприклад, підвищена соціальна захищеність суддів спрямована на забезпечення їхньої незалежності.

У зв'язку з цим, компенсаторна складова конституційно-правового статусу засуджених має таке перспективне завдання у вигляді належного відбування покарання та досягнення останнім тих задач, що на нього покладається законом, а також забезпечення законності, правопорядку та дисципліни у державі в цілому. З цього погляду слід зважати на конструкцію статті 50 КК України, яка складається з трьох частин. Так, у частині першій акцентовано на тій сутності покарання, що пов'язана з обмеженням прав і свобод засуджених. У частині третій ідеться про реалізацію певною компенсаторної складової, що пов'язана з обов'язком держави створювати належні умови відбування покарання, за яких буде гарантовано недопущення фізичних страждань та приниження людської гідності. У межах цієї конструкції слід звернути увагу на те, що у частині другій (яка є своєрідною серцевиною правової конструкції, закладеної у статті 50 КК України) вказано на завдання покарання, які корелюють як з обмеженнями прав і свобод засуджених (частина перша статті 50 КК України), так і з тією компенсаторною складовою їхнього конституційно-правового статусу, що передбачено у концентрованому вигляді у частині третій статті 50 КК України).

З метою глибоко та детального аналізу конституційно-правового статусу засуджених, слід проаналізувати конституційно-правову доктрину з точки зору основних базових підходів до конституційно-правового статусу засуджених та елементів, що його утворюють.

Так наприклад, В.М. Кравчук до ознак конституційно-правового статусу відносить, по-перше, те, що він є загальним (базовим) правовим статусом, визначеним нормами Конституції та конституційного законодавства України; по друге, він займає пріоритетне становище серед інших галузевих статусів; по-третє, має системотворчий характер (визначає на конституційному рівні загальні принципи правового регулювання) та, по-четверте, має політичний характер (поширюється на тих суб'єктів конституційно-правових відносин, які одночасно є суб'єктами політичних відносин та здійснюють політичну владу)[6].

Вищевказані положення мають суттєвий стосунок до реалізації конституційно-правового статусу засуджених. Зумовлено це тим, що конституційно-правовий статус останніх є також загальним базовим правовим статусом, який встановлюється Конституцією, що значно підвищує його юридичну силу, формує його як певний еталонний взірць для деталізації на рівні кримінально-виконавчого законодавства. Крім того з огляду на те, що Конституція виступає як нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили, що гарантує права і свободи людини і громадянина, то і конституційно-правовий статус засуджених виступає як гарантійна основа для належного урегулювання прав, свобод і обов'язків засуджених на рівні поточного законодавства.

Конституційно-правовий статус засуджених, займаючи пріоритетне становище серед інших галузевих статусів, відіграє спрямовуючу роль щодо цих статусів, еднаючи їх в аспекті створення гідних умов для людини. Тобто фактично в цьому випадку конституційно-правовий статус, домінуючи над іншими галузевими правовими статусами, формує єдину основу для кримінально-правового, кримінально-процесуального статусу особи, а також правового статусу засуджених в аспекті гарантування прав і свобод.

У доктрині кримінально-виконавчого права правовий статус засуджених розглядається як заснована на загальному статусі громадян України і закріплена в нормативно-правових актах різних галузей права сукупність їх прав, законних інтересів і обов'язків, що залежать від призначеного виду кримінального покарання та поведінки в період його відбування [7]. У цьому аспекті слід звернути увагу на те, що правовий статус засуджених базується на конституційно-правовому статусі, що теж підтверджує особливе значення останнього.

Системотворчий характер конституційно-правового статусу засуджених теж є важливою характеристикою, яка дозволяє говорити про його роль у побудові цілісної концепції кримінально-виконавчого законодавства, створення умов для захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

Важливим слід визначити позицію В.М. Кравчука стосовно політичного характеру конституційно-правового статусу. Адже такий статус, маючи особливу значущість в аспекті удосконалення кримінально-виконавчого законодавства, стосується безпосередньо тих суб'єктів, які беруть участь у політичних відносинах. Йдеться передусім про Верховну Раду, яка представлена політичними партіями, їх представниками, здійснює діяльність щодо удосконалення кримінально-виконавчого законодавства шляхом ухвалення законів, реалізує заходи парламентського контролю.

Наша позиція полягає в тому, що ми не виділяємо обмеження прав і свобод як окремих елементів конституційно-правового статусу засуджених. Ми виділяємо права та свободи, самі по собі, які вже в силу конструювання конкретного правового статусу є обмеженими. Засуджені апіорі мають певну ступінь обмежень, яка визначається вироком суду, але сам вирок суду не є у цьому випадку самодостатнім, тобто він не може визначати конституційно-правовий статус. Елементами конституційно-правового статусу засуджених є права та свободи які можуть обмежуватися у залежності від ступеня тяжкості здійсненого злочину і винесеного вироку. У вирокі можуть бути прописані відповідні обмеження, тобто обмеження не є елементом конституційно-правового статусу. Але якщо ми говоримо, що обмеження такі є елементом конституційно-правового статусу засуджених, то воно повністю залежить від вироку суду.

У зв'язку з цим, наш підхід полягає в тому, що конституційно-правовий статус засуджених складається з прав, свобод та інших елементів, які можуть бути обмежені чи трансформовані щодо особи, яка набуває такого статусу та особливо, коли вона починає процес відбування покарання. Незважаючи на те, що ми не розглядаємо самі обмеження як окремих та самодостатніх елементів, але все ж таки про обмеження повинні говорити, оскільки, як ми зазначали вище, посилюючись на А.М. Шульгу, конституційно-правовий статус засуджених має таку властивість як усіченість. Умовами виправленості наразі є законність обмеження, наявність законної легітимної мети обмеження, втручання, що не суперечить засадам конституціоналізму та сутності демократичного суспільства. Вирок повинен бути обґрунтованим, базуватися на законі, враховувати ступінь суспільної небезпечності, характеристику особи злочинця (кримінального делінквента). При цьому виносячи вирок та формулюючи обмеження, слід спиратися на наявність легітимної мети. При цьому, якщо виправленість може бути досягнута через застосування покарання, що пов'язане з ізоляцією від суспільства та передбачає максимальний рівень обмежень, то це потрібно запроваджувати та, відповідно, належним чином мотивувати у вирокі.

Перед тим як дати визначення конституційно-правового статусу засуджених, варто проаналізувати базові ключові ознаки загальнотеоретичного базового статусу особи та враховувати особливості такої більш широкої категорії як соціальний статус. Наведеним категоріям послуговується широкий спектр найрізноманітніших наук та не лише юридичних. Зокрема, категорія соціальний статус виступає основою для розуміння становища особи у суспільстві з погляду таких наук як соціологія, психологія, політологія, філософія. Його базові основні змістовні характеристики виступають будівельним матеріалом для конструювання на рівні чинного законодавства та юридичної науки категорії правовий статус особи.

Висновки. У результаті комплексного теоретико-правового аналізу обґрунтовано, що конституційно-правовий статус засуджених є самостійним різновидом спеціального правового статусу особи, який має базовий і системоутворюючий характер у системі правових статусів. Наукова новизна полягає у доведенні того, що обмеження прав і свобод не становлять окремого елементу

структури цього статусу, а виступають формою трансформації реалізації конституційних прав у межах спеціального правового становища особи, зумовленого вироком суду.

Доведено необхідність забезпечення збалансованості конституційно-правового статусу засуджених шляхом поєднання законних, пропорційних обмежень із належними гарантійними та компенсаторними механізмами. Такий підхід дозволяє розглядати конституційно-правовий статус засуджених як еталонну модель для вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства України на засадах верховенства права, гуманізму та поваги до людської гідності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Про державну службу: Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>
3. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. 9-те вид., зі змінами. Львів: Край, 2007. 188 с.
4. Шульга А.М. Правовий статус особистості, його види. *Право і безпека*. 2012. № 2 (44). С. 19–22.
5. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11 лип. 2003 р. № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>.
6. Кравчук В.М. Конституційно-правовий статус як проблема теорії конституційного права. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Право». 2010. Вип. 14. С. 138–141.
7. Кримінально-виконавче право України: підручник для студентів юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. А.Х. Степанюка. Харків: Право, 2006. 256 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Дьякова А.А., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.8(4+6)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.33>

ПРЕДМЕТ РЕФЕРЕНДУМУ У МЕХАНІЗМІ РЕАЛІЗАЦІЇ НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ В УКРАЇНІ ТА ОКРЕМИХ КРАЇНАХ ЄВРОПИ Й АФРИКИ

Загрішева Н.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права
ВНЗ «Київський університет ринкових відносин»
ORCID: 0000-0002-3605-8912

Загрішева Н.В. Предмет референдуму у механізмі реалізації народного суверенітету в Україні та окремих країнах Європи й Африки.

Народний суверенітет і інститут референдуму є ключовими конституційно-правовими механізмами реалізації волі народу в сучасних демократіях. У статті розглянуто теоретичні основи суверенітету, включно з ідеями Ж. Бодена, положеннями Декларації прав людини і громадянина 1789 року та міжнародними аспектами суверенітету як політико-правової властивості народу. Особлива увага приділена дослідженню предмета референдуму як форми безпосередньої демократії та його практичному застосуванню в Україні. Проаналізовано правове регулювання референдумів, процедури їх організації, повноваження органів влади, а також рішення Конституційного Суду щодо реалізації права громадян на волевиявлення, що дозволяє комплексно оцінити ефективність цього інструменту.

Дослідження включає порівняльний аналіз практики проведення референдумів у країнах Європи та Африки. На прикладі Швейцарії та Ірландії показано, як інститут референдуму забезпечує участь громадян у вирішенні конституційних, соціальних та політичних питань. В африканських державах досліджено специфіку застосування референдуму як інструменту народовладдя. Проаналізовано досвід Сейшельських Островів, де референдуми стали ключовими подіями становлення демократії та переходу до багатопартійності; розглянуто приклади Габону, де референдуми легітимізували конституційні зміни щодо лімітів президентських повноважень; відзначено законодавчі зусилля Маврикію щодо регулювання процедур прямої демократії; досліджено рамки правового врегулювання участі громадян у прийнятті важливих державних рішень у Ботсвані; показано, що в Лівії, незважаючи на конституційне закріплення референдуму, його застосування залежить від політичної стабільності та інших країн.

Узагальнені результати дослідження демонструють, що референдум в Україні, Європі та Африці виступає комплексним інструментом народовладдя, поєднуючи легітимізаційну, регуляторну та державотворчу функції, сприяючи практичній реалізації народного суверенітету, зміцненню демократичних інститутів та підвищенню громадянської активності у вирішенні ключових питань розвитку держави.

Ключові слова: референдум, суверенітет, народовладдя, публічна влада, легітимізація, нормативно-правовий акт, законодавство, вибори, Африка, Європа.

Zahrisheva N.V. The subject matter of referendums in the mechanism of implementing popular sovereignty in Ukraine and selected countries of Europe and Africa.

Popular sovereignty and the institution of the referendum are key constitutional and legal mechanisms for realizing the will of the people in modern democracies. This article examines the theoretical foundations of sovereignty, including the ideas of J. Bodin, the provisions of the 1789 Declaration of the Rights of Man and of the Citizen, and the international aspects of sovereignty as a political and legal characteristic of the people. Particular attention is paid to the study of the subject of the referendum as a form of direct democracy and its practical application in Ukraine. The legal regulation of referendums, the procedures for their organization, the powers of government bodies, as well as decisions of the

Constitutional Court regarding the realization of citizens' right to express their will, are analyzed, allowing for a comprehensive assessment of the effectiveness of this instrument.

The study includes a comparative analysis of the practice of holding referendums in European and African countries. Using Switzerland and Ireland as examples, it is shown how the institution of the referendum ensures citizens' participation in resolving constitutional, social, and political issues. In African states, the specifics of using referendums as an instrument of popular rule are examined. The experience of the Seychelles is analyzed, where referendums became key events in the establishment of democracy and the transition to a multiparty system; examples from Gabon are considered, where referendums legitimized constitutional changes regarding presidential term limits; Mauritius's legislative efforts to regulate direct democracy procedures are highlighted; the legal framework for citizen participation in important state decisions in Botswana is examined; and it is shown that in Libya, despite the constitutional enshrinement of the referendum, its application depends on political stability and other factors.

The summarized results of the study demonstrate that referendums in Ukraine, Europe, and Africa serve as a comprehensive instrument of popular governance, combining legitimizing, regulatory, and state-building functions, contributing to the practical implementation of popular sovereignty, strengthening democratic institutions, and increasing civic engagement in addressing key issues of state development.

Key words: referendum, sovereignty, democracy, public authority, legitimation, regulatory act, legislation, elections, Africa, Europe.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку конституціоналізму принцип народного суверенітету та похідний від нього інститут референдуму набувають особливої актуальності як засоби легітимації публічної влади та забезпечення участі народу у вирішенні питань державного і суспільного значення. Водночас у теорії та практиці конституційного права зберігається низка дискусійних питань щодо співвідношення народного суверенітету й конституційних цінностей, меж і форм реалізації народовладдя, а також визначення предмета референдуму та допустимих обмежень його застосування. Особливої уваги потребує проблема правової визначеності та інституційної узгодженості механізмів безпосередньої демократії з представницькими формами здійснення влади, з огляду на ризики абсолютизації народного волевиявлення або, навпаки, його формалізації. У цьому контексті важливим є порівняльно-правовий аналіз моделей референдуму в державах із різним рівнем соціально-економічного розвитку та демократичних традицій, зокрема в європейських і африканських країнах, а також осмислення можливостей використання зарубіжного досвіду для вдосконалення конституційно-правового регулювання референдуму в Україні, з урахуванням національних конституційних засад і міжнародно-правових стандартів.

Метою статті є науково-правове дослідження еволюції доктрини суверенітету та становлення принципу народного суверенітету як засадничого принципу конституційного права, а також аналіз референдуму як ключового інституту безпосередньої демократії та форми реалізації народовладдя. Передбачається з'ясування конституційно-правової природи референдуму, визначення його предмета та допустимих обмежень, а також проведення порівняльно-правового аналізу моделей референдумної демократії в Ірландії, Швейцарії та окремих державах Африки з метою виявлення закономірностей, переваг і проблем їх правового регулювання та формування теоретичних висновків і практичних рекомендацій для вдосконалення механізмів реалізації народного суверенітету в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Проблематиці народного суверенітету та форм його реалізації присвячені праці наступних вчених В.Д. Людвіка, М. Оніщука, М. Савчина. Дослідження народовладдя проводилося такими науковцями, як: Л.М. Шипіловим, Ю.М. Бисагою, Д.М. Беловим, В.Ф. Харутою. Дослідження В.Ф. Погорілка та В.Л. Федоренка заклало фундамент для аналізу історії та сучасного стану інституту референдуму в Україні, тоді як О. Ромців і А. Харченко зосереджують увагу на проблемах і напрямках удосконалення референдної демократії. В. Німченко наголошує на необхідності чіткого конституційного визначення предмета та процедур референдуму, а В.М. Кириченко і Ю.М. Соколенко здійснюють порівняльно-правовий аналіз допустимого предмета референдумів в Україні та європейських державах. Сукупність зазначених праць засвідчує високий рівень наукової розробленості проблеми, водночас зберігаючи актуальність подальших комплексних і порівняльних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Дефініція “суверенітет” виникла у Франції у Середні віки. Сам термін французького походження і означає «більш високий, найвищий, верховний». Звернемося до праць філософів та науковців з метою дослідження генези дефініції.

Формування доктрини суверенітету відбулося у XVI столітті в працях Жана Бодена. У праці «Про республіку» (*De la République*, 1576 р.) суверенітет визначається як постійна, верховна, незалежна, абсолютна та необмежена влада держави над населенням, що перебуває під її юрисдикцією. Філософ називає п’ять ознак суверенітету: право верховної влади видавати та скасовувати закони; вирішувати питання війни та миру; призначати посадовців; здійснювати верховний суд і право помилування; карбувати монету й стягувати податки.

Сформульована Ж. Боденом концепція суверенітету заклала доктринальні засади розуміння суверенітету як обов’язкової юридичної ознаки держави та справила визначальний вплив на подальший розвиток теорії держави і права, а також конституційно-правових уявлень про верховенство державної влади.

Суттєвий внесок у розвиток теорії суверенітету належить Ж.-Ж. Руссо, чії ідеї у поєднанні з поглядами Ш. Монтеск’є та інших французьких мислителів XVIII століття знайшли практичне втілення в конституційних актах періоду Французької буржуазної революції. Саме в них уперше було нормативно закріплено поняття суверенітету народу і суверенітету нації, а також визначено їх основні юридичні характеристики – неподільність, невідчужуваність і постійність, що забезпечило визнання суверенітету як засадничого принципу державного права.

Принцип народного суверенітету отримав чітке закріплення у Декларації прав людини і громадянина 1789 року, яка проголосила народ джерелом верховної влади та визначила закон як вираження загальної волі. Подальший розвиток цього принципу відбувся у французьких конституціях кінця XVIII – початку XX століть, зокрема в Конституції 1791 року, яка відповідно до теорії Руссо проголосила суверенітет єдиним, неподільним і невідчужуваним.

Таким чином, народний суверенітет відображає як визнання волі особи, так і об’єктивну соціальну реальність, у межах якої народ виступає носієм верховної влади. Його конституційне закріплення створює правові передумови для узгодження інтересів суспільства і держави та є характерною рисою сучасних демократичних держав, де він інституційно забезпечується через систему політичних прав, представницькі та безпосередні форми демократії.

На думку Людвік В.Д., народний суверенітет – політико-юридична властивість народу, що означає його здатність та реальну можливість бути верховним і повновладним суб’єктом у вирішенні найважливіших питань внутрішньої і зовнішньої політики у формах, що не заборонені конституцією і законами. Сутність принципу народного суверенітету можна звести до таких положень: народ є єдиним джерелом верховної влади в державі; публічна влада існує виключно в його інтересах; народу має належати верховне право вирішення найважливіших питань державного та суспільного життя, формування органів публічної влади, що здійснюватимуть функцію політичного управління, а також право контролю за їх діяльністю [1; с. 181].

На думку Оніщук М. та Савчина М. народ як носій суверенітету обмежений конституційними цінностями. У формально юридичному сенсі як соціальна цінність вищого порядку визнається гідність людини, оскільки вона визначає зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3 Конституції), а тому не можуть бути предметом ревізії права людини і основоположні свободи, суверенітет і територіальна цілісність України (ст. 157 Конституції). Таким чином, суверенітет народу і похідну від нього доктрину верховенства парламенту не слід абсолютизувати – народний суверенітет зв’язаний конституційними цінностями, засадами конституціоналізму [2; с. 118].

Отже, еволюція доктрини суверенітету демонструє перехід від уявлення про абсолютну та персоніфіковану верховну владу до сучасного конституційно-правового розуміння народного суверенітету. Концепція Ж. Бодена заклала теоретичні основи державного суверенітету, тоді як ідеї Ж.-Ж. Руссо забезпечили нормативне оформлення принципу суверенітету народу, який став одним із засадничих принципів конституційного права. У межах сучасного конституціоналізму народ визнається носієм суверенітету за умови дотримання конституційних цінностей, передусім принципу верховенства права, поваги до гідності людини та гарантій основоположних прав і свобод. Відтак народний суверенітет не має абсолютного характеру, а реалізується в межах і формах, визначених Конституцією, що забезпечує баланс між волею народу, стабільністю публічної влади та захистом прав людини.

Народовладдя виступає сутнісною ознакою та визначальним принципом демократичної держави. В загальному явищі державності демократія виступає внутрішньою формою, а сутність демократичної держави проявляється в народовладді. Народовладдя виражається у безпосередній та представницькій формі. Критерієм виокремлення форм виступає домінація елементу безпосередності чи вертикальна та горизонтальна структури [3; с. 181].

На думку групи вчених, реалізація окремих форм народовладдя є одним із засобів, що відносяться до системи стримувань та противаг, а відтак допомагає не тільки нормальному функціонуванню органів державної влади шляхом здійснення контролю за діями їхніх представників, але й безпосередньому здійсненні влади народом, що тим самим сприяє забезпечувати принцип народного суверенітету [4; с. 84].

Отже, народовладдя є невід'ємною частиною народного суверенітету та конституційним принципом. Як встановлено в частині другій статті 5 Конституції України, народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Цим зумовлена визначальна роль народного суверенітету для конституційного принципу народовладдя. Конституційне закріплення влади народу зумовлює необхідність запровадження певних механізмів її реалізації. Це засадниче положення конкретизується приписом статті 69 Конституції України про те, що народне волевиявлення здійснюється в тому числі через референдум.

За рішенням Конституційного Суду України референдум надає можливість безпосереднього впливу народу на ухвалення рішень із широкого кола питань загальнонаціонального значення, при цьому волевиявлення громадян має визначальний, юридично обов'язковий характер [5].

Референдум, як і інші форми безпосередньої демократії, не повинен застосовуватися сам по собі або тільки у зв'язку з конституційною фіксацією принципу народного суверенітету. Безпосередня демократія і представницька демократія є важливими об'єктами конституційного регулювання і мають бути легальними способами та засобами реалізації влади. Тому сфера їх застосування та інші параметри встановлюються Конституцією України та законами.

Правове регулювання порядку здійснення безпосередньої демократії, зокрема референдуму, спрямоване на те, щоб поєднати ці форми із способами та засобами, які характеризують представницьку демократію, взаємодоповнити їх, але не зробити конфліктними з можливою підміною парламенту референдумом (чи навпаки).

Щодо предмету референдуму, то його можна визначити як "...проблему, що підлягає вирішенню шляхом проведення голосування громадян України..." [6; с. 99]. Науковці зазначають, що за допомогою референдуму люди можуть вирішувати основні соціальні, економічні та політичні питання, а також вирішальні міждержавні питання [7; с. 261]. У цьому сенсі є слушною пропозиція В. Німченка, що «безпосередньо в Конституції України має бути розкритою розуміння предмета референдуму як способу народного волевиявлення, структуровано положення з цього приводу та забезпечено їх реалізацію за принципом послідовності дій, передбачених процедурою підготовки, проведення та реалізації результатів референдуму (виконання волі народу)» [8; с. 237].

На нашу думку, при формулюванні питання предмету референдуму потрібно дотримуватися принципу єдності. Він означає, що ініціатива не повинна об'єднувати різні пропозиції. Між окремими положеннями запропонованого проекту має існувати внутрішня узгодженість та логічна відповідність.

Зауважимо, що встановлення предметом референдуму законопроекту, міжнародного договору або адміністративного акту істотно обмежує сферу застосування референдуму. Оскільки, такий вичерпний перелік не враховує можливість винесення на народне голосування питань, що не набули формалізованого закріплення у вигляді зазначених юридичних документів, проте мають спільний предмет і об'єкт правового регулювання та визнаються суспільно значущими. Разом із тим отождолення предмета референдуму з будь-яким державним рішенням також не видається обґрунтованим з огляду на необхідність дотримання принципу правової визначеності.

Одночасно, існують певні обмеження щодо питань, що можуть виноситися на народне голосування. Враховуючи, що референдуми проводяться спираючись на національне право, зобов'язані дотримуватися імперативних норм міжнародного права. Вони означають, що питання, сформоване як предмет референдуму, повинно ґрунтуватися на сукупності загальноновизнаних гуманітарних принципів міжнародного права, зокрема на засудженні геноциду, забороні рабства і тортур, а також на неприпустимості вислання біженців до держав, у яких особи зазнають переслідувань за ознаками раси, релігії або філософських переконань. З одного боку, звуження предметної сфери

референдуму може сприйматися як обмеження принципу народовладдя, проте з іншого – така заборона має об'єктивний правовий характер. До числа таких питань національного рівня зазвичай належать питання оподаткування, амністії та помилування.

Слід зауважити, що ефективність референдуму як механізму реалізації народного суверенітету забезпечується лише за наявності високого рівня правової культури та громадянської правосвідомості населення. Водночас сучасне суспільство, навіть у державах із стабільною демократією, є сукупністю осіб із різними політичними поглядами, рівнем правової обізнаності та громадської правосвідомості. У зв'язку з цим існує ймовірність, що при вирішенні, наприклад, питань публічного спрямування у соціальній сфері значна частина громадян керуватиметься суб'єктивними мотивами, що призведе до негативних наслідків функціонування цієї системи держави.

Зокрема, для ефективного прийняття певних рішень необхідні ґрунтовні фахові знання та/або професійний досвід. На нашу думку, обґрунтованою є думка, що на референдум можуть виноситися будь-які питання, за винятком тих, які законодавством прямо обмежені або виключені з процедури безпосереднього волевиявлення народу.

Цієї точки зору дотримуються і Кириченко В.М., Соколенко Ю.М., які вважають, що предметом референдуму не можуть бути законопроекти про обмеження прав і свобод людини та громадянина, про податки, про державний бюджет, про амністію й помилування, про ратифікацію й денонсацію міжнародних договорів, про застосування Збройних сил України за кордоном або всередині країни, про введення надзвичайного стану та про оголошення стану війни і миру [9; с. 37].

У межах цієї статті використовуємо показник валового внутрішнього продукту на душу населення (далі - ВВП) як базовий соціально-економічний критерій для класифікації держав та визначення їх місця серед економічно розвинутих країн. [10] В кореляції до цього критерію здійснимо науково-правовий аналіз реалізації принципу народовладдя, зокрема шляхом застосування інституту референдуму як форми безпосередньої демократії.

Серед країн Європи перше та друге місце за ВВП на душу населення посідають Ірландія (109 000 дол. США) та Швейцарія (94 000 дол. США) відповідно, ВВП України становить 5 389 дол. США. Дослідимо референдумну політику цих країн.

У національному законодавстві України передбачені наступні питання, які можуть бути предметом всеукраїнського референдуму:

1. визначення та зміна конституційного ладу в Україні (ч. 2 ст. 5 Конституції України);
2. затвердження Конституції України, її окремих положень та внесення до Конституції України змін і доповнень (ст. 156 Конституції України, п. 4 ч. 1. ст. 3 Закону України “Про всеукраїнський референдум”);
3. про втрату чинності законом України або окремими його положеннями, (п. 3 ч. 1. ст. 3 Закону України “Про всеукраїнський референдум”);
4. загальнодержавного значення ((п. 2 ч.1. ст. 3 Закону України “Про всеукраїнський та місцевий референдум”);
- б) зміна території України (ст. 73 Конституції України, п. 3 ч. 1. ст. 3 Закону України “Про всеукраїнський референдум”);

Разом із тим законодавчо закріплені обмеження на проведення референдумів щодо питань податків, бюджету та амністії (ст. 74 Конституції України), а також, що суперечать положенням Конституції України, загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права, закріпленим насамперед Загальною декларацією прав людини, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, протоколами до неї; що скасовують чи обмежують конституційні права і свободи людини і громадянина та гарантії їх реалізації; спрямовані на ліквідацію незалежності України, порушення державного суверенітету, територіальної цілісності України, створення загрози національній безпеці України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі; щодо питань податків, бюджету, амністії; віднесені Конституцією України і законами України до відання органів правопорядку, прокуратури чи суду.

З 2021 року залишається невизначеним місце та роль місцевого референдуму в Україні: закон України «Про місцеве самоврядування» містить дефініцію «місцевий референдум» і зазначає, що проведення і перелік питань місцевого референдуму урегульовуються спеціальним законом. На дату написання цієї статті національне законодавство не містить такого нормативно-правового акту.

Ірландська держава утворилася внаслідок війни за незалежність. Першим актом став англо-ірландський договір, за яким 26 графств перестали підкорятися британській короні і утворили

вільну ірландську державу зі статусом домініону. Перша Конституція 1922 р. включала норми безпосередньої демократії, зокрема референдуми за народною ініціативою, але вони не застосовувалися через нестабільну ситуацію в країні.

У 1937 р. прийнято нову Конституцію, яка оголосила Ірландію суверенною, незалежною та демократичною державою, замінила короля на президента, обраного загальним голосуванням, і вперше в історії країни проведено референдум. Відтоді предметом референдуму є виключно зміни Конституції, які спочатку схвалює парламент (ст. 46 і п. 1 ст. 47).

З 1959 по 2012 рр. проведено 33 конституційних референдуми, включно з питаннями внутрішньої організації, виборчої системи та приєднання до Європейських спільнот (1972 р., 2000 р., 2007 р.). У 1972 р. проведено референдум щодо скасування особливого становища католицької церкви (ст. 44 Конституції), закріпивши нейтральність держави щодо релігії.

Конституція також передбачає можливість референдуму з приводу звичайних законів (ст. 27), якщо Сенат і третина Палати представників вимагатимуть від президента відкласти підпис закону. На практиці такий референдум ще не проводився [11].

Таким чином, в ірландському правовому полі референдум функціонує як засіб конституційної легітимзації державних рішень, регулювання ключових державотворчих процесів та забезпечення балансу між народною волею та представницькими інститутами влади. Правова конструкція референдуму в Ірландії спрямована на поєднання ефективності механізму прямої демократії з гарантіями правової визначеності та політичного консенсусу. Предметом референдуму виступають зміни до Основного закону.

Швейцарія – є колыскою інституту референдуму. У період з 1848 по 2010 рр. у країні було проведено 569 національних референдумів, що робить Швейцарію світовим лідером за масштабами застосування механізмів прямої демократії. Конституційна система Швейцарії є унікальною також тим, що федерація зобов'язує кантони мати демократичні конституції, які підлягають народному схваленню та гарантуються Конфедерацією за умови їх відповідності федеральному праву (ст. 51, 164 Конституції).

Перший національний референдум було проведено у 1802 р. для ухвалення Конституції, а ключовим етапом державотворення стало прийняття Конституції 1848 р., яка трансформувала союз кантонів у федеративну державу. Подальший розвиток інституту референдуму пов'язаний із конституційними реформами 1874 р., коли було запроваджено факультативний референдум, а також 1891 р., коли закріплено інститут народної конституційної ініціативи. Чинна Конституція 1999 р. зберегла ці інститути, систематизувавши їх у спеціальному розділі «Народ і кантони» (ст. 138–142) [11].

Швейцарське право передбачає обов'язковий і факультативний референдуми. Обов'язковий референдум проводиться у разі повного або часткового перегляду Конституції, щодо міжнародних договорів особливої ваги та окремих федеральних законів, що не мають конституційної основи. Для його схвалення необхідне подвійне більшість: виборців і кантонів. Факультативний референдум застосовується щодо федеральних законів, постанов загального характеру та окремих міжнародних договорів і ініціюється 50 тис. громадян або вісьмома кантонами; у цьому випадку достатньо простої більшості голосів.

Особливе місце посідає народна конституційна ініціатива, яка дозволяє 100 тис. виборців ініціювати перегляд Основного закону з подальшим обов'язковим референдумом. Парламент не може заблокувати таку ініціативу, але має право висловити позицію або запропонувати контрпроект. Водночас Конституція встановлює правові обмеження для ініціатив, зокрема вимоги єдності форми, єдності предмета та відповідності імперативним нормам міжнародного права.

Предмет референдумів у Швейцарії охоплює надзвичайно широке коло питань – від конституційного ладу та міжнародних зобов'язань до соціальної, економічної, екологічної та міграційної політики. Інститути референдуму та народної ініціативи активно застосовуються також на кантональному й муніципальному рівнях, що істотно впливає на діяльність представницьких органів та формує модель змішаної демократії, у якій пряма воля народу є ключовим джерелом легітимзації публічної влади.

Питання, які відносяться до предмету національних референдумів у Швейцарській Конфедерації класифікуються таким чином:

1. Конституційні питання. Ці референдуми мають обов'язковий характер і потребують подвійної більшості (більшості виборців і кантонів), що юридично відображає федеративну структуру держави.

2. Законодавчі питання федерального рівня. Такі питання є предметом факультативного референдуму як форми народного вето щодо актів Федеральних зборів.

3. Міжнародно-правові питання (приєднання до міжнародних договорів, імплементація їх норм тощо). Референдум у цій сфері слугує механізмом демократичної легітимації передачі суверенних повноважень.

4. Надзвичайні федеральні закони. Акти підлягають обов'язковому референдуму як засобу захисту верховенства Конституції.

Отже, предмет референдумів у Швейцарії має комплексний та багаторівневий характер і охоплює ключові сфери конституційного, законодавчого та міжнародно-правового регулювання. Така модель забезпечує системне залучення народу до здійснення суверенітету та формує унікальну правову конструкцію, у межах якої референдум виступає не винятковим, а регулярним елементом механізму публічної влади.

Кількість країн Африки налічує 54 суверенні держави. За даними Всесвітнього банку 2023 року до першої четвірки найбагатших країн Африки належать: перше місце Сейшельські острови (17 879,24 дол. США), друге – Маврикій (11 416,86 дол. США), третє – Габон (8 420,10 дол. США), четверте – Лівія (7 329,98 дол. США). Дослідимо, ці країни на використання такого механізму народодовладдя як референдум.

Сейшельські Острови. Прикладами конституційних референдумів на Сейшельських Островах є:

– Конституційний референдум проведений у 1992 року: проєкт нової Конституції не набрав необхідного порогу підтримки у 60 %, хоча понад 54 % виборців висловилися «за»;

– Конституційний референдум проведений у 1993 року: доопрацьований проєкт Конституції підтримали 73,9 % виборців, Конституція набула чинності [11].

Обидва референдуми були ключовими подіями становлення демократії на Сейшельських Островах та переходу від одно- до багатопартійної системи.

На підставі підтриманої виборцями на референдумі Конституції Республіки Сейшельські Острови 1993 року закріплюється принцип універсального виборчого права громадян. Зокрема, стаття 113 Конституції визначає, що зареєстрований виборець має право брати участь у референдумі, який проводиться відповідно до положень Конституції, поряд із правом голосу на президентських та парламентських виборах. Відповідно до Конституції, організація та проведення виборів і референдумів покладається на Національну виборчу комісію, яка здійснює нагляд за зазначеними процесами у межах конституційних повноважень. Наступний нормативно-правовий акт, який прямо регламентує процедури проведення референдумів, поряд із виборами президента та Національної Асамблеї – Закон про вибори (Elections Act - CAP 262). Він передбачає можливість проведення референдуму за спеціальним референдумним посиланням, а Комісія визначає дати голосування після такого посилання. Закон також деталізує механізми призначення, організації та адміністрування процесів голосування через встановлені строки та процедурні норми.

У 2019 році Національна Асамблея розглядала Referendum Bill, який мав би чітко визначити порядок проведення референдумів, строки, процедуру ініціювання громадянами через петиції та інші деталі, відсутні в Конституції та виборчому законодавстві. Законопроект досі перебуває на стадії обговорення, що стало підставою для відкликання президентських пропозицій щодо проведення референдумів без чітких правових підстав.

Габон. Історія референдумів у Габоні бере початок з колоніального періоду та участі країни у Французькій спільноті: 21 жовтня 1945 року - схвалення Конституції Французької Республіки; 5 травня 1946 року - референдум щодо нової конституції (не схвалено); 28 вересня 1958 року – прийняття нової Конституції Французької Республіки переважною більшістю голосів.[11]

Сучасні конституційні референдуми:

– референдум 1995 року - проведений у рамках реалізації Паризьких угод про політичну реформу; ухвалення реформ підтверджено понад 96 % голосів;

– референдум 16 листопада 2024 року - голосування щодо нової Конституції Республіки Габон, яка встановила обмеження президентських термінів двома семирічними, скасувала посаду прем'єр-міністра, обмежила династичну спадковість влади. За офіційними результатами, понад 91% виборців підтримали нову Конституцію при явці близько 53%; результати затверджені Конституційним судом.

Конституція Габону 1991/2011 років (з подальшими змінами) гарантує основні права та свободи громадян і передбачає механізми проведення референдумів. Статутним органом організації

та контролю за виборами та референдумами є Національна комісія, встановлена новим виборчим кодексом 20 січня 2025 року.

Референдуми у Габоні відображають політичну еволюцію країни від колоніальної адміністрації до сучасної конституційної системи та переходу від військового правління до цивільного керівництва.

Лівія. Перший референдум у Лівії відбувся 1 вересня 1971 року щодо створення Федерації Арабських Республік (разом з Єгиптом і Сирією) та отримав підтримку близько 98,6% виборців при високій явці.

Після падіння режиму Каддафі у 2011 році ухвалено Проміжну конституційну декларацію, яка передбачала проведення все-народного референдуму для схвалення постійної Конституції. Проте через політичну нестабільність, відсутність консенсусу щодо тексту Конституції та розподіл влади між різними інституціями, референдум фактично не відбувся [11].

Законодавчою основою для проведення референдуму є:

- Закон № 6 (2018) про референдум щодо Конституції;
- Закон № 1 (2019), який унормував процедури та визначив Вищу національну виборчу комісію Лівії як єдиний легітимний орган організації референдумів.

У листопаді-грудні 2025 року Апеляційний суд Бенгазі скасував рішення Президентської ради про створення паралельного органу для проведення референдумів, підкресливши верховенство закону та необхідність дотримання встановлених процедур. На кінець 2025 рік загальнонародний референдум щодо постійної Конституції Лівії не проведено, хоча законодавчі та політичні процеси рухаються у цьому напрямку.

Таким чином, референдум у Лівії є конституційно закріпленим механізмом затвердження Основного закону, але його практичне проведення залежить від політичної стабільності, законності процедур та конституційного консенсусу між владними інститутами.

Окрім зазначених держав, у ряді африканських країн референдуми виконують функцію ключового механізму конституційного та інституційного регулювання, а також слугують засобом реалізації виборчих прав громадян. Предметом референдумів у більшості країн є:

Прийняття або внесення змін до Конституції – процеси, що охоплюють модернізацію політичної системи, перегляд розподілу владних повноважень, закріплення принципів поділу влади, а також розширення і гарантування прав і свобод громадян (приклади: Сейшельські Острови 1992–1993 рр., Алжир 2020 р., Єгипет 2011–2014 рр., Кабо-Верде 1992 р., Кенія 2010 р., Марокко 2011 р., Туніс 2022 р.).

Державотворчі рішення та питання суверенітету – включно з наданням автономного статусу територіям або проголошенням незалежності (Екваторіальна Гвінея 1963, 1968 рр., Судан 2011 р.).

Виборчі та інституційні реформи – референдуми використовуються для встановлення, коригування або реформування виборчого права, організації інститутів влади та регламентації процедур народовладдя (Ботсвана 1997 р., Південно-Африканська Республіка 1992 р.).

Політичні та системні трансформації у контексті демократизації – референдуми слугують легітимації переходу від однопартійних до багатопартійних систем, забезпеченню громадянських прав і розширенню механізмів участі населення в управлінні державою (Кабо-Верде 1992 р., Сейшельські Острови 1993 р.).

Системний аналіз показує, що в африканському контексті референдум є інституційно закріпленим засобом конституційної легітимації, який одночасно виконує функції державотворчого регулювання та демократичного контролю за владними інститутами. Предметом референдумів є завжди питання конституційного або політичного значення, що впливають на форму державного устрою, механізми реалізації народного суверенітету та систему прав і свобод громадян.

Висновки. Порівняльно-правовий аналіз свідчить, що в європейських правових системах референдум має різну інституційну вагу: від установчо-коригувального механізму конституційних змін, як в Ірландії, до постійного та системного елементу механізму публічної влади, інтегрованого у законодавчий процес, як у Швейцарії, що забезпечує регулярну участь народу у здійсненні суверенітету. Досвід африканських держав демонструє переважно легітимаційну та державотворчу спрямованість референдумів, які використовуються як правовий засіб переходу від колоніальних або авторитарних моделей до конституційної демократії, закріплення нових форм державного устрою, реформування виборчих та владних інститутів і розширення каталогу прав і свобод громадян. Практика Сейшельських Островів, Габону та Лівії переконливо підтверджує,

що ефективність референдуму як інструменту реалізації народного суверенітету прямо залежить від рівня політичної стабільності, наявності чіткої процедурної регламентації, незалежності органів адміністрування виборчих процесів і реального дотримання принципу верховенства права, тоді як відсутність правової визначеності та інституційного консенсусу нівелює потенціал цього інституту. У цілому референдум у сучасних правових системах, постає комплексним конституційно-правовим інструментом, який поєднує легітимацийну, регуляторну та державотворчу функції й слугує засобом узгодження народної волі з потребами стабільності публічної влади та захисту основоположних прав і свобод, формуючи правову основу демократичного розвитку держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Людвік В.Д. Принцип народного суверенітету в історії політико-правової думки, теорії права та політичній практиці : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Дніпропетровськ, 2009. 205 с.
2. Онішук М., Савчин М. Відповідальне правління і народний суверенітет: нотатки до конституційного творення. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2(73). стор.115-125. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-115-125.pdf.
3. Шипілов Л.М. Принцип народовладдя і його здійснення в Україні. дис. ... канд.юрид.наук : 12.00.01. Харків, 2004. 208 с.
4. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Харута В.Ф. Реалізація принципу народовладдя: доктринальні засади. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2023. Випуск 76(2). Ч. 1. С. 79–86. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/10/67.pdf>; DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.65>.
5. Рішення Конституційного Суду України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-08#n54>.
6. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдум в Україні: історія та сучасність. Київ: Ін-т держави і права НАН України, 2000. 248 с.
7. Ромців О., Харченко А. Референдна демократія в Україні: проблеми та шляхи вдосконалення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2024. Випуск. 86(1). Стр. 259-264. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/40.pdf>; DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.38>.
8. Німченко В. Референдум як форма народовладдя потребує конституційного врегулювання. *Право України*. 2013. № 6. С. 235–241. URL: https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravoukr_6-13/Nimchenko_6_13.
9. Кириченко В.М., Соколенко Ю.М. Предмет референдуму: порівняльно-правовий аналіз конституцій України та європейських держав. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020. № 43. с. 34-37; URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc43/9.pdf>. DOI <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.43.7>.
10. Country official statistics, National Statistical Organizations and/or Central Banks. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>.
11. Vaughne Miller, Jon Lunn, Arabella Lang, Nigel Walker, Tim Robinson, Francesca McGrath. Independence and Constitutional Referendums Around the World. URL: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN06571/SN06571.pdf>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Загіршева Н.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.131:342.537.2(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.34>

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ДЕПУТАТСЬКОГО ЗАПИТУ ЯК ІНСТРУМЕНТУ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНТРОЛЬНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ПІД ЧАС ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Івасик С.М.,

*аспірант кафедри загальнотеоретичного правознавства
та публічного права*

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ORCID: 0000-0001-6292-3335

e-mail: s.ivasyk@ukma.edu.ua

Івасик С.М. Проблемні аспекти використання депутатського запиту як інструменту реалізації контрольних повноважень під час дії правового режиму воєнного стану.

У статті здійснено комплексний аналіз проблематики застосування інструментів парламентського контролю в умовах дії правового режиму воєнного стану, зосереджуючись на депутатському запиті як конституційно визначеному механізмі контролю за діяльністю органів публічної влади. На основі положень Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану», Регламенту Верховної Ради України, Закону України «Про статус народного депутата України», а також правових позицій Конституційного Суду України окреслено конституційно-правові засади функціонування Верховної Ради України в кризових умовах і підтверджено, що контрольні повноваження парламенту мають зберігатися у повному обсязі навіть під час міжнародного збройного конфлікту.

Розкрито правову природу депутатського запиту, його відмінні риси та значення для забезпечення принципів верховенства права, поділу влади, підзвітності виконавчої влади й публічності парламентської діяльності. Деталізовано конституційні та регламентні вимоги до внесення запиту, його оголошення на пленарному засіданні, прийняття рішення про підтримку і направлення, а також до строків і порядку надання відповіді.

Окрему увагу приділено організаційним особливостям роботи Верховної Ради України під час воєнного стану (зокрема режиму «одного триваючого пленарного засідання») та їх впливу на практичну реалізацію права народного депутата на запит. Виокремлено ключові виклики: зниження передбачуваності моменту оголошення запитів через відсутність затвердженого календарного плану, ускладнення дотримання процедур, прив'язаних до «пленарного тижня», фактичне звуження можливостей подання запитів унаслідок кількісних лімітів, а також послаблення суспільно-політичного ефекту запитів у зв'язку з особливим режимом гласності й трансляції пленарних засідань. Проведено порівняльний аналіз практики реалізації права на депутатський запит до запровадження воєнного стану та після його введення, із використанням статистичних і аналітичних даних, що ілюструють зміни у частоті оголошення запитів і загальному обсязі їх застосування.

За результатами дослідження зроблено висновок про наявність процедурних бар'єрів, які можуть призводити до непропорційного обмеження контрольної функції, та обґрунтовано необхідність адаптації правового регулювання організації роботи Верховної Ради України у воєнний час із метою забезпечення реальної, а не формальної, можливості використання депутатського запиту.

Ключові слова: верховенство права, парламент, народний депутат України, парламентський контроль, екстраординарна ситуація.

Ivasyk S.M. Issues of using an MP's request as a tool of control powers during the legal regime of martial law.

The article provides a comprehensive analysis of the application of parliamentary oversight instruments under martial law, focusing on the parliamentary inquiry as a constitutionally established mechanism for

overseeing the activities of public authorities. Drawing on the provisions of the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine “On the Legal Regime of Martial Law”, the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine, the Law of Ukraine “On the Status of a People’s Deputy of Ukraine”, as well as the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine, the paper outlines the constitutional and legal foundations for the functioning of the Verkhovna Rada in crisis conditions and confirms that the Parliament’s oversight powers should be preserved in full even during an international armed conflict.

The study reveals the legal nature of the parliamentary inquiry, its distinctive features, and its significance for ensuring the principles of the rule of law, separation of powers, executive accountability, and the transparency of parliamentary activity. It details the constitutional and procedural requirements for submitting an inquiry, its announcement at a plenary sitting, the adoption of a decision to support and transmit it, as well as the time limits and procedure for providing a reply.

Particular attention is paid to the organisational specifics of the Verkhovna Rada’s work during martial law (including the “single continuing plenary sitting” format) and their impact on the practical exercise of a deputy’s right to an inquiry. Key challenges are identified: reduced predictability of when inquiries are announced due to the absence of an approved calendar plan; complications in complying with procedures linked to a “plenary week”; the effective narrowing of opportunities to submit inquiries as a result of quantitative limits; and the weakening of the public and political effect of inquiries given the special rules governing openness and broadcasting of plenary sittings. A comparative analysis is conducted of the practice of exercising the right to a parliamentary inquiry before and after the introduction of martial law, using statistical and analytical data to illustrate changes in the frequency of announced inquiries and in their overall use.

The findings indicate the existence of procedural barriers that may lead to disproportionate restrictions on the Parliament’s oversight function. The article substantiates the need to adapt the legal regulation of the Verkhovna Rada’s organisation of work in wartime in order to ensure a genuine rather than merely formal possibility to use the parliamentary inquiry.

Key words: rule of law, parliament, Members of Parliament, parliamentary oversight, extraordinary situation.

Постановка проблеми. Функція парламентського контролю є одним із ключових елементів демократичного устрою сучасної правової держави. Як зазначає Ю. Барабаш: «Практика країн з усталеними демократичними традиціями говорить про те, що важливе місце при здійсненні контролю належить саме контрольній діяльності загальнонаціонального представницького органу – парламенту» [1, с. 5].

Контрольні повноваження зберігаються за парламентом у повному обсязі навіть в умовах воєнного та надзвичайного стану. Так, стаття 12 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» визначає, що повноваження Верховної Ради України, передбачені Конституцією України, в умовах воєнного стану не можуть бути обмежені. Цей припис Закону України «Про правовий режим воєнного стану» цілком відповідає Конституції України, адже Основний Закон держави не містить випадків та умов обмеження парламенту у виконанні його функцій. Такі обмеження не передбачені ні загалом для Верховної Ради України, ні зокрема для її індивідуальних членів – народних депутатів України.

Виходячи з вищевикладеного, можна констатувати, що єдиний законодавчий орган та його члени – народні депутати України – під час дії воєнного стану продовжують виконувати всі власні функції, передбачені Конституції України, зокрема, функцію парламентського контролю, до інструментів якої згідно статті 86 Основного Закону України належать депутатський запит.

Порядок оголошення та надання відповіді на депутатський запит регулюється Регламентом Верховної Ради України та Законом України «Про статус народного депутата України» і є пов’язаним з календарним планом роботи сесії та розкладом пленарних засідань, про що йтиметься далі. Водночас, Постановами від 24 лютого 2022 року № 2103-IX, від 6 вересня 2022 року № 2558-IX, від 7 лютого 2023 року № 2912-IX Верховна Рада України визначила особливості своєї роботи під час дії правового режиму воєнного стану.

Жоден із вищевказаних актів не регулює особливостей оголошення депутатських запитів на період воєнного стану, що викликає низку питань правозастосування, опис яких буде наведено нижче, та, всупереч вищеописаним конституційним засадам, ускладнює практичну реалізацію права на депутатський запит.

Метою дослідження є розкриття проблематики реалізації права на депутатський запит як інструменту контрольних повноважень в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Конституційно-правовому аспекту парламентського контролю присвячена робота Ю. Барабаша. Роль парламентського контролю як інструменту забезпечення законності у сфері державного управління досліджувала І. Залюбовська. Українському та іноземному досвіду реалізації контрольної функції, у тому числі депутатських запитів, присвячені дослідження О. Сироїд. Місце депутатського запиту в системі парламентського контролю окреслено в працях Л. Кривенко. Ролі парламентського контролю, зокрема місцю індивідуальних членів парламенту у такому контролі, присвячені дослідження, підтримані Міжпарламентським Союзом та Transparency International.

Разом з тим, повномасштабне вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 року та запровадження в Україні правового режиму воєнного стану суттєво трансформували суспільну та правову реальність. Ці обставини створили нові виклики для здійснення парламентського контролю, зокрема, в частині реалізації права народних депутатів України на депутатський запит. Як наслідок, на практиці виникає низка правових та процедурних невизначеностей, що потребують додаткового наукового аналізу та системного осмислення.

Виклад основного матеріалу. Довгий час у науковій літературі мала місце дискусія щодо віднесення депутатських запитів до інструментів парламентського контролю [1, с. 116]. Разом з тим, останні наукові доробки стосовно цього питання класифікують депутатський запит як форму власне парламентського контролю. Зокрема, І. Словська зазначає, що «однією з форм реалізації контрольної функції Верховної Ради України є звернення народних депутатів із запитом до органів публічної влади, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ, організацій з предмета їх відання» [21, с. 53]. С. Сорока поділяє цю думку, відносячи до особливих характеристик депутатського запиту, які вирізняють його серед інших форм реалізації контрольних повноважень, подання запиту на пленарному засіданні парламенту та можливість парламенту прийняти окреме рішення за результатом розгляду такого запиту [22, с. 29–30].

Конституційний Суд України у низці своїх рішень та висновків також відніс депутатський запит до інструментів парламентського контролю. Відповідно до пункту 2 мотивувальної частини Висновку Конституційного Суду України від 25 березня 1999 року № 1-в/1999 важливою ознакою реалізації контрольних повноважень є те, що здійснення парламентського контролю у межах, визначених Конституцією України, є виключним повноваженням Верховної Ради України саме як парламенту. Таким чином, реалізація функції парламентського контролю є безпосередньо пов'язаною з колегіальними засадами діяльності парламенту.

Водночас, як зазначає Конституційний Суд України у пункті 4 мотивувальної частини Рішення від 10 травня 2000 року № 8-рп/2000, здійснення контрольних функцій також є можливим безпосередньо народним депутатом України в порядку, встановленому статтею 86, та на основі інших положень Конституції України. Незважаючи на те, що, як зазначає Конституційний Суд України, депутатський запит є інструментом контролю, що реалізується безпосередньо народним депутатом України, звернення з таким запитом здійснюється виключно на сесії Верховної Ради України. У пункті 3 мотивувальної частини вищезгаданого Рішення від 10 травня 2000 року № 8-рп/2000 орган конституційної юрисдикції констатував, що народний депутат України може реалізувати своє право на запит (контрольні повноваження) до відповідного органу чи посадової особи лише на сесії Верховної Ради України, тобто на її пленарних засіданнях (частина друга статті 84 Конституції України), а в окремих випадках тільки за її рішенням, прийнятим за встановленою Конституцією України процедурою (пункт 34 частини першої статті 85).

Отже, аналіз доктримальних джерел та правової позиції єдиного органу конституційної юрисдикції дозволяє зробити висновок, що депутатський запит є однією з форм парламентського контролю [22, с. 117]. Невід'ємною характеристикою цього механізму, яка і дозволяє зарахувати депутатський запит до парламентського контролю, є його оголошення під час пленарного засідання. Стаття 224 Регламенту Верховної Ради України визначає, що депутатські запити вносяться тільки на пленарному тижні. Згідно зі статтею 25 цього Регламенту, внесені до оголошення запити оголошуються кожного пленарного тижня у п'ятницю з 13 години до 13 години 30 хвилин. У цей же час приймаються рішення про підтримку та направлення депутатських запитів, обговорення відповідей на депутатські запити за участю керівників та посадових осіб державних органів

(крім органів судової влади), органів місцевого самоврядування, які відповідають на депутатські запити і запитання народних депутатів.

Відповідно до статті 15 Закону України «Про статус народного депутата України» передумовою направлення депутатського запиту до суб'єкта, якому він адресований, є оголошення такого запиту на пленарному засіданні, а у випадку направлення запиту до Президента України – прийняття більшістю від конституційного складу парламенту рішення Верховної Ради України про направлення такого запиту до Президента України. Відповідь на запит надається у п'ятнадцятиденний строк з дня його одержання або в інший, встановлений Верховною Радою України, строк (цей строк може бути продовжений, але не довше ніж до одного місяця після одержання запиту).

Таким чином, відсутність пленарних засідань Верховної Ради України, зокрема в п'ятницю, непередбачуваний календарний графік їх проведення може суттєво ускладнити реалізацію права на депутатський запит. Своєчасність отримання відповіді на запит є важливим елементом дієвості цього механізму, оскільки з плином часу питання, що піднімається у запиті, може втратити свою актуальність. Не дивно, що у дослідженні Transparency International відзначається, що строк та своєчасність надання відповіді на письмові запити членів парламенту є одними із найпоширеніших викликів парламентської демократії [26].

На сьогодні питання організації роботи парламенту дев'ятого скликання в умовах дії воєнного стану врегульовані Постановою Верховної Ради України від 7 лютого 2023 року № 2912-IX. Ця Постанова передбачає, що Верховна Рада України дев'ятого скликання під час проведення восьмої сесії працює у режимі одного пленарного засідання, що триває до дня припинення чи скасування воєнного стану в Україні, але не пізніше ніж до початку наступної чергової сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання. Голова Верховної Ради України (Перший заступник чи заступник Голови Верховної Ради України, який виконує обов'язки Голови Верховної Ради України) оголошує перерву у триваючому пленарному засіданні Верховної Ради України, визначає час і місце його продовження, а також, за потреби, визначає спосіб голосування народних депутатів України на ньому з питання, що розглядається.

Як наслідок, враховуючи, що парламент працює у режимі одного пленарного засідання, парламентська сесія організовується без затвердження календарного плану роботи, сесія не поділяється на пленарні тижні, а дні продовження триваючого пленарного засідання можуть проходити у різні дні тижня.

За таких умов проведення пленарних засідань у п'ятницю довгий час було нерегулярним, що ускладнювало визначення конкретної дати оголошення того чи іншого запиту. На практиці, як показує аналіз стенограм пленарних засідань Верховної Ради України, проведених в умовах воєнного стану, депутатські запити можуть бути оголошені як під час пленарного засідання, що проводиться в п'ятницю (наприклад, п'ятниця 24 лютого 2023 року [6]), так і під час пленарного засідання в інший день тижня (наприклад, вівторок 5 вересня 2023 року [7]); так само під час продовження пленарного засідання в п'ятницю депутатські запити можуть і не оголошуватись (наприклад, п'ятниця 10 листопада 2023 року [3], п'ятниця 8 грудня 2023 року [8], п'ятниця 12 січня 2024 року [4]). Як зазначалося вище, відсутність офіційного оголошення депутатського запиту негативно позначається на своєчасності отримання відповіді. Як наслідок, описаний несистемний графік оголошення запитів ускладнює прогнозування строків їх розгляду, що знижує оперативність парламентського контролю у формі депутатського запиту.

Ситуація суттєво змінилася, починаючи з травня 2024 року, коли парламент фактично повернув звичний підхід до планування сесії – чергування непланарного тижня із пленарним [2]. Таким чином, з другої половини 11-ї сесії, а також під час 12-ї та наступних сесій, пленарні засідання у п'ятницю проводяться регулярно.

Окрім описаних проблемних питань щодо плановості та передбачуваності оголошення депутатських запитів, особливості роботи Верховної Ради України в умовах воєнного стану накладають суттєві обмеження на кількість запитів, які народні депутати України можуть винести протягом сесії.

Відповідно до статті 224 Регламенту Верховної Ради України на одному пленарному тижні може бути внесено не більше десяти депутатських запитів від одного народного депутата. Проте, як зазначено вище, згідно з Постановою Верховної Ради України від 7 лютого 2023 року № 2912-IX парламентські сесії під час дії правового режиму воєнного стану не поділяються на пленарні тижні, натомість проводиться єдине пленарне засідання протягом всієї сесії.

У зв'язку з цим під час дії правового режиму воєнного стану народний депутат України протягом всієї сесії може внести не більше десяти запитів. Таким чином, протягом сесій Верховної Ради України, які проводилися в умовах воєнного стану, окрім сьомої сесії, один народний депутат мав право внести не більше десяти запитів на кожній із вказаних сесій. Під час сьомої сесії до оголошення воєнного стану в Україні було проведено єдине «довоєнне» засідання у п'ятницю – 18 лютого 2022 року [12]. Таким чином, під час сьомої сесії від одного народного депутата могло надійти не більше двадцяти запитів.

Аналіз «довоєнних» сесій парламенту дев'ятого скликання показує зовсім іншу картину. Під час другої сесії відбулось дев'ять чергових пленарних засідань у п'ятницю [13], що означає, що під час цієї сесії один народний депутат України міг внести до 90 депутатських запитів; під час третьої сесії – сім пленарних засідань (до 70 запитів від одного народного депутата України) [15]; під час четвертої сесії – шість пленарних засідань (до 60 запитів від одного народного депутата України) [16]; під час п'ятої сесії – десять пленарних засідань (до 100 запитів від одного народного депутата України) [14]; під час шостої сесії – дев'ять пленарних засідань (до 90 запитів від одного народного депутата України) [17]. До цього підрахунку не включено першу сесію дев'ятого скликання, оскільки вона складалася з одного пленарного засідання.

Необхідно відмітити, що згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2020 року № 1236 у період з 19 грудня 2020 року до 30 червня 2023 року на території України було запроваджено карантин з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, що вплинуло на кількість пленарних засідань Верховної Ради України (в основному в 2021 році). Разом з тим, як показує вищенаведена статистика, навіть в таких умовах у народних депутатів України було значно більше можливостей для реалізації свого права на депутатський запит, ніж під час дії воєнного стану.

Варто зазначити, що Україна не є єдиною демократією, що обмежує кількість запитів, що можуть бути внесені членом парламенту протягом певного періоду. Наприклад, у Німеччині один член Бундестагу може подати не більше чотирьох письмових запитів на місяць [27, с. 55]. Разом з тим, ні професор Яамото, який здійснив порівняльне дослідження 88 національних парламентів [27, с. 49-62], ні дослідження професорки Крего, що охоплює Європейських парламент і одинадцять держав – членів ЄС [25], не наводять такого суворого обмеження, що фактично склалось у період воєнного стану, у десять запитів на сесію, строк якої може тривати п'ять або сім місяців (за винятком тих юрисдикцій, що не допускають запитів від членів парламенту).

Таким чином, у практичній площині під час дії воєнного стану народні депутати суттєво обмежені у кількості депутатських запитів, які вони можуть винести до оголошення.

Окрім того, варто відмітити, що депутатські запити відіграють важливу суспільно-політичну роль. Метою депутатського запиту є вирішення чи привернення уваги до певних суспільних, політичних, економічних та інших проблем, ідентифікованих народним депутатом України під час реалізації його повноважень, зокрема під час роботи з виборцями. Як справедливо зазначається у дослідженні Європейської парламентської дослідницької служби: «... звернення, оголошені на пленарному засіданні, забезпечують максимальну публічність та прозорість, дозволяючи парламенту взаємодіяти з широкою громадськістю» [25]. Загалом, дослідники виділяють такі цілі запитів членів парламенту: надання депутатам можливості привернути до себе увагу; привернення уваги до певних проблем; спонукання уряду до вжиття певних заходів; з'ясування політичних розбіжностей; критика діяльності уряду тощо [20].

Отже, публічність проголошення депутатських запитів є вагомим фактором його політичного впливу. Стаття 3 Регламенту Верховної Ради України визначає, що засідання Верховної Ради України є відкритими і гласними, крім випадків, установлених Конституцією України та цим Регламентом. Ця ж стаття визначає, що гласність засідань парламенту забезпечується, зокрема, шляхом їх трансляції в лінійних аудіовізуальних медіа. Згідно з усталеною практикою на період до введення воєнного стану в Україні 24 лютого 2024 року, пленарні засідання Верховної Ради України транслювалися в режимі прямого ефіру «Парламентським телеканалом «Рада»». Така практика дозволяла народним депутатам України публічно комунікувати факт внесення ним відповідного запиту, його зміст, відповідь і реакцію адресата на депутатський запит.

Разом з тим, під час дії воєнного стану відеозапис пленарних засідань на певний період часу було припинено. На офіційній YouTube-сторінці «Парламентського телеканалу «Рада»» за весь період воєнного стану доступні відеозаписи засідань тільки починаючи з 14 квітня 2022 року [23].

13 грудня 2022 року Законом № 2849-IX до статті 3 Регламенту Верховної Ради України внесено зміни, які передбачають, що у період дії воєнного стану в Україні «Парламентський телеканал «Рада»» транслює засідання у записі в день проведення відповідного пленарного засідання чи у вигляді створеної програми, а якщо це неможливо – у перший тиждень трансляції «Парламентським телеканалом «Рада»» програм згідно з розкладом після дня проведення пленарного засідання чи створення відповідної програми.

Як наслідок, через обмежену відкритість діяльності законодавчого органу під час дії правового режиму воєнного стану, а також з урахування вищеописаних проблем щодо плановості, передбачуваності та кількості запитів, які може вносити народний депутат України в умовах воєнного стану, вага депутатського запиту як правового та політичного інструменту певним чином зменшується. Такий стан речей ставить під сумнів повноцінність реалізації конституційного права народних депутатів на контроль за діяльністю виконавчої влади, закріпленого у статті 86 Конституції України, що суперечить принципам верховенства права та поділу влади, адже парламент навіть у кризових умовах має зберігати реальну спроможність виконувати контрольну функцію. З огляду на це, особливості організації роботи Верховної Ради України під час воєнного стану мають бути адаптовані таким чином, щоб баланс між вимогами безпеки та конституційними гарантіями не призводив до фактичної девальвації депутатського запиту як інструменту парламентського контролю.

Необхідно зауважити, що стаття 16 Закону України «Про статус народного депутата України» передбачає також право народного депутата України на депутатське звернення. Депутатське звернення – пропозиція народного депутата, звернена до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян здійснити певні дії, дати офіційне роз'яснення чи викласти позицію з питань, віднесених до їх компетенції.

Водночас депутатське звернення та депутатський запит за своєю правовою природою є різними інструментами. Конституційним Судом України у Рішенні від 5 березня 2003 року № 5-рп/2003 визначено, що за своїм змістом депутатське звернення не має імперативного характеру і заявляється народним депутатом України самостійно. Таке звернення може бути зумовлено скаргами та заявами виборців, а також стосуватися інших питань депутатської діяльності, які ініціюються народним депутатом України.

З огляду на зазначене, а також враховуючи той факт, що на відміну від депутатського запиту депутатське звернення надсилається народним депутатом України самостійно без його оголошення на сесії як форми колегіальної роботи парламенту, можна констатувати, що депутатське звернення не має такого ж суспільно-політичного впливу.

Висновки. Функціонування Верховної Ради України під час дії правового режиму воєнного стану без обмежень та з реалізацією всіх конституційних повноважень є елементом конституційного ладу України. Функція парламентського контролю, одним із інструментів якої є депутатський запит, є невід'ємною складовою діяльності парламенту, засадничою базою сучасного демократичного законодавчого органу. Вказана функція набирає особливої актуальності в екстраординарних умовах, таких як зовнішня збройна агресія, адже у вказаному випадку парламент виконує чотири ключові завдання: збереження демократії, затвердження оборонних видатків і контроль за їх виконанням, ухвалення законодавства у сфері національної безпеки та оборони, представництво інтересів громадян [24, с. 18-19].

Особливості діяльності Верховної Ради України в умовах воєнного стану, врегульовані Постановою від 7 лютого 2023 року № 2912-IX, не узгоджуються з чинними нормами Регламенту Верховної Ради України щодо внесення та оголошення депутатських запитів, таким чином створюючи обмеження у площині практичної реалізації права на запит.

Одним із проявів такого обмеження є фактичне створення умов, за яких відсутня плановість оголошення запитів, а дата їх оголошення є непередбачуваною. Відсутність затвердженого календарного плану роботи ускладнює дотримання статті 224 Регламенту Верховної Ради України у частині внесення депутатських запитів на пленарному тижні.

Крім того, суттєво обмежена кількість запитів, які народний депутат України може винести протягом тижня. До оголошення воєнного стану в Україні максимально допустима кількість депутатських запитів протягом сесії залежала від кількості пленарних тижнів протягом сесії, оскільки стаття 224 Регламенту Верховної Ради України допускає внесення одним народним депутатом

України до 10 запитів на пленарний тиждень. Наразі внаслідок відсутності поділу сесії на пленарні тижні гранична кількість запитів від одного народного депутата України під час «воєнної» сесії становить 10 запитів.

На сам кінець, відсутність прямої трансляції пленарних засідань зменшує політичну роль запитів як механізму впливу на виконавчу владу та контролю за її діяльністю.

Однозначно, Верховна Рада України в умовах повномасштабної агресії проти України уповноважена регулювати окремі особливості своєї діяльності з урахуванням поточних безпекових умов та викликів. Разом з тим, таке спеціальне регулювання повинне узгоджуватися з необхідністю дотримання конституційних вимог до функціонування парламенту, прав та повноважень його індивідуальних членів. З огляду на це, правове регулювання роботи Верховної Ради України в умовах воєнного стану повинне бути адаптоване таким чином, щоб не допустити непропорційних обмежень реалізації права на депутатський запит.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барабаш Ю.Г. Парламентський контроль в Україні (конституційно-правовий аспект): монографія. Харків: Легас, 2004. 192 с.
2. ВР України. Календарний план проведення сесій Верховної Ради України. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/81>.
3. ВР України. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 10 листопада 2023 року. Десята сесія Верховної Ради України IX скликання. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/8178.html>.
4. ВР України. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 12 січня 2024 року. Десята сесія Верховної Ради України IX скликання. 2024.
5. ВР України. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 23 лютого 2023 року. Дев'ята сесія Верховної Ради України IX скликання. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/8109.html>.
6. ВР України. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 24 лютого 2023 року. Дев'ята сесія Верховної Ради України IX скликання. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/81>.
7. ВР України. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 5 вересня 2023 року. Десята сесія Верховної Ради України IX скликання. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/8178.html>.
8. ВР України. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 8 грудня 2023 року. Десята сесія Верховної Ради України IX скликання. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/8232.html>.
9. Європейська коміс. «За демократію через право» (Венеційська Коміс.). Мірило правовладдя (неофіційний переклад). URL: https://www.venice.coe.int/images/SITE_%20IMAGES/Publications/Rule%20of%20Law%20checklist%20UKR.pdf.
10. Залюбовська І.К. Парламентський контроль за діяльністю органів виконавчої влади як засіб забезпечення законності у сфері державного управління: дис. ... канд. юрид. наук. 2002. 181 с.
11. Комітет Верховної Ради України з питань Регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної Ради України. Зміни - Календарний план проведення п'ятої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання. URL: https://reglament.rada.gov.ua/news/dovidk_inf/calendar/74413.html.
12. Комітет Верховної Ради України з питань Регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної Ради України. Календарний план проведення сьомої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання. URL: https://reglament.rada.gov.ua/news/dovidk_inf/calendar/74617.html.
13. Комітет Верховної Ради України з питань Регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної Ради України. Календарний план проведення другої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання. 2026.
14. Комітет Верховної Ради України з питань Регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної Ради України. Календарний план проведення п'ятої сесії Верхов-

- ної Ради України дев'ятого скликання. URL: https://reglament.rada.gov.ua/news/dovidk_inf/calendar/74407.html.
15. Комітет Верховної Ради України з питань Регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної Ради України. Календарний план проведення третьої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання. URL: https://reglament.rada.gov.ua/news/dovidk_inf/calendar/74405.html.
 16. Комітет Верховної Ради України з питань Регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної Ради України. Календарний план проведення четвертої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання. URL: https://reglament.rada.gov.ua/news/dovidk_inf/calendar/74406.html.
 17. Комітет Верховної Ради України з питань Регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної Ради України. Календарний план проведення шостої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання.
 18. Кривенко Л.Т. Верховна Рада України. Київ: Ін Юре, 1997. 47 с.
 19. Сироїд О.І. Контрольна функція парламенту: щоб країна була можливою і в безпеці. Київ: Друк. двір Олега Федор., 2021. 85 с.
 20. Сінклер Т. Парламентські запити: стислий огляд. матеріали ПСП 1994 – 1999: англ. та укр. версії. Київ: Neon Limited, 2000.
 21. Словська І. Депутатський запит як форма реалізації контрольної функції парламенту (за законодавством України). *Юридичний вісник*. 2011. Т. 4, № 21. С. 53–57.
 22. Сорока С. Депутатські запити як форма парламентського контролю Кабінету Міністрів України: правове регулювання та практика. *Наукові праці. Державне управління*. 2011. Т. 159, № 147. С. 29–36.
 23. Телеканал Рада. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/user/RadaTVchannel>.
 24. Born H. Parliamentary oversight of the security sector: principles, mechanisms and practices. Lausanne: Presses Centrales Lausanne S.A., 2003. 195 p.
 25. Diaz Crego M. Question time in the European Parliament and in selected national. European Parliament, 2022. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2022/729353/EPRS_IDA\(2022\)729353_EN.pdf?utm_source=chatgpt.com](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2022/729353/EPRS_IDA(2022)729353_EN.pdf?utm_source=chatgpt.com) (date of access: 4.02.2026).
 26. Overview of parliamentary oversight tools and mechanisms / J. Duri et al. *Transparency International*. URL: <https://knowledgehub.transparency.org/product/overview-of-parliamentary-oversight-tools-and-mechanisms> (date of access: 4.02.2026).
 27. Yaamoto H. Tools for parliamentary oversight: a comparative study of 88 national parliaments. Renens: PCL Presses Centrales SA, 2007. 82 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 04.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Івасик С.М., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.72/.73:614.2:004.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.35>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА МЕДИЧНУ ДОПОМОГУ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ: ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ ТЕЛЕМЕДИЦИНИ В УКРАЇНІ

Капітан О.І.

*доктор філософії в галузі права, доцент,
доцент кафедри права*

*Львівського національного університету ветеринарної медицини
та біотехнологій ім. С.З. Гжицького*

ORCID: 0000-0002-1788-7838

Дідух Х.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права*

*Львівського національного університету ветеринарної медицини
та біотехнологій ім. С.З. Гжицького,*

ORCID: 0000-0002-7284-2667

Капітан О.І., Дідух Х.В. Конституційно-правові засади реалізації права на медичну допомогу в умовах цифровізації: досвід впровадження телемедицини в Україні.

Досліджується правове регулювання застосування телемедичних технологій в Україні в контексті цифровізації національної системи охорони здоров'я та подолання бар'єрів у доступі до медичної допомоги. Аналізується сутність телемедицини як сучасного методу надання медичних послуг на відстані, аналізує її правову природу, нормативне підґрунтя та специфіку взаємодії між суб'єктами медичної діяльності. Необхідність дослідження зумовлена потребою переосмислення традиційних підходів до реалізації статті 49 Конституції України, оскільки цифровізація охорони здоров'я (Digital Health) змінює саму природу взаємодії між державою, лікарем та пацієнтом.

З'ясовано правову природу розвитку цифрових технологій та необхідністю адаптації законодавства до умов воєнного стану, коли дистанційне консультування стає критично важливим для збереження життя і здоров'я громадян. У статті розглянуто положення Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», підзаконні акти Міністерства охорони здоров'я, що регламентують порядок надання телемедичної допомоги, а також міжнародні стандарти та досвід країн ЄС у сфері eHealth.

У результаті дослідження встановлено, що попри наявну нормативну базу, правове регулювання телемедицини потребує деталізації в питаннях захисту персональних даних пацієнтів, ідентифікації лікарів та визначення юридичної відповідальності за помилки при дистанційному лікуванні. Особлива увага приділяється ризикам кібербезпеки та необхідності впровадження єдиних протоколів верифікації медичної інформації. Акцентовано увагу на тому, що телемедицина в Україні перестала бути допоміжним засобом і перетворилася на стратегічний інструмент забезпечення права на життя та здоров'я, особливо в умовах воєнного стану та обмеженої мобільності населення. Сформульовано авторське бачення «цифрового конституціоналізму» в медицині, де технології виступають не просто інструментом, а новою формою забезпечення прав людини.

Зроблено висновок, що телемедицина є стратегічним інструментом модернізації медичної галузі, який дозволяє оптимізувати ресурси системи охорони здоров'я та забезпечити інклюзивність медичних послуг. Подальша розробка чітких законодавчих механізмів ліцензування телемедичної діяльності та страхування професійної відповідальності лікарів сприятиме підвищенню якості медичної допомоги та зміцненню довіри пацієнтів до цифрових технологій.

Ключові слова: телемедицина, конституційне право, охорона здоров'я, правове регулювання, медичне право, захист персональних даних, цифровізація, медична допомога.

Kapitan O.I., Didukh Kh.V. Constitutional and legal foundations of the right to medical assistance in the context of digitalization: the experience of implementing telemedicine in Ukraine.

The article explores the legal regulation of telemedicine technologies in Ukraine within the framework of the digitalization of the national healthcare system and the efforts to overcome barriers in access to medical care. The study examines the essence of telemedicine as a modern method of providing remote medical services, analyzing its legal nature, regulatory framework, and the specificities of interaction between subjects of medical activity. The necessity of this research is driven by the need to rethink traditional approaches to the implementation of Article 49 of the Constitution of Ukraine, as healthcare digitalization (Digital Health) fundamentally alters the nature of interaction between the state, the physician, and the patient.

The study clarifies the legal nature of digital technology development and the necessity of adapting legislation to the conditions of martial law, where remote consultation becomes critically important for preserving the lives and health of citizens. The article reviews the provisions of the Law of Ukraine «Fundamentals of the Legislation of Ukraine on Healthcare,» bylaws of the Ministry of Health regulating the procedure for providing telemedicine assistance, as well as international standards and the experience of EU countries in the field of eHealth.

As a result of the research, it is established that despite the existing regulatory framework, the legal regulation of telemedicine requires further detail regarding personal data protection, physician identification, and the definition of legal liability for errors in remote treatment. Particular attention is paid to cybersecurity risks and the need to implement unified protocols for medical information verification. The author emphasizes that telemedicine in Ukraine has evolved from a supplementary tool into a strategic instrument for ensuring the right to life and health, especially under martial law and limited population mobility. The author formulates a vision of «digital constitutionalism» in medicine, where technologies serve not merely as tools but as a new form of human rights protection.

The study concludes that telemedicine is a strategic instrument for modernizing the healthcare sector, allowing for the optimization of system resources and ensuring the inclusivity of medical services. The further development of clear legislative mechanisms for licensing telemedicine activities and professional liability insurance for physicians will enhance the quality of medical care and strengthen patient trust in digital technologies.

Key words: telemedicine, constitutional law, healthcare, legal regulation, medical law, personal data protection, digitalization, medical assistance.

Постановка проблеми. Динамічний розвиток інформаційно комунікаційних технологій у ХХІ столітті докорінно трансформував традиційні підходи до надання медичної допомоги. В Україні впровадження телемедицини перейшло з розряду перспективних інновацій у площину гострої практичної необхідності. Це зумовлено не лише глобальними трендами цифровізації, а й специфічними викликами, з якими зіткнулася національна система охорони здоров'я: наслідками пандемії COVID-19 та повномасштабною збройною агресією.

Основна суперечність сьогодні полягає у розриві між стрімким технологічним прогресом (наявністю мобільних застосунків, платформ для відеоконсультацій, систем дистанційного моніторингу) та консервативним характером вітчизняного законодавства. Попри наявність базових нормативних актів, залишається невирішеним ряд критичних питань: Юридична невизначеність статусу телемедичної послуги – чи є дистанційна консультація повноцінним медичним актом з усіма відповідними правовими наслідками, чи лише допоміжною інформаційною послугою; захист прав пацієнтів та персональних даних в умовах постійних кіберзагроз механізми забезпечення лікарської таємниці при передачі даних через незахищені канали зв'язку є недосконалыми; розподіл відповідальності, оскільки відсутній чіткий алгоритм визначення вини у разі встановлення помилкового діагнозу або призначення некоректного лікування під час дистанційного сеансу, особливо коли технічні збої накладаються на людський фактор; відсутність єдиних стандартів протоколювання телемедичних втручань та механізмів їх фінансування (відшкодування) у межах програми медичних гарантій.

Таким чином, виникає нагальна потреба у комплексному правовому дослідженні, яке б дозволило не просто констатувати наявність технологій, а вибудувати надійний юридичний фундамент для їх безпечного та ефективного функціонування. Розв'язання цих проблем дозволить мінімізувати юридичні ризики для лікарів та гарантувати високу якість медичної допомоги для пацієнтів незалежно від їхнього місця перебування.

Стан опрацювання проблеми. Питання правового регулювання телемедицини та цифровізації охорони здоров'я перебувають у центрі уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Теоретичну базу для дослідження становлять праці фахівців у галузі медичного, цивільного та інформаційного права. Окремі аспекти правового забезпечення електронного здоров'я (eHealth) та телемедицини досліджували такі українські вчені, як: І.Я. Сенюта, яка приділяє значну увагу захисту прав пацієнтів та біоетичним питанням у цифрову епоху; В.М. Пашков, чий роботи присвячені господарсько-правовим аспектам діяльності медичних установ та правовому статусу електронних рецептів; СБ. Булеца, яка аналізує цивільно-правову відповідальність у сфері медицини, зокрема в умовах дистанційного надання послуг; М.М. Антонович, що досліджує відповідність українського медичного законодавства міжнародним стандартам.

Попри значну кількість публікацій, більшість із них стосується загальних питань медичного реформування. Проте за межами системного аналізу залишаються питання правової кваліфікації помилок, допущених через технічні збої штучного інтелекту в телемедицині, а також специфіка правового регулювання в умовах воєнного стану, коли доступ до традиційної допомоги обмежений.

Значна частина сучасних розвідок зосереджена на технічних аспектах телемедицини, тоді як юридична складова – зокрема механізми ліцензування виключно «цифрових» клінік та транскордонне надання медичних послуг (телемедицина між лікарями різних країн) – потребує додаткового опрацювання та деталізації.

Мета дослідження полягає у комплексному науковому аналізі чинного законодавства України, що регулює сферу телемедицини, виявлення правових прогалин та суперечностей у процесі впровадження дистанційних медичних технологій, а також розробка теоретично обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення нормативно-правової бази для мінімізації юридичних ризиків та підвищення ефективності надання медичної допомоги в умовах цифровізації суспільства.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні неможливо уявити без глобальної мережі «Інтернет», яка стала базовим майданчиком для комунікації, навчання та професійної діяльності. Кризові явища останніх років – пандемія COVID-19 та повномасштабна збройна агресія РФ проти України – стали каталізаторами цифрової трансформації медичної галузі. В умовах воєнного стану телемедицина перетворилася з допоміжного інструменту на стратегічно важливий елемент системи охорони здоров'я, забезпечуючи надання вчасної та фахової допомоги незалежно від фізичної відстані між лікарем та пацієнтом [1, с. 14].

Попри наявний суспільний попит на онлайн-консультування, державний сектор медицини потребує більш гнучкої адаптації та чіткої регуляції. Наразі лідерами у впровадженні інновацій виступають приватні заклади охорони здоров'я та фізичні особи-підприємці. Згідно з аналітичними даними проєкту USAID «Сталий розвиток національних систем охорони здоров'я» (LHSS), саме приватний сегмент демонструє значно вищу частку телемедицини послуг у загальному обсязі медичної допомоги порівняно з державними установами [1, с. 14].

Хоча стаття 49 Конституції України гарантує право кожного на охорону здоров'я, вона не деталізує форми реалізації цього права, що створює простір для впровадження дистанційних методів [4]. На глобальному рівні ВООЗ активно підтримує цифровізацію: Глобальна стратегія на 2020–2025 рр. розглядає телемедицину як критичний фактор у подоланні територіальних бар'єрів для діагностики, лікування та безперервної освіти медиків.

В українському правовому полі базовим актом є наказ МОЗ № 681 від 19.10.2015 р. Він визначає телемедицину як комплекс дій та технологій для дистанційного надання медичної допомоги шляхом обміну електронними повідомленнями. Цей документ також закладає організаційний фундамент: вимоги до кабінетів телемедицини, порядок надання послуг та форми звітності.

Ключові переваги впровадження телемедицини технологій: територіальна інклюзивність (доступ до вузьких спеціалістів із віддалених регіонів), економія часу та мінімізація ризиків інфікування у громадських місцях; можливість безперервного моніторингу стану пацієнта в динаміці; оптимізація ресурсів в умовах кадрового дефіциту, спричиненого міграцією медиків за кордон та їх мобілізацією для потреб фронту.

Таким чином, телемедицина стає ефективним механізмом підтримки національної стійкості, дозволяючи зберегти кадровий потенціал та забезпечити громадян якісною допомогою у складних безпекових умовах.

У науковій літературі під телемедициною найчастіше розуміють дистанційне надання медичної допомоги через використання комп'ютерних систем та засобів телекомунікації. Проте сучасна

інтерпретація цього терміна значно ширша: він охоплює інтеграцію новітніх інформаційних технологій у систему охорони здоров'я для обміну даними на локальному, регіональному та глобальному рівнях. Це дозволяє вирішувати не лише суто лікувальні завдання, а й питання медичної освіти, наукових досліджень та державного управління галуззю [6, с. 1].

Історія термінології демонструє поступову трансформацію підходів. Хоча поняття «телемедицина» було офіційно введено в науковий обіг у 1970-х роках (за різними версіями Р. Марком або Т. Бердом) і вперше з'явилося в базі MEDLINE у 1974 році, спроби дистанційної взаємодії фіксувалися набагато раніше. У 1950-х роках використовувалися такі терміни, як «телегнозія», «телепсихіатрія» або «діагностика за допомогою телебачення», що відображали тогочасні технологічні можливості [6, с.1, 2].

Важливою віхою у формуванні правового поля цифрової медицини стало прийняття Закону України № 3301-IX від 9 серпня 2023 року. Цей нормативний акт, що набув чинності у вересні 2023 року, запровадив системні зміни до «Основ законодавства України про охорону здоров'я» та профільних законів про реабілітацію та екстрену медичну допомогу [8, с. 2]. Головною метою реформи є створення комплексного механізму державної політики, спрямованої на підвищення якості та доступності медичних послуг через розширення цифрових можливостей системи.

Ключовим досягненням Закону стала уніфікація та осучаснення понятійного апарату, що дозволяє чітко розмежувати інструменти та методи дистанційної допомоги: телемедицина як складова eHealth: Тепер вона офіційно трактується як інтегрована частина електронної охорони здоров'я, що охоплює комплекс дистанційних дій для надання медичної та реабілітаційної допомоги. Саме поняття e-здоров'я (eHealth) отримало широке тлумачення як цифрова екосистема, що забезпечує взаємодію всіх суб'єктів галузі – від надання послуг і профілактики до наукової діяльності та освіти. Законодавець розрізняє *телемедичні засоби* (технічне та програмне забезпечення) та *телемедичні методи* (алгоритми та порядок дій), які у поєднанні забезпечують функціонування дистанційної допомоги. Сукупність цих елементів та суб'єктів їх використання формує телемедичну мережу [7, с. 90].

Співвідношення телемедицини та медичного права слід розглядати не як паралельне існування технології та закону, а як процес трансформації класичних медико-правових інститутів під впливом цифровізації. Телемедицина виступає особливим об'єктом регулювання медичного права, що змінює традиційну парадигму «лікар – пацієнт», додаючи до неї третю сторону – оператора телекомунікаційних послуг або розробника програмного забезпечення [1, с. 15].

Ключові точки перетину телемедицини та медичного права можна згрупувати за такими напрямками:

1. Суб'єктний склад та правосуб'єктність. Медичне право визначає суворі вимоги до суб'єктів надання допомоги (освіта, ліцензування). Телемедицина розширює коло цих суб'єктів, включаючи IT-фахівців, які забезпечують роботу платформ. Виникає правове питання: чи несе відповідальність провайдер зв'язку, якщо через технічний збій лікар не отримав критичні дані телеметрії вчасно? Медичне право має адаптувати норми відповідальності до цієї «тристоронньої» моделі.

2. Правовий статус електронної інформованої згоди. Класичне медичне право базується на письмовій згоді пацієнта (форма № 003-6/о). У телемедицині процедура отримання згоди трансформується в електронну форму (через ЕЦП, BankID або верифікацію номера телефону). Це потребує узгодження норм медичного права з законодавством про електронні довірчі послуги.

3. Лікарська таємниця та режим конфіденційності. Це сфера найтіснішого співвідношення. Телемедицина створює нові ризики для конфіденційності через зберігання даних у «хмарних» сервісах. Медичне право у поєднанні з правом інтелектуальної власності та захистом персональних даних має вибудувати режим «посиленої лікарської таємниці», де об'єктом захисту є не лише розмова, а й цифровий слід пацієнта.

4. Юридична кваліфікація телемедичного акту. Співвідношення проявляється у визначенні моменту виникнення прав та обов'язків. Чи вважається листування у месенджері «медичною послугою»? Медичне право наполягає на тому, що телемедицина – це лише форма надання допомоги, тому на неї поширюються всі стандарти якості, протоколи та етичні кодекси, що й на очний прийом [7, с. 91].

Телемедицина не виокремлюється в автономну галузь, а стає «цифровим серцем» сучасного медичного права. Вона вимагає перегляду інституту медичної відповідальності: переходу від принципу особистої провини лікаря до врахування технічних факторів (кіберризиків), що є революційним для вітчизняної юриспруденції.

Процес надання медичної та реабілітаційної допомоги із застосуванням телемедичних технологій базується на використанні розгалуженої програмно-апаратної та комунікаційної інфраструктури. Це цифрове середовище забезпечує повноцінну взаємодію між пацієнтом та медичним персоналом (або фахівцями з реабілітації), нівелюючи фізичну відстань як бар'єр для отримання допомоги [3, с. 11].

Згідно з чинним законодавством, основними аспектами функціонування цієї системи є: функціональне призначення: телемедицина впроваджується для оперативного доступу до медичних послуг, здійснення профілактичних заходів, встановлення діагнозів, а також безперервного моніторингу та контролю лікувального процесу; суб'єкти надання послуг: правом здійснювати телемедичну діяльність наділені виключно заклади охорони здоров'я та фізичні особи-підприємці (ФОП), які мають чинну ліцензію на медичну практику. Це підкреслює, що телемедицина є не окремим видом бізнесу, а формою реалізації професійної медичної діяльності; методологія та форми взаємодії: надання допомоги реалізується через телеконсультування (зокрема відеозв'язок), теледіагностику з клінічним обстеженням та телереабілітацію. Інформаційний обмін передбачає передачу персональних даних та медичних результатів у цифровій формі як безпосередньо пацієнту, так і між колегами-медиками (консиліуми); регуляторна роль держави: стандартизація методів телемедицини для екстреної, первинної, спеціалізованої та паліативної допомоги, а також загальний порядок надання таких послуг, визначаються та координуються Міністерством охорони здоров'я України [7, с. 92].

Особливий акцент законодавець робить на захисті інформаційного контуру. Телемедичні сесії мають проводитися з неухильним дотриманням режиму лікарської таємниці та конфіденційності. Правовий режим такої взаємодії регулюється комплексом законів: «Про інформацію», «Про захист персональних даних» та «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах». Окрім суто юридичних вимог, обов'язковим є дотримання норм медичної етики та деонтології, що прирівнює дистанційну комунікацію за рівнем відповідальності до очного прийому. Фундаментом для впровадження дистанційних медичних технологій є стаття 49 Конституції України, яка гарантує право кожного на охорону здоров'я та медичну допомогу. В межах виконання цього конституційного обов'язку держава розглядає телемедицину як стратегічний інструмент подолання географічних та інфраструктурних бар'єрів [4].

Дистанційний формат консультування та діагностики дозволяє забезпечити інклюзивність медичних послуг, особливо в ситуаціях, де чинник відстані та часу є критичним для збереження життя людини.

Функціонування телемедичних технологій нерозривно пов'язане з обробкою інформації про стан здоров'я, що згідно із законодавством належить до «чутливих» (спеціальних) категорій персональних даних. Поточний стан правового регулювання створює певну дихотомію: з одного боку, вимоги до конфіденційності захищають приватність пацієнта, з іншого – стають бюрократичним бар'єром для впровадження інновацій [3, с. 12].

Ключовою проблемою є вимога щодо обов'язкової письмової форми згоди на обробку даних про здоров'я. У цифровому середовищі це створює низку ускладнень: у телемедичних дослідженнях та дистанційному моніторингу важко заздалегідь визначити вичерпний перелік даних та конкретну мету їх обробки, що вимагає постійного оновлення згоди. Вимога вказувати повні паспортні дані та адресу проживання є анахронізмом, що обтяжує інформаційну взаємодію. Перспективним є перехід до використання альтернативних цифрових ідентифікаторів (відповідний законопроект перебуває на розгляді ВРУ). Обов'язок зазначити у згоді всіх операторів, яким доручено обробку, практично неможливо виконати через залучення великої кількості технічних суб'єктів та хмарних сервісів [3, с. 15].

Питання відповідальності за ненадання або неналежне надання медичної допомоги є одним із найскладніших аспектів медичного права. Юридична кваліфікація дій правопорушника залежить від наявності договірних відносин та характеру заподіяної шкоди [11].

На основі аналізу правозастосовної практики (зокрема, за матеріалами досліджень Я. Бабенко та позицій Верховного Суду, справа № 161/7881/20), можна виділити кілька типових сценаріїв:

Якщо медичні послуги надані в повному обсязі згідно з договором, а здоров'ю пацієнта не було завдано жодної шкоди, підстави для застосування цивільно-правових санкцій відсутні.

Суто договірною відповідальністю настає у випадках, коли медичний заклад порушив умови договору (недотримання строків, неповний обсяг послуг), проте це не призвело до каліцтва чи

іншого ушкодження здоров'я. Такі відносини регулюються главою 63 ЦК України та Законом України «Про захист прав споживачів».

Деліктна (позадовірні) відповідальність застосовується, якщо пацієнту завдано шкоди здоров'ю за відсутності укладеного договору. Правовою підставою у такому разі виступають статті 1166, 1167 та 1195 ЦК України.

Змішана відповідальність (кумуляція) - виникає, коли пацієнту з укладеним договором завдано шкоди здоров'ю. У цьому разі договірні відповідальність (за порушення умов надання послуг) поєднується з деліктною (за завдання шкоди). При цьому, якщо договором передбачено вищі стандарти відшкодування, ніж встановлені законом, застосовуються положення договору.

Відповідальність у разі смерті пацієнта - якщо неналежна допомога призвела до летальних наслідків, відповідальність завжди є деліктною, незалежно від наявності договору, а відшкодуванню підлягає шкода, пов'язана зі смертю потерпілого [11].

Для притягнення суб'єкта до деліктної відповідальності обов'язковим є встановлення наступного юридичного складу: протиправність поведінки (порушення медичних протоколів, стандартів або ігнорування обов'язків); наявність реальної шкоди (фізичне ушкодження, моральні страждання); причинно-наслідковий зв'язок (доведення того, що саме дії або бездіяльність медика призвели до конкретних негативних наслідків для здоров'я) [11].

У розрізі телемедичних послуг договірні відповідальність набуває особливого значення, оскільки цифрова взаємодія часто регулюється публічними офертами. Водночас складність доказування причинно-наслідкового зв'язку зростає через можливі технічні збої, що вимагає чіткої фіксації всіх етапів надання допомоги в системі eHealth для захисту як пацієнта, так і лікаря.

Аналіз сучасного стану нормативно-правового регулювання телемедицини в Україні дозволяє виділити низку суттєвих прогалин, які створюють правову невпевненість як для медичних працівників, так і для пацієнтів. Ключовою проблемою у сфері відповідальності лікаря є відсутність чіткої юридичної диференціації між технічною помилкою системи та професійною помилкою медика. Чинне законодавство не дає відповіді на питання, хто несе деліктну відповідальність у разі, якщо встановлення хибного діагнозу або затримка у наданні допомоги були спричинені збоєм програмного забезпечення, низькою якістю відеозв'язку або спотворенням даних при передачі через незахищені канали. Це створює ризик безпідставного звинувачення лікаря у професійній недбалості або, навпаки, дає можливість медичним закладам уникати відповідальності, посилаючись на форс-мажорні технічні обставини. Крім того, у законодавстві не визначено процесуальний статус «телемедичного висновку» як доказу у судових справах: чи є він рівноцінним запису в паперовій медичній карті, якщо пацієнт не був ідентифікований через офіційні державні сервіси (наприклад, КЕП або BankID), а отримав консультацію через звичайні месенджери [11].

У сфері захисту персональних даних пацієнта спостерігається критичний розрив між суворими вимогами Закону «Про захист персональних даних» та реальними технологічними процесами. Головною прогалиною є відсутність адаптованого механізму отримання «інформованої згоди» у цифровому форматі, яка б відповідала вимогам щодо спеціальних категорій даних про стан здоров'я [9].

Вимога виключно письмової форми згоди для обробки чутливих даних в умовах дистанційної допомоги є архаїчною та часто ігнорується на практиці, що ставить під загрозу легітимність усієї наданої допомоги. Також законодавчо не врегульовано питання «права на забуття» у системі eHealth та порядок транскордонної передачі медичних даних, що стає особливо актуальним при залученні іноземних консультантів. Відсутність чітких стандартів кібербезпеки для приватних телемедичних платформ призводить до того, що лікарська таємниця фактично нівелюється використанням незахищених хмарних сховищ, а механізм контролю за витоком такої інформації та процедура відшкодування моральної шкоди за порушення конфіденційності в мережі залишаються лише декларативними нормами без дієвого інструментарію реалізації.

Подальша еволюція телемедицини потребує переходу від фрагментарного регулювання до створення цілісної «цифрової медичної конституції», яка б гармонізувала інтереси технологічного прогресу та правової безпеки особи.

Необхідно на законодавчому рівні розмежувати відповідальність між медичним працівником та постачальником технологічних послуг (провайдером платформи). Доцільним є впровадження поняття «технічного делікту», що дозволить розмежовувати лікарську помилку та збій у системі

передачі даних. Крім того, перспективним напрямом є запровадження обов'язкового страхування професійної відповідальності лікарів, які надають телемедичні послуги, що стане додатковим гарантом захисту прав пацієнтів.

Ключовим кроком має стати легалізація цифрової інформованої згоди, яка за правовим статутом буде рівноцінною письмовій. Потрібно відмовитися від надмірної бюрократизації (вимоги паспортних даних та адрес) на користь ідентифікації через державні цифрові сервіси. Важливим напрямом є впровадження протоколів деідентифікації (знеособлення) даних, що дозволить використовувати медичну інформацію для наукових досліджень та розробки штучного інтелекту без порушення приватності.

Перспективним є розроблення та затвердження технічних регламентів для телемедичних платформ. Тільки сертифіковані системи, що відповідають державним стандартам захисту інформації (КсЗІ), повинні мати доступ до обміну медичними даними. Це мінімізує ризики витоку інформації та підвищить довіру населення до цифрових послуг.

Напрямом вдосконалення є розробка чітких тарифів на телемедичні послуги в межах Програми медичних гарантій НСЗУ, що стимулюватиме державні заклади до активного впровадження технологій. Також актуальною є гармонізація українського права з Регламентом ЄС про простір медичних даних (EHDS), що дозволить легалізувати транскордонні телеконсультації та визнання електронних рецептів за межами країни.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що телемедицина в Україні остаточно трансформувалася з експериментального напрямку в стратегічно важливий елемент національної системи охорони здоров'я, правова природа якого базується на поєднанні класичних принципів медичного права та новітніх технологічних стандартів. Як особлива форма надання медичних послуг, телемедицина змінює суб'єктний склад правовідносин, додаючи до них технологічного посередника, що вимагає переосмислення правового статусу лікаря та розширення його обов'язків у сфері цифрової компетенції. Головним викликом залишається наявність суттєвих правових ризиків, пов'язаних із невизначеністю меж відповідальності медичного працівника за шкоду, заподіяну під час дистанційного консультування, особливо у випадках, коли помилка обумовлена технічними збоями або недосконалістю засобів ідентифікації. Прогалини в законодавстві щодо забезпечення кібербезпеки та збереження лікарської таємниці в незахищених цифрових середовищах створюють підґрунтя для потенційних порушень прав пацієнтів. Перспективи розвитку галузі вбачаються у глибокій систематизації законодавства, переході до ризик-орієнтованої моделі захисту даних та впровадженні чітких стандартів якості телемедичних послуг, що будуть гармонізовані з європейським правовим простором. Лише шляхом розв'язання проблем договірної та деліктної відповідальності у поєднанні з технологічною модернізацією правових інструментів Україна зможе забезпечити сталий розвиток телемедицини як безпечного та ефективного механізму охорони здоров'я у післявоєнний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Богомолов Д.А. Телемедицина як елемент електронного врядування у сфері охорони здоров'я. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2023. № 65. С. 14–16. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2023.65.3>. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc65/3.pdf>.
2. Запровадження та розвиток телемедицини в Україні / Академія медичних наук України. 2024. URL: <https://amnu.gov.ua/zaprovadzhenya-ta-rozvytok-telemedycyny-v-ukrayini>.
3. Ілюшик О.М. Захист персональних даних у телемедицині. *Доктрина медичного права*. 2024. Т. 1. С. 11–16. URL: <https://library.dmed.org.ua/view.php?id=1840>.
4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>.
5. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2801-12>.
6. Основні поняття та визначення телемедицини: лекція 1 / Освітній портал ЖДТУ. URL: https://learn.ztu.edu.ua/pluginfile.php/320987/mod_resource/content/1/телемедицина%20лекція1.pdf.

7. Очеретяний А.В. Правове регулювання телемедичних послуг і забезпечення права на охорону здоров'я в умовах воєнного стану в Україні. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2025. Т. 2, № 17. С. 90–92. URL: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/15421>.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування телемедицини: Закон України від 09.08.2023 № 3301-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3301-20>.
9. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2297-17>.
10. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1023-12>.
11. У яких випадках медичний працівник несе відповідальність за завдану пацієнту шкоду? – огляд практичних ситуацій / Вища школа адвокатури НААУ. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/u-iaaix-vipadkax-medicinii-pracivnik-nese-vidpovidalnist-za-zavdanu-pacijentu-skodu-ogliad-prakticnix-situacii>.
12. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Капітан О.І., Дідух Х.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.1:338.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.36>

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО Е-УРЯДУВАННЯ МІСТ УКРАЇНИ У ВОЄННИЙ ТА ПОВОЄННИЙ ЧАС

Кірін Р.С.,
*доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0003-0089-4086*

Кірін Р.С. Правові засади євроінтеграційного розвитку законодавства про е-урядування міст України у воєнний та повоєнний час.

У статті досліджуються правові засади євроінтеграційного розвитку законодавства про е-урядування міст України у воєнний та повоєнний час. Зазначено, що ключовим фактором для е-урядування цифрового міста, яке орієнтоване на його мешканців, є зміцнення етичного виміру цифрового переходу. Аргументовано, що в процесі розвитку е-урядування виникає питання щодо механізмів досягнення балансу між стійкістю та е-технологіями, для забезпечення якого вирішальне значення для стійких розумних міст має організація цифрової інфраструктури. Згруповано міжнародні та європейські стандарти та ініціативи, спрямовані на розвиток зеленої та цифрової трансформації міст в країнах ЄС, які пропонується адаптувати для умов України.

Систематизовано нормативно-правові акти у сфері е-урядування міст України у воєнний період, що регулюють такі види цифрових відносин, як: розвиток е-урядування та цифровізація послуг, принципи державної політики цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації, розвиток цифрових компетентностей, цифровізація системи управління державними фінансами, цифровий розвиток інноваційної діяльності, цифрова гігієна дітей, цифровізації взаємодії органів влади із суб'єктами господарювання, цифровізація процесів та послуг у сфері праці та зайнятості населення, цифрова доступність. Визначено систему ключових цілей Міської програми для ЄС на 2026 р.

Аргументовано, що євроінтеграційний розвиток е-урядування міст України у воєнний та повоєнний час має спиратися на чотири стрижневі фактори, які в сукупності спроможні забезпечити бажаний результат: – правове регулювання; – економічні інструменти, – управлінські механізми; – цифрові інструменти та технології. Запропоновано провести кодифікацію цифрового законодавства України у формі Цифрового кодексу України, яка охопить чинні закони та окремі приписи національного законодавства, а також неімплементовані європейські цифрові акти. Узагальнено систему демократичних принципів та цифрових інструментів е-урядування за Концепцією розумного міста 3.0, що пропонується містам у воєнний та повоєнний час.

Ключові слова: е-урядування, євроінтеграційний розвиток, правові засади, законодавство, розумне місто, цифровізація, воєнний та повоєнний час.

Kirin R.S. Legal foundations of European integration development of legislation on e-governance of Ukrainian cities during wartime and post-war period.

The article examines the legal basis for the European integration of legislation on e-governance in Ukrainian cities during wartime and post-war periods. It is noted that a key factor for the e-governance of a digital city focused on its residents is strengthening the ethical dimension of the digital transition. It is argued that in the process of e-governance development, the question arises regarding the mechanisms for achieving a balance between sustainability and e-technologies, for which the organization of digital infrastructure is crucial for sustainable smart cities. International and European standards and initiatives aimed at developing green and digital transformation of cities in EU countries have been grouped together and proposed for adaptation to the conditions in Ukraine.

Regulatory and legal acts in the field of e-governance of Ukrainian cities during wartime have been systematized, regulating such types of digital relations as: the development of e-governance and the digitization of services, the principles of state policy on digital development, digital transformation and digitization, the development of digital competencies, the digitization of the public finance management system, digital development of innovative activities, digital hygiene for children, digitization of interaction between authorities and business entities, digitization of processes and services in the field of labor and employment, and digital accessibility. A system of key objectives for the EU Urban Program for 2026 has been defined.

It is argued that the European integration of e-governance in Ukrainian cities during wartime and post-war periods should be based on four key factors, which together can ensure the desired result: – legal regulation; – economic instruments; – management mechanisms; – digital tools and technologies. It is proposed to codify Ukraine's digital legislation in the form of the Digital Code of Ukraine, which will cover existing laws and individual provisions of national legislation, as well as unimplemented European digital acts. The system of democratic principles and digital e-governance tools has been generalized in accordance with the Smart City 3.0 Concept, which is proposed to cities during wartime and post-war periods.

Key words: e-governance, European integration development, legal framework, legislation, smart city, digitalization, wartime and post-war period.

Постановка проблеми. Швидка цифровізація суспільства відкрила безпрецедентні можливості, але також викрила вразливі місця, які загрожують демократії, приватності та соціальній згуртованості. Міста, як рівень влади, найближчий до громадян, мають унікальні можливості для вирішення цих проблем і відіграють вирішальну роль у забезпеченні захисту цифрових прав на місцевому рівні. Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (далі – УпА) [1] національна Стратегія реформування державного управління ґрунтується на спільних цінностях, а саме: дотриманні демократичних принципів, верховенстві права, належному урядуванні [2]. У ст. 3 УпА належне урядування визначається як один з основних принципів для посилення відносин між сторонами. Україна продовжуватиме політичні, соціально-економічні, законодавчі та інституційні реформи, необхідні для ефективної реалізації УпА.

До того ж належне урядування є одним з основних факторів конкурентоспроможності держави, розвитку її економіки та передумовою європейської інтеграції. Для забезпечення ефективної діяльності Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) щодо формування державної політики у різних сферах необхідно створити професійну, результативну, ефективну та підзвітну систему центральних органів виконавчої влади (далі – ОВВ) та органів місцевого самоврядування (далі – ОМС). В матеріалах робочої групи «Цифровізація» Національної ради з відновлення України від наслідків війни зазначалося, що Євроінтеграційний розвиток е-урядування на рівні міст України у 2024–2026 рр. базуватиметься на глибокій інтеграції з цифровими стандартами Європейського Союзу (далі – ЄС) та адаптації муніципального управління до викликів війни [3]. За таких умов дослідження євроінтеграційного розвитку законодавства про е-урядування міст України в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення є важливим та актуальним науково-практичним напрямом.

Ця наукова робота підготовлена у межах теми НДР «Комплексне наукове дослідження інвестиційно-інноваційної детермінанти сталого економічного розвитку України» на підставі договору № БФ/С22–2025 про виконання наукового дослідження, укладеного з Міністерством освіти і науки України, за рахунок бюджетних коштів, спрямованих на забезпечення проведення державними науковими установами наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок за результатами державної атестації.

Метою цієї роботи є аналіз джерел права, спрямованих на забезпечення євроінтеграційного розвитку е-урядування міст України у воєнний та повоєнний час.

Стан опрацювання проблематики. Міста мають важливе значення як для майбутнього України так і для всього ЄС. Саме в них зосереджені найгостріші проблеми, і саме в них можна створювати інкубатори передових рішень та поширювати їх на території всієї Європи. Тож, не випадково питання євроінтеграційного розвитку українських міст були й залишаються об'єктом уваги дослідників з різних галузей знань. Економіко-правові аспекти цього напрямку досліджувалися в роботах таких авторів, як А. Андрієнко, Л. Богун, І. Діордіця, Я. Журавель, Д. Задихайло,

В. Олюха, А. Піскуровська, В. Поліщук, О. Рибчинська, Р. Севастьянов, Я. Смольська, О. Тарасевич та інших.

Досліджуючи концепція розумного міста нового покоління, орієнтовану на людину, де цифрові технології служать інструментом для сталого розвитку, соціальної інклюзії та активної участі громадян в управлінні містом, в колективній публікації автори зазначили, що ключовими аспектами цифрової концепції управління містом або Smart City 3.0 (далі – SC) є [4, с. 181]: - інтелектуальні системи управління інфраструктурою; - цифрові платформи для управління дорожнім рухом і транспортом; - інтернет речей (Internet of Things, далі - IoT) і датчики для моніторингу навколишнього середовища; - платформи для залучення громадян і цифрового самоврядування; - штучний інтелект (далі – ШІ) для містобудування та управління ресурсами; - інноваційні рішення для цифрової безпеки; - система енергоменеджменту та сталий розвиток.

Ю. Романовська, узагальнивши виклики та досягнення європейських акцентів розвитку SC, відмітила, що на сьогодні Європейській простір представлений такими об'єднаннями розумних міст: - Європейська мережа Open and Agile Smart Cities (OASC); - ініціативи Європейської Комісії European Innovation Partnership on Smart Cities and Communities (EIP-SCC), Smart Cities Marketplace (далі - SCM) та CIVITAS Initiative; - Європейська мережа міст «Eurocities» [5].

Враховуючи сучасні світові тенденції у побудові розумних міст, автори іншої публікації сформулювали ключові напрями відбудови українських міст з огляду на геополітичну специфіку: безпека; інфраструктура; мобільність; здорове життя; інформація; екологія [6].

Успішне впровадження концепції SC на думку Г. Комарницької, залежить передусім від якості демократичних інститутів, справедливості розподілу владних повноважень та готовності ОБВ прислухатися до голосу громадськості. ОМС, які прагнуть розвивати розумні міста, повинні розглядати цифровізацію не як техніко-управлінське завдання, а як глибоку трансформацію суспільних відносин, яка вимагає політичної волі, активної громадської участі та критичної рефлексії щодо призначення та наслідків цифрових технологій для людського розвитку та демократії [7, с. 98].

Слід підтримати позицію В. Олюхи, який зазначив, що первинним актом, який має прийматись на місцевому рівні для практичної розбудови розумного міста має бути міський концептуальний проєкт реалізації SC. Він має враховувати нагальні проблеми розвитку міста, доцільні для реалізації проєкту цифрові технології, та джерела його фінансування. До затвердження концептуального проєкту реалізації концепції розумного міста SC має пройти обговорення з територіальною громадою міста, громадськими організаціями, бізнес середовищем [8, с. 343].

Відмічу також, що окремі питання євроінтеграційного розвитку е-урядування міст України, як то: періодизація розвитку законодавства про е-урядування [9]; правове забезпечення комплексної резильєнтності міст України. [10]; проблеми розвитку права е-демократії та е-урядування міст в Україні [11], були предметами дослідження у попередніх публікаціях. Водночас слід зазначити, що проблематика, пов'язана із правовим забезпеченням євроінтеграційного розвитку е-урядування українських міст, що перебувають під впливом збройної агресії, наразі має потенціал для подальших пошуків.

Вклад основного матеріалу. Термін «розумне місто» означає місто, яке використовує інформаційно-комунікаційні технології (далі - ІКТ) та дані, щоб зробити міські послуги більш ефективними та стійкими. Це включає не лише вдосконалення інфраструктури, але й якість життя мешканців за допомогою інтелектуальних застосувань у сферах трафіку, енергії, охорони здоров'я та адміністрації. Однак розвиток розумного міста - це лише перший крок на шляху до повністю мережевого та цифрового міського середовища. Наступним послідовним кроком є «Розумна міська громадськість», місто, в якому державний та приватний сектори безперешкодно працюють, щоб запропонувати громадянам ще більш розумне середовище життя [12].

Водночас, слід зазначити, що зміцнення етичного виміру цифрового переходу вбачається ключовим для цифрового міста, орієнтованого на його мешканців. Це передбачає, перш за все, запровадження комплексної системи захисту цифрових прав, подолання цифрового розриву та посилення використання е-технологій як інструменту для розширення можливостей окремих осіб та міських громад. Для вирішення даної проблеми необхідно працювати над інклюзивною, сталою та справедливою цифровою трансформацією, яка буде зосереджена на людях.

Ще у довоєнному 2021 р. у межах концепту SC у м. Бровари було заплановано розвиток у декількох сферах технології для керування містом, розвиток інфраструктури, підвищення якості

життя мешканців міста та їхнє активне залучення до ухвалення рішень, зокрема [13]: громадська безпека; IT-інфраструктура; екологія; транспорт; система е-документообігу; освіта; медицина. Реалізація концепції «SC Бровари-2025» мала зробити державні послуги не тільки простими та доступними для місцевих мешканців, а й створити сприятливі умови для бізнесу, інновацій та залучення інвестицій у місто. Проте збройна агресія завадила реалізації зазначених планів. З іншої сторони, слід враховувати, що залучення мешканців міської громади до активної участі у цифрових трансформаціях міста потребує відповідного переосмислення ними рівня власних цифрових компетентностей. Тож, цифрова інклюзія та цифрова особистість повинні бути в центрі як державної так і місцевої цифрової політики, якщо переслідується мета досягти сталого та справедливого цифрового переходу.

Саме в цей час планом заходів з реалізації Концепції розвитку цифрових компетентностей було передбачено запровадження правового регулювання з питань формування державної політики у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових компетентностей громадян з урахуванням досвіду країн ЄС [14].

В подальшому (2025 р.) програма «Прозорі міста» презентувала новий підхід до оцінювання роботи ОМС, зосереджений на готовності українських муніципалітетів до інтеграції з ЄС. Замість традиційного Рейтингу прозорості 100 найбільших міст запровадили Євроіндекс. Це система постійного моніторингу, що базується на європейських принципах демократичного врядування, рекомендаціях Ради Європи, Плані для Ukraine Facility та звітах Європейської Комісії в межах Пакета розширення ЄС. Одним із ключових блоків нового дослідження стало оцінювання рівня розвиненості екосистеми е-сервісів, які пропонують міськради. У межах пілотного етапу аналітики оцінили 11 муніципалітетів - 10 обласних центрів і Київ - за 40 критеріями, що охоплювали доступність цифрових сервісів, їх інтегрованість, людиноцентричність і відповідність європейським підходам [15].

Ще одним надзвичайно важливим напрямом євроінтеграційного розвитку законодавства про е-урядування міст України у воєнний та повоєнний час є екологічна складова міського середовища [16]. Оскільки кліматичні зміни великою мірою залежать від урбанізації, потрібна підтримка міст для прискорення їх цифрової та зеленої трансформації. Наприклад, європейські міста можуть значно вплинути на досягнення мети скорочення викидів на 55% до 2030 р., що означає на практиці чистіше повітря, безпечніший транспорт та зменшення шуму для громадян. Дійсно, міста відіграють ключову роль у досягненні цілей кліматичної нейтральності до 2050 р., які визначено у Європейській зеленій угоді (курсі) (European Green Deal, далі - EGD). Міста займають лише 4% території, але в них проживають 75% громадян ЄС. Більше того, міста споживають більше 65% світової енергії і на них припадає 70% глобальних вуглецевих викидів [17].

В той же час, українські міста лише декларують європейські стандарти. Дослідження Transparency International Ukraine (далі - TIU), показало, що муніципалітети мають середній рівень прозорості, часто виконуючи вимоги лише формально, не досягаючи базових європейських норм [18]. Загальні результати дослідження свідчать про середній рівень відкритості серед усіх проаналізованих муніципалітетів. За даними TIU, міські ради рідко забезпечують повний цикл прозорості, який включає: – зручну та логічну структуру вебсайтів з робочим пошуком; - прозору роботу з гуманітарною допомогою; – повний доступ громадян до засідань та документів. Серед позитивних моментів аналітики відзначили, що всі досліджувані міста публікують ключові документи: – рішення міської ради та виконавчого комітету; – розпорядження міського голови; – організовують трансляції сесій ради. Водночас, виявлено значні прогалини – жодне місто не оприлюднило в спеціальному розділі узагальненої структурованої статистики щодо рішень про компенсації за пошкоджені та знищені об'єкти нерухомого майна, що є критичним під час війни [19]. Хоча, за європейськими стандартами відкритість міста передбачає, перш за все, прозорість прийняття рішень, доступність інформації, участь громади, підзвітність та цифровізацію послуг [20]. Міста повинні бути лідерами у сфері цифрових прав, адже ОМС наразі більше не зможуть ігнорувати зміни, що відбулися, коли політичний контекст прискорив перехід до суспільства, яке стає все менш орієнтованим на цей сегмент прав міських мешканців.

Зокрема, Україна підписала перший у світі міжнародний договір у III-сфері Рамкову конвенцію Ради Європи про III, права людини, демократію та верховенство права [21]. Також провели воркшопи з HUDERIA (Human Rights, Democracy, and the Rule of Law Impact Assessment) – методології Ради Європи для оцінки впливу III на права людини, демократію та верховенство права.

Протягом 2026 р. буде завершено розробку відповідного закону – другого етапу імплементації Білої книги щодо нормативного регулювання ШІ, відповідно до затвердженої дорожньої карти [22].

І вже 15.01.2026 р. КМУ ухвалив постанову для запуску системи, яка показуватиме реальний стан справ у країні. Буде змінено підхід до управління державою: замість стосів паперових звітів – відкриті дані. Це дозволить владі швидко помічати проблеми та реагувати на них, а людям легко контролювати ефективність роботи ОВВ та ОМС. Цифровізація трансформується з послуг в смартфоні у якісно новий рівень управління державою. Нова система працюватиме як «цифровий дашборд» із двома інтерфейсами [23]:

1) для держслужбовців – система збиратиме та оброблятиме дані з різних реєстрів у реальному часі; це дозволить посадовцям бачити динаміку змін, планувати заходи на основі фактів, а не припущень, та оперативно реагувати на виклики, особливо в умовах воєнного стану;

2) для громадян – у майбутньому українці зможуть переглядати аналітику про стан справ у державі, інформація буде доступна на зрозумілих графіках та дашбордах; це дозволить кожному бачити реальні результати роботи влади та ефективність державних рішень.

При цьому цифровізація вже давно перестала бути прерогативою великих технологічних компаній. Сьогодні це основа безпеки, ефективності та стійкості будь-якої громади. Провідні міста світу інвестують у розумні технології та хмарні рішення, які допомагають швидко реагувати на виклики, оптимізувати ресурси та підвищувати довіру громадян. Попри війну, Україна не стоїть осторонь. Навпаки, наш досвід демонструє, що громади здатні впроваджувати цифрові інструменти навіть у найскладніших умовах: від систем оперативного оповіщення до сервісів державних послуг. Цифрові рішення дозволяють працювати швидше, точніше, прозоріше та реагувати на кризи ефективніше [24]. Але в процесі розвитку е-урядування виникає питання щодо механізмів досягнення балансу між стійкістю та технологіями. Вбачається, що організація цифрової інфраструктури для стійких розумних міст має вирішальне значення. Для цього стійкість та технології повинні працювати в ідеальній єдності. Цей баланс досягається шляхом оптимізації ресурсів для зменшення впливу на міське середовище за допомогою цифрових технологічних інструментів, які вже знайшли своє місце в інфраструктурі SC, а саме:

- цифрові енергетичні системи - оптимізація споживання та розподілу енергії, що дозволяє зменшити відходи та сприяти використанню відновлюваних джерел енергії;
- цифрові системи моніторингу довкілля - використання датчиків та аналіз даних для відстеження якості повітря та води, рівня шуму та інших екологічних факторів;
- цифрові транспортні системи – використання автоматизованих транспортних засобів, інтелектуальних системи управління дорожнім рухом та інфраструктури для заряджання електромобілів, що дозволяє зменшити затори та викиди;
- цифрові бази даних – використання технології блокчейну для підвищення прозорості в управлінні відходами, ланцюгах постачання та енергомережах;
- цифрова географічна інформаційна система - використання для допомоги містобудівникам в інтеграції зелених зон та пом'якшенні ефекту міського теплового острова.

Тож, для того, щоб мати реальний вплив на SC, всі вказані цифрові технології мають працювати разом. Зокрема, цифрові транспортні системи передбачають їх взаємодію з інструментами IoT, автоматизації, ШІ та ІКТ, що забезпечує швидкий аналіз даних для полегшення заторів на дорогах. Це, в свою чергу, зменшує викиди вуглецю та покращує якість життя мешканців, що відображають цифрові системи моніторингу довкілля.

Фахівці іспанської Школи архітектури і дизайну (IE School of Architecture & Design) зазначають, що світ рухається в напрямку урбанізації і до 2050 р. це може означати, що 68% населення світу буде проживати в містах. Щоб сприяти цим змінам, уряди розвивають більш чисті, безпечні та функціональні простори за допомогою інфраструктури розумних міст, які залежать від технологій нового покоління. До основних елементів інфраструктури розумного міста віднесені [25]: IoT – мережа фізичних пристроїв, транспортних засобів та приладів, оснащених інтелектуальними технологіями; ІКТ – технологічна мережа, яка забезпечує функціонування розумних міст; автоматизація – зменшує необхідність людської діяльності у виконанні щоденних завдань; ШІ – поряд з автоматизацією покращує роботу розумних міст, зменшуючи залежність від дрібних рішень, що приймаються людьми.

Робоча програма Місії «Кліматично нейтральні та розумні міста» (EU Mission: Climate-Neutral and Smart Cities) 2023-2025 рр. [26] передбачає значний вплив на реалізацію цілей EGD для досяг-

нення кліматичної нейтральності в Європі до 2050 р., а також інших НПА європейського законодавства та політичних ініціатив, як то: Порядку денного ООН – 2030 (UN Agenda 2030), Плану дій ЄС із нульових викидів (EU Zero Pollution Action Plan), Стратегії ЄС Fit for 55 strategy, Стратегії біорізноманіття до 2030 р. (EU Biodiversity Strategy for 2030), Стратегії ЄС з адаптації до кліматичних змін (EU Adaptation Strategy 2021), Промислової стратегії ЄС (EU Industrial Strategy 2021, Clean Industrial Deal 2025), Стратегії біоекономіки ЄС (EU Bioeconomy Strategy 2025) та ініціативи Нового європейського Баугаузу (New European Bauhaus). Заходи місії підтримають міста у здійсненні подвійної зеленої та цифрової трансформації.

В свою чергу національне цифрове законодавство, спрямоване на регулювання відносин е-урядування в містах України, мало кілька етапів у своєму розвитку [27], тож його новітній євроінтеграційний блок можна подати хронологічно у табличному вигляді (таблиця 1).

Таблиця 1

**Система нормативно-правових актів у сфері
е-урядування міст України у воєнний період (2017-2025 рр.)**

Нормативно-правовий акт	Вид цифрових відносин е-урядування
розпорядження КМУ від 20.09.2017 р. № 649-р	Концепція розвитку е-урядування в Україні
постанова КМУ від 30.01.2019 № 56	Засади реалізації ОБВ принципів державної політики цифрового розвитку
постанова КМУ від 03.03.2020 № 194.	Діяльність підрозділів з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації (Chief Digital Transformation Officer, CDTO)
постанова КМУ від 05.08.2020 р. № 695 (в редакції постанови КМУ від 13.08.2024 р. № 940)	Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 рр.
розпорядження КМУ від 28.10.2020 № 1353-р.	Стратегія цифрової трансформації соціальної сфери
розпорядження КМУ від 03.03.2021 № 167-р [14]	Концепція розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації :
розпорядження КМУ від 21.07.2021 № 831-р. [2]	Стратегія реформування державного управління України на 2022-2025 рр.
розпорядження КМУ від 17.11.2021 № 1467 (в редакції розпорядження КМУ від 13.05.2025 № 464-р)	Стратегія здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2030 р.
розпорядження КМУ від 14.10.2022 № 908-р	Концепція впровадження «розумних мереж» в Україні до 2035 р.
наказ Мінцифри від 08.08.2023 № 93	Форма відомостей про засоби е-ідентифікації в контексті схем е-ідентифікації для їх використання у сфері е-урядування
розпорядження КМУ від 29.09.2023 № 877-р	Додаткова угода № 2 до Угоди про фінансування заходу «Підтримка ЄС для е-урядування та цифрової економіки в Україні» (ENI/2019/042-007)
постанова КМУ від 01.12.2023 № 1317	Порядок використання функціональних можливостей Єдиного державного вебпорталу е-послуг
наказ Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 23.01.2024 № 65	Положення про Єдину цифрову інтегровану інформаційно-аналітичну систему управління процесом відбудови об'єктів нерухомого майна, будівництва та інфраструктури
постанова КМУ від 16.02.2024 р. № 175	Питання Єдиного державного веб-порталу цифрової освіти

розпорядженням КМУ від 02.08.2024 № 735-р	Питання цифрової трансформації (пріоритетні напрями та завдання (проекти) цифрової трансформації на 2024–2026 рр.)
розпорядження КМУ від 30.08.2024 № 821-р	Стратегія відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 р.
постанова КМУ від 03.09.2024 № 1039	Експериментальний проект щодо створення та впровадження цифрової інтегрованої інформаційно-аналітичної системи «Єдина платформа житлово-комунальних послуг»
постанова КМУ від 27.12.2024 № 1550	Національна транспортна стратегія України на період до 2030 р.
розпорядження КМУ від 31.12.2024 № 1351-р	Стратегія цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 р.
розпорядження КМУ від 02.05.2025 № 432-р	Концепція цифрової гігієни дітей дошкільного віку
постанова КМУ від 11.06.2025 № 689	Вимоги до випуску гаманців з цифровою ідентифікацією
постанова КМУ від 02.07.2025 № 779	Питання цифровізації послуг, що надаються ветеранам війни, постраждалим учасникам Революції Гідності, членам сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членам сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України
наказ Міністерства юстиції України від 04.08.2025 № 2122/5 (у редакції наказу від 04.12.2025 № 3364/5)	Алгоритм формування цифрового коду модельного статуту громадської організації
постанова КМУ від 10.10.2025 № 1304	Експериментальний проект щодо цифровізації взаємодії ОБВ із суб'єктами господарювання за допомогою інформаційно-комунікаційної системи «Пульс»
постанова КМУ від 24.10.2025 № 1400	Експериментальний проект щодо формування і використання е-посвідчень ідентифікаційних даних та е-посвідчень атрибутів за допомогою гаманця з цифровою ідентифікацією як функціональної можливості мобільного додатка Єдиного державного вебпорталу е-послуг (Дія)
постанова КМУ від 29.10.2025 № 1403	Експериментальний проект щодо оптимізації та цифровізації процесів та послуг у сфері праці та зайнятості населення
постанова Верховної Ради України від 04.11.2025 № 4666-IX	проект закону про внесення змін до деяких законів України щодо спрощення виконавчого провадження через цифровізацію
№ 14278 від 05.12.2025	проект закону про цифрову доступність в Україні

Важливим євроінтеграційним напрямом залишається також деталізація конкретних цифрових стандартів ЄС. Йдеться про регламент ЄС № 910/2014 (eIDAS – electronic IDentification, Authentication and trust Services) та директиву ЄС 2022/2555 (NIS2 – Network and Information Security Directive 2), які зараз імплементуються в українське цифрове законодавство для використання, в тому числі, й на рівні міст. Слід відмітити й масштабний проект ЄС з підтримки цифрової трансформації України DT4UA (Digital Transformation for Ukraine), що реалізується Єстонською академією е-управління (eGA) спільно з Міністерством цифрової трансформації України та масштабний план Ukraine Facility, де цифровізація громад є одним із ключових напрямів.

Повоєнний етап розвитку законодавства про е-урядування міст України, в аспекті євроінтеграційного процесу, має бути пов'язаний із зваженою імплементацією відповідних європейських стандартів. Зокрема, основні події SC в ЄС у 2025 р. включали конференцію Cities Mission Conference 2025 (Литва, м. Вільнюс, травень) та Smart City Expo World Congress (SCEWC, Іспанія, м. Барселона, листопад). Ці заходи підтримувалися SC Marketplace і були спрямовані на обмін досвідом між 112 містами-місіями та просування стійких міських рішень [28].

Світовий конгрес SCEWC 2025 об'єднав світових лідерів міст, політиків та експертів галузі з метою сформувати майбутнє міських інновацій. Під час заходу відбулися дискусії на теми цифрової трансформації, міської мобільності, енергоефективності та сталого розвитку, з особливим акцентом на кліматично нейтральних містах та розумних міських рішеннях. Серед тематичних напрямів кон-

гресу відмічу такі: – План когнітивного міста: перетворення міських даних на міську «розвідку» (urban intelligence, інтелектуальні міські системи, технології SC); – Привабливість міст для талантів у неспокійні часи; – Розумні та турботливі міста: на шляху до нової міської парадигми [29].

Євроміський цифровий форум 2025 р «Цифрові права в центрі уваги міст» (Франція, м. Бордо, 2025 Eurocities Digital Forum: Digital Rights at the Heart of Cities, далі - EDF) став концепцією, що гарантує захист прав людини (приватності, свободи слова, доступу до інформації) при впровадженні технологій SC. Вона передбачає, що цифрові інструменти служать мешканцям, а не обмежують їх, забезпечуючи рівні можливості та прозорість у цифровому вимірі. Основні принципи цифрових прав у містах мають включати [30]: захист персональних даних безпека при використанні міських Wi-Fi мереж, систем відеоспостереження та цифрових сервісів; цифрова інклюзія – рівний доступ для всіх мешканців до технологій, зменшення цифрового розриву; прозорість алгоритмів – розуміння того, як міські системи приймають рішення (наприклад, у транспорті або соціальних послугах); свобода вираження поглядів онлайн – забезпечення вільного спілкування без цензури.

Цей підхід є ключовим для створення сучасних міських просторів, де технології поважають основоположні свободи людини.

Закон про цифрові послуги (Digital Services Act, DSA) почав повною мірою застосовуватися в ЄС з лютого 2024 р. і має на меті допомогти протидіяти поширенню незаконного та шкідливого онлайн-контенту, включаючи дезінформацію [31]. Проте, слід враховувати, що DSA, незважаючи на свої благі наміри, може стимулювати надмірне видалення онлайн-контенту, включаючи правдивий, законний і нешкідливий контент, і може призвести до шкідливої цензури, що не було наміром його творців. В цьому аспекті учасники EDF зазначили наступне [32]:

Зменшення модерації контенту на цифрових платформах, незастосування європейських НПА та швидке поширення ШІ-технологій без належного контролю зробили цифрові права нагальним пріоритетом.

Дезінформація, мова ворожнечі в Інтернеті та ерозія демократичних норм більше не є абстрактними проблемами, а реальними загрозами, що впливають на громади по всій Європі.

ОМС відіграють важливу роль у зменшенні цих ризиків; інвестуючи в обробку даних з дотриманням конфіденційності, ініціативи з цифрової інклюзії та заходи протидії кіберзагрозам, міські райони можуть слугувати лабораторіями для розробки етичної та заснованої на правах людини цифрової політики.

Міста можуть не лише впроваджувати національні та європейські НПА, а й виступати активними захисниками спільної культури цифрових прав, забезпечуючи відповідність місцевої політики більш широким європейським зобов'язанням щодо гідності людини та демократичної стійкості.

Європейські муніципалітети перебувають на передовій цифрової трансформації та вірять в такі ініціативи, як Living-in.EU, Соціальні стовпи цифрових прав та Щит демократії ЄС (the Social Pillars of Digital Rights, and the EU Democracy Shield); посилення діалогу та комунікації між містами та європейськими інституціями має вирішальне значення для захисту демократичних цінностей та боротьби з популізмом.

Крім того, до актуальних питань, які все більше постають перед міською владою, також віднесено подолання ШІ-ризиків, проблем цифрового розриву та кібербезпеки. Ці групи цифрових прав населення міст наразі є найбільш вразливими, а відтак потребують відповідного правового захисту як на державному так і на місцевому рівнях. Тож, імплементація та практичне впровадження Європейської декларації цифрових прав (European Declaration on Digital Rights and Principles) [33] на місцевому рівні за прикладом досвіду міст країн ЄС, як то – ШІ-прозорість (Ейндговен), конфіденційність даних (Порту), цифрова солідарність (Бордо), Міжнародні дні цифрових прав (International Digital Rights Days), досвід Коаліції міст за цифрові права (Cities Coalition for Digital Rights, CC4DR) тощо, вимагає сильної місцевої політики. Остання передбачає, у тому числі, забезпечення в містах умов, за яких мешканці мали б базовий доступ до е-технологій, а ті, в свою чергу, служили демократичним цінностям, а не підривали їх.

Наприклад, використання цифрових технологій у міському управлінні та середовищі може мати підтримку в рамках програми субсидій «Цифрова Європа» (Digital Europe Programme 2021-2027, DIGITAL, DEP), яка сприяє використанню таких технологій через Європейські центри цифрових інновацій (European Digital Innovation Hubs, EDIHs) за наступними напрямками: високопродуктивні обчислення (суперкомп'ютери); хмара, дані та ШІ; кібербезпека; експертні цифрові навички; підтримка цифровізації бізнесу; нарощування потенціалу у сфері напівпровідників.

На міжнародному виставковому форумі URBIS 2025 (SC Meetup) були представлені цифрові інноваційні технології розвитку SC у різних секторах та рівнях влади. Ключовими питаннями сприйняття «Розумного міста 2030» не тільки з точки зору технологій, але й управління, планування та співпраці, були [34]: – розробка ефективних та стійких стратегій в умовах геополітичних змін; – роль принципу розумної спеціалізації в міській політиці; – розподіл відповідальності між містами, регіонами, національними урядами, науковими колами та приватним сектором; – модель «чотирикратної спіралі», в якій співпраця між державними органами, бізнесом, університетами та громадянами стає основою інновацій. Було висловлено думку, що SC слід розглядати не тільки як високотехнологічні інфраструктури, але й як стратегічно керовані, інклюзивні та стійкі екосистеми.

Для URBIS 2026 головними темами обрано: безпека та захищеність міст, стійкість; кліматична стійкість та циркулярні міста; енергетична та цифрова незалежність для стійких міст; соціальна та громадська стійкість; стійкість у мобільності. Спеціальна тема – «Європа 2028+» [35].

Стратегічною рамкою, що посилює роль міських територій у стимулюванні зростання, сталого розвитку та соціальної згуртованості, відповідно до пріоритетів ЄС на 2021–2027 та 2028–2034 рр. стала започаткована в грудні 2025 р. Програма ЄС для міст (EU Agenda for Cities). Вона зосереджується на кліматичній стійкості, житлі, мобільності та цифровій трансформації, надаючи містам кращий доступ до фінансування та інтегрованої політичної підтримки. Міста стикаються з численними одночасними викликами, які вимагають комплексних рішень. Саме в них реалізується більшість політик та законодавчих актів ЄС. Успіх більш конкурентоспроможної, доступної, інклюзивної, стійкої та згуртованої Європи, яка справедливо та амбітно проходить зелений та цифровий перехід, безпосередньо пов'язаний з успіхом забезпечення різноманітних потреб малих, середніх та великих міст по всій Європі. Програма стимулює міста не лише до вирішення внутрішніх проблем, а й до активної участі у формуванні загальноєвропейської політики, що робить їх ключовими гравцями у досягненні стратегічних цілей ЄС до 2030 р. Її ключові аспекти і цілі на 2026 р. [36] зведені в таблиці (таблиця 2).

Таблиця 2

Система ключових цілей Міської програми для ЄС (Urban Agenda for the EU) на 2026 р.

Ключова ціль	Зміст цілі
Стратегічне бачення міст	надання містам можливості для вирішення таких викликів, як декарбонізація та соціальна інклюзія
Доступ до інформації	веб-портал «Міста ЄС» як єдиний пункт доступу до інформації про фінансування, політику та ініціативи
Інструменти реалізації	фінансування на період 2021–2027 рр. та рамки на 2028–2034 рр., створення «довідкової служби для міст» у 2026 р., спеціальний ресурс для фінансування інноваційних проєктів
Базові, пріоритетні напрями розвитку	стала мобільність, енергоефективні будівлі, рішення для циркулярної економіки та рішення на основі природних ресурсів, зелений перехід, цифрова трансформація
Інклюзивність	посилення соціальної інклюзії, доступне житло та доступ до основних послуг, зокрема для молоді, інтеграція мігрантів, боротьба з бідністю в урбанізованих районах
Поліпшення регулювання	спрощення законодавства ЄС для ефективнішого вирішення міських проблем
Покращення фінансування, економічне зростання	забезпечення прямого доступу міст до європейських фондів та інструментів інвестування; підтримка місцевого малого бізнесу та створення нових робочих місць у високотехнологічних секторах
Обмін знаннями, тематичні партнерства	створення мереж між містами для впровадження інновацій та кращих практик, об'єднання міст, держав-членів та інституцій ЄС для роботи над конкретними викликами

Тож, очевидно, що євроінтеграційний розвиток е-урядування міст України у воєнний та повоєнний час має спиратися на чотири стрижневі фактори, які в сукупності спроможні забезпечити бажаний результат: 1) правове регулювання – не лише підзаконний блок та чинні закони про інформацію, доступ до публічної інформації, місцеве самоврядування в Україні, відкритість використання публічних коштів, особливості надання публічних (е-публічних) послуг, хмарні послуги, е-ідентифікацію та е-довірчі послуги, е-документи та е-документообіг, е-комунікації, звернення громадян, публічні консультації, цифровий контент та цифрові послуги, стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні, захист персональних даних та інші [37], зміст яких вже давно дає можливість сформулювати на їх основі Цифровий кодекс України, але й згадані вище акти європейського цифрового законодавства; 2) економічні інструменти - прозорі міські бюджети, е-закупівлі, інвестиційні паспорти міст, фінансова звітність комунальних підприємств тощо; 3) управлінські механізми - функціонування порталів відкритих даних (Open Data), використання SC-технологій, взаємодія з громадськістю (петиції, громадський бюджет); 4) цифрові інструменти та технології - комплексна система взаємодії влади, бізнесу та громадян через ІКТ (портали та платформи, інструменти е-ідентифікації, е-демократії тощо). Лише у такому симбіозі цифровізація урядування на рівні міст забезпечить прозорість, швидкість та доступність надання та отримання державних послуг, дасть можливість поєднати принципи законодавчого регулювання, прозорість бюджетів, діджиталізацію послуг SC та залучення міського населення до управління й прийняття рішень.

Крім того, як вірно зауважує К. Михайлова, в процесі післявоєнного відновлення міст України реалізація стратегій «розумних» міст є не просто пріоритетом, а об'єктивною реальністю існування країн і національних економік в умовах Четвертої промислової революції. Однак, світовий досвід успішної реалізації програм цифровізації міст свідчить, що поряд значними перевагами, міста стикаються із певними викликами, які впливають на ефективність «розумного» розвитку. Одним із таких викликів є створення всеосяжного і вільного доступу до цифрових мереж, рівень цифрових компетенцій, а також готовність сприйняти цифрові зміни мешканцями міст. Цифровізації міського розвитку, основною метою якої є поліпшення якості життя мешканців, повинна орієнтуватися не тільки на ресурси міста, особливості та пріоритети його розвитку, а визначатися, виходячи від того, наскільки мешканці міста готові до використання тих переваг, що надають такі програми [38, с. 148-149].

При цьому відзначаю, що Концепція SC-3.0 позиціонується як людиноцентрична модель розумного міста, де технології слугують інструментом для активного залучення мешканців до управління. На відміну від попередніх версій, вона фокусується на участі громадян (Citizen Co-creation) у прийнятті рішень, сталому розвитку та інтеграції цифрових рішень із зеленими технологіями для покращення якості життя. Повоєнний цифровий розвиток міст в Україні передбачає розширення впровадження сучасних технологій (IoT, хмарні обчислення, ГІС-системи) для покращення управління, інфраструктури та життя містян. Основні напрямки включають автоматизацію послуг, цифровізацію освіти, енергоефективність та розвиток екосистеми стартапів, що зменшує бюрократію та підвищує прозорість. Узагальнено система демократичних принципів та цифрових інструментів е-урядування за Концепцією SC-3.0, що пропонується містам у воєнний та повоєнний час представлена в таблиці (таблиця 3).

Таблиця 3

**Система демократичних принципів та цифрових інструментів
е-урядування за Концепцією SC-3.0**

Вид	Зміст
демократичні принципи	
Людиноцент-ричність	містяни стають не просто користувачами сервісів (як у 2.0), а співавторами міського простору
Е-демократія	містяни можуть обирати між online- та offline залучення до управління містом, прийняття рішень через цифрові опитування та петиції

Активна участь (Citizen Co-creation)	містяни самі обирають проекти, беруть участь у голосуваннях, хакатонах та формуванні локальних платформ
Співпраця стейкхолдерів	містяни створюють та/або беруть участь у створенні «живих» постійних онлайн-платформ для їх взаємодії з владою, бізнесом та між собою
Інтеграція та сталість	містяни беруть участь в об'єднанні цифрових інфраструктур (IoT, 5G і т. ін.) з екологічними ініціативами для підвищення стійкості міста
Інституційна гармонізація	реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в умовах воєнного стану і підготовки до набуття членства України в ЄС (постанова КМУ від 12.12.2025 р. № 1748), приведення муніципальних е-сервісів у відповідність до європейських вимог прозорості та підзвітності
Розумна спеціалізація	містяни беруть участь в розробці унікальної моделі для кожного міста на основі його особливостей, а не у сліпому копіюванні чужих рішень
Стійка мобільність	пріоритет надається мультимодальним транспортним системам, де громадський транспорт, мікромобільність (самокати, велосипеди) та сервіси спільного користування інтегровані в єдиний цифровий додаток (мобільність як послуга - Mobility-as-a-Service, MaaS)
Цифрова інклюзія та безпека	розвиток безбар'єрного доступу до онлайн-послуг для всіх верств населення та посилення кіберзахисту міських баз даних, муніципальних інформаційних ресурсів
Цифрова стійкість	забезпечення роботи міських сервісів та зв'язку в умовах перебоїв з енергопостачанням
Прозорість відбудови	використання цифрових платформ для моніторингу відновлення зруйнованої інфраструктури; повоєнна відбудова міст базується на концепції Smart Region, де цифровізація є інструментом прозорого моніторингу витрат на реконструкцію
Доступність послуг	розширення мережі цифрових центрів надання послуг навіть у прифронтових зонах, що є ключовим для інклюзивного доступу громадян до держави
Цифровізація послуг, SC 3.0	містяни беруть участь в перетворенні технологій з цілі на засіб, де самі формують потреби міста; розвиток міських застосунків («Київ Цифровий», «єДніпро», «MISTO», «Open Kharkiv» та ін.), онлайн-оплата тощо
цифрові інструменти	
ШІ-управління	ШІ використовується для прогнозування заторів, оптимізації роботи комунальних служб та автоматизації муніципальних послуг
Інтернет речей (IoT)	мережі сенсорів контролюють якість повітря, рівень шуму, наповненість сміттєвих баків та стан критичної інфраструктури в режимі реального часу
Цифрові двійники (Digital Twins)	створення віртуальних копій міст дозволяє моделювати наслідки містобудівних рішень, змін клімату або надзвичайних ситуацій перед їх реальним втіленням
Smart-управління	впровадження геоінформаційних систем (ГІС) для моніторингу міської інфраструктури, цифрова партисипація (залучення громадян через застосунки)
Хмарні рішення	через воєнні ризики міста активно переходять на хмарні технології, що гарантує збереження даних та безперебійність роботи міських реєстрів
Цифрова освіта	модернізація закладів освіти, створення єдиного цифрового середовища, використання е-інструментів для оцінювання
Інфраструктура та транспорт	смарт-паркування, інтелектуальні транспортні системи, розумне вуличне освітлення
Інтеграція в Єдиний цифровий ринок ЄС (Digital Single Market, DSM)	розвиток інфраструктури eID відповідно до регламенту eIDAS, що дозволить українським цифровим підписам та ідентифікаторам бути визнаними в країнах ЄС, спрощуючи взаємодію для біженців та бізнесу

Висновки. Розгляд правових засад євроінтеграційного розвитку законодавства про е-урядування міст України у воєнний та повоєнний час аспектів дозволив дійти наступних підсумків.

Зазначено, що ключовим фактором для е-урядування цифрового міста, яке орієнтоване на його мешканців, є зміцнення етичного виміру цифрового переходу шляхом: запровадження комплек-

сної системи захисту цифрових прав, подолання цифрового розриву та посилення використання е-технологій як інструменту для розширення можливостей окремих осіб та міських громад; забезпечення інклюзивної, сталої та справедливої цифрової трансформації, яка буде зосереджена на людях.

Аргументовано, що в процесі розвитку е-урядування виникає питання щодо механізмів досягнення балансу між стійкістю та е-технологіями, для забезпечення якого вирішальне значення для стійких розумних міст має організація цифрової інфраструктури. Для цього питання міської резильєнтності та цифрових технологій повинні вирішуватися в максимальній єдності їх впровадження та експлуатації шляхом оптимізації ресурсів для зменшення впливу на міське середовище за допомогою інструментів, які вже знайшли своє місце в таких інфраструктурних цифрових складових SC як: енергетичні системи; системи моніторингу довкілля; транспортні системи; бази даних; географічна інформаційна система.

Згруповано міжнародні та європейські стандарти та ініціативи, спрямовані на розвиток зеленої та цифрової трансформації міст в країнах ЄС, які пропонується адаптувати для умов України: місія «Кліматично нейтральні та розумні міста», Порядок денний ООН, План дій ЄС із нульових викидів, Стратегія ЄС «Готовність до скорочення викидів парникових газів щонайменше на 55% до 2030 р.», Стратегія біорізноманіття до 2030 р., Стратегії ЄС з адаптації до кліматичних змін, Промислова стратегія ЄС, Стратегія біоекономіки ЄС, ініціативи «Новий європейський Баугауз», «Життя в ЄС», «Соціальні стовпи цифрових прав та Щит демократії ЄС», «Партнерство з інновацій у сфері розумних міст і громад», «Місто-держава (міська громада)», «Ринок розумних міст», «Розумна міська громадськість», Європейська декларація цифрових прав, регламент про е-ідентифікація, автентифікація та довірчі послуги, директива про безпеку мереж та інформаційних систем, закон про цифрові послуги, Конференція міської місії, Світовий конгрес розумних міст, форуми «Цифрові права в центрі уваги міст», «Зустріч розумних міст», Міжнародні дні цифрових прав, Коаліція міст за цифрові права, програма субсидій «Цифрова Європа», програма ЄС для міст, Європейські центри цифрових інновацій, Європейська мережа міст.

Систематизовано нормативно-правові акти у сфері е-урядування міст України у воєнний період, що регулюють наступні види цифрових відносин: розвиток е-урядування, принципи державної політики цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації, регіональний розвиток, цифрова трансформація соціальної сфери, транспортна стратегія, розвиток цифрових компетентностей, реформування державного управління, цифровізація системи управління державними фінансами, впровадження «розумних мереж», засоби е-ідентифікації, підтримка ЄС для е-урядування та цифрової економіки в Україні», Єдиний веб-портал е-послуг, Єдина цифрова система управління процесом відбудови, Єдиний веб-портал цифрової освіти, завдання (проекти) цифрової трансформації, цифрова трансформація малого і середнього підприємництва, Єдина платформа житлово-комунальних послуг, цифровий розвиток інноваційної діяльності, цифрова гігієна дітей дошкільного віку, випуск гаманців з цифровою ідентифікацією, цифровізація послуг, цифровий код статуту громадської організації, цифровізації взаємодії органів влади із суб'єктами господарювання, використання е-посвідчень, цифровізація процесів та послуг у сфері праці та зайнятості населення, цифрова доступність.

Визначено систему ключових цілей Міської програми для ЄС на 2026 р.: стратегічне бачення міст, доступ до інформації, інструменти реалізації фінансування міст, базові, пріоритетні напрями розвитку міст, міська інклюзивність, поліпшення регулювання міських відносин, покращення фінансування міських реформ, економічне зростання міст, обмін знаннями, міські тематичні партнерства.

Аргументовано, що євроінтеграційний розвиток е-урядування міст України у воєнний та повоєнний час має спиратися на чотири стрижневі фактори, які в сукупності спроможні забезпечити бажаний результат: правове регулювання; економічні інструменти, управлінські механізми; цифрові інструменти та технології. Лише у такому симбіозі цифровізація урядування на рівні міст забезпечить прозорість, швидкість та доступність надання та отримання державних послуг, дасть можливість поєднати принципи законодавчого регулювання, прозорість бюджетів, діджиталізацію послуг SC та залучення міського населення до управління й прийняття рішень.

Запропоновано провести кодифікацію цифрового законодавства України у формі Цифрового кодексу України, яка охопить чинні закони та окремі приписи законодавства про інформацію, доступ до публічної інформації, місцеве самоврядування в Україні, відкритість використання публічних

коштів, особливості надання публічних (е-публічних) послуг, хмарні послуги, е-ідентифікацію та е-довірчі послуги, е-документи та е-документообіг, е-комунікації, звернення громадян, публічні консультації, цифровий контент та цифрові послуги, стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні, захист персональних даних, а також неімplementовані європейські цифрові акти.

Узагальнено систему демократичних принципів та цифрових інструментів е-урядування за Концепцією SC-3.0, що пропонується містам у воєнний та повоєнний час: а) демократичні принципи – людиноцентричність, е-демократія, активна участь, співпраця стейкхолдерів, інтеграція та сталість, інституційна гармонізація, розумна спеціалізація, стійка мобільність, цифрова інклюзія та безпека, цифрова стійкість, прозорість відбудови, доступність послуг, цифровізація послуг; б) цифрові інструменти – ШІ-управління, інтернет речей, цифрові двійники, smart-управління, хмарні рішення, цифрова освіта, інфраструктура та транспорт, інтеграція в Єдиний цифровий ринок ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Міжнародний документ від 27.06.2014 р. (ратифіковано із заявою законом № 1678-VII від 16.09.2014). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
2. Деякі питання реформування державного управління України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 р. № 831-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-%D1%80#Text>.
3. The National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War. Draft Ukraine Recovery Plan Materials of the «Digitalization» working group. (07.2022). URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/eng/digitization-eng.pdf>.
4. Gramchuk M., Nikitenko V., Voronkova V. (2024). Smart City 3.0 digital management concept in the context of sustainable green development goals. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2024. № 10(4), pp. 178-185. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2024-10-4-178-185>.
5. Романовська Ю.А. Європейські акценти розвитку Smart City: виклики та досягнення. *European scientific journal of Economic and Financial innovation*. 2025. №1(15). DOI: <http://doi.org/10.32750/2025-0109>.
6. Захарова О.В., Козирев Д.М. Концепція розумного міста як альтернативний підхід до відновлення міської інфраструктури України в повоєнний період. 2022. *Збірник наукових праць ЧДТУ. Серія: Економічні науки*. Вип. 67. С. 5-14. DOI: <https://doi.org/10.24025/2306-4420.67.2022.278792>.
7. Комарницька Г. Smart City у системі відкритих даних та електронного урядування. *Аспекти публічного управління*. 2025. № 13(3), С. 92-99. DOI: <https://doi.org/10.15421/152535>.
8. Олюха В.Г. Правові основи реалізації концепції «Smart City» в Україні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 6. С. 339-344. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.55>.
9. Кірін Р.С. Періодизація розвитку законодавства про е-урядування. *Juris Europensis Scientia*. 2025. № 3. С. 18-24. DOI: <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.4>.
10. Кірін Р.С. Правове забезпечення комплексної резильєнтності міст України. *Український політико-правовий дискурс*, 2025, № 13. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16657770>.
11. Кірін Р.С. Проблеми розвитку права електронної демократії та електронного урядування міст в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025, № 6, ч. 1, С. 161-190. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.24>.
12. Konrad Wolfenstein. Розвиток міст: Розвиток розумних міст на Smart City Public - поїздка до міського метаверса - будівельних блоків та технологій. *Xpert.digital*. URL: <https://xpert.digital/uk>.
13. Цифрова трансформація Броварів: затверджено концепцію Smart City до 2025 року. *Міністерство цифрової трансформації України*. <https://thedigital.gov.ua/news/technologies/tsifrova-transformatsiya-brovaryiv-zatverdzheno-kontseptsiyu-smart-city-do-2025-roku>.
14. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 167-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text>.

15. Цифровізація за стандартами ЄС: Київ посів перше місце у рейтингу електронних послуг. *Економічні новини*. (22.12.2025). URL: https://enovosty.com/uk/news-ukr/news_kiev-ukr/full/cifrovizaciya-za-standartami-yes-kiiv-posiv-pershe-misce-u-rejtingu-elektronnix-poslug.
16. Кірін Р.С. Право безпеки на постконфліктних територіях: сучасний стан, проблеми, сталий розвиток: монографія. *НАН України. Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»*. Київ, Дніпро: Журфонд, 2022. 408 с. DOI: https://doi.org/10.35668/iepd_kirin_postconflictmono_2022.
17. Місія ЄС: Кліматично нейтральні та розумні міста. *Офіс «Горизонт Європа» в Україні*. URL: <https://horizon-europe.org.ua/uk/structure/missions/climate-neutral-and-smart-cities>.
18. Муніципалітети України не дотягують до європейських стандартів відкритості - дослідження. (25.11.2025). URL: <https://zemliak.com/news/pobut/10009-municipaliteti-ukrajini-ne-dotyaguyut-do-yevropeyskih-standartiv-vidkритosti-doslidzhennya>.
19. Тест на відкритість: чи відповідають українські міста європейським стандартам? *Transparency International Ukraine*. (20.11.2025). URL: <https://transparentcities.in.ua/news/test-na-vidkритist-chy-vidpovidaiut-ukrainski-mista-yevropeiskym-standartam>.
20. Кірін Р.С. Сучасні стратегічні засади реалізації механізму забезпечення відкритості міста. *Держава та регіони. Серія Право*. 2024. № 1, С. 12-20. DOI: <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2024.1.2>.
21. Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law. Vilnius, 5.IX.2024. *Council of Europe Treaty Series* – No. 225. URL: <https://rm.coe.int/1680afae3c>.
22. Данило Цьвок. Україна йде на прорив: ми виходимо у лідери щодо впровадження ШІ у держсервіси. *LIGA.net*. (31.12.2025). URL: <https://www.liga.net/ua/amp/economics/opinion/vidnatsionalnoi-llm-do-diaai-ukraina-planuie-do-2030-roku-viyty-u-top-3-svitovykh-lideriv-shi>.
23. Прозора держава: Уряд підтримав створення «цифрового дашборда» країни. *Міністерство цифрової трансформації України*. (15.01.2026). URL: <https://thedigital.gov.ua/news/postanovu-uriadu/prozora-derzava-uriad-pidtrymav-stvorennia-tyfrovoho-dashborda-krayiny>.
24. Цифрова Україна: як виклики стимулюють інновації. *MISTO*. (29.07.2025). URL: <https://mistodigital.com/uk/tyfrovizatsiya-gromad>.
25. Smart city infrastructure: The intersection of technology and design. *Uncover-Ie*. (22.07.2025). URL: https://www.ie.edu/uncover-ie/smart-city-infrastructure-ie-architecture-and-design/?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_campaign.
26. EU Mission: Climate-Neutral and Smart Cities. *European Commission*. URL: <https://research-and-innovation.ec.europa.eu/funding>.
27. Кірін Р.С. Актуальні проблеми урбаністичного права: відкритість, цифровізація, резильєнтність : монографія / *НАН України. Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»*. Київ, Дніпро: Журфонд., 2026. 610 с. DOI: <https://doi.org/10.35668/978-617-14-0514-1>.
28. Smart cities marketplace newsletter. *Directorate-General for Energy (European Commission)*. (31.03.2025). URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/8e34e910-110b-11f0-b1a3-01aa75ed71a1/language-en>.
29. Smart City Expo World Congress 2025. URL: <https://smart-cities-marketplace.ec.europa.eu/news-and-events/events/smart-city-expo-world-congress-2025>.
30. Eurocities Digital Forum places digital rights at the heart of cities. Eurocities. (02.04.2025). URL: <https://eurocities.eu/latest/eurocities-digital-forum-places-digital-rights-at-the-heart-of-cities>.
31. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market for Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act). 27.10.2022. *Official Journal of the European Union*. L 277/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng>.
32. Eurocities Digital Forum places digital rights at the heart of cities. *Eurocities*. (02.04.2025). URL: <https://eurocities.eu/latest/eurocities-digital-forum-places-digital-rights-at-the-heart-of-cities>.
33. European Declaration on Digital Rights and Principles. European Commission. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/european-declaration-digital-rights-and-principles>.

34. URBIS 2025: The Smart Cities Meetup. URL: <https://www.eiturbanmobility.eu/events/urbis-2025-the-smart-cities-meetup>.
35. URBIS. 2–4.06.2026. The Smart Cities Meetup. URL: <https://www.bvv.cz/en/urbis>.
36. An EU Agenda for Cities: Driving Growth and Prosperity. EU Agenda for Cities 2025. (03.12.2025). URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/communication/2025-cities-agenda/2025-cities-agenda-communication.pdf.
37. Устименко В.А., Тарасевич О.В., Кірін Р.С., Панкова Л.І. Економіко-правове забезпечення відкритості міст України. *Економіка України*. 2025. № 2. С. 28-46. DOI: <https://doi.org/10.15407/econo-myukr.2025.02.028>.
38. Михайлова К.В. Пріоритетні напрями цифровізації міст України: методичний підхід. *Сталий розвиток економіки*. 2023. № 2 (47), С. 146-149. DOI: <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2023-47-21>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 03.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Кірін Р.С., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.565(4+477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.37>

КОНСТИТУЦІЙНІ СУДИ АВСТРІЇ ТА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ЯК ПЕРШІ ІНСТИТУЦІЙНІ ЗРАЗКИ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮСТИЦІЇ В ЄВРОПІ

Логойко О.О.

*Аспірантка кафедри конституційного права
Національного юридичного університету*

імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0000-0003-1857-2114

Логойко О.О. Конституційні суди Австрії та Чехословаччини як перші інституційні зразки конституційної юстиції в Європі.

Стаття присвячена комплексному дослідженню витоків і становлення європейської моделі конституційної юстиції, яка сформувалася на початку ХХ століття в умовах глибоких політичних і правових трансформацій після Першої світової війни. Основна увага зосереджена на аналізі інституційного оформлення конституційного контролю на прикладі Конституційного Суду Австрії, створеного у 1920 році, та Конституційного Суду Чехословаччини, заснованого у 1921 році, як перших у Європі спеціалізованих органів конституційної юрисдикції. Показано, що їх поява стала відповіддю на потребу забезпечення верховенства конституції, стабільності правопорядку та обмеження законодавчої влади в демократичних державах нового типу.

У статті розкрито історичні, політико-правові та теоретичні засади кельзенівської концепції «негативного законодавця», яка обґрунтовувала можливість і необхідність існування окремого судового органу, уповноваженого вилучати з правової системи неконституційні нормативні акти без втручання у сферу позитивного нормотворення. Обґрунтовано, що саме ця концепція заклала фундамент централізованого нормоконтролю, який принципово відрізняється від децентралізованої американської моделі та визначив специфіку європейського конституціоналізму впродовж ХХ століття. Показано еволюцію теоретичних підходів до розуміння ролі конституційного суду як гаранта конституційної стабільності та балансу влад.

Проаналізовано інституційні особливості австрійської та чехословацької моделей конституційної юстиції, зокрема порядок формування судів, їхню юрисдикцію, суб'єктів звернення, правові наслідки рішень та місце в системі органів державної влади. Окрему увагу приділено оцінці ефективності цих моделей у міжвоєнний період, а також їхньому впливу на формування загальноєвропейської доктрини конституційного контролю, яка згодом була запозичена та адаптована в багатьох країнах континентальної Європи.

Значний акцент зроблено на питанні рецепції ранніх європейських моделей конституційної юстиції в Україні. Досліджено процес формування та еволюції Конституційного Суду України, простежено ідейний та інституційний зв'язок із кельзенівською моделлю, а також проаналізовано запровадження інституту конституційної скарги як інструменту посилення правозахисної функції конституційного контролю. Показано, що розширення доступу особи до конституційної юстиції є логічним етапом розвитку європейської моделі в сучасних умовах.

Ключові слова: конституційна юстиція; конституційний контроль; конституційні цінності; негативний законодавець; Ганс Кельзен; Австрія; Чехословаччина; Конституційний Суд України; конституційна скарга; права людини.

Lohoiko O.O. The Constitutional Courts of Austria and Czechoslovakia as the first institutional model of constitutional justice in Europe.

The article is devoted to a comprehensive study of the origins and formation of the European model of constitutional justice, which emerged in the early twentieth century amid profound political and legal transformations following the First World War. The main focus is placed on the analysis of the

institutional design of constitutional review through the example of the Constitutional Court of Austria, established in 1920, and the Constitutional Court of Czechoslovakia, founded in 1921, as the first specialized bodies of constitutional jurisdiction in Europe. It is demonstrated that their establishment was a response to the need to ensure the supremacy of the constitution, the stability of the legal order, and the limitation of legislative power in democratic states of a new type.

The article examines the historical, political-legal, and theoretical foundations of Hans Kelsen's concept of the "negative legislator," which substantiated the possibility and necessity of a separate judicial body empowered to remove unconstitutional normative acts from the legal system without interfering in the sphere of positive lawmaking. It is argued that this concept laid the foundation for centralized constitutional review, which fundamentally differs from the decentralized American model and determined the distinctive features of European constitutionalism throughout the twentieth century. The evolution of theoretical approaches to understanding the role of the constitutional court as a guarantor of constitutional stability and the balance of powers is also explored.

The institutional characteristics of the Austrian and Czechoslovak models of constitutional justice are analyzed, including the procedures for forming the courts, their jurisdiction, the range of entitled applicants, the legal consequences of their decisions, and their place within the system of state authorities. Particular attention is paid to assessing the effectiveness of these models during the interwar period, as well as their influence on the development of the general European doctrine of constitutional review, which was later borrowed and adapted by many countries of continental Europe.

Special emphasis is placed on the reception of early European models of constitutional justice in Ukraine. The article explores the process of formation and evolution of the Constitutional Court of Ukraine, traces its ideological and institutional links with the Kelsenian model, and analyzes the introduction of the constitutional complaint as an instrument for strengthening the human-rights function of constitutional review. It is shown that expanding individual access to constitutional justice represents a logical stage in the development of the European model under contemporary conditions.

Key words: constitutional justice; constitutional review; constitutional values; negative legislator; Hans Kelsen; Austrian Constitutional Court; Czechoslovak Constitutional Court; Constitutional Court of Ukraine; constitutional complaint; human rights.

Постановка проблеми. Становлення конституційної юстиції у Європі на початку ХХ століття пов'язане передусім із появою перших спеціалізованих органів контролю за конституційністю нормативно-правових актів – Конституційного Суду Австрії (1920) та Конституційного Суду Чехословаччини (1921). Їхнє створення ознаменувало перехід від традиційних адміністративно-судових механізмів до централізованої моделі конституційного контролю, заснованої на принципах правової ієрархії, нормативного верховенства конституції та інституційного розмежування між законодавчою й судовою владою. Саме австрійська модель, сформульована Гансом Кельзенем, уперше інституціоналізувала концепцію «негативного законодавця», забезпечивши можливість вилучення з правопорядку неконституційних законів у спеціальній судовій процедурі. Це стало визначальним інструментом утвердження конституційного верховенства у країнах Центральної Європи.

Проблема полягає у тому, що сучасне функціонування конституційної юстиції України історично ґрунтується на рецепції саме цієї «кельзенівської» моделі, однак механізми її практичного застосування суттєво модифіковані відповідно до українських правових реалій – зокрема через запровадження інституту конституційної скарги, зміну порядку формування Конституційного Суду та розширення його юрисдикції. Тому аналіз витоків європейської моделі конституційного контролю, її інституційних характеристик у Австрії та Чехословаччині, а також визначення того, яким чином ці елементи були адаптовані в Україні, є ключовим для розуміння специфіки національної моделі конституційної юстиції. Це важливо для України, оскільки напряму пов'язане з модернізацією інституту конституційного контролю та підвищенням ефективності захисту Конституції.

Ступінь наукового дослідження теми. Проблематика становлення австрійської та чехословацької моделей конституційного контролю, а також їхнього впливу на європейські системи конституційної юстиції, досліджувалася такими науковцями, як А. Ірклієнко, І. Бичков, Я. Ландовський, А. Тихоненко, О. Грін, А. Головач, Р. Корсак, С. Різник тощо. Однак, зважаючи на потребу в реформуванні українського конституційного судочинства, оновленні процедур конституційної

перевірки, підвищенні ефективності механізмів конституційної скарги та зміцненні інституційної незалежності Конституційного Суду України, дослідження впливу ранніх європейських моделей у їхньому первісному вигляді має особливе значення і потребує подальшого розвитку.

Метою статті є визначення історичних, теоретичних та інституційних засад австрійської та чехословацької моделей конституційної юстиції та з'ясування їхнього впливу на становлення, розвиток і сучасну специфіку Конституційного Суду України.

Результати дослідження. Поява спеціалізованих органів конституційного контролю в Європі відбувалася не одномоментно, а як результат комплексних політичних та правових трансформацій, що охопили держави Центральної Європи після Першої світової війни. Найпоєднаніше ці процеси були реалізовані в Австрійській Республіці, де прийняття Федерального конституційного закону 1920 року (B-VG) [1] та Закону про Конституційний Суд [2] утворили першу в світі інституційну модель окремого конституційного суду, відмежованого від системи загальних судів. Офіційна історія австрійського Конституційного Суду фіксує дату ухвалення B-VG 1 жовтня 1920 року та набрання ним чинності 10 листопада 1920 року, що позначило початок функціонування першого у світі повноцінного органу централізованого конституційного контролю. Саме від цього моменту можна говорити про інституціоналізацію нової європейської моделі конституційної юстиції, яка поєднує абстрактний нормоконтроль, арбітраж компетенцій та контроль за ключовими політико-правовими процедурами.

Законодавчий дизайн австрійської моделі став безпосередньою реалізацією теоретичних поглядів Ганса Кельзена, який відіграв ключову роль у формуванні концептуальних засад конституційного судочинства [3]. У праці «Judicial Review of Legislation: A Comparative Study of the Austrian and the American Constitutions» Кельзен доводив необхідність створення централізованого органу, що забезпечував би ієрархічну узгодженість правового порядку й захист верховенства конституції. Відповідно до цих ідей у B-VG було закріплено модель нормоконтролю, за якої Конституційний Суд міг перевіряти відповідність законів конституційним положенням за зверненням уповноважених суб'єктів, а в окремих випадках – і за власною ініціативою (*ex officio*). У сучасних оглядових матеріалах самого VfGH ця риса подається як один із фундаментальних елементів «австрійської» моделі конституційного правосуддя, що вирізняє її серед інших європейських систем [4].

Впровадження такої системи стало можливим завдяки руйнуванню старої правової структури Австро-Угорської імперії та формуванню демократичної австрійської державності. B-VG 1920 року передав новоствореному Конституційному Суду компетенції, які раніше належали Рейхсгерихту та Державному суду монархічного періоду. Український переклад Закону про Конституційний Суд Австрії демонструє, що вже у початковому варіанті було закріплено основні блоки повноважень суду: перевірка нормативних актів федерації та земель, вирішення спорів між федерацією й землями, контроль за виборами та процедурами конституційної відповідальності високопосадовців. Саме така конструкція – окремий спеціалізований суд, наділений повноваженнями абстрактного та конкретизованого контролю, – стала прототипом для подальших європейських моделей.

У 1920-х роках компетенції австрійського Конституційного Суду істотно розширювалися. Реформи 1925 і 1929 років надали суду додаткові інструменти правового контролю, закріпили його роль арбітра між гілками влади та посилили механізми захисту основних прав. Як відзначає А. Ірклієнко [5], саме в цей період відбулися ключові зміни у порядку формування суддівського корпусу, спрямовані на зменшення політичного впливу, а також було деталізовано процедури розгляду справ щодо конституційності законів та підзаконних актів. Офіційні матеріали VfGH, присвячені еволюції юрисдикції суду, підтверджують, що реформою 1929 року остаточно закріплено деполітизований порядок формування суду та додаткові гарантії його інституційної незалежності. У сукупності ці зміни перетворили австрійський Конституційний Суд на стабільний і впливовий орган, здатний виконувати роль «суду основних прав» (*Grundrechtsgerichtshof*) у межах федеративної держави.

Паралельно з Австрією важливий, хоча й менш успішний у практичному вимірі, варіант централізованого конституційного контролю було сформовано у Чехословаччині. Конституційна хартія 1920 року [6] передбачила створення Конституційного Суду Чехословаччини, а Закон № 162/1920 Sb. визначив його статус, склад та процедури діяльності [7]. За даними офіційної історії чеського Конституційного Суду, цей орган фактично розпочав роботу лише 17 листопада 1921 року, тобто майже через рік після свого формального заснування. Таким чином, хоча фор-

мально чехословацький КС був закладений у тексті Конституції 1920 року, реальна «першість» у сфері функціонування окремого конституційного суду належить Австрії. Саме тому в літературі часто проводять розмежування між «паперовою» і фактичною першістю у становленні конституційної юстиції в Європі.

Чеська модель загалом передбачала менший рівень інституційної автономії порівняно з австрійською. Як показує аналіз Я. Ландовського [8], Конституційна хартія Чехословаччини 1920 року заклала інститут Конституційного Суду, але водночас істотно обмежила доступ до нього, встановивши вузьке коло суб'єктів звернення й трирічний строк оскарження законів. Закон № 162/1920 Sb. уточнив, що до суду можуть звертатися переважно найвищі державні органи, а не громадяни чи широке коло інституцій. Досліджуючи діяльність чехословацького суду в 1920–1948 роках, науковець відзначає, що така конструкція, поєднана з політичною нестабільністю міжвоєнного періоду, зумовила невелику кількість рішень та поступову маргіналізацію суду в конституційній системі держави. За оцінками українських дослідників, чеська модель залишилася важливим історичним прецедентом, однак її вплив на загальноєвропейську доктрину конституційного контролю був значно слабшим, ніж вплив австрійського зразка.

Особливе теоретичне значення для всієї європейської традиції конституційної юстиції має концепція «негативного законодавця». У її основі лежить ідея, що конституційний суд має повноваження визнавати нормативні акти неконституційними й вилучати їх із правопорядку, але не створює нових норм на заміну скасованих. Як підкреслює І. Бичков [9], така модель дозволяє зберегти баланс між судовою та законодавчою владою: парламент як єдиний демократично легітимний суб'єкт правотворчості має самостійно усунути прогалину, що виникла після визнання норми неконституційною. Відтак конституційний суд залишається у межах своєї юрисдикції, обмежуючись застосуванням конституційних норм до підконтрольних актів без здійснення політичної дискреції, що є критично важливим для дотримання принципу поділу влад.

Ця концепція знайшла чітке відображення в австрійському законодавстві. Переклад Закону про Конституційний Суд Австрії демонструє, що суд уповноважений анулювати неконституційні положення законів і підзаконних актів, але не містить жодних положень, які б дозволяли йому формулювати нові норми. В офіційних оглядових матеріалах австрійського парламенту, присвячених сторіччю В-VG, наголошується, що інститут конституційного суду мислився саме як орган, який стоїть «над» законодавчою та виконавчою владою з точки зору контролю за дотриманням конституції, але не підмінює собою парламент у сфері законодавства. Отже, кельзенівський «негативний законодавець» став фундаментом для формування європейського бачення конституційної юстиції як механізму конституційного арбітражу, а не «третьої палати парламенту».

Для української правової доктрини особливе значення має пострадянське звернення саме до австрійської моделі. У монографії С. Різника [10] підкреслюється, що під час формування українського інституту конституційного контролю у 1990-х роках саме кельзенівська схема – централізований нормоконтроль, окремий конституційний суд, концепція «негативного законодавця» – була взята за основу. Конституційний Суд України, створений у 1996 році, за своєю природою належить до тієї ж «родини» європейських конституційних судів, що й австрійський, і поєднує функції нормоконтролю, тлумачення конституції, вирішення компетенційних спорів. Водночас, на відміну від первісної австрійської моделі, український інститут набув рис, які свідчать про подальшу еволюцію європейської конституційної юстиції, зокрема через запровадження інституту конституційної скарги.

Введення в Україні індивідуальної конституційної скарги розширило можливості доступу громадян до механізму конституційного контролю, що є суттєвою відмінністю від класичної кельзенівської моделі, у якій суб'єктами звернення виступали переважно державні органи. Як зазначається у навчальних матеріалах ОБСЄ та в українських наукових публікаціях, така трансформація відповідає загальноєвропейській тенденції посилення правозахисної функції конституційних судів, що поступово перетворюються не лише на «негативних законодавців», а й на ключові інституції захисту основних прав. При цьому базова архітектоніка залишається кельзенівською: Конституційний Суд України не підмінює парламент у правотворчій діяльності, але має повноваження вилучати неконституційні норми з правопорядку та тим самим забезпечувати верховенство Конституції.

У такому контексті австрійський та чехословацький досвіди конституційної юстиції розглядаються в українській доктрині не лише як історичні приклади, а як вихідні моделі, що дозволяють

краще зрозуміти інституційні й теоретичні засади власної системи конституційного судочинства. Австрія постає як приклад послідовної реалізації кельзенівської концепції, яка й сьогодні залишається базовою для європейського конституціоналізму, тоді як Чехословаччина демонструє обмеження ранніх конституційних моделей, що не змогли повною мірою реалізувати потенціал створеного інституту через політичну та процедурну звуженість.

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що австрійська та чехословацька моделі конституційної юстиції стали першими інституційними зразками європейського централізованого конституційного контролю. Австрійський Конституційний Суд, створений на основі кельзенівської концепції «негативного законодавця», продемонстрував стійкість, інституційну незалежність та високу адаптивність, що дозволило йому стати фундаментом для подальшого розвитку європейської конституційної моделі. Чехословацький варіант, попри значущість закладених у Конституції 1920 року рішень, через політичні й процедурні обмеження не зміг досягнути аналогічного рівня впливу. Саме тому вплив і практична результативність цих двох інституційних моделей виявилися нерівномірними. Порівняння цих двох ранніх європейських моделей дозволяє краще зрозуміти теоретичні основи та інституційні рамки, в яких розвивається українська конституційна юстиція, а також окреслити напрямки її подальшого вдосконалення з огляду на потреби зміцнення верховенства Конституції та підвищення ефективності захисту прав людини. Рецепція саме австрійської моделі для України виявилася визначальною: інститут конституційного контролю сформовано за кельзенівською логікою централізованого нормо контролю. Сучасна еволюція, зокрема впровадження конституційної скарги, демонструє поступове розширення правозахисного спрямування Конституційного Суду України порівняно із первинною австрійською моделлю, яка із самого початку не передбачала інституту індивідуальної конституційної скарги щодо положень закону, які, на думку особи, порушують її права (така можливість з'явилася лише завдяки змінам у 1975 році). Водночас, на жаль, кельзенівська концепція конституційного суду як елемент правосуддя як з точки зору інституційних гарантій, процесуальної форми, так і змісту діяльності конституційного суду саме як суду, в Україні час від часу піддається сумнівам і критиці (про що свідчить вилучення згадки про Конституційний Суд України із розділу VIII «Правосуддя» у 2016 році).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Федеральний конституційний закон Австрійської Республіки 1920 р. (Bundes-Verfassungsgesetz, B-VG). URL: <https://www.ris.bka.gv.at>.
2. Закон про Конституційний Суд Австрійської Республіки (український переклад). URL: <https://ujcl.fp.csf.org.ua>.
3. Kelsen H. Judicial Review of Legislation: A Comparative Study of the Austrian and the American Constitutions. *The Journal of Politics*. 1942. Vol. 4, No. 2. P. 183–200. URL: <https://www.jstor.org>.
4. Verfassungsgerichtshof (Австрія). Überblick über den Verfassungsgerichtshof. – Офіційні матеріали Конституційного Суду Австрії. URL: <https://www.vfgh.gv.at>.
5. Ірклієнко А.І. Конституційний Суд Австрії: історія та сучасність. *APP Journal*. 2022. № 4. С. 123–130. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.10>.
6. Конституційна хартія Чехословаччини 1920 р. (Ústavní listina České republiky). URL: <https://www.psp.cz>.
7. Zákon č. 162/1920 Sb. o Ústavním soudě České republiky. URL: <https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=162&r=1920>.
8. Ландовський Я.Е. Схвалення Конституції Чехословаччини 1920 р.: історико-правовий контекст і конституційні новації (у т. ч. інститут Конституційного Суду). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2021.. Вип. 63. С. 61–64. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.63.11>.
9. Бичков І.Г. Кельзенівська модель конституційної юрисдикції як теоретична основа європейської системи конституційного правосуддя. *Часопис «Право»*, 2020. № 2. С. 45–52. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2020.25>.
10. Різник С. В. Конституційність нормативних актів: теорія та практика конституційного контролю. *Афтореферат*. Київ. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН

України, 2021. 436 с. URL: https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2021/03/riznik-s.v.-konstitutsiynist-normativnih-aktiv-_sutnist_-metodologiya-otsinyuvannya-ta-sistema-zabezpechennya-v-ukrayini__a_.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Логойко О.О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.38>

КОНСТИТУЦІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Лялюк О.Ю.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри державного будівництва,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-1214-0580*

Лялюк О.Ю. Конституційне регулювання децентралізації публічної влади в контексті забезпечення сталого регіонального розвитку.

У статті досліджено децентралізацію публічної влади як ключовий конституційно-правовий механізм реалізації державної регіональної політики в Україні. Обґрунтовано, що децентралізація виступає стратегічним напрямом модернізації системи публічного врядування, спрямованим на перехід від жорстко централізованої моделі управління до гнучкої системи розподілу владних повноважень, відповідальності та ресурсів між різними рівнями публічної влади. Особливу увагу приділено аналізу статті 132 Конституції України як фундаментальної нормативної основи формування регіональної політики, що закріплює принципи єдності й цілісності державної території, поєднання централізації та децентралізації, а також збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних та культурних особливостей.

Розкрито роль принципу субсидіарності у забезпеченні наближення публічних послуг до громадян та формуванні спроможних територіальних громад як первинних суб'єктів місцевого самоврядування. Проаналізовано трансформацію системи публічної влади в умовах децентралізації від ієрархічної до мережевої моделі взаємодії, що передбачає підвищення рівня координації, відповідальності та підзвітності органів державної влади і місцевого самоврядування. Окремо висвітлено значення фінансової децентралізації як передумови економічної самодостатності територіальних громад та інструменту подолання міжрегіональних диспропорцій.

У статті узагальнено міжнародний досвід реалізації державної регіональної політики в умовах децентралізованого врядування та обґрунтовано можливість його адаптації до українських реалій. Наголошено на актуальності децентралізації в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення як чинника підвищення стійкості регіонів і зміцнення національної безпеки. Зроблено висновок, що ефективна децентралізація за умови збереження належних механізмів державного контролю є необхідною передумовою сталого регіонального розвитку та демократизації публічної влади в Україні.

Ключові слова: децентралізація публічної влади, державна регіональна політика, регіональний розвиток, місцеве самоврядування, принцип субсидіарності, фінансова децентралізація, територіальні громади, публічне врядування.

Lialuk O.Y. Constitutional regulation of public authority decentralisation in the context of ensuring sustainable regional development.

The article examines the decentralization of public power as a key constitutional and legal mechanism for implementing state regional policy in Ukraine. It substantiates that decentralization serves as a strategic direction for modernizing the system of public governance, aimed at transitioning from a rigidly centralized model of administration to a flexible system for distributing powers, responsibilities, and resources among different levels of public authority. Particular attention is paid to the analysis of Article 132 of the Constitution of Ukraine as the fundamental normative basis for shaping regional policy, which enshrines the principles of unity and integrity of the state territory, the combination of

centralization and decentralization, as well as balanced socio-economic development of regions with due regard to their historical, economic, environmental, geographical, and cultural characteristics.

The role of the principle of subsidiarity in ensuring the proximity of public services to citizens and in forming capable territorial communities as primary subjects of local self-government is revealed. The transformation of the system of public power under decentralization from a hierarchical to a network-based model of interaction is analyzed, which provides for an increased level of coordination, responsibility, and accountability of state authorities and local self-government bodies. Special attention is given to the importance of fiscal decentralization as a prerequisite for the economic self-sufficiency of territorial communities and as a tool for overcoming interregional disparities.

The article summarizes international experience in implementing state regional policy under decentralized governance and substantiates the possibility of its adaptation to Ukrainian realities. Emphasis is placed on the relevance of decentralization under martial law and during post-war recovery as a factor in enhancing regional resilience and strengthening national security. It is concluded that effective decentralization, provided that appropriate mechanisms of state control are preserved, is a necessary prerequisite for sustainable regional development and the democratization of public power in Ukraine.

Key words: decentralization of public power, state regional policy, regional development, local self-government, principle of subsidiarity, fiscal decentralization, territorial communities, public governance.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження конституційно-правових засад децентралізації публічної влади як інструменту регіонального розвитку в Україні зумовлена трансформаційними процесами у системі публічного врядування та необхідністю переосмислення ролі територіальних громад у забезпеченні сталого розвитку держави. Децентралізація в сучасних умовах постає не лише як конституційна та адміністративно-територіальна реформи, а як комплексне конституційно-правове явище, що безпосередньо пов'язане з реалізацією принципів народовладдя, субсидіарності, збалансованого територіального розвитку та ефективного здійснення публічної влади. Саме норми та принципи Конституції України формують базис, у межах якого визначається допустимий обсяг децентралізації, її інституційні межі та правові гарантії автономії місцевого самоврядування.

Особливої наукової значущості ця проблематика набуває в контексті регіональних диспропорцій соціально-економічного розвитку, які історично склалися в Україні та були посилені сучасними безпековими, демографічними й економічними викликами. Децентралізація публічної влади розглядається як інструмент, здатний активізувати внутрішній потенціал регіонів, забезпечити адаптацію публічно-владних рішень до локальних потреб і сприяти підвищенню відповідальності органів місцевого рівня за результати розвитку територій. Водночас відсутність належного конституційно-правового осмислення процесів децентралізації створює ризики фрагментації публічної влади, нерівномірності правозастосування та послаблення єдності публічно-правового простору держави.

Наукове обґрунтування конституційно-правових засад децентралізації як чинника регіонального розвитку є актуальним також з огляду на потребу забезпечення узгодженості між реформою територіальної організації влади, державною регіональною політикою та конституційними принципами унітарної держави. Дослідження цієї теми дозволяє виявити системні зв'язки між конституційними нормами, механізмами реалізації публічної влади та соціально-економічними результатами розвитку регіонів, а також сформулювати теоретико-методологічне підґрунтя для подальшого вдосконалення законодавства і практики його застосування. У цьому сенсі аналіз децентралізації виходить за межі суто галузевого підходу та набуває міждисциплінарного значення, поєднуючи конституційно-правову доктрину з сучасними концепціями регіонального розвитку.

Метою дослідження є комплексне наукове осмислення конституційно-правових засад децентралізації публічної влади як ключового інструменту регіонального розвитку в Україні, спрямованого на поєднання ефективного публічного врядування із забезпеченням самостійності та спроможності територіальних громад. Дослідження має на меті розкрити зміст і значення конституційних принципів поєднання централізації і децентралізації, субсидіарності та територіальної єдності, а також проаналізувати їхній вплив на формування державної регіональної політики, гармонізацію загальнодержавних і локальних інтересів, зменшення міжрегіональних диспропорцій і адаптацію системи публічної влади до сучасних соціально-економічних і безпекових викликів.

Стан опрацювання проблематики. Ступінь наукової розробки зазначеної проблематики є доволі значним. Зокрема, у працях Ю. Андрійчука, Л. Мельничук, С. Романюка децентралізація розглядається як публічно-правова категорія, що впливає на збалансованість регіонального розвитку, тоді як О. Власюк, Н. Дзядзіна, О. Крайник зосереджують увагу на соціально-економічних ефектах і ризиках реформи. Питання адміністративно-територіальних змін і фінансової децентралізації досліджуються в роботах О. Дем'янчук, М. Кнір, І. Цимбалюк, а зарубіжний досвід і інституційні механізми регіонального розвитку аналізуються Л. Пронь та О. Савастєєвою. Водночас, попри наявність значного масиву наукових праць, конституційно-правовий аналіз децентралізації як системного інструменту регіонального розвитку здебільшого має фрагментарний характер, що зумовлює необхідність комплексного дослідження її конституційно-правових засад, механізмів реалізації та впливу на просторову цілісність і розвиток України, зокрема в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Децентралізація публічної влади виступає стратегічним вектором модернізаційних перетворень системи публічного врядування в Україні, що полягає у переході від жорстко централізованої моделі управління до гнучкої системи розподілу повноважень і відповідальності. Цей процес передбачає передачу значної частини функцій, прав на ухвалення публічно владних рішень та ресурсного забезпечення від центральних органів влади до органів локального та регіонального рівнів [1, с. 144-150]. В основі такого реформування лежить принцип субсидіарності, відповідно до якого надання публічних послуг має бути максимально наближеним до безпосереднього споживача [2, с. 77-84]. Така трансформація сприяє формуванню якісно нової парадигми державної регіональної політики, орієнтованої на реальні потреби територіальних громад та забезпечення сталого розвитку регіонів [3, с. 125-132].

Конституційно-правове регулювання регіонального розвитку в Україні ґрунтується на засадах поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади [4, с. 1-10]. Відповідно до статті 132 Конституції України територіальний устрій держави ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій [5].

Стаття 132 Конституції України має фундаментальне значення для формування та реалізації державної регіональної політики, оскільки вона закріплює базові конституційні принципи територіальної організації держави, що водночас виступають нормативною рамкою для стратегічних рішень у сфері регіонального розвитку. Закріплення єдності та цілісності території держави визначає імператив збереження унітарного характеру України та унеможливорює фрагментарний або асиметричний підхід до розвитку окремих регіонів, який міг би поставити під загрозу загальнодержавну інтеграцію. У цьому контексті державна регіональна політика постає не як сукупність ізольованих заходів підтримки територій, а як системна діяльність, спрямована на гармонізацію просторового розвитку в межах єдиного конституційного простору.

Особливе значення для регіональної політики має конституційно визначене поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади. Цей принцип задає методологічний баланс між необхідністю збереження ефективного публічного врядування та потребою врахування регіональної специфіки у прийнятті публічно-владних рішень. У площині державної регіональної політики це означає, що держава зобов'язана одночасно забезпечувати єдині стандарти соціально-економічного розвитку і створювати умови для самостійності регіонів у визначенні пріоритетів власного розвитку. Таким чином, стаття 132 Конституції України виконує роль конституційного орієнтира, який стримує як надмірну концентрацію повноважень у центрі, так і деструктивну фрагментацію публічної влади на місцях.

Не менш вагомим є положення статті 132 Конституції України щодо врахування історичних, економічних, екологічних, географічних особливостей, а також етнічних і культурних традицій регіонів. Це надає державній регіональній політиці виразного диференційованого характеру, орієнтованого на реальні потреби територій, а не на формально уніфіковані показники розвитку. Конституційне закріплення такої вимоги підносить регіональну політику до рівня інструменту забезпечення соціальної справедливості та збалансованого розвитку, покладаючи на державу обов'язок мінімізувати міжрегіональні диспропорції. У підсумку стаття 132 Конституції України виступає не лише декларативною нормою, а й концептуальною основою державної регіональної

політики, що поєднує правову визначеність, управлінську гнучкість та стратегічну спрямованість на довгострокову цілісність і стабільність держави.

У цьому контексті децентралізація виступає механізмом реалізації конституційних гарантій місцевого самоврядування, забезпечуючи право територіальних громад самостійно вирішувати питання місцевого значення. Це зумовлює необхідність чіткого структурного та функціонального розмежування владних повноважень між центром і регіонами з метою гармонізації загальнодержавних і локальних інтересів [6, с. 27-31].

Вплив децентралізації на конституційно-правове регулювання проявляється у трансформації системи публічної влади від моделі вертикального підпорядкування до мережевої моделі взаємодії. Традиційна система публічного врядування, що базувалася на жорсткій ієрархії, поступово замінюється моделлю спільної відповідальності публічних інституцій на всіх рівнях влади [7, с. 11-18]. Конституційні положення щодо децентралізації передбачають існування двох взаємопов'язаних систем – державної влади та влади місцевого самоврядування. Такий дуалізм вимагає вдосконалення інституційного забезпечення регіонального розвитку та запровадження інноваційних механізмів координації діяльності різних гілок влади з метою досягнення цілей сталого зростання [6, с. 27-31].

Конституційна та адміністративно-територіальна реформи, що супроводжує процес децентралізації, спрямовані на формування самодостатніх територіальних одиниць шляхом укрупнення територіальних громад [8, с. 117-124]. Конституція України визначає систему адміністративно-територіального устрою, яка включає Автономну Республіку Крим, області, райони, міста, селища та села [5]. Водночас децентралізація вносить корективи в традиційне розуміння цієї системи, акцентуючи увагу на формуванні спроможних об'єднаних територіальних громад як первинного суб'єкта місцевого самоврядування [9, с. 7-11]. Новий територіальний устрій має стати основою для надання якісних і доступних публічних послуг, що відповідає європейським стандартам врядування та принципам демократизації суспільних відносин.

Муніципально-правові відносини в умовах децентралізації набувають нового змісту, за якого територіальні громади визнаються основними носіями функцій і повноважень публічної влади на місцях. Це трансформує не лише механізм здійснення влади, а й політичну систему суспільства загалом, наближаючи її до принципів прямого народовладдя [10, с. 5 18].

Особливе значення в системі конституційного регулювання має фінансова децентралізація, яка є запорукою фінансової самодостатності органів місцевого самоврядування. Вона передбачає наділення регіонів і територіальних громад стабільними джерелами доходів, а також правом самостійно ухвалювати рішення щодо використання бюджетних коштів. Фінансова автономія стимулює органи місцевої влади до активізації підприємницької ініціативи, залучення інвестицій та ефективного управління власним ресурсним потенціалом [11, с. 10-18]. Водночас конституційні засади передбачають збереження певного рівня централізованого перерозподілу ресурсів з метою забезпечення горизонтального фінансового вирівнювання та підтримки менш розвинених територій.

Управління регіональним розвитком у децентралізованих умовах ґрунтується на застосуванні стратегічного планування та інноваційних інституційних механізмів. Важливим інструментом реалізації такої політики є Державний фонд регіонального розвитку, який через механізми конкурсного відбору забезпечує фінансування проєктів, що мають стратегічне значення для розвитку територій [12, с. 47-52]. Це сприяє переходу від політики пасивного дотування до стимулювання саморозвитку регіонів на основі використання їх унікальних конкурентних переваг. Конституційно-правове регулювання має формувати належні рамки для такої діяльності, забезпечуючи прозорість і підзвітність використання публічних ресурсів.

В умовах воєнного стану децентралізація публічної влади продемонструвала свою виняткову роль як чинник підвищення стійкості регіонів до масштабних кризових викликів. Наділення органів місцевого самоврядування розширеними повноваженнями та фінансово-матеріальними ресурсами дало змогу оперативно вирішувати питання евакуації населення, розміщення внутрішньо переміщених осіб і відновлення критичної інфраструктури. Взаємодія між військовими адміністраціями та органами місцевого самоврядування стала новим викликом для конституційно-правового регулювання, що потребує гнучких публічно-владних рішень. Досвід війни підтвердив життєздатність децентралізованої моделі як фундаменту забезпечення національної безпеки на локальному рівні [4, с. 1-10].

Процес імплементації європейських стандартів врядування вимагає постійної адаптації національного законодавства до норм Європейського Союзу. Ратифікація міжнародно-правових актів у сфері місцевої демократії стала орієнтиром для конституційних змін в Україні. Децентралізація розглядається як інструмент інтеграції України до європейського політичного та правового простору, що сприяє демократизації суспільних відносин [10, с. 5-18]. Це передбачає не лише трансформацію владних структур, а й формування нової культури взаємодії між державою, бізнесом і громадянським суспільством на засадах партнерства.

Водночас, попри значні досягнення, децентралізація супроводжується ризиками посилення регіональних диспропорцій та концентрації влади в руках місцевих еліт. Недостатній рівень професійної підготовки публічних службовців на місцях і корупційні виклики зумовлюють необхідність збереження ефективних механізмів державного контролю. Конституційне регулювання має запобігати зростанню міжрегіональної нерівності шляхом удосконалення процедур фінансового вирівнювання та підтримки депресивних територій. Лише збалансоване поєднання децентралізації повноважень із централізацією наглядових функцій здатне забезпечити стабільність національної економіки та територіальну цілісність держави [1, с. 144-150].

Світовий досвід реалізації державної регіональної політики в умовах децентралізації свідчить, що перехід до децентралізованого врядування є фундаментальним принципом модернізації систем публічного врядування. Для багатьох розвинених країн децентралізація стала ефективним інструментом підвищення якості надання публічних послуг, подолання макроекономічної нестабільності та стимулювання економічного зростання. Аналіз зарубіжних моделей засвідчує, що успішність реформ значною мірою залежить від оптимального балансу між централізацією стратегічних функцій і наділенням регіональних структур реальною автономією [11, с. 10-18].

Для України особливу цінність становить досвід Республіки Польща, який вважається одним із найбільш результативних прикладів трансформації системи публічного врядування. Польська реформа ґрунтувалася на ухваленні комплексу законодавчих актів, спрямованих на розширення прав територіальних громад і мінімізацію втручання державної адміністрації у місцеві справи. Децентралізація в Польщі зумовила суттєві зміни у системі публічних фінансів і сприяла розвитку місцевих ринків. Важливим результатом реформи стало також створення агенцій регіонального розвитку на національному та місцевому рівнях, що забезпечило ефективне залучення інвестицій [13].

У Французькій Республіці децентралізація забезпечила чіткий розподіл компетенцій, за якого центральна влада зосереджується на загальнонаціональних питаннях, а переважна частина повноважень передається на місцевий рівень. Французька модель активно використовує механізми міжкомунального співробітництва та формування метропольних структур навколо великих міст з метою максимізації економічних вигід від агломераційного ефекту [11, с. 10-18]. Такий підхід дозволяє ефективно враховувати особливості концентрації населення й капіталу в урбанізованих просторах. Важливим складником цієї моделі є також наближення публічних послуг до громадян через розгалужену мережу сервісних центрів.

Досвід Федеративної Республіки Німеччина демонструє переваги наділення територіальних громад широкими повноваженнями щодо вирішення локальних питань [13]. Державна підтримка в Німеччині спрямовується передусім на розвиток депресивних та економічно слабких регіонів з метою активізації інвестиційної діяльності та створення конкурентоспроможних підприємств. Система регіонального управління підтримується діяльністю численних консультативних, експертних і науково-дослідних установ.

У Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії розвиток місцевого самоврядування здійснюється, зокрема, через активне налагодження транснаціональних зв'язків з іншими країнами Європейського Союзу [13]. Управління на місцевому рівні реалізується через систему спеціалізованих комітетів, відповідальних за фінанси, освіту та соціальну сферу. Особливістю британської моделі є впровадження «соціальних зон дії» на засадах державно-приватного партнерства, що свідчить про поступовий перехід держави від прямого управління до регуляторних функцій.

Північні країни, зокрема Королівство Данія та Фінляндська Республіка, обрали шлях зміцнення муніципального рівня шляхом укрупнення територіальних громад. У Данії після реформи 2007 року громади отримали стабільні джерела доходів, серед яких домінує прибутковий податок з громадян. Фінляндія активно використовує механізми міжмуніципального співробітництва для спільного надання публічних послуг, що дозволяє досягати ефекту економії на масштабах. Така стратегія забезпечує високий рівень якості життя навіть у малих населених пунктах [14, с. 84-90].

У країнах Центральної та Східної Європи, зокрема в Чеській Республіці та Угорщині, регіональний розвиток стимулюється шляхом надання субсидій, податкових пільг і пільгових кредитів для підтримки місцевого бізнесу. У Чехії координацію програм соціально-економічного розвитку здійснюють спеціалізовані агенції регіонального розвитку. Угорська модель акцентує увагу на стимулюванні регіональних ініціатив і використанні внутрішнього потенціалу сільських територій. Словацька Республіка продемонструвала ефективність бюджетної децентралізації, за якої фінансова база була передана на місцевий рівень одночасно з відповідними повноваженнями [13].

Загальносвітовою тенденцією є перехід від політики пасивного дотування до стимулювання саморозвитку територій, що передбачає орієнтацію на внутрішні ресурси, використання інноваційного потенціалу та розвиток людського капіталу. У межах стратегії «Європа 2020» Європейський Союз визначає інклюзивне зростання як пріоритетний напрям, що вимагає модернізації ринків праці та подолання регіональних диспропорцій [15, с. 97-102]. Економічна спроможність територій у децентралізованих системах безпосередньо пов'язана з їх здатністю створювати робочі місця та залучати приватний капітал.

Висновки. Отже, децентралізація публічної влади постає визначальним чинником трансформації України в сучасну правову та демократичну державу, орієнтовану на подолання просторових диспропорцій і забезпечення збалансованого регіонального розвитку. Її впровадження сприяє гармонізації конституційно-правового регулювання з актуальними суспільними запитами та реальними потребами територіальних громад, підвищуючи ефективність публічного врядування і рівень участі громадян у вирішенні питань місцевого значення. В умовах повоєнного відновлення децентралізована модель публічного врядування набуває особливої ваги, оскільки створює інституційні передумови для залучення інвестицій, реалізації людиноцентричних стратегій розвитку та зміцнення фінансової самодостатності територіальних громад, що є необхідною умовою сталого соціально-економічного зростання держави загалом.

Узагальнення міжнародного досвіду свідчить, що децентралізація є ефективним інструментом регіонального розвитку та зміцнення демократичних інститутів за умови системного й послідовного її впровадження. Ключовим чинником успішності таких реформ виступає поєднання розширення повноважень органів місцевого самоврядування з передачею адекватних фінансових ресурсів і запровадженням дієвих механізмів відповідальності та підзвітності. Використання кращих зарубіжних практик дозволяє інтегрувати принципи належного врядування у національну модель організації публічної влади, забезпечуючи гармонійний розвиток усіх регіонів і трансформацію України у простір рівних можливостей, де кожна територіальна громада виступає повноцінним і спроможним суб'єктом економічних та суспільних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрійчук Ю.М. Децентралізація та збалансованість публічного управління регіональним і місцевим розвитком: питання теорії. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 2. С. 144-150. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2019_2_17.
2. Мельничук Л.М. Принцип децентралізації влади як ключовий вектор модернізаційних перетворень у системі державного управління соціальним розвитком регіонів. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 7 8. С. 77-84. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aplup_2015_7-8_12.
3. Цимбалюк І.О. Концептуальні засади інклюзивного розвитку регіону в умовах фінансової децентралізації. *Інноваційна економіка*. 2019. № 5 6. С. 125-132. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inek_2019_5-6_18.
4. Кулініч О.В. Вплив децентралізації влади на регіональний розвиток України в умовах воєнного стану / О.В. Кулініч, О.В. Попов/. *Філософія та управління*. 2024. № 1. С. 1-10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/phgo_2024_1_3.
5. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Голос України*. 1996. 13 лип. №128. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Дзядзіна Н.М. Вплив децентралізації на сучасні процеси регіонального розвитку. *Економіка та держава. Серія: Державне управління*. 2019. № 3. С. 27-31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eddu_2019_3_9.

7. Кнір М.О. Бюджетна децентралізація та її вплив на соціально-економічний розвиток регіонів України / М.О. Кнір, В.А. Делас, Н.А. Будник/. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2020. Вип. 5. С. 11-18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ekon_2020_5_4.
8. Дем'янчук О.І. Сутнісні характеристики та формування адміністративно-територіальних одиниць у контексті децентралізації регіонального розвитку. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Економіка*. 2018. № 9. С. 117-124. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoa_2018_9_21.
9. Крайник О.П. Напрями реалізації державної політики регіонального та місцевого економічного розвитку в умовах децентралізації. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2022. № 21. С. 7-11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evntukpi_2022_21_3.
10. Власюк О.С. Шляхом децентралізації: виклики, ризики та пріоритети реформування регіонального розвитку в Україні. *Регіональна економіка*. 2015. № 1. С. 5-18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/regek_2015_1_3.
11. Романюк С.А. Регіональний розвиток і децентралізація: теоретичні та практичні аспекти. *Регіональна економіка*. 2016. № 3. С. 10-18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/regek_2016_3_4.
12. Савастєєва О.М. Модель забезпечення регіонального розвитку в умовах децентралізації. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2019. Вип. 1(2). С. 47-52. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/PSPE_print_2019_1\(2\)_10](http://nbuv.gov.ua/UJRN/PSPE_print_2019_1(2)_10).
13. Пронь Л.М. Публічне управління інвестиційним розвитком регіону в умовах децентралізації: зарубіжний досвід. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2023. № 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2023_5_19.
14. Пустовіт А. Децентралізація як шанс держави підняти сталий розвиток регіонів або країна без периферій. *Галицький економічний вісник*. 2020. № 1. С. 84-90. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gev_2020_1_12.
15. Цимбалюк І.О. Механізм управління інклюзивним розвитком регіону в умовах фінансової децентралізації. *Бізнес-навігатор*. 2019. Вип. 6.1 2. С. 97-102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bnav_2019_6.

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Лялюк О.Ю., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ (ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА)

Марцеляк О.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0001-6686-0255*

Марцеляк О.В. Конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців в Україні (загальнотеоретична характеристика).

Вказується, забезпечення прав військовослужбовців в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України є одним із першочергових завдань вітчизняного державотворення. Однак аналіз сучасного стану правового регулювання у цій сфері засвідчує наявність системних проблем, які охоплюють широке коло питань – від порядку призову та проходження військової служби до матеріального забезпечення, фінансового стимулювання та соціальних гарантій військовослужбовців. Зазначене обумовлює актуальність і практичну значущість наукового осмислення цієї проблематики. Відправною точкою такого дослідження має стати характеристика конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців в Україні як комплексного інституту, покликаного охопити всі аспекти реалізації, охорони та захисту прав осіб, які проходять військову службу.

Відзначено, Україна як країна, яка стоїть на шляху побудови демократичної, правової, соціальної держава, має своїм завданням не тільки конституційно проголосити демократичні цінності, пов'язані з визнанням людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю, а й виробити практичні інструменти реалізації цього конституційного припису, тобто визначити конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини. В умовах російської агресії особливої актуалізації отримує питання забезпечення прав і свобод окремих соціальних груп таких як внутрішньо переміщені особи, біженці, діти, люди похилого віку і, безумовно, військовослужбовці.

В статті на загальнотеоретичному рівні характеризується поняття конституційно-правового механізму забезпечення прав військових, розглядаються його риси, інституційна і правова складові гарантування прав військовослужбовців, аналізується зріз механізму через реалізацію, охорону і захист їх прав. Робиться висновок, що процес забезпечення прав військовослужбовців в Україні являє собою діяльність правозахисного характеру, яка здійснюється вітчизняними органами державної влади, місцевого самоврядування, інститутами громадянського суспільства, в рамках приписів національного законодавства, яке визначає комплекс гарантій, спрямованих на створення умов з реалізації військовими своїх прав, недопущенню їх порушень, на поновлення прав, що порушені протиправними діями органів публічної влади та інших суб'єктів правовідносин, а також на притягнення до відповідальності осіб, що вчинила порушення прав військових. Сам конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців в Україні – це визначена Конституцією і законами України динамічна, взаємоузгоджена та взаємопов'язана система гарантій, спрямована на правомірну реалізацію, охорону, а в необхідних випадках і захист прав військовослужбовців.

Ключові слова: Конституція України, права людини, реалізація, охорона, захист прав людини, військовослужбовці, захист прав військових, конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини.

Martseliak O.V. Constitutional and legal mechanism for ensuring the rights of military personnel in Ukraine (general theoretical characteristics).

It is indicated that ensuring the rights of servicemen in the conditions of armed aggression of the Russian Federation against Ukraine is one of the priority tasks of national state-building. However, an analysis of the current state of legal regulation in this area indicates the presence of systemic problems that cover a wide range of issues – from the procedure for conscription and military service to material support, financial incentives and social guarantees of servicemen. This determines the relevance and practical significance of the scientific understanding of this issue. The starting point of such a study should be the characterization of the constitutional and legal mechanism for ensuring the rights of servicemen in Ukraine as a comprehensive institution designed to cover all aspects of the implementation, protection and defense of the rights of persons undergoing military service.

Ukraine, as a country on the path to building a democratic, legal, social state, has the task not only to constitutionally proclaim democratic values associated with the recognition of a person, his rights and freedoms as the highest social value, but also to develop practical tools for implementing this constitutional prescription, that is, to determine the constitutional and legal mechanism for ensuring human rights. In the context of Russian aggression, the issue of ensuring the rights and freedoms of certain social groups, such as internally displaced persons, refugees, children, the elderly, and, of course, military personnel, is becoming particularly relevant.

The article characterizes the concept of a constitutional and legal mechanism for ensuring the rights of military personnel at a general theoretical level, examines its features, institutional and legal components of guaranteeing the rights of military personnel, and analyzes a cross-section of the mechanism through the implementation, protection, and defense of their rights. It is concluded that the process of ensuring the rights of military personnel in Ukraine is a human rights activity carried out by domestic state authorities, local self-government, and civil society institutions within the framework of the provisions of national legislation, which defines a set of guarantees aimed at creating conditions for the military to exercise their rights, preventing their violations by legal entities, restoring rights violated by unlawful actions of public authorities and other legal entities, as well as holding accountable persons who have violated the rights of military personnel. The constitutional and legal mechanism for ensuring the rights of military personnel in Ukraine is a dynamic, mutually agreed and interconnected system of guarantees defined by the Constitution and laws of Ukraine, aimed at the lawful implementation, protection, and, in necessary cases, defense of the rights of military personnel.

Key words: Constitution of Ukraine, human rights, implementation, protection, protection of human rights, military personnel, protection of the rights of military personnel, constitutional and legal mechanism for ensuring human rights.

Постановка проблеми. Захист прав військовослужбовців в умовах війни з російським агресором має виступати одним з пріоритетних векторів вітчизняного державотворення. Натомість існуючі в Україні реалії щодо забезпечення прав військовослужбовців приводять до висновку, що тут має місце цілий ряд проблем, починаючи з призову самих військовослужбовців, їх служби в рядах ЗСУ, матеріального та фінансового забезпечення, соціальних гарантій тощо. Звідси існує гостра необхідність дослідження цієї проблеми. При цьому, передусім, має бути охарактеризований конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців в Україні, як такий, що комплексно має охоплювати всі складові у сфері реалізації, охорони та захисту прав військових.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, питання розуміння сутності конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців в Україні залишалося поза фокусом належної уваги вітчизняних науковців-правників. Окремі аспекти цієї проблематики були предметом аналізу В. Павленка, О. Сидорчука, Д. Соколова, С. Корольова, М. Кравченка, П. Машіки, Л. Цюкала та інших. Втім, навіть з урахуванням наукового опрацювання ними деяких проблем у сфері захисту прав військових, комплексно це питання залишається малодослідженим. Вочевидь, такий стан справ актуалізує дослідження цієї проблематики.

Мета дослідження. Ця стаття має на меті загальнотеоретичну характеристику сучасного конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців в Україні, як такого, що в умовах війни з російським агресором викликає науковий інтерес і потребує подальшого втілення у практиці вітчизняного державотворення.

Основні результати дослідження. В демократичній, правовій державі забезпечення прав людини виступає наріжним каменем державотворення, серцевиною правотворення і невід'ємною частиною розвитку правової системи країни. В цьому процесі задіяна перш за все держава, яка внаслідок функціонального призначення бере на себе регулювання процесів, що відбуваються в країні, суспільстві, визначає основні вектори їх розвитку, створює необхідні умови для цього. Цим держава не тільки закріплює й розвиває передові демократичні цінності, а й створює умови для визнання людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю, що виступає пріоритетом в будь-якій демократичній країні. В цьому аспекті держава забезпечує напрацювання і функціонування відповідної правової бази, яка визначає правовий статус людини і громадянина через закріплення на рівні Конституції та інших законів їх прав і свобод, гарантій цих прав і свобод, чітко окреслює правові засади діяльності органів публічної влади, у межах яких вони мають діяти з тим, щоб не порушувалися права людини, тобто держава на законодавчому рівні чітко визначає конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини. Цим в країні створюються всі необхідні умови для її подальшої розбудови як демократичної, правової, соціальної держави, виробляється практичний інструмент регулювання відповідних суспільних відносин у трикутнику «держава-суспільство-людина».

В той же час, досвід національного державотворення свідчить, що наявність однієї нормативної бази у сфері прав людини, якою б демократичною і такою, що відповідає міжнародним стандартам, вона не була, не гарантує її ефективної реалізації на практиці.

Вітчизняними законодавцями, главою держави, виконавчою гілкою влади неодноразова приймалися передові демократичні нормативні акти у сфері прав людини, проте не завжди на практиці вони знаходили своє належне втілення. Для практичного забезпечення прав людини важливо не тільки прийняти нормативний акт, але й передбачити механізм реалізації його положень, щоб його виконання підкріплювалося системою реальних конституційно-правових гарантій. Це має ключове значення практичного забезпечення правових приписів у сфері прав людини, без цього не можливе формування й зміцнення справжньої демократії в країні, а також є неможливою розбудова правової держави.

Тому коли ми говоримо про конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців в Україні важливо чітко визначити всі його складові, усвідомити як загальне поняття «механізм» так і «конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини».

Щодо першого поняття, то в науковій і енциклопедичній літературі його визначають по-різному. Зокрема, в Українській радянській енциклопедії зазначається, що механізм (від грецького – знаряддя, пристрій) – 1) пристрій (сукупність рухомо з'єднаних між собою ланок), що передає або перетворює (відтворює) рух; 2) сукупність проміжних станів або процесів будь-яких явищ, наприклад, механізм хімічної реакції, механізм випромінювання [1, с. 485]. В інших джерелах, окрім вищезгаданої характеристики, сказано, що механізм – це внутрішня будова, система чого-небудь чи що це внутрішня будова, система чого-небудь, сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та інше явище [2, с. 48].

Виходячи з такого розуміння правової природи «механізму» в такому ж аспекті дається поняття механізму держави як внутрішньо врегульованої системи державних органів, через які пануючий клас здійснює державну владу, забезпечує своє політичне, економічне та ідеологічне панування [1, с. 485]; система всіх державних організацій (органів, підприємств, установ), які здійснюють її завдання і реалізують державні функції [3, с. 188]; цілісна, ієрархічна, реально працююча система державних органів, підприємств, установ, завдяки якій реалізуються задачі і функції держави [4, с. 174]. Чи визначається поняття механізму правового регулювання як органічної сукупності всіх юридичних засобів і форм переведення нормативності права в упоряднення суспільних відносин, переведення «належного в реальне» [5, с. 68]; процес переведення нормативного права в упоряднені суспільні відносини, що здійснюється завдяки системі правових засобів і форм з метою задоволення публічних і приватних інтересів, забезпечення правопорядку [4, с. 175]. Або ж трактується механізм забезпечення прав людини і громадянина – це динамічний взаємозв'язок норм та інститутів конституційного права, які характеризують формальний і матеріальний зміст прав людини в їх взаємодії, а також встановлюють базові принципи організації та функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування в частині сприяння реалізації і захисту прав і свобод людини і громадянина, визначених конституцією та імplementованими в систему національного законодавства нормами міжнародного права; єдина система взаємодіючих правових за-

собів, з допомогою яких держава здійснює юридичний вплив на правовідносини між суб'єктами права з метою визнання, дотримання та реалізації основних прав людини і громадянина [2, с. 49]; закріплена в Конституції та законах України, взята в єдності, внутрішньо врегульована і струнка система правових гарантій і органів, діяльність яких спрямована на забезпечення основних прав і свобод громадян України [6, с. 19]; система засобів і чинників, за допомогою яких здійснюється реалізація прав і свобод особи та їх охорона відповідними зобов'язаними суб'єктами державної влади, а у разі порушення – їх захист та відновлення [7].

Таке бачення сутності механізму приводить нас до висновку, що ознаками національного конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців в Україні є:

його структурована система, що складається із тісно пов'язаних між собою елементів, ланок (правових форм, засобів, заходів тощо), які забезпечують результативний вплив на суспільні відносини і забезпечують ефективність забезпечення прав військових. Взагалі, будь-який механізм – це високоорганізована, цілісна, єдина система, яка має свою структуру, тобто внутрішню конструкцію;

цілісна система – конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців характеризується єдністю елементів, що знаходяться в певних зв'язках і відносинах між собою, характеризують сутність об'єкта як ціле і відносно незалежне зовні явище, яке побудоване на єдиних засадах, принципах функціонування елементів, має єдині задачі і цілі діяльності, які, в цілому, можна окреслити як задоволення інтересів суспільства і держави у забезпеченні прав людини і цим самим згарантування правозаконності і правопорядку у суспільстві і державі;

легітимність – урегульованість на конституційному та законодавчому рівні. При цьому мається на увазі не тільки, що в самій конституції мають міститися права військовослужбовців та положення щодо їх захисту. Важливо, щоб характер такого правового регулювання в першу чергу спирався на демократичні принципи конституціоналізму, в яких закладені: по-перше, реальне верховенство Конституції України по відношенню до законів та інших нормативно-правових актів; норми Конституції України виступають нормами прямої дії; по-друге, діяльність всіх державно-політичних інституцій повинна відповідати нормам Основного Закону України. Це означає, що всі форми, методи, механізми діяльності держави, її органів повинні бути легітимізовані Конституцією України, чітко і жорстко обмежена регламентація примусових повноважень держави по відношенню до громадян України; по-третє, функціонування конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців, який має своїм завданням ефективно забезпечити права і свободи як кожного окремого громадянина України, так і кожного військового від усіляких зловживань зі сторони носіїв влади і інших суб'єктів правовідносин. Також законодавча база у цій сфері має ґрунтуватися на засадах визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, верховенства права і т. ін. Що у свою чергу означає, що діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, юридичних і фізичних осіб повинні відповідати положенням Основного Закону держави і не допускається з їх боку будь-які зловживання у сфері прав людини;

динамічний характер – перебуває в динамічному розвитку завдяки використанню постійно відповідаючих духу часу правових форм, засобів і заходів забезпечення прав військовослужбовців;

взаємоузгоджений та взаємопов'язаний характер – незважаючи на те, що кожний з елементів механізму забезпечення прав військовослужбовців має свою природу і призначення, в той же час всі елементи взаємопов'язані і функціонують взаємоузгоджено;

національний конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців представляє собою процес, який складається із стадій, яким відповідають відповідні форми, засоби, заходи дій. Це пов'язано з усвідомленням того, що недостатньо мати матеріальні норми, розвинену систему законодавства, а потрібні чіткі механізми їх втілення в життя, що повною мірою стосується конституційно-правової сфери прав людини.

Сам процес забезпечення прав військовослужбовців – це діяльність правозахисного характеру, що ґрунтується на праві і ведеться відповідними компетентними інституціями, а також комплекс заходів, засобів, що необхідні для створення умов по реалізації військовими своїх прав, недопущенню їх порушень з боку суб'єктів правовідносин, які спрямовані на поновлення прав, що порушені протиправними діями органів державної влади, місцевого самоврядування та інших суб'єктів правовідносин, а також на притягнення до відповідальності осіб, що вчинила порушення прав військових.

Така діяльність характеризується втіленням нормативних приписів щодо прав військовослужбовців в живу тканину правовідносин, у суспільне і державне життя, включає створення умов по недопущенню їх порушень з боку владосуб'єктів. Вона вимагає вироблення відповідної правоохоронної політики, втілення в життя різноманітних державних програм, які б поліпшували ситуацію в сфері прав військових та відповідної діяльності держави позитивного характеру, яка є спрямованою на втілення в практику визначених законодавством стандартів прав людини, роботи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб щодо забезпечення прав військовослужбовців.

Узагальнюючи можемо констатувати, що конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців являє собою розвинену систему гарантій їх прав. Як зазначається у юридичній літературі: «...якщо права – це певні блага, то гарантії – засоби забезпечення цих благ. Права людини, не підкріплені засобами їхньої реалізації та захисту, припиняють бути правами, перетворюючись у декларації. Так, гарантії забезпечують перехід задекларованої змоги володіти правом до реального користування ним» [8, с. 184].

Під гарантіями прав людини в науковій літературі розуміють: 1) умови, за яких всебічно реалізуються права і свободи особи; 2) система засобів, за допомогою яких забезпечується охорона прав і свобод особи» [9, с. 134]; передбачені законом засоби, які безпосередньо забезпечують правомірну поведінку суспільних відносин; сутність умов і засобів, які забезпечують фактичну реалізацію і повну охорону прав і свобод людини [6, с. 19-20]; юридичні засоби забезпечення повного, неухильного і безперешкодного здійснення кожним своїх прав і свобод, охорони прав і свобод від можливих протиправних посягань і їх захисту від будь-яких незаконних порушень [10, с. 232]; умови і засоби, які створює і надає держава своїм громадянам для здійснення ними своїх прав; порядок діяльності державних органів і установ, громадських організацій, що спрямована на попередження і прискання посягань на права громадян, на відновлення цих прав і притягнення винних за їх порушення до відповідальності [6, с. 20]; умови та засоби, що забезпечують можливість користуватися правами, які встановлені в конституції і законах держави» [11, с. 288]; суть вираження соціальної відповідальності держави, обов'язків її органів і посадових осіб створювати всі необхідні умови для реалізації громадянами своїх прав і свобод і надання особі надійного інструментарію їх охорони і захисту; створення таких правових інститутів, які юридичними засобами забезпечували б можливість реалізації прав і виконання обов'язків, а також закріплювали б і охороняли права громадян від порушень зі сторони окремих посадових осіб, державних органів та громадян [6, с. 20]; система норм, принципів, засобів, що разом забезпечують реалізацію та захист прав людини [8, с. 184]; система взаємопов'язаних форм і засобів (нормативних, інституційних і процесуальних), що забезпечують належне визнання, захист і реалізацію певних прав і відповідних їм обов'язків [6, с. 20]; своєрідний зовнішній механізм обмеження влади, яка завжди прагне до саморозширення і посилення своєї присутності в усіх сферах людського буття [12, с. 83].

Відзначимо, що гарантії прав і свобод людини і громадянина можна класифікувати на загальні та юридичні. До числа перших відносяться економічні, соціальні, політичні (ідеологічні), які в цілому відіграють важливу роль у гарантуванні прав людини, виходячи з соціально-економічного ладу суспільства, фінансових ресурсів держави, рівня соціального захисту населення, політичної системи, суспільної свідомості членів суспільства, рівня культури в державі тощо. Найдосконаліший конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини буде неефективним в умовах політичної і економічної нестабільності, соціальної, релігійної чи національної конфронтації. Для належного гарантування прав людини насамперед має бути стабільність в державі і суспільстві, їх розвиток на демократичних засадах. Процеси державотворення мають характеризуватися гуманністю і відповідати приписам Основного Закону, де людина і її права визнаються найвищою соціальною цінністю. Державне будівництво має ґрунтуватися моральністю, де панують ідеї рівності, гуманізму, справедливості. Сама держава, виходячи з економічних, соціальних, політичних (ідеологічних) факторів повинна являти собою інституцію, яка зобов'язується своєю діяльністю утверджувати і забезпечувати права людини.

Іншим різновидом гарантій прав людини виступають юридичні (правові) гарантії прав і свобод людини і громадянина, які вчені розглядають у багатьох аспектах, а саме як: а) норми права, які передбачають у своїй сукупності правовий механізм, який має сприяти реалізації законів; б) специфічний правовий засіб забезпечення, реалізації, охорони та захисту прав людини та гро-

мадянина; в) Конституція України створює широку юридичну основу для активізації діяльності по забезпеченню юридичних гарантій прав людини та громадянина; г) Конституція України є гарантом прав громадянина, оскільки вона гарантує кожній людині широке коло політичних, соціальних та економічних прав і свобод, тобто до юридичних гарантій прав та свобод людини і громадянина належать норми-принципи Конституції України та інших законів, які містять гарантії або є гарантіями; г) до юридичних гарантій слід відносити також юридичні обов'язки та юридичну відповідальність [13, с. 39-41].

При цьому конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців в Україні включає гарантії, які визначають:

– правову основу забезпечення прав військових – вітчизняне законодавство, яке створює належні юридичні можливості, за допомогою яких здійснюється закріплення загальних, формально визначених правил поведінки, що покликані гарантувати права військовослужбовців, єдиний порядок та стабільність регулювання суспільних відносин у цій сфері;

– інституційну основу – система відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших інститутів держави та інституцій громадянського суспільства, які завдяки своїм повноваженням забезпечують реалізацію, охорону і захист прав військовослужбовців.

Правову складову конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців становлять гарантії, закріплені в Конституції України, міжнародних договорах України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, законах України («Про військовий обов'язок і військову службу», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про військового омбудсмена», «Про національну безпеку України», «Про правовий режим воєнного стану» тощо), а також прийнятих відповідно до них інших нормативно-правових актах, які визначають систему загальних умов і спеціальних (юридичних) засобів, які спрямовані на забезпечення прав військових. За допомогою цих гарантій здійснюється визнання на нормативному рівні загальних, формально визначених правил поведінки різних суб'єктів правовідносин, які покликані забезпечити єдиний порядок та стабільність регулювання суспільних відносин у сфері забезпечення прав військових. Саме ця складова дає механізму правове життя, окреслюючи і наділяючи його відповідними юридичними формами.

Інституційний зріз конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців в Україні включає таку систему органів державної влади, місцевого самоврядування, інших інститутів держави та інституцій громадянського суспільства, діяльність яких охоплює сферу прав людини. Вона являє собою велике багатоманіття органів публічної влади та інституцій громадянського суспільства, які здійснюють забезпечення прав і свобод людини і громадянина, з різним правовим статусом, місцем в системі органів публічної влади, неоднаковими повноваженнями у цій сфері і т. ін. Визначення таких суб'єктів є надзвичайно важливим з точки зору забезпечення дієвості та ефективності їх правозахисної діяльності, дотримання прав військових, досягнення мети зазначеної діяльності та виконання основних завдань, а також для правильного розуміння та визначення їх ролі і місця в механізмі забезпечення прав військовослужбовців, удосконалення конституційно-правового статусу, юридичного закріплення їхньої компетенції, вибору ними правильних та раціональних форм і методів у сфері як вироблення загальної правозахисної політики, так і конкретно форм і способів забезпечення прав військових, підготовки відповідних фахівців в цій сфері тощо.

В цілому законодавством України встановлюються наступні органи публічної влади, діяльність яких спрямована на забезпечення прав військовослужбовців:

- Верховна Рада України;
- Президент України;
- Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи виконавчої влади;
- суди;
- Конституційний Суд України;
- Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- військовий омбудсман;
- правоохоронні органи: органи прокуратури, Міністерство внутрішніх справ України, Служба безпеки України, Державне бюро розслідувань, Військова служба правопорядку у Збройних Силах України;

- органи влади Автономної Республіки Крим;
- органи місцевого самоврядування тощо.

Окрім цього не слід залишати поза увагою інститути громадянського суспільства та міжнародні правозахисні інституції, внесок яких у забезпечення прав військових по-справжньому є безцінним, а роль у цій сфері інколи більша аніж органів державної влади.

Узагальнимо, що структура сучасного конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців в Україні, яка включає в себе нормативну та інституційну складові, сьогодні багато в чому обумовлена умовами війни в Україні. Це визначає як необхідність запровадження нових інституцій, основним завданням яких виступає захист прав людини, в тому числі й військових, так і удосконалення правового статусу вже існуючих інститутів.

Виходячи з існуючих в науковій юридичній літературі підходів можемо констатувати, що діяльність названих інституцій щодо забезпечення прав військовослужбовців розуміється як система загальних умов і спеціальних (юридичних) засобів, яка спрямована на правомірну реалізацію, охорону, а в необхідних випадках – і захист. Так, А. Олійник та В. Заяць вважають, що забезпечення прав громадян включає в себе: а) створення умов, що сприяють реалізації прав; б) охорону прав від порушень зі сторони кого б то не було; в) процес їх реалізації і захист даних прав від уже здійсненого реального їх порушення; г) відновлення порушених прав на всіх стадіях правореалізуючого процесу. Цю точку зору підтримує О. Червякова, яка пише: «Під забезпеченням основних прав розуміють, з одного боку, систему їх гарантій, а з другого – діяльність органів держави по створенню умов для реалізації прав громадян, їх охорони, захисту і відновлення порушеного права» [6, с. 27].

Аналізуючи процес забезпечення прав людини з точки зору правового механізму, Г. Шмельова вказує, що це є система ефективних юридичних засобів реалізації, охорони і захисту прав людини, і називає наступні елементи цього механізму: 1) національне законодавство, що є основою усього цього механізму; 2) юридичні процедури реалізації прав людини; 3) юридичні засоби охорони прав людини; 4) юридичні засоби захисту прав людини [14, с. 50-51]. Аналогічний підхід до поняття забезпечення прав людини у О. Святоцького [15].

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців включає в себе закріплені в Конституції та законах України права і свободи військових, а також їх гарантії, конституційно-правові процедури реалізації цих прав і свобод, конституційно-правові засоби охорони і захисту прав і свобод військових.

Основоположним елементом конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців є національне законодавство. Мається на увазі закріплення в Конституції та інших правових актах України прав і свобод військових та їх гарантій. Цей елемент відіграє провідну роль в цьому механізмі, оскільки, щоб перетворитися з можливості у реальність, права військових повинні бути опосередковані правом, піднесені до рангу юридичних, конституційних прав і свобод.

В цьому аспекті важливо проаналізувати конституційні приписи з точки зору їх можливості забезпечення прав і свобод військовослужбовців. Безумовно, що права військових витікають із закріплених в Конституції України прав і свобод людини і громадянина, які в умовах демократичного розвитку України набули ґрунтовнішого матеріального змісту, стали більше відповідати міжнародним стандартам в галузі прав людини, оскільки в Основному Законі України 1996 року знайшли втілення міжнародно-правові стандарти прав людини, які закріплені в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, європейській Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та інших міжнародних актах.

В Конституції України істотно деталізується конституційно-правовий статус громадян України за рахунок особистих прав і свобод; розширена конституційна основа для виявлення і вдосконалення політичної активності громадян України; закріплені соціально-економічні, екологічні та культурні права і свободи. Значно ширше закріплено в Основному Законі України гарантії прав і свобод громадян України. До їх рангу тепер віднесено цілий ряд таких, які забезпечують надійність підтримання режиму правового статусу людини і громадянина. У своїй сукупності права, свободи, їх гарантії проголошені та гарантовані Конституцією України, свідчать про те, що військовослужбовці України, як складова українського суспільства, в основному мають усю повноту соціально-економічних, політичних, особистих, екологічних і культурних юридичних

можливостей, тобто широкий і різносторонній конституційно-правовий статус, який детальніше розкривається в поточному законодавстві України.

Однак, саме закріплення в Конституції та законах України прав і свобод військовослужбовців не гарантує їх дотримання. Це спонукає до вироблення необхідних правових умов, спрямованих на реалізацію цих прав і свобод, під чим розуміється сукупність різного роду дій, процес, в результаті якого громадяни, які наділені конкретним видом суб'єктивних прав, добиваються тих реальних цілей, інтересів і благ, які за цими правами стоять. Юридична процедура реалізації прав людини являє собою встановлену в законі і спрямовану на здобуття людиною певних особистісних і соціальних цінностей послідовність дій уповноваженого і зобов'язаного суб'єктів, а також обсяг, зміст, форми, способи, методи і строки їх вчинення [6, с. 29].

Таким чином реалізація основних прав і свобод громадян України означає втілення їх в життя і в кінцевому результаті задоволення потреб і інтересів громадян України. Права і свободи, закріплені в Конституції України та поточному законодавстві, «живуть» і «діють» саме в процесі реалізації, під яким розуміється матеріалізація цих прав і свобод, досягнення громадянами різних цілей, інтересів, які складають зміст конкретних прав і свобод.

В літературі називаються різноманітні стадії реалізації прав і свобод. Так В. Копейчиков і З. Суцук свого часу до таких відносили: 1) вирішення всіх питань, пов'язаних з визначенням потреби, інтересів і мети вибору варіанту поведінки для реалізації свого права в межах законодавства; 2) вираження ініціативи в реалізації особою свого суб'єктивного права; 3) визначення кола питань, пов'язаних з точним встановленням правових підстав належності особі відповідного права, його обсягу, конкретного змісту і межі використання; 4) точне встановлення всього набору засобів, як правових так, і неправових (але не заборонених законом), які належить використати в процесі реалізації права; 5) визначення контрагента, від поведінки якого залежить реалізація права особи і точне усвідомлення, якою дана поведінка повинна бути за своїм змістом і формі, які правові підстави є для відповідної поведінки контрагента і т. ін.; 6) безпосереднє здійснення дій, пов'язаних з реалізацією суб'єктивного права у повній відповідності з установленими процедурами; 7) використання заходів захисту, відновлення порушених прав. Правда, самі автори говорять, що такий поділ на стадії реалізації прав і свобод є досить таки умовний, оскільки деякі із стадій можна об'єднати і, навпаки, роз'єднати, а також ці стадії можуть бути доповнені іншими, виходячи зі змісту відповідних прав і свобод [6, с. 30].

Ми вважаємо, що процес реалізації основних прав і свобод військовослужбовців України включає:

- прийняття рішень ними про конкретні шляхи і засоби втілення в життя своїх прав і свобод,
- організацію виконання прийнятого рішення (в тому числі включаючи в необхідних випадках спеціальну організаційну діяльність компетентних державних органів, організацій, осіб),
- фактично саме виконання рішення.

При розкритті сутності реалізації прав і свобод громадян військовослужбовців України має значення, чи йдеться про права і свободи, які уже матеріалізовані, чи мається на увазі сам процес досягнення вказаної стадії матеріалізації. В першому випадку реалізація прав і свобод пов'язана з усуненням тих негативних явищ, які виступають перепонами для подальшої ефективної реалізації основних прав і свобод. Що стосується другого випадку, коли матеріалізація прав і свобод ще не здійснена, то процес реалізації полягає в здійсненні громадянином і його контрагентами дій, які забезпечують створення умов, при яких права і свободи могли б бути фактично реалізовані.

Окрім цього важливою умовою реального здійснення військовослужбовцями своїх прав і свобод є функціонування системи заходів, спрямованих на їх охорону і захист. Необхідність в цьому виникає тоді, коли є невиконання обов'язків чи зловживання правом в процесі реалізації їх прав, а також коли має місце спір про наявність самого права чи свободи.

В цьому аспекті важливо визначитися з питанням чи є охорона і захист основних прав і свобод військовослужбовців самостійними елементами конституційно-правового механізму забезпечення прав військових, чи вони представляють собою єдиний елемент. В юридичній літературі терміни «охорона» і «захист» прав і свобод нерідко вживаються як синоніми, і, коли говорять про захист прав, то ототожнюють їх з охороною і навпаки. Це свідчить про те, що поняття «охорона» і «захист», специфіка цих категорій потребують чіткого визначення. Багато в чому поняття «охорона» і «захист» співпадають. Але деякі автори вважають, що є всі підстави для розмежування цих понять, виходячи із специфіки засобів і методів, які використовуються при охороні і захисті. На їх

думку було б доцільніше діяльність, спрямовану на усунення перешкод в реалізації громадянами своїх прав і свобод, на боротьбу з невиконанням обов'язків і зловживанням правами і свободами називати охороною основних прав і свобод громадян України, і термін «охорона» застосовувати лише щодо заходів, які спрямовані на забезпечення нормальної реалізації громадянами України своїх прав і свобод, тобто, як таких, що мають превентивний характер і використовуються для недопущення порушень прав людини. При чому першочергове значення тут мають профілактики, попередження, проведення роз'яснювальної роботи щодо недопущення можливих порушень прав. Що ж стосується терміну «захист», то його потрібно, на їх погляд, вживати відносно заходів, які здійснюються у випадках порушення прав і свобод громадян, для їх відновлення

Також в основу розмежування між охороною і захистом основних прав і свобод в якості критерію беруться методи їх реалізації, впровадження. Так при охороні – це метод переконання, оскільки діяльність спрямована на попередження правопорушень, і на цьому етапі ще не відбувається порушень прав людини. В той час як для захисту основних прав і свобод людини і громадянина здебільшого характерний метод примусу [6, с. 33-34].

Таким чином можна говорити про розмежування охорони і захисту прав військовослужбовців на основі вищезгаданих підстав, коли ми говоримо в загальному про конституційно-правовий механізм забезпечення їх прав.

Охороні і захисту прав військовослужбовців, безперечно, відводиться одне із провідних місць в конституційно-правовому механізмі забезпечення прав військових України, оскільки вкрай важливо для держави, органів публічної влади, інституцій громадянського суспільства тощо зосередити увагу і спрямувати зусилля різних суб'єктів правовідносин на попередження порушень прав військовослужбовців, не допустити ситуацій, які б сприяли спричиненню шкоди інтересам військових, а коли це станеться, задіяти всі засоби для відновлення порушених прав. «Без належного захисту неможливо говорити про наявність прав і свобод,» - говорив у свій час відомий український публіцист, вчений М.П. Драгоманов [6, с. 34].

Висновок. Отже, можна констатувати, що процес забезпечення прав військовослужбовців в Україні являє собою діяльність правозахисного характеру, яка здійснюється вітчизняними органами державної влади, місцевого самоврядування, інститутами громадянського суспільства, в рамках приписів національного законодавства, яке визначає комплекс гарантій, спрямованих на створення умов з реалізації військовими своїх прав, недопущенню їх порушень, на поновлення прав, що порушені протиправними діями органів публічної влади та інших суб'єктів правовідносин, а також на притягнення до відповідальності осіб, що вчинили порушення прав військових. Сам конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців в Україні – це визначена Конституцією і законами України динамічна, взаємоузгоджена та взаємопов'язана система гарантій, спрямована на правомірну реалізацію, охорону, а в необхідних випадках і захист прав військовослужбовців.

Маємо відзначити, що сьогодні в умовах війни з російським агресором конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців в Україні потребує свого удосконалення в частині регулювання гарантій, пов'язаних із проблемами мобілізації, порушень прав військовослужбовців на місцях проходження служби (право на відпустку, недопущення зловживання правами командирів, ненадання/недостатнє надання медичної допомоги, соціальні гарантії, порушення гендерної рівності), корупційних скандалів у частині матеріального, в тому числі й грошового, забезпечення військових тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Українська радянська енциклопедія. К.: Голов. ред. УРЕ, 1981. Т. 6. 552 с.
2. Марцеляк О.В. Поняття та елементи конституційно-правового механізму боротьби з корупцією в Україні. Корупція як цивілізаційний феномен: причини та шляхи подолання: монографія / Ю.М. Бисага, Д.М. Белов, І.М. Берназюк, О.В. Марцеляк, Р.П. Натуркач. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2016. С. 47-102.
3. Сучасна правова енциклопедія /З заг. ред. О.В. Зайчука. 3-тє вид., переробл. і доповн. К.: Юрінком Інтер, 2015. 408 с.
4. Скаун О.Ф., Бондаренко Д.А. Юридичний науково-практичний словник-довідник (основні терміни і поняття) / Під заг. ред. проф. Скаун О.Ф. Харків: Еспада, 2007. 488 с.

5. Російсько-український словник термінів з теорії держави і права. Х.: ХЮА, 1993. 168 с.
6. Тодика Ю.М., Марцеляк О.В. Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян: Монографія. Х.: Лібра, 1998. 107 с.
7. Нікітенко Л.О. Зміст механізму забезпечення конституційного права на підприємницьку діяльність. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/2817/%CB>.
8. Конституційне право: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич. К.: Ваіте, 2021. 528 с.
9. Малихіна Я.А. Юридичні гарантії за трудовим законодавством України. *Форум права*. 2007. № 2. С. 133-138. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2007-2/07mjatzu.pdf>.
10. Фокіна А.О. Юридичні гарантії політичних прав громадян України: теоретичні підходи до розуміння. *Юридичний вісник*. 2023. № 4. С. 231-238. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v4_2023/29.pdf
11. Міхальов В.О. Класифікація юридичних гарантій прав і свобод особистості в Україні. Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України): у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С.В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 288-290.
12. Смокович М.І. Правове регулювання виборчих спорів: теоретичний і практичний аспекти: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2014. 576 с.
13. Права та свободи людини і громадянина в Україні / В.Ф. Погорілко та ін.; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. К.: Ін Юре, 1997. 52 с.
14. Шмельова Г. Юридичний механізм забезпечення прав людини (загальнотеоретична характеристика). *Право України*. 1994. № 10. С. 49-55. URL: <https://pravoua.com.ua/uk>.
15. Святоцький О.Д. Адвокатура в юридичному механізмі захисту прав громадян (історико-правове дослідження): дис. докт. юрид. наук. Київ, 1994. 286 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 07.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Марцеляк О.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ФУНКЦІЇ ЦЕНЗІВ: СУЧАСНА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Марчук М.,
аспірантка відділу конституційного та муніципального права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0004-7845-4931

Марчук М. Функції цензів: сучасна конституційно-правова характеристика.

Усвідомлення правової природи цензів, як феномена державного будівництва, рефлексія соціально-філософських вимірів та правова характеристика цензів у конституційному праві неможлива без аналізу їх функцій, які слугують розкриттю аксіологічного, сутнісного, змістового, онтологічного, функціонально-телеологічного призначення цього правового явища. В статті досліджується конституційно-правова природа функцій. Розкривається їх сутність через аналіз функцій держави і права та доводиться, що функції цензів у конституційному праві витікають саме із функцій держави і права. При цьому під ними слід розуміти обумовлені соціальним призначенням цензів напрями та види впливу на суспільні відносини, споріднені з державним будівництвом і функціонуванням суспільства, з метою реалізації публічного інтересу, що полягає в забезпеченні конституційних прав і свобод людини, утвердженні народовладдя та гарантуванні конституційного правопорядку, які пов'язані з функціями держави, виступають способом прояву права, зокрема, витікають із функцій конституційного права, обумовлені елементами її системи, перебувають у стійких взаємних зв'язках із джерелами галузі конституційного права. В дослідженні звертається увага також на тому, що функціональна призначеність цензів не є сталою, вона динамічна. В роботі виокремлюються та розкриваються такі сучасні функції цензів у конституційному праві як регулятивна, кваліфікаційна, охоронна, функція фільтру (обмежувальна), організаційна, ідеологічно-виховна. Робиться висновок, що основне призначення функцій цензів у конституційному праві полягає у забезпеченні гармонійного стабільного розвитку держави і суспільства в інтересах людини, забезпечення безпеки, належного громадського порядку і конституційного правопорядку в країні. І вкрай важливо, щоб в основі їх реалізації лежав людиновимірний підхід як структуроутворюючий елемент системи національного механізму публічної влади і реалізації громадянами своїх конституційних прав і свобод, що є джерелом влади, основним носієм народного суверенітету, що, у свою чергу, є іманентною ознакою реального народовладдя.

Ключові слова: цензи, конституційне право, функції, функції цензів, державотворення, регулятивна функція, кваліфікаційна функція, охоронна функція, функція фільтру (обмежувальна), організаційна функція, ідеологічно-виховна функція.

Marchuk M. Functions of qualifications: modern constitutional and legal characteristics.

Understanding the legal nature of qualifications as a phenomenon of state building, reflection of socio-philosophical dimensions and legal characteristics of qualifications in constitutional law is impossible without analyzing their functions, which serve to reveal the axiological, essential, substantive, ontological, functional-teleological purpose of this legal phenomenon. The article examines the constitutional and legal nature of functions. Their essence is revealed through an analysis of the functions of the state and law, and it is proved that the functions of qualifications in constitutional law stem precisely from the functions of the state and law. At the same time, they should be understood as directions and types of influence on social relations determined by the social purpose of qualifications, related to state building and the functioning of society, with the aim of realizing the public interest, which consists in ensuring constitutional rights and freedoms of the person, establishing democracy and guaranteeing constitutional law, which are related to the functions of the state, act as a way of

manifesting law, in particular, stem from the functions of constitutional law, are determined by the elements of its system, and are in stable mutual relations with the sources of the field of constitutional law. The study also draws attention to the fact that the functional purpose of qualifications is not constant, it is dynamic. The work identifies and reveals such modern functions of qualifications in constitutional law as regulatory, qualifying, protective, filter (restrictive), organizational, ideological and educational. It is concluded that the main purpose of the functions of qualifications in constitutional law is to ensure the harmonious stable development of the state and society in the interests of man, ensuring security, proper public order and constitutional law and order in the country. And it is extremely important that their implementation is based on a human-dimensional approach as a structural element of the system of the national mechanism of public power and the exercise by citizens of their constitutional rights and freedoms, which is the source of power, the main carrier of popular sovereignty, which, in turn, is an immanent sign of real democracy.

Key words: qualifications, constitutional law, functions, functions of qualifications, state formation, regulatory function, qualification function, security function, filter function (restrictive), organizational function, ideological and educational function.

Постановка проблеми. Сучасні процеси вітчизняного державотворення, незважаючи на військову агресію Росії, характеризуються подальшим напрацюванням та впровадженням у практику державного будівництва демократичних засад формування органів державної влади та місцевого самоврядування. За цих обставин актуальною та такою, що потребує детального вивчення, є проблема щодо функцій цензів. Адже і у вітчизняній, і у зарубіжній науковій літературі питання щодо функцій цензів не вивчалось комплексно, цілісно, найчастіше зводилося лише до вказівки набору якихось функцій, в кращому випадку – до їх короткої поверхової характеристики, що обумовило фрагментарність та поверхневність уявлень про цей конституційно-правовий феномен. Варто врахувати і той аспект, що сам термін «функції» є багатозначним і сьогодні, незважаючи на бурхливий розвиток юридичної науки, серед правознавців немає єдиної наукової позиції щодо розуміння феномена «функції», його стійкого загально визнаного визначення; з цього приводу в літературі продовжується науковий дискурс і має місце їх різне трактування, внаслідок чого існує потреба подальшої розробки та вивчення цієї фундаментальної категорії. Усе зазначене актуалізує предмет нашого дослідження.

Стан дослідження. Вітчизняна юридична наука питанню розуміння цензів, їх правової природи, в тому числі й функцій цензів, приділяє увагу доволі поверхово. Свідченням цьому є відсутність комплексних конституційно-правових досліджень у цій сфері. Виняток хіба що становлять виборчі цензи, дослідженням яких займалися такі науковці, як І.В. Глиняний, Ю.Б. Ключковський, О.В. Марцеляк, С.М. Марцеляк, В.Ф. Нестерович, В.М. Панасюк, В.І. Татарінов, В.М. Шаповал та ін.

Звідси метою нашого дослідження є більш повна характеристика функцій цензів у конституційному праві як таких, що сприяють виявленню соціального змісту цензів як феномена сучасного державного будівництва.

Виклад основного матеріалу. Термін «функція» багатозначний і така різноманітність трактування цього поняття пояснюється багатоаспектністю цього явища. В цілому він вживається для опису динамічних структур і, в першу чергу, для характеристики їх дії, діяльності. Однак, виходячи з предмету нашого дослідження нас цікавить розуміння функцій у правовому вимірі, коли завдяки їм визначаються соціальна роль держави і права, які спрямовані діяти у макро- або мікросередовищі, тобто встановлювати соціальні відносини, надавати їм правового визначення, привносити певну інформацію у соціальні контакти [1, с. 58] і т. ін.

В юридичній літературі функції традиційно розкриваються через характеристику функцій держави і функцій права. У свою чергу функції держави лежать в основі розуміння сутності функцій органів публічної передусім державної влади, як основні напрями їх діяльності, а функції права визначають призначення тих чи інших правових явищ.

Дослідження розуміння функцій держави і права сприяє, по-перше, визначенню сутності функцій цензів у конституційному праві, по-друге, їх ролі і призначенню у сучасних державотворчих процесах різних країн світу, по-третє, виявленню соціального змісту цензів як феномена державного будівництва, по-четверте, завдяки цьому можна буде визначити структуру, тобто способи, закономірності визнання і законодавчого врегулювання цензів, по-п'яте, це матиме наслідком ро-

зуміння різновидів цензів у конституційному праві.

Щодо трактування функцій держави, то в словниковій та науковій юридичній літературі вони здебільшого розглядають як: основні напрями або види діяльності держави, які розкривають її соціальну сутність і призначення в суспільстві [2, с. 362]; динамічні, властиві конкретному історичному етапу основні напрями діяльності держави, які виражають її сутність і соціальне призначення, покликані реалізовувати управління суспільством і поставлені перед нею цілі та задачі [3, с. 20]; основні напрями або види діяльності держави, які виражають її суть і призначення, роль і місце в суспільстві [4, с. 348].

Підкреслимо, що будь-яка діяльність держави, а отже і реалізація функцій держави повинна мати правовий характер, ґрунтуватися на правовій основі, тобто спиратися на правові форми реалізації своїх функцій через формування і реалізацію права.

Це приводить нас до необхідності вивчення сутності права, зокрема, його функцій, які в науково-енциклопедичній літературі трактуються як: основні напрями впливу правового регулювання на людину і суспільство, зокрема функції інформаційна, виховна, ідеологічна, регулятивна, захисна тощо [2, с. 362]; внутрішньо властиве праву явище, обумовлене його роллю (призначенням) в суспільстві, що представляє собою основний (головний) напрямок впливу права на об'єктивну реальність і виражає його зв'язок з іншими явищами соціальної дійсності; найбільш істотні напрямки і сторони впливу права на суспільні відносини, в яких розкривається соціальне призначення права та його загальнолюдська і класова природа [5, с. 138]; спрямований вплив системи (структури, цілого) на певні сторони зовнішнього середовища [6, с. 4]; напрями або види впливу права на відносини суспільні, які виражають роль і призначення права в суспільстві і державі, його соціальну цінність та найважливіші риси [4, с. 348]; напрями і види впливу права на суспільні відносини, які зумовлюють його особливе, і навіть унікальне, соціальне призначення [7, с. 25–26].

Таким чином в поняття функцій права найбільше вкладається та особливість, що вони являють собою напрям впливу чи напрям правового регулювання або напрями чи види впливу права на суспільні відносини. При цьому поняття «регулювання» та «вплив» доволі часто застосовуються як синоніми.

Також дослідники правової природи функцій права справедливо зазначають, що в юридичне поняття функцій права вкладається подвійний, але внутрішньо пов'язаний зміст: роль, яку відіграє право чи визначений правовий інститут і конкретні напрями правового регулювання суспільних відносин і що вони грають роль певної сполучної ланки між об'єктивною реальністю і правом, виступаючи при цьому ідеальним соціальним феноменом, покликаним впорядковувати матеріальний світ відповідно до потреб суспільного розвитку, і зміни, які відбуваються в об'єктивній реальності під впливом права, - це і є результат реалізації функцій права [5, с. 398].

Функції права взаємопов'язані з функціями держави як взаємопов'язані держава і право – держава не може існувати без правового регулювання суспільних відносин і будь-яка державна діяльність має правову основу, тобто спирається на правові форми реалізації своїх завдань через формування і реалізацію права; натомість право ефективно діє у всіх сферах суспільного життя людей, визначаючи відповідний порядок відносин і спосіб вирішення завдань в різноманітних сферах тільки за умови визначення ефективного механізму врегулювання суспільних відносин і найголовніше його належного забезпечення силою державного примусу. Варто враховувати й той фактор, що напрями діяльності держави, через які реалізується її внутрішня та зовнішня політика, і напрям чи вид впливу права на суспільні відносини доволі часто співпадають – це сфери економіки, політики, культури, науки, освіти, охорони здоров'я, навколишнього середовища тощо.

Деякі вчені провели порівняння функцій держави з функціями права та дійшли висновків, що подібність функцій права і держави полягає в тому, що:

- вони є проявом сутності і соціального призначення відповідно права і держави;
- як функція права, так і функція держави нерідко покликані вирішувати спільні завдання, що визначає їх загальний напрямок.

Натомість, відмінність функцій права від функцій держави полягає в тому, що:

- вони є вираженням різних сутностей, які визначають їх специфіку і самостійний характер;
- шляхи, форми і способи здійснення цих функцій різні;
- кількість і види здійснюваних функцій не збігаються повністю;
- не однакові також межі здійснення функцій [5, с. 114-115, 116-117, 118-119].

Вважаємо, що раціональне зерно у викладених наукових твердженнях має місце і варто як не ототожнювати функції держави і функції права, так і в той же час не слід зовсім не бачити між ними спільностей і не здійснювати паралелей між ними.

Особливо спорідненість функцій держави має місце з функціями конституційного права, як такої, основним джерелом якої виступає Конституція, що регулює суспільні відносини, пов'язані з конституційним (державним і суспільним) ладом, правовим статусом людини і громадянина, народовладдям, організацією та функціонуванням органів державної влади та місцевого самоврядування, територіальною організацією держави. І як влучно зазначається в літературі: «всі основні функції держави мають бути системно закріплені в Конституції або законах України, що сприятиме посиленню ролі і відповідальності держави в усіх сферах її діяльності» [8, с. 83].

Окрім того, в літературі до числа аргументів на таку спорідненість функцій держави і функцій галузі конституційного права відносять тісний зв'язок останньої з політикою (високий ступінь політизації норм конституційного права). Такий зв'язок конституційно-правових норм з політикою «резонує» з такою ознакою функцій держави як те, що вони «носять політичний характер, оскільки усі вони генетично мають одне й те саме джерело – державу як організацію політичної влади. Держава з'являється на певному історичному етапі саме задля виконання на новому рівні низки найістотніших функцій у суспільстві. Отже, держава та її функції є нерозривними політичними явищами» [9, с. 90].

Також слід враховувати й те, що конституційне право належить до так званого блоку публічного права, предметом регулювання якого виступають загальнодержавні інтереси, відносини у сфері реалізації публічних (суспільних, державних) інтересів та яке відповідає за забезпечення гармонії і злагоді в суспільстві і державі; раціонального балансу інтересів індивідуальної особистості, різноманітних соціальних груп, колективів, спільнот та суспільства в цілому; стабільність розвитку держави та її інститутів; стійкість засад державного і суспільного ладу.

Все вищезазначене засвідчує про спорідненість функцій держави і функцій конституційного права, предметом регулювання якого виступають й цензи як елемент державного будівництва і це приводить нас до висновку, що ми цілком можемо застосувати аналогію щодо визначення природи функцій цензів у конституційному праві. При цьому акцентуємо увагу на тому, що буде неправильно змішувати функції цензів з функціями держави, права, конституційного права і ставити між ними знак рівності. Можна тільки вести мову, що функції цензів пов'язані з функціями держави, виступають однією з форм здійснення функцій конституційного права, деталізують і конкретизують їх, співвідносяться з ними як одиничне і загальне.

Функції цензів у своїй сукупності є вужчими за систему функцій права взагалі і конституційного права як галузі права, зокрема. В той же час, вони становлять собою органічну систему, яка виражає характерні риси і призначення цензів і це самостійна категорія науки конституційного права, відмінна від загальнотеоретичної категорії функцій конституційного права як галузі права, але тісно з нею пов'язана.

В такому аспекті характеристика функцій цензів у конституційному праві охоплює їх структуру та ознаки. І можна стверджувати, що елементами функцій цензів у конституційному праві є:

- по-перше, суб'єкти, які виконують роль провідників впливу на суспільні відносини, завдяки чому реалізується соціальне призначення цензів;
- по-друге, об'єкт – це суспільні відносини, на які здійснюють свій вплив цензи;
- по-третє, засоби забезпечення здійснення функції, які являють собою сукупність прийомів, способів та методів, що використовуються при правовому регулюванні конкретних суспільних відносин, пов'язаних з реалізацією цензів у конституційному праві;
- по-четверте, зміст функції, який охоплює систему фактичних і формальних обставин, що сприяють прояву конституційно-правової природи цензів, окреслюють їх сутність, ознаки та основні властивості.

Характерними ознаками функцій цензів у конституційному праві є:

1) функції цензів витікають із функцій конституційного права і вони знаходяться у тісному зв'язку з функціями держави;

2) функції цензів найбільш яскраво виражають їх сутність, зміст, призначення, роль і місце у суспільстві та державі; дозволяють глибше усвідомити практику їх застосування, специфіку реалізації, а також закономірності та особливості їх впровадження у практику державного будівництва окремих країн;

3) функція цензів виступає способом прояву права, що виражається в утворенні, зміні та припиненні правовідносин, які є предметом галузі конституційного права;

4) функції цензів у конституційному праві являють собою напрями та види впливу на публічні (політичні та ін.) найважливіші суспільні відносини, пов'язані з державним будівництвом і функціонуванням суспільства;

5) функції цензів спрямовані на досягнення реалізації публічного інтересу, що полягає в забезпеченні конституційних прав і свобод людини, утвердженні народовладдя та гарантуванні конституційного правопорядку;

6) об'єктами функцій цензів у конституційному праві є суспільні відносини, в яких проявляються як цілеспрямована воляова поведінка/діяльність суб'єктів конституційного права, так і певні стани, що породжують конституційні права і обов'язки учасників конституційно-правових відносин;

7) функції цензів обумовлені елементами системи галузі конституційного права, утворюючи стійкі системно-функціональні зв'язки, що характеризують статичні й динамічні властивості самого конституційного права як галузі права;

8) функції цензів перебувають у стійких взаємних зв'язках із джерелами галузі конституційного права (в першу чергу Конституцією як її основного джерела), які являють собою зовнішню форму об'єктивізації магістральних напрямів і видів впливу конституційного права на відповідні суспільні відносини, пов'язані з реалізацією функцій.

Звідси можемо зробити висновок, що функції цензів у конституційному праві – це обумовлені соціальним призначенням цього правового явища напрями та види впливу на суспільні відносини, споріднені з державним будівництвом і функціонуванням суспільства, з метою реалізації публічного інтересу, що полягає в забезпеченні конституційних прав і свобод людини, утвердженні народовладдя та гарантуванні конституційного правопорядку, які пов'язані з функціями держави, виступають способом прояву права, зокрема, витікають із функцій конституційного права, обумовлені елементами її системи, перебувають у стійких взаємних зв'язках із джерелами галузі конституційного права.

У контексті викладених нами структурних елементів функцій цензів, їх ознак, та й самого визначення функцій цензів у конституційному праві можемо зробити висновок, що на основі системно-структурного підходу можна виділити такі функції цензів: регулятивна, кваліфікаційна, охоронна, функція фільтру (обмежувальна), організаційна, ідеологічно-виховна.

При цьому регулятивна функція притаманна як праву в цілому, так і окремим галузям і інститутам права, адже саме право виступає регулятором суспільних відносин, що дає підстави в першу чергу виділяти його регулятивну функцію, яка відіграє ключову роль у системі функцій права.

У вітчизняній та зарубіжній науковій літературі віддається пріоритетне значення регулятивній функції у праві, оскільки необхідність такої функції випливає з загального ставлення до права як до універсального регулятора найбільш важливих суспільних відносин [10, с. 50]. Особливості цієї функції полягають передусім у встановленні позитивних правил поведінки, в організації суспільних відносин, координації соціальних взаємозв'язків [6, с. 6].

Регулятивна функція цензів полягає у тому, що цензи встановлюють певні умови-правила реалізації конституційних прав і свобод людини й громадянина, визначають еталон правомірної поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин чим визначаються загальні правила забезпечення правового порядку в країні і регулюються суспільні відносини у цій сфері. Це є основою правової системи та правопорядку в країні.

Ця функція цензів дає імпульс розвитку законодавства та прийняттю масиву нових нормативно-правових актів, що втілюють загальні ідеї й окремі положення Конституції щодо народовладдя, реалізації громадянами свого права на участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, користування рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування. Її змістом охоплюється належне закріплення у відповідних нормах і правових інститутах умов та кваліфікаційних вимог до громадян, які мають намір брати участь у державному будівництві країни, у економічному, політичному, соціально-культурному розвитку суспільства і держави.

Парною до регулятивної функції є охоронна функція, яка в правничій літературі розглядається як відносно відособлений прогресивний, однорідний юридичний вплив на свідомість, волю і по-

ведінку людей, який спрямований на підтримку у належному стані суспільних відносин, правового статусу громадян, колективів і організацій. Особлива роль охоронної функції права зумовлена визнанням прав і свобод людини і громадянина вищою цінністю, обранням державою курсу на побудову правової держави та формування громадянського суспільства, що викликає необхідність забезпечення прав і свобод людини і створення ефективного стану їх захисту [5, с. 368].

Охоронна функція цензів виступає гарантією реалізації регулятивної функції і зорієнтована на забезпечення дотримання умов та кваліфікаційних вимог, що передбачені чинним законодавством для осіб, які претендують приймати участь у державному будівництві країни, у економічному, політичному, соціально-культурному розвитку суспільства і держави. Змістом охоронної функції цензів охоплюється і встановлення обов'язку для певних осіб підтверджувати належний стан свого здоров'я, і передбачення обмежень щодо реалізації особами своїх конституційних прав з тим, щоб у державотворчих процесах приймали участь особи з бездоганною репутацією. До таких цензів відносяться передусім такі репутаційні цензи, як відсутність судимості, бездоганна репутація особи, відсутність адміністративних стягнень у неї тощо.

Тим самим дана функція націлена на: попередження і припинення злочинів та інших правопорушень у сфері здійснення народовладдя; захист і відновлення порушених конституційних прав громадян на участь в державному управлінні, користування рівним правом доступу до державної служби та до служби в органах місцевого самоврядування; витіснення і ліквідацію віджилих, таких, які не відповідають новим умовам, потребам суспільства і міжнародним правовим стандартам цензів і т. ін.; подолання негативних явищ, що порушують умови нормального розвитку та суперечать інтересам держави, суспільства та окремих громадян.

Охоронна функція цензів не тільки сприяє охороні урегульованих конституційним правом суспільних відносин від будь-яких посягань чим забезпечує правопорядок у суспільстві та державі, захист прав і свобод людини і громадянина, а й демонструє можливість звернутися до примусової сили держави у разі невиконання тими чи іншими суб'єктами правових приписів шляхом застосування засобів державно-владного впливу через визначення міри юридичної відповідальності за недотримання правових приписів щодо цензів та встановлення спеціальних засобів державного захисту суб'єктивних прав громадян, їх відновлення.

Отже основне призначення охоронної функції цензів у конституційному праві полягає у запобіганні порушенню норм конституційного права, що виражається у впливі на свідомість суб'єктів права погрозою санкцій, встановленням заборон, обмежень і реалізацією юридичної відповідальності за правопорушення, де органи публічної влади виходять з необхідності гармонійного стабільного розвитку держави і суспільства в інтересах людини, забезпечення безпеки, належного громадського порядку і конституційного правопорядку в країні

Організаційна функція – актуальність виокремлення в якості однієї з функцій цензів цієї функції обґрунтовується тим, що цензи розглядаються як складова конституційного права, предметом регулювання якого є суспільні відносини у сфері конституційного ладу України, народовладдя, правового статусу людини і громадянина, організації та функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, територіального устрою нашої країни.

Звідси у контексті аксіологічного навантаження організаційна функція цензів у конституційному праві є надзвичайно важливою, оскільки в цілому вона сприяє налагодженню результативного та більш професійного конституційно-правового механізму функціонування органів публічної влади, збалансуванню конституційних повноважень різних суб'єктів у системі «стримувань і противаг» механізму влади, а також утвердженню якісно нових засад функціонування системи органів публічної влади.

Завдяки цензам визначаються учасники виборчих перегонів як на національних, так і місцевих виборах; встановлюється коло осіб, що може брати участь у різноманітних референдумах та інших формах здійснення народовладдя; обумовлюються умови та вимоги до кандидатів на різноманітні посади органів державної влади та місцевого самоврядування, які в подальшому працюючи в органах публічної влади наділяються владними повноваженнями.

Звідси організаційна функція цензів сприяє конституційно-правовій організації суспільства і держави. Вона забезпечує політичну стабільність у суспільстві й країні, здійснення владних повноважень, вироблення державної політики в інтересах людини й суспільства тощо, впорядковує суспільні відносини перш за все у політичній сфері, врегульовує процеси державного будівництва чим створює сприятливі умови для ефективної життєдіяльності політичної системи

та її елементів, забезпечує узгодження політичних інтересів різних верств суспільства, постійне удосконалення форм реалізації народного суверенітету тощо.

Кваліфікаційна функція цензів – ця функція впливає із самої природи цензів, які розглядаються як встановлені конституцією та/чи профільним конституційним законодавством країни умови, кваліфікаційні вимоги щодо фізичних осіб для реалізації ними свого конституційного права на участь в управлінні державою, що за своєю природою зумовлені потребами суспільства і виступають дієвим механізмом заборони привілеїв чи дискримінаційних перепон для окремих осіб кваліфікованих за певними біологічними чи соціальними ознаками.

З функціональної точки зору кваліфікаційна значущість цензів проявляється у встановленні умов, кваліфікаційних вимог, правил поведінки учасників суспільних відносин, що виступають предметом правового регулювання у сфері конституційно-правового впорядкування потреб суспільства і держави, які складаються щодо правового положення особи, правової організації публічної влади та суспільства і т. ін. Ця функція знаходить реалізацію у визначенні правоздатності та дієздатності суб'єктів конституційно-правових відносин, у встановленні правил поведінки для них при реалізації своїх конституційних прав, що традиційно робиться шляхом встановлення відповідних дозволів, позитивних зобов'язань та заборон, визначення умов, кваліфікаційних вимог щодо фізичних осіб для реалізації ними свого конституційного права на участь в управлінні державою, коли для кожної професії, посади існують свої вимоги, які виступають кваліфікаційними умовами реалізації громадянами свого права на участь в управлінні державними справами чи доступу особи до певної посади. Так, наприклад, Закон України «Про запобігання корупції» передбачає, що Головою Національного агентства з питань запобігання корупції може бути громадянин України, не молодший тридцяти п'яти років, який має вищу освіту, володіє державною мовою, є добросовісним і компетентним, здатний за своїми діловими та моральними якостями, освітнім і професійним рівнем, станом здоров'я виконувати відповідні службові обов'язки [11].

З кваліфікаційною функцією цензів тісно пов'язана фільтруюча (обмежуюча) функція, яка теж обумовлена соціальним призначенням цензів і являє собою напрями та види впливу на суспільні відносини, споріднені з державним будівництвом, що полягає в забезпеченні конституційних прав і свобод людини, утвердженні народовладдя та гарантуванні конституційного правопорядку шляхом впровадження умов і кваліфікаційних вимог до осіб, з тим, щоб серед тих, які претендують приймати участь у державному будівництві своєї країни, не було не кваліфікованих, недобросовісних, аморальних і т. ін.

Так, уже згадуваний нами Закон України «Про запобігання корупції» містить припис, що на посаду Голови Національного агентства, його заступника не може бути призначена особа, яка, по-перше, в судовому порядку визнана недієздатною або дієздатність якої за рішенням суду обмежена; по-друге, якщо особа має судимість за вчинення кримінального правопорушення, якщо така судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку (крім реабілітованої особи); по-третє, якщо особа на підставі обвинувального вироку, який набрав законної сили, притягалася до кримінальної відповідальності за вчинення корупційного злочину або на неї протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією; по-четверте, якщо особа відповідно до вироку суду, що набрав законної сили, позбавлена права займатися діяльністю, пов'язаною з виконанням функцій держави, або обіймати певні посади; по-п'яте, така особа протягом двох років до подання заяви на участь у конкурсі на зайняття посади Голови Національного агентства чи його заступника входила до складу керівних органів політичної партії або перебувала у трудових чи інших договірних відносинах з політичною партією; по-шосте, особа не подала відповідно до Закону «Про запобігання корупції» декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за минулий рік; по-сьоме, вона не пройшла спеціальну перевірку або не надала згоди на її проведення (ст. 5) [11].

Характеризуючи кваліфікаційну і фільтруючу функції цензів у конституційному праві відзначимо, що право на участь в управлінні державними справами є комплексним конституційним правом, яке фактично інтегрує всі політичні права і свободи громадян, що гарантовані Конституцією та законами України. Воно є загальноновизнаним правом та реалізується через управління державними справами, сутність якого визначена ст. 38 Основного Закону України, яка закріплює, що громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів

місцевого самоврядування. Ч. 2 цієї статті закріплює гарантію на рівний, недискримінаційний доступ громадян до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування. Цим конституційним положенням, яке за своєю природою є не тільки конституційним правом громадян України, а й основоположним принципом взаємовідносин держави і людини, розвиваються положення ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., згідно з яким кожний громадянин має без будь-якої дискримінації і необґрунтованих обмежень допускатися у своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби [12].

Водночас відзначимо, що ці приписи Конституції України і Міжнародного пакту про громадянські і політичні права зовсім не означають абсолютну рівність усіх осіб, незалежно від їх освіти, віку, досвіду роботи, стану здоров'я і т. ін. мати доступ до певної посади. Цими актами визначена тільки рівність вихідних можливостей для реалізації громадянами свого конституційного права на участь в управлінні державними справами.

Натомість для кожної професії, посади існують свої вимоги, які в цілому є однаковими щодо всіх громадян, а тому не порушують конституційний принцип, згідно з яким громадяни мають рівні конституційні права і свободи (ст. 24 Конституції України). Завдяки їм визначаються чіткі умови і кваліфікаційні вимоги до осіб, які претендують приймати участь у державному будівництві своєї країни чим гарантуються демократичні процеси державотворення в країні, забороняються всі форми та прояви дискримінації, необґрунтовані обмеження або надання необґрунтованих переваг певним категоріям громадян під час вступу на державну службу та її проходження.

Отже, кваліфікаційна функція та функція фільтру (обмеження), яку виконують цензи, полягають у тому, що у Конституції та інших профільних нормативно-правових актах отримують своє визнання та юридичну фіксацію важливі для держави та суспільства умови та кваліфікаційні вимоги допуску осіб до участі в управлінні державними справами, конкретного виду діяльності з урахуванням мети, суспільної значущості, роду та виду такої діяльності.

Певною мірою можна сказати, що цим визначається і ідеологічно-виховна функція цензів, яка являє собою напрям, за яким реалізуються виховні з деяким ідеологічним напрямом аспекти правового регулювання основ правового становища особи та організації публічної влади.

Ідеологія виступає необхідним компонентом держави і суспільства, яка охоплює собою систему цінностей щодо способу організації політичного, економічного, духовного життя суспільства і держави та визначає подальші перспективи їх розвитку.

Ми не можемо стверджувати, що самі цензи виступають суспільними цінностями, однак як важливу складову державотворення і феномен конституційного будівництва суспільства і держави безумовно їх слід розглядати, оскільки саме цензи визначають умови та кваліфікаційні вимоги до учасників державотворчих процесів.

Не варто залишати поза увагою й те, що ідеологія виступає важливим виховним елементом та фактором формування культури суспільства. В науці навіть існує «культурологічна» концепція ідеології (М. Вебер, К. Мангейм), яка розглядає ідеологію важливим елементом не тільки політичної, а й загальної культури.

Ідеологія, безперечно, сприяє вихованню. Хоча виховання ґрунтується не тільки на ідеологічному базисі. Однак останній у демократичному суспільстві сприяє впливу на свідомість осіб у частині підтримання високого рівня поваги до людини, її прав і свобод, до права у цілому, до засад організації та функціонування держави і суспільства. Це виховує людей патріотами своєї держави, формує у них відповідні позитивні з погляду суспільства установки щодо поведінки в певних життєвих ситуаціях.

Слід наголосити й на тому, що серед цензів є так звані моральні цензи, які мають своїм призначенням стимулювання формування у громадян високих моральних якостей з тим, щоб у майбутньому вони могли бути учасниками державотворчих процесів у країні.

Таким чином, найважливішим завданням ідеологічно-виховної функції цензів є формування у громадян свідомих стимулів правослухняної поведінки, виховання у них високої правової культури, поваги до цілей, принципів будівництва держави, системи політико-правових цінностей, поглядів, ідей на соціальну дійсність, суспільство та відносини людей між собою.

Висновок. Отже функції цензів у конституційному праві – це обумовлені соціальним призначенням цього правового явища напрями та види впливу на суспільні відносини, споріднені з державним будівництвом і функціонуванням суспільства, з метою реалізації публічного інтересу, що полягає в забезпеченні конституційних прав і свобод людини, утвердженні народовладдя та га-

рантуванні конституційного правопорядку, які пов'язані з функціями держави, виступають способом прояву права, зокрема, витікають із функцій конституційного права, обумовлені елементами її системи, перебувають у стійких взаємних зв'язках із джерелами галузі конституційного права.

Вони як інструменти правового регулювання суспільних відносин у сфері прав людини, утворення та функціонування органів публічної влади гарантують розвиток держави і суспільства в певному демократичному руслі, визначають орієнтири такого розвитку на майбутнє, тим самим задають вектори та змістовне наповнення процесів державотворення і правотворення в країні, принципів організації та функціонування державного та суспільного ладу.

Основне призначення функцій цензів у конституційному праві полягає у забезпеченні гармонійного стабільного розвитку держави і суспільства в інтересах людини, забезпечення безпеки, належного громадського порядку і конституційного правопорядку в країні. І вкрай важливо, щоб в основі їх реалізації лежав людиновимірний підхід як структуроутворюючий елемент системи національного механізму публічної влади і реалізації громадянами своїх конституційних прав і свобод, що є джерелом влади, основним носієм народного суверенітету, що, у свою чергу, є іманентною ознакою реального народовладдя.

СПИСОК ВИКОРИСЬЯНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ковальський В.С. Функції права: ціннісний та сутнісний виміри. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 58-62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2012_9_3.
2. Сучасна правова енциклопедія / О.В. Зайчук, О.Д. Крупчан, В.С. Ковальський та ін.; за заг. ред. О.В. Зайчука; НДІ інтелектуальної власності АПрН України. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 408 с.
3. Марущак О.А. Функції держави: визначення поняття. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2019. № 3 (65). С. 17-21. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/3_2019/5.pdf.
4. Погорілко В.Ф. Функції держави. *Юридична енциклопедія*: В 6 т.: Т. 6. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Українська енциклопедія», 2004. С. 348.
5. Сінькевич О.В. Функції конституційного права як галузі права України: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2020. 462 с.
6. Заморська Л.І. Функції права: змістовно-теоретичний аналіз. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2015. Вип. 6. С. 3-9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvu_2015_6_3.
7. Скрипнюк О.В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання. Харків: Право, 2009. 468 с.
8. Совгіря О.В., Шукліна Н.Г. Конституційне право України. Повний курс: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 556 с.
9. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
10. Дроботов С.А. Регулятивна функція права у правовій державі: поняття і ознаки. *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С. 48-53. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/34697>.
11. Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. № 1700-VII. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
12. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. від 16.12.1966 р. ООН. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

УДК: 342.7:378.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.41>

ПРАВОВІДНОСИНИ МІЖ ЗДОБУВАЧЕМ ТА ЗАКЛАДОМ ВИЩОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Мельничук О.Ф.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри публічно-правових дисциплін
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
ORCID: 0000-0003-4229-621X
e-mail: Melnychuk.o.f@gmail.com*

Мельничук О.Ф. Правовідносини між здобувачем та закладом вищої освіти в контексті принципу верховенства права.

Досліджено правову природу правовідносин між здобувачем та закладом вищої освіти, обґрунтовано їх змішаний характер, що поєднує публічно-правові та приватно-правові елементи, які функціонують у єдності. Публічно-правовий характер цих правовідносин зумовлений формуванням і реалізацією державою освітньої політики, встановленням обов'язкових правил доступу до вищої освіти, вимог щодо її якості, здійсненням контролю через систему органів публічної влади, а також через нормативно-правові акти, обов'язкові для закладів вищої освіти незалежно від форми власності. Вказано, що приватно-правовий елемент освітніх правовідносин проявляється через договірну форму їх виникнення та реалізації. Акцентовано увагу на визначальній ролі публічно-правового регулювання у забезпеченні реалізації конституційного права на освіту та встановленні меж допустимого втручання закладів вищої освіти у цю сферу. Проаналізовано співвідношення академічної автономії закладів вищої освіти з принципом верховенства права, зокрема такими його складовими, як правова визначеність, передбачуваність правових наслідків, пропорційність та заборона свавільного втручання у сферу прав людини. Доведено, що автономія закладів вищої освіти має функціональний характер і не може слугувати підставою для обмеження змісту та обсягу конституційного права на освіту. Окрему увагу приділено проблемі застосування до здобувачів вищої освіти санкцій за порушення умов договору. Критично оцінено положення пункту 5 частини першої статті 46 Закону України «Про вищу освіту» щодо відповідності принципу правової визначеності та недопущення свавільного втручання у реалізацію права на вищу освіту. Вказано, що нечітке формулювання підстав та процедури для відрахування здобувачів вищої освіти на рівні Закону України «Про вищу освіту» (зокрема, пункт 5 частини першої статті 46 «порушення умов договору (контракту), укладеного між закладом вищої освіти та особою, яка навчається, або фізичною (юридичною) особою, яка оплачує таке навчання») створює ризики використання академічної автономії як підстави для необґрунтованого обмеження права на вищу освіту. Зроблено висновок про потребу законодавчого закріплення вичерпних підстав, видів і процедур застосування освітньо-правових санкцій та підвищених гарантій правового захисту здобувачів вищої освіти з метою забезпечення реального балансу між академічною автономією та конституційним правом на вищу освіту.

Ключові слова: освітні правовідносини, право на освіту, здобувач вищої освіти, заклад вищої освіти, верховенство права, правова визначеність, принцип.

Melnychuk O.F. Legal relations between applicants and higher education institutions in the context of the principle of the rule of law.

The legal nature of the legal relationship between the applicant and the higher education institution has been studied, and their mixed nature, combining public and private law elements that function in unity, has been substantiated. The public law nature of these legal relations is determined by the formation and implementation of educational policy by the state, the establishment of mandatory rules for access to

higher education, requirements for its quality, control through a system of public authorities, as well as through regulatory and legal acts that are mandatory for higher education institutions regardless of their form of ownership. It is indicated that the private law element of educational legal relations manifests itself through the contractual form of their emergence and implementation. Attention is focused on the decisive role of public law regulation in ensuring the implementation of the constitutional right to education and establishing the limits of permissible interference by higher education institutions in this sphere. The relationship between the academic autonomy of higher education institutions and the principle of the rule of law is analysed, in particular its components such as legal certainty, predictability of legal consequences, proportionality and the prohibition of arbitrary interference in the sphere of human rights. It has been proven that the autonomy of higher education institutions is functional in nature and cannot serve as a basis for restricting the content and scope of the constitutional right to education. Particular attention is paid to the problem of imposing sanctions on higher education applicants for violating the terms of the contract. The provisions of paragraph 5 of part one of Article 46 of the Law of Ukraine «On Higher Education» are critically assessed in terms of compliance with the principle of legal certainty and the prevention of arbitrary interference in the exercise of the right to higher education. It is noted that the vague wording of the grounds and procedures for expelling higher education applicants at the level of the Law of Ukraine «On Higher Education» (in particular, paragraph 5 of part one of Article 46, «violation of the terms of the agreement (contract) concluded between the higher education institution and the student or the natural (legal) person paying for such education») creates risks of using academic autonomy as a basis for unjustified restrictions on the right to higher education. It was concluded that there is a need to legislate comprehensive grounds, types and procedures for applying educational and legal sanctions and enhanced guarantees of legal protection for higher education seekers in order to ensure a real balance between academic autonomy and the constitutional right to higher education.

Key words: educational legal relations, right to education, higher education applicant, higher education institution, rule of law, legal certainty, principle.

Постановка проблеми. Правовідносини, які виникають між здобувачем та закладом вищої освіти, поєднують елементи публічно-правового та приватно-правового регулювання, що функціонують у єдності. Змішана правова природа освітніх правовідносин зумовлює потребу чіткого визначення меж допустимого втручання у сферу реалізації конституційного права на вищу освіту з боку суб'єктів, наділених владними повноваженнями. Особливої актуальності набуває проблема дотримання принципу верховенства права, зокрема таких його складових, як правова визначеність, передбачуваність правових наслідків, пропорційність та заборона свавільного обмеження прав людини. Практика застосування норм Закону України «Про вищу освіту» засвідчує наявність прогалин у правовому регулюванні підстав і процедур застосування до здобувачів вищої освіти освітньо-правових санкцій, насамперед відрахування, що може призводити до необгрунтованого звуження змісту та обсягу конституційного права на освіту. Особливо дискусійним є положення пункту 5 частини першої статті 46 Закону України «Про вищу освіту» [1, п. 5 ч. 1 ст. 46], яке допускає можливість відрахування здобувача вищої освіти за порушення умов договору, не конкретизуючи ані характер таких порушень, ані процесуальні гарантії правового захисту здобувача. У зв'язку з цим актуалізується потреба дослідження правовідносин між здобувачем і закладом вищої освіти в контексті принципу верховенства права з метою визначення меж допустимого обмеження конституційного права на вищу освіту.

Метою дослідження є розкриття природи правовідносин між здобувачем і закладом вищої освіти та обгрунтування необхідності підвищення правового захисту здобувачів вищої освіти в разі їх відрахування за невиконання умов договору.

Стан опрацювання проблеми. Питання освітніх правовідносин перебуває в колі наукових інтересів багатьох дослідників, зокрема Б. Андрусихина, Ю. Бисаги, В. Берч, О. Грезіної, О. Кархут, М. Легенького, О. Мельничук, О. Пижова, І. Пирого, В. Продан, Я. Тицької, І. Хомишин та ін. Попри наявність цих та інших наукових праць, присвячених актуальним проблемам у сфері освіти, поки що недостатньо дослідженим є питання правової природи правовідносин між здобувачем та закладом вищої освіти в контексті принципу верховенства права, що й зумовлює наукову та практичну актуальність обраної теми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Вивчаючи природу освітніх правовідносин дослідники вказують на їх комплексний (змішаний) характер, наприклад, такої думки дотримуються О. Піжов [2,

с. 15–21], В. Резнікова [3, с. 159] та ін. Автор цієї статті також вважає, що освітні правовідносини мають змішану правову природу, оскільки поєднують елементи публічно-правового та приватно-правового регулювання, які функціонують у єдності.

З одного боку, публічно-правовий характер цих правовідносин зумовлений тим, що право на освіту є фундаментальним конституційним правом, гарантованим ст. 53 Конституції України [4, ст. 53], яке забезпечується визначенням державної політики у сфері освіти Верховною Радою України, її реалізацією Кабінетом Міністрів України, центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки, іншими центральними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування [5, ч. 2 ст. 5]. Відтак держава формує та реалізує освітню політику, встановлює обов'язкові правила доступу до вищої освіти, її організації, якості та контролю через систему органів публічної влади, а також через нормативно-правові акти, обов'язкові для закладів вищої освіти незалежно від форми власності. Управління у сфері вищої освіти у межах своїх повноважень здійснюється: Кабінетом Міністрів України; центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки; галузевими державними органами, до сфери управління яких належать заклади вищої освіти; органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, до сфери управління яких належать заклади вищої освіти; Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти та іншими органами [1, ст. 12]. Так, Кабінет Міністрів України затверджує Ліцензійні умови провадження освітньої діяльності [6, п. 6 ч. 1 ст. 7; ч. 2 ст. 9]. Міністерство освіти і науки України, інші органи, до сфери управління яких належать заклади вищої освіти, мають чітко визначені у статті 13 Закону України «Про вищу освіту» повноваження у сфері вищої освіти (наприклад, здійснює ліцензування освітньої діяльності у сфері вищої освіти та заходи державного нагляду (контролю) за дотриманням вимог ліцензійних умов; розробляє та затверджує стандарти вищої освіти за погодженням із Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти; формує пропозиції і розміщує державне замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою у порядку, встановленому законодавством, видає нормативно-правові акти з питань вищої освіти та ін.). Відповідно до абзацу першого частини п'ятої статті 13 Закону України «Про вищу освіту» «акти центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки, прийняті в межах його повноважень, є обов'язковими до виконання державними органами, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, до сфери управління яких належать заклади вищої освіти, а також закладами вищої освіти незалежно від форми власності» [1, ст. 13]. Повноваження органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, до сфери управління яких належать заклади вищої освіти, визначені статтею 14 цього ж закону [1, ст. 14]. Повноваження засновника (засновників) щодо управління закладом вищої освіти визначаються Законом України «Про вищу освіту» та іншими законами України, а також статутом закладу вищої освіти [1, ст. 15]. Конституційний Суд України наголошує, що реалізація права на освіту відбувається у сфері публічних зобов'язань держави [7]. Все це підтверджує публічно-правову природу освітніх правовідносин.

З іншого боку, приватно-правовий елемент освітніх правовідносин проявляється через договірну форму їх виникнення та реалізації. Укладення договору про навчання, а у разі платного навчання - договору про надання платних освітніх послуг, свідчить про наявність автономії волі сторін, майнових зобов'язань, визначення взаємних прав і обов'язків. Однак договірне регулювання у сфері вищої освіти має обмежений характер, оскільки його умови не можуть суперечити імперативним нормам освітнього законодавства або звужувати обсяг прав здобувачів освіти. Все це підтверджується частиною 16 статті 44 Закону України «Про вищу освіту», в якій вказано, що «підставою для зарахування особи на навчання є виконання вимог Умов прийому на навчання для здобуття вищої освіти, правил прийому та укладання договору про навчання між закладом вищої освіти та вступником (за участі батьків або законних представників - для неповнолітніх вступників), в якому можуть бути деталізовані права та обов'язки сторін відповідно до типової форми, затвердженої Кабінетом Міністрів України. Цим договором не можуть обмежуватися права чи встановлюватися додаткові обов'язки здобувачів освіти, не передбачені цим Законом України «Про вищу освіту» чи іншими актами законодавства. У разі зарахування на навчання за рахунок коштів фізичних (юридичних) осіб додатково укладається договір між закладом вищої освіти та фізичною (юридичною) особою, яка замовляє платну освітню послугу для себе або для іншої особи, беручи на себе фінансові зобов'язання щодо її оплати» [1, ч. 16 ст. 44]. Змішана правова природа освітніх правовідносин безпосередньо впливає на допустимі межі втручання

закладів вищої освіти у реалізацію права на освіту. Заклади вищої освіти, навіть користуючись організаційною та академічною автономією, не вправі встановлювати додаткові умови, підмінити публічно-правове регулювання внутрішніми локальними актами або договірними положеннями, які обмежують зміст і обсяг конституційного права на освіту. Будь-яке втручання закладу вищої освіти у реалізацію права на освіту є допустимим лише за умови його законності, пропорційності та відповідності публічній меті.

Одним із елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлених такими обмеженнями; обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки (абзац третій підпункту 3.1 пункту 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010) [8]. Принцип правової визначеності «вимагає чіткості, зрозумілості й однозначності правових норм, зокрема їх передбачуваності (прогнозованості) та стабільності» [9, абзац шостий пункту 2.1].

Водночас пункт 5 частини першої статті 46 Закону України «Про вищу освіту» передбачає можливість відрахування здобувача вищої освіти у разі порушення умов договору (контракту), укладеного між закладом вищої освіти та особою, яка навчається, або фізичною (юридичною) особою, яка оплачує таке навчання [1, п. 5 ч. 1 ст. 46]. Відрахування зумовлює суттєві наслідки, а саме - втрату особою статусу здобувача вищої освіти, що припиняє реалізацію його прав та обов'язків як здобувача вищої освіти. Крім того, у випадку відрахування здобувача вищої освіти з числа осіб, які навчаються на місцях державного (регіонального) замовлення наслідком є припинення для такої особи права продовження навчання за державним (регіональним) замовленням. Продовження навчання таким здобувачем вищої освіти може здійснюватися за його заявою шляхом переведення у відповідному порядку на навчання за кошти фізичних (юридичних) осіб [10]. Відрахування спричиняє істотні зміни статусу здобувача вищої освіти, а реалізація ним конституційного права на освіту ставиться у залежність від умов договору.

Вважаємо, що пункт 5 частини першої статті 46 Закону України «Про вищу освіту» необхідно розглядати у системному зв'язку з частиною 16 статті 44 цього закону. Відповідно до частини 16 статті 44 Закону України «Про вищу освіту» «підставою для зарахування особи на навчання є виконання вимог Умов прийому на навчання для здобуття вищої освіти, правил прийому та укладання договору про навчання між закладом вищої освіти та вступником (за участі батьків або законних представників – для неповнолітніх вступників), в якому можуть бути деталізовані права та обов'язки сторін відповідно до типової форми, затвердженої Кабінетом Міністрів України» [1, ч. 16 ст. 44]. Цим договором не можуть обмежуватися права чи встановлюватися додаткові обов'язки здобувачів освіти, не передбачені Законом України «Про вищу освіту» чи іншими актами законодавства. Відповідно до пункту 14 типової форми договору про навчання у закладі вищої освіти «здобувач може бути відрахований із закладу з підстав, визначених статтею 46 Закону України «Про вищу освіту», в тому числі за порушення умов договору» [11].

У разі зарахування на навчання за рахунок коштів фізичних (юридичних) осіб додатково укладається договір між закладом вищої освіти та фізичною (юридичною) особою, яка замовляє платну освітню послугу для себе або для іншої особи, беручи на себе фінансові зобов'язання щодо її оплати. Цей договір є неодмінним додатком до договору про навчання у закладі вищої освіти. Типова форма договору про надання платної освітньої послуги для підготовки фахівців затверджена наказом Міністерства освіти і науки України від 07.09.2020 № 1113 (в редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 23 січня 2025 року № 87)). Предметом цього договору є фінансові зобов'язання замовника щодо оплати освітньої послуги, що надається здобувачу освіти закладом освіти. У п. 1 Розділу IV «Відповідальність сторін» типової форми цього договору визначено, що «невиконання замовником зобов'язань щодо оплати освітньої послуги є підставою для відрахування здобувача освіти» [12]. Така підстава у зазначеній редакції прямо не визначена частиною першою статті 46 Закону України «Про вищу освіту». Це свідчить, що типова форма договору про надання платної освітньої послуги для підготовки фахівців фактично розширює законодавчо встановлені підстави для відрахування. Підзаконне регулювання не може підмінити закон. Разом з тим, пункт 5 частини першої статті 46 Закону України «Про вищу освіту» не конкретизує умов договору, порушення яких може бути підставою для відрахування. В цьому

законі не конкретизовано процедурні гарантії для здобувача вищої освіти при його відрахуванні. У результаті будь-яке порушення договору потенційно може слугувати підставою для відрахування, що створює широкі дискреційні повноваження для закладу вищої освіти та не відповідає вимогам передбачуваності правових наслідків і принципу пропорційності.

У зв'язку з цим, законодавець повинен передбачити підвищені гарантії правового захисту здобувачів вищої освіти у разі застосування до них санкцій закладами вищої освіти. Адже нині Закон України «Про вищу освіту» не містить вичерпних підстав та закріплених процедур застосування освітньо-правових санкцій. Пункт 5 частини першої статті 46 Закону України «Про вищу освіту», у чинному формулюванні, не забезпечує належного рівня правової визначеності, що є несумісним із принципом верховенства права, закріпленим у статті 8 Конституції України. Це не виключає ризик розширювального тлумачення ЗВО підстав відрахування, включення до локальних актів «квазідисциплінарних» санкцій, підміну академічної відповідальності адміністративною або дисциплінарною, ухвалення рішень про застосування санкцій без належного мотивування. З метою гарантування реалізації конституційного права на освіту необхідно чітко та вичерпно закріпити в частині першій статті 46 Закону України «Про вищу освіту» підстави відрахування здобувача вищої освіти. Підвищеними гарантіями правового захисту здобувачів вищої освіти може бути законодавче закріплення вичерпних підстав і видів освітньо-правових санкцій, процедур їх застосування та ефективних механізмів оскарження цих санкцій.

Висновки. Освітні правовідносини між здобувачем та закладом вищої освіти за правовою природою є змішаними, оскільки поєднують публічно-правові та приватно-правові елементи, які функціонують у єдності. Публічно-правова складова визначає межі допустимого регулювання та гарантує недоторканність сутнісного змісту права на вищу освіту, тоді як приватно-правова складова забезпечує індивідуалізацію освітніх відносин та реалізацію майнових і організаційних аспектів навчання. Тому так важливо забезпечити баланс правового регулювання цих освітніх відносин та відповідність принципу верховенства права. Водночас пункт 5 частини першої статті 46 Закону України «Про вищу освіту», у чинному формулюванні, не забезпечує належного рівня правової визначеності, допускає можливість свавільного втручання у реалізацію конституційного права на вищу освіту та ставить обсяг і межі цього права у залежність від умов договору та підзаконного регулювання, що є несумісним із принципом верховенства права, закріпленим у статті 8 Конституції України. Відсутність достатніх гарантій застосування закладом вищої освіти освітньо-правових санкцій до здобувачів створює ризики використання академічної автономії як підстави для необґрунтованого обмеження конституційного права на освіту. Тому законодавець зобов'язаний передбачити підвищені гарантії правового захисту здобувачів вищої освіти під час застосування до них санкцій, оскільки йдеться про реалізацію принципу верховенства права та недопущення свавільного втручання у сферу прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 року. № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 37-38. Ст. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
2. Пижов О.М. Особливості освітніх відносин у предметній сфері правового регулювання. *Приватне та публічне право*. 2022. № 4. С. 15–21. DOI 10.32845/2663-5666.2022.4.3.
3. Резніченко Л.В. Приватноправова складова в регулюванні освітніх правовідносин. *Вісник ХНУВС*. 2016. № 2 (73). С. 153-161. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2016_2_22.
4. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
5. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 38-39. Ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
6. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 2 березня 2015 року № 222-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 23. Ст.158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text>.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Консти-

- туції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» (справа про доступність і безоплатність освіти) від 04.03.2004 № 5-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04#Text>.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text>.
 9. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» від 20 грудня 2017 року № 2-р/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17#Text>.
 10. Про затвердження Положення про порядок відрахування, переривання навчання, поновлення і переведення осіб, які навчаються у закладах вищої освіти, та надання їм академічної відпустки: наказ Міністерства освіти і науки України від 07.02.2024 № 134. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0509-24#Text>.
 11. Про затвердження Типової форми договору про навчання у закладі вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2020 р. № 735. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/735-2020-%D0%BF#Text>.
 12. Про затвердження Типового договору про надання платної освітньої послуги для підготовки фахівців: Наказ Міністерства освіти і науки України від 07.09.2020 № 1113 (в редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 23 січня 2025 року № 87). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1021-20#Text>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Мельничук О.Ф., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.42>

ПОЗАЧЕРГОВІ ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ТА РЕФЕРЕНДУМ ЩОДО ВСТУПУ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В КОНТЕКСТІ МИРНИХ ПЕРЕГОВОРІВ ПО ЗАВЕРШЕННЮ ВІЙНИ ПРОТИ УКРАЇНИ ЗА ІНІЦІАТИВИ ТА ПОСЕРЕДНИЦТВА ПРЕЗИДЕНТА США ТРАМПА

Монастирський М.В.,
здобувач наукового ступеня
доктора філософії з права
ORCID: 0009-0009-6295-1286
e-mail: mirekcom6@gmail.com

Монастирський М.В. Позачергові вибори Президента України та референдум щодо вступу України до Європейського Союзу в контексті мирних переговорів по завершенню війни проти України за ініціативи та посередництва Президента США Трампа.

Стаття присвячена конституційно-правовому визначенню понять «президентські вибори воєнного стану» та «референдум воєнного стану». Актуальність дослідження обумовлена розпочатою 26 грудня 2025 роботою парламентської групи по підготовці законопроекту щодо особливостей порядку організації та проведення референдуму та виборів президента в умовах воєнного стану.

Уточнено, проведення президентських виборів і референдуму під час війни є частиною взятих Україною на себе зобов'язань в переговорах по завершенню війни за ініціативи та посередництва Президента США Трампа.

Проаналізовано норми Конституції України, зокрема розділу третього «Вибори. Референдум», на предмет визначення понять виборів президента та референдуму. Поміж іншого визначено суттєву відмінність між виборами і референдумом: вибори в Україні відбуваються періодично, за виключенням надзвичайних обставин; однак референдум в Україні відбувається не періодично, а за надзвичайних обставин.

Встановлено, Конституція України визначає будь-які президентські вибори як чергові або позачергові, а право на референдум закріплює виключно за народом.

З'ясовано, парламентська робоча група розглядає варіант прийняття спеціальних положень щодо: по-перше, призначення президентських виборів під час воєнного стану, які були б ані черговими, ані позачерговими; по-друге, надання президенту права призначати референдум під час воєнного стану; по-третє, організації та проведення президентських виборів і референдуму в один день. Внесення змін до Конституції України не передбачається.

Аргументовано: по-перше, що президентські вибори під час чинного правового режиму воєнного стану, які відповідають Основному Закону України, означають відставку Президента України Зеленського та позачергові президентські вибори; по-друге, що референдум в умовах чинного правового режиму воєнного стану, який відповідає Конституції України, є всеукраїнським референдумом про вступ України до Європейського Союзу. Визначено юридичну процедуру проголошення такого референдуму, його юридичні та політичні наслідки.

Доведено в якості висновку: для виконання Україною взятих на себе зобов'язань по завершенню війни достатньо або провести позачергові вибори президента, або провести всеукраїнський референдум про вступ України до Європейського Союзу.

Ключові слова: вибори, референдум, воєнний стан, війна, позачергові вибори президента, мирний план Трампа.

Monastyrskiy M.V. Early elections of the President of Ukraine and a referendum on Ukraine's accession to the European Union in the context of peace negotiations to end the war against Ukraine at the initiative and mediation of US President Trump.

The article is devoted to the constitutional and legal definition of the concepts of “presidential elections under martial law” and “referendum under martial law”. The relevance of the study is due to the work of the parliamentary group on the preparation of a draft law on the peculiarities of the procedure for organizing and holding a referendum and presidential elections under martial law, which began on December 26, 2025.

It is specified that holding presidential elections and a referendum during the war is part of the obligations assumed by Ukraine in the negotiations to end the war at the initiative and mediation of US President Trump.

The norms of the Constitution of Ukraine, in particular the third section “Elections. Referendum”, are analyzed for the purpose of defining the concepts of presidential elections and referendum. Among other things, a significant difference between elections and referendums is determined: elections in Ukraine are held periodically, except in extraordinary circumstances; however, a referendum in Ukraine is not held periodically, but in extraordinary circumstances.

It is established that the Constitution of Ukraine defines any presidential election as regular or extraordinary, and the right to a referendum is vested exclusively in the people.

It is clarified that the parliamentary working group is considering the option of adopting special provisions regarding: first, the appointment of presidential elections during martial law, which would be neither regular nor extraordinary; second, granting the president the right to appoint a referendum during martial law; third, the organization and holding of presidential elections and a referendum on the same day. Amendments to the Constitution of Ukraine are not envisaged.

It is argued: first, that presidential elections during the current legal regime of martial law, which comply with the Fundamental Law of Ukraine, mean the resignation of President of Ukraine Zelensky and extraordinary presidential elections; second, that a referendum under the current legal regime of martial law, which complies with the Constitution of Ukraine, is an all-Ukrainian referendum on Ukraine's accession to the European Union. The legal procedure for declaring such a referendum, its legal and political consequences are determined.

It is proved as a conclusion: for Ukraine to fulfill its obligations after the end of the war, it is sufficient to either hold early presidential elections or hold an all-Ukrainian referendum on Ukraine's accession to the European Union.

Key words: elections, referendum, martial law, war, early presidential elections, Trump's peace plan.

Постановка проблеми. 22 грудня 2025 розпорядженням Голови Верховної Ради України Русланом Стефанчуком за № 1993 утворено робочу групу народних депутатів України (далі – Робоча група) з метою «підготовки комплексних законодавчих пропозицій щодо особливостей порядку організації та проведення виборів в умовах особливого періоду та/або повоєнних виборів в Україні» [1]. Керівником Робочої групи призначено першого заступника Голови Верховної Ради України Олександра Корнієнка [1, п. 3].

До складу Робочої групи також увійшли за посадами:

а) Заступник Голови Верховної Ради України; Голова Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування; Голова Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони та розвідки; Голова підкомітету з питань виборів, референдумів та інших форм безпосередньої демократії Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування;

б) до складу мають увійти також п'ять народних депутатів від Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування та по два народних депутата від кожної депутатської фракції або групи [1, Додаток 1].

Розпорядженням передбачається можливість долучитися за згодою:

в) представникам громадських організацій, які здійснюють діяльність у сфері сприяння організації та проведення виборів і референдумів;

г) представникам Міністерства юстиції України, Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних Сил України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України,

Міністерства розвитку громад та територій України, Секретаріату Кабінету Міністрів України, Міністерства закордонних справ України, п'ятьом членам Центральної виборчої комісії та двом представникам Секретаріату Комісії та представникам інших державних органів [1, Додаток 1]

26 грудня 2025 відбулося установче засідання Робочої групи [2]; друге засідання відбулося 8 січня 2026 [3]; третє засідання, яке було заплановане на кінець січня, сталося з запізненням 12 лютого [4]; чергові зустрічі Робочої групи заплановані на 17 і 20 лютого. Усі зустрічі і обговорення проводилися онлайн з прямою трансляцією в мережі Інтернет.

Офіційна назва Робочої групи не відображає політичний контекст і політичну мету створення групи. Оголошено, що робоча група працює над законодавством щодо «порядку організації та проведення виборів в умовах особливого періоду та/або повоєнних виборів в Україні». Проте вже на першому засіданні групи народний депутат Давід Арахамія пояснив справжню мету створення Робочої групи триваючими мирними переговорами за ініціативи та посередництва Президента США Трампа. Він сказав буквально наступне: «Частиною мирного плану [президента Трампа] є 90 днів, де 30 днів на те, що ми створюємо усю підготовчу роботу і законодавчу базу, і 60 днів на проведення певних виборчих процедур. В першу чергу, йдеться про проведення одночасно загальнонаціонального українського референдуму та виборів президента України» [2, г. 1, хв. 12]. До речі, Д. Арахамія не увійшов до списку членів Робочої групи [5], але з 23 січня перебуває у складі української делегації на переговорах по завершенню війни [6].

Дійсно, 10 грудня 2025 Президент України Володимир Зеленський у звичному для нього форматі відеозвернення до народу повідомив, що погодився із Президентом Трампом щодо проведення президентських виборів під час воєнного стану в Україні: «Сьогодні я говорив з представниками Верховної Ради України. Ми говорили предметно. Я не допускати жодних спекуляцій проти України. Якщо партнери, зокрема наш ключовий партнер у Вашингтоні, так багато і так конкретно говорять про вибори в Україні в умовах правового режиму воєнного стану, ми повинні дати українські законні відповіді на кожне запитання і кожен сумнів. Це не просто, але тиск із цього приводу нам точно не потрібен. Очікую, що народні депутати запропонують своє бачення» [7].

Разом із тим, Президент Зеленський нічого не говорив про референдум у цьому зверненні чи раніше. Медіа вперше повідомили про референдум 11 грудня 2025, цитуючи Президента Зеленського наступним чином: «Я вважаю, що на це питання буде відповідати народ України. У форматі виборів чи у форматі референдуму, але має бути позиція народу України» [8].

Досі не відомо, яке одне питання буде винесене на референдум, хоча напевно відомо, що референдум є ініціативою української сторони на мирних переговорах.

Отже, Робоча група була створена з політичною метою не для повоєнних виборів, а для президентських виборів і референдуму під час війни. Зауважимо, що в розпорядженні № 1993 взагалі відсутній законодавчо визначений та добре відомий в Україні термін «воєнний стан», який, на нашу думку, влучно передав би політичне призначення Робочої групи.

Звичайно, така різниця відмінність не залишилася непоміченою учасниками Робочої групи. Якщо коротко, ідея проведення президентських виборів і референдуму в умовах воєнного стану не була підтримана та сильно піддавалася критиці. Тим не менше, робота продовжується, а проведення президентських виборів і референдуму Зеленського в Україні залишається на порядку денному переговорів по завершенню війни в Україні.

Метою конституційно-правового аналізу політичної проблеми виборів президента та референдуму в умовах воєнного стану є точне юридичне визначення відповідних понять і обґрунтування правильного юридичного розв'язання проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Три перших засідання Робочої групи у загальному тривали сім годин обговорень і дискусій. Назначений термін «до кінця січня» для підготовки законопроекту для проведення виборів президента і референдуму в умовах воєнного стану минув, а Робоча група досі не підтримує проведення виборів і референдуму під час війни як умову завершення війни.

В українському суспільстві існує сильний консенсус щодо президентських виборів під час воєнного стану – проводити не можна. Появу такої суспільної згоди засвідчив у січні 2024 Микола Мельник: «Так було нібито досягнуто загального консенсусу (чинної влади, опозиції, суспільства, іноземних і міжнародних партнерів) щодо недоцільності виборів під час дії воєнного стану/війни» [9].

Цей консенсус, на нашу думку, пояснює не тільки відсутність підтримки членами Робочої групи політичної мети Президента Зеленського. В Україні, загалом кажучи, відсутні дослідження,

які відкривали би можливості для проведення виборів чи референдуму в умовах воєнного стану, а існуючі публікації по темі стверджують одне «неможливо» на різний манер.

Маємо зазначити, що в даному дослідженні автор використовує матеріали з власної публікації «Вступ України до Європейського Союзу в умовах воєнного стану: питання національного референдуму» та незавершеної аспірантської роботи «Організаційно-правові засади волевиявлення народу в умовах особливих правових режимів».

Виклад основного матеріалу слід почати з визначення понять «вибори», «референдум», «війна».

Третій розділ Конституції України називається «Вибори. Референдум». Конституція України є Основним Законом України [10, преамбула], Законом найвищої юридичної сили [10, ст. 8].

Вибори та референдум є поняттями однорідними. І референдум, і вибори є волевиявленням народу у демократичний спосіб на голосуванні. Демократичне голосування означає, що волевиявлення народу є вільним, загальним, рівним, прямим і таємним, а воля народу має вищу силу. В Україні, як і в багатьох інших країнах, прийнято голосувати за допомогою паперового виборчого бюлетеня.

На виборах народ обирає владу державних і місцевих представників; таку демократію в теорії держави і права прийнято називати представницькою. На референдумі народ здійснює владу безпосередньо; таку демократію в теорії називають безпосередньою. Представницька та безпосередня демократія є двома різними формами демократії, волевиявлення та голосування. Вибори в Україні відбуваються періодично, за виключенням надзвичайних обставин. Референдум в Україні відбувається не періодично, а за надзвичайних обставин.

Згідно закону України «Про Центральну виборчу комісію», ЦВК є «державним органом, до компетенції якого належить забезпечення організації підготовки та проведення виборів і референдумів в Україні, забезпечення реалізації та захисту конституційних виборчих прав громадян України і прав на участь у референдумах, суверенного права Українського народу на виявлення своєї волі» [11, преамбула]. ЦВК забезпечує народ паперовими бюлетенями для голосування та встановлює результати волевиявлення. Трьома головними функціями ЦВК є: роздати бюлетені для голосування, зібрати їх, порахувати їх.

Аксіоматичне визначення війни. У сенсі не загальному, а конкретному ця війна є так зване «СВО». Це війна тоталітарного минулого України проти демократичного майбутнього України.

Пояснення аксіоми щодо частин і цілого:

1) щодо минулого: Україна до 1991 року була частиною найбільшої тоталітарної імперії ХХ століття Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР); залишок імперії напав на Україну 24 лютого 2022;

2) щодо майбутнього: повноправне членство України в Європейському Союзі (ЄС) є цінністю.

3) в цілому: війна є об'єктивним процесом трансформації суспільно-політичних відносин в Україні від тоталітарного СРСР до демократичного ЄС.

Формула «від минулого до майбутнього» є поширеною формою думки. Наприклад, Р.П. Князевич використовував її за довго до війни у 2002 році, описуючи суспільно-політичні відносини в Україні навколо виборів президента словами «від тоталітарного минулого до демократичного майбутнього» [12, с. 3].

Нещодавно, у січні 2026, її також використав український громадський діяч В. Пекар щодо війни: «Давайте, я поясню ще одну річ важливу. Є війни за майбутнє, а є війни за минуле. Війна за майбутнє це війна за те, щоби стати таким, яким ти хочеш стати, але ще не став. <...> Україна хоче стати нормальною європейською державою. <...> Ми воюємо за своє майбутнє. Ми воюємо за те, щоби стати такими, якими ми мріємо стати, але ще не стали. І за це був Євромайдан. <...> Бо була чітка альтернатива: або майбутнє, що асоціюється з Європою, або минуле, що асоціюється з «совком». І люди обрали не «совок», а майбутнє, тобто люди вийшли [на Євромайдан] за майбутнє проти минулого. <...> Так от, класика стратегічної думки <...> якщо ти воюєш за своє майбутнє, то ти можеш перемогти або зазнати поразки <...>; але якщо ти воюєш за своє минуле, ти можеш зазнати тільки поразку. <...> Росії важливо нас також повернути в минуле, щоб ми не пішли в майбутнє. І за це вона вбиває українців і українок. Вона вбиває українців і українок, тому що українці та українки обрали [європейське] майбутнє. А для Росії дуже важливо, щоби ми пішли в минуле разом із ними» [13, хв. 35].

Наведена аксіома дозволяє також накреслити пряму лінію історичної перспектива України на європейському континенті: від радянського союзу, через незалежність, до європейського союзу.

Зазвичай, наука використовує інтуїтивно очевидні аксіоми для отримання неочевидних висновків. З наведеного визначення війни випливає, що вступ України до ЄС є кінцем війни.

I. Вибори Президента України в умовах воєнного стану це відставка пана Зеленського з посади Президента України. Конституція України гарантує Президенту України право на відставку в статті 108 [10, п. 1, ч. 2, ст. 108]. Процедура відставки виписана в статті 109 наступним чином: «Відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України».

Далі, оскільки, згідно статті 108, відставка Президента України є достроковим припиненням повноважень, то проведення виборів наступного Президента України має відбутися у відповідності до статті 103: «У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень» [10, ч. 5, ст. 103].

Отже, якщо пан Зеленський дійсно налаштований на проведення президентських виборів зараз, будь ласка, Конституція України вказує прямий шлях до президентських виборів в Україні під час війни. Звичайно, таке рішення буде мати пов'язані між собою юридичні та політичні наслідки, які бажано врахувати.

Одним з юридичних наслідків, який передбачено статтею 112 Конституції України, є поява виконувача обов'язків Президента України: «У разі дострокового припинення повноважень Президента України відповідно до статей 108, 109, 110, 111 цієї Конституції виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України» [10, ст. 112]. Важливо уточнити, що повноваження виконувача обов'язків Президента України обмежені: «Голова Верховної Ради України в період виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені пунктами 2, 6-8, 10-13, 22, 24, 25, 27, 28 статті 106 Конституції України» [10, ст. 112].

Поява виконувача обов'язків Президента України замість Президента України може мати політичні наслідки для мирних переговорів під головуванням Президента США Трампа. Невідомо, чи не нашкодить це американській політиці по досягненню мира в Україні. Припустимо, що між українською і американською сторонами обов'язково відбудеться попередня консультація.

У такому разі українській стороні бажано уникати грубої юридичної помилки, яку допустив Президент Зеленський в інтерв'ю американському телеканалу Fox News, опублікованому 22 лютого 2024 [14].

Тоді на 5 хвилині 50 секунд журналіст Брет Баєр провокативно звернувся до Володимира Зеленського: «You canceled the presidential election = Ви [Президент України] скасували президентські вибори [в Україні]». Зараз не важливо, що відповів президент - це була тотальна помилка. Важливо звернути увагу на те, що Fox News передав американській аудиторії. Весь час, що тривала відповідь, на екрані можна було прочитати: «*Martial law: Zelenskuu postpones presidential election*» (підкреслено нами. – М. М.). Це не те, що говорив пан Зеленський, але це те, що розуміють американці.

Американці й українці в більшості своїй живуть в різних правових парадигмах. Американська правова культура є парадигмою природного права. Значна частина українців, зокрема юристів, політиків і журналістів, все ще знаходяться в парадигмі радянсько-комуністичного позитивного права, для якої вживання слова «заборона» до виборів є прийнятною. Американці, навпаки, не сприймають законодавчу «заборону» виборів, хоча для них є допустимим під час війни відкласти вибори (*postpone an election* – див. Google). Поняття «заборонені вибори» та «відкладені вибори» мають абсолютно різні юридичні зміст і наслідки. Більше про це можна дізнатися з публікації М.В. Монастирського «До питання актуальності заборони чергових парламентських виборів в Україні під час воєнного стану» [15].

У війні тоталітарного минулого України проти її демократичного майбутнього поява такої помилки є нормальною, а її виправлення є корисним. Тим паче, що Конституція України не надає підстав для вживання слова «заборона» на цій погоджувальній консультації щодо позачергових виборів президента в Україні.

Ще одним юридичним наслідком відставки Президента України Зеленського є втрата паном Зеленським владних повноважень Президента України. Це нібито очевидно і такою має бути від-

ставка, однак розуміння цієї відставки до кінця означає усвідомлення того, що відставка В. Зеленського виключає можливість його переобрання на позачергових виборах. Президентські вибори в Україні під час воєнного стану - це кінець президентства В. Зеленського. З усіма політичними наслідками для його партії «Слуга народу».

Далі, *другий варіант*. Президент Зеленський не заявляв про відставку; навпаки, він поводить ся впевнено щодо своєї участі у президентських виборах під час воєнного стану, на які сам же і погодився. Президент Зеленський є лідером політичної партії «Слуга народу». О. Корнієнко, який є керівником Робочої групи по підготовці цих виборів, очолює партію «Слуга народу». Д. Арахамія, який на установчому засіданні Робочої групи без зайвого офіціозу визначав завдання та встановлював терміни їх виконання, очолює фракцію партії «Слуга народу» в парламенті. Спікер парламенту Р. Стефанчук, який своїм розпорядженням створив Робочу групу, був обраний до парламенту по списку партії «Слуга народу» під номером 2 і залишається однопартійцем О. Корнієнка та Д. Арахамії. Ніхто з них не робить таємниці з того, що Робоча група працює над законопроектом для проведення президентських виборів під час воєнного стану за участю В. Зеленського. Отже, Робоча група не готує законопроект про дострокові вибори президента.

Конституція України передбачає лише два види президентських виборів: вибори президента можуть бути черговими або позачерговими. Усі президентські вибори, які проводилися в Україні досі, були: а) черговими, які ще називають строковими, або б) позачерговими, які ще називають достроковими. Такий поділ є нормальною світовою практикою.

Прямий конституційний припис для Робочої групи: «Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй» [10, ч. 2, ст. 8]. Виходячи з наведених норм Основного Закону України, буде логічним припустити, що Робоча група на працьовує законопроект по черговим виборам президента. Проте Робоча група не готується до проведення чергових виборів президента також.

О. Стефанчук стверджує, що законопроект, над яким працює Робоча група, не передбачає проведення ні чергових, ані позачергових виборів президента.

Пряма мова пана Стефанчука: «Це будуть унікальні вибори, таких в Україні ще не було. Вони не підпадають під жодні вибори, які визначені в Конституції, тому що це не строкові і не дострокові» [16, хв. 18].

Продовження прямої мови: «Це буде просто «одноразовий» закон, який дасть можливість провести ці вибори, а потім «перескочити» на нормальну систему, яка визначена в Конституції та Виборчому кодексі» [16, хв. 19].

Це було сказано ним 18 червня 2025. Через півроку, 10 грудня, Президент України В. Зеленський повідомив, що погодився із Президентом США Трампом на проведення в Україні президентських виборів під час воєнного стану. Наступного тижня, 22 грудня, Р. Стефанчук створив парламентську Робочу групу та заявив наступне: «Цей закон буде «одноразового» використання – саме для цих виборів. Далі, я сподіваюся, ми перейдемо на платформу, передбачену в Конституції, Виборчого кодексу і будемо рухатися цим шляхом» [17].

Отже, пан Стефанчук сам себе викриває. Він надав найкращі докази підготовки Робочою групою конституційного перевороту, метою якого є захоплення президентської влади в Україні. Пан Стефанчук є академіком Національної академії правових наук України, доктором юридичних наук, професором. Юрист найвищого наукового рівня не може не знати просту істину - вибори, які не відповідають Конституції України, є такими, що не відповідають Конституції України.

Таким чином, з'ясовано, що під час воєнного стану:

- 1) президентські вибори, які є позачерговими (достроковими), відповідають Конституції України;
- 2) президентські вибори, які не є ані позачерговими, ані черговими, навпаки, не відповідають Конституції України.

Далі, *третій варіант*. Залишається з'ясувати конституційність проведення чергових виборів Президента України під час воєнного стану.

Згідно Конституції України, «чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента України» [10, ч. 5, ст. 103]. Президент України В. Зеленський вступив на посаду 20 травня 2019 відповідно до процедури, визначеної статтею 104 Конституції України.

Є фактом, що чергові вибори Президента України в умовах воєнного стану не відбулися 31 березня 2024. Наразі можна констатувати, що відтоді у свідомості українських виборців закарбува-

лася думка: «Президентські вибори під час воєнного стану проводити заборонено Конституцією України». Не бачимо сенс сперечатися із суспільним консенсусом.

Підсумовуючи конституційно-правовий аналіз поняття президентських виборів, доходимо висновку, що єдина *правова* можливість проведення президентських виборів в Україні під час чинного правового режиму воєнного стану є відставка В. Зеленського з посади Президента України. Відставкою В. Зеленський формально виконує вимогу Президента США Трампа для досягнення миру в Україні.

III. Референдум. Усі повноваження Президента України відносно референдуму визначені в пункті 6 частини 1 статті 106 розділу п'ятого «Президент України» Конституції України: «Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до статті 156 цієї Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою» [10, п. 6, ч. 1, ст. 106]. Наведена норма передбачає лише дві можливості призначення (проголошення) всеукраїнського референдуму Президентом України:

- 1) або відповідно до статті 156
- 2) або за народною ініціативою.

Наведена норма має офіційне тлумачення Конституційного Суду України (далі – Суд), в якому зазначено наступне: «Положення пункту 6 частини першої статті 106 Конституції України, згідно з яким Президент України проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою, слід розуміти так, що Президент України *зобов'язаний* проголосити такий референдум» (виділено нами. – М. М.) [18].

Отже, Президент України не має права проголошувати всеукраїнський референдум за народної ініціативи – це його конституційний обов'язок.

Тлумачення Суду щодо права або обов'язку Президента України призначити (проголошувати) референдум за статтею 156 відсутнє. Досі ні в кого не виникало питань до Суду щодо її змісту. Наведемо норму цієї статті: «Законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України» [10, ч. 1, ст. 156]. Ясно, що Президент України не може не призначити референдум відповідно до змісту статті 156 – він зобов'язаний це зробити. Отже, Конституція України і в другому з двох можливих випадків не передбачає права Президента України на референдум.

Таким чином, Президент України взагалі не має права на референдум, а лише обов'язок призначення (проголошення) його відповідно до приписів Основного Закону України. Натомість Конституція України у статті 72 визначає народ суб'єктом ініціативи референдуму: «Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області» [10, ч. 2, ст. 72]. Народ має право на всеукраїнський референдум.

Відсутність права на референдум у Президента України цілковито відповідає загальноприйнятому поділу демократії на представницьку та безпосередню, яку в англomовних джерелах прийнято називати прямою (*direct democracy*). Референдум є класичною безпосередньою демократією тоді, як президент є типовою представницькою демократією. Референдум є правом усього народу, а не окремого його представника, наприклад президента. Такий порядок прийнятий в теорії держави та права. Проте на практиці президенти постійно маніпулюють референдумом заради збереження або збільшення своєї влади. Таких прийнято називати диктаторами.

Далі, зафіксуємо два факти, які легко перевірити:

- 1) в українських медіа обговорюється всеукраїнський референдум;
- 2) в українських медіа нічого не повідомляється про збір підписів на підтримку всеукраїнського референдуму.

Отже, фактично всеукраїнський референдум, про який нам відомо, не має ключової ознаки всеукраїнського референдуму з народної ініціативи (стаття 72 Конституції України), а тому, очевидно, не є референдумом з народної ініціативи, а є лише ініціативою Президента України. Пан Зеленський виходить за межі конституційних повноважень Президента України, які не передбачають права на референдум.

На відміну від референдуму Зеленського, справжнім всеукраїнським референдумом в умовах воєнного стану є референдум про вступ України до ЄС, або референдум щодо членства України в Європейській Унії (далі – референдум про Вступ), тому що воля народу до участі в такому референдумі є фактом соціології з 2024 року.

У вересні 2024 одразу дві соціологічні служби провели окремі опитування виборців щодо референдуму про Вступ.

Центр Разумкова мав наступні питання (наводимо одразу з відповідями):

1) Якби найближчим часом відбувся референдум стосовно вступу України до ЄС, чи взяли би Ви участь у голосуванні? Відповіли «так» 81,1 % виборців.

2) Якби Ви узяли участь у референдумі щодо вступу до ЄС, то як би Ви проголосували? Проголосували би за вступ 88% виборців [19].

Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) запитував: «Уявіть, будь ласка, що зараз відбувається референдум з питання, чи вступати Україні до Європейського Союзу. Ви можете проголосувати за вступ до цього союзу, проти вступу або утриматися – не брати участі у голосуванні. Який Ваш вибір?». 68 % виборців відповіли, що готові прийти на виборчі дільниці та проголосувати за Вступ [20].

На нашу думку, результати обох досліджень переконливі не зважаючи на те, що кожне питання щодо референдуму було гіпотетичними. Важливо враховувати, що відповіді були не гіпотетичними, а реальними відповідями виборців в об'єктивних умовах воєнного стану. Ніхто не знає, якими будуть відповіді на ті самі запитання після війни. Отже, те, що ми маємо зараз, є волею народу до участі у референдумі про Вступ під час воєнного стану.

Доказом тому служить ще один факт соціології. Порівнюючи прагнення українців до ЄС під час війни та до війни три соціологічні служби дійшли одного висновку щодо надзвичайного росту підтримки Вступу.

Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва відзначив це наступним чином: «Підтримка вступу до Європейського Союзу [за даними 2024 року] досягла рекордного рівня за весь період моніторингу: 69% опитаних підтримують європейську інтеграцію України, що на 14 відсоткових пунктів більше, ніж у лютому 2022 року» [21, с. 14].

Центр Разумкова порівняв результати відповідей щодо референдуму про Вступ за 2024 рік, які представлені вище, з даними 2021 року та отримав наступні результати:

1) щодо участі у референдумі відбувся ріст на 12 процентних пунктів: «Якби найближчим часом відбувся референдум стосовно вступу України до Європейського Союзу, у ньому взяли б участь 81% опитаних <...> Перед початком повномасштабної війни – у листопаді–грудні 2021р. – про наміри взяти участь у такому референдумі заявляли 69% опитаних» [19];

2) щодо голосування за Вступ відбувся ріст на 10 п.п.: «За вступ проголосували б 88% тих, хто має намір взяти участь у такому референдумі (проти – 8%), у листопаді–грудні 2021 р. – відповідно 78% і 18%» [19].

КМІС у 2024 році провів три різні опитування, щоб краще зрозуміти ставлення українців до ЄС. Проте інститут не представив у спільному звіті кількісні порівняльні дані з довоєнними. Натомість виконавчий директор КМІС А. Грушецький надав якісну оцінку цим змінам: «Серед українців є консенсус (і на рівні країни в цілому, і на рівні населення окремих регіонів), що Україна має бути членом і ЄС, і НАТО» (підкреслено нами. – М. М.) [20].

Таким чином, війна не тільки супроводжувала ріст підтримки громадянами членства України в ЄС; якісною зміною є те, що в умовах війни з'явилося нове явище – суспільний консенсус щодо підтримки вступу України до ЄС на референдумі. Цього консенсусу не було перед війною; і не відомо, чи він буде після війни.

Ми запитали ШІ Google про стан речей на даний момент; відповідь обнадієлива: «Підтримка вступу України до Європейського Союзу серед українців досягла історично найвищого рівня: станом на лютий 2026 року членство в ЄС підтримують 83% громадян, що свідчить про стійкий проєвропейський курс попри війну» (дата звернення: 13.02.2026).

Отже, доведено, що референдум про Вступ є справжнім всеукраїнським референдумом під час воєнного стану в Україні.

Список колишніх комуністичних країн Європи, які проводили референдум перед вступом до ЄС: Республіка Хорватія - 22 січня 2012; Латвійська Республіка - 20 вересня 2003; Естонська Республіка – 14 вересня 2003; Чеська Республіка – 13-14 червня 2003; Республіка Польща –

7-8 червня 2003; Словацька Республіка – 16-17 травня 2003; Литовська Республіка – 10-11 травня 2003; Республіка Словенія – 23 березня 2003. Республіка Болгарія та Румунія приєдналися до ЄС 1 січня 2007 без референдуму. А Молдавська Республіка, яка одночасно з Україною отримала статус кандидата на вступ до ЄС 23 червня 2022, вже провела референдум 20 жовтня 2024.

Підсумовуючи конституційно-правовий аналіз поняття всеукраїнського референдуму, доходимо висновку, що юридично обґрунтованим всеукраїнським референдумом в Україні в умовах правового режиму воєнного стану може бути референдум щодо членства України в Європейському Союзі.

Таким чином, два ключових поняття предмету дослідження отримали юридично правильні визначення, а тому ситуація навколо президентських виборів і референдуму в Україні може бути описана юридично правильно теж. Отже, Робоча група, під керівництвом О. Корнієнко, працює над законопроектом, політичною метою якого є переобрання В. Зеленського на президентських виборах і підписання мирної угоди з американцями на референдумі під час воєнного стану в один день. Проте критичний конституційно-правовий аналіз поняття «президентські вибори під час воєнного стану» та поняття «референдум під час воєнного стану» *юридично* виключає таку можливість.

Суспільно-політичні відносини в Україні складаються таким чином, що Президенту України Зеленському на переговорах із Президентом США Трампом доведеться обирати: або відставка з посади Президента України, або проведення референдуму про Вступ, якщо ніхто з них не постується словом президента.

Проголошення референдуму є надзвичайно важливою юридичною подією. Референдум про Вступ має ту перевагу над референдумом Зеленського, що є справжнім всеукраїнським референдумом з юридично визначеною процедурою проголошення відповідно до прецеденту 1991 року.

Пригадаємо, Україна в 1991 році проводила референдум, який змінював її міжнародно-правовий статус із союзної держави на державу незалежну. Тоді Україна була у складі СРСР, але волею народу вийшла з його складу в статусі міжнародно визнаної незалежної держави.

На нашу думку, найкраще пояснення юридичного змісту референдуму 1991 року надав видатний український політик того часу Леонід Кравчук (1934-2022). «Всеукраїнському референдуму передував союзний референдум. Він відбувся у березні 1991 року з ініціативи Горбачова. На ньому запитували: чи вважаєте ви за необхідне збереження СРСР як оновленої федерації, де дотримуватимуться права і свободи людей всіх національностей. Україна, близько 76% людей проголосували за збереження Радянського Союзу.

За вищими законами державотворення, Верховна Рада не могла відмінити наслідки такого референдуму. Народ сказав «Бути Радянському Союзу!», а Верховна Рада у серпні 1991 року ухвалила Акт про незалежність. Таким чином, виникла суперечність, що була подолана саме 1 грудня на всеукраїнському референдумі.

До речі, такий промовистий факт: поки ми не провели референдум, жодна країна світу не визнала Україну як незалежну державу. Тому референдум 1 грудня був потрібний, щоб подолати наслідки референдуму 17 березня. Іншого шляху не було» [22].

Отже, процедура зміни статусу України між незалежною та союзною визначена волевиявленням народу на референдумі 1 грудня 1991.

Спробуємо зараз оформити чернетку проголошення референдуму про Вступ по зразку прецедента. Оригінальним документом є постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» [23].

З відповідними змінами текст постанови Верховної Ради України IX скликання може бути таким: «Верховна Рада України постановляє: 5 квітня 2026 року провести всеукраїнський референдум щодо вступу України до Європейського Союзу». Це все, більше нічого не потрібно. Україна має місяць на друкування виборчих бюлетенів і повідомлення виборцям місця їх видачі.

Юридичним наслідком повторення прецеденту 1991 року буде втрата чинності Акту проголошення незалежності України. Це означатиме, що Конституція України залишається чинною, однак стане відкритою для реформи Судом. Мова йде про те, що добре відомо дотичним до справи українським юристам: чинна Конституція України не сумісна з правовою системою ЄС. Зараз Конституція незалежної України не є перешкодою для відкриття так званих «переговорних кластерів», які передують підписанню угоди про Вступ і повноправному членству України в ЄС, проте потім є найбільшою юридичною перешкодою для закриття цих кластерів і Вступу. Повторення

прецеденту долає цю перешкоду, а робота юридичної бюрократії над адаптацією національного законодавства до європейського перестав бути роботою під гору без ясної перспективи Вступу в тумані війни, а стає роботою з гори з ясною перспективою Вступу навіть під час війни. Нагадаємо, що згідно аксіоматичного визначення війни, членство України в ЄС є необхідною умовою завершення війни, а не навпаки, тому референдум про Вступ може проводитися під час війни для завершення війни.

Політичним наслідком референдуму буде виконання Україною вимоги Президента США Трампа щодо виборів Президента України під час воєнного стану для підписання мирної угоди, тому що, як було доведено, ця вимога має два варіанти правильної юридичної відповіді: або відставка Президента України Зеленського, або всеукраїнський референдум про вступ України до ЄС. Кожний з цих варіантів є *юридично* правильним, хоча на перший погляд так може не здаватися.

Висновки. Парламентська робоча група з підготовки комплексних законодавчих пропозицій щодо особливостей порядку організації та проведення виборів в умовах особливого періоду та/або повоєнних виборів в Україні була створена розпорядженням Голови Верховної Ради України Р. Стефанчуком 22 грудня 2025 на виконання політичного рішення Президента України В. Зеленського о проведенні в Україні під час війни і чинного правового режиму воєнного стану президентських виборів і всеукраїнського референдуму *в один день*.

Після трьох засідань парламентської робочої групи, які разом тривали 7 годин, досі залишаються невизначеними предмет всеукраїнського референдуму і вид президентських виборів, по яким готується законопроект.

Заповнюючи юридичну прогалину логіко-правовим аналізом Конституції України на предмет виборів і референдуму, було з'ясовано:

1) президентські вибори в умовах воєнного стану означають відставку Президента України В. Зеленського та проведення позачергових президентських виборів під час воєнного стану без участі В. Зеленського;

2) всеукраїнський референдум під час воєнного стану означає референдум про вступ України до Європейського Союзу.

Доведено, що в умовах воєнного стану Президенту України В. Зеленському достатньо провести або президентські вибори, або всеукраїнський референдум.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про робочу групу з підготовки комплексних законодавчих пропозицій: розпорядження Голови Верховної Ради України від 22 грудня 2025 р. № 1993. URL: https://dostup.org.ua/request/155261/response/452525/attach/3/2114507%201.pdf?cookie_passthrough=1 (дата звернення: 05.02.2026).
2. Робоча група з підготовки законодавчих пропозицій. *Телеканал Рада*. 26.12.2025. URL: <https://youtube.com/live/gQwMBvq2kKpw?feature=share> (дата звернення: 15.02.2026).
3. Робоча група з підготовки законодавчих пропозицій. *Телеканал Рада*. 08.01.2026. URL: <https://m.youtube.com/watch?v=mXnMXJ2p6h8&t=6s&pp=2AEGkAIB0gcJCTMBo7VqN5tD> (дата звернення: 05.02.2026).
4. Робоча група з підготовки законодавчих пропозицій. *Телеканал Рада*. 12.02.2026. URL: <https://m.youtube.com/watch?v=qOuSTxspNuc&pp=0gcJCZQKAYcqIYzv> (дата звернення: 05.02.2026).
5. Персональний склад робочої групи з підготовки законодавчих пропозицій. *Офіційний веб-портал парламенту України*. 30 грудня 2025. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Торпovuна/269527.html> (дата звернення: 05.02.2026).
6. Указ Президента України від 23 січня 2026 р. №72/2026. URL: <https://president.gov.ua/documents/722026-58129> (дата звернення: 5.02.2026).
7. 1386 день війни. Звернення Володимира Зеленського до українців. *Зе!Президент*. 10 грудня 2025 р. URL: <https://m.youtube.com/watch?v=dr7T1n7RDAg&t=231s&pp=2AHnAZACAQ%3D%3D> (дата звернення: 05.02.2026).
8. Зеленський: На питання щодо територій Донеччини має відповідати народ України. *Interfax Ukraine*. 11 грудня 2025 р. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/1127772-amp.html> (дата звернення: 05.02.2026).

9. Мельник М. Вибори в Україні: не зараз, а коли? *ZN,UA*. 22 січня 2022 р. URL: <https://zn.ua/ukr/amp/POLITICS/vibori-v-ukrajini-ne-zaraz-a-koli.html> (дата звернення: 05.02.2026).
10. Конституція України: Основний Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D0%92%D0%BE%D1%94%D0%BD%D0%BD#Text> (дата звернення: 05.02.2026).
11. Про Центральну виборчу комісію : Закон України від 30 червня 2004 р. № 1932-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-15#Text> (дата звернення: 05.02.2026).
12. Князевич Р.П. Конституційно-правові засади виборів Президента України: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса. 2002. 21 с.
13. Пекарь В. Людство вперлося в стелю. *Жовті кеди з Юлією Бориско*. 24 січня 2024 р. URL: https://m.youtube.com/watch?v=Ko_DoNmZRKY&pp=0gcJCZEKAYcqIYzv (дата звернення: 05.02.2026).
14. Volodymyr Zelenskyu invites Trump to war zone. *Fox News*. February 22, 2024. URL: <https://www.foxnews.com/video/6347415037112> (дата звернення: 05.02.2026).
15. Монастирський М.В. До питання актуальності заборони чергових парламентських виборів в Україні під час воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. № 82. С. 223-229. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.33> (дата звернення: 05.02.2026).
16. Стефанчук – про вибори, війну і виїзди депутатів: що чекає Україну. *РБК-Україна*. 18 червня 2025 р. URL: https://m.youtube.com/watch?v=N3DBSs2XACA&pp=ygVR0KHRgtC10YTQsNC90YfRg9C6INCgLiDigJMg0L_RgNC-INCy0LjQsdC-0YDQuCwg0LLRltC50L3Rgy4g0KDQkdCaLdCj0LrRgNCw0ZfQvdCw0gcJCUABo7VqN5tD (дата звернення: 05.02.2026).
17. Закон про вибори під час війни буде «одноразовим». *РБК-Україна*. 22 грудня 2025 р. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/zakon-vibori-pid-chas-viyni-bude-odnorazovim-1766422749.html/amp> (дата звернення: 05.02.2026).
18. Рішення Конституційного Суду України від 15 жовтня 2008 р. № 23-рп/2008 / Конституційний Суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-08#Text> (дата звернення: 05.02.2026).
19. Підтримка громадянами вступу України до Європейського Союзу та НАТО. *Разумков Центр*. 24 жовтня 2024 р. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pidtrymka-gromadianamy-vstupu-ukrainy-do-yevropeiskogo-soiuzu-ta-nato-stavlennia-do-inozemnykh-derzhav-stavlennia-do-myrynykh-peregovoriv-veresen-2024r> (дата звернення: 05.02.2026).
20. Виміри ставлення до ЄС і НАТО. *Київський Міжнародний Інститут Соціології*. 14 січня 2025 р. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1468&page=1> (дата звернення: 05.02.2026).
21. Підсумки 2024 року: в очікуванні справедливого миру? *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/131731465867691949dc0107.85784408.pdf> (дата звернення: 05.02.2026).
22. Леонід Кравчук: народ має взяти владу у свої руки. *BBC Україна*. 30 листопада 2011 р. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2011/11/111130_kravchuk_interview_independence_sd (дата звернення: 05.02.2026).
23. Про проголошення незалежності України: постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серпня 1991 р. № 1427-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> (дата звернення: 05.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

УДК 342.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.43>

ЗАСТОСУВАННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ТА ПРАКТИКИ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ У СУДОВОМУ ЗАХИСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ПЕДАГОГІЧНИХ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Мочульська М.Є.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
юридичного факультету
Львівського національного університету
імені Івана Франка
ORCID: 0009-0004-7946-0276
e-mail: marta.mochulska@lnu.edu.ua*

Мочульська М.Є. Застосування Конституції України та практики Конституційного Суду України у судовому захисті соціальних прав педагогічних, науково-педагогічних працівників.

У статті розглядається питання застосування Конституції України при захисті трудових та пов'язаних з ними прав педагогічних, науково-педагогічних працівників в Україні. З огляду на приналежність цих прав до так званих «позитивних прав» другого покоління у статті обґрунтовується особлива роль держави щодо їх забезпечення. Із усього спектру відносин у сфері освіти зазначені як предмет пропонованої статті залишаються одним із малодосліджених напрямків у науковому дискурсі. Застосування судами Конституції України при судовому розгляді справ, пов'язаних із захистом трудових та інших соціальних прав педагогічних, науково-педагогічних працівників, є непоодиноким практикою. Саме тому в статті досліджено судову практику України щодо захисту трудових та інших соціальних прав педагогічних та науково-педагогічних працівників в контексті застосування при судовому розгляді положень Конституції України та юридичних позицій Конституційного Суду України. Обраний вектор дослідження потребує врахування значення при розгляді таких справ юридичних позицій Конституційного Суду України, зважаючи на його діяльність щодо захисту Конституції України. У статті на прикладі конкретних судових справ обґрунтовано вирішальну роль Конституційного Суду України під час судового захисту прав педагогічних працівників. За результатами дослідження виявлено тенденції судової практики та визначено особливості застосування судами юридичних позицій Конституційного Суду України, в тому числі тих, які сформовані у конституційних провадженнях за результатом розгляду справ, які безпосередньо не стосувалися прав педагогічних працівників. Дослідження дозволяє зробити висновок про те, що застосування Конституції України та юридичних позицій органу конституційної юрисдикції сприяє відновленню порушених трудових чи інших прав педагогічних, науково-педагогічних працівників, які залучені до освітнього процесу на різних рівнях освіти. Виявлено, що в частині випадків подібні спори виникають на різних рівнях освіти (при визначенні подібності у цій статті вирішальне значення надається характеру спірних правовідносин, який проявляється у правах та обов'язках їх учасників). Встановлено, що в окремих випадках юридичні позиції Конституційного Суду України, сформовані у справах, які стосувалися працівників, не пов'язаних з освітою, на практиці використовуються судами при розгляді справ, пов'язаних із захистом прав педагогічних працівників.

Ключові слова: Конституція України, права людини, освіта, освітні відносини, право на працю, право на освіту, захист прав людини, судовий захист, судова влада, Конституційний Суд України, правосуддя.

Mochulska M.Ye. Application of the Constitution of Ukraine and the practice of the Constitutional Court of Ukraine in the judicial protection of the social rights of pedagogical, scientific-pedagogical workers.

The article considers the issue of applying the Constitution of Ukraine in protecting labor and related rights of pedagogical, scientific-pedagogical workers in Ukraine. Given the belonging of these rights to the so-called «positive rights» of the second generation, the article justifies the special role of the state in ensuring them. Of the entire spectrum of relations in the field of education, those specified as the subject of the proposed article remain one of the little-studied areas in scientific discourse. The application of the Constitution of Ukraine by the courts in the judicial consideration of cases related to the protection of labor and other social rights of pedagogical, scientific-pedagogical workers is a common practice. That is why the article examines the judicial practice of Ukraine in protecting labor and other social rights of pedagogical and scientific-pedagogical workers in the context of the application of the provisions of the Constitution of Ukraine and the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine in the judicial consideration of such cases. The chosen vector of research requires taking into account the importance of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine in considering such cases, given its activities in protecting the Constitution of Ukraine. The article, using the example of specific court cases, substantiates the decisive role of the Constitutional Court of Ukraine in the judicial protection of the rights of pedagogical workers. The results of the study reveal trends in judicial practice and identify the features of the application by courts of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine, including those formed in constitutional proceedings as a result of considering cases that did not directly concern the rights of pedagogical workers. The study allows us to conclude that the application of the Constitution of Ukraine and the legal positions of the body of constitutional jurisdiction contributes to the restoration of violated labor or other rights of pedagogical, scientific and pedagogical workers involved in the educational process at different levels of education. It was found that in some cases, similar disputes arise at different levels of education (when determining similarity in this article, decisive importance is given to the nature of the disputed legal relationship, which is manifested in the rights and obligations of their participants). It has been established that in some cases, the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine, formed in cases involving employees not related to education, are in practice used by courts when considering cases related to the protection of the rights of teaching staff.

Key words: Constitution of Ukraine, application of the Constitution of Ukraine, human rights, education, educational relations, right to work, right to education, protection of human rights, judicial protection, judicial power, Constitutional Court of Ukraine, justice.

Постановка проблеми. Гарантоване статтею 53 Конституції України право на освіту, поруч з іншими соціально-економічними та культурними правами, відносять до так званого другого покоління прав людини. Їх також іменують позитивними правами людини [1, 2], що цілком виправдано при встановленні визначальної риси цієї групи прав. Йдеться про те, що за своєю природою будь-які права людини можна назвати позитивними в тому сенсі, що більшою або меншою мірою для їх реального забезпечення у соціальному середовищі потрібна залученість держави. Такі міркування узгоджуються з висновками Г. Хрислової, за словами якої, сформовані в різних системах правозахисту (оонівської, європейської, міжамериканської) зобов'язання держави за «трирівневою» типологією – поважати, захищати та забезпечувати права людини, не суперечать сучасним уявленням про дихотомію негативних та позитивних зобов'язань [3]. Тож, поділяємо думку про те, що коректніше говорити про домінуючий аспект в забезпеченні прав людини, яким є вже згаданий позитивний, а також негативний. Останній покладає на державу обов'язок не втручатися без достатніх для цього підстав у здійснення людиною її прав, що виразно прослідковується у правах першого покоління.

Під час дослідження прав другого покоління помітним є те, що саме позитивні обов'язки держави відіграють вирішальну роль у забезпеченні їх належної реалізації. Своєю чергою, це вимагає від держави активних дій щодо створення умов, достатніх для їх належної реалізації. У цьому дослідженні акцент спрямований на забезпечення прав людини в сфері освіти. Втім, зважаючи на те, що відносини у сфері освіти є різноманітними, варто зосередитися на одній з важливих складових - конституційних аспектах захисту прав педагогічних, науково-педагогічних працівників, які забезпечують освітній процес, судовою владою шляхом здійснення правосуддя.

Попри те, Конституційний Суд України не входить до судової влади [4], він займає особливе місце у системі публічної влади та його діяльність має важливе значення для реалізації системи стримувань і противаг, покликаної забезпечити належне здійснення влади для досягнення головного обов'язку держави – утверджувати і забезпечувати права і свободи людини. Втім, така відокремленість не означає ізольованості, що підтверджує сам Конституційний Суд України: «функціональна визначеність кожного з державних органів передбачає не тільки розмежування їх повноважень, а й їх взаємодію, систему взаємних стримувань та противаг, які мають на меті забезпечення їх співробітництва як єдиної державної влади» [5]. Конституція України стає «живим інструментом у руках» Конституційного Суду України, що неминуче призводить до вже згаданого співробітництва між судовою владою та Конституційним Судом України, які разом покликані захищати права і свободи людини, застосовуючи при цьому Конституцію України.

Стан опрацювання проблематики. У контексті обраного дослідницького вектору важливо зазначити, що за висновком Конституційного Суду України виконання державою покладеної на неї функції організації ефективної системи освіти залежить, зокрема, від забезпечення закладів освіти кваліфікованими педагогічними кадрами. Для цього держава має створити такі умови праці в межах освітнього процесу, що стимулюватимуть до творчого виконання педагогічних функцій [6]. Така позиція корелюється із науковою доктриною. Так, О. Пижов у своєму дисертаційному дослідженні вказує на те, що «ефективне здійснення педагогічними, науково-педагогічними працівниками своєї трудової функції є запорукою успішного розвитку всіх рівнів освіти» [7]. Тож цей аспект освітніх відносин тісно пов'язаний із ще одним правом другого покоління – правом на працю, яке визначено Конституцією України як можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується [8]. Проблема виконання державою покладених на неї завдань особливо загострюється умовами економічної нестабільності, в яких сьогодні перебуває Україна. У зв'язку із цим цілком слушним є висновок В. І. Продан про те, що такі негативні умови можуть призвести до зменшення державних видатків на освіту, що може вплинути на якість навчання, доступність освітніх послуг і заробітну плату педагогічних працівників [9]. За таких умов судовий захист відіграє субсидіарну роль у забезпеченні ефективного здійснення педагогами своєї трудової функції. Проте це не применшує значення цього інструменту, оскільки першочергово він орієнтований на захист у випадках порушення гарантованих Конституцією України та законами прав педагогічного працівника.

Зауважимо, що до категорії «педагогічні працівники» у цій статті відносимо не лише педагогічних, а й науково-педагогічних працівників, які, згідно зі статтею 1 Закону України «Про освіту», здійснюють викладацьку діяльність, яка спрямована на формування знань, інших компетентностей, світогляду, розвиток інтелектуальних і творчих здібностей, емоційно-вольових та/або фізичних якостей здобувачів освіти [10]. Дослідження судового захисту прав педагогічних працівників, який є дієвою гарантією відновлення порушених прав і свобод людини і громадянина [11], був предметом наукових досліджень (наприклад, С. Дяченко, Т. Таранюк [12], Я. Буряк [13]). Попри це існує потреба в комплексному науковому дослідженні окремих питань в межах цієї наукової теми. Тому **метою цієї статті** є дослідження конституційних аспектів захисту судовою владою соціальних та трудових прав педагогічних працівників, як учасників освітнього процесу із визначенням впливу практики Конституційного Суду України на такий захист.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення задекларованої мети цього дослідження варто звернутися до судової практики у справах щодо захисту прав педагогічних працівників.

Згідно положень Закону України «Про освіту» першим рівнем освіти є дошкільна освіта [10], в забезпеченні якої беруть участь педагогічні працівники (керівники закладів дошкільної освіти (директори), заступники керівників закладів дошкільної освіти з організації освітнього процесу, керівники (завідувачі) дошкільних підрозділів тощо) [14]. Як і в попередній редакції Закону України «Про дошкільну освіту» 2001 року [15], у прийнятому в 2024 році однойменному Законі встановлено, що керівники закладів дошкільної освіти повинні відповідати визначеним кваліфікаційним вимогам. Такі вимоги полягають у наявності вищої освіти та стажу педагогічної, а з 2020 року як альтернативної – науково-педагогічної роботи не менше трьох років (з 2020 року остання вимога не поширюється на приватні заклади)[14]. Хоч ці вимоги не були однаковими і зазнавали періодичної зміни, проте вони завжди передбачали наявність у педагогічного працівника вищої освіти. Втім, на практиці трапляються випадки, коли уповноважений суб'єкт укладає трудовий договір з особою без необхідної кваліфікації. Подібна ситуація мала місце в одному із закладів

Херсонської області «Ластівка», та стала предметом судового розгляду (справа № 654/941/17). В ході судового розгляду позивач оскаржувала звільнення з посади тимчасово виконуючої обов'язки завідувачою дошкільним навчальним закладом. Підстава звільнення – виявлена невідповідність займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації. Такий висновок відділ освіти зробив на підставі відсутності вищої педагогічної освіти у звільненої працівниці, що остання не заперечувала. Проте лише цього стало недостатньо для суду першої інстанції, щоб вважати звільнення законним, у зв'язку з цим позов було задоволено [16].

Апеляційний суд з таким висновком не погодився і вважав саму лише невідповідність працівника кваліфікаційним вимогам щодо наявності рівня освіти достатньою підставою для звільнення. Саме ж призначення, яке відбулося незважаючи на відому вже на той момент «невідповідність», Суд спробував пояснити тим, що прийняття позивачки на роботу було зумовлене виробничою необхідністю [17]. За касаційною скаргою позивача справу передали на розгляд Верховного Суду, який, покликаючись на передбачені статтею 43 Конституції України свободу праці та гарантію від незаконного звільнення разом із юридичними позиціями Конституційного Суду України, зробив висновок про те, що підставою для розірвання трудового договору має бути **виявлена** невідповідність працівника займаній посаді. Тому якщо роботодавець на момент призначення особи знав про кваліфікаційні вимоги, що є обов'язковими для виконання цієї роботи і те, що особа займаній посаді не відповідає через відсутність спеціальної освіти, однак свідомо її призначив, то сам по собі факт відсутності документа про освіту не може бути у подальшому підставою для звільнення працівника з цієї лише причини. Натомість суд встановив, що виявленою невідповідністю у такому разі може бути неякісне виконання робіт; неналежне виконання трудових обов'язків через недостатню кваліфікацію [18]. З огляду на те, що судові рішення прийняв найвищий суд у системі судоустрою, який за Законом України «Про судоустрій і статус суддів» покликаний забезпечувати сталість та єдність судової практики [19], такий висновок надалі застосовується при вирішенні трудових спорів не лише у справах за участі педагогічних працівників дошкільних закладів освіти, але й усієї системи освіти загалом.

Наприклад, за подібних обставин у справі № 201/6805/21 розглядалося питання про правомірність звільнення проректора закладу вищої освіти через відсутність у нього наукового ступеня. Дніпровський апеляційний суд зазначив, що якщо роботодавець, на момент призначення особи знав про кваліфікаційні вимоги, що є обов'язковими для виконання цієї роботи і те, що особа займаній посаді не відповідає через відсутність спеціальної освіти, однак свідомо її призначив, то сам по собі факт відсутності документа про освіту не може бути у подальшому підставою для звільнення працівника за пунктом 2 частини першої статті 40 КЗпП України [20]. У подальшому Верховний Суд також підтримав таку позицію, нагадуючи, що кожен має право на працю, а громадянам гарантується захист від незаконного звільнення [21].

Прикладом подібного спору, який виник у закладі загальної середньої освіти може бути справа № 938/561/22. З обставин справи можна з'ясувати, що керівник закладу прийняв позивачку на посаду вчительки географії, знаючи, що вона на той час лише навчається на географічному факультеті. Втім, уже новий директор «переглянув» таке рішення та видав наказ про звільнення через «невідповідність її займаній посаді». За таких обставин Верховинський районний суд Івано-Франківської області визнав неспроможними посилання відповідача на те, що підставою для звільнення було встановлення факту недолучення нею жодних документів про освітній рівень чи кваліфікацію, та доказів переведення її на індивідуальний графік навчання. Як наслідок, суд поновив позивачку на посаді, оскільки на момент її призначення вона добросовісно повідомила про відсутність у неї спеціальної освіти, і роботодавець, будучи обізнаним про це, прийняв її на роботу, та після прийняття не довів невідповідності позивачки займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації [22].

Окрема група справ, на яку варто звернути увагу в межах цього дослідження, є судові справи щодо захисту інших соціальних прав педагогічних працівників. Закріплення в Конституції України права громадян на соціальний захист сприяє виконанню обов'язку держави зі створення умов для реалізації громадянами права на працю, що корелюється з вимогами приписів Конституції України [23]. Для забезпечення соціального захисту у процесі реалізації здатності людини до активної трудової діяльності, яка в законодавстві України пов'язана зі словом працездатність [24], передбачено сплату обов'язкових платежів на випадок непрацездатності, зокрема, у разі досягнення пенсійного віку. Такі платежі регулювалися різними нормативними актами, а сьогодні

в Україні об'єднані страховим внеском - «єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» [25].

Не є виключенням трудова діяльність працівників сфери освіти, які мають право на призначення та виплату пенсії за вислугу років, однією з умов якого є наявність спеціального стажу роботи, визначеного за переліком, що затверджується Кабінетом Міністрів України [26]. За затвердженням Кабінетом Міністрів України переліком, у закладах позашкільної освіти правом отримати пенсію за вислугою років можуть скористатися «директори, їх заступники з навчально-виховної, навчальної, виховної роботи, завідувачі відділами (лабораторіями, кабінетами), художні керівники, керівники гуртків, секцій, студій та інших форм гурткової роботи» [27].

У 1995 році Уряд прийняв рішення про внесення в наведений перелік викладачів музичних, художніх, хорових, хореографічних шкіл, шкіл мистецтв та інших шкіл естетичного виховання. Проте це було зроблено шляхом видачі доручення уряду без внесення змін до самого переліку [28]. Такий спосіб регулювання відносин створив перешкоди для реалізації окремих прав педагогічних працівників – Міністерство соціальної політики у 2013 році визначило: «посада викладача позашкільного навчального закладу Переліком не передбачена, тому у зазначених працівників відсутнє право на пенсію за вислугу років» [29]. На підставі цього Пенсійний фонд України не зараховував стаж роботи, отриманий на посадах, вказаних у дорученні Уряду.

Наведені спори стали предметом судового розгляду. Так, у справі № 419/794/15-а позивачка скаржилася на припинення виплати пенсії за вислугу років. На думку Пенсійного фонду України, посада викладача в позашкільному закладі, яка не включена до переліку, не давала їй права на пенсію за вислугу років. Суд першої інстанції став на бік позивачки, врахувавши доручення уряду, яке поширювало право на пенсію також і на її посаду [30]. Проте при перегляді цього рішення суди, включно із Верховним Судом України, відмовили у задоволенні позову, мотивуючи своє рішення тим, що наявність доручення без відповідних змін до Переліку не є достатньою законодавчою підставою для зарахування до спеціального стажу роботи, який дає право на пенсію за вислугу років [31].

У іншій аналогічній справі, суд, застосовуючи Конституцію України, прийняв протилежне рішення. Так, у справі № 442/456/17, яка стосувалася призначення пенсії за подібних обставин викладачу дитячої музичної школи, суд задовольнив позовні вимоги. Велика Палата Верховного Суду виявила наявність у законодавстві правових «прогалів» щодо захисту прав людини та основних свобод у сфері пенсійного забезпечення викладачів у позашкільних закладах освіти. Тому з метою реалізації положень статті 46 Конституції України щодо недопущення обмеження конституційного права на достатній життєвий рівень громадян України, що потребують додаткових гарантій соціального захисту з боку держави, Велика Палата Верховного Суду дійшла висновку, що викладачі позашкільних навчальних закладів, які входять до структури освіти України, також мають право отримання пенсії за вислугу років [32].

Сам же факт отримання пенсії не може розглядатися достатньою і прийнятною підставою для порушення свободи укладення трудового договору педагогічними працівниками, адже ця свобода означає, окрім іншого, можливість вільно обговорювати умови трудового договору та приймати їх чи не приймати. Такий висновок Конституційний Суд України зробив у справі № 1-5/2020(118/20), де розглядалося питання конституційності припису Закону України «Про повну загальну середню освіту», згідно з яким, «педагогічні працівники державних і комунальних закладів загальної середньої освіти, які досягли пенсійного віку та яким виплачується пенсія за віком, працюють на основі трудових договорів, що укладаються строком від одного до трьох років». Визнаючи цей припис таким, що не відповідає Конституції України, Конституційний Суд України, серед усього іншого, виходив з того, що Основний Закон не пов'язує право на працю та свободу укладення трудового договору з досягненням певного віку, з отриманням пенсії за віком (або інших видів соціальних виплат та соціальної допомоги) чи роботою в установах певної форми власності [33].

Наведена юридична позиція Конституційного Суду України стала основою для окремих судових справ. Так, одна з останніх справ, яку розглянув суд першої інстанції у грудні 2025 року, а станом на початок лютого 2026 року – перебуває на розгляді в апеляційному суді [34], стосується поновлення на роботі вчителя, трудові відносини із яким заклад освіти припинив 02 червня 2023 року у зв'язку із закінченням строку трудового договору. Позивачка вважає, що після рішення Конституційного Суду України її договір автоматично змінено на безстроковий. Натомість відповідач вважає, що перетворення такого договору на безстроковий могло бути лише за наявно-

сті волевиявлення працівниці, яке за словами того ж відповідача було відсутнім, а тому у нього залишився лише один варіант – припинити строковий трудовий договір у зв'язку із закінченням строку.

При вирішенні цього спору Слобідський районний суд міста Харкова врахував, що умови договорів про працю, які погіршують становище працівників порівняно з законодавством України, є недійсними. Тому навіть за наявності угоди сторін до трудового договору не можуть включатися умови, які погіршують становище працівника. Отже, починаючи з дати ухвалення рішення Конституційного Суду України про визнання неконституційним припису, що зобов'язував сторони укладати строковий трудовий договір, у закладу освіти виник обов'язок перевести позивачку на безстроковий, оскільки укладення трудового договору за існуючого на той момент регулювання на визначений строк було обумовлено не згодою сторін, а обмеженнями, встановленими у законодавстві, які в подальшому були визнані дискримінаційними [35].

Подібні справи перебували на розгляді Верховного Суду, як от справа № 348/244/24, де в статусі позивачки виступала вчителька зарубіжної літератури, яку звільнили з роботи 27 липня 2023 року у зв'язку із закінченням строку дії трудового договору. Останній укладений на виконання вимог чинного на той час Закону «Про повну загальну середню освіту», відповідні приписи якого у подальшому втратили чинність у зв'язку із неконституційністю. Встановивши ці обставини, місцевий суд відмовив у задоволенні позову, погодившись із закладом освіти в тому, що визнання норми права такою, що не відповідає Конституції України, саме по собі не дає підстав без волевиявлення працівника укласти з таким працівником трудовий договір на невизначений строк [36]. Аналогічно до вирішення справи підійшов апеляційний суд, який зазначив, що «визнання норми права такою, що не відповідає Конституції України саме по собі не дає підстав без волевиявлення працівника перевести такого працівника на умови трудового договору на невизначений строк» [37]. Натомість Верховний Суд зробив протилежний висновок, за яким з 07 лютого 2023 року трудові відносини між сторонами не могли бути строковими в силу вимог закону, а тому звільнення позивача 27 липня 2023 року у зв'язку із закінченням строку трудового договору не може вважатися законним [38].

У справі №339/530/23 Верховний Суд також став на бік позивача та визнав безстроковими трудові відносини, які виникли в період чинності обмеження в укладенні безстрокових трудових договорів. Особливість постанови касаційної інстанції у цій справі полягає в тому, що суд детально розглянув питання дії рішення Конституційного Суду України у контексті твердження відповідача про те, що строковий трудовий договір укладено з позивачем ще до прийняття Рішення Конституційного Суду України від 07 лютого 2023 року № 1-р/2023, на підставі чинних на той час нормативно-правових актів. У відповідь на такий аргумент Верховний Суд зазначив, що пряма (перспективна) дія рішення Конституційного Суду України стосується насамперед порядку його виконання та не впливає на імперативні приписи процесуальних норм про те, що положення нормативно-правового акта, які суперечать Конституції України, не можуть застосовуватися судом. Тому суди попередніх інстанцій, надавши належну оцінку змісту позовних вимог, характеру спірних правовідносин та обставинам справи. З урахуванням наведеної неконституційності норми закону, вони дійшли правильних висновків, що починаючи з 07 лютого 2023 у відповідача виник обов'язок перевести позивача зі строкового трудового договору на безстроковий, невиконання якого призвело до порушення трудових прав позивача [39].

Разом з тим неконституційність безальтернативної обов'язковості укладення з педагогічними працівниками строкових договорів у зв'язку з отриманням ними пенсійних виплат не заперечує можливість укладення таких договорів за будь-яких умов. Проте конституційні гарантії для педагогічних працівників мають бути дотримані і у випадках припинення трудових відносин через закінчення строку договору. У зв'язку з цим варто звернути увагу на рішення Конституційного Суду України за конституційною скаргою Жабо Т.М. Суд зробив висновок про те, що однією з гарантій для гарантованого Конституцією України захисту працівника від незаконного звільнення є заборона роботодавцю звільняти працівника, який працює за трудовим договором і на момент звільнення є тимчасово непрацездатним або перебуває у відпустці. У контексті розглянутої справи Суд стверджує, що нерозповсюдження такої вимоги на трудові правовідносини за контрактом є порушенням гарантій захисту працівників від незаконного звільнення та ставить їх у нерівні умови порівняно з працівниками інших категорій [40]. Хоч таку позицію Конституційний Суд України сформував у справі, яка стосувалася працівника зі сфери охорони здоров'я, проте на

практиці вона використовується судами при розгляді справ, пов'язаних із захистом прав педагогічних працівників, чим і спричиняє науковий інтерес у межах цього дослідження. Підставою для такого використання став висновок самого Конституційного Суду України, за яким положення щодо заборони звільняти працівників у період відпустки чи тимчасової непрацездатності «є такими, що поширюються на усі трудові правовідносини»[40].

Враховання такої позиції Конституційного Суду України при захисті прав педагогічних працівників можна прослідкувати у справі № 756/12746/19. За обставинами справи, у час перебування вчительки у відпустці заклад освіти, в якому вона працювала, звільнив її у зв'язку із закінченням дії трудового договору (контракту). Київський апеляційний суд відмовив у поновленні на роботі, мотивувавши рішення тим, що заборона звільнення працівника в період його перебування у відпустці застосовується лише у випадках звільнення працівника з ініціативи роботодавця, яким звільнення через спливу строку договору не є [41]. Така правова позиція ґрунтувалася на сформованому у 2018 році висновку Верховного Суду, який у справі № 664/2284/16-ц визнав, що заборона звільнення у період тимчасової непрацездатності, встановлена частиною третьою статті 40 КЗпП України, не розповсюджується на випадок звільнення за пунктом 2 частини першої статті 36 КЗпП України [42]. Свого часу така позиція справді була виправданою з огляду на заборону звільнення у період відпустки та непрацездатності, що передбачено у статті 40 Кодексу законів про працю України [43].

Проте релевантна у 2018 році позиція втратила актуальність після 04 вересня 2019 року у зв'язку з ухваленням Конституційним Судом України рішення у вже згаданій справі Жабо Т.М. Саме це і врахував Верховний Суд при касаційному перегляді постанови Київського апеляційного суду, частково задовольнивши позовні вимоги, а саме – встановив порушення у вигляді припинення трудового договору на підставі закінчення його строку у період відпустки, яке Суд виправив шляхом «зміни дати звільнення позивача» [44]. Такий підхід став усталеним у судовій практиці, наприклад, у справі № 296/723/18 Верховний Суд зазначив, що «наслідком такого порушення є зміна дати звільнення, а не поновлення на роботі» [45].

Однією з перших, де такий підхід був застосований до працівника сфери освіти, стала справа № 522/3410/15-ц, в якій директор закладу освіти оскаржував своє звільнення. Як одну з підстав незаконності припинення трудових відносин у зв'язку зі спливом строку контракту Приморський районний суд міста Одеси визнав тимчасову непрацездатність позивача у момент видання наказу про звільнення. Цікаво те, що такий висновок ще до завершення розгляду справи за конституційною скаргою Жабо Т.М. місцевий суд обґрунтовував з посиланням на частину третю статті 40 КЗпП України, яка не допускає звільнення працівника саме з ініціативи роботодавця в період його тимчасової непрацездатності [46]. Втім уже 26 липня 2018 року апеляційний суд скасував таке рішення, вказавши, що на спірні правовідносини не поширюється частина третя статті 40 КЗпП України [47]. Верховний Суд розглянув цю справу вже в грудні 2019 року, тобто через кілька місяців після ухвалення Конституційним Судом України рішення за конституційною скаргою Жабо Т. М., яке вплинуло на результат касаційного розгляду. Враховуючи встановлене Конституційним Судом України поширення заборони звільняти в період тимчасової непрацездатної на будь-які трудові відносини, Верховний Суд визнав порушення прав позивача, а саме – звільнення його у день перебування «на лікарняному». Таке порушення, як зрештою у багатьох інших справах, було усунено судом шляхом зміни дати звільнення, тобто визначення дати припинення трудових відносин у перший день після закінчення періоду непрацездатності за наявності підстав для звільнення [48].

Висновки. Проаналізувавши судову практику у справах щодо захисту соціальних прав педагогічних, науково-педагогічних працівників, робимо висновок про те, що застосування судами Конституції України є поширеним при судовому розгляді такої категорії справ. Помітний вплив на таке застосування мають юридичні позиції Конституційного Суду України. Такий підхід сприяє досягненню мети судового розгляду цієї категорії справ – відновленню порушених трудових чи інших прав педагогічних, науково-педагогічних працівників, які залучені до освітнього процесу на різних рівнях освіти.

За результатом дослідження виявлено, що в частині випадків подібні спори виникають на різних рівнях освіти (при визначенні подібності у цій статті вирішальне значення надається характеру спірних правовідносин, який проявляється у правах та обов'язках їх учасників). Наприклад, спори щодо звільнення педагогічних працівників через відсутність документального підтвер-

дження кваліфікації виникають як на рівні дошкільної освіти, так і вищої чи загальної середньої освіти. Це свідчить про поширеність проблеми, яка передається на розгляд судам, яка нерідко може виникати навіть незалежно від приналежності одного з учасників справи до представників освітньої галузі. Цей висновок узгоджується із ще однією виявленою тенденцією. В окремих випадках юридичні позиції Конституційного Суду України сформовані у справах, які стосувалися працівників, не пов'язаних з освітою, на практиці використовуються судами при розгляді справ, пов'язаних із захистом прав педагогічних працівників.

В інших випадках подібні спори тяжіють виникати лише в окремих складових освіти. Виявлена у процесі дослідження причина такої локалізації – специфіка законодавчого регулювання, що, звісно, не виключає виявлення додаткових причин та інших тенденцій у процесі подальших наукових розвідок. У межах проаналізованих справ як приклад наведемо призначення пенсії за вислугою років для педагогів дошкільних навчальних закладів, яким у більшості випадків Пенсійний фонд України відмовляв у призначенні такої пенсії (у порівнянні з багатьма іншими освітянами) з огляду на їх невключення до переліку, який надає таке право.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шибаніц Д. М. Сучасна проблематика теорії «поколінь прав людини» в умовах європейської міждержавної інтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2015, Серія «Право», Випуск 31. Том 1, с. 59. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e55080e2-447e-4c3f-b4ba-a8be14cf4fb1/content> (06.01.2026).
2. Людські права: навчальний посібник. Укладачі: кандидат юридичних наук Рудницька О.П., кандидат історичних наук Магась-Демидас Ю.І. Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2023 с. 53-54. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/36029/1/Людські%20права1.pdf> (11.01.2026).
3. Христова Г. Типи та особливості зобов'язань держави у сфері прав людини. *Jurnalul Juridic National: teorie si practica*. 2018. № 4 (32). С. 27. URL: http://jurnaluljuridic.in.ua/archive/2018/4/part_2/5.pdf (11.01.2026).
4. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n2> (06.01.2026).
5. Рішення Конституційного Суду України від 1 квітня 2008 року № 4-рп/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-08#Text> (06.01.2026).
6. Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 7 лютого 2023 року № 1-р/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-23#Text> (11.01.2026).
7. Пижов О.М. Освіта в конституційній парадигмі XXI століття. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2023. с. 39. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19616/1/Pyzhov_dis.pdf (15.01.2026).
8. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n4299> (14.01.2026).
9. Продан В.І. Конституційно-правове регулювання права на освіту: вітчизняний досвід та зарубіжна практика. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08 – Право). – Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», МОН України, Ужгород, 2023, с. 276.
10. Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#n8> (14.01.2026).
11. Рішення Конституційного Суду України від 9 вересня 2010 року № 19-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-10#top> (11.01.2026).
12. Дяченко С.В., Таранюк Т.О. Авторські права науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти: судових захист. *Юридичний науковий електронний журнал*, №2/2020. С. 122-125. URL: http://lsej.org.ua/2_2020/33.pdf (11.01.2026).
13. Буряк Я. Захист прав та законних інтересів працівників судами загальної юрисдикції. *Підприємництво, господарство і право*, № 5/2019. С. 132-135. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/5/24.pdf> (05.01.2026).

14. Закон України «Про дошкільну освіту» від 6 червня 2024 року № 3788-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3788-20#n112> (14.01.2026).
15. Закон України «Про дошкільну освіту» від 11 липня 2001 року № 2628-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3788-20#n112> (14.01.2026).
16. Рішення Голопристанського районного суду Херсонської області від 11 серпня 2017 року у справі № 654/941/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/68322269> (06.01.2026).
17. Рішення Апеляційного суду Херсонської області від 28 листопада 2017 року у справі № 654/941/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/70568261> (06.01.2026).
18. Постанова Верховного Суду від 27 січня 2020 року у справі № 654/941/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87517096> (06.01.2026).
19. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#n17> (07.01.2026).
20. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 06 грудня 2022 року у справі № 201/6805/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107741768> (07.01.2026).
21. Постанова Верховного Суду від 03 травня 2023 року у справі № 201/6805/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110743243> (07.01.2026).
22. Рішення Верховинського районного суду Івано-Франківської області від 02 березня 2023 року у справі № 938/561/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109382277> (06.01.2026).
23. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 4 вересня 2019 року № 6-п(П)/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-19#Text> (05.01.2026).
24. Закон України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року № 5067-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text> (06.01.2026).
25. Закон України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 8 липня 2010 року № 2464-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text> (06.01.2026).
26. Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 року № 1788-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12#n455> (07.01.2026).
27. Перелік закладів і установ освіти, охорони здоров'я та соціального захисту і посад, робота на яких дає право на пенсію за вислугу років, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 4 листопада 1993 р. № 909. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-93-p#Text> (07.01.2026).
28. Лист Міністерства соціального захисту населення України від 01.02.1995 № 01-3/133-02-2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v01-3283-95#n2> (07.01.2026).
29. Лист Міністерства соціальної політики України від 15.02.2013 № 597/039/161-13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0597739-13#Text> (07.01.2026).
30. Постанова Новоайдарського районний суд Луганської області від 13 липня 2015 року у справі № 419/794/15-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/46983877> (08.01.2026).
31. Постанова Верховного Суду України від 25 травня 2016 року у справі № 419/794/15-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/58902185> (08.01.2026).
32. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30 січня 2019 року у справі № 442/456/17. URL: (08.01.2026).
33. Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 7 лютого 2023 року № 1-п/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-23#Text> (11.01.2026).
34. Ухвала Харківського апеляційного суду про призначення справи до розгляду від 19 січня 2026 року у справі № 645/2987/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/133518816> (31.01.2026).
35. Рішення Слобідського районного суду міста Харків від 12 грудня 2025 року у справі № 645/2987/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/132862595> (05.01.2026).
36. Рішення Надвірнянського районного суду Івано-Франківської області від 04 червня 2024 року у справі №348/244/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119662229> (05.01.2026).
37. Постанова Івано-Франківського апеляційного суду від 10 грудня 2024 року у справі № 348/244/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123934143> (05.01.2026).
38. Постанова Верховного Суду від 15 жовтня 2025 року у справі № 348/244/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131067372> (05.01.2026).
39. Постанова Верховного Суду від 19 лютого 2025 року у справі № 339/530/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125296170> (07.01.2026).

40. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 4 вересня 2019 року № 6-р(П)/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-19#Text> (05.01.2026).
41. Постанова Київського апеляційного суду від 01 грудня 2020 року у справі № 756/12746/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93555793> (05.01.2026).
42. Постанова Верховного Суду від 6 березня 2018 року у справі № 664/2284/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72850525> (06.01.2026).
43. Кодекс законів про працю України, затверджений Законом № 322-VIII від 10 грудня 1971 року (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#top> (05.01.2026).
44. Постанова Верховного Суду від 03 березня 2021 року у справі № 756/12746/19-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95382667> (05.01.2026).
45. Постанова Верховного Суду від 28 жовтня 2020 року у справі № 296/723/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92661780> (06.01.2026).
46. Рішення Приморського районного суду міста Одеси від 21 березня 2016 року у справі № 522/3410/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/56605025> (07.01.2026).
47. Постанова Апеляційного суду Одеської області від 26 липня 2018 року у справі № 522/3410/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75575819> (07.01.2026).
48. Постанова Верховного Суду від 11 грудня 2019 року у справі № 522/3410/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86505535> (06.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 05.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Мочульська М.Є., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.44>

ПРАВОВА ОСНОВА ТА РОЛЬ ПРЕДСТАВНИКА ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ У КАБІНЕТІ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

Муртіщева А.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державного будівництва
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-6520-7297*

Муртіщева А.О. Правова основа та роль Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України.

Стаття присвячена аналізу правового статусу Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України. Проаналізовано еволюцію правової регламентації його статусу, основних завдань, обсягу повноважень Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України. Зазначені особливості правового регулювання інституту Президента України у Кабінеті Міністрів України, зокрема, комплексний характер правової основи, а також окремі її недоліки, передусім термінологічна застарілість. Окрема увага приділена дослідженню особливостей нормативно-правового регулювання порядку призначення на посаду, зроблено висновок про доцільність включення цього порядку до Положення про Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України із чітким виокремленням ролі очільника Офісу Президента України.

Проаналізовано роль та значення інституту Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України, зазначено, що обсяг повноважень цієї посадової особи обумовлений його основним завданням, яке визначено як здійснення постійного зв'язку із Кабінетом Міністрів України. Також зроблено висновок, що в сучасних умовах він виконує не тільки комунікаційну функцію між главою держави та урядом, але й виконує координаційну роль та бере участь у реалізації контрольної функції Президента України. Останній аспект діяльності Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України сприяє зменшенню ризиків політичних конфліктів між главою держави та урядом, а також удосконаленню конституційно-правової відповідальності Кабінету Міністрів України, забезпеченню деполітизації цього інституту та покращенню реалізації контрольної функції глави держави.

У статті зауважено, що виконанню цих задач сприятиме оновлення правової основи діяльності Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України, передусім усунення термінологічних неточностей та актуалізація формулювань з урахуванням законодавчих змін. Покращенню ефективності діяльності інституту Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України також сприятиме уточнення механізмів його взаємодії з Офісом Президента України та Координаційним центром забезпечення взаємодії з Кабінетом Міністрів України, а також самим урядом, запровадження засад цифровізації у діяльність представника.

Ключові слова: Представник Президента України у Кабінеті Міністрів України, глава держави, інститут Президента України, апарат Президента України, представники Президента України, Кабінет Міністрів України, Офіс Президента України.

Murtishcheva A.O. Legal basis and function of the Representative of the President of Ukraine in the Cabinet of Ministers of Ukraine.

The article is focused on analysing the legal status of the Representative of the President of Ukraine in the Cabinet of Ministers of Ukraine. It analyses the evolution of the legal regulation of his status, main tasks, and scope of powers of the Representative of the President of Ukraine in the Cabinet of Ministers of Ukraine. The article highlights the peculiarities of the legal regulation of the institution of the President of Ukraine in the Cabinet of Ministers of Ukraine, in particular, the complex nature of the legal basis, as well as some of its shortcomings, primarily the outdated terminology. Particular attention

is paid to the study of the peculiarities of the procedure for appointment to the position, and a conclusion is made about the expediency of including this procedure in the Regulations on the Representative of the President of Ukraine in the Cabinet of Ministers of Ukraine with a clear distinction of the role of the head of the Office of the President of Ukraine.

The role and significance of the institution of the Representative of the President of Ukraine in the Cabinet of Ministers of Ukraine have been examined, and it has been noted that the scope of this official's powers is determined by his main task, which is defined as maintaining constant communication with the Cabinet of Ministers of Ukraine. It is also concluded that nowadays this institution not only performs a communication function between the head of state and the government, but also performs a coordinating role and participates in the implementation of the control function of the President of Ukraine. The latter aspect of the activities of the Representative of the President of Ukraine in the Cabinet of Ministers of Ukraine contributes to reducing the risks of political conflicts between the head of state and the government, as well as improving the constitutional and legal liability of the Cabinet of Ministers of Ukraine, ensuring the depoliticisation of this institution and improving the implementation of the control function of the head of state.

The article notes that the fulfilment of these tasks will be facilitated by updating the legal basis for the activities of the Representative of the President of Ukraine in the Cabinet of Ministers of Ukraine, primarily by eliminating terminological inaccuracies and updating the wording to reflect legislative changes. The effectiveness of the institution of the Representative of the President of Ukraine in the Cabinet of Ministers of Ukraine will also be improved by clarifying the mechanisms of its interaction with the Office of the President of Ukraine and the Coordination Centre for Interaction with the Cabinet of Ministers of Ukraine, as well as with the government itself, and by introducing the principles of digitalisation into the representative's activities.

Key words: Representative of the President of Ukraine in the Cabinet of Ministers of Ukraine, head of state, institution of the President of Ukraine, apparatus of the President of Ukraine, representatives of the President of Ukraine, Cabinet of Ministers of Ukraine, Office of the President of Ukraine.

Постановка проблеми. Інститут Представників Президента України є важливим елементом як апарату глави держави, так і вітчизняного державного механізму. Цей інститут забезпечує функціональну спроможність глави держави як гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності та додержання Конституції України. В умовах змішаної республіки роль цих посадових осіб виходить далеко за межі суто комунікаційної функції, охоплюючи сфери законотворчої координації, конституційного контролю, виконавчого нагляду та кризового управління на тимчасово окупованих територіях.

Еволюція інституту Представників Президента України відображає трансформацію українського державотворення від пошуку оптимальної моделі виконавчої гілки влади на початку 1990-х років до формування сучасних механізмів демократичного стримування та противаг. На сьогодні інститут Представників Президента України сприяє ефективній взаємодії та координації дій парламенту, уряду, Конституційного Суду України та глави держави за посередництва Офісу Президента України. Водночас, роль Представників Президента України може не зводитись виключно до комунікативної. З огляду на тенденції централізації влади та посилення інституту Президента України в умовах правового режиму воєнного стану особливого значення набуває ефективність системи стримувань та противаг, яка має унеможливити узурпацію влади. Представник Президента України у Кабінеті Міністрів України у цьому контексті відіграє особливу роль, адже однією із основних проблем змішаних форм правління є взаємодія глави держави та уряду. Для України, яка протягом сучасної історії державотворення перебуває у пошуку кращого виду республіканської форми правління, ефективність цієї взаємодії залишається актуальною.

Метою дослідження є аналіз еволюції та сучасного стану інституту Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України, визначення окремих напрямків розвитку його правового статусу. Для досягнення мети дослідження планується вирішення декількох задач:

- дослідження еволюції правового регулювання статусу Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України;
- аналіз особливостей правового статусу Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України на сучасному етапі розвитку української державності;
- визначення ролі в Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України державному механізмі та окреслення перспектив подальшого розвитку цього інституту.

Методологія дослідження ґрунтується на аналізі нормативно-правових актів глави держави та уряду, які закріплюють правовий статус Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України, історико-правовому аналізі розвитку статусу цього інституту, а також систематизації наукових публікацій щодо окремих аспектів статусу Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України, а також апарату глави держави в цілому.

Стан опрацювання проблематики. Окремим аспектам правового статусу Представників Президента України приділяється увага у вітчизняних наукових працях. Передусім, вітчизняні науковці, зокрема, Бодрова І.І., звертають увагу на місце Представників Президента України у структурі апарату глави держави загалом, як допоміжних органів [1, с. 96]. Шкуро А. наголошує на значному політичному впливі складових апарату глави держави, попри те, що вони не мають статусу органів державної влади [2, с. 545]. Гета Д. С. досліджує окремі аспекти правового регулювання діяльності консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб, створених Президентом України [3, с. 221]. Особлива увага науковцями приділяється Представництву Президента України в Автономній Республіці Крим та ролі Постійного Представника Президента України в АРК, його особливому статусу. Так, Баймуратов М., Гріненко О., Биков О., Коструба А. зазначають, що це представництво не відноситься ні до представницьких, ні до виконавчих органів, які здійснюють регіональне державне (владне) управління в АРК [4, с. 222], хоча передбачено безпосередньо Основним Законом України.

Окремі праці присвячені Представнику Президента України у Кабінеті Міністрів України. Зокрема, Дешко Л. М. зазначає, що інститут представництва в Кабінеті Міністрів України виконує контрольну, координаційну та стабілізуючу функцію, запобігаючи політичним конфліктам і правовим колізіям між главою держави та виконавчою владою [5, с. 152]. Водночас, роль та значення Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України для різних конституційних інститутів залишаються недостатньо дослідженими. В умовах триваючого воєнного стану та посилення ролі глави держави в механізмі протидії збройній агресії дослідження суміжних конституційних інститутів є актуальним та своєчасним.

Виклад основного матеріалу. Інститут Представників Президента України виник майже відразу після здобуття Україною незалежності. Водночас, перший Закон України «Про Представника Президента України» від 05.03.1992 № 2167-ХІІ стосувався територіального представництва в областях, містах Києві, Севастополі, районах, районах міст Києва і Севастополя [6] та втратив чинність із прийняттям Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Проте інститут галузевого представництва Президента України набуває свого розвитку із прийняттям Указів Президента України «Про Положення про Постійного представника Президента України у Верховній Раді України» у 1995 році та «Про Постійного представника Президента України у Конституційному Суді України» у 1998 році.

Перше положення про Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України було затверджено Указом Президента України у 2000 році. Всього впродовж існування інституту представництва було затверджено декілька положень, якими визначався статус, порядок призначення та повноваження Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України (далі – Представник у КМУ). Для дослідження еволюції правого регулювання та особливостей статусу Представника Президента України у КМУ доцільно порівняти відповідні укази Президента України, якими регулювався цей інститут впродовж сучасної історії державотворення. Результати проведеного аналізу наведені в Таблиці 1.

Таблиця 1

Критерій	Указ Президента України від 15.03.2000 № 466/2000 «Про Положення про Постійного представника Президента України у Кабінеті Міністрів України» [7] (далі – Положення 2000 року)	Указ Президента України від 14.03.2007 № 206/2007 «Про Положення про Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України» [8] (далі – Положення 2007 року)	Указ Президента України від 15.02.2008 № 132/2008 «Про Положення про Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України» [9] (далі – Положення 2008 року)
Статус	Посадова особа (п.1)	<i>Не визначено</i>	Особа, яка уповноважується Президентом (п. 1)
Нормативна основа	Конституція України, Закони України, акти Президента України, Положення про Представника (п. 2)	Конституція України, Закони України, акти Президента України, акти Кабінету Міністрів України, розпорядження Глави Секретаріату Президента України, Положення про Представника (п. 2)	Конституція України, Закони України, акти Президента України, акти Кабінету Міністрів України, розпорядження Положення про Представника, розпорядженнями Глави Секретаріату Президента України, (п. 2)
Порядок призначення	Призначається на посаду і звільняється з посади Президентом України за поданням Глави Адміністрації Президента України (п. 3).	Призначається та звільняється Президентом України (п. 4).	<i>Не визначено</i>
Особливості статусу	<i>Не визначено</i>	За посадою Представником є один із перших заступників Глави Секретаріату Президента України (п. 4).	<i>Не визначено</i>
Основне завдання	<i>Не визначено</i>	Забезпечення здійснення постійного зв'язку між Президентом України та Кабінетом Міністрів України, вирішення питань, що виникають у взаємовідносинах Президента України та Кабінету Міністрів України (п. 3).	Забезпечення здійснення постійного зв'язку між Президентом України та Кабінетом Міністрів України (п. 3).

Повноваження	<p>1) представляє на засіданнях Кабінету Міністрів України, а також його консультативно-дорадчих та інших органів позицію Президента України з питань, що розглядаються;</p> <p>2) інформує Президента України про хід та результати розгляду питань на засіданнях Кабінету Міністрів України та його консультативно-дорадчих та інших органів;</p> <p>3) вивчає акти та, в разі необхідності, проекти актів Кабінету Міністрів України на предмет їх відповідності актам та дорученням Президента України;</p> <p>4) виконує інші повноваження за дорученням Президента України.</p>	<p>1) бере участь у засіданнях Кабінету Міністрів України з правом дорадчого голосу, представляє на засіданнях Кабінету Міністрів України, урядових комітетів, а також його консультативно-дорадчих та інших органів позицію Президента України з питань, що розглядаються, та інформує главу держави про хід та результати такого розгляду;</p> <p>2) здійснює моніторинг актів та в разі потреби проектів актів Кабінету Міністрів України, за наявності підстав вносить Президентові України пропозиції щодо зупинення дії актів Кабінету Міністрів України з мотивів їх невідповідності Конституції України;</p> <p>3) вносить Президентові України пропозиції щодо підготовки проектів законів, а також актів Президента України з питань, що стосуються діяльності Кабінету Міністрів України, та бере участь у розробленні таких проектів;</p> <p>4) бере участь у розробленні проектів законодавчих актів, які вносяться Президентом України або за його дорученням Кабінетом Міністрів України до Верховної Ради України з питань діяльності Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади;</p> <p>5) здійснює за дорученням Президента України інші функції.</p>	<p>1) бере участь у засіданнях Кабінету Міністрів України, представляє на засіданнях Кабінету Міністрів України, урядових комітетів, а також його консультативно-дорадчих та інших органів позицію Президента України з питань, що розглядаються, та інформує главу держави про хід та результати такого розгляду;</p> <p>2) здійснює моніторинг актів та в разі потреби проектів актів Кабінету Міністрів України, вносить Президентові України пропозиції щодо зупинення дії актів Кабінету Міністрів України у разі їх невідповідності Конституції України;</p> <p>3) вносить Президентові України пропозиції щодо підготовки проектів законів, а також актів Президента України з питань, що стосуються діяльності Кабінету Міністрів України, бере участь у розробленні таких проектів;</p> <p>4) бере участь у розробленні проектів законодавчих актів, які вносяться Президентом України або за його дорученням Кабінетом Міністрів України до Верховної Ради України з питань діяльності Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади;</p> <p>5) здійснює за дорученням Президента України інші функції.</p>
Організаційне забезпечення	Здійснюється відповідним структурним підрозділом Адміністрації Президента України (п. 7)	Здійснюється відповідним структурним підрозділом Секретаріату Президента України (п. 8)	Здійснюється відповідним структурним підрозділом Секретаріату Президента України (п. 7)

На основі аналізу Положень про Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України різних років можна прослідкувати еволюцію правового статусу цієї посадової особи:

Нормативна основа діяльності Представника у КМУ ілюструє зміну форми правління. Так, Положення 2000 року, ухвалене за часів президентсько-парламентської республіки включає до правової основи, крім Конституції та Законів України, тільки акти глави держави, тоді як положення, ухвалені після зміни форми правління на парламентсько-президентську, до правової основи додали ще акти Кабінету Міністрів України. Незважаючи на це уточнення питання, пов'язані із функціонуванням інституту Представника у КМУ регламентуються передусім актами глави держави. На сьогодні до таких актів, крім Положення 2008 року, варто віднести ще Указ Президента України «Питання забезпечення діяльності Президента України» № 417/2019 від 20.06.2019, яким представники Президента України визначаються складовими елементами в структурі Офісу Президента України [10] та Указ Президента України «Про Положення про Офіс Президента України» № 436/2019 від 25.06.2019 [11], яким визначені питання призначення та координації діяльності Представника у КМУ.

Ще однією особливістю правової основи Представника у КМУ є належність до неї актів глави Офісу Президента України, що обумовлено координацією діяльності представників Президента України Керівником Офісу.

Серед актів Кабінету Міністрів України до правової основи діяльності Представника у КМУ варто віднести норми § 18 Регламенту Кабінету Міністрів України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 950 від 18.07.2007 [12], що доповнюється ч. 5 ст. 25 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» № 794-VII від 27.02.2014 [13], яка закріплює право Представника у КМУ брати участь у засіданнях Кабінету Міністрів України наряду із Президентом України. При цьому варто зауважити, що норми Регламенту відмежовують статус Президента України та його представника як учасників засідання, зокрема, потребою оголошувати про присутність на засіданні глави держави (п. 1 § 18), а також потребою для Представника у КМУ робити окремий запит на надання йому слова (п. 4 § 94). Отже, нормативна основа діяльності Представника у КМУ має комплексний характер та включає переважно підзаконні нормативно-правові акти глави держави, які доповнюються окремими нормами урядових актів та законів.

Порядок призначення Представника у КМУ фактично не змінився, хоча всі три проаналізовані положення по-різному визначають цей порядок – за поданням глави Адміністрації (Положення 2000 року) або Президентом одноосібно (Положення 2007 року). У чинному на сьогодні Положенні 2008 року немає згадки про порядок призначення Представника у КМУ, порядок закріплений в іншому нормативно-правовому акті – Положенні про Офіс Президента України. Відповідно до п. 9 цього положення всі представники Президента України, як і ряд інших посадових осіб Офісу Президента України, призначаються на посади та звільняються з посад главою держави. А згідно з абз. 4 п. 12 Положення про Офіс Президента України пропозиції щодо кандидатур представників Президента України, поряд з кандидатами на ряд інших ключових посад в Офісі Президента України, вносить главі держави Керівник Офісу.

На сьогодні Положення про Представника у КМУ не закріплює особливостей правового статусу цієї посадової особи, хоча попереднє Положення 2007 року визначало, що за посадою Представником у КМУ є один із перших заступників Глави Секретаріату Президента України. Не вважаємо такий зв'язок потрібним, адже в умовах координації дій Представника Керівником Офісу він необов'язково має обіймати посаду заступника.

Забезпечення діяльності Представника у КМУ в усіх проаналізованих положеннях покладалось на відповідний структурний підрозділ апарату глави держави, що є цілком логічним з точки зору організації апарату. На сьогодні в структурі Офісу Президента України діє окремий підрозділ, до предмету відання якого належить забезпечення діяльності представників Президента України – Департамент забезпечення діяльності уповноважених, представників та роботи Офісу Президента України.

Обсяг повноважень Представника у КМУ обумовлений його основним завданням, яке визначено як здійснення постійного зв'язку із Кабінетом Міністрів України. Водночас, Представник у КМУ не тільки бере участь у засіданнях уряду. Він відіграє важливу роль у реалізації контрольних повноважень глави держави, адже відповідно до Положення 2007 року та чинного Положення 2008 року Представник у КМУ здійснює аналітику актів Кабінету Міністрів України та вносить пропозиції щодо зупинення урядових актів та звернення до Конституційного Суду України для

вирішення питання їх конституційності. Це доповнюється обов'язком Секретаріату Кабінету Міністрів України подати Представникові Президента України у Кабінеті Міністрів необхідні для виконання покладених на нього обов'язків документи та інформаційні матеріали (п. 5 § 94 Регламенту Кабінету Міністрів України). Вважаємо, що саме Представник Президента у КМУ має бути обов'язково залучений до реалізації цієї форми конституційно-правової відповідальності уряду, адже він володіє найбільш об'єктивною інформацією про поточну урядову діяльність. Його залучення сприятиме всебічному аналізу обставин справи, що підвищить ефективність конституційно-правової відповідальності уряду, зниження політичної та посилення юридичної складової цього політико-правового інституту, а також унеможливитиме зловживання повноваженнями главою держави, що є важливим в умовах зростання ролі Президента України та об'єктивної централізації влади в умовах війни. Більш того, моніторинг актів уряду з подальшою комунікацією може сприяти уникненню конфліктів між Президентом України та Кабінетом Міністрів України.

Попри позитивну оцінку регулювання основних аспектів організації та діяльності Представника у КМУ в окремому нормативно-правовому акті, вважаємо, що чинне Положення 2008 року має ряд недоліків. Основним із них є термінологічна застарілість – використання поняття «Секретаріат Президента України», згадка доручень глави держави уряду, що не є можливим в умовах парламентсько-президентської республіки. Також вважаємо необхідним уточнити порядок призначення Представника в КМУ у тексті Положення 2008 року, чіткіше визначити взаємодію цієї посадової особи з Офісом Президента України, уточнити механізм комунікації із Кабінетом Міністрів України з урахуванням цифровізації публічно-владного сектору. Доцільним також є уточнення механізму комунікації Представника у КМУ і Координаційного центру забезпечення взаємодії з Кабінетом Міністрів України, адже на сьогодні керівник Координаційного центру забезпечення взаємодії з Кабінетом Міністрів України виконує обов'язки Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України поза штатом відповідно до Указу Президента України № 140/2020 від 14.04.2020.

Висновки. Однією із основних проблем взаємодії виконавчої гілки влади із Президентом України можна назвати її неефективність внаслідок недостатньої координації між главою держави та урядом. Інститут Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України може сприяти подоланню цієї політико-правової проблеми, адже в сучасних умовах він відіграє не тільки комунікаційну функцію між главою держави та урядом, але й виконує координаційну роль та бере участь у реалізації контрольної функції глави держави. Така поліаспектність досягається через можливість Представника у КМУ брати участь у засіданнях уряду, вносити пропозиції Президентові України як щодо нормотворчої діяльності, так і при реалізації контрольної функції глави держави. Попри те, що на сьогодні особливістю правової основи діяльності Представника у КМУ є належність до неї актів, що стосуються функціонування Офісу Президента України, доцільним вбачається оновлення Положення про Представника Президента у Кабінеті Міністрів України з метою регламентації всіх аспектів його діяльності, а також виключення застарілих норм та усунення термінологічних неточностей. Також важливим і своєчасним напрямком удосконалення правового статусу Представника у КМУ є запровадження механізмів його координації із Координаційним центром забезпечення взаємодії з Кабінетом Міністрів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бодрова І.І. Система допоміжних органів при Президентові України. *Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. пр.* Харків, 2012. Вип. 23. С. 94-105. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2013/1/Bodrova_94.pdf (дата звернення: 05.02.2026).
2. Шкуро А. Функціональні та сутнісні особливості структурних елементів апарату Президента України. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* Львів, 2024. Вип. 55. С. 543–549. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.55.64> URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/55_2024/66.pdf.
3. Гета Д.С. Консультативно-дорадчі органи при главі держави: зарубіжний досвід конституційно-правового регулювання. *Право.ua.* 2024. № 1. С. 218-227. DOI: <https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2024.1.33>.
4. Баймуратов М., Гріненко О., Биков О., Коструба А. Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим в Сучасних Правових Механізмах. *Підприємництво,*

- господарство і право*. 2008. № 12. С. 218-224. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2018_12_41 (дата звернення: 17.01.2026).
5. Deshko L.M. Legal regulation of the interaction of the Representative of the President of Ukraine with the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Constitutional Court of Ukraine and state authority bodies, local self-government in the Autonomous Republic of Crimea. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Вип. 06. 2025. ч. 1. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.22> URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/12/24.pdf>.
 6. Про Представника Президента України: Закон України від 05.03.1992 № 2167-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2167-12#Text> (дата звернення: 10.01.2026).
 7. Про Положення про Постійного представника Президента України у Кабінеті Міністрів України: Указ Президента України від 15.03.2000 № 466/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466/2000#Text> (дата звернення: 10.01.2026).
 8. Про Положення про Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України: Указ Президента України від 14.03.2007 № 206/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/206/2007#Text> (дата звернення: 10.01.2026).
 9. Про Положення про Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України: Указ Президента України від 15.02.2008 № 132/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/2008#Text> (дата звернення: 01.02.2026).
 10. Питання забезпечення діяльності Президента України: Указ Президента України № 417/2019 від 20.06.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/417/2019#Text>.
 11. Про Положення про Офіс Президента України: Указ Президента України № 436/2019 від 25.06.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436/2019#Text> (дата звернення: 01.02.2026).
 12. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України № 950 від 18.07.2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.02.2026).
 13. Про Кабінет Міністрів України: Закон України № 794-VII від 27.02.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text> (дата звернення: 04.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 07.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Муртіщева А.О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.921.8(477)(045)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.45>

БЕЗОПЛАТНА ПРАВНИЧА ДОПОМОГА В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ ТА ПОТЕНЦІАЛ МОЛОДІ У ПРАВОЗАХИСНІЙ СФЕРІ

Омельчук Л.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
ДВНЗ «Державний Податковий університет»
ORCID: 0000-00 02-2457-0118

Ютовець О.С.,
здобувачка 4-го курсу
ОР «Бакалавр»
ДВНЗ «Державний податковий університет»
ORCID: 0009-0007-3844-6875

Підгородецький В.О.,
здобувач 2-го курсу
ОР «Магістр»
ДВНЗ Державний податковий університет»
ORCID: 0000-0001-7812-7384

Омельчук Л.В., Ютовець О.С., Підгородецький В.О. Безоплатна правнича допомога в Україні: виклики сьогодення та потенціал молоді у правозахисній сфері.

У статті проаналізовано інститут безоплатної правничої допомоги як ключовий інструмент реалізації конституційного права на професійну правничу допомогу в умовах воєнного стану. Розкрито зміст і функціональне призначення безоплатної первинної правничої допомоги та безоплатної вторинної правничої допомоги, окреслено коло суб'єктів, які долучаються до їх надання. Окрему увагу приділено ролі юридичних клінік як дієвих осередків первинного консультування, правопросвітництва й практичної підготовки майбутніх правників (на прикладі діяльності навчальної лабораторії «Юридична клініка» навчально-наукового інституту права Державного податкового університету).

Доведено, що попри значну соціальну місію, система безоплатної правничої допомоги функціонує в умовах комплексних викликів. Серед основних проблем виокремлено недостатнє фінансування, яке спричиняє затримки виплат адвокатам, стримує розвиток матеріально-технічної бази та правопросвітницьких заходів, а також ускладнює доступ до правничих послуг внаслідок «оптимізації мережі» й скорочення частини місцевих центрів. Наголошено на кадровому дефіциті: нестачі кваліфікованих адвокатів у віддалених і прифронтових регіонах, недоукомплектованості штатів центрів, зниженні зацікавленості адвокатів у співпраці через низькі ставки та несвоєчасність оплати. Окреслено також проблему недостатньої правової обізнаності громадян щодо можливостей отримання допомоги та суб'єктів її надання, що знижує ефективність правозахисту для вразливих груп.

Разом із тим, у статті підкреслено досягнення системи БПД у період війни: зростання кількості звернень громадян, посилення довіри до інституції, а також помітний прогрес у цифровізації та спрощенні доступу до послуг через розширення можливостей електронного звернення. Обґрунтовано, що подальша стійкість системи БПД значною мірою залежить від поєднання фінансового забезпечення, запровадження дієвих мотиваційних механізмів для адвокатів, територіальної доступності та системної правопросвіти. Визначено перспективним напрямом модернізації залучення молоді (студентів-правників, волонтерів) через юридичні клініки та

партнерські програми з центрами БПД, що сприяє формуванню нової правової культури, розвитку практичних компетентностей і посиленню правозахисного потенціалу держави. Зроблено висновок, що інститут безоплатної правничої допомоги в умовах воєнного стану є не лише механізмом доступу до правосуддя, а й важливою платформою консолідації державних, професійних і громадських ресурсів задля захисту прав людини та утвердження принципу верховенства права.

Ключові слова: безоплатна правнича допомога, первинна правнича допомога, вторинна правнича допомога, доступ до правосуддя, юридичні клініки, правопросвіта, цифровізація, воєнний стан.

Omelchuk L.V., Yutovets O.S., Pidgorodetsky V.O. Free legal aid in Ukraine: current challenges and the potential of young people in the field of human rights protection.

The article analyzes the institution of free legal aid as a key instrument for realizing the constitutional right to professional legal assistance in conditions of martial law. It reveals the content and functional purpose of free primary legal aid and free secondary legal aid, and outlines the range of entities involved in providing them. Particular attention is paid to the role of legal clinics as effective centers for primary counseling, legal education, and practical training of future lawyers (using the example of the activities of the Legal Clinic training laboratory of the Educational and Scientific Institute of Law of the State Tax University).

It has been proven that despite its significant social mission, the free legal aid system operates under complex challenges. Among the main problems are insufficient funding, which causes delays in payments to lawyers, hinders the development of material and technical resources and legal awareness activities, and complicates access to legal services due to “network optimization” and the reduction of some local centers. The report highlights a shortage of personnel: a lack of qualified lawyers in remote and frontline regions, understaffing of centers, and a decline in lawyers’ interest in cooperation due to low rates and late payments. The problem of insufficient legal awareness among citizens regarding the possibilities of obtaining assistance and the entities providing it was also outlined, which reduces the effectiveness of legal protection for vulnerable groups.

At the same time, the article highlights the achievements of the legal aid system during the war: an increase in the number of requests from citizens, greater trust in the institution, and noticeable progress in digitization and simplifying access to services through the expansion of electronic request options. It is argued that the further sustainability of the legal aid system largely depends on a combination of financial support, the introduction of effective incentive mechanisms for lawyers, territorial accessibility, and systematic legal education. A promising direction for modernization is identified as involving young people (law students, volunteers) through legal clinics and partnership programs with legal aid centers, which contributes to the formation of a new legal culture, the development of practical competencies, and the strengthening of the state’s human rights protection potential. It is concluded that the institution of free legal aid in a state of martial law is not only a mechanism for access to justice, but also an important platform for consolidating state, professional, and public resources to protect human rights and uphold the principle of the rule of law.

Key words: free legal aid, primary legal aid, secondary legal aid, access to justice, legal clinics, legal education, digitalization, martial law.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану, спричиненого збройною агресією російської федерації проти України, істотно зросла потреба у доступних і ефективних механізмах захисту прав і свобод людини. Масове внутрішнє переміщення населення, руйнування інфраструктури, соціально-економічна нестабільність, зростання кількості правових конфліктів та вразливість окремих категорій громадян актуалізували роль інституту безоплатної правничої допомоги як одного з ключових інструментів реалізації конституційного права на професійну правничу допомогу.

Разом із тим, сучасне функціонування системи безоплатної правничої допомоги в Україні супроводжується низкою системних проблем, зокрема недостатнім фінансуванням, кадровим дефіцитом, нерівномірною територіальною доступністю правничих послуг, а також недостатнім рівнем правової обізнаності населення щодо можливостей отримання такої допомоги. Ці чинники негативно впливають на ефективність правозахисної діяльності держави та ускладнюють забезпечення реального доступу до правосуддя, особливо для соціально вразливих груп населення.

Водночас в умовах трансформації правової системи та активної цифровізації публічних послуг зростає значення участі молоді у правозахисній сфері. Студенти-правники, юридичні клініки та молодіжні ініціативи дедалі активніше долучаються до надання первинної правничої допомоги, правопросвітницької діяльності та формування нової правової культури. Однак потенціал молоді у системі безоплатної правничої допомоги досі залишається недостатньо систематизованим і потребує наукового осмислення в контексті сучасних викликів воєнного часу.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз функціонування системи безоплатної правничої допомоги в Україні в умовах воєнного стану, визначення ключових викликів її діяльності, а також обґрунтування ролі та потенціалу молоді у сфері правозахисту як перспективного ресурсу зміцнення доступу до правосуддя, розвитку правової культури та підвищення ефективності реалізації конституційного права на професійну правничу допомогу.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми безоплатної правничої допомоги у своїх працях розглядали такі науковці, як: Хондогій І.В., Яновська О.Г., Кармазіна К.Ю., Гончарук Ю.О., Вільчик Т.Б., Власова Г.П., Головацький І.Ю., Маляренко В.Т., Михеєнко М.М.

Вклад основного матеріалу. Воєнна агресія російської федерації проти України, що розпочалася у 2014 році та набула повномасштабного характеру з 24 лютого 2022 року, призвела до безпрецедентної гуманітарної, соціальної та правової кризи. У таких умовах питання забезпечення основоположних прав і свобод людини набуло особливої актуальності. Одним із ключових механізмів реалізації права кожного на захист своїх прав є інститут безоплатної правничої допомоги, гарантований Конституцією України.

Відповідно до ст. 59 Конституції України, кожен має право на професійну правничу допомогу [1]. У випадках, передбачених законом України «Про безоплатну правничу допомогу», ця допомога надається безоплатно. Дане положення не просто гарантує кожному право на правничу допомогу, а й зобов'язує державу активно діяти, щоб забезпечити такий доступ для всіх, хто цього потребує, особливо в складних умовах, як-от під час війни. Безоплатна правнича допомога за критерієм доступу до судочинства поділяється на безоплатну первинну правничу допомогу (БППД) та безоплатну вторинну правничу допомогу (БВПД).

Безоплатна первинна правнича допомога - це державна гарантія, що включає інформування громадян про їхні права, надання консультацій, допомогу у складанні непроцесуальних документів (заяв, скарг, звернень тощо), сприяння в отриманні вторинної допомоги та підтримку в альтернативному врегулюванні спорів, зокрема через медіацію [2]

Цей вид правничої допомоги є початковим етапом у системі державного забезпечення доступу до правосуддя, а в умовах воєнного стану – ще й дієвим інструментом захисту прав вразливих верств населення. Особливо важливу роль у цьому процесі на місцевому та регіональному рівнях відіграють юридичні клініки при закладах вищої освіти, які не лише забезпечують безоплатні первинні консультації, а й сприяють підвищенню правової обізнаності громадян, посилюють інституційні спроможності суб'єктів правозахисної діяльності. Наприклад, навчальна лабораторія «Юридична клініка» навчально-наукового інституту права Державного податкового університету протягом останніх чотирьох років надала правничу допомогу понад 3500 громадянам та успішно залучила до практичної підготовки більше ніж 150 студентів-правників.

Безоплатна вторинна правнича допомога забезпечує рівний доступ до правосуддя шляхом надання комплексу юридичних послуг: представництва інтересів у судах та інших державних органах, складання процесуальних документів, захисту у кримінальних провадженнях та супроводу виконання судових рішень [2]. Цей вид допомоги гарантує повний юридичний супровід та ефективний захист прав громадян у справах будь-якої складності.

В Україні безоплатну правничу допомогу можуть надавати різні суб'єкти, залежно від виду допомоги (первинна чи вторинна) та статусу особи, яка звертається по таку підтримку [2]. Основу системи надання правничої допомоги становлять органи державної влади та місцевого самоврядування, які у межах своїх повноважень інформують громадян про їхні права, надають консультації та роз'яснення щодо механізмів їх реалізації. Особливе місце займають центри з надання безоплатної вторинної правничої допомоги - державні установи, створені з метою забезпечення доступу до правосуддя для соціально незахищених верств населення, таких як малозабезпечені особи, учасники бойових дій, внутрішньо переміщені особи, особи з інвалідністю, постраждалі від домашнього насильства. Ці центри залучають адвокатів для здійснення захисту, представництва в судах і складання процесуальних документів, укладаючи з ними договори про надання правничих послуг.

Окрім державних структур, до процесу надання безоплатної правничої допомоги активно долучаються громадські організації та правозахисні центри, які зосереджуються на конкретних питаннях - захист прав людини, підтримка біженців, осіб з уразливих груп. Важливим учасником системи є також юристи та адвокати, які на підставі договорів із центрами БВПД або за підтримки міжнародних донорів надають правничу допомогу в межах визначених законом ситуацій.

Окрему категорію становлять студенти-юристи, які в рамках освітнього процесу, зокрема через діяльність юридичних клінік при закладах вищої освіти, надають первинну правничу допомогу населенню – здебільшого у формі консультування, підготовки звернень або скарг. Їхня участь здійснюється під супроводом досвідчених викладачів і практикуючих юристів та адвокатів, що дозволяє не лише забезпечити якість допомоги, а й сформувати у майбутніх фахівців практичні навички та правничу етику.

Сучасна система безоплатної правничої допомоги в Україні виконує важливу роль у забезпеченні доступу громадян до реалізації своїх прав, однак функціонування цієї системи супроводжується низкою серйозних викликів, які впливають як на її ефективність, так і на спроможність залишатися стабільною та доступною у довгостроковій перспективі. У контексті воєнного стану, соціально-економічної нестабільності та зростаючого запиту на юридичну підтримку з боку вразливих верств населення, ці виклики набувають особливої актуальності.

По-перше, недостатнє фінансування залишається однією з головних проблем, що ускладнює розвиток системи БПД. Обмеженість бюджету спричиняє затримки виплат адвокатам, гальмує оновлення матеріальної бази та проведення правопросвітницьких заходів. Наслідком фінансового дефіциту стала «оптимізація мережі», яка призвела до ліквідації частини місцевих центрів. У багатьох випадках це ускладнило доступ до юридичних послуг для мешканців сільської місцевості, змушуючи їх долати значні відстані до найближчого пункту допомоги. Таким чином, недофінансування не лише гальмує розвиток системи, а й ставить під загрозу принцип рівного доступу до правосуддя.

По-друге, система стикається з кадровими труднощами, зокрема дефіцитом кваліфікованих адвокатів у сільських районах та віддалених територіях. Через відсутність належних мотиваційних механізмів або складні умови праці не всі правники готові співпрацювати з системою БПД, особливо у справах, що потребують значного часу та зусиль.

Крім того, серйозна нестача кадрів спостерігається і в самих центрах. Навіть там, де вони офіційно працюють, штат часто недоукомплектований. Мала кількість працівників не дозволяє вчасно опрацьовувати велику кількість звернень, що призводить до надмірного навантаження на персонал та затримок у наданні допомоги громадянам.

Тенденція до кадрового дефіциту підтверджується і результатами останнього конкурсу, проведеного у 2025 році. Загалом для участі було зареєстровано лише 336 адвокатів, що свідчить про значне зниження інтересу до співпраці порівняно з попередніми роками. За результатами оцінювання, до системи було відібрано 307 нових адвокатів.

Ситуація в окремих регіонах залишається вкрай напруженою. Зокрема, у Херсонській області на конкурс не зареєструвався жоден адвокат (0 заявок), що означає повну відсутність поповнення кадрового резерву в цьому регіоні. Мінімальні показники зафіксовано у Житомирській (5 відібраних адвокатів), Кіровоградській (4 відібраних), Сумській та Чернігівській областях (по 6 відібраних адвокатів). Навіть у великих містах спостерігається низька зацікавленість: наприклад, у Київській області до роботи залучено лише 16 нових фахівців, а у Харківській – 11. Такі цифри демонструють, що темпи поповнення системи новими кадрами не встигають компенсувати навантаження, особливо у прифронтових та деокупованих територіях. [3].

Низький рівень оплати праці також є суттєвим фактором, що впливає на мотивацію адвокатів. За даними опитування Вищої школи адвокатури НААУ, 17,9% адвокатів вказали на постійні затримки оплати за надання БПД, а ще 17,9% – на низький рівень оплати послуг [4]. За даними Національної асоціації адвокатів України (НААУ), погодинна ставка оплати адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу, становить 151 грн. Ця сума є фіксованою незалежно від складності справи та фактично витраченого часу. Наприклад, участь адвоката у досудовому розслідуванні злочину середньої тяжкості оплачується за 5-7 годин, що становить від 755 до 1057 грн, а участь у судовому розгляді - за 13-16 годин, тобто від 1963 до 2416 грн [5]. Тоді як у приватній практиці гонорари адвокатів значно вищі. Письмова консультація може коштувати від 1000 грн, а комплексне ведення кримінального процесу - від 15 000 грн на стадії досудового

слідства та від 30 000 грн на стадії судового провадження. У деяких випадках погодинна ставка адвоката в офісі становить 3200 грн, а поза межами офісу – 4800 грн.

Таким чином, для забезпечення ефективного функціонування системи безоплатної правничої допомоги необхідно розробити та впровадити дієві мотиваційні механізми для адвокатів, а також забезпечити належний рівень оплати праці та своєчасні виплати.

По-третє, проблемою залишається недостатній рівень правової поінформованості громадян щодо наявних можливостей отримати безоплатну допомогу та суб'єктів її надання. Це знижує ефективність правозахисту в Україні, оскільки багато осіб просто не знають, що мають право безоплатну правничу допомогу. Проте у цьому контексті варто відзначити, що система безоплатної правничої допомоги в Україні попри наявні системні проблеми продовжує ефективно забезпечувати доступ громадян до правосуддя, особливо в умовах воєнного стану. Нами було проаналізовано досягнення системи безоплатної правничої допомоги в Україні за останні декілька років. Так, щодо загальних показників діяльності системи безоплатної правничої допомоги, то спостерігається стійка позитивна динаміка: лише у 2023 році зафіксовано понад 563,6 тисячі звернень громадян до точок доступу до правничої допомоги. Такий показник є яскравим свідченням зростання рівня обізнаності населення щодо своїх прав, а також високої довіри суспільства до інституцій безоплатної правничої допомоги як надійного інструменту захисту прав та свобод [5].

Попри виклики, які постають перед системою безоплатної правничої допомоги, є і хороші показники, зокрема важливим досягненням, що заслуговує на особливу увагу, є те, що у 2023 році система безоплатної правничої допомоги в Україні продемонструвала значний прогрес у впровадженні цифрових технологій, що сприяло підвищенню доступності та ефективності надання правничих послуг громадянам. Зокрема, було зафіксовано суттєве зростання кількості онлайн-звернень за правничою допомогою, що свідчить про успішну адаптацію системи БПД до сучасних технологічних викликів.

Такий прогрес став можливим завдяки впровадженню низки законодавчих змін. 3 серпня 2023 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення доступу до безоплатної правничої допомоги», який передбачає спрощення процедур звернення за правничою допомогою, зокрема через електронні засоби зв'язку. Цей закон також змінив назву Закону України «Про безоплатну правову допомогу» на «Про безоплатну правничу допомогу», що відображає прагнення до уніфікації термінології та наближення до європейських стандартів. Крім того, 7 листопада 2023 року Кабінет Міністрів України затвердив постанову № 1163, яка вносить зміни до низки нормативно-правових актів, що регулюють питання надання безоплатної правничої допомоги, спрямовані на приведення нормативно-правової бази у відповідність до нових законодавчих вимог та сприяють подальшій цифровізації процесів надання правничої допомоги [6]. Завдяки цим законодавчим ініціативам особи отримали можливість звертатися за безоплатною правничою допомогою через електронну пошту, месенджери та інші онлайн-сервіси, що значно спростило доступ до юридичних послуг, особливо для мешканців віддалених регіонів та осіб з обмеженими фізичними можливостями.

Водночас розвиток і модернізація системи БПД значною мірою пов'язані з участю молодих правників, які дедалі активніше долучаються до правозахисної діяльності. У сучасному демократичному суспільстві молодь відіграє ключову роль у формуванні нової правової культури, просуванні принципів верховенства права та захисту прав людини. Одним із ефективних механізмів реалізації цього потенціалу є залучення молоді до діяльності у сфері безоплатної правничої допомоги, яка вже стала не лише інструментом доступу до правосуддя, а й важливою освітньо-правовою платформою.

Система БПД в Україні активно створює можливості для включення студентів-правників, молодих юристів та волонтерів до процесу надання правничої допомоги. Зокрема, юридичні клініки в університетах співпрацюють із місцевими центрами з надання БПД, що дозволяє молоді отримувати практичний досвід, взаємодіяти з клієнтами, брати участь у консультуванні, правопросвітницькій роботі та навіть у супроводі окремих правових кейсів під керівництвом досвідчених фахівців. Участь у таких програмах дозволяє студентам не лише засвоювати правові норми на практиці, але й розвивати навички комунікації, етичної поведінки, аналізу юридичних ситуацій, а також набувати реального уявлення про виклики у сфері захисту прав людини, особливо в умовах воєнного стану.

Проте чому саме молодь стає незмінною рушійною силою у сфері правозахисту? На нашу думку, це пояснюється кількома чинниками. По-перше, технологічна обізнаність сучасної молоді є однією з їхніх головних переваг. Вони виростили в цифрову епоху, тому вільно орієнтуються в соціальних мережах, онлайн-платформах та інструментах комунікації. Це дозволяє їм не лише швидко отримувати й поширювати інформацію, а й активно впливати на громадську думку. Молодь має змогу оперативного реагувати на випадки порушення прав людини, миттєво публікувати відео- та фотодокази, залучати однодумців і створювати потужні інформаційні кампанії.

По-друге, сучасна молодь володіє глобальним баченням суспільних процесів, що стало можливим завдяки широкому доступу до інформації та спілкування через інтернет. Соціальні мережі, новинні ресурси та міжнародні платформи дають змогу молодим людям стежити за подіями у світі в реальному часі, порівнювати ситуації в різних країнах і бачити спільні закономірності у порушеннях прав людини. Це формує в них глибше розуміння того, як локальні проблеми пов'язані зі світовими тенденціями, наприклад, з глобальною нерівністю, міграцією чи зміною клімату. Завдяки цьому молодь здатна мислити не лише в масштабах свого міста чи країни, а й усвідомлювати, як міжнародна солідарність і спільні дії можуть допомогти у розв'язанні загальнолюдських проблем.

По-третє, завдяки відкритості до нового молоді люди сміливо експериментують, впроваджують креативні ідеї та шукають нестандартні шляхи розв'язання складних проблем. У сфері захисту прав людини така гнучкість і здатність до швидкої адаптації є надзвичайно важливою, адже світ постійно змінюється і вимагає нових, інноваційних підходів. Молодь активно застосовує сучасні формати: креативні кампанії у соцмережах, вуличне мистецтво, цифровий сторітелінг – усе це дозволяє не тільки привертати увагу, а й залучати ширшу аудиторію до обговорення важливих правозахисних тем.

Система БПД, спільно із юридичними клініками, уже сьогодні є створюють дієві простори, де молоді люди можуть реалізовувати себе як учасники просвітницьких програм, волонтери, стажери, а в перспективі - як професійні правозахисники. Серед можливих напрямків реалізації потенціалу молоді варто виділити, по-перше, освіту та просвітництво, зокрема, в частині поширення знань про права людини серед однолітків та ширшої громади шляхом проведення молодіжних тренінгів, семінарів, інформаційних кампаній та створення освітнього контенту для підвищення правової культури. По-друге, здійснення моніторингу та документування порушень прав людини через участь у кампаніях моніторингу дотримання прав людини, збирання доказів порушень та документування свідчення жертв, що є критично важливим для притягнення до відповідальності винних.

Висновки. Інститут безоплатної правничої допомоги відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні реалізації одного з фундаментальних прав людини – права на правничу допомогу, гарантованого статтею 59 Конституції України. У складних умовах сьогодення, коли Україна переживає повномасштабну війну, зростання соціальної напруги та правової невизначеності, система БПД стала надійним механізмом захисту прав громадян, особливо найбільш вразливих категорій населення. Вона не лише гарантує доступ до правосуддя, а й сприяє підвищенню правової культури, зміцненню довіри до державних інституцій і формуванню правової держави.

Попри розвиток інфраструктури, цифровізацію, активну співпрацю з громадськістю та міжнародними партнерами система БПД стикається з низкою викликів, зокрема обмеженим фінансуванням, кадровим дефіцитом та нерівномірним доступом до правничої допомоги в окремих регіонах. У цьому контексті особливого потенціалу набуває залучення молоді до сфери правозахисту. Студенти-правники, волонтери, учасники юридичних клінік та просвітницьких ініціатив при такому долученні не лише набувають практичних навичок, а й стають носіями змін, які наближають суспільство до цінностей справедливості, рівності та верховенства права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Про безоплатну правову допомогу. Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>.
3. Результати конкурсу у 2025 році / Безоплатна правнича допомога: офіційний вебсайт. 2025. URL: <https://legalaid.gov.ua/advokatam/konkurs-advokativ/rezultaty-konkursu-u-2025-roczni>.

4. Результати опитування від Вищої школи адвокатури НААУ на тему “Проблемні питання надання безоплатної правничої допомоги”. *Вища школа адвокатури НААУ*. 04.09.2023. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/rezultati-opituvannia-vid-vishhoyi-skoli-advokaturi-naau-na-temu-problemni-pitannia-nadannia-bezoplatnoyi-pravnicoyi-dopomogi>.
5. Система надання безоплатної правової допомоги в Україні: річний звіт за 2023 рік. Київ: Координаційний центр з надання правової допомоги, 2023. 88 с. URL: <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/zvit-systemy-bpd-2023-2.pdf>.
6. Система надання безоплатної правничої допомоги в Україні: звіт за 2024 рік. Київ: Координаційний центр з надання правової допомоги, 2025. 92 с. URL: <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2025/03/zvit-systemy-nadannya-bpd-za-2024-rik.pdf?>

Дата першого надходження рукопису до видання: 04.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Омельчук Л.В., Ютовець О.С., Підгородецький В.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

UDC 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.46>

LOCAL SELF-GOVERNANCE PROTECTION WITHIN THE SCOPE OF THE COMMUNAL CONSTITUTION COMPLAINT CONTEXT

Ondrová J.,

*Doctor of Law, University Associate Professor,
The Constitutional Law Department,
Faculty of Law,
Matej Bel University Banská Bystrica
ORCID: 0000-0003-2954-6907*

Úradník M.,

*Doctor of Law
The Financial and Administrative Law Department
Faculty of Law,
Matej Bel University Banská Bystrica
ORCID: 0000-0002-1748-6399*

Ondrová J., Úradník M. Local self-governance protection within the scope of the communal constitution complaint context.

The organization and implementation of public activities on the levels of municipalities and parishes are of special importance for every citizen's life. Local self-governance is very closely interconnected with civil society configuration, and besides that the local self-governing stands for the signified element and an integral part of the democratic civil society, and at the same time it is coherent with the lawful state awareness. Within the sense of the Local Self-Governance European Charter, the protection and strengthening of the local self-governing in the European countries represent a signified contribution directing towards the Europe based on the principles of democracy and the power decentralization. The local municipal bodies constitute one of the most important bases of every democratic system. According to Article 11 of the Local Self-Governance European Charter, the local self-governing bodies have the right to apply judicial remedy tools in order to safeguard the free and equal enforcement of their powers, and thus to achieve respect for the self-administration principles grounded by the intrastate legislation. The local self-governance signifies an integral part of the Slovak Republic constitutional system resulted from the processes of democratization and decentralization. Consequently, in this way the constitutional legal amendment regarding the local self-governing rights and activities are protected. In contradiction to the state infringements into the local self-governance accomplishment, enquiring about the constitutional and judicial protection is entirely legitimate and judicious. The contents of the presented scientific contribution aim at the institute of the local self-governing bodies complaint which is often denoted as the communal constitutional complaint as it is stated by the Article 127 of the Slovak Republic Constitution. The methodological procedure advances from the general descriptive sources and the legal amendment that is further based on the analysis and comparison. The special accent is put on the partial comparison of the constitutional communal complaint with the similar institute of complaints presented by the natural person or the legal entity as stated by Article 127 of the Constitution. The presented facts are added and completed by judicial judgements, and in this way the theoretical foundation exceeds the theory and finally outgrows into practical application practice.

Key words: Local Self-governance, constitutional complaint, protection, powers, unconstitutional, unlawful

Ондрова Й., Урадник М. Охорона місцевого самоврядування в рамках механізму комунальної конституційної скарги.

Вказується, організація та здійснення публічної діяльності на рівнях муніципалітетів та парафій мають особливе значення для життя кожного громадянина. Місцеве самоврядування

тісно пов'язане з конфігурацією громадянського суспільства, і крім того, місцеве самоврядування є значущим елементом та невід'ємною частиною демократичного громадянського суспільства, і водночас воно узгоджується з правовою державною свідомістю. У розумінні Європейської хартії місцевого самоврядування, захист та зміцнення місцевого самоврядування в європейських країнах є значним внеском, спрямованим на Європу, засновану на принципах демократії та децентралізації влади. Місцеві муніципальні органи є однією з найважливіших основ кожної демократичної системи. Згідно зі статтею 11 Європейської хартії місцевого самоврядування, органи місцевого самоврядування мають право застосовувати засоби судового захисту для забезпечення вільного та рівного здійснення своїх повноважень, а отже, для досягнення поваги до принципів самоврядування, заснованих на внутрішньодержавному законодавстві. Місцеве самоврядування є невід'ємною частиною конституційної системи Словацької Республіки, що виникла в результаті процесів демократизації та децентралізації. Отже, таким чином захищаються конституційно-правові зміни щодо прав та діяльності місцевого самоврядування. На відміну від державних посягань на здійснення місцевого самоврядування, питання про конституційний та судовий захист є цілком законним та обґрунтованим. Зміст представленого наукового дослідження спрямований на інститут скарги органів місцевого самоврядування, який часто називають комунальною конституційною скаргою, як це визначено у статті 127 Конституції Словацької Республіки. Методологічний процес виходить із загальних описових джерел та правових змін, які далі базуються на аналізі та порівнянні. Особливий акцент робиться на частковому порівнянні конституційної комунальної скарги з аналогічним інститутом скарг, поданих фізичною або юридичною особою, як це визначено у статті 127 Конституції. Наведені факти доповнюються та доповнюються судовими рішеннями, і таким чином теоретична основа перевершує теорію та зрештою переростає у практичну практику застосування.

Ключові слова: місцеве самоврядування, конституційна скарга, захист, повноваження, неконституційний, незаконний.

Problem Proclamation. Coming out from Article 1 section 2 of the Slovak Republic Constitution, it can be ascertained that the Slovak Republic acknowledges and respects the general international law rules, international agreements that are bound to our republic, and besides that our republic is bound to its additional commitments and the application of the local self-governance that is implemented by the international document the Local Self- Governance European Charter that has become valid in the Slovak Republic since the 1st June 2000. The Local Self- Governance European Charter is not a classical international agreement on human rights as it does not concern individuals but, on the other hand it is founded on the collective citizenry rights and their community. The Local Self- Governance European Charter is the document issued by the European Council having the aim to safeguard the optimal criteria of the political, administrative and financial independence necessary for the good and effective local self-governing function. For that purpose, the European Charter has assigned principles that have to be respected, and from the point of view of the European Council they are considered to be the most key-accounted base concerning the local self-governance intranational legal amendment. In spite of the rather general formulation, the mentioned constructive element of the Local Self- Governance European Charter has created the basis for its wide acceptance by all its contracting parties [1, p. 23]. According to Charter Article 3, the local self-governance denotes the law-right and the capacity of municipal bodies to provide the management of the substantive public matters that are within the range of legal law and the municipal citizenry interest. In the first place, the management of public matters is mostly provided by the bodies that are closer to the citizens, but nevertheless by Article 4 of the Charter the local municipal bodies basic rights and duties must be legally stated by the Constitution or Law.

For a long time, the legal theory [2, p. 279] declares that the local self-governing is an inseparable part of the Slovak Republic constitutional system and appreciated as an organization that provides public matters on the level of cities, parishes and the higher territorial units, moreover it has a special significance for the live of every municipal citizen. Mentioning from the reference to the Slovak Republic Constitution Court judgment, it can be pointed out to the matter of fact that the territorial self-governance belongs unambiguously among the innermost democratic institutions. Besides that, there are the institutes based by the Slovak Republic Constitution as one of the principles by which the Constitution is interpreted. According to the legal opinion of Prusak [3, p. 547], the public self-governing is an enemy of being undemocratic, and at the same time he points to the fact that the idea

of self-governance is an inseparable part of pluralism that has to be applied in state and the political life of modern society. In this way, self-governance is closely interconnected with the public society creation, and besides that it represents an important element and an inseparable part of such a society which is coherent with the idea of lawful state. Along this line, self-governing stands for the distinctive arrangement of expressing the interests plurality that exist in certain society [4, p. 547].

Moreover, the territorial self-governing has its own substitutable place among the Slovak constitutional principles, and additionally, it represents inseparable component part of the democratic and lawful state modern understanding. Such a conviction is in accordance with the generally acceptable axiom meaning the free municipality creating the bases of the free state. The Slovak Republic Constitution declares the self-governing principle; however, its basic contents might be clarified not only by the introductory form of the Slovak Republic Constitution appropriate enactments, but they might similarly be explained by deduction of the general clauses of the Slovak Republic Constitution included in other parts of the Constitution [5, p. 7].

The territorial self-governing principle is equally a part of the legal theory and the Slovak Republic Constitutional Court practice as well, that's why, it is defined as the Constitutional principle. Therefore, it can be entirely ascertained that nowadays the local self-government is esteemed as one of the foundation attributes and pillars of the democratic state. Within the preceded comments mentioned above, it is evident that not only the local self-governance constitutional fixation and protection, or the real independence regarding the economy with its own means and their autonomy concerning creation of one's own legal norms and organizational structures are guaranteed, but at the same time, it is assured the minimalization of the state administrative control [6, p. 79].

On the long-term basis the legal theory declares that even if the Slovak Republic Constitutional amendment does not explicitly declare the territorial self-governing units right to provide accomplishment of the self-governance, it can be explicitly deduced from the Constitutional text [1, p. 45-46]. The Slovak Republic Constitutional Court itself adjudicated [7] that the Constitutional principle of the territorial self-governing is one of the fundamental democratic values of the democratic and lawful state, and that's why, it must enjoy the constitutional protection autonomously by the legal amendment. The Slovak Republic Constitutional Court comment that the local self-governance can be characterized as the constitutional law that is guaranteed by the Slovak Republic Constitution and that it is appreciated as an independent territorial administrative units composed of their own community of people who have the right to decide on their own matters, but within the given autonomous space and stated by the Constitution and laws. Connected with the local self-governance contents and its localization within the Slovak Republic internal structure, the Constitutional Court have deduced that the legislator has accepted extremely important place of the local self-governing among the democratic and lawful state institutional structure. Besides that, the law-making creator has conveyed the particularly exclusive constitutional protection regarding the local self-governance provided by means of the constitutional complaint laid down by the local administrative body.

In such a way, the Slovak Republic Constitution considers the local self-governing administration to be one of the most fundamental democratic values, and therefore the legislator guarantees its privileged constitutional guardianship. What's more, the principle of the local self-government is undoubtedly interrelated with the demand of securing the basic rights and freedoms. It is without any doubt that in modern democratic and legal states the opinion that the protection of basic rights and freedoms is one of the most fundamental state duties. In the Constitution of the Slovak Republic the principle of safekeeping fundamental rights and freedoms is considered to be one of the set-forward points which defines the autonomous sphere of individual, and his/her dignity towards state, state power, respectively to the public power. From the mentioned point of view, bodies of the territorial self-govern units are holders of public power, and consequently, as the holders of public power, their powers are limited and restricted in their power execution by the Slovak Republic Constitution, they must respect Constitution and its guaranteed basic rights and freedoms. The right to local and territorial self-governance is not particularly stated by the Slovak Republic Constitution, but nevertheless, it can be concluded their right to administration by commentary explanation and thus coming to the result that the Constitution accepts municipalities and self-governing units right to self-government. The local self-governance constitutional guarantees based on the Constitutional proclamation can be divided into two groups.

The first group includes the security connected with the stated legal amendment defined by the Slovak Republic Constitution covering the specified areas, and further on it is not accepted that the mentioned questions have to be firstly amended by the lower legal force instruction.

The second group is covering the constitutional guarantees whose contents is delimited by the basic regulations of the Slovak Republic Constitution, besides that, they must be bound for the legislator and in their real contents law application, the legislator is obliged to respect them. In this connection it can be alleged that the Slovak Republic Constitution acknowledges the local self-governance, municipalities and the high territorial self-governing units, the following privileges: follow:

- constitutional guardianship of the implementation of the local self-governance stated by the Slovak Republic Constitution organizational procedures. The mentioned guarantee is provided mainly by means of the municipalities and the higher territorial units citizenry assemblies or by means of referendum. By means of the mentioned guarantee, the Constitution assigns the basic forms of the local self-governing implementation, while besides the direct forms, it constitutes and verifies the indirect forms of performance of the local territorial administration. Continuously, the Slovak Republic determines the character of the municipal and higher territorial units bodies and defines their official posture and the basis of their foundation, further on it defines

- guarantee of the non-state interference into the local self-governance execution. Local territorial self-governance accomplishment is a subjective right of the higher self-governing territorial units, and therefore they possess the constitutional and legal facilities regarding their protection against unauthorized infringement into the local territorial self-governance. The state infringement into the local territorial self-governance beyond the constitutional framework constitutes a significant supposition of the autonomous and independent posture of municipalities and the higher territorial units in connection with their performance, even if the Slovak Republic Constitution excludes the direct encroachment of the state bodies [8, p. 513].

As has been mentioned above, the public matters provided on the level of municipalities and parishes have a dominate significance for every citizen. It is without any doubt that the local self-governance is a part of different opinions expression plurality when citizens of the Slovak Republic are given an actual possibility to confront democratic principles of creating state as it is declared by the Slovak Republic Constitution and the genuine reality. Self-governance and the citizens "right to self-governing is one of the approaches of their participation in public administration" [9, p. 641; 10]. In this way, the local territorial self-governing means for citizens realization of their right to participate in public affairs administration, the right which is guaranteed by the Constitution itself [11, p. 6]. This reality is in accordance with the constitutional and legal amendment concerning the protection of rights, competence and activities of the territorial self-governing.

Purpose of study. The Institute of the local self-governance is anchored in the fourth Head, Articles 64- 71 of the Slovak Republic Constitution. According to Article 64 of the Slovak Republic Constitution the basis of the territorial self-governing is parish, municipality and the higher territorial unit. Article 64 of the Slovak Republic Constitution declares that " *parish and the higher territorial unit are the autonomous territorial self-governing and administrative components of the Slovak Republic unifying people who have permanent residence*". The details are stated by the law " *With the reference to Article 64 and 64a of the Slovak Republic Constitution, the local self-governance is traditionally created by municipalities and the higher territorial units stated by the additionally laws as well. There are the following ones: Law No.221/1996 Call on territorial and administrative configuration of the Slovak Republic, current version of the Law. Law on general arrangement and Law No. 302/2001 on self-governance of the higher territorial units, law on self-governing regions, current version of law*".

The legal arrangement of territorial self-governance included in the Slovak Republic Constitution and in the specific legal regulations have their sources in respecting the autonomous self-governing provided by municipal, parish and the higher territorial units and their bodies which in same way present a kind of "the above public" level administration, but not a superior one. The local territorial self-governance represents the so-called partitioned model of public administration [12], as it is evident from cited articles of the Slovak Republic Constitution, the details are defined by law, by the legal regulation respecting the level of Constitution. The parish can be characterized as the fundamental and significant subject of the public power execution on the regional level of the local territorial self-governance system. The parish considers to be the essential component-part of the local self-governing, it represents the non-state bodies where the state has transferred a part of its powers regarding the fundamental state duties. The core of the most important municipal activities rests in the management and administration of public matters provided by means of their own bodies, however they are allowed

to accomplish only those provisions that are given by the Slovak Republic Constitution, constitutional acts and other acts within their competences [13].

In connection with the intermutually relationship between parish and the higher territorial unit, it is necessary to point out that the higher territorial unit represents the statutory corporation of the local self-governance higher level in comparison to parishes in such areas that cannot be provided individually or within the parishes intermunicipal cooperation, or when the delivery of some services would be more advantages to provide by the higher territorial unit. In such a case the higher territorial unit represents the intermedium stage in the territorial organizational structure of the public administration. Besides that, it fulfils important co-ordinational functions, but it does not mean that the higher territorial unit has a kind of administrative dominance over the parishes. The higher stance of the higher territorial unit in the mentioned hierarchic structure does not create grounds for the mentioned dominance [14].

The higher territorial unit cannot be in a dominant position in relation to parishes, it can be ascertained that between parishes and the higher territorial unit, respectively between parishes bodies and the higher territorial unit, the co-operation principle and intermutually participation should be implemented. The real substance of self-governing has the origin in the idea that parish is the foundation base and its relation towards the higher territorial unit is not the relationship of the superior and subordinate, on the contrary, within the self-government the parish has the important public competence. Therefore, it is inevitable to provide the local self-governance “openly” that means transparently and in accord with the legal order. By course of Article 67 section 1 of the Slovak Republic Constitution “*the local self-governance is provided by assemblage of parish citizens, local referendum, referendum accomplished on the grounds of the higher territorial unit, referendum realized by the municipal bodies or the higher territorial unit bodies.*” Article 67 section 3 of the Slovak Republic Constitution comments that “*state is allowed to interfere into the parish or the higher territorial unit activities only in such a way as it is declared by law.*” Matters of the Local self-governance or the higher territorial unit are resolved as it is declared by Article 67 [15].

It is reasonable to assume that municipalities and the higher territorial units can claim their powers protection by law in cases of intrusion made by any other public power body. Protection in question is not arbitrary, but on the other hand, it has some limits given by law.

The status of the problem study. One of the proceedings in a Constitutional Court of Law of the Slovak Republic concerns the legal proceeding laid down by the local self-governance bodies. In the mentioned proceeding the Slovak Republic Constitutional Court decides on complaints of the local self-governance bodies in cases of unconstitutionality or unlawfulness judgement or any other unconstitutional or unlawful intervention or abuse¹ by course of Article 127a of the Constitution providing that the mentioned complaints on protection have not been judged by any other court.² The Constitutional Creator by means of the word-combination “*providing the protection has not been judged by any other court*” have expressed the constitutional precision of the subsidiarity principle of proceeding at the Slovak Republic Constitutional Court. The prior tempore has been noted by the Constitutional Court earlier decision-making by judicating the legal opinion of a claimer regarding the absence of direct violation into the infringed bodies as regards that their legally protected interests have not been compensated by fulfilment proceeding conditions at the Constitutional Court as is stated by law concerning the Constitutional Court. By course of paragraph 58b section 1 valid value No. 38/1993 as amended on organizational procedures of the Slovak Republic Constitution Court concerning the proceeding at Constitution Court and its judges posture.² Complaint by Article 127 and the Slovak Republic Constitution is not accepted when the claimer has not used up all other effective legal ways and means that are at the disposal in order to be protected against encroachment into the local self-governance matters. Moreover, a claimer is legitimate to use all the law potentialities that are authorized by the special regulations and law. In case, whether the assaulted procedure method of the public administration bodies creates a component part of the investigation power of the general court by the then course of paragraph 244 and further on Act No. 99/1963 Call. of the Code of Civil Procedure as amended,¹ and thus it can be a legally relevant way to decide explicitly factually by a certain relevant

¹ The Immanent Example for “different opinion” means the inaction of the public power body.

² In the legal theory and the application practice the complaint in question is called the communal complaint.

³ The authors remark: paragraph 142 sec.2 Act No. 314/2018 Call. as amended regarding the Slovak Republic Constitution Court, further on used only “the act of the constitution court”, is contemporary valid and being in force.

local general court, and only then in fine the Constitutional Court as it is stated by paragraph 127 of the Constitution [16].

By Course of the mentioned Article 127a of the Slovak Republic Constitution, the claimer can lay down the grievance to the Slovak Republic Constitution Court in cases of the contradiction with the unconstitutional and unlawful judgement or any other unconstitutional and unlawful interference of the public power body, but not against the normative lawful action. By the opinion of the Slovak Republic Constitution Court, the intrusion into the public power body concerning matters of the local self-governance cannot be considered to be by the legislative activities if they have created no reasons even for the claimer's encroachment, meaning the body of the local territorial self-governance, and objected by the law [17]. As regards the accordance of the legal lower power act and directive of the higher legal power, it is required to initiate proceeding on the legal decrees consensus as it is stated by Article 125 of the SR Constitution.

Resulted from the mentioned context connected with the Constitutional Court jurisdiction, it can be subsequently acknowledged that not every infringement into the local self-governing activities must be inevitably a breach of the self-governing law, respectively that it is an encroachment of matters coming under the competences of the local self-governance [18]. By the course of Article 127a of the Slovak Republic Constitution the object of the proceeding on complaints is provided by resolving the unconstitutional or unlawful encroachment into the local self-governance competences. The breach of basic human rights and freedoms are above all regulated by the Second Head of the Constitution and ratified by international agreements as regards their violation, it is mainly undertaken by other authorized Constitutional Court proceedings. The communal complaint does not create possibility to cause offence of the legal decrees compliance, and further on, by Article 127 of the Slovak Republic Constitution a grievance cannot be aimed at the legal normative act as well [19]. In this way the specificity of the mentioned proceeding rests in the protection of matters that exclusively belong to the local self-governance, and at the same time, to evaluate accurately in case their powers have been violated by the unconstitutional and unlawful pronouncement or by unlawful intrusion.

Concerning the Slovak Republic Constitutional Court, the proceeding legitimacy to lay down a complaint in case of the local self-governance is precisely defined by the legislation, paragraph 136 Act No, 314/2018 Call. as amended. Following the mentioned Act on the Constitutional Court defined by Article 127 of the SR Constitution, the complaint against the unconstitutional or unlawful verdict or any other unconstitutional or unlawful encroachment into the local self-government matters and competences, the local territorial administration body complaint can be laid down by declaring the unconstitutional or unlawful verdict or any other unlawful and unconstitutional encroachment as it is specified by law, paragraph 136 section 2. The presented course of the advanced procedure safeguards mainly the municipal and the higher territorial unit authoritative competences and the scope of their power execution [20, p. 172].

In this connection, the Slovak Republic Constitution accentuate that for the mentioned procedural type the active procedure legitimacy has the local self-governance body and not a parish itself, for instance in the proceeding marked by sp. Zn. III.ÚS 84/02 the Constitutional Court has pointed out to the factual reality that in spite of the communal complaint laid down by the town Tvrdošín, it was not valid as the mentioned town was qualified as the subject missing the active factual legitimacy. By course of Article 127a of the SR Constitution the complaint had to be laid down by some of the town representative bodies, either the Tvrdošín mayor or the Tvrdošín Town Council. To lay down the mentioned constitutional complaint by the town itself ² [21] has not an active procedural legitimacy [22]. On the presented basis, it is evident that the needful procedural legitimacy requires to follow the provision of the Article 69 section 1 of the Slovak Republic Constitution. According to its contents the parish bodies are the mayor and the Parish Council. In addition to what has been declared, by the course of Article 69 section 4 of the SR Constitution, it is evident that the higher territorial unit bodies are the Higher Territorial Unit Council and the Chairman of the Higher Territorial Unit.

¹ The authors remark: at present it is meant Act No. 162/2015 Call. as amended, The Administrative Court Order regulating the field of administrative law.

² *Remarks regarding the parishes and the higher territorial units proceeded at the Constitutional Court. See: OROSZ, L. – MAZÁK, J. Parishes and the higher territorial units proceeded at the Constitutional Court. Košice: Mayorgroup, s.r.o., 2004. 319 p.*

By the legal opinion of the Slovak Republic Constitution Court concerning the communal complaint is acceptable in cases even if it is in contradiction with the mayor's interests then the Municipal Council can be substituted by its members, that means by the Municipal Council deputies but only in case when the lay down of such a complaint "*against the mayor*" is done by a relevant legal procedure as it is predicted by the municipal institutional establishment grounded by the Act No. 369/4990 Call. as amended. The acceptance of the relatively legal resolution of the Municipal Council is necessary to follow.

The Constitutional Council of the Slovak Republic allege that the Municipal Council has the right directly given by Article No.127a of the Slovak Republic Constitution to apply a special active procedural legitimacy exclusively for the purposes to submit a communal grievance to the Constitutional Court on behalf of parish. In one of their decisions the Constitutional Court declared that in a case when the Municipal Council are of an opinion that their right has been infringed by the Constitutional Court pronouncement, they can only file their communal complaint at the Constitutional Court, and they cannot claim their rights at the other state authorities. In the mentioned case when the complaint has been filed by claimers who are the members of the local self-governance, that means as the members-deputies of the Municipal Council in their own name and they objected their own "individual" rights being the members of the parish body, then the both institutes, the Slovak Republic Constitution and the Act on the Constitution Court do not comply with the complaint [23].

Concerning the object of the proceeding, in concreto "*matter of the local self-governance*", there are mainly understood the municipality powers and the local self-governing regions, their field of actions together with the self-governing principles as it is stated by the Course of Act on the Constitutional Court, paragraph 136 section 2. In this connection, it is needing to refer to the legal theory which defines the power in accord with the Article 127a of the Slovak Republic Constitution. It refers to:

- 1) constitutionality of adjudication connected with the local self-governance matters,
- 2) lawfulness of judgments connected with the local self-governance matters,
- 3) constitutionality of other infringement into the local self-governance matters, and finally
- 4) lawfulness of any other encroachment into the local self-governance matters.

In spite of the fact that within the framework of the proceedings regarding the communal objection, the principle of subsidiarity is applied at the SR Constitutional Court. The proceeding observes not only constitutional protection but at the same time lawfulness. Et inde producitur sectam regarding the communal complaint and its admissibility to file against every decision made by the public power body [24, p. 1408] assuming that its judgement or any other interference shows the indicia of unconstitutionality or unlawfulness, and in such a way display the interference into the local self-governance matters.

The communal complaint must include the general essential requirements stated by paragraph 43 and paragraph 39 of the Constitution Court Law, further on it must have a written version and it must be indicated who has filed a complaint and which case does it is concerned. Besides that, the decision-making application must include to whom the complaint is addressed, moreover the complaint must be justified and added by the evident arguments, and it must be signed by the complainer or by the legal deputy. Regarding the local administration, the solution of the communal complaint must be resolved by the course of the Constitution Act, paragraph 137. The contents of the complaint data form must include the designation of the local administration matter which has been violated together with the indication of those who have interfered with the competence of the local self-governance. Accordingly, the lawful valid adjudication has to be chosen and in some other encroachments of the local administration performance, it is needful to classify any other encroachment of the local administration performance. The body of the local self-governing that has placed the grievance concerning the local administration has to attach to the complaint a copy of the genuine and valid legal adjudication or any other evidence of the encroachment of the local administration which might come about.

Within the intention of paragraph 39 dealing with the Constitutional Court Act, the participants in the proceedings of the so-called communal complaint are the complainer and that body of public power against whom the complaint is brought up. If it is needed, when the Constitutional Court in their preliminary hearing have accepted the complaint on the matters of the local self-governance to proceed further on, then according to the Constitution Court Act paragraph 140 provision, the person, who has participated in the proceeding at the public power body must be knowledgeable about delivering of the valid lawful pronouncement, or about if any another unconstitutional or unlawful encroachment has been appeared in the matters of local self-governance. The participant in the proceeding must be correctly

informed in case when the SR Constitution Court conclusion regarding the communal complaint might be in some way harmful for the person's legal position. The person-participant has the position of the concerned subject having the right to present reactions to complaint within the stated date given by the Slovak Republic Constitution Court.

Presentation of the Core Material. By the course of Article 127 of the Slovak Republic Constitution, like in the case of natural person and the legal entity the qualified file of communal complaint requires the lawful term of accomplishment to lay complaint down as it has equally the similar character of the procedural and legally stated due time. If the complainer returns back its complaint, the proceeding is returned back by means of the court ruling as it is stated by the Slovak Republic Constitution Court Act provision paragraph 141. Within the mentioned context in correlation with other procedures and due-time terms connected with the returning back of the motion to start proceeding, it is needed to put an accent that in a case of grievances regarding the local territorial self-governance competences, the complaint can be any time withdrawn, unless the exception is made by the precision modus of the Constitution Court Law pronouncement.

By the enactment of the Constitution Court Act paragraph 138, concerning matters of the local self-governance, it is conceivable to file a complaint within two months since the requirement of the legal force adjudication or by notification of other additional intrusion into the local self-administration competences. Concerning any other intrusion, the mentioned due date starts from the day when the public administration comes to know it. However, when in a case has been filed the exceptional legal remedy, the due time to file the communal complaint in relation to judgment which has been attacked by the exceptional legal remedy starts to pass since the submission of the exceptional legal remedy judgment.

Coming out of the similarity between the legal enactment and the local self-governance body complaint of proceeding, it can be analogically considered to contemplate the due time of the timely constitutional complaint lay down stated by the Slovak Republic Constitution Article 127. By the Decree sp. zn. I. ÚS 143/2018 dated from April 2018, the Slovak Republic Constitutional Court judicated that in case of the file legal remedy having the character of the appeals and motions and the parallel allocation of the constitution complaint, accordingly the constitutional complaint is considered to be acceptable only after the pronouncement of such a submitted legal remedy. Further on, by the Decree sp. zn. III. ÚS 674/2014 25th November 2014, the Constitution Court accented that in cases when the complainer makes the use of an appeal in the form of a legal remedy being able to secure the protection of the complainer's rights, and additionally refused by the Appeal Court on the ground of inaccessibility the due-time for filing of the constitutional complaint, in principle the complaint is well-preserved even in relation to the previous lawfully constitutional valid judgement. The same is not valid in cases where the inaccessibility appeals to review based on *ex lege* as, for instance regarding the Administrative Justice where the appeal to review cannot be considered to be an effective legal remedy [25, p. 58].

The communal complaint individual conclusion ways depend on a certain proceeding phase done at the Slovak Republic Constitutional Court. Concerning the preliminary reconsideration of the filed constitution complaint, the proceeding is advanced by the general criteria of the Act on the Constitution Court paragraph 56. Exactly speaking, the Constitution Court put a motion to start proceeding by preliminary closed reconsideration, and consequently without the claimer's attendance the motion can be refused by the resolution and without the re-hearing. The refusing reasons are definitely declared by the Constitution Court Act stating that the Constitution Court power absence to proceed regarding to lay down the motion without the proxy is provided as it is defined by paragraph 34 or paragraph 35 of the Constitution Court Act. If the Constitution Court did not meet the plaintiff's motion to appoint legal proxy, then the procedure is provided by the course of paragraph 37 of the Constitution Court Act. By Article 127 of the Slovak Republic Constitution another reason to refuse the complaint rests in the fact when the filed complaint failures to have the needful necessities stated by law, or if it is not prepared as it is defined by the course of paragraph 55 of the Constitution Court Act. The same is valid in cases when the complaint is filed by an unauthorized person, or if the complaint is evidently belatedly or baselessly laid down.

Besides that, the reasons for the complaint denial are precisely defined by the Constitution Court Act paragraph 142 in which the legislator once more expresses the proceeding subsidiarity valid at the Constitution Court. In case, when concerning the objected judgement or any other infringement into the local self-governance matters are decided by the other certain court, by the provision paragraph 142

section 1 of the Slovak Republic Constitution Court Law, the communal complaint is refused by means of the resolution due to the lack of powers to reconsider the complaint. It follows from the above, whether the procedure is dealt with at the other institute body or possibly by another court, the Constitution Court refuses the filed communal complaint. By the course of section 2 of the mentioned provision, the complaint concerning the matters of the local self-governance is considered to be unacceptable in case the local self-governance body filed such a complaint omitting to use all necessary legal measures before its lodging in such a way as is stated by the law, and thus to avoid to raise an objection against the judgement or any other breach into the local administration that would be not acceptable by law. The mentioned statement is not valid when the self-government body has laid down the complaint without making use of all legal means given by law in order to be protected against the objected judgement or any other breach of the local self-governing competence on the grounds of the acceptable special intention. However, the Constitution Court Act does not specifically define what is considered to be under the notion of being acceptable for special intentions. Therefore, in the application practice there might appear various commentary eventualities.

In case when the Constitution Court does not refuse the communal complaint, then it is accepted within the range of paragraph 56 section 5 of the Constitution Court Act. Accordingly, the complaint justness is assessed, in what way the unconstitutional proceeding or unlawful ruling were done or any other encroachment to the local self-governance matters have been provided. Even in the mentioned case, the Constitution Court has a legal option not to meet the filed constitution complaint following paragraph 143 section 1a *contrario*. It regards cases when no encroachment into the matters of territorial self-administration was found or in cases when an encroachment in the form of judgment does not touch unconstitutionality or unlawfulness.

Providing that the Slovak Republic Constitution Court meets the communal complaint it is done in compliance with the course of paragraph 143 section 1 of the Constitution Court Act even if by the findings is evidently clear where the unconstitutionality or unlawfulness have been found regarding decision. Besides that, in the case of the local self-governing encroachment, it is declared which constitution provision or constitutional act, or law act have been breached, and what's more, what kind of legal and lawful judgement has been violated or how any other commitment and breach have been done. If the local self-governance matters have been encroached by the judgment, then the judgement in question is abolished by the Slovak Republic Constitution Court. If it is necessary, the Constitution Court can return the case to provide additional proceedings. In the event of the valid judgement cancelation and its return for the additional proceeding, it must be stated who has decided on the case and who is obliged again to deliberate on the decided case and consequently resolve in the course of proceeding as it is stated by the legal opinion of the Slovak Republic Constitution Court. If the infringement into the matters of the local self-governing was of another character, subsequently following the Constitutional Court Act paragraph 143 section 4, the Slovak Republic Constitution Court imposes a ban to continue in infringement of the Slovak Republic Constitution, Constitution Act or law, and if it is conceivable, the Constitution Court decides to revive the circumstances before their infringement. The public power body, which has been given this obligation, is absolutely bound by the Slovak Republic Constitution Court decision.

By the enactment of the Constitution Court Act paragraph 144, the proceedings regarding the body of local self-governance complaint are adequately related to the enactments paragraph 128- 131 denoted of the Constitution Act concerning the complaint suspensory effect, suspensory enforceability and interim measure.

By the enactment made by paragraph 68 of the Constitution Court Act, in case of the communal complaint procedure by the course of Article 127a and the Slovak Republic Constitution, the Court judgement is delivered to the proceeding participants, the participant person or their legal delegates proxy, whereby within the sense of the enactment paragraph 70 regarding the Constitution Court, the judgement made by the Slovak Republic Constitution Court comes into force and enforceability by the day of its delivery to the last procedure participant taken place at the Slovak Republic Constitution Court.

In addition, it is needful to point to the fact that in comparing of the constitution communal complaint with the complaint of the natural person and the legal entity by Article 127 of the Slovak Republic Constitution appeared rather different contents. Being in force since the 1 January 2025 the amendment of the Slovak Republic Constitution approved by the Constitution Act No. 422/2020 Call., the Slovak Republic Constitution has been in some way changed and amended. By the course of enactment Article 127

section 1 the Constitution accepts together with the natural persons and legal entities to file a motion to the Constitution Court Senate to initiate proceeding by the course of Article 125 section 1 of the Constitution that the generally bound legal rule, its part or its individual enactments concerning the filed constitutional complaint are in contradiction with the Constitution, Constitution Act, international agreement by Article 7 section 5 of the Constitution and law. Following the enactment paragraph 123 section 4 of the Constitution Court Act being in force since 1st January 2025, the definite submission must be laid down together with constitutional complaints including identification of the legal rule, its parts or its individual clauses against which the complainer makes an objection in connection with their discord with the Constitution, Constitution Act or international agreement or law as it is stated by Article 7 section 5 of the Constitution and law. The component part of the motion must be in the presentation of the appropriate justification of the stated reasons that lead the complainer to doubts regarding the particular legal ruling, its parts or one of its enactments with the Constitution coincidence, the constitutional act, international agreement as stated by Article 7 section 5 of the Constitution or by law. Besides that, the designation ruling of the higher legal power, its parts or some of its enactments have to be the component parts of the presented motion by the course of paragraph 123 section 4 letter b) Act on the Constitutional Compliance that according to the complainer the designated legal ruling is not in consent. Moreover, the complainer is obliged to prove that the designated legal ruling, its parts or some of its enactments are not in compliance with the Constitution, Constitutional Act, international agreement by Article 7 section 5 of the Constitution or law, therefore they are put in a plea by complainer. In other words, the complainer is obliged to display that the objected legal ruling was used in a certain proceeding at the public power body where the complainer rights were, respectively it might have been violated even by the contradictory legal ruling. By constitutional complaint the complainer demands its own rights and freedoms.

In case the Constitution Court Senate have come to the solution that the filed proposed submission combined with the constitution complaint is justified, then the complaint proceeding is interrupted, and the filed motion is started by the Constitution. Article 125 section 1. In the mentioned case by the provision paragraph 131a of the Constitution Court Act, being in force since the 1st of January 2025, the Constitution Court Senate is bound to act within the scope of the complainer proposal stated by paragraph 123 section 4 of the above-mentioned act, but on the other hand it is not bound by the motives stated by the complainer in its filed proposal. The motion to start proceeding by Constitution Article 125 section 1, the complaint is filed to the Constitution Court by the Judge Rapporteur. By the diction of paragraph 131a section 3 of the Constitution Court Act being in force since the 1st January 2025, as regards the proceeding at the Constitution Court by the course of Article 125 section 1 of the Constitution, the Judge Rapporteur remains the only judge of the Constitution Court who has the function of the authorized representative as the Judge Rapporteur in the Constitution Court Senate deciding in the case, and at the same time he/she is the authorized judge regarding the constitution complaint laying down.

The Constitution Court Senate continues in the interrupted procedure regarding the complaint laid down, but only if the Constitution Court decision is valid as it is stated by Article 125 section 1 of the Constitution. The Constitutional Court legal opinion within the sense of the judgement pronounced by the procedure Article 125 section 1 of the Constitution, it is obligatory for the Senate of the Constitution Court to deal with the constitution complaint according to the Constitution Article 127.

The positive aspect of the constitution amendment to act rests in the reality that the constitution creator has given an opportunity to natural persons and legal entities to lay down the constitutional complaint along with the proposal to initiate procedure on the legal rules compliance by the Constitution Court proceeding in the matter of the lodged complaint by the course of Article 125 section 1 of the Slovak Republic Constitution. On the other hand, the legislator does not give the mentioned specified opportunity to parishes and the higher territorial units object to the matter of the legal rules compliance and in case, together with the communal constitution complaint by Article 127a it would be possible and further on to initiate procedure by Article 125 of the Constitution. In this way, even if as the tax administrator by paragraph 4 section 1 Act No 563/2009 Call. as amended concerning tax administration by the so -called Tax Code, the parish is excluded to object unconstitutionality or unlawfulness of the judgement or any other intrusion into its powers, which is likewise the tax administration, and at the same time to initiate procedure by Article 125 of the Constitution.

Conclusion. Proceeding on the local self-governance bodies complaints by Article 427a of the Slovak Republic Constitution mostly resembles the complaint proceeding of the natural persons and legal entities within the intentions of the Constitution Article 127 whose procedures constitutes the

most decision-making agenda of the Slovak Republic Constitution Court. The common attribute of both proceedings is the demand for subsidiarity. The Slovak Republic Constitution Court constantly accentuate that they are not fundamentally justified to investigate and evaluate the legal opinions of the general court, and further on the truthfulness of ascertainment of facts as well.

Finding the facts and the legal conclusions of the general court might become the object of the constitutional and legal control on the provision of the concluded deductions appeared to be evidently unjustified or if it is an arbitration procedure,¹ and consequently, from the point of the constitutional view they appear to be unjustifiable and unsustainable, and at the end they would cause the breach of the rudimentary law or freedom [26]. Otherwise, the Constitution Court evidently considers complaints groundless [27, p. 96-135] by paragraph 56 section 2 letter g) of Constitution Court Act. That's why, connected with the proper providing protection of the local administration matters and competences, it is important to fulfill and present precisely the above-mentioned necessities by the constitutional communal complaint laying down.

Ipsa facto, by the resolution of the Slovak Republik Constitutional Court sp. zn. III. ÚS 709/2016 dated 18th October 2016 included in the Slovak Republic Constitution Court Collection of Findings and Resolutions in No. ZNandU 51/2016, the parish performs the powerful sovereign potion, but on the other hand it cannot be absolutely compared with the state as it is stated by the Slovak Republic Constitution. The Slovak Republic Constitution enables the state to encroach into the municipality activities as it specified by Article 67 section 3 of the Constitution, and besides that the state can impose obligations to parishes and enforce abridgement in their activities quantified by Article 67 section 2 of the Constitution. In spite of this fact, the parish is considered to be the basic unit of the local territorial self-governance itemized by Article 64 of the Constitution. Nevertheless, pursuing the protection claims by the juridical and constitutional process, they might be restrained by the above-mentioned state encroachment which is absolutely legitimate and justified. However, Article 1 section 1 of the Constitution the local self-governance constitutes one of the pillars of the democratic state, but the municipality as such cannot claim the mentioned protection in proceeding resulted from Article 127 section 1 of the Constitution. By Article 127 and the Constitution, the active legitimate placing a motion in order to start the procedure belongs only to the local territorial self-governing body. Generally speaking, it means that the communal complaint is authorized to be lodged only by the municipality mayor or the Local Council but not the parish as such being the subject, the holder of the territorial local self-governance.²

REFERENCES:

1. Dudor, L. *The Local Self-Governance in the Slovak Republic*, Bratislava: Polic Academy of the Slovak Republic, 2017, 145p. ISBN 978-80-8054-722-6.
2. Posluch, M., Cibulka, L. *The Slovak Republic State Law*, Second edition, Bratislava: Heuréka, 2006, 335 p. ISBN 80-89122-31-8.
3. Prusák, J. *Self-Administration in Theory and the Self-Administration (Self-Administration Theoretical Questions)* In: *The Slovak Law Review «Právny obzor»*. 73, No. 7, 1990, p 547.
4. Řehůrek, M. *The Chosen Aspects of the Self-Governing Conception*, In: *Právny obzor*. 1990, No.7, p. 547.
5. Palúš, I. *The Territorial Self-Governance as the Principle of the Slovak Constitutionalism*. In: *Public Administration and Regional Development, Economy and Management, The Scientific Journal, Faculty of Economy and Management of Public Administration in Bratislava*, Vol. 7, No. 2, p.7-17. ISSN 1337-2955.
6. Palúš, I., Somorová, E. *State Law of the Slovak Republic*. Košice: Pavol Jozef Šafárik University in Košice, 2010, 557p. ISBN 978-80-7097-787-3.

¹ "...one of the demands of the article 6 of the European Agreement on Human rights and Basic freedoms relating to the intrastate courts is to deal with the most important arguments placed by the proceeding participants and to state the reasons of acceptance or refusal of the mentioned arguments... evident negligence in dealing with the most significant arguments or pursuing the mentioned arguments arbitrarily is in contradiction with the idea of the justful process..."- the European Court for Human Rights verdict in case of *Vetrenko against Moldavia* dated 18th May 2010. As regards arbitrarily decision, see the point 37 of the Slovak Republic Constitution Court findings sp. zn. I. ÚS 51/2020 dated 9th June 2020.

² The Slovak Republic Constitutional Court Finding sp. zn. I. ÚS 630/2023 dated 16th of April 2024.

7. Result Finding of the Slovak Republic Constitution Court dated 19.12.2000, sp. zn.: I. ÚS 55/2000.
8. Jesenko, M. Remarks on the Conception of the Territorial Administration in the Slovak Republik. In: *Právny obzor*, 89, 2006, č. 6, p. 513-514. ISSN: 0032-6984.
9. Svák, J., Cibulka, Ľ., Klíma, K. The Slovak Republic Constitution Law. General Part, 3rd. Edition Bratislava: Eurokódex, 2009, 1072 p. ISBN 978-80-89363-33-9.
10. Svák, J., Cibulka, Ľ. *The Slovak Republic Constitution Law. Special part 5, updated current edition*, Bratislava: EUROKÓDEX, s. r. o. A Pan-European College. 2013. 712p. 978-80-8155-006-5.
11. Ondrová, J. The chosen Aspects of the Territorial Administration under the conditions of the Slovak Republic. 1. Banská Bystrica: Editor Univerzity Matej Bel - Belianum, 2020. 132 p. ISBN 978-80-557-1739-5.
12. Cepek, B., Hašanová, J., Horvat, M., Kaššák, R., Maslen, M., Skorková, V., Vallová, J., Zemková, J. *Administrative Substantive Law – general part*. Bratislava: Wolters Kluwer, 2018, 177 p.
13. Nesvadba, A. Legal starting points of the parish rule-making activities. In: *Police theory and Practice*, vol. 27, No.2, 2019, p. 22-34. URL: https://www.cepol.europa.eu/api/assets/website/Research_Science. ISSN 1335-1370.
14. Jesenko, M. *The Right of Parish to Self-Governance and the Municipal Rulemaking*. Košice : Univerzity Pavla Jozefa Šafárika in Košice, 2017, p. 21.
15. The Slovak Republic Constitution Court Finding sp. zn.: II. ÚS 39/1998 dated 3rd November 1998.
16. The Slovak Republic Constitution Court Resolution sp. zn. I. ÚS 74/02 dated the 10th of July 2002.
17. The Slovak Republic Constitution Court Resolution sp. zn. IV. ÚS 333/04 dated 27 th of October 2004.
18. The Slovak Republic Constitution Court Resolution sp. zn. IV. ÚS 130/2010 dated the 18th of March 2010.
19. The Slovak Republic Constitution Court Resolution sp. zn. IV. ÚS 333/04 dated th 27th of October 2004.
20. Ondrová, J., Úradník, M. *The Slovak Republic Constitution Court. 2. amended and elaborate edition*, Banská Bystrica: Publisher: Univerzity Mateja - Belianum, 2022. 262 p. ISBN 978-80-557-1967-2.
21. Orosz, L., Mazák, J. *Municipalities and the Self-Governing Regions at the Slovak Republic Constitution Court*. Košice: Mayor group, s.r.o., 2004. 319 p. ISBN 80-969128-0-1.
22. The Slovak Republic Constitution Court Resolution sp. zn. III. ÚS 84/02 dated 11th June 2002.
23. The Slovak Republic Constitution Court Resolution sp. zn. II. ÚS 435/2010 dated 20th October.2010.
24. Drgonec, J. *The Slovak Republic Constitution. Theory and Practice*. Bratislava: C.H. Beck, 2015. p. 1603 s. ISBN 978-80-89603-39-8.
25. Ondrová, J., Úradník, M. Legal and Constitution Aspects of the constitutional complaint. 1st Edition Banská Bystrica: Publisher Univerzity Mateja Bela – Belianum, 2024, 190 p. ISBN 978-80-557-2137-8.
26. The Slovak Republic Constitution Court Resolution sp. zn. II. ÚS 20/2013 dated 24th January 2013.
27. Korpáš, E., Super legislator? In: *Constitutionalism Principles*. Plzeň : Editor Aleš Čeněk, s.r.o., 2015. p. 96-135. ISBN 978-80-7380-586-9.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

УДК 340.13:347.72:342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.47>

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ СТАНДАРТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВОСУДДЯ: ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄСПЛ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ РЕЛЕВАНТНОГО ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ

Пілюк С.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права та правосуддя,
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова
ORCID: 0000-0001-5419-024X

Пілюк С.В. Право на справедливий суд як джерело формування стандартів національного правосуддя: правові позиції ЄСПЛ та проблеми їх релевантного застосування в Україні.

Статтю присвячено комплексному аналізу права на справедливий суд як одного з ключових елементів системи захисту прав людини в межах Європейської конвенції та як чинника формування стандартів національного правосуддя через практику Європейського суду. У дослідженні автор виходить з позиції про те, що практика ЄСПЛ не обмежується функцією контролю за дотриманням Конвенції, а відіграє активну роль у конкретизації та розвитку змісту права на справедливий суд, формуючи узагальнені вимоги до якості судового розгляду, мотивування судових рішень і передбачуваності судової практики. Обґрунтовано, що правові позиції ЄСПЛ у справах щодо статті 6 Конвенції можуть розглядатися як особливе джерело права, здатне коригувати та спрямовувати національне правосуддя за умови їх належного, релевантного застосування.

Окрему увагу автором приділено аналізу практики українських судів щодо використання рішень ЄСПЛ, у межах якого виявлено тенденцію до формального цитування правових позицій Суду без належного аналізу їх застосовності до конкретних обставин справи. Показано, що така практика істотно обмежує потенціал Конвенції як інструменту реального захисту права на справедливий суд і не сприяє подоланню системних недоліків у становленні судочинства. На основі аналізу рішень ЄСПЛ щодо України окреслено основні проблеми у сфері виконання рішень Суду, зокрема повторюваність порушень, надмірну тривалість судових проваджень та неефективність внутрішніх засобів юридичного захисту.

У статті автором доведено, що ефективне виконання рішень ЄСПЛ у справах щодо права на справедливий суд має розглядатися як складова судової реформи, а не як формальний міжнародно-правовий обов'язок держави. Запропоновано нове бачення імплементації стандартів ЄСПЛ, яке полягає у системному використанні правових позицій Суду як інструменту попередження порушень та підвищення якості національного правосуддя. Зроблено висновок, що інтеграція практики ЄСПЛ у внутрішню судову аргументацію є необхідною умовою забезпечення реального змісту права на справедливий суд в Україні.

Ключові слова: джерело права, правові позиції ЄСПЛ, право на справедливий суд, захист прав людини, тлумачення Європейської конвенції, практика ЄСПЛ, національне правосуддя, релевантне застосування практики ЄСПЛ, виконання рішень ЄСПЛ, вплив міжнародних стандартів на судову систему України.

Piliuk S.V. The Right to a fair trial as a source for the formation of standards of national justice: legal positions of the ECtHR and problems of their relevant application in Ukraine.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the right to a fair trial as one of the key elements of the human rights protection system within the framework of the European Convention and as a factor

in the formation of standards of national justice through the practice of the European Court of Human Rights. In the study, the author proceeds from the position that the practice of the ECtHR is not limited to the function of monitoring compliance with the Convention, but plays an active role in specifying and developing the content of the right to a fair trial, forming generalized requirements for the quality of judicial proceedings, the reasoning of judicial decisions, and the predictability of judicial practice. It is substantiated that the legal positions of the ECtHR in cases concerning Article 6 of the Convention may be regarded as a special source of law capable of correcting and guiding national justice, provided that they are applied properly and relevantly.

Special attention is paid by the author to the analysis of the practice of Ukrainian courts regarding the use of ECtHR judgments, within which a tendency toward formal citation of the Court's legal positions without proper analysis of their applicability to the specific circumstances of the case has been identified. It is shown that such practice significantly limits the potential of the Convention as an instrument for the real protection of the right to a fair trial and does not contribute to overcoming systemic shortcomings in the development of judicial proceedings. On the basis of the analysis of ECtHR judgments concerning Ukraine, the main problems in the field of execution of the Court's judgments are outlined, in particular the repetitiveness of violations, excessive length of judicial proceedings, and the ineffectiveness of domestic remedies.

In the article, the author proves that the effective execution of ECtHR judgments in cases concerning the right to a fair trial should be regarded as a component of judicial reform rather than as a formal international legal obligation of the state. A new vision of the implementation of ECtHR standards is proposed, which consists in the systematic use of the Court's legal positions as an instrument for preventing violations and improving the quality of national justice. It is concluded that the integration of the ECtHR's practice into internal judicial reasoning is a necessary condition for ensuring the real substance of the right to a fair trial in Ukraine.

Key words: source of law, legal positions of the ECtHR, right to a fair trial, protection of human rights, interpretation of the European Convention, ECtHR practice, national justice, relevant application of ECtHR practice, execution of ECtHR judgments, impact of international standards on the judicial system of Ukraine.

Постановка проблеми. Право на справедливий суд є важливою конвенційною гарантією, що визначає якість правосуддя. У статті 6 Європейської конвенції право на справедливий суд формулюється як один із основоположних принципів, реалізація якого є обов'язковою для держав-учасниць Ради Європи та, зокрема, України. Практика Європейського суду не лише конкретизує значення цієї гарантії, але й виступає джерелом європейських стандартів правосуддя, на які орієнтуються національні суди під час тлумачення і застосування норм національного права. Такий підхід зумовлює необхідність наукового осмислення й критичного аналізу правових позицій ЄСПЛ щодо реалізації права на справедливий суд та вирішення проблем їх застосування у національному праві.

Метою статті є аналіз права на справедливий суд як джерела формування стандартів національного правосуддя через призму правових позицій ЄСПЛ та визначення проблем релевантного застосування цих позицій в Україні. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: 1) окреслити основні засади тлумачення права на справедливий суд у практиці ЄСПЛ; 2) дослідити значення правових позицій ЄСПЛ як джерела для національних судів; 3) виявити ключові проблеми релевантного застосування практики ЄСПЛ у національному правосудді; 4) запропонувати шляхи подолання виявлених труднощів задля підвищення якості судового захисту прав людини в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Останні дослідження українських правників з питань реалізації і дотримання права на справедливий суд спрямовані, переважно, на аналіз практичних механізмів ЄСПЛ у забезпеченні цього права. Так, М. Повалена та М. Гаврилиців зосереджують увагу на ефективності механізмів ЄСПЛ у забезпеченні права на справедливий суд [1]. М. Карпенко та Л. Котова аналізують право на справедливий суд та ефективний засіб юридичного захисту в практиці ЄСПЛ [2]. Окремі аспекти впливу судової практики Європейського суду на реформу правосуддя в Україні, а також проблеми виконання рішень ЄСПЛ, досліджують у своїй роботі І. Андрушко, О. Полішук, Ю. Коломієць [3], А. Денисова, А. Блага, В. Маковій, Є. Калюжна [4], Л. Спицька [5] та інші автори.

Існуючі у науковій літературі праці щодо права на справедливий суд, правових позицій ЄСПЛ та проблем їх застосування в Україні, переважно, висвітлюють окремі аспекти теми, але не вичерпують потреби в її системному теоретико-прикладному аналізі. Правова наука потребує більш цілісного бачення цих важливих для становлення національного правосуддя процесів. Зокрема, слід дослідити яким чином правові позиції ЄСПЛ щодо права на справедливий суд, що формуються в практиці Суду, можуть інтегруватися в національне правосуддя України не лише як джерело міжнародно-правових зобов'язань, але й як інструмент удосконалення внутрішньої судової практики.

Виклад основного матеріалу. Право на справедливий суд, закріплене у статті 6 Європейської конвенції, забезпечує процесуальний механізм реалізації та захисту інших прав і свобод. Його значення виходить за межі формального регулювання судового розгляду, це, свого роду, комплексний стандарт належного правосуддя, що охоплює як організаційні, так і функціональні аспекти здійснення судової влади.

Зміст права на справедливий суд не зводиться до єдиного елементу, а складається з низки взаємопов'язаних складових, які ЄСПЛ розглядає у системному зв'язку. До них належать право на доступ до суду, розгляд справи незалежним і безстороннім судом, публічність провадження, розумний строк розгляду справи, принцип рівності сторін і змагальності, а також обов'язок суду належним чином мотивувати свої рішення. До складових елементів зазначеного права, що мають прояв у юридичній науці та судовій практиці, А. Денисова, А. Блага, В. Маковій та Є. Калюжна також включають справедливість судового розгляду, дотримання ознак незалежності, неупередженості, законності та верховенства права, рівність учасників [4, р. 109] тощо. Кожен із цих елементів має самостійне значення, однак лише їх сукупна реалізація дозволяє говорити про дотримання стандарту справедливого судового розгляду в розумінні Конвенції.

Характерною рисою статті 6 Конвенції є її відкритість до тлумачення, що зумовлює еволюційний характер відповідних стандартів. ЄСПЛ послідовно виходить із доктрини «живого інструменту», відповідно до якої Конвенція повинна тлумачитися з урахуванням сучасних умов розвитку суспільства та правових систем держав-учасниць. Унаслідок цього зміст права на справедливий суд постійно уточнюється та доповнюється у зв'язку з ускладненням процесуальних форм та зростанням ролі адміністративного та дисциплінарного судочинства.

Еволюція тлумачення статті 6 Конвенції проявляється, зокрема, у розширенні сфери її застосування. Якщо на початкових етапах діяльності ЄСПЛ право на справедливий суд розглядалося переважно у контексті класичного кримінального та цивільного процесу, то згодом Суд поширив відповідні стандарти на дисциплінарні, адміністративні та позасудові провадження, за умови що вони стосуються цивільних прав і обов'язків або мають кримінальний характер у матеріальному розумінні.

Практика ЄСПЛ у цьому контексті виконує функцію інструменту конкретизації конвенційних гарантій, надаючи абстрактним положенням статті 6 нормативної визначеності. Саме через правові позиції Суду відбувається наповнення права на справедливий суд реальним змістом, придатним для застосування на національному рівні. Однак, така конкретизація не має характеру жорсткої уніфікації, оскільки ЄСПЛ залишає державам певний простір розсуду у виборі процесуальних засобів забезпечення справедливого судового розгляду, за умови дотримання мінімальних конвенційних стандартів.

Роль ЄСПЛ у формуванні загальноєвропейських стандартів судочинства полягає не лише у вирішенні індивідуальних спорів, а й у поступовому вибудовуванні системи орієнтирів для національних судів. Через узагальнення практики та послідовне відстоювання ключових принципів Суд формує спільний правовий простір, у межах якого право на справедливий суд набуває наднаціонального значення.

Питання визнання практики ЄСПЛ джерелом права залишається одним із найбільш дискусійних. У межах континентальної правової традиції, до якої належить і правова система України, класичне уявлення про джерела права історично ґрунтувалося на домінуванні нормативно-правового акта. Водночас практика ЄСПЛ формується шляхом судового тлумачення положень Конвенції, тому не відповідає повністю цим принципам. Ми підтримуємо підхід, який розглядає практику ЄСПЛ як особливе інтерпретаційне джерело, що не створює норм у класичному розумінні, але фактично формує стандарти правозастосування, обов'язкові для національних судів.

Ключовим елементом практики ЄСПЛ є *правові позиції Суду*, які відображають його підхід до тлумачення та застосування положень Конвенції. На відміну від описової частини рішення або

аналізу фактичних обставин справи, саме *ratio decidendi* становить його нормативно-орієнтований зміст. Воно містить узагальнене правове правило або критерій оцінки, який виходить за межі конкретного спору та може бути застосований у подібних правовідносинах. Значення правових позицій ЄСПЛ полягає не лише у вирішенні індивідуальної справи, а й у формуванні сталої лінії тлумачення Конвенції. У контексті права на справедливий суд це проявляється, зокрема, у виробленні стандартів незалежності та безсторонності суду, розумних строків розгляду справи, якості судової мотивації та ефективності доступу до правосуддя.

У національному праві України місце рішень ЄСПЛ визначається поєднанням конституційних приписів і галузевого законодавства. Конституція України закріплює пріоритет міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [6], а Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» прямо зобов'язує суди застосовувати практику ЄСПЛ при розгляді справ [7]. Рішення ЄСПЛ не замінюють національні норми, однак вони впливають на спосіб їх тлумачення та застосування. У цьому сенсі практика ЄСПЛ виконує коригувальну функцію, спрямовану на приведення національного правосуддя у відповідність до конвенційних стандартів, не порушуючи формально принципу законності.

Однією з ключових функцій практики ЄСПЛ у сфері права на справедливий суд є *забезпечення єдності судової практики*. Застосування судової практики ЄСПЛ у національному судочинстві України є одним із механізмів імплементації міжнародних стандартів у систему правосуддя, однак їх реалізація на практиці супроводжується низкою складнощів, що стосуються як рівня аргументації судових рішень, так і сутності самого застосування практики ЄСПЛ у судових справах. Українські судові рішення свідчать про помітне «перетягування» стандартів ЄСПЛ у національну практику, зокрема в частині права на доступ до суду та справедливий розгляд спору. Так, у справі «Головчук проти України» заявниця скаржилася на відсутність доступу до суду та ефективних засобів юридичного захисту, що було розглянуто ЄСПЛ саме під кутом застосування ст. 6 Конвенції. У пункті 1 рішення Суд зауважив, що відсутність доступу до суду щодо захисту визначених прав та обов'язків цивільного характеру становить порушення ст. 6 Конвенції [8].

Незважаючи на систематичне звернення судами до рішень ЄСПЛ щодо тлумачення статті 6 Конвенції, при формуванні судових рішень проглядаються *системні проблеми*, пов'язані зі формальним цитуванням рішень Суду без глибокого аналізу його правових позицій. Судді часто роблять лише загальні посилання на практику ЄСПЛ без тлумачення конкретних правових висновків та їх співвідношення з обставинами справи. Присутнє ігнорування фактичного контексту та рекомендацій Суду щодо застосування тієї чи іншої гарантії. Це, у свою чергу, може перетворити практику ЄСПЛ на зовнішній «матеріал для цитування», що не впливає на якість правосуддя.

Ще однією суттєвою проблемою є *некоректне тлумачення правових позицій ЄСПЛ* щодо змісту елементів права на справедливий суд. Судова аргументація іноді не розмежовує гарантії доступу до суду, незалежності та безсторонності суду, змагальності та рівності сторін у провадженні, що суттєво ускладнює застосування стандартів ст. 6 Конвенції в українському правовому середовищі. Ці проблеми виявляють загальну потребу у сталому та глибокому розумінні підходів ЄСПЛ, а не в їх механічному відтворенні.

У науковому дискурсі поняття «релевантного застосування практики ЄСПЛ» передбачає не стільки просте цитування рішень, скільки здатність національного суду правильно тлумачити та адекватно адаптувати конкретні правові позиції ЄСПЛ до фактичних обставин правовідносин. Це означає, що суд має не лише знати зміст прецедентів ЄСПЛ, але й розуміти їхню логіку, рамки застосування та межі порівнюваності конкретних обставин справ.

Ми можемо виділити наступні *характеристики релевантності* при застосуванні позицій ЄСПЛ щодо реалізації та дотримання права на справедливий суд: здатність суду вивести зі стандартів ЄСПЛ нормативні орієнтири, що можуть бути інтегровані в аргументацію так, аби забезпечити ефективний захист прав людини у конкретному випадку; встановлення аналітичної відповідності між фактичними обставинами справи та критеріями, сформульованими в практиці ЄСПЛ; обґрунтування логічного зв'язку між стандартами ЄСПЛ та нормами національного законодавства; узагальнення та застосування прецедентів ЄСПЛ таким чином, щоб вони мали реальний вплив на зміст судового рішення, а не були приводом для формальних посилань.

Вважаємо, що якісна судова аргументація у справах, що стосуються ст. 6 Конвенції, має стати невід'ємним елементом правосуддя. Це означає відмову від формальних шаблонів на користь гли-

бинного аналізу правових позицій ЄСПЛ, їх тлумачення та адаптації з урахуванням особливостей національної правової системи. Якісна аргументація вимагає від суддів не лише знання практики ЄСПЛ, а й розуміння її методологічних основ, включно з логікою тлумачення Конвенції як документа, що розвивається, та здатністю зіставляти загальноєвропейські стандарти з конкретними правовими явищами в Україні. Тільки за таких умов застосування практики ЄСПЛ може бути не формальним, а дійсно релевантним, змістовним та спрямованим на захист прав і свобод особи.

Виконання рішень ЄСПЛ щодо порушення права на справедливий суд, гарантованого статтею 6 Конвенції, залишається одним із найбільш проблемних аспектів взаємодії України з конвенційним механізмом захисту прав людини. Аналіз відповідної практики ЄСПЛ свідчить, що значна частина встановлених порушень має не поодинокий, а системний характер, що зумовлює повторюваність звернень до Суду та ускладнює досягнення сталого превентивного ефекту від виконання рішень. Показовими у цьому контексті є рішення ЄСПЛ у справах «Серявін та інші проти України» [9] та «Бочан проти України (№ 2)» [10], де Суд констатував порушення вимог справедливого судового розгляду, зокрема у зв'язку з неналежним мотивуванням судових рішень, непередбачуваністю судової практики та відсутністю ефективних механізмів виправлення судових помилок.

Також серед системних проблем, що ускладнюють належне виконання рішень ЄСПЛ у справах за статтею 6 Конвенції, передусім слід виокремити надмірну тривалість судових проваджень, хронічну неефективність внутрішніх засобів юридичного захисту та повторюваність однотипних порушень. Ці явища взаємопов'язані, адже відсутність ефективних національних механізмів прискорення розгляду справ або компенсації за надмірну тривалість провадження фактично стимулює звернення до ЄСПЛ, тоді як формальне виконання окремих рішень Суду без усунення першопричин не запобігає виникненню нових порушень.

Важливо підкреслити, що виконання рішень ЄСПЛ у сфері права на справедливий суд не може зводитися виключно до виплати справедливої сатисфакції заявникам. Конвенційні зобов'язання держави мають більш широкий зміст і передбачають вжиття загальних заходів, спрямованих на зміну правозастосовної практики, удосконалення процесуального законодавства та підвищення якості судової аргументації. У цьому сенсі виконання рішень ЄСПЛ тісно пов'язане з процесами реформування судової системи, зокрема щодо забезпечення незалежності суддів, підвищення стандартів мотивування судових рішень та формування сталої і передбачуваної судової практики. Слід погодитися з Л. Спицькою, яка пропонує комплексний підхід до покращення цієї сфери шляхом розробки ефективних засобів правового захисту та альтернативних способів виплати компенсації [5, р. 9].

У цьому зв'язку напрями вдосконалення національної практики виконання рішень ЄСПЛ мають охоплювати не лише інституційні, а й методологічні аспекти. Йдеться, зокрема, про розвиток культури релевантного застосування практики ЄСПЛ судами всіх інстанцій, інтеграцію правових позицій Суду у судову аргументацію як елемент джерел права, а також про посилення ролі Верховного Суду у забезпеченні єдності практики з урахуванням конвенційних стандартів.

Висновки. У результаті проведеного дослідження права на справедливий суд як джерела формування стандартів національного правосуддя ми можемо зробити наступні висновки.

1. Право на справедливий суд, закріплене у статті 6 Європейської конвенції, у практиці ЄСПЛ на сьогодні фактично трансформувалося у комплексний стандарт належного правосуддя. Через еволюційне тлумачення Конвенції Суд не лише конкретизує окремі процесуальні гарантії, а й формує узагальнені вимоги до якості судового розгляду, передбачуваності судової практики та мотивування рішень.

2. Правові позиції ЄСПЛ щодо права на справедливий суд виконують функцію особливого джерела права, яке має орієнтаційний і коригувальний вплив на національне правосуддя. Їх значення полягає не у формальному відтворенні висновків Суду, а у використанні *ratio decidendi* як нормативного орієнтира для вирішення подібних правових ситуацій.

3. Аналіз національної судової практики засвідчив, що застосування рішень ЄСПЛ в Україні часто має фрагментарний і декларативний характер. Основними проблемами залишаються формальне цитування рішень без урахування їх фактичного контексту, вибіркоче використання правових позицій та відсутність належної судової аргументації щодо їх релевантності. Це свідчить про недостатню інтеграцію стандартів ЄСПЛ у методологію судового мислення, що знижує їх реальний вплив на забезпечення права на справедливий суд у національному праві.

4. Ефективне виконання рішень ЄСПЛ у справах щодо порушень статті 6 Конвенції є ключовою передумовою реформування судової системи України. Вирішення проблеми повторюваності порушень можливе через поєднання інституційних змін із розвитком практики релевантного застосування стандартів ЄСПЛ судами. Системне використання правових позицій Суду має стати інструментом попередження порушень статті 6 Конвенції, що дозволяє зміцнити довіру до судової влади та забезпечити реальний захист права на справедливий суд на національному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Povalena M., Havryltsiv M. Effectiveness of the Legal Mechanisms of the European Court of Human Rights for a Fair Trial: Analysis Through the Prism of the Court's Practice. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences*. 2025. Vol. 12. № 2 (46). P. 230–241. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2025.46.230>.
2. Карпенко М.В., Котова Л.В. Право на справедливий суд та ефективний засіб юридичного захисту в практиці ЄСПЛ. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2024. № 1 (47). С. 103–119. DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-47-1-103-119>.
3. Андрушко І.П., Поліщук О.А., Коломієць Ю.М. Вплив судової практики Європейського суду з прав людини на реформу правосуддя в Україні. *Академічні візії*. 2025. № 49. С. 1–12. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17628591>.
4. Denysova A.V., Blaga A.B., Makovii V.P., Kaliuzhna Y.S. The Right to a Fair Trial: The ECtHR Case-Law and Its Implementation in the Ukrainian Judiciary. *PRAWO I WIEŻ*. 2022. № 2 (40). P. 109–127. DOI: <https://doi.org/10.36128/priw.vi40.385>.
5. Spyska L. Problems of enforcement of judgments of the European Court of Human Rights in Ukraine. *Social and Legal Studies Journal*. 2024. Vol. 7, Issue 3. P. 9–16. DOI: 10.32518/sals3.2024.09.
6. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
7. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.
8. Справа «Головчук проти України» (Заяви № 16111/19 та № 4737/21). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/974_011-25.
9. Справа «Серявін та інші проти України» (Заява № 4909/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_672#Text.
10. Справа «Бочан проти України (№ 2)» (Заява № 22251/08). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a43#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Пілюк С.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.7:376

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.48>

ЗАХИСТ ПРАВА НА ОСВІТУ ДЛЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Серединко А.А.,
доктор філософії,
викладач кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародного університету
ORCID: 0009-0003-4004-1288

Серединко А.А. Захист права на освіту для осіб з інвалідністю в умовах збройного конфлікту.

Стаття присвячена конституційно-правовому аналізу захисту права на освіту для осіб з інвалідністю в умовах збройного конфлікту та воєнного стану в Україні. Дослідження базується на нормах Конституції України (статті 53, 24, 64), які гарантують рівний доступ до освіти без дискримінації та не допускають повного обмеження соціальних прав навіть під час воєнного стану, а також на імplementованих міжнародних стандартах, насамперед статті 24 Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, рекомендаціях UNESCO, UNICEF та Указі Президента України № 859/2025 «Про додаткові заходи щодо захисту прав дітей в умовах збройної агресії проти України».

Особливий акцент зроблено на потрійній вразливості осіб з інвалідністю в умовах війни: фізичні бар'єри від руйнування та окупації освітньої інфраструктури, психоемоційні травми (посттравматичний стрес, втрата близьких), а також системні проблеми реалізації права – брак адаптованої інфраструктури, недостатня підготовка педагогів, перехід на дистанційне/змішане навчання без розумного пристосування, фрагментарність даних та обмежене фінансування. Розглянуто приклади псевдоінклюзії, коли діти формально зараховані, але фактично не отримують індивідуальної підтримки.

Проаналізовано ключові виклики для внутрішньо переміщених осіб (ВПО), дітей з особливими освітніми потребами та осіб, що залишилися в зонах бойових дій чи окупації. Наведено позиції українських дослідників щодо адаптації освітнього середовища, психолого-педагогічної підтримки та пільг для ВПО в умовах воєнного стану.

Запропоновано практичні рекомендації щодо посилення конституційного захисту: вдосконалення законодавства про освіту, обов'язковий моніторинг доступності, розвиток інклюзивної компетентності педагогів, створення мобільних освітніх центрів, онлайн-платформ з розумним пристосуванням, виконання Указу № 859/2025, активізація ролі Міністерства освіти і науки та Конституційного Суду України в тлумаченні норм воєнного часу.

Зроблено висновок про те, що реальне забезпечення конституційного права на освіту для осіб з інвалідністю в умовах збройного конфлікту є не лише виконанням міжнародних та національних зобов'язань, а й стратегічною інвестицією в реабілітацію, соціальну згуртованість та післявоєнне відновлення України.

Ключові слова: право на освіту, особи з інвалідністю, збройний конфлікт, воєнний стан, інклюзивна освіта, внутрішньо переміщені особи, Конституція України, міжнародні договори, міжнародні стандарти.

Seredynko A.A. Protection of the right to education for persons with disabilities in conditions of armed conflict.

The article is devoted to the constitutional and legal analysis of the protection of the right to education for persons with disabilities in conditions of armed conflict and martial law in Ukraine. The study is based on the provisions of the Constitution of Ukraine (Articles 53, 24, 64), which guarantee equal access to education without discrimination and do not permit the full restriction of social rights even

during martial law, as well as on implemented international standards, primarily Article 24 of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, UNESCO and UNICEF recommendations.

Particular emphasis is placed on the triple vulnerability of persons with disabilities during the war: physical barriers resulting from the destruction and occupation of educational infrastructure, psycho-emotional traumas (post-traumatic stress, loss of loved ones), and systemic issues in the realization of the right – lack of adapted infrastructure, insufficient teacher training, transition to distance/mixed learning without reasonable accommodation, data fragmentation, and limited funding. Examples of pseudo-inclusion are examined, where children are formally enrolled but do not actually receive individual support.

The key challenges for internally displaced persons (IDPs), children with special educational needs, and those remaining in combat zones or occupied territories are analyzed. Positions of Ukrainian researchers on adapting the educational environment, psycho-pedagogical support, and benefits for IDPs under martial law are presented.

Practical recommendations are proposed to strengthen constitutional protection: improvement of education legislation, mandatory accessibility monitoring, development of inclusive teacher competencies, creation of mobile educational centers and online platforms with reasonable accommodation, implementation of Decree No. 859/2025, and activation of the role of the Ministry of Education and Science and the Constitutional Court of Ukraine in interpreting norms during wartime.

The conclusion is drawn that the real guarantee of the constitutional right to education for persons with disabilities in conditions of armed conflict is not only the fulfillment of international and national obligations but also a strategic investment in rehabilitation, social cohesion, and post-war recovery of Ukraine.

Key words: right to education, persons with disabilities, armed conflict, martial law, inclusive education, internally displaced persons, Constitution of Ukraine, international treaties, international standards.

Постановка проблеми. Право на освіту є фундаментальним правом людини, закріпленим у міжнародних стандартах та гарантованим статтею 53 Конституції України, яка зобов'язує державу забезпечувати рівний доступ до освіти без дискримінації, включаючи осіб з інвалідністю. Однак у умовах збройного конфлікту, введення воєнного стану та масової агресії проти України особи з інвалідністю стикаються з подвійною та потрійною вразливістю: як люди з обмеженими можливостями, як внутрішньо переміщені особи чи біженці, а часто ще й як жертви психотравмуючих подій, руйнування інфраструктури чи окупації територій.

За даними міжнародних організацій та національних моніторинрів, у зонах конфлікту та воєнного стану мільйони українців, серед яких значна частка осіб з інвалідністю (включаючи дітей з особливими освітніми потребами), позбавлені стабільного доступу до інклюзивної освіти через фізичні бар'єри (зруйновані чи недоступні заклади), брак адаптованої інфраструктури, психо-емоційні травми, відсутність документів, переміщення чи обмеження в пересуванні. У період воєнного стану, коли держава змушена балансувати між безпекою та правами людини (ст. 64 Конституції України [1]), регулювання освіти для цієї групи стає фрагментарним: тимчасові форми (дистанційне, змішане навчання), брак фінансування, недостатня підготовка педагогів та слабка координація між органами влади призводять до виключення з освітнього процесу, псевдоінтеграції чи хронічної соціальної ізоляції.

Незважаючи на ратифікацію Україною Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю (CRPD), яка імплементована в національне законодавство та Конституцію, а також на спеціальні норми воєнного часу (постанови КМУ, накази МОН про гнучкі форми навчання), ситуація загострюється: діти та дорослі з інвалідністю часто не отримують індивідуальної підтримки, розумного пристосування чи психологічної допомоги, що створює довгострокові ризики для їхнього розвитку, інтеграції та соціально-економічного становища. В умовах післявоєнного відновлення України, коли освіта стає ключовим інструментом реабілітації, соціальної згуртованості та європейської інтеграції, проблема набуває критичної актуальності, вимагаючи посилення конституційних гарантій, імплементації міжнародних стандартів у національне право та створення ефективних механізмів захисту.

Таким чином, існує об'єктивна потреба в конституційно-правовому та міжнародному аналізі гарантій та механізмів реалізації права на освіту для осіб з інвалідністю в умовах збройного конфлікту.

Мета дослідження – дослідити конституційно-правові аспекти захисту права на освіту осіб з інвалідністю в умовах збройного конфлікту.

Стан опрацювання проблематики. Питання захисту прав осіб з інвалідністю в контексті міграції та освіти є актуальною темою міжнародного права прав людини. Фундаментальні дослідження проведено в рамках ООН та UNESCO, зокрема в Конвенції про права осіб з інвалідністю 2006 р., де стаття 24 присвячена інклюзивній освіті [2], та в звіті UNESCO «Inclusion and Education» 2020 р., який аналізує бар'єри для вразливих груп [3]. Судова практика Європейського суду з прав людини (наприклад, справи щодо дискримінації в освіті) детально розкривають взаємодію з Конвенцією про статус біженців 1951 р. [4].

Окремі аспекти освіти мігрантів з інвалідністю аналізувалися в англо-американській літературі, зокрема в працях дослідників з Urban Institute – D. Gonzalez, P. Echave «Disabled Immigrants Face Compounding Barriers to Education and Employment» 2023 р. [5] та UNICEF – «Included, Every Step of the Way» 2023 р. [6]. В українській науці цій проблемі присвячені праці Г.І. Бабчук, Ю.Л. Бриндікова, Г.Р. Нестерука, Я.С. Пасічника та ін.

Вклад основного матеріалу. У сучасному світі міграція є одним з ключових викликів, що впливає на мільйони людей. За даними ООН, понад 110 мільйонів осіб є вимушеними мігрантами, серед яких значна частка – особи з інвалідністю. Ці особи стикаються з подвійною дискримінацією: як мігранти та як люди з обмеженими можливостями. Право на освіту є фундаментальним правом людини, закріпленим у численних міжнародних документах, і воно повинно реалізовуватися без дискримінації. Однак в умовах збройного конфлікту, особливо під час конфліктів чи гуманітарних криз, доступ до освіти для осіб з інвалідністю часто обмежений. Ця стаття аналізує міжнародні стандарти захисту цього права, ключові виклики та рекомендації для покращення ситуації, з акцентом на контекст України, де війна спричинила масову міграцію.

Міжнародне право надає чіткі норми щодо захисту права на освіту для осіб з інвалідністю в умовах збройного конфлікту. Основним документом є Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю 2006 року, яка ратифікована Україною [2]. Стаття 24 гарантує право на інклюзивну освіту на всіх рівнях без дискримінації, з урахуванням рівних можливостей. Держави зобов'язані забезпечити доступ до загальної освіти, розумне пристосування та індивідуальну підтримку [2]. Для мігрантів з інвалідністю Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю взаємодіє з Конвенцією про статус біженців 1951 року, яка забороняє дискримінацію в освіті для біженців [4].

Міжнародні стандарти права на освіту, такі як Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. та Конвенція про права дитини 1989 р., забезпечують рівний доступ до освіти без дискримінації, включаючи безоплатну початкову освіту та поступове впровадження безоплатної вищої освіти, підкреслює Я. С. Пасічник [7, с. 48-49]. Ці стандарти особливо актуальні для осіб з інвалідністю, що постраждали від війни, оскільки вони вимагають адаптації освітнього середовища до індивідуальних потреб, що взаємодіє з нормами Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 р., яка забороняє будь-які бар'єри для доступу до навчання [7, с. 49].

Ці міжнародні норми імplementовані в Конституцію України (ст. 9 про пріоритет міжнародних договорів) та національне законодавство (Закон «Про освіту», Закон «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю»). Стаття 53 Конституції гарантує право на освіту, а стаття 24 – рівні права осіб з інвалідністю, що набуває особливого значення в умовах воєнного стану, коли держава зобов'язана забезпечувати безперервність освіти навіть за обмежень (ст. 64). Указ Президента України № 859/2025 [8] про додаткові заходи захисту прав дітей в умовах агресії підкреслює необхідність інклюзивної освіти для дітей з інвалідністю як частини конституційного захисту.

UNESCO наголошує на необхідності інклюзивної освіти для вразливих груп, включаючи біженців з інвалідністю. У звіті «Inclusion and Education» організація підкреслює, що близько 240 мільйонів дітей з інвалідністю в світі стикаються з бар'єрами, а в умовах збройного конфлікту ця проблема загострюється [3]. ЄС у Стратегії щодо прав осіб з інвалідністю 2021-2030 акцентує на інтеграції мігрантів з інвалідністю в освіту, пропонуючи заходи для доступності та рівності [9]. Ці стандарти вимагають від держав створення інклюзивних систем освіти, де особи з інвалідністю, які постраждали від війни отримують підтримку, включаючи адаптовані матеріали та психологічну допомогу.

Особливістю осіб з інвалідністю в умовах збройного конфлікту стикаються з численними бар'єрами. По-перше, фізична недоступність: багато шкіл у країнах-приймачах не обладнані для осіб з інвалідністю, наприклад, відсутні пандуси чи спеціальні класи [10]. По-друге, мовні та культурні

бар'єри: мігранти часто не володіють мовою країни-приймача, що ускладнює навчання, особливо для дітей з інвалідністю, які потребують спеціальної підтримки [5].

У контексті України, де через війну мільйони людей стали внутрішніми мігрантами чи біженцями, ситуація критична. Дослідження показують, що діти з інвалідністю серед біженців часто не зараховуються до шкіл через відсутність документів чи оцінки потреб [11, р. 40]. Крім того, психологічні травми від міграції посилюють проблеми: посттравматичний стрес ускладнює навчання [6]. У країнах ЄС, таких як Німеччина чи Польща, куди мігрують українці, бар'єри включають недостатню підготовку вчителів та обмежену фінансову підтримку [12]. Загалом, відсутність даних про кількість мігрантів з інвалідністю ускладнює планування [13].

Г.І. Бабчук та Г. Р. Нестерук також у своєму дослідженні зауважують, що у контексті масової міграції через війну в Україні діти з особливими освітніми потребами (далі – ООП) та внутрішньо переміщені особи (далі – ВПО) стикаються з подвійними викликами, такими як втрата стабільного середовища, психоемоційні травми та брак адаптованої інфраструктури, що призводить до переходу на дистанційне чи змішане навчання [14, с. 55-56]. Інклюзивна освіта в таких умовах вимагає гнучких форматів, посиленої ролі психологічної підтримки та залучення міжнародних організацій для забезпечення ресурсів, оскільки багато шкіл не готові до інтеграції ВПО з ООП, що посилює соціальну ізоляцію [14, с. 56; 15, с. 59]. Наприклад, відсутність спеціалізованих програм і моніторингу призводить до псевдоінтеграції, підкреслює Ю.Л. Бриндіков, де діти з інвалідністю не отримують повноцінної допомоги, як це видно з аналізу інклюзивних практик в Європі [15, с. 59].

Г.О. Коссова-Сіліна в своєму посібнику «Інклюзивне навчання в ЗП(ПТ)О в умовах воєнного стану» дотримується такої ж позиції та зауважує, що в умовах воєнного стану в Україні внутрішньо переміщені особи, включаючи тих з особливими освітніми потребами, стикаються з додатковими бар'єрами в доступі до освіти, такими як загроза життю, психологічні травми, втрата близьких чи насильство, що вимагає спеціальної психолого-педагогічної підтримки [16, с. 5]. Зокрема, в закладах професійної (професійно-технічної) освіти (ЗП(ПТ)О) міграція спричиняє стрес для системи, де ВПО часто не мають адаптованих програм, що посилює соціальну ізоляцію та ускладнює інтеграцію [16, с. 67]. Дослідження показують, що ВПО входять до категорій з ООП поряд з порушеннями здоров'я, ПТСР чи мовними проблемами, що вимагає індивідуального підходу для подолання труднощів [16, с. 126].

У період воєнного стану конституційне право на освіту не обмежується повністю (ст. 64 не дозволяє обмежувати соціальні права, включаючи освіту), але реалізується з труднощами: руйнування шкіл, перехід на дистанційне навчання без адаптації для осіб з інвалідністю, брак психологічної підтримки та фінансування. Це призводить до псевдоінклюзії, коли формально діти зараховані, але не отримують індивідуальної допомоги.

Для ефективного захисту права на освіту необхідні комплексні заходи. Держави повинні впроваджувати інклюзивні політики, як рекомендує UNESCO: навчання вчителів, адаптація програм та співпраця з неурядовими громадськими організаціями (далі – НГО) [17, р. 18]. В Україні варто посилити роль Міністерства освіти для оцінки потреб осіб з інвалідністю. ЄС може розширити фінансування програм інтеграції, включаючи спеціальну освіту. Важливо залучати сім'ї мігрантів до цього процесу, надаючи інформацію рідною мовою.

Для покращення доступу до освіти осіб з інвалідністю в Україні рекомендується впроваджувати пільги для ВПО, зазначає Л. М. Мозолук-Боднар, такі як цільова державна допомога на навчання, безплатне харчування та проживання в гуртожитках, що забезпечує безперервність освіти навіть у умовах переміщення [18, с. 46]. Крім того, адаптація освітнього середовища повинна включати створення мобільних команд фахівців (психологів, асистентів) та онлайн-платформ для інклюзивного навчання, з урахуванням досвіду Італії та Австрії, де акцент на мультидисциплінарній підтримці та нормативній базі [15, с. 59]. Загалом, посилення координації між державними органами, НГО та міжнародними партнерами дозволить мінімізувати бар'єри та реалізувати право на освіту для вразливих груп.

Захист права на освіту для осіб з інвалідністю в умовах збройного конфлікту вимагає спільних зусиль держав, міжнародних організацій та суспільства. Інклюзивна освіта не лише реалізує фундаментальні права, але й сприяє інтеграції та розвитку суспільства. Україна, як країна з великим досвідом міграції, може стати прикладом, впроваджуючи рекомендації міжнародних стандартів.

Висновки. Умови збройного конфлікту та воєнного стану в Україні створюють екстремальні виклики для реалізації конституційного права на освіту, гарантованого статтею 53 Конституції України без дискримінації. Особи з інвалідністю, як одна з найбільш вразливих груп, зазнають потрій-

ної загрози: фізичні бар'єри від руйнування чи окупації освітньої інфраструктури, психоемоційні травми від війни та труднощі реалізації цього права під час воєнного стану (ст. 64 Конституції України). Мільйони українців з інвалідністю, включаючи дітей з особливими освітніми потребами та внутрішньо переміщених осіб, стикаються з відсутністю або суттєвим обмеженням доступу до інклюзивної освіти, що призводить до соціальної ізоляції, погіршення психічного здоров'я та довгострокових ризиків для їхньої економічної самостійності й повноцінної інтеграції в суспільство.

Міжнародні стандарти – насамперед Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (ст.

24), Конвенція про статус біженців, рекомендації UNESCO та UNICEF – разом із стратегічними документами ЄС створюють міцну нормативну основу для інклюзивної освіти без дискримінації. Ці норми імplementовані в Конституцію України (ст. 9 про пріоритет міжнародних договорів) та національне законодавство, а також посилюються Указом Президента України № 859/2025 «Про додаткові заходи щодо захисту прав дітей в умовах збройної агресії проти України», який передбачає розвиток інклюзивної освіти, дистанційного навчання для дітей з окупованих територій та особливу увагу до дітей з інвалідністю. Проте на практиці ці норми часто залишаються декларативними через системні проблеми: брак адаптованої інфраструктури, недостатню підготовку педагогів, фрагментарність даних про потреби вразливих груп, обмежене фінансування та слабку координацію між державними органами, НГО та міжнародними партнерами.

Особливо гостро ситуація проявляється в Україні, де війна спричинила руйнування шкіл, масове внутрішнє переміщення та окупацію територій. Сотні тисяч дітей і дорослих з інвалідністю опинилися в умовах, коли освіта або повністю відсутня, або реалізується в неадаптованих формах (дистанційне чи змішане навчання без розумного пристосування). Це не лише порушує конституційні права, а й створює довгострокові ризики для реабілітації та соціальної згуртованості в післявоєнний період.

Разом з тим, аналіз свідчить, що проблема не є нерозв'язною. Успішні приклади впровадження інклюзивних моделей (створення мобільних освітніх центрів, індивідуальних траєкторій розвитку, використання цифрових технологій для подолання бар'єрів, мультидисциплінарна підтримка) демонструють, що ключ до успіху – комплексний підхід, який поєднує конституційні зобов'язання держави, політичну волю, достатнє фінансування та активну участь осіб з інвалідністю та їхніх сімей у прийнятті рішень.

Для України, яка переживає збройний конфлікт і водночас готується до післявоєнного відновлення, захист права на освіту для осіб з інвалідністю має стати одним із пріоритетів національної політики. Це не лише виконання конституційних і міжнародних зобов'язань, а й стратегічна інвестиція в людський капітал, соціальну згуртованість та стає майбутнє країни. Посилення ролі Міністерства освіти і науки, виконання Указу № 859/2025, розвиток інклюзивної компетентності педагогів, створення безпечного освітнього середовища та моніторинг доступності – це необхідні кроки для переходу від декларативного визнання прав до їх реальної реалізації.

Таким чином, забезпечення конституційного права на якісну інклюзивну освіту для осіб з інвалідністю в умовах збройного конфлікту вимагає системної, скоординованої та фінансово забезпеченої роботи держави. Лише за такої умови освіта стане потужним інструментом подолання вразливості, відновлення справедливості та побудови інклюзивного суспільства, в якому ніхто не залишається поза межами можливостей через інвалідність чи наслідки війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 04.02.2026).
2. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 04.02.2026).
3. Inclusion and Education: Report of UNESCO, 2020. URL: <https://www.unesco.org/gem-report/en/publication/inclusion-and-education> (дата звернення: 04.02.2026).
4. Конвенція про статус біженців від 28.07.1951. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 04.02.2026).
5. Gonzalez D., Echave P. Disabled Immigrants Face Compounding Barriers to Education and Employment: Insights from an Expert Convening and Future Research Directions. Urban Institute, 2023. URL: <https://eric.ed.gov/?id=ED637978> (дата звернення: 04.02.2026).

6. Included, Every Step of the Way. UNICEF, 2023. URL: <https://data.unicef.org/resources/included-every-step-of-the-way-upholding-the-rights-of-migrant-and-displaced-children-with-disabilities/> (дата звернення: 04.02.2026).
7. Пасічник Я. С. Міжнародні стандарти права на освіту. *Інклюзія в Україні в умовах війни: виклики та перспективи*: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (15 травня 2025 року). Хмельницький, 2025. С. 48-50. URL: https://hist.km.ua/images/2025/2025_konferentsiji/zbirnik-tez_inklyuziya_2025.pdf (дата звернення: 04.02.2026).
8. Про додаткові заходи щодо захисту прав дітей в умовах збройної агресії проти України: Указ Президента України № 859/2025 від 24.11.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/859/2025#Text> (дата звернення: 04.02.2026).
9. Understanding EU policies for people with disabilities. European Parliament. Brussels, 2021. 8 p. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/698811/EPRS_BRI\(2021\)698811_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/698811/EPRS_BRI(2021)698811_EN.pdf) (дата звернення: 04.02.2026).
10. Refugees and migrants with disabilities. United Nations. New York, 2016. URL: <https://social.desa.un.org/issues/disability/news/refugees-and-migrants-with-disabilities> (дата звернення: 04.02.2026).
11. Bacakova M. Inclusive educational transitions for refugees with disabilities: Intersectionality and the right to inclusive Education. *Perspectives on Transitions in Refugee Education: Ruptures, Passages, and Re-Orientations*. 2023. P. 33-46. <https://doi.org/10.2307/j.ctv32bm1gz.6>.
12. Hunt L. The educational inclusion of refugees with disabilities in Europe: a HERE report. *Higher Education for Refugees in Europe*. 2023. URL: <https://hubhere.org/the-educational-inclusion-of-refugees-with-disabilities-in-europe-a-here-report> (дата звернення: 04.02.2026).
13. Griggs-Demmin A. The Intersection of Legislation, Immigration, and Disability. Georgetown University. Georgetown University, 2018. URL: <https://learningei.georgetown.edu/blog/disability-2/the-intersection-of-legislation-immigration-and-disability> (дата звернення: 04.02.2026).
14. Бабчук Г.І., Нестерук Г.Р. Інклюзивна освіта в умовах війни: адаптація освітнього середовища для дітей з особливими потребами та внутрішньо переміщених осіб. *Інклюзія в Україні в умовах війни: виклики та перспективи*: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (15 травня 2025 року). Хмельницький, 2025. С. 55-58. URL: https://hist.km.ua/images/2025/2025_konferentsiji/zbirnik-tez_inklyuziya_2025.pdf (дата звернення: 04.02.2026).
15. Бриндіков Ю.Л. Актуальні проблеми інклюзивної освіти. *Інклюзія в Україні в умовах війни: виклики та перспективи*: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (15 травня 2025 року). Хмельницький, 2025. С. 58-60. URL: https://hist.km.ua/images/2025/2025_konferentsiji/zbirnik-tez_inklyuziya_2025.pdf (дата звернення: 04.02.2026).
16. Коссова-Сіліна Г.О. Інклюзивне навчання в ЗП(ПТ)О в умовах воєнного стану: навчально-методичний посібник. Біла Церква: БІНПО ДЗВО «УМО» НАПН України, 2024. 129 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/740470/1/B0.pdf> (дата звернення: 04.02.2026).
17. Smith-Khan L., Crock M. Making rights to education real for refugees with disabilities. Background paper prepared for the 2019 Global Education Monitoring Report: Migration, displacement and education: Building bridges, not walls. 2018. 22 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000266058> (дата звернення: 04.02.2026).
18. Мозолюк-Боднар Л.М. Пільги внутрішньо переміщених осіб у сфері освіти. *Інклюзія в Україні в умовах війни: виклики та перспективи*: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (15 травня 2025 року). Хмельницький, 2025. С. 44-47. URL: https://hist.km.ua/images/2025/2025_konferentsiji/zbirnik-tez_inklyuziya_2025.pdf (дата звернення: 04.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 05.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

УДК 340.12:342.8: 316.42

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.49>

ОСКАРЖЕННЯ ДО СУДУ ЯК СКЛADOVA МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПОРУШЕНИХ ВИБОРЧИХ ПРАВ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Шаповалов А.С.,

*аспірант відділу конституційного та муніципального права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАНУ*

ORCID: 0009-0006-6712-9273

Шаповалов А.С. Оскарження до суду як складова механізму захисту порушених виборчих прав громадян України.

Національне виборче законодавство пройшло тривалий еволюційний шлях свого розвитку, протягом якого було достатньо різних підходів у законодавчому врегулюванні як самої моделі вітчизняної виборчої системи, так і окремих інститутів виборів. На сьогодні система виборчого законодавства характеризується усталеним підходом до формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, який в цілому відповідає виробленим світовою спільнотою виборчим стандартам. Проте, це не значить, що немає потреби говорити про необхідність удосконалення національного виборчого законодавства. В статті в цьому плані аналізується проблема захисту виборцями своїх власних виборчих прав, інших власних особистих прав та законних інтересів, що пов'язані з їх участю у виборчому процесі через оскарження таких порушень. Виборчий кодекс України залежно від органу, уповноваженого розглядати та вирішувати виборчі спори, передбачає два шляхи оскарження рішення, дії чи бездіяльності, що стосуються виборчого процесу: а) адміністративний – коли суб'єктом розгляду виборчого спору є відповідна виборча комісія як орган адміністрування виборів, та б) судовий – де суб'єктом розгляду виборчого спору виступає відповідний адміністративний суд.

Автор досліджує особливості судового способу оскарження порушених виборчих прав громадян, розкриває багатий зарубіжний досвід у цій сфері та специфіку судового оскарження порушених виборчих прав громадян, інших власних їх особистих прав та законних інтересів, пов'язаних з участю у виборчому процесі в Україні. На основі такого аналізу робляться висновки щодо необхідності удосконалення національного виборчого законодавства у цій сфері, приведення його до міжнародних стандартів через імплементацію вимог пунктів 3.1.i, 3.1.iii, 3.1.iv Керівних принципів щодо виборів Кодексу належної практики у виборчих справах щодо призначення членами виборчих комісій діючих суддів або суддів у відставці та пункту 3.3.f. Керівних принципів щодо виборів Кодексу належної практики у виборчих справах, щоб виборці, зареєстровані у певному виборчому окрузі, певної мінімальної кількості мали право на оскарження результатів виборів.

Ключові слова: вибори, виборче законодавство, права виборців, захист виборчих прав, судове оскарження порушених виборчих прав.

Shapovalov A.S. Appeal to the court as a component of the mechanism for protecting violated electoral rights of citizens of Ukraine.

National electoral legislation has gone through a long evolutionary path of development, during which there were quite a few different approaches to the legislative regulation of both the model of the domestic electoral system itself and individual electoral institutions. Today, the system of electoral legislation is characterized by an established approach to the formation of representative bodies of state power and local self-government, which generally complies with the electoral standards developed by the international community. However, this does not mean that there is no need to talk about the need to improve national electoral legislation. In this regard, the article analyzes the problem of voters' protection of their own electoral rights, other personal rights and legitimate interests related to their

participation in the electoral process through appealing such violations. The Election Code of Ukraine, depending on the body authorized to consider and resolve election disputes, provides for two ways to appeal a decision, action or inaction related to the election process: a) administrative - when the subject of consideration of the election dispute is the relevant election commission as the election administration body, and b) judicial – where the subject of consideration of the electoral dispute is the relevant administrative court.

The author explores the features of the judicial method of appealing against the violated electoral rights of citizens, reveals the rich foreign experience in this area and the specifics of the judicial appeal of the violated electoral rights of citizens, their other personal rights and legitimate interests related to participation in the electoral process in Ukraine. Based on this analysis, conclusions are drawn on the need to improve national electoral legislation in this area, bringing it into line with international standards through the implementation of the requirements of paragraphs 3.1.i, 3.1.iii, 3.1.iv of the Election Guidelines of the Code of Good Practice in Electoral Matters regarding the appointment of serving or retired judges as members of election commissions and paragraph 3.3.f. of the Election Guidelines of the Code of Good Practice in Electoral Matters so that voters registered in a certain electoral district, in a certain minimum number, have the right to appeal the election results.

Key words: elections, electoral legislation, voter rights, protection of electoral rights, judicial appeal of violated electoral rights.

Постановка проблеми. Важливою складовою формування представницьких органів публічної влади є наявність ефективного конституційно-правового механізму забезпечення виборчих прав громадян України, який має охоплювати як їх належне законодавче врегулювання, так і реалізацію, охорону й захист. В цьому плані слід звернути на те, що громадяни як виборці можуть самостійно захищати свої власні виборчі права, інші власні особисті права та законні інтереси, пов'язані з їх участю у виборчому процесі через оскарження таких порушень. Відповідно до ст. 19 Виборчого кодексу України це розглядається як важлива складова принципу чесних виборів. Звідси дослідження судового оскарження порушених виборчих прав громадян України є актуальним як з теоретичної, так і практичної точки зору.

Стан дослідження. Характеристичі захисту виборчих прав громадян України присвячено чимало праць вітчизняних науковців правників (Баймуратова М., Бисаги Ю., Белова Д., Ключковського Ю., Кофмана Б., Марцеляка О., Серьогіна В., Скрипнюка О., Смоковича М., Нестеровича В., Шаповала В. та ін.). Їх дослідження у сфері гарантування виборчих прав громадян являють собою вагомий внесок у розвиток юридичної науки. Проте слід відзначити, що проблема права виборців оскаржувати в судовому порядку порушення власних виборчих прав, інших власних особистих прав та законних інтересів, пов'язаних з участю у виборчому процесі, ними якщо й розкривалася, то досадньо фрагментарно.

Отже, **метою нашого дослідження** виступає комплексна наукова характеристика права виборців оскаржувати до суду порушення власних виборчих прав, інших власних особистих прав та законних інтересів, пов'язаних з участю у виборчому процесі, і на основі такого аналізу вироблення авторських пропозицій щодо удосконалення національного законодавства у цій сфері, приведення його до вироблених міжнародним співтовариством стандартів.

Вклад основного матеріалу. Ідеєю гарантування виборчих прав громадян, відповідальності винних за їх порушення, відновлення порушених власних виборчих прав громадян, інших власних особистих прав та законних інтересів, пов'язаних з їх участю у виборчому процесі проникнуто чимало приписів національного виборчого законодавства. В цьому проявляється його демократичність, яке не тільки проголошує загальновизнані демократичні принципи формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, а й закріплює механізм оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів виборчого процесу та визначає належні форми їх відповідальності за виборчі правопорушення.

За висловом Венеційської комісії, наявність ефективної системи оскарження виборчих правопорушень виступає гарантією реальності приписів виборчого права, щоб норми виборчого права не були лише проголошеними словами на папері, а належали до процедурних гарантій дотримання основних принципів виборчого права [1].

Слід мати на увазі, що вибори є демократичним інструментом боротьби за владу, тому характеризуються підвищеною конфліктогенністю. Це відомо ще з античних часів. Так, Ховард Троксель

у своїй праці «Зловживання виборчим процесом у пізній Римській Республіці» відзначає багато-численні порушення виборчих процедур та наголошує, що корупція процвітала у всіх політичних процесах того часу. Зокрема, він описує випадок, який трапився у 61 році до н.е., коли при перевірці виборчих бюлетенів було встановлено, що більшість із них заповнені однією рукою, відтак, зібравши вищевказані дані було ініційовано звернення до трибунів, щоб останні скасували результат виборів [2, с. 80].

Мали місце порушення виборчих прав і в Стародавній Греції [3, с. 163] і особливо такі порушення почали проявлятися в середні віки та протягом XIX-XX-XXI віків.

Як зазначається в літературі, суспільна довіра щодо виборчого процесу має фундаментальне значення для побудови, відновлення або підтримання демократії. З метою збереження такої довіри має бути забезпечений прозорий і доступний процес, за допомогою якого всі постраждалі сторони – без дискримінації – можуть подати позов і вимагати відшкодування за виборчі порушення [4, с. 34, 49].

О.В. Марцеляк також пише про це, зазначаючи, що вибори являють собою важливий інститут прямої демократії. При їх проведенні задіюються значні політичні сили, впливові політичні фігури, які виборюють Олімп влади і відповідно конфлікти між учасниками виборчих перегонів чи то з причини зіткнення інтересів різноманітних політичних груп (політична боротьба), чи то з причини порушення виборчого законодавства можливі практично на будь-якому етапі виборів. Ці конфлікти завжди викликають певний суспільний резонанс і неналежний механізм їх усунення спроможний призвести до девальвації уявлень українського суспільства щодо ефективності та демократичності механізму державної влади, форми правління та вітчизняної виборчої системи й виборчого права. Інший важливий аспект законодавчого забезпечення процедур оскарження рішень, дій чи бездіяльності, що стосуються процесу виборів, ґрунтується на тому, що таке оскарження являє собою одну із складових гарантій виборчих прав та законних інтересів виборців й інших суб'єктів виборчого процесу від необґрунтованих посягань чи обмежень з боку інших учасників виборчих перегонів [5, с. 580].

Міжнародна фундація виборчих систем (IFES) виокремлює сім ключових стандартів вирішення виборчих спорів, серед яких:

1. чітке та зрозуміле право на відшкодування за виборчі порушення;
2. чітко визначений режим виборчих стандартів і процедур;
3. неупереджений та компетентний арбітр;
4. система, яка в судовому порядку прискорює ухвалення рішень;
5. визначення тягара доведення та стандартів доказування;
6. наявність суттєвих та ефективних засобів правового захисту;
7. ефективне навчання стейкхолдерів [6].

Звідси можемо резюмувати, що оскарження порушених виборчих прав виборців та вирішення виборчих спорів має ґрунтуватися на чітко визначеній національній правовій базі, яка:

а) має чітко визначити виборчі права громадян, щоб дати їм можливість користуватися цими правами, включаючи усунення перешкод для їх рівного використання;

б) повинна передбачати ефективний механізм оскарження порушених виборчих прав громадян, що має охоплювати як інституції, наділені юрисдикцією щодо вирішення виборчих конфліктів і розгляду виборчих скарг громадян, так і чіткі процедури їх розгляду, що гарантують, рівність виборців у захисті їх прав, достатню прозорість оскарження порушених прав виборців та розгляду їх скарг;

в) бути визначеною заздалегідь, бути зрозумілою та чіткою, оскільки надто складні правила та процедури зазвичай створюють перешкоди для оскарження порушених виборчих прав громадян, розгляду таких їх скарг і надання засобів правового захисту, що в кінцевому рахунку впливає на довіру громадськості до виборчого процесу;

г) бути стабільною, що заздалегідь визначає правила оскарження порушень виборчих прав громадян і вирішення виборчих спорів;

ґ) має передбачати, що інституції, до компетенції яких входить розгляд виборчих скарг громадян, мають бути незалежними з відповідним статусом легітимності, а посадові особи, відповідальні за розгляд виборчих скарг, мають бути захищені від політичного тиску;

д) повинна регулювати оперативний розгляд скарг виборців збалансовано визначаючи при цьому справедливий процес розгляду скарг, забезпечуючи надання однакових процесуальних

прав усім сторонам, щоб кожна сторона мала можливість оскаржити всі аргументи та докази, наведені іншою стороною;

е) має передбачати підготовку осіб, відповідальних за різні аспекти виборів, з тим, щоб відповідні посадові особи були готові виконувати свої повноваження в рамках чинної нормативно-правової бази, а також для того, щоб стейкхолдери довіряли посадовцям, що виконують цей обов'язок, і самі належним чином володіли навиками у сфері оскарження порушення виборчих прав громадян та вирішення виборчих спорів.

Як зазначають фахівці, недоліки в підготовці та навчанні роблять систему вразливою у контексті участі кандидатів і виборців у процесі розгляду скарг (наприклад, подання погано сформульованих або погано обґрунтованих скарг чи наведення недостатніх доказів), а також можуть вплинути на висвітлення в ЗМІ та загальне сприйняття громадянами ефективності системи. Крім того, брак належної підготовки щодо процесу розгляду скарг може значно вплинути на здатність виборчих арбітрів виконувати свої обов'язки [4, с. 57].

Відзначимо, що в цілому вітчизняне виборче законодавство в цьому плані враховує вироблені міжнародною спільнотою стандарти оскарження порушених прав виборців і вирішення виборчих спорів. Зокрема, ст. 63 Виборчого кодексу України залежно від органу, уповноваженого розглядати та вирішувати виборчі спори, передбачає два шляхи оскарження рішення, дії чи бездіяльність, що стосуються виборчого процесу:

1) адміністративний – коли суб'єктом розгляду виборчого спору є відповідна виборча комісія як орган адміністрування виборів, якій на підставі ст. 40 Конституції України, яка встановлює право на звернення (петицію) до органів влади, Закону України «Про звернення громадян» та Виборчого кодексу України подається скарга на рішення, дії чи бездіяльність, що стосуються виборчого процесу;

2) судовий – де суб'єктом розгляду виборчого спору виступає відповідний адміністративний суд, який, відповідно до ст. 55 Конституції України, яка гарантує кожному право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, розглядає у позовному порядку скаргу на виборчі правопорушення.

Як зазначає Н.В. Богашева, такий підхід традиційний для вітчизняного виборчого законодавства, який має своє конституційне обґрунтування, коли в основі адміністративного шляху оскарження лежить право на петицію до органів влади та посадових осіб, як зобов'язані розглянути звернення в межах власної компетенції та дати обґрунтовану відповідь (ст. 40 Конституції), а в основі судового оскарження лежать положення Основного Закону України про судовий захист прав і свобод людини й право кожного на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів влади, посадових та службових осіб (ст. 55 Конституції) та про поширення юрисдикції судів на будь-який юридичний спір (ст. 124 Конституції) [7, с. 682].

Уточнимо, що об'єктом оскарження виступають виборчі права (власні виборчі права, інші власні особисті права та законні інтереси, пов'язані з участю у виборчому процесі), правовідносини та процедури, принципи виборчого права та демократія як цінність і засада конституційного ладу загалом. Суб'єктом такого оскарження виступають виборці (хоча можуть бути й інші учасники виборів - кандидати та партії, ЗМІ тощо), права, свободи та законні інтереси яких порушуються. Щодо адресата захисту, то ним можуть бути як і безпосередні учасники виборів (оскільки вибори є політичним і змагальним процесом, де законні інтереси різних суб'єктів є суперечливими), так і суб'єкти владних повноважень, які самостійного виборчого інтересу не мають, проте їхні рішення, дії і бездіяльність можуть впливати на виборчі правовідносини [4, с. 106].

Безумовно, що пріоритет при захисті виборцями власних виборчих прав, інших власних особистих прав та законних інтересів, пов'язаних з їх участю у виборчому процесі, відводиться судовому шляху оскарження рішення, дії чи бездіяльність, що стосуються виборчого процесу.

Таким чином, як пише М.І. Смокович, вітчизняний законодавець надав пріоритет у вирішенні виборчих спорів і захисті прав виборців власних виборчих прав, інших власних особистих прав та законних інтересів, пов'язаних з участю у виборчому процесі, судам, а не адміністративним органам, як це мало місце в радянській системі і цим визнана перевага судової влади, основною функцією якої є здійснення правосуддя, у компетентності, справедливості та об'єктивності при розгляді виборчих спорів. Наведене свідчить про довіру суспільства до судів і визначило розвиток в нашій державі адміністративної юстиції [8, с. 472].

Практика судового оскарження виборчих спорів та захисту фундаментальних виборчих прав громадян в ХХІ ст. є найпоширенішою в демократичному світі. Це пов'язано з можливістю гарантувати вирішення виборчих спорів незалежними і неупередженими судовими органами і пояснюється тим, що, як пишуть дослідники, судові рішення є актами примусової реалізації нормативних приписів у сфері виборчих правовідносин і відображають управлінську волю держави у спірних правовідносинах і вони, на відміну від рішень виборчих комісій, ухвалюються іменем України та є обов'язковими до виконання на всій території України (у разі набрання законної сили), тому є більш стійкими. Їх перегляд можливий лише за особливими правилами через апеляційне оскарження (що значно складніше з юридичного боку, ніж перегляд рішення виборчої комісії вищою виборчою комісією), а виконання судових рішень забезпечується примусовою силою держави через органи державної виконавчої служби. У цьому сенсі розгляд виборчих спорів у судовому порядку має переваги над їх розглядом у виборчих комісіях [9, с. 617].

Окрім цього Венеційська комісія наполягає на тому, що процедура оскарження громадянами порушених виборчих прав повинна мати судовий характер з тим, щоб стороні, яка оскаржує, гарантувалося право такого розгляду, за якого будуть заслухані обидві сторони. Також ця комісія наголошує, що виборче законодавство повинно передбачати кінцевим органом вирішення виборчих спорів саме судові органи [10].

Світовий досвід свідчить, що судовими органами, які уповноважені приймати і розглядати виборчі скарги громадян, можуть виступати:

1. загальні суди (суди загальної юрисдикції);
2. адміністративні суди;
3. спеціалізовані виборчі суди (спеціальні суди з розгляду виборчих спорів).

В деяких країнах має місце практика розгляду скарг громадян на порушення їх виборчих прав конституційними судами чи конституційними радами, які часто виступають в якості квазісудових органів. Така модель вирішення виборчих спорів часто ще називають австрійською, оскільки вона була закладена Конституцією Австрії 1920 року, де Конституційний Суд наділений повноваженнями розглядати справи щодо оскарження виборів представницьких та інших виборчих органів (ст. 142) [11].

Є держави де використовується комбінований підхід до оскарження виборчих правопорушень як до органів конституційного контролю, так й інших судових інституцій. Наприклад, у Франції Конституційній раді надано право розглядати апеляції, пов'язані з президентськими виборами, а адміністративні суди уповноважені вирішувати виборчі спори в попередній інстанції. В Угорщині вирішення виборчих спорів здійснюють і Верховний Суд, і Конституційний Суд залежно від предмету спору. У Німеччині Конституційні Суди також уповноважені захищати виборчі права: Федеральний Конституційний Суд Німеччини – щодо виборів до Бундестагу та до Європейського парламенту, а відповідні Конституційні Суди земель – щодо виборів до ландтагів (земельних парламентів). Адміністративні суди мають повноваження лише щодо виборів до представницьких органів муніципалітетів [4, с. 190-191].

Або ж деякі країни, наприклад Сполучені Штати Америки передбачають змішану законодавчо-судову систему вирішення виборчих спорів, коли оскарження результатів федеральних виборів, проведення яких регулює та організовує влада штату, загалом поєднує слухання скарг у звичайному суді штату, який зазвичай є частиною судової гілки влади, з можливістю подальшого оскарження рішення до законодавчого органу – Палати Представників чи Сенату, який приймає остаточне рішення в справі (але після того, як Верховний Суд перегляне рішення суду штату, видавши судовий наказ про передання матеріалів справи для перегляду (writ of certiorari)). Крім того, Конгрес США володіє конституційними повноваженнями щодо підрахунку голосів на президентських виборах [4, с. 189].

Проте з усіх перерахованих інституцій найпоширенішою практикою вирішення виборчих спорів є розгляд виборчих скарг судами загальної юрисдикції, в тому числі й верховними судами, які залежно від країни можуть вирішувати виборчі спори як у першій інстанції, так і апеляційній.

Менш поширеними є моделі коли такі спори розглядаються адміністративними та спеціалізованими виборчими судами. Хоча тут треба враховувати той фактор, що адміністративні суди можуть формувати або окрему гілку судової влади з власним вищим судом, як це має місце у Чехії, де Вищий адміністративний суд, який уповноважений разом з іншими адміністративними судами розглядати виборчі спори, діє відокремлено від Верховного суду, або ж діяти в складі загальних

судів, як це має місце, наприклад в Україні. При цьому в нашій країні виборчі спори розглядаються в порядку адміністративного судочинства місцевими загальними судами як адміністративними, так і спеціалізованими адміністративними судами, включно з Верховним Судом, у складі якого діє Касаційний адміністративний суд.

Так само спеціалізовані виборчі суди (трибунали) можуть функціонувати як такі, що формують окрему гілку судової влади або функціонують у її складі. Зародження цих спеціалізованих судових інституцій відбулося на початку ХХ ст. у країнах Латинської Америки в Уругваї – Уругвайський виборчий суд (1924 р.) і Чилі – Чилійський виборчий кваліфікаційний суд (1925 р.). Надалі ці суди отримали своє визнання в другій половині ХХ ст. у таких країнах як Мексика, Коста-Ріка, Еквадор, Сальвадор, Гватемала, Гондурас, Панама, Перу.

Зазвичай спеціалізовані виборчі суди не входять до жодної з трьох гілок влади та їх статус безпосередньо визначається Основним законом країни. Також виборчі трибунали, які діють у межах судової гілки влади, посідають окреме місце в ієрархічній структурі судів загальної юрисдикції і вони розглядаються як незалежні інституції від будь-якого вищого суду. Так, у Мексиці навіть Верховний Суд не має повноважень проводити подальші перегляди рішень виборчого трибуналу.

Ще одна особливість таких судів (трибуналів) полягає у тому, що деякі з них діють на постійній основі, принаймні коли йдеться про їхню останню інстанцію (вищий суд), однак інші є тимчасовими. Безумовно, що виключна спеціалізація цих інституцій щодо вирішення виборчих скарг громадян та всіх інших питань виборчої юрисдикції, коли вони функціонують на постійній основі, сприяє підвищенню професійної ефективності при вирішенні виборчих спорів. В той же час, не слід залишати поза увагою фінансовий чинник, коли вибори проводяться з певною періодичністю, а витрати на виборчі суди (трибунали) є постійними, що призводить до невинуватених витрат з державного бюджету. Тому ми погоджуємося з тими науковцями, які пишуть, що у суспільствах сталої демократії або в тих суспільствах, які традиційно не мають значних викликів виборчим процесам, існування постійних органів у періоди до та після виборів може бути невинуватеним.

Як зазначається в літературі, по суті за всіх моделей судового захисту прав виборців, у разі оскарження порушених виборчих прав громадян і вирішення виборчих спорів, їх розгляд відбувається незалежним, неупередженим і професійним шляхом чим забезпечуються справжні, вільні та демократичні вибори та досягаються цілі формування легітимних органів влади і забезпечується довіра до існуючої судової системи, особливо в демократіях, що розвиваються або консолідуються. Це дуже важливо, оскільки будь-яка недовіра до судової гілки влади, навіть уявна та невинуватена, підозра в її залежності та контрольованості з боку виконавчої влади чи провладної політичної партії можуть серйозно підірвати довіру до системи вирішення виборчих спорів і призвести до делегітимації виборчих представників і представницького органу загалом [4, с. 186-187].

Хоча дослідники цього питання справедливо зазначають, що при цьому повинен мати місце належний судовий контроль в країні, який має бути доступним. Доступність правосуддя – це певний стандарт, який відбиває вимоги справедливого та ефективного судового захисту, що конкретизуються в необмеженій судовій юрисдикції, належних судових процедурах, розумних строках і безперешкодності звернення будь-якої заінтересованої особи до суду [12, с. 12]. Або як пише О.М. Овчаренко, доступність правосуддя слід розглядати в тісному зв'язку з такими філософсько-правовими поняттями, як «справедливість». Доступність і справедливість – це стандарти, що втілюють напрацьований людством ідеальний образ судової влади. Прагнення до цього ідеалу має стати концептуальною основою організації та діяльності, а також подальшого реформування судової влади. Доступність правосуддя треба віднести до інституційних принципів, які стосуються організації та діяльності судової влади в цілому. Вони відіграють роль системоутворюючих чинників, які виражають сутність і призначення останньої, слугують фундаментом, на якому базуються устрій судової системи і процес вирішення юридично значущих справ, що належать до юрисдикції суду [13, с. 33].

В Україні має місце модель адміністративного судового оскарження порушених прав виборців. Ст. 64 Виборчого кодексу України зазначає, що виборець, як суб'єкт виборчого процесу може оскаржити до суду: рішення, дії, бездіяльність ЦВК, дії або бездіяльність члена ЦВК; рішення чи дії ОВК, ТВК та бездіяльність їх членів; дії чи бездіяльність кандидата; рішення чи дії партії (організації партії), громадського об'єднання, їх посадових осіб чи повноважних представників, що стосуються виборчого процесу, крім тих рішень чи дій, які відповідно до закону, статуту (по-

ложення) належать до їхньої внутрішньої діяльності або виключної компетенції; дії чи бездіяльність довіреної особи кандидата, уповноваженої особи партії (організації партії), офіційного спостерігача від кандидата, партії (організації партії) - суб'єкта відповідного виборчого процесу, громадської організації; рішення, дії чи бездіяльність органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, закладів та організацій, їх посадових та службових осіб, засобів масової інформації, інформаційних агентств, їх власників, посадових і службових осіб, творчих працівників [14].

При цьому зазначимо, що за предметом спору місцевим загальним судам як адміністративним судам підсудні адміністративні справи, пов'язані з виборчим процесом а саме щодо: оскарження рішень, дій чи бездіяльності дільничних виборчих комісій, членів цих комісій; уточнення списку виборців; оскарження дій чи бездіяльності засобів масової інформації, інформаційних агентств, підприємств, установ, організацій, їхніх посадових і службових осіб, творчих працівників засобів масової інформації та інформаційних агентств, що порушують законодавство про вибори; оскарження дій чи бездіяльності кандидата в депутати сільської, селищної ради, кандидатів на посаду сільського, селищного голови, їхніх довірених осіб (п. 2 ч. 1 ст. 20 КАС України). Інші адміністративні справи, пов'язані з виборчим процесом, підсудні окружним адміністративним судам (ч. 2 ст. 20 КАС України). Зазначені загальні правила дублюють і доповнюють спеціальні норми щодо підсудності окремих категорій справ (ст.ст. 273, 274, 275, 276, 277 Кодексу адміністративного судочинства України).

Також зауважимо, що приписи ст. ст. 273 та 275 Кодексу адміністративного судочинства встановлюють обмеження щодо судового оскарження виборцем виборчого правопорушення тим, що виборець може звернутися зі скаргю виключно на захист власних (особистих) виборчих прав або законних інтересів щодо його участі у виборчому процесі, порушених, на його думку, рішенням, діями або бездіяльністю суб'єкта оскарження.

Саме адміністративне судочинство у виборчих справах здійснюється лише в порядку позовного провадження. Пленум Вищого адміністративного суду у своїй Постанові від 1 листопада 2013 року, зазначив, що не допускається розгляд справ у порядку скороченого провадження щодо правовідносин, пов'язаних із виборчим процесом, а за наявності підстав така справа може бути розглянута в порядку письмового провадження, але з урахуванням особливостей, визначених законом. Саме провадження в адміністративних справах за скаргами виборців характеризується певною послідовністю або стадійністю, яких у літературі виділяють чотири: в суді першої інстанції; апеляційне провадження; касаційне провадження; провадження за нововиявленими або виключними обставинами. Не характерним для виборчих справ є касаційне провадження. Провадження у виборчих справах за нововиявленими або виключними обставинами обмежене виборчим процесом [4, с. 270].

В цілому зазначимо, що вітчизняне законодавство щодо порядку оскарження порушених виборчих прав громадян і розгляду виборчих спорів судами доволі прогресувало з часу проголошення незалежності України і докорінно еволюціонувало з «примітивного» до такого, що відповідає міжнародним виборчим стандартам. Про це свідчить судова практика.

Зокрема, за результатами загальнодержавних виборів 2019 року та місцевих виборів 2020 року огляд судової практики демонструє, що справи щодо висування та реєстрації кандидатів були найбільш поширені після справ щодо уточнення списків виборців. Переважна більшість справ зазначеної категорії спорів стосувалася порушення вимог щодо: виборчих цензів (зокрема, щодо цензу осілості, мовного цензу тощо), сплати грошової застави, порядку висування кандидатів та ін. Також достатня кількість справ розглядалося судами щодо проведення передвиборної агітації, оскільки національне виборче законодавство передбачає значну кількість обмежень щодо форм, засобів, суб'єктів, строків, джерел фінансування, виготовлення матеріалів передвиборної агітації, а також щодо використання засобів масової інформації [15].

Хоча статистика свідчить, що станом на 31.12.2019 у Єдиному державному реєстрі судових рішень у категорії справ «Справи щодо виборчого процесу та референдуму, зокрема щодо виборів Президента України, з них уточнення списків виборців (з 01.01.2019)» відображається 9840 документів, з яких 4220 постанов та рішень; інформаційне забезпечення виборів 103 документи, з яких 30 постанов та рішень; висування та реєстрація кандидатів 155 документів, з яких 35 постанов та рішень; формування складу виборчої комісії 87 документів, з яких 23 постанов та рішень; проведення передвиборної агітації 70 документів, з яких 18 постанов та рішень.

Щодо позачергових виборів народних депутатів України станом на 31.12.2019 у Єдиному державному реєстрі судових рішень у категорії справ «Справи щодо виборчого процесу та референдуму, з них уточнення списків виборців (з 01.01.2019)» відображається 1555 документів, з яких 630 постанов та рішень; інформаційне забезпечення виборів 126 документів, з яких 30 постанов та рішень; висування та реєстрація кандидатів 557 документів, з яких 167 постанов та рішень; формування складу виборчої комісії 50 документів, з яких 10 постанов та рішень; проведення передвиборної агітації 117 документів, з яких 36 постанов та рішень; оскарження результатів виборів 633 документи, з яких 147 постанов та рішень [15].

У низці своїх рішень за результатами загальнодержавних виборів 2019 року Касаційний адміністративний суд України Верховного Суду послідовно критикував і негативно оцінював надмірно формальний підхід Центральної виборчої комісії до оцінки документів, поданих кандидатами для реєстрації, і наголосив, що такий формалізм створює необґрунтовані перешкоди для реалізації кандидатами їхнього пасивного виборчого права (наприклад, у справах № 855/161/19, № 855/230/19).

Відзначимо, що така позиція КАС України ВС у цих справах відповідає практиці Європейського Суду з прав людини («Краснов та Скуратов проти Російської Федерації» від 19 липня 2007 року): Європейський Суд визнав «надмірним формалізмом» оцінку з боку органів влади документа як такого, що відсутній, у разі, якщо в ньому не зазначено якусь назву або реквізит, замість того, аби визнати, що це є помилка (неточність).

Висновок. В цілому, як ми уже писали, національне виборче законодавство щодо питання судового оскарження громадянами порушення виборчих прав відповідає міжнародним виборчим стандартам. Хоча, на наш погляд, з метою зменшення таких оскаржень, а саме головне, кількості порушених власних виборчих прав, інших власних особистих прав та законних інтересів, пов'язаних з участю у виборчому процесі, українському законодавцю варто врахувати досвід окремих країн і запровадити практику призначення членами виборчих комісій діючих суддів або суддів у відставці. Їх участь у роботі дільничних, окружних, територіальних виборчих комісій, ЦВК сприятиме фаховому розгляду питань порядку денного відповідного органу адміністрування, професійному прийняттю по них рішення. Це буде й відповідати пунктам 3.1.i, 3.1.iii, 3.1.iv Керівних принципів щодо виборів Кодексу належної практики у виборчих справах.

Окрім цього вважаємо, що вітчизняному законодавцю варто врахувати положення Керівних принципів щодо виборів Кодексу належної практики у виборчих справах в частині, що виборці, зареєстровані у певному виборчому окрузі, певної мінімальної кількості мають право на оскарження результатів виборів (пункт 3.3.f), та імплементувати їх у національне виборче законодавство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Венеційська комісія. Кодекс належної практики у виборчих справах (CDL AD (2002) 023rev2-cor), пункт II.3.3; пункт 92. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2002\)023rev2-cor-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2002)023rev2-cor-ukr).
2. Гончаренко В.Д. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. X: Видавничий дім «Ін Юрес», 2002. 714 с.
3. Шевчук В.А. Стандарти вирішення виборчих спорів: поняття та їх генезис. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. Випуск 81: частина 1. 2024. С. 160-166. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/26.pdf>.
4. Вирішення виборчих спорів: підручник /Ю.Г. Барабаш, О.А. Губська, К. Еллена, В.С. Кобрин, Д.С. Ковриженко, О.О. Коцюруба, Б.С. Мохончук, П.В. Романюк, М.І. Цуркан, В.І. Чорненький; за заг. ред. Ю.Г. Барабаша. Київ: АК-ГРУП, 2023. 416 с.
5. Марцеляк О.В. Вибори народних депутатів України: історія, теорія, практика: навчальний посібник. Харків: ТОВ «ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС», 2008. 636 с.
6. Chad Vickery, ed., Guidelines for Understanding, Adjudicating, and Resolving Disputes in Elections (GUARDE), IFES, травень 2011 р. URL: https://www.ifes.org/sites/default/files/migrate/guarde_final_publication_0.pdf.
7. Виборчий кодекс України. Книга перша. Загальна частина. Науково-практичний коментар / за ред. Ю.Б. Ключковського. Київ: К.І.С., 2021. 768 с.

8. Смокович М.І. Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний і практичний аспекти: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2014. 576 с.
9. Коментар Закону України «Про вибори народних депутатів України» /За заг. ред. А.І. Мартинюка. К.: Юридична думка, 2006. 717 с.
10. 16Th European Conference of Electoral Management Bodies «ELECTION DISPUTE RESOLUTION» 27-28 June 2019 Bratislava Castle, Slovak Republic. URL: <https://shorturl.at/giCF5>.
11. Конституція Австрійської Республіки. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/austria_constitut.html.
12. Бурій А., Васюта М., Таратула Р. Моніторинг доступності суду: рапорт з моніторингу. Львів: Регіональний громадський фонд «Право і Демократія», 2007. 81 с.
13. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації:: монографія. Х.: Право, 2008. 304 с.
14. Виборчий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>.
15. Мохончук Б., Романюк П., Цуркан М. Огляд судової практики з розгляду спорів щодо виборів та виборчих правопорушень в Україні: за результатами президентських та парламентських виборів 2019 року /за ред. М. Цуркана. Київ: «АК-Group», 2020. 147 с. URL: https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2020/06/IFES_Posibnyk_Oglyad-sudovyh-praktyk_full_WEB_03062020.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 08.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Шаповалов А.С., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.94:347.626.97

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.50>

ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ДОКАЗУВАННЯ ТА ДОВЕДЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ (ШЛЮБНІ ДОГОВОРИ)

Андрущенко Т.С.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
міжнародного права
Пенітенціарної академії України
ORCID: 0000-0002-5128-3261*

Андрущенко Т.С. Процесуальні аспекти доказування та доведення в цивільному процесі (шлюбні договори).

Вказується, на сучасному етапі розвитку сімейного права України спостерігається чітка тенденція диспозитивного врегулювання відносин між суб'єктами сімейних правовідносин. Так, сторони частіше віддають перевагу договірному врегулюванню своїх майнових та немайнових прав. Одним з таких договорів є шлюбний договір. В той же недостатнє законодавче врегулювання, особливості примусового виконання договорів через суд залишається дискусійним. Ключовою проблемою стає в такому разі процес доведення між сторонами та засоби доказування, котрі є допустимими в такого роду специфічних справах.

Статтю присвячено комплексному аналізу процесуальних особливостей доказування у справах щодо виконання, розірвання та визнання недійсними шлюбних договорів. Автор розглядає шлюбний договір як специфічний вид сімейно-правового договору, що має особливий суб'єктний склад та предметні обмеження, регулюючи виключно майнові відносини подружжя.

Особлива увага приділяється розмежуванню понять «докази» як фактичних даних та «доведення» як логічної діяльності сторін з переконання суду. У роботі детально проаналізовано критерії належності, допустимості, достовірності та достатності доказів у цій категорії справ. Окремо висвітлено впровадження стандарту «вірогідності доказів», згідно з яким суд надає перевагу тій версії подій, що є більш переконливою порівняно з аргументами опонента.

Наукова новизна дослідження полягає у пропозиції дворівневої структури процесу доказування: формальний рівень: збір, фіксація та подання матеріальних доказів (виписок, скріншотів, документів); аналітичний рівень: інтерпретація фактів, побудова логічної стратегії та формування внутрішнього переконання судді.

Автор досліджує питання спростування презумпції правомірності правочину та специфіку використання експертиз (психологічної та економічної) для підтвердження обставин укладення договору під тиском або на надзвичайно не вигідних умовах. Підкреслюється роль суду як активного арбітра, що сприяє у витребуванні доказів задля захисту «найкращих інтересів» сторін. У висновках зазначено, що в сучасних реаліях перемога в судовому спорі належить тій стороні, яка ефективно трансформує суб'єктивні відчуття у об'єктивні процесуальні доводи.

Ключові слова: докази, доводи, цивільний процес, правочин, договір, шлюбний договір, співвідношення доказів та доводів.

Andrushchenko T.S. Procedural aspects of proof and proving in civil proceedings (marriage contracts).

It is indicated that at the current stage of development of family law in Ukraine, there is a clear trend of dispositive regulation of relations between subjects of family relations. Thus, the parties more often prefer contractual regulation of their property and non-property rights. One of such contracts is a marriage contract. At the same time, insufficient legislative regulation, the features of forced execution of contracts through the court remain debatable. The key problem in this case is the process of proof between the parties and the means of proof that are admissible in such specific cases.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the procedural features of proof in cases regarding the execution, termination and invalidation of marriage contracts. The author considers the marriage contract as a specific type of family law transaction that has a special subject composition and subject restrictions, regulating exclusively the property relations of spouses.

Special attention is paid to the distinction between the concepts of «evidence» as factual data and «proof» as the logical activity of the parties to convince the court. The paper analyzes in detail the criteria for the appropriateness, admissibility, reliability and sufficiency of evidence in this category of cases. The implementation of the «probability of evidence» standard is separately highlighted, according to which the court gives preference to the version of events that is more convincing compared to the arguments of the opponent.

The scientific novelty of the study lies in the proposal of a two-level structure of the evidentiary process: Formal level: collection, recording and submission of material evidence (excerpts, screenshots, documents); Analytical level: interpretation of facts, construction of a logical strategy and formation of the judge's internal conviction.

The author investigates the issue of refuting the presumption of legality of a transaction and the specifics of using expertise (psychological and economic) to confirm the circumstances of concluding a contract under pressure or on extremely unfavorable conditions. The role of the court as an active arbitrator is emphasized, which helps in obtaining evidence to protect the «best interests» of the parties. The conclusions indicate that in modern realities, victory in a legal dispute belongs to the party that effectively transforms subjective feelings into objective procedural arguments.

Key words: evidence, arguments, civil process, transaction, contract, marriage contract, correlation of evidence and arguments.

*«Доказування лежить на тому,
хто стверджує, а не на тому, хто заперечує»*

Жан Лемон

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку сімейного права України спостерігається чітка тенденція диспозитивного врегулювання відносин між суб'єктами сімейних правовідносин. Так, сторони частіше віддають перевагу договірному врегулюванню своїх майнових та немайнових прав. Одним з таких договорів є шлюбний договір. В той же час, недостатнє законодавче врегулювання, особливості примусового виконання договорів через суд залишається дискусійним. Ключовою проблемою стає в такому разі процес доведення між сторонами та засоби доказування, котрі є допустимими в такого роду специфічних справах.

Метою дослідження. Є комплексний аналіз процесуальних особливостей доказування у справах про виконання та розірвання шлюбних договорів, а також вироблення практичних рекомендацій щодо вдосконалення судового розгляду цієї категорії спорів.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика розгляду процесуальних аспектів доведення та доказування у справах про виконання та розірвання шлюбних договорів була і залишається предметом дослідження багатьох вчених як матеріалістів, так і процесуалістів, таких як С. Фурса, О. Крижевська, В. Чернега, О. Михальнюк, О. Розгон, Г. Ахмач, М. Салай та інші.

Виклад основного матеріалу. Сімейний кодекс не надає нормативного визначення поняття шлюбного договору. Проте з аналізу статті 92, 93 Сімейного кодексу України можна зробити висновок, що шлюбний договір представляє собою особливий вид сімейно-правового договору, яким регулюються майнові відносини подружжя, визначаються їхні майнові права та обов'язки[1]. Визначаючи, правову природу шлюбного договору слід зупинитись на трьох ключових моментах:

1) Особливий суб'єктний склад. Відповідно до статті 93 Сімейного кодексу шлюбний договір може бути укладено між особами, котрі подали заяву на реєстрацію шлюбу або подружжя.

2) Зі статті 92 СКУ випливає, що необхідна наявність зареєстрованого шлюбу. Таким чином «цивільне» подружжя, тобто особи, які проживають разом без реєстрації шлюбу не можуть бути суб'єктами шлюбного договору.

3) Захист неповнолітніх. Це справедливо можна назвати важливим запобіжником. Так, наприклад, якщо особа вступає у шлюб до 18 років, то участь батьків є обов'язковою, що ще раз підкреслює особливий статус шлюбного договору як такого, що може мати серйозні наслідки.

4) Предметне обмеження. Шлюбний договір регулює виключно майнові відносини. Він не може регулювати особисті немайнові відносини (наприклад, встановити графік виконання домашніх обов'язків тощо).

5) Обов'язкова письмова форма та нотаріальне посвідчення. З точки зору цивільного процесу, це автоматично робить договір *письмовим доказом* з підвищеною достовірністю, що не підлягає доведенню.

6) Умовний характер. Договір, укладений до шлюбу набирає чинності лише в момент реєстрації шлюбу.

З наукової точки зору, правова природа шлюбного договору полягає у зміні законодавчої презумпції. Так відповідно до статті 60 Сімейного кодексу України все майно, що набуто в шлюбі, крім успадкованого та подарованого є спільним (50/50), і це сторони не мають доводити [1]. В свою чергу, укладаючи шлюбний договір, сторони фактично здійснюють «процесуальне саморегулювання», визначаючи таким чином факти, що не підлягають доведенню у разі розірвання шлюбу. У цивільному судочинстві шлюбний договір виступає одночасно і як підстава виникнення прав та обов'язків, в той же час є письмовим доказом у разі виникнення спору. В такому разі суди мають враховувати принцип «найкращих інтересів» сторін, що свою чергу обмежує принцип свободи договору, але попередити істотне порушення прав однієї зі сторін договору.

Процес доведення (діяльність сторін) та докази (матеріальні носії інформації) має тонку межу. Доводи – особиста позиція, бачення ситуації та правове обґрунтування. Наприклад, коли зміст шлюбного договору включає положення про утримання, а справа стосується питання стягнення заборгованих аліментних платежів, то твердження платника аліментів щодо відсутності заборгованості та зловживання з боку отримувача аліментів буде доводом, тобто логічним аргументом [2, с. 141]. Але в той же час логічний аргумент не є доказом. Докази – це фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин справи. В даному випадку доказом буде розписка про отримання коштів, виписка з банківського рахунку, підписи в графіку аліментних виплат тощо.

Відповідно до статті 77-80 ЦПК докази мають відповідати критеріям:

1. **Належність.** Доказ є належним, якщо він містить інформацію щодо обставин, що входять у предмет доказування. Тому суд не бере до розгляду докази, які не стосуються справи. Так у разі оспорення шлюбного договору, належним доказом може бути висновок психолога про стан особи в день візиту до нотаріуса. Або інший приклад, у разі доказування однією зі сторін шлюбного договору факту укладення договору на надзвичайно невігідних умовах належним доказом буде довідка про доходи. Проте тут також можуть бути нюанси, оскільки довідка про доходи, що надавалась на момент укладення шлюбного договору може і довідка, що подається після 5 років після підписання може бути визнана неналежним доказом.

2. **Допустимість.** Обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватись іншими доказами. Доказ є недопустимим, якщо він одержаний з порушенням закону. Єдиним допустим доказом укладення шлюбного договору є сам документ, засвідчений в нотаріальній формі. Це правило є жорстким, і тому покази свідків (друзів, родичів) не будуть допустимими. Тому рекомендовано перевіряти в такому разі і реєстр нотаріальних дій.

3. **Достовірність.** Достовірними є докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи. Тут постає питання чи є документ справжнім та чи не викривлена в ньому інформація. В шлюбних справах цей критерій часто стосується електронних доказів або копій документів. Наприклад один з подружжя в переписці вайберу чи телеграму погрожує іншому, змушуючи підписати договір. Вирішуючи питання про достовірність доказів, в цій ситуації суд перевірятиме чи не був це монтаж, чи не сумнівне походження файлу тощо.

4. Достатність. Докази є достатніми, якщо у своїй сукупності вони дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування [2, с.141]. Доцільно навести такий приклад. Чи може бути шлюбний договір визнаний недійсним, якщо за договором майно переходить чоловіку? Відповідь неоднозначна, оскільки в такому разі ми маємо мати повну картину крім змісту договору важливим є надання банківських виписок, відсутність нерухомого майна або рухомого майна, що має значну цінність, стан здоров'я та працездатність. І тільки, коли цих доказів достатньо, суд може прийняти рішення на користь позивача[3].

Одним з нових критеріїв можна вважати вірогідність. Реформа процесуального законодавства принесла в українські суди революційне поняття – «стандарт вірогідності доказів». Відповідно до статті 81 ЦПК «Обставини справи вважаються встановленими, якщо докази, надані на їх підтвердження є більш переконливими порівняно з доказами, наданими на їх спростування». Тому судді не шукають абсолютну істину, а зважують, чия версія подій є більш переконливою. Це докорінно змінило підхід до формування доказової бази, що передбачає процес від формального збору документів до видобування логічної стратегії переконання. Тому дуже важливим моментом буде розрізнення суб'єктивних доводів від процесуальних доказів і як саме забезпечити собі перевагу на «терезах правосуддя».

Автор вважає доцільним розглядати процес доказування через дворівневу структуру:

Перший рівень доказування (*формальний рівень*), на цьому етапі працюємо з доказами як матеріальними об'єктами. Основним призначенням є створення бази, з якої суддя може фізично ознайомитись. Дії, які фактично будуть допустимими є збір, фіксація та подання фактичних даних: отримання виписок, роздрукування скріншотів, завірення копій, дотримання процесуальних строків.

Другий рівень (*аналітичний рівень*), як «надбудова», в процесі якої ми перетворюємо факти на переконливі доводи. Саме на цій стадії відбувається процес переконання суду, а саме інтерпретація доказів, побудова логічних зв'язків та їх аргументація. Так наприклад, суд для себе визначає чому скріншот доводить саме правоту однієї зі сторін, а інші докази, в своїй сукупності складаються в єдину картину. Тому призначення цього рівня буде полягати саме в досягненні стандарту вірогідності, де робота буде йти не тільки з паперами, а з мисленням судді.

Отже у спорах щодо шлюбних договорів, яка перемагає та сторона, котра не емоційніше апелює до несправедливості, а той, хто зміг адаптувати свої суб'єктивні відчуття у об'єктивні процесуальні доводи. Що буде важливим такому разі? Це дотримання певної стратегії:

1. Поєднання фактичних обставин справи з юридичною нормою. Тобто важливим є не тільки подати, як письмовий доказ, договір, а надати доводи та докази порушення балансу інтересів, реальну загрозу майновим інтересам.

2. «Робота» з презумпцією, а точніше її спростування. Оспорення в судовому порядку шлюбного договору передбачає спростування презумпції правомірності правочинів. Відповідно до статті 204 ЦКУ, будь який правочин вважається законним і дійсним, доки його недійсність не буде встановлена законом або прямо не визнана судом [4]. Без сумніву, тягар доведення недійсності шлюбного договору буде лежати на стороні, яка це стверджує, тобто на одному з подружжя. Отже позивач, який оспорує умови, має не тільки викликати сумніви у суді, він має надати критичну масу доказів, щоб зруйнувати цю презумпцію. Спростування презумпції в такому разі має два законних шляхи:

– визнання правочину нікчемним, оскільки нікчемність прямо встановлена законом. Наприклад порушення вимоги щодо нотаріального посвідчення.

– оспорення за позовом зацікавленої особи, у разі укладення під впливом обману, помилки, вчинення поза межами цивільної дієздатності.

3. Використання превентивного доказування. Виходить, що найсильніша позиція у того, хто фіксував «цифрові сліди» ще на етапі підписання договору. Зрозуміло, як зазначалось вище, що достовірність цифрових доказів має бути доведена, але будь-який месенджер представляє собою головний запобіжник від майбутніх помилок.

Не менш важливим моментом буде роль суду, що буде нівелюватися від пасивного спостерігача до активного арбітра. Це може проявлятися в такому разі, якщо доказів, наданих сторонами, недостатньо для встановлення істини, суд може сприяти у витребуванні доказів або призначити експертизу. Це може бути критичним моментом, які адвокати мають використовувати для підсилення своєї позиції через відповідні клопотання.

У спорах щодо шлюбних договорів особливо цінними можуть бути експертизи. І хоча висновок експерта оцінюється нарівні з іншими доказами, на практиці саме він може бути свого роду «центром тяжіння» всієї справи, навколо якого вибудовуються інші доводи. Зокрема можна помилково вважати, що нотаріально посвідчений договір це абсолютний доказ, який неможливо перебити, а позивач в свою чергу, не перевірив реальну волю сторін, то юридична сила нотаріально посвідченого договору буде нівелюватися іншими доказами. Доцільно провести такі види експертиз:

1) психологічна експертиза, що допомагає довести чи перебувала особа у стані сильного емоційного напруження або під психологічним тиском під час підписання шлюбного договору

2) економічна експертиза, в свою чергу, дозволяє математично підтвердити «надзвичайно не вигідне становище», порівнюючи активи сторін до і після укладення договору.

Висновки. Отже особливістю процесу доказування у цивільних справах щодо шлюбних договорів буде не тільки пошук істини в минулому, а змагання за найбільш вірогідну версію подій у теперішньому. Таким чином, ефективне використання дворівневої структури доказування дозволяє перетворити «слабку» сторону договору на «сильну» сторону процесу. Саме завдяки дворівневій структурі перемога в суді сьогодні належить не тій стороні, яка формально права, а тій, яка зуміла побудувати найбільш логічну та підкріплену доказами версію подій. Для справ щодо шлюбних договорів це є критичним, оскільки межа між «добровільним обмеженням прав» та «надзвичайно не вигідним становищем» встановлюється саме через суб'єктивне сприйняття суддею наданих доказів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 21–22. Ст. 135 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення 10.01.2026).
2. Андрущенко Т.С. Сімейно-правовий договір: поняття та ознаки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 4. С. 138-145. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nvdduvs_2021_4_22.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради*. 2004. № 40-41, Ст. 492. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення 10.01.2026).
4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 10.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Андрущенко Т.С., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.635

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.51>

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БАТЬКІВ ЗА УХИЛЕННЯ ВІД ВИКОНАННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

Боднар Т.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-7066-453X*

Боднар Т.В. Проблемні аспекти юридичної відповідальності батьків за ухилення від виконання батьківських обов'язків.

У статті досліджуються окремі проблемні аспекти юридичної відповідальності батьків за невиконання або неналежне виконання батьківських обов'язків, які загалом можна кваліфікувати як ухилення від виконання батьківських обов'язків.

Зазначається, що міжнародні документи (Конвенція про права дитини, Європейська конвенція про здійснення прав дітей) так само, як і Закон України «Про охорону дитинства» містять норми щодо батьківської відповідальності, не встановлюючи при цьому конкретних санкцій.

Стверджується, що Сімейний кодекс України містить норми трьох видів щодо відповідальності батьків: загально-відсильну, конкретно-відсильну і пряму щодо сімейно-правової відповідальності (за прострочення сплати аліментів), яка є єдиним прикладом сімейно-правової відповідальності.

Виходячи з розмежування понять «відповідальність» і «санкція», такі дії як позбавлення батьківських прав, відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав, скасування усиновлення кваліфікуються не як заходи батьківської відповідальності, а як сімейно-правові санкції, під якими розуміються передбачені нормами сімейного законодавства обмежувальні дії особистого характеру, що застосовуються у разі ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків з превентивною метою.

В контексті проведеного дослідження проаналізовані окремі норми Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України, які визначають види адміністративних та кримінальних правопорушень і передбачають відповідальність батьків та осіб, які їх замінюють, за вчинення зазначених правопорушень. Обґрунтовано пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства в частині батьківської відповідальності шляхом внесення змін до зазначених кодексів.

Зокрема, запропоновано включити батьків та осіб, які їх замінюють, до кола суб'єктів відповідальності за ст. 180 Кодексу України про адміністративні правопорушення із встановленням щодо них більш суворих заходів відповідальності; виділити в окрему частину ст. 303 Кримінального кодексу України норму, якою встановити більш сувору міру покарання за вчинення дій, передбачених цією статтею, щодо батьків та осіб, які їх замінюють; включити нове визначення поняття «допінг» до Примітки до ст. 323 зазначеного кодексу.

Ключові слова: батьківські обов'язки; батьківська відповідальність; сімейно-правова відповідальність; сімейно-правові санкції; адміністративно-правова відповідальність; кримінально-правова відповідальність; удосконалення законодавства.

Bodnar T.V. Problem aspects of legal liability of parents for avoidance of parental duties.

The article examines some problematic aspects of the legal liability of parents for failure to fulfill or improper fulfillment of parental duties, which in general can be qualified as evasion of parental duties.

It is noted that international documents (the Convention on the Rights of the Child, the European Convention on the Exercise of Children's Rights) as well as the Law of Ukraine «On the Protection of Childhood» contain norms on parental responsibility, without establishing specific sanctions.

It is argued that the Family Code of Ukraine contains norms of three types on parental responsibility: generally applicable, specifically applicable and direct regarding family-legal responsibility (for late payment of alimony), which is the only example of family-legal liability.

Based on the distinction between the concepts of “responsibility” and “sanction”, such actions as deprivation of parental rights, taking a child away from parents without deprivation of their parental rights, and cancellation of adoption are not qualified as measures of parental responsibility, but as family law sanctions, which are understood as restrictive actions of a personal nature provided for by the norms of family law, which are applied in the event of parents evading their parental duties for preventive purposes.

In the context of the conducted study, individual norms of the Code of Ukraine on Administrative Offenses and the Criminal Code of Ukraine were analyzed, which determine the types of administrative and criminal offenses and provide for the liability of parents and persons replacing them for the commission of the specified offenses. Proposals for improving the current legislation on parental responsibility by making amendments to the specified codes were substantiated.

In particular, it is proposed to include parents and persons replacing them in the circle of subjects of responsibility under Article 180 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses with the establishment of more stringent measures of responsibility for them; to allocate a norm in a separate part of Article 303 of the Criminal Code of Ukraine, which establishes a more stringent punishment for the commission of actions provided for by this article in relation to parents and persons replacing them; to include a new definition of the concept of «doping» in the Note to Article 323 of the said code.

Key words: parental responsibilities; parental responsibility; family-legal responsibility; family-legal sanctions; administrative-legal responsibility; criminal-legal responsibility; improvement of legislation.

Постановка проблеми. Згідно з ч. 1 ст. 18 Конвенції про права дитини [1] батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини.

Відповідно до Європейської конвенції про здійснення прав дітей суб'єктами батьківської відповідальності є батьки та інші особи чи органи, які мають право здійснювати частково або повністю батьківську відповідальність [2].

Зокрема, як встановлено ч. 2 ст. 27 Конвенції про права дитини, батько (-ки) або інші особи, які виховують дитину, несуть основну відповідальність за забезпечення в межах своїх здібностей і фінансових можливостей умов життя, необхідних для розвитку дитини.

Ці загальні положення міжнародних договорів, які встановлюють узагальнено сформульовані батьківські обов'язки, знайшли своє відображення і в національному законодавстві.

Метою статті є дослідження встановлених нормами чинного сімейного, цивільного, адміністративного та кримінального законодавства підстав та заходів юридичної відповідальності батьків за ухилення від виконання батьківських обов'язків, виявлення недоліків у правовому регулюванні відносин відповідальності та розробка пропозицій щодо їх усунення. В ній не розглядаються питання відповідальності за майнову шкоду, завдану малолітніми та неповнолітніми особами, які можуть бути предметом окремого наукового дослідження, актуальність якого зумовлена процесом рекодифікації цивільного законодавства, зокрема, шляхом оновлення Цивільного кодексу України.

Стан опрацювання проблематики. Відносини щодо виконання батьківських обов'язків та відповідальності за ухилення від їх виконання розглядалися в працях О.І. Антонюк, Л.Є. Гузь, І.В. Жилінкової, Л.І. Красицької, В.І. Труби та інших вітчизняних науковців, проте глибокого дослідження проблем батьківської відповідальності не проводилось. Відсутні, зокрема, комплексні дослідження, пов'язані з застосуванням окремих видів відповідальності за невиконання чи неналежне виконання батьківських обов'язків.

Виклад основного матеріалу. Ст. 8 Закону України «Про охорону дитинства» [3] закріплює право кожної дитини на рівень життя, достатній для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного і соціального розвитку, а також встановлює, що батьки або особи, які їх замінюють, несуть відповідальність за створення умов, необхідних для всебічного розвитку дитини, відповідно до законів України. Загалом цей Закон досить часто оперує терміном «відповідальність», вкладаючи в його зміст, головним чином, батьківський обов'язок, без зазначення конкретних санкцій за його невиконання чи неналежне виконання.

Ст. 1 Конвенції про права дитини встановлює, що для цілей цієї Конвенції дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше (ст. 1 Конвенції). У зв'язку з цим не можна погодитися з положенням ч. 2 ст. 24¹ Проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої» [4], відповідно до якого у відносинах з батьками повнолітні дочка, син зберігають юридичний статус дитини незалежно від досягнення повноліття.

На нашу думку, мова у такому разі має йти не про юридичний, а про фізіологічний статус повнолітньої дочки, сина, як вони іменуються в назві і статтях Глави 16 Сімейного кодексу України і якими залишаються до того часу, доки живі їхні батьки, або хоч один з них. У разі ухвалення запропонованої законопроектом норми вона суперечитиме ст. 1 Конвенції про права дитини, як міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України [5], а тому, діятиме встановлене ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» [6] правило: «Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору».

Крім того, пропонується норма суперечить ч. 1 ст. 6 Сімейного кодексу України, згідно з якою правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття, а тому включення запропонованої у ч. 2 ст. 24¹ Проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої» норми до оновленого Цивільного кодексу України вважаємо недоцільним.

Досить широкий перелік обов'язків щодо виховання та розвитку дитини покладає на батьків ст. 12 зазначеного Закону, на кожного з яких покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини. Батьки або особи, які їх замінюють, несуть відповідальність за порушення прав і обмеження законних інтересів дитини на охорону здоров'я, фізичний і духовний розвиток, навчання, невиконання та ухилення від виконання батьківських обов'язків відповідно до закону.

Щоправда, зі змісту цієї статті не вбачається, в чому полягає різниця між невиконанням та ухиленням від виконання батьківських обов'язків, але відповідь на це питання ми спробуємо дати нижче.

Видається, що у всіх зазначених міжнародних документах та нормативно-правових актах національного законодавства йдеться про відповідальність як батьківський обов'язок, тоді як конкретні заходи відповідальності за певні види порушень встановлюються, нормами Цивільного кодексу України [7] (далі – ЦК України), Кодексу України про адміністративні правопорушення [8] (далі – КУпАП) та Кримінального кодексу України [9] (далі – КК України).

Окремо в цьому переліку стоїть Сімейний кодекс України [10] (далі – СК України), який, попри те, що він складає основу сімейного законодавства нашої держави, містить норми трьох видів щодо відповідальності батьків:

1) **загально-відсильну**. Згідно з ч. 4 ст. 155 СК України ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків є підставою для покладення на них відповідальності, встановленої законом;

2) **конкретно-відсильну**. Згідно з ч. 1 ст. 144 СК України невиконання батьками обов'язку невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження, зареєструвати народження дитини в органі державної реєстрації актів цивільного стану є підставою для покладення на них відповідальності, встановленої законом. Частиною 2 ст. 212¹ КУпАП встановлено, що несвоєчасна без поважної причини реєстрація батьками народження дитини в державних органах реєстрації актів цивільного стану – тягне за собою накладення штрафу від одного до трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

3) **пряму щодо сімейно-правової відповідальності**. Абз. 1 ч. 1 ст. 196 СК України, яка встановлює заходи відповідальності за прострочення сплати аліментів, оплати додаткових витрат на дитину, передбачено, у разі виникнення заборгованості з вини особи, яка зобов'язана сплачувати аліменти за рішенням суду або за домовленістю між батьками, одержувач аліментів має право на стягнення неустойки (пені) у розмірі одного відсотка суми несплачених аліментів за кожен день прострочення від дня прострочення сплати аліментів до дня їх повного погашення або до дня ухвалення судом рішення про стягнення пені, але не більше 100 відсотків заборгованості.

Таким чином, наведене положення абз. 1 ч. 1 ст. 196 СК України є єдиним прикладом саме сімейно-правової відповідальності.

Що стосується відповідальності за прострочення оплати додаткових витрат на дитину з вини платника, то в такому разі платник зобов'язаний на вимогу одержувача додаткових витрат сплатити суму заборгованості за додатковими витратами з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних із простроченої суми (ч. 4 ст. 196 СК України).

Відповідно до ч. 1 ст. 185 СК України той з батьків, з кого присуджено стягнення аліментів на дитину, а також той з батьків, до кого вимога про стягнення аліментів не була подана, зобов'язані брати участь у додаткових витратах на дитину, що викликані особливими обставинами (розвитком здібностей дитини, її хворобою, каліцтвом тощо).

На наш погляд, оплата додаткових витрат на дитину за своєю правовою природою є грошовим зобов'язанням, виконання якого регулюється нормами цивільного законодавства, проте, на відміну від ст. 625 ЦК України, в якій йдеться ще і про можливість встановлення розміру процентів договором або законом, ч. 4 ст. 196 СК України такого застереження не містить.

Певний інтерес у контексті теми дослідження (з урахуванням розмежування автором понять «відповідальність» і «санкція») становить питання щодо юридичної кваліфікації таких, наприклад, дій, як позбавлення батьківських прав, відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав, скасування усиновлення: чи є вони заходами відповідальності, чи сімейно-правовими санкціями за ухилення від виконання батьківських обов'язків?

На нашу думку, зазначені дії слід розглядати не як заходи відповідальності, а як сімейно-правові санкції – передбачені нормами сімейного законодавства обмежувальні дії особистого характеру, що застосовуються у разі ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків з превентивною метою.

Деякі міркувань стосуються адміністративної та кримінальної відповідальності батьків за ухилення від виконання батьківських обов'язків.

Передусім, йдеться про ст. 184 КУпАП «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей», у якій, по суті, поєднані різні види і підстави застосування відповідальності батьків, що свідчить про занадто широке тлумачення поняття відповідальності за виховання дитини.

Тут і пряме ухилення від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання малолітніх та/або неповнолітніх дітей, і опосередкована відповідальність батьків за правопорушення, вчинене неповнолітніми, і невиконання рішення органу опіки та піклування, і порушення встановленого законом обмеження щодо строку перебування дитини за межами України.

Разом з тим, зміст статті дає підстави для висновку, що наведеними підставами відповідальності обов'язки батьків щодо виховання дітей вичерпуються, хоч насправді це не зовсім вірно.

Одним з прикладів, що підтверджують цю думку, може слугувати ст. 180 КУпАП, якою встановлено, що доведення неповнолітнього до стану сп'яніння батьками неповнолітнього, особами, які їх замінюють, або іншими особами тягне за собою накладення штрафу від шести до восьми неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

На наш погляд, наведена стаття не враховує того, що сп'яніння може бути не лише внаслідок вживання алкоголю, але і може наступити від вживання наркотичних засобів та інших одурманюючих речовин, а, відтак, не розмежує ці наслідки і відповідні їм розміри санкцій.

З урахуванням того, що вживання наркотичних засобів та інших одурманюючих речовин, як правило, може потягти за собою наркотичну або іншу залежність, а, отже, призвести до більш тяжких наслідків для здоров'я дитини, ніж вживання алкоголю, пропонуємо в ч. 1 ст. 180 КУпАП після слова «стану» вставити слово «алкогольного», а також доповнити зазначену статтю частиною другою такого змісту: «Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння внаслідок вживання наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин особами, зазначеними в частині першій цієї статті, –

тягне за собою накладення штрафу від десяти до двадцяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян».

Незважаючи на те, що ст. 180 розміщена в Главі, в якій йдеться про адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку, включення до кола суб'єктів, які можуть відповідати за цією статтею, батьків та осіб, які їх замінюють, свідчить про те, що таке правопорушення містить в собі ознаки невиконання або неналежного виконання батьків-

ських обов'язків. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне передбачивши в ній більш суворі заходи відповідальності батьків та осіб, які їх замінюють.

Низка питань виникає стосовно застосування окремих положень КК України, якими визначено суспільно небезпечні діяння, що містять склад кримінального правопорушення, а також встановлено кримінальну відповідальність за їх вчинення батьками та особами, які їх замінюють.

Так, визначивши в Примітці до ст. 164 КК України зміст поняття «злісне ухилення» при його застосуванні в ст.ст. 164 і 165 КК України, законодавець, разом з тим, не розкрив його змісту стосовно ст. 166 КК України, в якій йдеться про злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. І якщо різниця між поняттями «ухилення» і «невиконання» вбачається в тому, що в першому випадку йдеться про ухилення від виконання рішення суду, а в другому про невиконання обов'язку, передбаченого нормами СК України, то питання, в чому полягає «злісний» характер невиконання обов'язку по догляду за дитиною, залишається без відповіді.

Суб'єктами відповідальності за ст. 166 КК України визначено батьків, опікунів чи піклувальників. Разом з тим, ч. 1 ст. 252 СК України («Патронат над дитиною») визначає патронат над дитиною як тимчасовий *догляд* [виділено нами. – Т.Б.], виховання та реабілітацію дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин, а ч. 3 зазначеної статті визначає патронатного вихователя як особу, яка за участю членів сім'ї надає послуги з догляду, виховання та реабілітації дитини у своїй сім'ї.

Виходячи з цього, постає питання щодо доцільності доповнення переліку суб'єктів відповідальності за ст. 166 КК України патронатним вихователем. Оскільки патронат над дитиною здійснюється на підставі договору про патронат над дитиною, патронатний вихователь згідно з п. 18 Типового договору про патронат над дитиною [11] несе відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язань за договором відповідно до законодавства. Тому встановлення адміністративної відповідальності патронатного вихователя за ст. 166 КУАП видається недоцільним.

Разом з тим, на наш погляд, доцільно виділити в окрему частину статті 303 КК України («Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією») норму, якою встановити більш сувору міру покарання за вчинення дій, передбачених цією статтею, щодо батьків та осіб, які їх замінюють.

Окремо слід зазначити на встановлену ст. 323 КК України відповідальність батьків та осіб, які їх замінюють, за спонукання неповнолітніх до застосування допінгу. Примітка до цієї статті визначає допінг як засоби і методи, які входять до переліку заборонених Антидопінговим кодексом Олімпійського руху.

Справа в тому, що цей кодекс діяв від 1 січня 2000 р. до 2003 р. і був прототипом чинного нині Всесвітнього антидопінгового кодексу (ВАДК) Всесвітнього антидопінгового агентства (ВАДА). ВАДК вперше був ухвалений у 2003 р. і набув чинності в 2004 р. В подальшому до нього вносилися зміни, і наразі діє Кодекс, який набрав чинності з 1 січня 2021 р. [12].

З урахуванням цього Примітку до ст. 323 КК України пропонуємо викласти в такій редакції: «Допінгом є випадок порушення одного або більше з антидопінгових правил, наведених у Всесвітньому антидопінговому кодексі».

Висновки. Проведене дослідження відповідальності батьків за законодавством України дозволяє визначити, як загальну підставу відповідальності батьків, – невиконання або неналежне виконання батьківських обов'язків (ухилення від виконання батьківських обов'язків).

Своєю чергою ухилення від виконання батьківських обов'язків можуть бути різноманітними, що впливає на види відповідальності батьків та заходи, що можуть до них застосовуватися.

Аналіз законодавства, норми якого встановлюють відповідальність батьків за обов'язки батьків та інших осіб за виховання та розвиток дітей дає підстави виділити такі види юридичної відповідальності за неналежне виконання ними батьківських обов'язків: сімейно-правову, цивільно-правову, адміністративно-правову та кримінально-правову.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 01.02.2026).

2. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 21.01.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135?find=1&text=відповідальн+батьк#Text (дата звернення: 01.02.2026).
3. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 01.02.2026).
4. Проект Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої» (реєстр. № 14056 від 21.09.2025 р.). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356> (дата звернення: 01.02.2026).
5. Про ратифікацію Конвенції про права дитини : Постанова Верховної Ради Української РСР від 27.02.1991 р. № 789-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/789-12#Text> (дата звернення: 01.02.2026).
6. Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 р. № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text> (дата звернення: 01.02.2026).
7. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 01.02.2026).
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 01.02.2026).
9. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 01.02.2026).
10. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14?find=1&text=відповідальн#Text> (дата звернення: 01.02.2026).
11. Типовий договір про патронат над дитиною. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2021 р. № 893. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2021-п#п233> (дата звернення: 01.02.2026).
12. Всесвітній антидопінговий кодекс 2021. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Antidopingova_dijalnist/vsesvitniy-antidopinogviy-kodeks.pdf (дата звернення: 01.02.2026)

Дата першого надходження рукопису до видання: 02.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Боднар Т.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії СС ВУ 4.0

УДК:347.77

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.52>

ТЕОРІЯ ПОБІЧНОГО ПРОДУКТУ У ПРАВІ SUI GENERIS: РОЗМЕЖУВАННЯ СТВОРЕННЯ ТА ОТРИМАННЯ ДАНИХ

Вишневський В.О.,

аспірант Київського університету права НАНУ

ORCID: 0009-0004-2429-571X

e-mail: vyshnevskiy.vld@gmail.com

Вишневський В.О. Теорія побічного продукту у праві sui generis: розмежування створення та отримання даних.

У статті досліджено проблему розмежування процесів створення та отримання даних у контексті надання охорони неоригінальним базам даних правом особливого роду (*sui generis*). Актуальність теми зумовлена суперечністю між положеннями Директиви 96/9/ЄС та сучасними економічними реаліями. Концептуальна основа цього акта формувалася в умовах домінування традиційних статичних баз даних, тоді як сьогодні ключову цінність становлять динамічні масиви, зокрема спортивна статистика та показники «Інтернету речей» (англ. *Internet of Things, IoT*). Ця трансформація спричинила прогалини у правовому регулюванні, внаслідок чого комерційно значущі масиви інформації залишаються поза охороною, оскільки розглядаються як побічний продукт основної господарської діяльності. Метою роботи є визначення матеріально-правових меж застосування права особливого роду шляхом аналізу еволюції теорії побічного продукту (англ. *spin-off theory*) та формулювання критеріїв розмежування процесів створення та отримання даних для національного правозастосування.

Методологічну основу становлять формально-догматичний, герменевтичний і порівняльно-правовий методи у поєднанні з інструментарієм економічного аналізу права на основі «теорії єдиного джерела» (англ. *sole source theory*) та концепції «безповоротних витрат» (англ. *sunk costs*). Доведено, що дихотомія створення та отримання даних виконує функцію іманентного антимонопольного інструмента запобігання монополізації фактів. Систематизовано розвиток судової практики від виключення зі сфери охорони даних про спортивні події у 2004 році до послідовної відмови в захисті операційних показників та науково-технічних даних протягом 2018–2025 років. Особливу увагу приділено на недавніх рішеннях судів Нідерландів. Наукову новизну становить авторський трискладовий тест походження даних, розроблений для застосування судами під час тлумачення статті 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права».

Зазначений тест передбачає верифікацію походження інформації для встановлення факту її попереднього існування, аналіз мети витрат у контексті теорії побічного продукту та ідентифікацію об'єкта перевірки з метою розмежування істинності факту й точності його фіксації. Застосування цього алгоритму уможливує чітке відокремлення неохоронюваних витрат на створення інформаційного продукту від значного внеску в отримання, перевірку або подання вмісту бази даних, що є об'єктом права особливого роду. Такий підхід забезпечує необхідний баланс правових та економічних інтересів суб'єктів інформаційних відносин.

Ключові слова: право sui generis, база даних, теорія spin-off, створення даних, отримання даних, Акт про дані, єдине джерело, інвестиції, Інтернет речей.

Wyshnevskiy V.O. The spin-off theory in the sui generis right: distinguishing between the creation and obtaining of data.

The article examines the fundamental legal distinction between the processes of creating and obtaining data in the context of granting *sui generis* protection to databases. The relevance of the topic stems from the growing tension between Directive 96/9/EC and contemporary data-driven economic realities. Originally designed for static databases, the Directive now operates in an environment characterised by dynamic data sets, including sports statistics and Internet of Things (IoT) sensor data. This technological

shift has created a legal paradox whereby commercially valuable datasets fall outside the scope of protection due to their qualification as «spin-off» by-products of primary economic activities.

The study aims to define the substantive legal boundaries of the *sui generis* right by analysing the evolution of the spin-off theory and by formulating practical criteria for assessing substantial investment under national law.

Methodologically, the research employs doctrinal and comparative legal methods in combination with the economic analysis of law (in particular, the «sole source» theory and the concept of sunk costs). It demonstrates that the creation/obtaining dichotomy functions as an inherent anti-monopolisation safeguard. The article traces the evolution of judicial doctrine from the exclusion of sports event data to the consistent denial of protection for operational business data, as well as scientific and technical data. Particular emphasis is placed on recent jurisprudence confirming that investments in generating new technical know-how relating to compatibility constitute acts of creation rather than verification.

The scientific novelty lies in the development of a conceptual three-part Data Origin Test for interpreting Article 21 of the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights». This sequential assessment involves: (1) determining whether the data pre-existed in objective reality; (2) analysing the purpose of the investment to identify spin-off products; and (3) distinguishing between the verification of objective truth and the verification of recording accuracy. This approach enables a clear distinction between unprotected costs of data creation and protected substantial investments in obtaining, verifying, or presenting the contents of a database, thereby ensuring a proper balance of interests within the data economy.

Key words: *sui generis* right, database, spin-off theory, creation of data, obtaining of data, Data Act, sole source, investment, Internet of Things.

Постановка проблеми. Прийняття Директиви 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних» у 1996 році було спрямоване на стимулювання інвестицій у розвиток європейського інформаційного ринку [1]. Концептуальна основа цього акта формувалася в умовах домінування традиційних статичних баз даних, проте системні трансформації економіки змістили акцент на динамічні потоки інформації. Сьогодні ключову цінність становлять масиви даних, генеровані в режимі реального часу у сферах спорту, фінансів та функціонування «Інтернету речей» (англ. *Internet of Things, IoT*).

Технологічні зміни спричинили ціннісну диспропорцію в праві інтелектуальної власності. Комерційно значущі масиви інформації, генеровані в межах основної господарської діяльності виробника та кваліфіковані за теорією побічного продукту (англ. *spin-off theory*), не охороняються правом особливого роду. Ключова колізія виявляється в дихотомії створення та отримання даних, адже стаття 7 Директиви 96/9/ЄС пов'язує надання охорони виключно з кількісно або якісно значним внеском в отримання, перевірку або подання вмісту. Такий підхід залишає інвестиції у створення нових даних без захисту [1].

Зазначене розмежування виконує функцію не лише технічного критерію, а й дієвого антимонопольного механізму. Б. Гугенгольц зазначає, що поширення права особливого роду на дані, згенеровані виробником у межах концепції єдиного джерела, створює загрозу інформаційної монополії на факти, отримання яких з альтернативних джерел є об'єктивно неможливим [2, с. 8]. Це актуалізує необхідність розмежування значного внеску в отримання, перевірку, подання вмісту та безповоротних витрат на основну господарську діяльність, у процесі якої ці дані виникають як побічний продукт.

Актуальність проблеми посилюється конфліктом між економічною доцільністю бізнес-процесів та формальними вимогами законодавства. Аналіз судової практики свідчить про вразливість стратегій захисту активів, що спираються на доктрину «в поті чола» під час обґрунтування надання копіляціям правової охорони. Суб'єкти господарювання часто помилково вважають значні фінансові й трудові витрати на створення даних достатньою підставою для автоматичного набуття охорони правом *sui generis*.

Така ситуація зумовлює те, що інвестиції не підпадають під сферу дії права особливого роду, адже результати діяльності не відповідають кваліфікаційним критеріям Директиви 96/9/ЄС і є вразливими до вилучення третіми особами. Суд справедливості ЄС на підставі телеологічного тлумачення статті 7 послідовно відхиляє подібну аргументацію та застосовує функціональний підхід. Це зумовлює стан правової невизначеності для інвесторів у сферах «Інтернету речей» та

науки про дані (*англ. Data Science*), які часто дізнаються про відсутність прав на згенеровані масиви лише на стадії судового розгляду.

Гармонізація національного законодавства з правом ЄС, реалізована у Законі України «Про авторське право і суміжні права» № 2811-IX [3], та ухвалення Регламенту ЄС № 2023/2854, відомого як Акт про дані [4], актуалізують потребу в науковому переосмисленні теорії побічного продукту. Пріоритетним напрямом є розмежування неохоронюваного створення даних та значного внеску в отримання вмісту бази даних, особливо в умовах автоматизованого генерування масивів алгоритмами, сенсорами або внаслідок лабораторних випробувань.

Метою дослідження є визначення матеріально-правових меж дії права особливого роду (*sui generis*) шляхом системного аналізу еволюції теорії побічного продукту, а також обґрунтування практичних критеріїв трискладового тесту для розмежування процесів створення та отримання даних в умовах цифрової економіки.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичне підґрунтя дослідження правової природи неоригінальних баз даних заклали іноземні науковці, зокрема П.Б. Гугенгольд [2; 5] та Е. Деркле [6; 7]. Зазначені дослідники одними з перших ідентифікували ризики охорони масивів інформації в межах «теорії єдиного джерела» (*англ. sole source theory*), а також ще на етапі становлення судової практики обґрунтували теорію побічного продукту та довели необхідність виключення зі сфери охорони даних, згенерованих в автоматизованому режимі. Трансформацію критеріїв охорони правом *sui generis*, зокрема перехід від кількісного підходу в доктрині «в поті чола» до вимоги якісно значного внеску, дослідив М.Д. Девісон [8; 9]. Комплексний аналіз реалізації цих критеріїв та застосування теорії побічного продукту в практиці Суду Європейського Союзу здійснила А. Беунен [10].

В умовах глобальної цифровізації вектор правової доктрини змістився у площину охорони машинних даних та результатів наукових розробок. К. Станга здійснила критичний аналіз законодавчих підходів до врегулювання статусу даних «Інтернету речей» у контексті прийняття Акта про дані [11]. А. Берньє [12] та П. Бурдесе [13] дослідили межі правової охорони біологічних баз даних, а також об'єктів, згенерованих системами штучного інтелекту.

В українській доктрині засади режиму баз даних як об'єктів права особливого роду досліджено в наукових працях С.Й. Литвина [14]. Комплексний аналіз цивільно-правового захисту таких об'єктів здійснено у публікаціях О.О. Хавронюка [17]. Оновлення національного законодавства активізувало наукові дослідження цієї проблематики. Зокрема, новели правової охорони неоригінальних баз даних виступають предметом дослідження в роботах В.С. Дмитришина [15], а також Л.Л. Тарасенко та Х.Ю. Тарасенко [16]. Специфіку правової природи права особливого роду крізь призму Директиви 96/9/ЄС розкрито у дослідженнях Х.І. Кметик-Подубінської [18], тоді як питання євроінтеграційної гармонізації норм стали предметом вивчення В.А. Лопатнюка [19]. Попри увагу вчених до імплементації європейських стандартів поза межами системного аналізу залишається еволюція доктринального та судового тлумачення дихотомії створення та отримання даних. Зазначена наукова прогалина набуває особливої гостроти в контексті аналізу правозастосовної практики щодо критерію функціональної автономії та застосування теорії побічного продукту до машинних даних і результатів технічних випробувань.

Виклад основного матеріалу. Дослідження правової позиції Суду Справедливості ЄС щодо відмови в охороні окремих категорій неоригінальних баз даних потребує аналізу економічних засад інтелектуальної власності. Саме імператив запобігання монополізації інформаційних ресурсів зумовлює сутність дихотомії процесів створення та отримання даних. Провідною концепцією, що пояснює окреслений ризик, є теорія єдиного джерела, яку обґрунтував П.Б. Гугенгольд. Якщо виробник бази даних виступає єдиним джерелом генерації інформації, наприклад при затвердженні графіків матчів організатором ліги або формуванні розкладу польотів авіакомпанією, надання такому суб'єкту права особливого роду спричиняє монополізацію фактичних даних [5, с. 6]. Оскільки ці відомості об'єктивно не існують поза межами основної діяльності виробника, конкуренти не можуть отримати їх з альтернативних джерел. Це створює загрозу автоматичного поширення домінуючого становища з первинного ринку організації подій на вторинний ринок інформаційних продуктів та блокує розвиток похідних послуг [5, с. 7]. За таких обставин право *sui generis* набуває ознак права власності на інформацію, що суперечить засадам вільної конкуренції та вільного доступу до інформаційних ресурсів.

Другим елементом цього підходу є економічна теорія побічного продукту, що ґрунтується на засадах теорії «стимулювання» (заохочення). Відповідно до Директиви 96/9/ЄС цільове призна-

чення особливого права полягає у стимулюванні інвестицій у формування баз даних, здійснення яких було б економічно недоцільним без правової охорони [5, с. 5]. Водночас Е. Деркле обґрунтувала положення про те, що витрати на створення даних, зокрема фінансування спортивних турнірів чи наукових досліджень, є «безповоротними витратами» (англ. *sunk costs*) в межах основної діяльності виробника. Наприклад, ресурси організатора змагань спрямовуються на проведення заходів задля реалізації квитків та прав на трансляцію, а не на формування бази результатів матчів. Оскільки відповідна інформація генерується як побічний продукт, виробник не потребує додаткових стимулів у формі інтелектуальних прав.

Такий підхід узгоджується з пунктом 19 преамбули Директиви 96/9/ЄС, який закріплює принцип неврахування витрат на створення вмісту бази даних під час кваліфікації об'єкта охорони [6, с. 10]. Надання захисту в таких випадках зумовлює отримання необґрунтованої вигоди та спричиняє проблему подвійної оплати. У такій ситуації суспільство, профінансувавши створення даних через придбання основного продукту, змушене повторно сплачувати за доступ до інформації через механізм виключних прав [5, с. 6].

Для розмежування об'єктів правової охорони у працях Е. Деркле обґрунтовано поділ масивів інформації на дві базові категорії [6, с. 12–13]. До першої групи належать створені дані, що охоплюють інформацію, яка об'єктивно не існувала до моменту здійснення господарської діяльності виробником, зокрема розклади, рейтинги або штучно згенеровані синтетичні дані. У працях П.Б. Гугенгольца зазначений концепт проілюстровано на прикладі формування ресторанних рейтингів, оскільки вони є не фіксацією об'єктивного факту, а результатом суб'єктивного оцінювання [5, с. 9]. Відсутність попереднього існування таких відомостей унеможливує їхній захист правом особливого роду, адже інвестиції спрямовуються на створення самого вмісту, а не на його отримання.

Другу категорію утворюють зафіксовані дані, які відображають явища об'єктивної дійсності та існують незалежно від волі виробника, до яких належать погодні показники, геномна інформація чи результати астрономічних спостережень. П.Б. Гугенгольц підкріплює цей підхід лінгвістичним аргументом про те, що етимологія поняття «отримання» в англійській мові Директиви 96/9/ЄС позначається терміном *obtaining* від латинського *ob-tinere*. Це семантичне значення передбачає обов'язкове існування об'єкта до моменту його фактичного набуття виробником [5, с. 6]. Отже, значний внесок у фіксацію природних явищ кваліфікується як «отримання», тоді як створення фактів з нічого не підпадає під зазначене визначення.

Практична необхідність чіткого розмежування інвестицій у створення та отримання даних особливо виразно простежується в межах британської правової традиції. Як зазначає М.Д. Девісон, під час імплементації Директиви 96/9/ЄС існував ризик фактичного відтворення доктрини «в поті чола», що допускала надання правової охорони за сам факт витрачених зусиль, у тому числі спрямованих на генерування об'єктивних фактів. За відсутності нормативного обмеження така модель загрожувала включенням витрат на створення даних до складу значного внеску у розумінні права *sui generis* [9, с. 144–148]. Потенційна легітимація монопольного становища виробників єдиного джерела вимагала термінового запровадження дієвих стримувальних механізмів у судовій практиці.

Цей доктринальний підхід уперше був реалізований у нідерландській юрисдикції, суди якої почали послідовно виключати створені дані зі сфери охорони. Як зазначає А. Беунен, теорія побічного продукту набула тут практичного втілення ще наприкінці 1990-х років. Суди Нідерландів застосували цей критерій як підставу для відмови в наданні захисту, зокрема у спорах щодо бази даних абонентів компанії KPN та телевізійних програм видання De Telegraaf [10, с. 109–112]. Згодом ця національна практика вийшла за межі однієї юрисдикції та була запозичена на рівні Європейського Союзу, що знайшло своє безпосереднє відображення в серії знакових рішень Суду Справедливості ЄС від 09 листопада 2004 року.

Зазначені прецеденти за позовами Fixtures Marketing Ltd та British Horseracing Board змінили парадигму охорони неоригінальних баз даних у Європі та ознаменували остаточну відмову від доктрини «в поті чола» на користь суворого функціонального критерію [20; 21]. Ключовим питанням спорів стала кваліфікація складання списків футбольних матчів із відомостями про дату, час та пари команд, де організатори ліг апелювали до наявності значного внеску в логістику та забезпечення проведення змагань. Проте Суд відхилив цю аргументацію і, на основі телеологічного тлумачення сформулював чітке правило, згідно з яким поняття значного внеску в отримання

вмісту не охоплює ресурсів, спрямованих на створення такого вмісту [20, § 24]. Така позиція ґрунтується на імперативі запобігання інформаційним монополіям, адже надання правової охорони за таких обставин суперечило б економічним цілям Директиви 96/9/ЄС.

Унаслідок цього було розмежовано два види діяльності, які раніше кваліфікувалися як єдиний господарський процес. Зокрема, створення даних, що охоплює визначення пар команд та часу матчів, кваліфіковано як невід'ємну складову організації спортивного змагання. Виробник бази даних у такому разі є творцем фактів, а не суб'єктом їх отримання, оскільки без відповідних організаційних зусиль зазначена інформація об'єктивно не існує. Натомість отримання даних становить діяльність, спрямовану на пошук наявних незалежних матеріалів. З огляду на те що організатор змагань не здійснює пошук дат матчів у зовнішньому середовищі, а генерує їх шляхом прийняття відповідних рішень, така діяльність не підлягає правовій охороні за статтею 7 Директиви 96/9/ЄС.

Водночас А. Беунен звертає увагу на певну термінологічну суперечність. Хоча Суд справедливості ЄС фактично імплементував економічне підґрунтя нідерландської теорії побічного продукту, він уникнув прямого використання цього поняття в текстах судових рішень. Замість цього було запроваджено сувору юридичну дихотомію процесів створення та отримання даних, яка нині становить універсальний європейський стандарт [10, с. 134–137]. Такий підхід концептуально закріпив згадану теорію на рівні наднаціональної практики та набув подальшого розвитку в національних юрисдикціях. Це, своєю чергою, зумовило нагальну потребу в чіткому розмежуванні процесів створення факту та його фіксації.

Прикладом практичної реалізації зазначеного розмежування є рішення Федерального верховного суду Німеччини у справі *Media Control* від 2005 року [22]. Предметом спору виступила діяльність позивача з формування рейтингів популярності музичних творів *Hit Bilanz* на основі даних про обсяги їх продажів. Відповідач апелював до того, що самостійна обробка статистичних показників та формування рейтингу надає позивачу статус суб'єкта створення даних, а отже, згідно з правовою позицією у справі *Fixtures Marketing*, виключає можливість набуття права особливого роду. Проте суд відхилив зазначений аргумент та констатував відмінність у правовій природі інформації, яка полягає в тому, що обсяги реалізації становлять об'єктивні факти, що існують незалежно від волі виробника. Оскільки такі відомості існують до моменту створення бази даних, діяльність компанії *Media Control* із фіксації відповідної інформації була кваліфікована як вимірювання та фіксація реальності, що повністю відповідає критерію отримання вмісту в розумінні Директиви 96/9/ЄС.

Зазначене тлумачення стало закономірним результатом першого етапу еволюції практики Суду Європейського Союзу, протягом якого остаточно сформувався критерій походження інформації. Його сутність полягає в тому, що генерування факту внаслідок власного волевиявлення суб'єкта, зокрема шляхом визначення часу проведення матчу, кваліфікується як створення даних і не підлягає правовій охороні. Натомість фіксація фактів об'єктивної дійсності, зокрема обсягів реалізації чи погодних умов, визнається отриманням даних, саме на таку діяльність поширюється охорона правом особливого роду.

Наступний етап еволюції судової практики характеризується екстраполяцією теорії побічного продукту на сектори реальної економіки, коли національні суди почали адаптувати підходи щодо спортивних заходів до комерційних даних та сформулювали принцип нерозривності. Практичну реалізацію цього підходу демонструє рішення Касаційного суду Франції у справі *Prescom* від 2009 року, де предметом спору став конфлікт між видавцем газети та агрегатором оголошень про нерухомість [23]. Позивач обґрунтовував свої вимоги наявністю значного внеску в перевірку оголошень перед їхньою публікацією. Водночас судом встановлено, що процес створення макета оголошення та його перевірка на відповідність замовленню клієнта становлять невід'ємну складову основної господарської діяльності у межах видавничої справи. Зважаючи на те, що створення оголошень та наповнення ними бази даних є технологічно та економічно нерозривними процесами, суд констатував відсутність самостійного значного внеску саме в отримання інформації. Витрати на ці дії суд визнав тотожними, що унеможливило їх кваліфікацію як окремої інвестиції в базу даних. Отже, первинні дані сервісів оголошень за умови їх формування безпосередньо оператором платформи на виконання замовлення клієнтів кваліфікуються як результат неохоронюваного процесу створення даних.

Ідентичний підхід застосовано у сфері електронної комерції під час розгляду справи *Sarenza* від 2013 року, де предметом спору стала вимога про надання охорони клієнтській базі обсягом

4,7 млн записів [24]. Суд відмовив у задоволенні позову з огляду на те, що формування відповідного масиву інформації відбувається в автоматизованому режимі як побічний результат основних бізнес-процесів. Оскільки фінансові ресурси підприємства спрямовувалися передусім на маркетингові заходи та реалізацію товарів, а не на пошук контактної інформації, цю базу даних кваліфікували як побічний продукт господарської діяльності. Відповідно, такі дії не можуть вважатися результатом цілеспрямованого значного внеску в отримання вмісту, що унеможливує надання захисту правом *sui generis*.

Завершальним етапом формування цієї практики став розгляд справи *Ryanair v PR Aviation* від 2015 року, у межах якої підтверджено застосування теорії побічного продукту у сфері транспортної логістики [25]. Хоча предметом розгляду Суду справедливості ЄС виступало визначення меж договірної свободи, передумовою ухваленого рішення стала констатація того, що розклад польотів авіакомпанії не підлягає правовій охороні правом особливого роду. Відповідний висновок ґрунтується на відсутності елемента пошуку, адже перевізник не відшукує час вильоту в зовнішньому середовищі, а генерує його шляхом прийняття власних управлінських рішень.

Узагальнюючи наведені прецеденти, можна стверджувати, що будь-які операційні дані, що відображають параметри господарської діяльності суб'єкта господарювання, зокрема маршрути, ціноутворення чи наявність товару на складі, кваліфікуються як створені дані й тому не підпадають під охорону правом особливого роду. Цей підхід закріпив принцип, згідно з яким дані, що є виключно цифровим відображенням внутрішніх господарських процесів, визнаються створеними самим суб'єктом, а отже, монополізація доступу до них за допомогою інструментів права інтелектуальної власності є неприпустимою.

Втім, якщо стосовно суто комерційних показників судова практика вже досягла певної стабільності, то сучасний етап правозастосування характеризується переорієнтацією на проблематику наукоємних та технічних даних. Ця сфера докорінно відрізняється від попередніх спорів щодо спортивних матчів чи розкладів авіарейсів, де організаційна природа виникнення інформації мала виражений характер. У галузі наукових досліджень та розробок розмежування процесів отримання об'єктивних даних та їх створення стає менш очевидним, що зумовлює підвищений рівень правової невизначеності при кваліфікації таких баз даних.

Ключовим судовим актом, що забезпечив формування відповідних критеріїв розмежування, стало рішення Верховного суду Нідерландів у справі *Pearson v RSP* від 2018 року [26]. Предметом спору виступили нормативні таблиці для психологічних тестів, призначені для інтерпретації результатів опитування пацієнтів. Компанія *Pearson* апелювала до наявності значного внеску в розробку методології та проведення польових досліджень із метою виведення відповідних норм. Проте суд встановив, що такі дані є безпосереднім результатом створення, а не отримання даних. Оскільки розробка нормативів становить сутність наукової діяльності та полягає у створенні інструментарію, а не в отриманні наявних даних, висока інтелектуальна та наукова цінність результату не здатна змінити правову кваліфікацію діяльності. Відтак, акт створення не може бути трансформований у процес отримання вмісту в розумінні Директиви 96/9/ЄС, незалежно від складності проведених досліджень.

Утвердження в судовій практиці відповідного суворого критерію розмежування зумовило пошук виробниками альтернативних шляхів охорони власних інвестицій. Подібні спроби обійти встановлену дихотомію були прогнозовані у правовій доктрині задовго до виникнення сучасних спорів. Зокрема, у 2007 році А. Беунен спрогнозувала виникнення «лазівки перевірки». Суть ризику полягає в тому, що за неможливості захистити компіляції, через фактичне «створення» їх вмісту, виробники намагатимуться перекваліфікувати ці витрати як значний внесок у їхню «перевірку». Така стратегія має на меті штучне підведення діяльності під критерії охорони, що теоретично дозволило б легітимувати монополію на факти, які були згенеровані самим виробником [10, с. 134–135].

Практичну реалізацію цього концептуального підходу підтверджує справа *Tracpartz*, розглянута судами Нідерландів [27; 28]. Позивач, який здійснює реалізацію запасних частин, сформував базу даних із відомостями щодо сумісності деталей із відповідними моделями японських мінітракторів. Обґрунтовуючи свої вимоги, компанія посилалася на наявність значного внеску в обладнання технічної лабораторії та проведення практичних тестувань для встановлення фактів сумісності. Правова позиція позивача фактично зводилася до спроби подати витрати на створення технічного знання як внесок у перевірку вмісту бази даних.

Проте Апеляційний суд відхилив ці доводи, провівши фундаментальне розмежування між двома видами перевірок. До першої категорії належить перевірка істинності факту, під час якої виробник бази даних здійснює тестування з метою встановлення сумісності конкретної деталі з певною моделлю техніки. У такому разі суб'єкт фактично створює нове технічне знання, оскільки до моменту проведення тестування відповідна інформація об'єктивно не існувала. Отже, заходи з перевірки істинності було кваліфіковано судом як внесок у створення фактів, що не підпадає під охорону правом особливого роду. На противагу цьому, друга категорія – перевірка точності запису – стосується виключно контролю за коректністю фіксації вже наявних даних, зокрема це може бути перевірка орфографії, підтвердження актуальності показників або виявлення помилок під час копіювання вмісту. Саме ця діяльність підлягає правовій охороні правом особливого роду.

У підсумковому рішенні зазначено, що інвестиції позивача були спрямовані на створення технічних знань, а не на отримання, перевірку чи подання даних. Оскільки така діяльність є необхідною передумовою провадження основної господарської діяльності з реалізації запасних частин, вона повністю відповідає критеріям теорії побічного продукту. Суд підкреслив, що навіть висока комерційна цінність інформації про сумісність не зумовлює автоматичної кваліфікації таких відомостей як об'єкта охорони правом особливого роду. Зазначене рішення підтверджує тезу про те, що право *sui generis* не може застосовуватися як функціональний замітник патентної охорони чи режиму комерційної таємниці з метою правової охорони результатів технічних досліджень.

Законодавчою рецепцією підходів теорії побічного продукту стало ухвалення Регламенту (ЄС) 2023/2854 (англ. *Data Act*), який звузив правову невизначеність щодо статусу інформації, згенерованої в середовищі «Інтернету речей» та сприяв лібералізації вторинних ринків технічного обслуговування [4]. Ключовою новелою є стаття 43 Регламенту, що закріплює імперативну норму, згідно з якою право особливого роду, передбачене статтею 7 Директиви 96/9/ЄС, не поширюється на бази даних, що містять інформацію, отриману внаслідок використання підключеного пристрою або пов'язаної з ним послуги.

Таким чином на рівні законодавства Європейського Союзу було кодифіковано підходи, сформовані судовою практикою протягом останніх двадцяти років, що надало їм статусу норм прямої дії. Такий підхід узгоджується з економічною теорією побічного продукту, оскільки дані, згенеровані сенсорами автомобілів, систем розумного будинку чи промислових роботів, є супутнім результатом функціонування відповідних пристроїв. Виробник спрямовує ресурси на створення обладнання, а не на пошук інформації, тому генерування таких даних кваліфікується як їх створення, а не отримання.

Зазначена норма має виразне проконкурентне спрямування, оскільки унеможливує використання інструментів права інтелектуальної власності як цифрових бар'єрів доступу до згенерованих даних. Це сприяє реалізації права на ремонт і підтриманню конкуренції на вторинних ринках, запобігаючи монополізації сфери технічного обслуговування виробниками обладнання.

Як зазначає К. Станга, право *sui generis* не повинно поширюватися на дані, які виникають як автоматизований результат функціонування цифрових систем, оскільки його призначення полягає у стимулюванні інвестицій саме в отримання наявних даних, а не у створення нових масивів інформації в межах «економіки машинних даних» [11, с 28-29]. Попри існування окремих застережень щодо можливих ризиків знецінення інвестицій у цифрову інфраструктуру, законодавець Європейського Союзу надав пріоритет інтересам вільної конкуренції. У результаті закріплено підхід, за яким автоматизоване генерування інформації кваліфікується як її створення і не підпадає під дію права *sui generis*. Це звузило можливості для доктринальних дискусій щодо використання права особливого роду з метою монополізації доступу до первинних даних, згенерованих сучасними технологіями.

У контексті євроінтеграційного розвитку національного законодавства та з огляду на прийняття Регламенту (ЄС) 2023/2854 вбачається доцільним нормативне уточнення у статті 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права» положення про те, що право особливого роду (*sui generis*) не поширюється на бази даних у частині даних, згенерованих або отриманих підключеними пристроями чи відповідними цифровими сервісами у процесі їх функціонування. Такий підхід сприятиме запобіганню монополізації машинних даних та підвищенню рівня правової визначеності в національному правозастосуванні.

Водночас національна судова практика щодо розмежування створення та отримання даних перебуває на стадії формування. За відсутності усталених підходів можливе неоднакове тлумачення

чення положень статті 21 Закону України «Про авторське право і суміжні права», зокрема щодо критерію значного внеску. З метою забезпечення правової визначеності та гармонізації з правом Європейського Союзу запропоновано концептуальний трискладовий тест походження даних, для використання у правозастосовній практиці.

Першим елементом є тест походження, який передбачає з'ясування, чи існували відповідні дані в об'єктивній дійсності незалежно від волі виробника. У випадках, коли інформація виникає виключно внаслідок діяльності суб'єкта і не існує поза межами його господарської сфери, відповідний процес кваліфікується як створення даних, що виключає надання бази даних охорони правом *sui generis*.

Другим елементом є тест мети, спрямований на встановлення причинно-наслідкового зв'язку між інвестиціями та формуванням бази даних. Необхідно визначити, чи поніс би суб'єкт відповідні фінансові та організаційні витрати навіть за відсутності наміру створити базу даних. У разі позитивної відповіді констатується функціональна нерозривність процесів, а такі ресурси визнаються безповоротними витратами на ведення основної господарської діяльності. За цих умов дані кваліфікуються як «побічний продукт», що не потребує додаткового стимулювання через механізм виключних прав.

Третім елементом є тест перевірки, який дозволяє відмежувати внесок у створення нових даних та у перевірку вже наявних. Якщо ресурси спрямовані на встановлення істинності факту або формування нового знання, такі дії кваліфікуються як створення і не підлягають охороні. Натомість охороні правом *sui generis* підлягають лише витрати на перевірку точності запису, тобто контроль за коректністю фіксації наявних відомостей у базі даних.

Застосування запропонованого підходу унеможливорює монополізацію фактів і сприяє забезпеченню балансу між стимулюванням інвестицій у цифрову економіку та збереженням відкритого доступу до даних, що є особливо актуальним у контексті розвитку систем штучного інтелекту та «Інтернету речей».

Висновки. У результаті проведеного дослідження визначено матеріально-правові межі застосування права особливого роду (*sui generis*) в умовах цифрової економіки. Констатовано системну трансформацію інституту права особливого роду протягом останніх двох десятиліть. Практика Суду Справедливості ЄС та національних судів держав ЄС еволюціонувала від формального тлумачення критерію «значного внеску» до утвердження економіко-правового підходу, відомого як теорія побічного продукту. Визначено, що категорія «створення даних» зазнала суттєвих змін, що зумовило розширення сфери її застосування – від ручних копій до автоматизованих масивів інформації.

Встановлено, що якщо у 2004 році доктрина застосовувалася переважно до організаційних даних спортивних подій, то станом на 2025 рік її дію істотно розширено. Застосування принципу нерозривності витрат дозволило поширити цей підхід на операційні показники господарської діяльності, результати використання наукової методології та масиви технічних даних, згенеровані автоматизованими системами.

Сформульовано концептуальний трискладовий тест походження даних, призначений для уніфікованого тлумачення критеріїв розмежування створення та отримання даних у національному правозастосуванні. Обґрунтовано необхідність нормативного уточнення положень Закону України «Про авторське право і суміжні права» щодо статусу машинних даних та даних «Інтернету речей». Запропонований підхід спрямований на підвищення рівня правової визначеності та узгодження національного регулювання з сучасними тенденціями розвитку права Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Директива 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних»: Директива; Європарламент від 11.03.1996 № 96/9/ЄС // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_241 (дата звернення: 03.02.2026).
2. Hugenholtz P.B. Abuse of Database Right. Sole-source information banks under the EU Database Directive. 2005. 18 Feb. P. 203–219. URL: <http://www.ivir.nl/publicaties/download/abuseofdatabaseright.pdf>.

3. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2811-20> (дата звернення: 03.02.2026).
4. Regulation (EU) 2023/2854 of the European Parliament and of the Council of 13 December 2023 on harmonised rules on fair access to and use of data and amending Regulation (EU) 2017/2394 and Directive (EU) 2020/1828 (Data Act). *Official Journal of the European Union*. 2023. Vol. 66, No. L. 22.12.2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/2854/oj/eng> (дата звернення: 03.02.2026).
5. Hugenholtz P.B. Program Schedules, Event Data and Telephone Subscriber Listings under the Database Directive – The ‘Spin-Off’ Doctrine in the Netherlands and elsewhere in Europe. 2003. 16 June. P. 1–7. URL: <http://www.ivir.nl/publicaties/download/spinofffordham.pdf>.
6. Derclaye E. Databases sui generis right: Should we adopt the spin-off theory? *European Intellectual Property Review*. 2004. Vol. 26, Issue 9. P. 402–413. URL: https://www.researchgate.net/publication/45428709_databases_sui_generis_right_should_we_adopt_the_spin_off_theory.
7. Derclaye E. The Court of Justice interprets the database sui generis right for the first time. *European Law Review*. 2005. Vol. 30. P. 426–430. URL: https://www.researchgate.net/publication/228149453_The_European_Court_of_Justice_Interprets_the_Database_Sui_Generis_Right_for_the_First_Time.
8. Davison M.J., Hugenholtz P.B. Football fixtures, horse races and spin-offs: the ECJ domesticates the database right. *European Intellectual Property Review*. 2005. Vol. 27, Issue 3. P. 113–118. URL: http://www.ivir.nl/publicaties/download/EIPR_2005_3_databaseright.pdf.
9. Davison M.J. *The Legal Protection of Databases*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 326 p. (Cambridge Intellectual Property and Information Law, Vol. 5). ISBN 978-1139435659.
10. Beunen A.C. *Protection for databases: the European Database Directive and its effects in the Netherlands, France and the United Kingdom* : PhD thesis / Leiden University. Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2007. 336 p. ISBN 978-9058502674. URL: <https://hdl.handle.net/1887/12038>.
11. Sganga C. Sui Generis Protection of Non-creative Databases. *The Cambridge Handbook of Investment-based Intellectual Property* / ed. by E. Bonadio, P. Goold. Cambridge: Cambridge University Press, 2023. P. 27–46. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108989527.005>.
12. Bernier A., Busse C., Bubela T. Public Biological Databases and the Sui Generis Database Right. *IIC - International Review of Intellectual Property and Competition Law*. 2023. Vol. 54. P. 1316–1358. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40319-023-01373-0>.
13. Burdese P. AI-Generated Databases. Do the Creation/obtaining Dichotomy and the Substantial Investment Requirement Exclude the Sui Generis Right Provided for under the EU Database Directive? Reflections and Proposals. 2020. 17 Dec. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3850662>. URL: <https://ssrn.com/abstract=3850662>.
14. Литвин С.Й. Правовий режим компіляції даних (бази даних) як об’єкта цивільного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; Наук.-дослід. ін-т інтелектуал. власності Нац. акад. прав. наук України. Київ, 2011. 202 с.
15. Дмитришин В. С. Права особливого роду (sui generis) в авторському праві України. *Юридичні науки: проблеми та перспективи* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 27–28 січня 2023 р.). Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2023. С. 41–44. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-292-3-11>.
16. Тарасенко Л.Л., Тарасенко Х.Ю. Оновлення законодавства України у сфері авторського права та його адаптація до стандартів ЄС. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 3. С. 312–318. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.49>.
17. Хавронюк О.О. Цивільно-правовий захист баз даних: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; Хмельниц. ун-т упр. та права ім. Леоніда Юзькова. Хмельницький, 2021. 250 с.
18. Кметик-Подубінська Х. І. Sui generis як особливе право розробників за Директивою 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних». Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, ІТ та Інтернет права: матеріали Восьмої всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 15 трав. 2024 р.). Львів, 2024. С. 81–84. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/05/Zbirnyk_8_Lviv_IPconference.pdf.
19. Лопатнюк В.А. Правова охорона баз даних за законодавством України та правом ЄС: дис. ... д-ра філософії: 081; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2025. 230 с.

20. Case C-338/02. Fixtures Marketing Ltd v. Svenska Spel AB. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 9 November 2004. *European Court Reports*. 2004. I-10497. ECLI:EU:C:2004:696. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62002CJ0338> (дата звернення: 03.02.2026).
21. Case C-203/02. The British Horseracing Board Ltd and Others v. William Hill Organization Ltd. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 9 November 2004. *European Court Reports*. 2004. I-10415. ECLI:EU:C:2004:695. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62002CJ0203> (дата звернення: 03.02.2026).
22. Верховний суд Німеччини. Рішення від 21 липня 2005 р. у справі № I ZR 290/02 (Hit Bilanz). *Bundesgerichtshof*. URL: https://www.bundesgerichtshof.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/Zivilsenate/I_ZS/2002/I_ZR_290-02.pdf?__blob=publicationFile&v=1 (дата звернення: 03.02.2026).
23. Касаційний суд Франції. Рішення від 05 березня 2009 р. у справі № 07-19.734 (Precom, Ouest France v. Direct Annonces). URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000020359064/> (дата звернення: 03.02.2026).
24. Суд великої інстанції Парижа (Франція). Рішення від 21 лютого 2013 р. у справі Sarenza v. M. X. (3-тя палата). URL: <https://www.doctrine.fr/d/TGI/Paris/2013/KFVDEEB92B93A5B40B31417> (дата звернення: 03.02.2026).
25. Case C-30/14. Ryanair Ltd v. PR Aviation BV. Judgment of the Court (Second Chamber) of 15 January 2015. *Reports of Cases*. ECLI:EU:C:2015:10. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62014CJ0030> (дата звернення: 03.02.2026).
26. Верховний суд Нідерландів. Рішення від 04 травня 2018 р. у справі ECLI:NL:HR:2018:678 (Pearson Benelux B.V. v. RSP B.V.). *Rechtspraak*. URL: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:HR:2018:678> (дата звернення: 03.02.2026).
27. Окружний суд Північних Нідерландів. Рішення від 07 лютого 2024 р. у справі ECLI:NL:RBNNE:2024:354 (Tracartz B.V. v. [Wederpartij]). *Rechtspraak*. URL: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBNNE:2024:354> (дата звернення: 03.02.2026).
28. Апеляційний суд Арнема-Леувардена (Нідерланди). Рішення від 22 квітня 2025 р. у справі ECLI:NL:GHARL:2025:2565 (Tracartz B.V. v. [Wederpartij]). *Rechtspraak*. URL: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:GHARL:2025:2565> (дата звернення: 03.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 04.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Вишневський В.О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.91+347.61/.64

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.53>

ТЕОРЕТИЧНІ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ВИДІВ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ УЧАСНИКІВ ФАКТИЧНИХ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН (У СВІТЛІ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА)

Гаврік Р.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0003-1557-0594
e-mail: gavrik.roman@gmail.com*

Гаврік Р.О. Теоретичні та нормативно-правові аспекти визначення поняття та видів способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин (у світлі рекодифікації цивільного права).

В науковій статті автор провів наукове дослідження проблематики визначення способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин. Автор вказує, що способи захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин як батьків чи дітей можуть бути застосовані до таких осіб без обмежень; в той же час, в чинному сімейному законодавстві наявний лише такий спосіб захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин, не пов'язаний із їх статусом як батьків, які можуть бути захищені судом. Таким способом захисту є встановлення правовідношення (встановлення режиму спільної сумісної власності на майно, набуте за час перебування у фактичних шлюбних відносинах; визначення обов'язку надавати утримання одному з учасників фактичних шлюбних відносин; встановлення факту перебування у фактичних шлюбних відносинах. У проєкті Цивільного кодексу, розробленому в контексті рекодифікації цивільного законодавства визначені такі способи захисту сімейних прав учасників фактичних шлюбних відносин (у редакції Цивільного кодексу – «фактичного шлюбного союзу»): визнання права (встановлення факту перебування у фактичному шлюбному союзі, визнання права спільної власності на майно, що є предметом спору, визначення способу надання утримання іншому з учасників фактичного шлюбного союзу); примусове виконання обов'язку в натурі (присудження до обов'язкової сплати аліментів на утримання учасника фактичного шлюбного союзу, застосування нотаріусом аліментного виконавчого напису); припинення правовідношення (припинення режиму спільного майна на майно учасників фактичного шлюбного союзу із розподілом його між ними, припинення виплати аліментів у зв'язку із припиненням права на утримання); зміна правовідношення (зміна правового режиму частини майна із спільного на роздільне із збереженням режиму спільності на інше майно, збільшення або зменшення розміру аліментів на утримання учасника фактичного шлюбного союзу); анулювання правовідношення (визнання договору, укладеного учасником фактичного шлюбного союзу недійсним).

Ключові слова: способи захисту сімейних прав та інтересів; учасник сімейних відносин; фактичні шлюбні відносини; рекодифікація цивільного права; суд; спільне майно; право на утримання.

Havrik R.O. Theoretical and regulatory aspects of defining the concept and types of methods of protecting family rights and interests of participants in de facto marital relations (in the light of the recodification of civil law).

In the scientific article, the author conducted a scientific study of the issues of determining the methods of protecting the family rights and interests of participants in de facto marital relations. The author indicates that the methods of protecting the family rights and interests of participants in de facto marital relations as parents or children can be applied to such persons without restrictions; at the same time, in the current family legislation there is only such a method of protecting the family rights and interests of participants in de facto marital relations that is not related to their status as parents, which can be protected by the court. This method of protection is the establishment of a legal relationship (establishing a regime of joint ownership of property acquired during the period of being in a de facto marital relationship; determining the obligation to provide maintenance to one of the participants in the de facto marital relationship; establishing the fact of being in a de facto marital relationship. The draft Civil Code, developed in the context of the recodification of civil legislation, defines the following methods of protecting the family rights of participants in a de facto marital relationship: recognition of the right (recognition of de facto marital relations and their property legal consequences); forced performance of an obligation in kind (awarding mandatory payment of alimony for the maintenance of a participant in the de facto marital union, applying an alimony enforcement order by a notary); termination of the legal relationship (termination of the common property regime for the property of the participants in the de facto marital union with by dividing it between them, termination of alimony payments due to termination of the right to maintenance); change of legal relationship (change of legal regime of part of the property from joint to separate with preservation of community regime for other property, increase or decrease of alimony for maintenance of a participant in the de facto marital union); annulment of legal relationship (recognition of the contract concluded by a participant in the de facto marital union as invalid).

Key words: ways to protect family rights and interests; participant in family relations; actual marital relations; recodification of civil law; court; joint property; right to maintenance.

Постановка проблеми. Актуальність тематики нормативно-правового визначення способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин визначається нормативною невизначеністю як статусу цих суб'єктів сімейного права, так й обсягу їх сімейних прав. Сімейне законодавство України, як і зміни до нього, що пропонуються в контексті рекодифікації цивільного права, не приділяє достатньо уваги цій категорії учасників сімейних відносин, на відміну від таких суб'єктів, як подружжя, батьки та діти. При цьому, фактичні шлюбні відносини, які часто залишаються поза межами формального правового регулювання, потребують чіткого визначення та захисту. Важливим аспектом є теоретичне обґрунтування питання, які саме способи захисту сімейних прав учасників фактичних шлюбних відносин можуть бути застосовані судом, органами опіки та піклування, іншими органами державної влади, щоб законодавчі ініціативи відповідали сучасним соціальним реаліям та потребам громадян. Інститут цивільного партнерства, що застосовується в Україні переважно для захисту сімейних прав та інтересів одностатевих пар, в окремих державах Латинської Америки використовується для іншої категорії учасників сімейних відносин, а саме – фактичного подружжя. «Фактичний шлюб», одностатеві та різностатеві цивільні партнерства, шлюб в період дії режиму окремого проживання подружжя не мають усіх правових наслідків шлюбу, однак є сімейними союзами, а отже їх учасники мають відповідні сімейні права, які у разі їх порушення, невизнання чи оспорювання повинні бути захищені через застосування судом, органами опіки та піклування, іншими органами державної влади способів захисту. Вище викладене зумовлює актуальність та своєчасність питання визначення поняття та видів способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин, особливо в контексті рекодифікації цивільного права.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика застосування судом та іншими юрисдикційними органами окремих способів захисту сімейних прав та інтересів, в тому числі учасників фактичних шлюбних відносин досліджувалася рядом науковців, таких як І.В. Апопій, А.М. Буряченко, В.А. Ватрас, М.М. Дякович, В.Ю. Євко, І.О. Костяшкін, Л.В. Красицька, М.В. Логвінова, Т.В. Маланчук, Ю.О. Пилипенко, П.І. Салюк, О.І. Сафончик, І.Л. Сердечна, А.О. Скіченко, В.І. Труба, С.М. Ходак, Г.В. Чурпіта та інші. В той же час, зазначені наукові дослідження лише

частково торкаються питання визначення способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин і не аналізують вказану тематику через призму змін, запропонованих в контексті рекодифікації цивільного права.

Метою статті є наукове дослідження теоретичних та нормативно-правових аспектів визначення способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 18 Сімейного кодексу України учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу; суд застосовує способи захисту, які встановлені законом (зокрема ч. 2 цієї ж статті) або домовленістю (договором) сторін. Поіменованими у сімейному законодавстві України способами захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин, які застосовуються судом, а саме: встановлення правовідношення (шляхом встановлення фактів походження дитини від матері або батька, реєстрації та розірвання шлюбу, визнання права спільної власності на майно, що є предметом спору подружжя, визначення способу надання утримання іншому з подружжя); примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку (шляхом присудження до обов'язкової сплати аліментів на утримання подружжя); припинення правовідношення, а також визнання його недійсним (анулювання), скасування (шляхом розірвання шлюбу або припинення режиму окремого проживання подружжя, припинення режиму спільного майна на майно подружжя із розподілом його між подружжям, припинення виплати аліментів у зв'язку із припиненням права на утримання, визнання шлюбу недійсним); припинення дій, які порушують сімейні права; відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права; відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено цим Кодексом або договором; зміна правовідношення (шляхом надання права на шлюб неповнолітній особі, зміни прізвища із шлюбного на дошлюбне, зміни правового режиму частини майна із спільного на роздільне із збереженням режиму спільності на інше майно, збільшення або зменшення розміру аліментів на утримання подружжя); визнання протиправними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб [1; 2, с. 24-25].

Також окремі, як поіменовані, так і непоіменовані в сімейному законодавстві, способи захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин застосовуються іншими юрисдикційними органами – нотаріусами, органами державної реєстрації актів цивільного стану, органами опіки та піклування, органами прокуратури, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, правозахисними організаціями, в тому числі суб'єктами, що здійснюють адвокатську діяльність та медіацію, а також самими учасниками сімейних відносин в порядку самозахисту. Такими способами захисту, крім вказаних у ст. 18 Сімейного кодексу України, також є: вчинення виконавчого напису на сімейних договорах; засвідчення згоди учасника сімейних відносин на вчинення іншим певних дій правового характеру чи засвідчення участі у сімейних відносинах від імені іншого учасника; накладення заборони відчуження батьками майна дитини за зверненням органу опіки та піклування [3, с. 71]; сприяння батькам у самозахисті сімейних прав та інтересів дитини, що проявляється у надання правової інформації батькам, необхідної для здійснення самозахисту, розгляді звернень від них та інформування стосовно кращого способу вирішення питання; моніторинг стану додержання сімейних прав та інтересів дитини і сприяння поновленню порушених сімейних прав та інтересів дитини іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями шляхом направлення обов'язкових до виконання актів реагування); організація переговорів (медіації) між учасниками сімейних відносин щодо урегулювання спірних питань, зокрема пов'язаних з поновленням порушеного, невизнаного або оспорюваного сімейного права чи інтересу, тощо [4, с. 205-206]; припинення дій, які порушують сімейні права дитини шляхом її тимчасового відібрання від осіб – порушників зазначених прав) [4, с. 198, 202].

Враховуючи наявне у сімейно-правовій доктрині визначення поняття «фактичні шлюбні відносини» як правовідносин жінки та чоловіка, що спрямовані на виникнення сімейних прав та обов'язків, однак які не зареєстровані у органах державної реєстрації актів цивільного стану, а отже – не мають державного захисту в аспекті визнання за ними усіх правових наслідків шлюбу (крім окремих майнових прав та обов'язків щодо спільно набутого майна та аліментних зобов'язань) [5, с. 21], можемо прийти до висновку, що учасники таких правовідносин також є учасниками саме сімейних відносин. У науковій літературі висловлено думку про те, що конкубат

(фактичні шлюбні відносини) сам по собі є окремим способом захисту прав та інтересів жінки та чоловіка, які бажають проживати разом, але з об'єктивних причин не можуть укласти шлюб [6, с. 54]. Хоча юридично шлюбу не існує, оскільки відповідно до положень Сімейного кодексу України єдиною формою шлюбу, яка визнається законом, є шлюб, зареєстрований в органах державної реєстрації актів цивільного стану, але фактично між чоловіком та жінкою складаються відносини, притаманні шлюбу [7, с. 65].

Можемо визнати, що способи захисту сімейних прав та інтересів таких осіб як батьків чи дітей можуть бути застосовані, оскільки хоч і сімейне законодавство містить презумпцію батьківства особи, що перебуває у шлюбі з матір'ю дитини, однак не заперечує походження дитини від батьків, що не перебувають у шлюбі, а також не містить різниці у змісті та захисті прав та інтересів дитини, що народжена від батьків, що перебувають у шлюбі чи не перебувають у шлюбі. Щодо способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин, що виникають саме із фактичного сімейного зв'язку, слід зупинитися на цьому питанні детальніше.

Дійсно, якщо проаналізувати діюче сімейне законодавство, можемо побачити лише наступний спосіб захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин, не пов'язаний із їх статусом як батьків, які можуть бути захищені судом як встановлення правовідношення. Цей спосіб стосується таких питань: встановлення спільної сумісної власності на майно набуте, за час перебування у фактичних шлюбних відносинах, через встановлення факту перебування у таких відносинах або після такого встановлення; визначення обов'язку надавати утримання одному з учасників фактичних шлюбних відносин з аналогічних підстав. При цьому, поза увагою законодавця залишається можливість застосування інших способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин, а також прав немайнового характеру. Це викликано положенням ч. 2 ст. 21 Сімейного кодексу України, відповідно до якої проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя, в той же час ці особи відповідно до ч. 2 ст. 9 цього ж Кодексу можуть врегулювати свої сімейні (родинні) відносини за договором, який має бути укладений у письмовій формі. Таким чином, учасники фактичних шлюбних відносин відповідно до сімейного законодавства України відносяться до учасників сімейних відносин, оскільки відповідно до термінології кодексу «проживають однією сім'єю», а також оскільки у самому кодексі частково йдеться про їх сімейні права. Крім уже визначеного у Сімейному кодексі України права на укладання сімейних договорів, визначається також право: на майно, набуте ними за час спільного проживання (ст. 74), на утримання у разі непрацездатності одного з учасників, якщо вона настала під час спільного проживання або на утримання у разі проживання з нею, ним їхньої дитини (ст. 91), на визнання розірвання шлюбу фіктивним у разі продовження спільного проживання після розірвання шлюбу (ст. 108), на усиновлення дитини (ст. 211) [1]. Таке обмежене поширення прав подружжя на учасників фактичних шлюбних відносин не є простою недоліком законодавчої техніки. Так, чинне сімейне законодавство таких держав Європи, як Республіка Польща, Республіка Молдова, Словачка Республіка, Румунія, Федеративна Республіка Німеччина взагалі не урегулює питання фактичних шлюбних відносин, французьке сімейне законодавство передбачає лише способи захисту майнових прав учасників фактичних шлюбних відносин (учасників цивільного партнерства), ширші можливості для захисту, в тому числі особистих немайнових прав учасників фактичних шлюбних відносин, надаються законодавством Угорщини, Швеції, Норвегії та Португалії, при цьому лише законодавство останньої країни повністю урівнює сімейні права та інтереси подружжя та учасників фактичних шлюбних відносин [5, с. 86-90]. Взагалі інститут фактичного шлюбу відсутній у більшості країн, що є географічними сусідами України, однак визнані як правова підстава виникнення сімейних прав та обов'язків у цивільному законодавстві держав Західної Європи [8, с. 109].

В проєкті Цивільного кодексу України, створений у контексті рекодифікації цивільного законодавства України, містяться ті ж положення, що й чинне сімейне законодавство, що в цілому відповідає сімейному законодавству держав Європейського Союзу, хоча й більш детально урегулює саме майнові наслідки перебування у фактичних шлюбних відносинах.

З одного боку, у ст. 16 Книги першої проєкту Цивільного кодексу України визначено перелік способів захисту цивільних прав та інтересів судом, при чому не визначено обмежень їх застосування лише на учасників сімейних відносин, що перебувають у шлюбі. Крім того, у ст.ст. 17, 18, 18-1 Книги першої проєкту Цивільного кодексу визначено можливість застосування інших способів захисту прав та інтересів, в тому числі учасників сімейних відносин іншими суб'єктами

– органами державної влади, місцевого самоврядування, нотаріусами, медіаторами. Хоча у ст. 1 Книги сьомої проєкту Цивільного кодексу учасники фактичних шлюбних відносин не визначені як члени сім'ї, однак у ст. 3 вони визначені як особи, що проживають однією сім'єю у фактичному шлюбному союзі, причому на низ обмежено поширюються положення сімейного законодавства, а саме Глави 10, 13 та 14 Книги сьомої. Ці книги стосуються питань правового режиму майна подружжя та права подружжя на утримання. Таким чином, потенційно суд може застосувати до учасників фактичного шлюбного союзу такі способи захисту, як визнання права (встановлення факту перебування у фактичному шлюбному союзі, визнання права спільної власності на майно, що є предметом спору, визначення способу надання утримання іншому з учасників фактичного шлюбного союзу); примусове виконання обов'язку в натурі (шляхом присудження до обов'язкової сплати аліментів на утримання учасника фактичного шлюбного союзу); припинення правовідношення (шляхом припинення режиму спільного майна на майно учасників фактичного шлюбного союзу із розподілом його між ними, припинення виплати аліментів у зв'язку із припиненням права на утримання); зміна правовідношення (шляхом зміни правового режиму частини майна із спільного на роздільне із збереженням режиму спільності на інше майно, збільшення або зменшення розміру аліментів на утримання учасника фактичного шлюбного союзу). Звичайно, цей перелік способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин є ширшим за існуючий, крім того учасники фактичних шлюбних відносин мають право врегулювати свої майнові відносини іншим чином, якщо тільки такий договір не спрямований на порушення прав або інтересів третіх осіб (а отже передбачити способи захисту своїх прав у договірному порядку, в тому числі в частині управління спільним майном або його поділу); учасники фактичних шлюбних відносин як сторони аліментного зобов'язання мають право укласти договір про сплату аліментів, у якому визначити умови, розмір та строки їх виплати). Визнання договору, укладеного учасником фактичного шлюбного союзу недійсним також може розглядатися як спосіб захисту сімейних прав та інтересів (анулювання правовідношення), у разі невиконання платником аліментів свого обов'язку за договором про сплату аліментів нотаріус може застосувати такий спосіб захисту як примусове виконання обов'язку в натурі шляхом накладання аліментного виконавчого напису [9; 10].

Висновки. На підставі вище викладеного можемо зазначити, що способи захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин як батьків чи дітей можуть бути застосовані до таких осіб без обмежень, оскільки хоч і сімейне законодавство містить презумпцію батьківства особи, що перебуває у шлюбі з матір'ю дитини, однак не заперечує походження дитини від батьків, що не перебувають у шлюбі, а також не містить різниці у змісті та захисті прав та інтересів дитини, що народжена від батьків, що перебувають у шлюбі чи не перебувають у шлюбі. В чинному сімейному законодавстві наявний лише один спосіб захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин, не пов'язаний із їх статусом як батьків, які можуть бути захищені судом як встановлення правовідношення, а саме – встановлення спільної сумісної власності на майно набуто, за час перебування у фактичних шлюбних відносинах, через встановлення факту перебування у таких відносинах або після такого встановлення; визначення обов'язку надавати утримання одному з учасників фактичних шлюбних відносин з аналогічних підстав. При цьому, поза увагою законодавця залишається можливість застосування інших способів захисту сімейних прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин, а також прав немайнового характеру, оскільки сімейне законодавство не визнає за ними особистих немайнових прав, а майнові права визнає досить обмежено. Таке обмежене поширення прав подружжя на учасників фактичних шлюбних відносин відповідає європейській практиці, оскільки в законодавстві європейських держав сімейні права учасників фактичних шлюбних відносин або не визнаються, або захищаються лише окремі майнові права. У проєкті Цивільного кодексу, створеному в контексті рекодифікації цивільного законодавства визначені такі способи захисту сімейних прав учасників фактичного шлюбного союзу: визнання права (встановлення факту перебування у фактичному шлюбному союзі, визнання права спільної власності на майно, що є предметом спору, визначення способу надання утримання іншому з учасників фактичного шлюбного союзу); примусове виконання обов'язку в натурі (шляхом присудження до обов'язкової сплати аліментів на утримання учасника фактичного шлюбного союзу, застосування нотаріусом аліментного виконавчого напису); припинення правовідношення (шляхом припинення режиму спільного майна на майно учасників фактичного шлюбного союзу із розподілом його між ними, припинення виплати

аліментів у зв'язку із припиненням права на утримання); зміна правовідношення (шляхом зміни правового режиму частини майна із спільного на роздільне із збереженням режиму спільності на інше майно, збільшення або зменшення розміру аліментів на утримання учасника фактично-го шлюбного союзу); анулювання правовідношення (визнання договору, укладеного учасником фактичного шлюбного союзу недійсним).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімейний кодекс України від 10 січня 2022 року (із наступними змінами та доповненнями). *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
2. Салюк П. І. Захист сімейних прав та інтересів судом. Дис. ... докт.філ. Спец. 081 – Право. Хмельницький, 2023. 238 с.
3. Гаврік Р.О. Вчинення окремих юридичних дій нотаріусом в системі способів захисту сімейних прав та інтересів. *Право та державне управління*. 2022. № 2. С. 56-73. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.2.8>.
4. Гаврік Р.О. Теоретико-правові та прикладні аспекти застосування способів захисту сімейних прав та інтересів дитини в умовах правового режиму воєнного стану. *Захист прав дитини в умовах воєнного стану*: колективна монографія. Львів – Торунь: Libra Press, 2025. С. 183-214. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-9>.
5. Лучковський В.В. Фактичні шлюбні відносини. Дис. ... докт.філ. Спец. 081 – Право. Хмельницький, 2021. 225 с.
6. Сафончик О., Шамота О. Особисті немайнові права чоловіка і жінки, що перебувають у фактичних шлюбних відносинах. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 54-61. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.2142>.
7. Маланчук Т.В., Мельник І.А. Майнові відносини у фактичному шлюбі: зарубіжний досвід та проблеми правового регулювання в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 3. С. 65-67. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2018/19.pdf.
8. Пилипенко Ю.О. Правове регулювання фактичних шлюбних відносин за законодавством зарубіжних країн. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Частина 3. С. 104-111. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2015/4_2015/part_3/19.pdf.
9. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) розміщення книги першої: проект Закону № 14056 від 21 вересня 2025 року. *Законопроекти*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356>.
10. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень сімейного права». Книга Сьома. Проект для громадського обговорення. *Цивільний кодекс України: громадське обговорення та кодифікація*. URL: <https://www.rada.gov.ua/files/knyga7.pdf>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Гаврік Р.О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.44

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.54>

ДОГОВІР УЧАСТІ В ЖИТЛОВО-БУДІВЕЛЬНОМУ КООПЕРАТИВІ ЯК ФОРМА ЖИТЛОВОГО ІНВЕСТУВАННЯ

Герц А.А.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-3310-3159
e-mail: agerc@ukr.net*

Герц А.А. Договір участі в житлово-будівельному кооперативі як форма житлового інвестування.

В статті досліджується договір участі в житлово-будівельному кооперативі як особливий цивільно-правовий форми залучення коштів у житлове будівництво. Наводиться авторське визначення даного договору. Здійснено аналіз правової природи житлово-будівельного кооперативу та визначено місце договору участі у механізмі фінансування будівництва житла. Обґрунтовано, що даний договір носить змішаний характер, адже він поєднує в собі елементи договорів про спільну діяльність, інвестиційну діяльність та договору підряду.

Досліджено співвідношення договору участі в житлово-будівельному кооперативі з іншими правовими механізмами житлового інвестування, зокрема, договором купівлі-продажу. Визначено особливості правового статусу члена кооперативу та ризику, які пов'язані з такою моделлю інвестування. Шляхом написання даного дослідження сформульовані висновки щодо місця договору участі в житлово-будівельному кооперативі у системі цивільно-правових форм інвестування житла.

Даний договір сприяє задоволенню житлових потреб учасників житлово-будівельного кооперативу, забезпечує юридичну визначеність їхніх внесків, регламентує порядок колективної участі у будівництві та контроль за використанням коштів.

Автор звертає особливу увагу на те, що до повного викупу квартири член житлово-будівельного кооперативу має право лише користуватися ним та розпоряджатися своїм пайовим внеском, але не самим об'єктом. Право власності на нерухомість виникає лише після повної виплати паю та офіційної державної реєстрації. До цього моменту майно належить житло-будівельному кооперативу. Відповідно, після виконання умов договору участі в житлово-будівельному кооперативі член кооперативу набуває майнові права на цей об'єкт і після завершення будівництва об'єкта нерухомості він набуває права власності на об'єкт інвестування як первісний власник шляхом проведення державної реєстрації речових прав на зазначений об'єкт за собою.

Цивільно-правове регулювання договору участі в житлово-будівельному кооперативі потребує дослідження та законодавчого врегулювання у повному обсязі. Все це породжує ряд суперечностей на практиці. У зв'язку з цим сформульовано висновки та пропозиції щодо удосконалення національного законодавства.

Ключові слова: договір, договір участі в житлово-будівельному кооперативі, житлове інвестування, житлово-будівельний кооператив, інвестор, квартира.

Herts A.A. Participation agreement in a housing and construction cooperative as a form of housing investment.

The article examines the contract of participation in a housing and construction cooperative as a special civil law form of raising funds for housing construction. The author's definition of this contract is given. The legal nature of the housing and construction cooperative is analyzed and the place of the contract of participation in the mechanism of financing housing construction is determined. It is

substantiated that this contract is of a mixed nature, since it combines elements of contracts for joint activities, investment activities and a contract of employment.

The correlation of the participation agreement in a housing construction cooperative with other legal mechanisms of housing investment, in particular the purchase and sale agreement, has been studied. The peculiarities of the legal status of a cooperative member and the risks associated with such an investment model have been determined. By writing this study, conclusions have been formulated regarding the place of the participation agreement in a housing construction cooperative in the system of civil law forms of housing investment.

This agreement helps meet the housing needs of the participants of the housing and construction cooperative, ensures legal certainty of their contributions, regulates the procedure for collective participation in construction and control over the use of funds.

The author draws special attention to the fact that until the apartment is fully redeemed, a member of a housing and construction cooperative has the right only to use it and dispose of his share contribution, but not the object itself. The right of ownership of real estate arises only after the full payment of the share and official state registration. Until this moment, the property belongs to the housing and construction cooperative. Accordingly, after fulfilling the terms of the participation agreement in a housing and construction cooperative, a member of the cooperative acquires property rights to this object and after completion of the construction of the real estate object, he acquires ownership rights to the investment object as the original owner by conducting state registration of property rights to the specified object.

Civil law regulation of the contract of participation in a housing and construction cooperative requires research and legislative regulation in full. All this gives rise to a number of contradictions in practice. In this regard, conclusions and proposals for improving national legislation are formulated.

Key words: contract, contract for participation in a housing cooperative, housing investment, housing cooperative, investor, apartment.

Постановка проблеми. Житлово-будівельний кооператив – це юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об'єдналися на основі членства для ведення спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування [1]. Безумовно, житлово-будівельний кооператив створюється громадянами, що потребують поліпшення житлових умов та об'єднують власні і залучені грошові кошти з метою будівництва житла.

Слід зазначити, що житлово-будівельні кооперативи залишаються актуальною формою залучення коштів у будівництво житла, особливо на сьогоднішній день, в час війни, а саме в умовах дефіциту державного фінансування та пошуку альтернативних інвестиційних моделей. Відповідно, в науковій літературі та правозастосовній практиці існує низка невирішених питань щодо правової природи договору участі в житлово-будівельному кооперативі та його значення як форми житлового інвестування.

Стан теоретичного дослідження. Окремим аспектам договір участі в житлово-будівельному кооперативі як формі житлового інвестування були присвячені наукові праці таких вчених, як О.В. Кохановської, В.М. Коссака, В.М. Кравчука, Т.Я. Рима, Є.О. Харитонова, та інших.

Безумовно, тема дослідження залишається вельми актуальною в силу процесів законодавчої трансформації, які мають місце у нашій державі.

Мета статті – дослідити договір участі в житлово-будівельному кооперативі як особливу цивільно-правову форму залучення коштів у житлове будівництво, визначити його правову природу, сформулювати авторське визначення зазначеного договору та обґрунтувати його змішаний характер у механізмі фінансування будівництва житла.

Виклад основного матеріалу.

Правове регулювання діяльності житлово-будівельного кооперативу базується на нормах Конституції України [2], Цивільного кодексу України [3], Закону України «Про кооперацію» [1], інших нормативно-правових актів з питань кооперації.

Діяльність житлово-будівельного кооперативу базується на таких основних принципах:

- добровільності вступу та безперешкодного виходу з житлово-будівельного кооперативу;
- соціальної справедливості, взаємодопомоги та співробітництва;
- рівного права голосу під час прийняття рішень (один член житлово-будівельного кооперативу - один голос);

- демократичного контролю за діяльністю житлово-будівельного кооперативу та їх посадових осіб з боку членів житлово-будівельного кооперативу;
- безпосередньої участі членів житлового-будівельного кооперативу у його діяльності.

Членами житлово-будівельного кооперативу можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства, а також юридичні особи України та іноземних держав, які діють через уповноважених представників, за умови внесення ними вступного внеску та пая у розмірах, встановлених статутом на загальних зборах.

Кооператив зобов'язаний вести реєстр своїх членів і видати кожному посвідчення, що підтверджує членство.

Вступ до кооперативу відбувається на підставі письмової заяви особи, яка бажає стати членом житлово-будівельного кооперативу. Заявник зобов'язаний внести вступний внесок та пай у розмірах і в порядку, встановлених статутом кооперативу. Рішення про прийняття особи до житлово-будівельного кооперативу ухвалюється загальними зборами його членів. Порядок прийняття такого рішення та його затвердження визначається статутом кооперативу.

Усі власники (співвласники) квартир та нежитлових приміщень у будинку, спорудженому або придбаному житлово-будівельним кооперативом, є співвласниками на праві спільної сумісної власності спільного майна такого будинку.

Отже, повна сплата пайового внеску та виконання членом кооперативу умов статуту створюють підстави для виникнення права власності на конкретну квартиру. Після набуття права власності фізична особа одночасно стає співвласником спільного майна багатоквартирного будинку на праві спільної сумісної власності.

Таким чином, членство в житлово-будівельному кооперативі створює правові підстави для набуття майнових прав, що підкреслює взаємозв'язок корпоративного і речового аспектів у правовідносинах житлово-будівельного кооперативу.

Спільним майном будинку кооперативу є приміщення загального користування (у тому числі допоміжні), несучі, огорожувальні та несуче-огорожувальні конструкції будинку, механічне, електричне, сантехнічне та інше обладнання всередині або за межами будинку кооперативу, яке обслуговує більше одного житлового або нежитлового приміщення, будівлі і споруди, які призначені для задоволення потреб усіх співвласників будинку кооперативу та розташовані на прибудинковій території, а також права на земельну ділянку, на якій розташований будинок кооперативу та його прибудинкова територія, з моменту державної реєстрації таких прав відповідно до закону.

Відповідно до ч. 2 ст. 384 Цивільного кодексу України, член житлово-будівельного (житлового) кооперативу має право володіння і користування, а за згодою кооперативу - і розпорядження квартирою, яку він займає в будинку кооперативу, якщо він не викупив її. В ч. 3 ст. 384 Цивільного кодексу України законодавець зазначає, що у разі викупу квартири член житлово-будівельного (житлового) кооперативу стає її власником. Формулювання даних частин ст.384 Цивільного кодексу України потребує уточнення.

Загальновідомо, що право власності є одним із фундаментальних речових прав у цивільному праві України і характеризується сукупністю трьох елементів: володіння, користування і розпорядження.

Відповідно, володіння – це фактичне утримання майна і можливість контролювати його використання. Для члена житлово-будівельного кооперативу володіння проявляється саме у фактичному перебуванні у квартирі, контролі за її станом та використанні у межах договору участі в житлово-будівельному кооперативі та рішень органів кооперативу. Тому до викупу квартири член житлово-будівельного кооперативу фактично володіє житлом, але це володіння є суттєво обмежене, оскільки майно юридично належить кооперативу.

Користування – це можливість використовувати майно для задоволення своїх потреб, отримання вигоди або доходу. Член житлово-будівельного кооперативу до викупу квартири має право користуватися нею для проживання або інших цілей, визначених договором участі в житлово-будівельному кооперативі. Важливо підкреслити, що користування обмежується умовами договору та рішеннями житлово-будівельного кооперативу. Член житлово-будівельного кооперативу не може, наприклад, передавати житло в оренду правовідносини без погодження, якщо це не передбачено статутом кооперативу.

Основна увага приділяється розпорядженню – це право визначити юридичну долю майна, тобто продавати, дарувати, обмінювати або інакше відчужувати його. Саме розпорядження є ключовим елементом права власності.

човим елементом власності і відрізняє її від інших прав користування або володіння. У випадку членства в житлово-будівельному кооперативі право розпорядження виникає лише після викупу квартири, коли член житлово-будівельного кооперативу формально стає власником на підставі цивільно-правових норм про перехід права власності. До цього моменту член житлово-будівельного кооперативу не може самостійно розпоряджатися квартирою, а будь-які дії з дня її відчуження можливі лише з дозволу житлово-будівельного кооперативу, що не є повноцінним розпорядженням у правовому сенсі.

Управління спільним майном будинку кооперативу здійснюється його співвласниками (незалежно від членства в кооперативі) відповідно до закону.

Установчі документи кооперативу не можуть включати норми, які обмежують визначені законом права співвласників будинку кооперативу. Положення установчих документів кооперативу, що обмежують визначені законом права співвласників будинку кооперативу, є нікчемними.

Згідно норм Цивільного кодексу України, цивільні права та обов'язки виникають з дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. Найбільш поширеною підставою виникнення цивільних прав та обов'язків є правочини. Серед них важливе місце посідають договори, зокрема, аналізуючи наш предмет дослідження – це договір участі в житлово-будівельному кооперативі.

Право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів. Право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не впливає із закону або незаконність набуття права власності не встановлена судом. Отже, Цивільний кодекс України закріплює презумпцію правомірності набуття права власності.

Виходячи з вище викладеного варто зазначити, що договір участі в житлово-будівельному кооперативі - це домовленість між кооперативом та членом кооперативу, за яким останній вносить пайові внески для фінансування будівництва або реконструкції житлового будинку. Даний договір встановлює права та обов'язки членів кооперативу щодо внесків та участі у його діяльності, проте сам по собі не є підставою для виникнення права власності на квартиру, тобто він регулює лише корпоративні відносини між членом житлово-будівельного кооперативу і житлово-будівельним кооперативом. Право власності виникає з моменту завершення будівництва, прийняття його до експлуатації та його державної реєстрації, за умови повної сплати пайових внесків. Таким чином, договір участі в житлово-будівельному кооперативі визначає умови і порядок фінансової участі члена житлово-будівельного кооперативу, а договір купівлі-продажу квартири закріплює передачу майна та забезпечує члену кооперативу можливість розпоряджатися ним на власний розсуд.

Пайовий фонд формується з пайових внесків членів кооперативу і є одним із джерел формування майна кооперативу, розмір якого може змінюватися. Статут житлово-будівельного кооперативу повинен містити порядок встановлення розмірів і сплати внесків та паїв членами кооперативу та відповідальність за порушення зобов'язань щодо їх сплати.

Пай кожного члена житлово-будівельного кооперативу формується за рахунок разового внеску або часток протягом певного періоду. Майнові внески оцінюються у грошовій формі.

Розмір паю члена житлово-будівельного кооперативу залежить від фактичного його внеску до пайового фонду. Паї, в тому числі резервного і спеціального фондів, є персоніфікованими і у сумі визначають загальну частку кожного члена житлово-будівельного кооперативу у майні даного кооперативу.

У разі виході або виключенні фізичної особи з житлово-будівельного кооперативу, вона має право на отримання своєї частки у грошовій формі, майном або цінними паперами відповідно до їхньої вартості на момент припинення членства, тоді як земельна ділянка повертається виключно в натурі. Умови та конкретні терміни такого повернення визначаються статутом житлово-будівельного кооперативу, проте закон обмежує цей період максимум двома роками, починаючи відлік з 1 січня року, що настає після виходу особи з житлово-будівельного кооперативу.

Спірною, на мій розсуд, є не лише норма ч.2 ст. 384 Цивільного кодексу України, на що звертається увага в даному дослідженні вище, але і норма ст. 19-1 Закону України «Про кооперацію» в якій зазначено, що член житлово-будівельного кооперативу має право володіння, користування, а за згодою кооперативу - і розпоряджання квартирою, дачею, гаражем, іншою будівлею, спорудою або приміщенням кооперативу, якщо він не викупив відповідне майно.

Вважаю, що на даному етапі член житлово-будівельного кооперативу не має права розпорядження квартирою, дачею, гаражем, іншою будівлею, спорудою або приміщенням кооперативу, якщо він не викупив відповідне майно, адже він має лише право розпорядження пайовим внеском.

А у разі викупу квартири, дачі, гаража, іншої будівлі, споруди або приміщення член житлово-будівельного кооперативу стає власником такого майна. Право власності на таке майно у члена кооперативу виникає з моменту державної реєстрації відповідного права згідно із законом.

У постанові Великої Палати Верховного Суду від 14 вересня 2021 року у справі № 359/5719/17 (провадження № 14-8цс21) [4] зазначено, що саме інвестор, як особа, за кошти якої і на підставі договору з яким був споруджений об'єкт інвестування, є особою, якою набувається первісне право власності на новостворений об'єкт інвестування. Державній реєстрації підлягає право власності тільки на ті об'єкти нерухомого майна, будівництво яких закінчено та які прийнято в експлуатацію у встановленому порядку. В іншому випадку інвестор не зможе визнати право власності на квартиру до введення будинку в експлуатацію. Згідно з ч. 4 ст. 334 Цивільного кодексу України права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виникають з дня такої реєстрації відповідно до закону. Отже, інвестор після виконання умов інвестування набуває майнові права (тотожні праву власності) на цей об'єкт і після завершення будівництва об'єкта нерухомості набуває права власності на об'єкт інвестування як первісний власник шляхом проведення державної реєстрації речових прав на зазначений об'єкт за собою (пункти 93-95).

Висновки. Аналіз цивільно-правового регулювання житлово-будівельного кооперативу свідчить про те, що корпоративний статус члена кооперативу створює основу для подальшого набуття майнових прав, визначаючи його участь у фінансуванні будівництва та контролі за діяльністю кооперативу. Саме таке розмежування корпоративних і майнових прав дозволяє чітко структурувати правовідносини, забезпечуючи захист інтересів членів житлово-будівельного кооперативу та мінімізацію ризиків недобудови чи неправомірного розпорядження майном до викупу.

Дане дослідження демонструє, що договір участі в житлово-будівельному кооперативі та його нормативне закріплення в Цивільному кодексі України та Законі України «Про кооперацію» створюють юридично послідовну схему від внесення пайового внеску до оформлення права власності, шляхом укладення договору купівлі-продажу.

Отже, договір участі в житлово-будівельному кооперативі виступає правовою основою для фінансування будівництва житла згідно з нормами цивільного законодавства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про кооперацію: Закон України від 10.07.2003 р. № 1087-IV [Текст]. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 5, ст. 35.
2. Конституція України, 28 черв. 1996 р. [Текст]. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30, с. 141.
3. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV [Текст]. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. №№ 40-44, ст. 356.
4. Постанова Верховного Суду від 23 жовтня 2024 року у справі № 751/110/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122717226> - щодо права власності чи іншого речового права на нерухоме майно (крім землі).

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Герц А.А., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.13:347

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.55>

ВИТОКИ КОНЦЕПЦІЇ ПРОГАЛИН У ПРИВАТНОМУ ПРАВІ В АНТИЧНІЙ ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

Завальнюк С.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
НУ «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-3146-0216
e-mail: zav.sv@ukr.net

Завальнюк С.В. Витоки концепції прогалин у приватному праві в античній правовій думці.

Стаття присвячена історико-правовому аналізу витоків концепції прогалин у приватному праві в античній юридичній думці. Визначається вплив ідей Платона, Арістотеля та римських юристів на формування принципу справедливості як основи вирішення колізій та прогалин.

Обґрунтовується, що проблема неповноти правового регулювання була усвідомлена ще у добу античності, хоча термін «прогалина» у сучасному значенні тоді ще не використовувався. Доведено, що вже в давньогрецькій філософії було закладено теоретичні передумови розуміння меж писаного закону через категорію справедливості. Розкрито значення арістотелівської концепції *epieikeia* як форми справедливості, спрямованої на уточнення нормативного припису у виняткових випадках, не передбачених законодавцем, без заперечення обов'язковості самого закону. Показано, що у вченні Арістотеля закладено ідею пріоритету раціональної мети норми над її буквальним формулюванням, що стало важливим теоретичним підґрунтям подальших механізмів подолання правової невизначеності.

Окрему увагу приділено інституційному формуванню практичних механізмів подолання нормативної невизначеності в римському праві. Встановлено, що поряд із *jus civile* сформувався масив норм *jus honorarium*, який через систему преторських едиктів забезпечував доповнення, пом'якшення та адаптацію формалізованого цивільного права до потреб суспільного розвитку й економічної динаміки. Проаналізовано роль принципів *aequitas*, добросовісності, процесуальної формули та аргументації за аналогією у формуванні гнучких засобів правового захисту. Висвітлено значення кодифікаційної діяльності Юстиніана як етапу централізації механізмів усунення суперечностей і мінімізації правової невизначеності в пізньоантичний період.

Зроблено висновок, що антична правова думка сформувала фундаментальні теоретичні та інституційні засади сучасної доктрини прогалин у приватному праві, а ідеї справедливості та обов'язковості судового вирішення спору стали основою подальшого розвитку європейської правової традиції й зберігають актуальність для сучасної теорії цивільного права.

Ключові слова: антична юридична думка, неповнота закону, *epieikeia*, *aequitas*, *jus civile*, приватне право, *jus honorarium*, цивільне право, прогалини у праві, аналогія права, тлумачення права, історія права.

Zavalniuk S.V. The origins of the concept of legal gaps in private law in ancient legal thought.

The article is devoted to a historical and legal analysis of the origins of the concept of legal gaps in private law within ancient legal thought. It identifies the influence of the ideas of Plato, Aristotle, and Roman jurists on the formation of the principle of justice as a foundation for resolving legal conflicts and gaps.

It is argued that the problem of the incompleteness of legal regulation had already been recognized in antiquity, although the term “legal gap” in its modern meaning was not yet used. The study demonstrates that ancient Greek philosophy laid the theoretical foundations for understanding the limits of written law through the category of justice. Particular attention is paid to Aristotle’s concept of *epieikeia* as a form

of justice aimed at refining normative prescriptions in exceptional cases not foreseen by the legislator, without denying the binding force of the law itself. It is shown that Aristotle's doctrine contains the idea of the priority of the rational purpose of a norm over its literal wording, which later became an important theoretical basis for mechanisms designed to overcome legal uncertainty.

Special consideration is given to the institutional formation of practical mechanisms for addressing normative indeterminacy in Roman law. It is established that alongside *jus civile*, a body of norms known as *jus honorarium* developed, which, through the system of praetorian edicts, ensured the supplementation, mitigation, and adaptation of formalized civil law to the needs of social development and economic dynamics. The role of the principles of *aequitas*, good faith, procedural formulae, and reasoning by analogy in shaping flexible means of legal protection is analyzed. The significance of Justinian's codification as a stage in the centralization of mechanisms aimed at eliminating contradictions and minimizing legal uncertainty in the late antique period is also highlighted.

The article concludes that ancient legal thought formed the fundamental theoretical and institutional foundations of the modern doctrine of legal gaps in private law, while the ideas of justice and the mandatory nature of judicial dispute resolution became the basis for the further development of the European legal tradition and remain relevant for contemporary civil law theory.

Key words: legal incompleteness, ancient legal thought, *epieikeia*, *aequitas*, *jus honorarium*, *jus civile*, private law, civil law, legal gaps, analogy of law, interpretation of law, legal history.

Постановка проблеми. Проблематика прогалін у приватному праві має вагоме історичне підґрунтя, оскільки жодній правовій системі, навіть за умов високого рівня розвитку, неможливо забезпечити вичерпне регулювання всього спектру суспільних відносин. У сфері цивільного права це пояснюється складністю та різноманітністю майнових і особистих немайнових відносин. Історичний розвиток і тривала еволюція правових концепцій, починаючи від доби античності й до новітнього часу, засвідчують об'єктивність існування прогалін у праві. Історико-правовий аналіз демонструє, як різні історичні періоди та правові системи оцінювали явище прогалін, якими методами долали ці проблеми та як представлені підходи вплинули на формування сучасного українського цивільного права.

Витоки осмислення правових прогалін сягають античності. Ще давньогрецькі філософи та римські юристи усвідомлювали, що писане право має об'єктивні межі, зумовлені загальністю формулювань і мінливістю суспільного життя. Хоча поняття «правова прогалина», в сучасному розумінні, не було сформульоване в античну добу, сам феномен існував і активно осмислювався в межах філософії, судової практики та правотворення.

Метою дослідження є історико-правовий аналіз витоків концепції прогалін у приватному праві в античній правовій думці, з'ясування теоретичних і інституційних передумов формування ідеї нормативної неповноти, а також визначення ролі античних філософсько-правових ідей у становленні сучасної доктрини подолання прогалін.

Стан опрацювання проблематики. Наукове дослідження проблеми витоків концепції прогалін у приватному праві охоплює аналіз історичного розвитку поглядів на роль, місце та значення таких прогалін у контексті європейської правової традиції. Історичні аспекти правової природи прогалін були висвітлені у працях Л. Бостан, С. Бостана, Р. Ванджурака, Е. Гарріса, В. Глиняного, О. Калашника, С. Меленко, В. Таранухи, Є. Харитонова та інших.

Вклад основного матеріалу. Античне право є складним і багатограним явищем, що охоплює сукупність правових норм, інститутів та юридичної практики, в цивілізаціях Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Воно сформувалося на основі соціальних, політичних і культурних реалій античного світу, водночас увібравши в себе філософські та етичні ідеї, які мали істотний вплив на зміст права. Античне право не існувало як єдина система: грецьке і римське право відрізнялися як за структурою, так і за функціями. Водночас для обох традицій спільними рисами виступили: казуїстичний характер правових норм, які часто розроблялися для конкретних життєвих ситуацій, що обмежувало абстрактність і системність законодавства; тісний зв'язок із мораллю та релігією; наявність публічного і приватного права, хоча поділ між ними не завжди був чітким; формалізм і сакралізація правових процедур як в архаїчному римському праві, так і в афінській судовій практиці.

Підходи до подолання правових прогалін у різні часи історичного розвитку суттєво змінювалися, залежно від природи правової системи та домінуючої юридичної доктрини. В епоху ан-

тичності, коли ще не існувало сучасного поняття кодифікованого законодавства, неповнота правового регулювання заповнювалися через застосування загальних принципів справедливості або шляхом видання нових едиктів.

Проблема охоплення правом усіх можливих життєвих ситуацій турбувала юристів ще з давніх часів. Античні мислителі розуміли, що жоден універсальний закон не здатний врахувати всі ймовірні випадки. Зокрема, давньогрецький філософ Платон наголошував, що уникнути прогалин у законодавстві неможливо через відсутність можливості створення ідеально досконалого правового акту [5, с.29]. Він пропонував поєднання суворості закону з гнучкістю філософа-судді, який має керуватися розумом і загальним добром. Таким чином, Платон допускав необхідність «живого» тлумачення закону у разі правових прогалин. Р. Ванджурак аналізуючи філософсько-світоглядну позицію Платона, робить висновок про те, що платонівська «ідея права» загалом полягає у спрямованості регулювання суспільних відносин до встановлення «розумного та справедливого порядку». Саме у здійсненні цієї мети мислитель вбачає сутнісне призначення права, його «божественний задум», втілення якого є найважливішим завданням людини [4, с.78].

Філософські ідеї Платона і стоїків були відтворені у християнській правовій традиції – у працях Августина, Фоми Аквінського, а згодом – у праві Нового часу. Поняття природного права стало центральним у творах Гуго Гроція, Джона Локка, Жана-Жака Руссо, формуючи основи сучасної теорії права, прав людини та доктрини верховенства права.

Розвиваючи положення Платона, Арістотель підкреслював неминучі недоліки писаного закону, пов'язані з його загальною природою. Він зауважив, через універсальний характер закону виникають випадки, не охоплені його формулюванням. Таким чином, встановлення універсальних норм не дозволяє врахувати всі можливі конкретні обставини реального життя. Арістотель вважав виправданим виправлення виявлених недоліків в ході застосування права вважаючи, що законодавець і сам виправив би, якби знав про такий випадок під час ухвалення закон. Для подолання таких прогалин Арістотель пропонував звертатися до природного права, розуміючи під ним сукупність незмінних принципів справедливості й добра, які можуть доповнити писане право та підказують суду рішення у тих випадках, коли встановлене державою право мовчить. Таким чином, уже антична філософія права заклала ідею, що в разі мовчання позитивного закону слід керуватися загальними засадами права.

У «Нікомаховій етиці» Арістотель наголошував на необхідності суддівського виправлення закону у виняткових ситуаціях, яких законодавець не передбачив. Якщо через загальність закону виникає казус, що випадає з загального правила, тоді слід виправити недолік, постановивши те, що законодавець сам постановив би, якби був присутній». «Коли закон складений для загального випадку, а сталося щось підсудне йому, але поза загальним випадком, тоді чинити правильно значить: там, де у законодавця, що склав закон без обмовок, пропуск або погрішність, поправити упушення, яке визнав би навіть сам законодавець, виявився він тут, а якби знав заздалегідь, то він би [цю поправку] в законодавство. Тому [добро] і є справедливе і краще якогось певного, але не безвідносно справедливого, [а точніше], воно краще [справедливого] з погрішністю, причина якої – його безумовність. І сама природа доброго – це поправка до закону в тому, в чому через його загальність є упушення [1, с. 87]. Ця ідея, відома як еллінський прообраз концепції справедливості (принцип *επιείκεια*), відображала переконання, що формально правильний закон може давати хибний результат у конкретному випадку, і тому потрібне гнучке тлумачення або доповнення закону духом справедливості.

Професор античної історії Едвард Гарріс у своєму науковому дослідженні аналізує питання, наскільки суворо афінські суди дотримувалися букви закону та яку роль у судовій практиці відігравала *επιείκεια* як принцип справедливості. Автор пише про те, що У своїй «Нікомаховій етиці та риторичі» Арістотель стверджує, що існує форма правосуддя, яка називається *επιείκεια* («справедливість»), що суперечить писаному закону. Тому у дослідника виникає питання: Чи дозволяла ця форма правосуддя суддям враховувати пом'якшувальні обставини? Автор підкреслює, що у науковій літературі немає єдності щодо змісту *επιείκεια* та її ролі в афінських судах. Так, деякі стверджують, що *επιείκεια* була доктриною, яка дозволяла судам розглядати широкий спектр міркувань і навіть повністю ігнорувати закон. Натомість інші науковці заперечують роль значну роль *επιείκεια* в судовій практиці Афін, вважаючи, що рішення ухвалювалися на основі суворого дотримання закону [11, р.25]. З цієї точки зору, ідеї Арістотеля про *επιείκεια* були нововведенням, яке не мало нічого спільного з сучасною юридичною практикою. На основі аналізу різних точок

зору автор доводить, що епіейкея не означає звернення до «вищої» справедливості, що стоїть понад законом, а застосовується лише за незвичайних обставин, які не міг передбачити законодавець, формулюючи загальну норму. Коли учасник судового процесу використовував аргумент, заснований на епіейкеї, він не просив суд відхилити писаний закон, а продемонстрував, що його справа була винятком із загального правила, де повинні бути враховані інші правові міркування. Аргумент з епіейкеї був не зверненням до позаправових міркувань, а до загального принципу справедливості, що неявно міститься в писаних законах [11, р.25].

С. Меленко робить висновок про те, що Арістотель, визначаючи право найвищим проявом справедливості, одночасно вказує на те, що держава, санкціонуючи та закріплюючи його на законодавчому рівні, формує не лише основи, але й усю, так би мовити, структуру такого філософсько-правового поняття, як справедливість, але водночас охопити його повністю не в змозі, через властиву йому багатогранність та складну структуру. Мислитель фактично давав визначення «нормативної» справедливості, яка, у свою чергу, знаходила власне відображення у законодавчих актах, а не філософську сутність цього поняття у його широкому науково-пізнавальному розумінні [6, с. 140].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що з метою подолання обмеженості загального закону у процесі його застосування Арістотель сформулював концепцію еріейкеїа як особливої форми справедливості, що покликана коригувати наслідки формально правильного, але надмірно загального нормативного припису. Йдеться не про заперечення закону, а про його уточнення у конкретному випадку, коли буквальне застосування норми призводить до результату, що не відповідає її раціональній меті. У межах цієї концепції закон розглядається як загальне вираження справедливого, однак через свою універсальність він може не враховувати виняткові обставини. У таких ситуаціях справедливість набуває характеру корективу, спрямованого на відновлення відповідності між нормативною формою і фактичними обставинами. Таким чином, вирішення конкретного казусу повинно орієнтуватися не лише на буквальне формулювання норми, а й на її телеологічний зміст – тобто на істинну мету законодавця.

Р. Ванджурак слушно зазначає, що саме у творчій спадщині Арістотеля філософсько-правові ідеї античної Греції досягли свого апогею, оскільки подальша криза полісної системи в епоху еллінізму сприяла утвердженню недовіри до державних інститутів, поширенню індивідуалістичних настроїв та домінуванню етичної проблематики над політико-правовою у сфері філософського пізнання [4, с.85]. У цьому контексті арістотелівська концепція справедливості, зокрема ідея еріейкеїа, постає як кульмінаційний етап розвитку античної теорії права, що поєднала нормативний, етичний та політичний виміри правового мислення.

В часи Давньоримської держави сформувалась думка, що ані закони, ані акти не можуть бути написані так, щоб вміщати в собі всі можливі випадки (*neque leges neque senatus consulta ita scribi possunt, ut omnis casus qui quandoque insiderint comprehendantur*) [9, с. 15]. Така позиція ілюструє ставлення до природи прогалини в даний період та є класичним підтвердженням визнання об'єктивної неповноти позитивного права.

С. Меленко, зазначає, що у Давньому Римі поряд із *jus civile* розвивалася своєрідна правова система – *jus honorarium*, яка на думку автора, покликана ліквідувати прогалини у законодавстві, джерелом якого були закони XII таблиць, адже із процесом розвитку суспільних відносин нагальною необхідною постала проблема їхнього правового врегулювання. Вирішення такого питання покладалось на римські магістрати, які завдяки власним постановам з метою забезпечення та охорони внутрішнього порядку успішно його вирішували. Таким чином, упродовж тривалого часу нормотворчої діяльності магістратур було сформовано досить складну систему нормативного регулювання під назвою *jus honorarium* [6, с.236]. Зазначимо, що у класичному римському розумінні *jus honorarium* (преторське право) становило особливу систему норм римського права, яка була сформована магістратами (передусім преторами та еділами) у II ст. до н. е., з метою сприяння застосуванню, доповнення та коригування формалізованого цивільного права (*jus civile*) яке не могло адаптуватися до економічних змін. Його функціонування спиралося на принцип *aequitas* як ідею справедливості та на систему щорічних едиктів магістратів, що слугували інструментом гнучкої правової реакції на нові соціально-економічні потреби, забезпечуючи правовий захист й адаптацію нормативного регулювання до потреб практики.

Протягом тривалого і складного процесу свого історичного розвитку римське право прагнуло мінімізувати правову невизначеність і створити дієві механізми для забезпечення стабільності та ефективності правової системи. Поступово створювався централізований підхід до вирішення

правових питань, що сприяв подоланню юридичних неузгодженостей. У римському праві прогалини визнавалися об'єктивним явищем. Видатні римські юристи III століття н.е. Доміцій Ульпіан та Юлій Павел вважали, що неможливо охопити всі відносини існуючими нормами. Для подолання невизначеності претор видавав едикти (*ius honorarium*), які і доповнювали чинне право. Також широкого значення набули принципи добросовісності та справедливості.

Ульпіан вважав, що справедливість і добрі звичаї мають допомагати там, де мовчить закон. Він вірив, що право це мистецтво добра і справедливості [10, с. 133-134]. Там, де немає закону, слід керуватись природним правом, звичаями та здоровим глуздом. Відсутність закону може розумітись як правова прогалина у разі якої суддя повинен ухвалити рішення, спираючись на природне право (справедливість); звичаї; раціональний розум.

Визначаючи, що у стародавньому Римі право розвивалося казуїстично, на основі конкретних рішень і едиктів магістратів, слід зробити висновок, що поняття «прогалини» не мало сучасного значення. Суддя у разі сумніву щодо винуватості міг ухвалити вердикт «не ясно» («*non liquet*»), фактично відкладаючи справу через недостатню визначеність закону чи доказів. Однак поступово традиція вимагала від судді винести рішення за будь-яких обставин. Римська правова доктрина виробила механізми подолання прогалин та розширення діючих норм за аналогією, звернення до природного права та принципів рівності, справедливості тощо.

Так, преторське право (*ius honorarium*), за відомим висловом Ульпіана, було запроваджено саме для того, щоб «допомагати, доповнювати і виправляти цивільне право» на благо суспільства. Претори через едикти створювали нові позови і засоби захисту на випадки, не врегульовані нормами, фактично заповнюючи прогалини в законі творчістю магістратів і юристів.

Римські юристи класичної доби також широко застосовували аргументацію за аналогією для вирішення нових справ: діяла максима «де однакова підстава, там і однакове право» («*Ubi eadem ratio, ibi idem ius*») [7, с.150]. Це означало, що якщо дві ситуації подібні за суттю, то до нової ситуації слід застосувати ту саму правову норму, що й до вже врегульованої.

У процесі тривалого розвитку римського права було впроваджено низку інституційних механізмів з метою мінімізувати випадки відсутності правового регулювання. У першій книзі «Інституцій» Юстиніана зазначалося про можливість усунення всіх потенційних суперечностей і неточностей у писаному законодавстві шляхом цілеспрямованих правових заходів. Якщо ж виникали труднощі у тлумаченні або застосуванні норм, які викликали неоднозначне розуміння, судді могли звернутися до імператора. Він володів винятковим правом як на ухвалення нових законів, так і на їхнє офіційне тлумачення.

З завершенням доби античності ідея обов'язковості судового рішення набуває імперативного характеру. Візантійський імператор Юстиніан, серед завдань кодифікації бачив усунення суперечностей та прогалини у праві. У конституції (528 р.) наголошувалось, що зібрання всіх законів має на меті усунути будь-які прогалини права. Більш того, спеціальним законом (Новелою № 125 від 541 р.) Юстиніан заборонив суддям відмовляти у правосудді, навіть якщо письмовий закон мовчить: їм наказувалося не очікувати нового наказу імператора, а розглядати справу якомога ретельніше і вирішувати її згідно з тим, що їм здається справедливим і законним [12]. Норми фактично встановили правило, аналогічне пізнішому принципу, зобов'язавши суддів виносити рішення в усіх випадках без винятку. Таким чином, ще в римському праві пізнього періоду затвердилася вимога: не може бути відмови в правосудді через прогалину в законі – суддя повинен вирішити справу, керуючись загальними засадами права та справедливості.

Римськими юристами визнавалося, що «порушує закон той, хто здійснює заборонене законом; вчиняє в обхід той, хто, зберігаючи слова закону, обходить його смисл». Прогалини в законі допускалося заповнювати тлумаченням, яке не повинно погіршувати становище людей: «У жодному разі смисл закону або милість справедливості не терпить, щоб те, що введене для користі людей, ми обертали шляхом жорстокого тлумачення на суворість, яка йде врозріз із благополуччям людей» [5, с. 43].

Антична ідея про неповноту права та потребу у гнучкому тлумаченні норм стала основою багатьох пізніших правових доктрин. Римське право, особливо його преторські елементи та юриспруденція, лягли в основу правових систем континентальної Європи, зокрема через рецепцію римського права в середньовічній Європі. Концепція справедливості як засобу врегулювання прогалин у праві стала джерелом таких інститутів, як англійське право справедливості, а також основою для доктрини аналогії у сучасних правових системах.

Висновки. Таким чином, у добу античності сформувалися перші фундаментальні уявлення про неповноту закону та необхідність його тлумачення. Давньогрецька філософія заклала поняття справедливості, як необхідності відступити від букви закону заради його духу у непередбачуваних випадках. Римське право виробило практичні механізми заповнення неповноти закону: преторські едикти доповнювали жорсткі норми, а римські юристи застосовували аналогію та загальні засади для вирішення казусів, не врегульованих прямо. Пізньоримське законодавство вже явно заборонило суддям ухилятися від рішення через неповноту в законі, покладаючи на них обов'язок вирішувати по совісті і правді. Давньогрецька філософія надала цій проблемі теоретичної глибини, а римське право – практичних механізмів її подолання. Саме ці ідеї стали підґрунтям сучасної теорії правових прогалів і зберігають актуальність у правовій системі України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арістотель. Нікомахова етика / Переклад з давньогрецької Віктор Ставнюк. К.: «Аквілон-Плюс», 2002. 480 с.
2. Арістотель. Політика. Поетика. 2023. Фоліо. 512 с.
3. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. К.: Центр навчальної літератури. 2004. 672 с.
4. Ванджурак Р.В. Вплив давньогрецької філософії права на сучасну українську юриспруденцію: монографія / наук. ред. М.В. Костицький. Київ: Вістка, 2023. 248 с.
5. Історія вчень про державу і право: підручник / за ред. проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Х.: Право, 2009. 256 с.
6. Меленко С.Г. Давньогрецькі витoki української філософсько-правової думки: монографія. Чернівці: Технодрук, 2013. 432 с.
7. Підпригора, О.А., Харитонов, Є.О. Римське право: підруч. / О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов. 2ге вид. К.: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
8. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. К.: Основи, 2000. 355 с.
9. Тарануха В.В. Прогалини в праві: поняття, сутність, способи їх усунення та подолання. *Юридична Україна*. 2009. № 2. С. 15–19. URL: <http://www.info-prensa.com/article-427.html>.
10. Юркевич Памфіл. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник. Вид. друге. К.: Ред. журн. «Український Світ», 2000. 756 с.
11. Harris Edward. How Strictly Did the Athenian Courts Apply the Law? The Role of *Epieikeia*. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*. 2013. Vol. 56, no. 1. Pp. 25-46. URL: https://www.academia.edu/7417703/Epieikeia_in_Athenian_Law.
12. Rocha L.S.; Pinto J.P.S. Non liquet: the exception as a contingency formula for decision, functional differentiation and development of the paradoxes of the legal system. November 2023. URL: https://www.researchgate.net/publication/375405845_NON_LIQUET_THE_EXCEPTION_AS_A_CONTINGENCE_FORMULA_FOR_DECISION_FUNCTIONAL_DIFFERENTIATION_AND_DEVELOPMENT_OF_THE_PARADOXES_OF_THE_LEGAL_SYSTEM.

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Завальнюк С.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.61:347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.56>

ДИСТАНЦІЙНІ ФОРМИ ЗАСТОСУВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ

Заставенко А.В.,

*аспірант кафедри цивільного права та процесу,
Державний податковий університет
ORCID: 0009-0009-7335-9747*

Заставенко А.В. Дистанційні форми застосування альтернативних способів захисту сімейних прав.

Статтю присвячено дослідженню дистанційних форм застосування альтернативних способів захисту сімейних прав в умовах цифровізації правовідносин та зростання потреби в доступних, гнучких і ефективних механізмах вирішення сімейних спорів. Проаналізовано поняття та правову природу альтернативних способів вирішення спорів (ADR) у сфері сімейного права, а також окрему увагу приділено онлайн-врегулюванню спорів (ODR) як різновиду ADR, що реалізується з використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

У статті розглядаються основні форми дистанційної медіації та онлайн-переговорів, їхні переваги й ризики у порівнянні з традиційними офлайн-процедурами. Особливу увагу зосереджено на проблемах забезпечення конфіденційності, захисту персональних даних, дотримання принципів добровільності, рівності сторін та пріоритету найкращих інтересів дитини під час застосування дистанційних форм ADR у сімейних спорах. Проаналізовано сучасний стан правового регулювання онлайн-медіації в Україні та виявлено прогалини чинного законодавства, зокрема відсутність спеціальних норм щодо дистанційного формату проведення медіації у Законі України «Про медіацію».

Розглянуто можливості передових онлайн-технологій в сфері медіації на прикладі застосування в Сполучених Штатах Америки, Канаді та Австралії.

Визначено правовий статус онлайн-медіатора. Закцентовано увагу на особливості статусу, що полягає в обов'язку забезпечення інформаційної безпеки медіаційної процедури, зокрема використання захищених цифрових платформ, шифрування даних, ідентифікації учасників та захисту персональної інформації. Наголошено, що онлайн-медіатор повинен бути здатним управляти комунікацією сторін у віртуальному середовищі, мінімізувати технічні ризики та запобігати порушенню конфіденційності.

З урахуванням зарубіжного досвіду та практики функціонування спеціалізованих ODR-платформ у сфері сімейних правовідносин обґрунтовано доцільність нормативного закріплення дистанційних форм альтернативного захисту сімейних прав. Запропоновано напрями вдосконалення національного законодавства, зокрема щодо встановлення вимог до цифрових платформ, рівня підготовки онлайн-медіаторів та гарантій безпеки інформації. Зроблено висновок, що належне правове регулювання дистанційних форм ADR сприятиме підвищенню доступності правового захисту, зменшенню конфліктності сімейних спорів та ефективнішому забезпеченню прав і законних інтересів учасників сімейних правовідносин.

Ключові слова: вирішення сімейних спорів, онлайн-технології, переговори, медіаційна процедура, онлайн-медіація, дистанційне вирішення спорів.

Zastavenko A.V. Remote forms of application of alternative methods for the protection of family rights.

The article is devoted to the study of remote forms of applying alternative methods for the protection of family rights in the context of the digitalization of legal relations and the growing need for accessible, flexible, and effective mechanisms for resolving family disputes. The concept and legal nature of alternative dispute resolution (ADR) in the field of family law are analyzed, with particular attention

paid to online dispute resolution (ODR) as a type of ADR implemented through the use of information and communication technologies.

The article examines the main forms of remote mediation and online negotiations, as well as their advantages and risks compared to traditional offline procedures. Special attention is focused on issues of ensuring confidentiality, protecting personal data, and observing the principles of voluntariness, equality of the parties, and the priority of the best interests of the child when applying remote forms of ADR in family disputes. The current state of legal regulation of online mediation in Ukraine is analyzed, and gaps in the existing legislation are identified, in particular the absence of special provisions regulating the remote format of mediation in the Law of Ukraine «On Mediation».

The possibilities of advanced online technologies in the field of mediation are considered using the example of their application in the United States of America, Canada, and Australia.

The legal status of an online mediator has been defined. Particular emphasis is placed on the specific features of this status, which include the obligation to ensure the information security of the mediation procedure, in particular through the use of secure digital platforms, data encryption, participant identification, and the protection of personal data. It is emphasized that an online mediator must be capable of managing communication between the parties in a virtual environment, minimizing technical risks, and preventing breaches of confidentiality.

Taking into account foreign experience and the practice of functioning of specialized ODR platforms in the field of family legal relations, the expediency of normative consolidation of remote forms of alternative protection of family rights is substantiated. The article proposes directions for improving national legislation, in particular with regard to establishing requirements for digital platforms, the level of training of online mediators, and guarantees of information security. It is concluded that proper legal regulation of remote forms of ADR will contribute to increasing access to legal protection, reducing the level of conflict in family disputes, and more effectively ensuring the rights and legitimate interests of participants in family legal relations.

Key words: family dispute resolution, online technologies, negotiations, mediation procedure, online mediation, remote dispute resolution.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку правової системи характеризується активною цифровізацією суспільних відносин, що істотно впливає на механізми реалізації та захисту суб'єктивних прав, у тому числі у сфері сімейних правовідносин. Традиційні судові способи вирішення сімейних спорів дедалі частіше виявляються недостатньо ефективними через їх тривалість, високу конфліктність та обмежену доступність, що особливо загострилося в умовах воєнного стану в Україні.

У зв'язку з цим зростає значення альтернативних способів захисту сімейних прав, зокрема медіації, переговорів та інших форм позасудового врегулювання спорів. Новим етапом розвитку цих інструментів є їх застосування у дистанційному форматі з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, що дозволяє забезпечити оперативність, економічність і доступність правової допомоги, а також сприяє зниженню рівня конфліктності між сторонами.

Попри активне впровадження онлайн-форм альтернативного вирішення спорів у практику, проблематика дистанційних способів захисту сімейних прав залишається недостатньо дослідженою в національній юридичній доктрині. Відсутність уніфікованих процедур, спеціальних процесуальних гарантій та чітких стандартів проведення онлайн-ADR у сімейних спорах зумовлює необхідність комплексного наукового аналізу цієї сфери.

Метою даної статті є дослідження правової природи, особливостей та ефективності дистанційних форм застосування альтернативних способів захисту сімейних прав, а також визначення основних проблем їх правового регулювання і перспектив розвитку в умовах цифрової трансформації.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика дистанційних форм застосування альтернативних способів захисту сімейних прав уже стала предметом наукових досліджень як у зарубіжній, так і в українській правовій доктрині, проте перебуває на етапі активного формування. У працях іноземних авторів основна увага зосереджується на теоретичних засадах ADR і ODR, аналізі практики функціонування онлайн-платформ та оцінці їх ефективності у вирішенні сімейних спорів, зокрема у питаннях спільного батьківства й розподілу майна. В українській правовій науці питання альтернативного вирішення спорів розглядалися у працях Г.О. Бабенко, Я.С.

Бляхарського, Н.О. Горбенко, Я.В. Петруненка, В.А. Попова, О.В. Сатановської, Т.А. Цувіної, О.С. Філюк, І.В. Чеховської, водночас дистанційні форми медіації та ODR здебільшого аналізуються фрагментарно – у контексті цифровізації правосуддя або впровадження інноваційних способів захисту прав. Відсутність комплексних досліджень, присвячених саме правовому регулюванню дистанційних форм застосування альтернативних способів захисту сімейних прав, зумовлює актуальність подальшого наукового опрацювання цієї тематики.

Виклад основного матеріалу. Наразі онлайн технології широко застосовуються практично у всіх сферах нашого життя. Не виключенням є й сімейні правовідносини, особливо з огляду на те, що в умовах воєнного стану значна кількість учасників можуть проживати окремо в різних регіонах, або навіть країнах. Інколи сторони конфлікту не бажають чи уникають особистих зустрічей в силу різних факторів, як от неприязні стосунки, щільні робочі графіки чи територіальна віддаленість. Саме тому в сімейних питаннях люди шукають швидких та простих рішень. Звертаючись за допомогою до юристів та фахівців з альтернативного вирішення спорів, клієнти здебільшого бажають такого ж рівня простоти та доступності, до якого вони звикли, отримуючи, приміром, медичні консультації онлайн, послуги через ДІЮ, або легко обмінюючись іншою інформацією. У відповідь на такий попит деякі фахівці з альтернативного вирішення спорів заохочують передачу інформації в цифрових форматах та використовують різні дистанційні технології.

Онлайн-платформи для вирішення спорів (ODR) – це веб-сайти або програми, які дозволяють сторонам вирішувати свої суперечки за допомогою онлайн-процедур. ODR-платформи пропонують різноманітні послуги, зокрема арбітраж, медіацію та переговори. Вони можуть бути використані для вирішення будь-яких видів суперечок, включаючи сімейні справи [1, с. 195].

Однак законодавство України, представлене в цій сфері здебільшого Законом України «Про медіацію» [2], не містить положень, які б прямо визначали або врегульовували форми проведення медіації, зокрема в дистанційному форматі. Відсутність законодавчого закріплення порядку, умов та процесуальних особливостей здійснення медіації з використанням інформаційно-комунікаційних технологій створює правову невизначеність у практиці її застосування. Це, своєю чергою, може ускладнювати забезпечення принципів добровільності, конфіденційності, нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації, закріплених у законі, а також знижувати рівень довіри учасників до онлайн-медіації як альтернативного способу врегулювання спорів, що актуалізує потребу в подальшому нормативному врегулюванні цього питання.

Слід зауважити, що 10 листопада 2021 року рішенням правління ГО «НАМУ» було схвалено протокол № 32 «Рекомендації для медіаторів щодо підготовки та проведення онлайн-медіації» (далі – Рекомендації). Зазначені Рекомендації розроблені професійною спільнотою медіаторів як відповідь на виклики, що виникають у повсякденній діяльності медіатора у зв'язку з появою нових обставин, різноманітним життєвим ситуаціям, відсутністю належного законодавчого регулювання тощо, та поширюються з метою забезпечення орієнтирів для безпечної й належної професійної медіаційної практики [3].

Відповідно до Рекомендацій, онлайн-медіація – це спосіб вирішення спорів між сторонами конфлікту за допомогою третьої нейтральної сторони - медіатора, спрямований на пошук рішень, що відображають інтереси кожної сторони, в процесі проведення переговорів у онлайн-режимі з використанням інформаційно-комунікаційних технологій дистанційної синхронної (одночасної) та/чи асинхронної (неодночасної) комунікації [3].

У онлайн медіації є ще одна дуже важлива перевага – це короткий строк розв'язання питання. Чим менше люди витрачають часу на це, тим швидше вони можуть рухатися далі і жити своїм життям. В середньому на розв'язання питання йде 4-5 зустрічей по 1,5–3 години кожна [4, с. 385].

Натомість основними викликами онлайн-медіації є залежність ефективності комунікації від рівня цифрової грамотності учасників і технічної якості зв'язку, труднощі у виборі зручної платформи для спілкування, а також ускладнення в роботі медіатора з емоційним станом сторін і змістом переговорів. Додаткове напруження спричиняють технічні збої, уповільнення комунікації та необхідність постійних уточнень, що потребує підвищених психологічних і фізичних ресурсів учасників. Окремим ризиком є можливі порушення конфіденційності та хибна інтерпретація дій сторін або подій, зумовлених технічними особливостями дистанційного спілкування.

Дійсно реальність відмінностей між поколіннями є важливим фактором, на який слід зважати під час використання технологій для врегулювання сімейних спорів. Існує суттєвий віковий цифро-

вий розрив, відповідно, люди старшого віку, які не виростили з новими технологіями, менш схильні довіряти онлайн-платформам і користуватися ними для комунікації та вирішення спорів [5].

Проблемним аспектом дистанційних форм комунікації є спілкування з вимкненими камерами. З одного боку таке бажання учасника може свідчити про потребу в уявній безпеці (не бачать, значить не оцінюють), з іншого боку таке спілкування нівелює контакт між особами, оскільки неможливо оцінити реакцію особи на те, що відбувається, побачити міміку, жести тощо.

Відтак, базовими порадами для покращання взаємодії в онлайн-комунікації можуть бути: 1) дотримання важливих технік в онлайн-форматі: перепитування і уточнення, уникнення двозначності, вираження розуміння і емпатії, зоровий контакт; 2) встановлення загальних правил комунікації: письмові тези зідзвонів, ввімкнені камери, дотримання принципів ведення переговорів; 3) врахування інтересів і потреб: турбота – це конкретні дії (вираження розуміння, рівні можливості висловитись), пошук практичної реалізації врахування потреб – через діалог; 4) використання онлайн-інструментів: онлайн-дошки, візуалізація, схеми, структури, відеоконференції; 5) розвиток культури взаємоповаги: заохочення до відкритого спілкування і висловлювань; ставлення і сприйняття, що сприяють діалогу; визнання і повага до різних точок зору [6].

Національний центр з технологій та вирішення спорів запровадив Етичні принципи вирішення суперечок в Інтернеті (ODR), які були розроблені для підвищення якості, ефективності та обсягу процесів вирішення суперечок за допомогою технологічних компонентів. До етичних принципів належать такі як: доступність, відповідальність, компетентність, конфіденційність, розширення можливостей, рівність, справедливість, чесність, неупередженість, інформована участь, інновація, інтеграція, юридичні зобов'язання, нейтралітет, захист від шкоди, безпека, прозорість [7, с. 160].

Добровільний характер медіації, визначений як основний принцип в Законі України «Про медіацію», має бути забезпечений під час проведення процедури онлайн-медіації. Це означає, що рішення взяти участь, залишатися, залишити процедуру медіації та/або досягти угоди повністю залежить від волі сторін. Вони не будуть покарані або притягнуті до відповідальності за відсутність співпраці через недосягнення угоди або відмову підписати угоду. Зміст мирової угоди також повністю залежить від сторін, незважаючи на втручання медіатора в її написання. Щоб гарантувати вільну згоду сторін, онлайн-платформа медіації повинна надавати всю необхідну інформацію про процедуру, а також про права та обов'язки сторін, щоб їхня згода була надана свідомо, як це вимагає закон. Ще одним основним принципом медіації є її конфіденційність. Ця вимога є необхідною для того, щоб сторони, залучені до медіації, відчували довіру у неформальному середовищі та добровільно розкривати свої справжні інтереси, зазвичай приховані за вираженими та заявленими позиціями [8, с. 136]. Медіатор зобов'язаний не розголошувати будь-яку інформацію, отриману в процесі підготовки та проведення медіації, та не використовувати її в особистих чи сторонніх інтересах незалежно від способу її отримання (відеозв'язок, електронна пошта, месенджери тощо). Водночас законодавством передбачені окремі винятки, зокрема у випадку пред'явлення стороною вимог до медіатора щодо неналежного виконання ним умов договору про проведення медіації, що може звільняти медіатора від обов'язку збереження конфіденційності.

Варто зазначити, що потребує окремої уваги узгодження зі сторонами способів укладення договору про проведення медіації та фіксації результатів зустрічі та/або медіації: онлайн (із використанням спеціальних застосунків для підписання документів); поштою (паперовий друк у необхідній для всіх сторін процесу кількості примірників, пересилання на поштові відділення учасників та підписання їх «від руки»); комбінований (відправлення домовленості на електронну пошту або в чаті з подальшим підписанням учасниками власноруч, обмін сканкопіями чи фото підписаних документів) [3].

Безсумнівно, цікавим є досвід іноземних країн щодо дистанційних форм застосування альтернативних способів вирішення сімейних спорів. Так, в Сполучених Штатах Америки застосовується веб-програма під назвою «Up To Parents», що заохочує батьків оцінювати та враховувати свої обов'язки перед дітьми. Батьки зазначають зобов'язання, які вони можуть взяти на себе, у стандартній формі договору, що надається. Система генерує угоду про виховання дітей, в якій зберігаються зобов'язання, на які погодилися обоє батьків. Метою посередників було «допомогти парі переосмислити свої взаємини та перейти від моделі «подружжя» до моделі «батьки» та нести спільну відповідальність за своїх дітей» [9]. Цей інструмент виконує таке завдання. Він дозволяє прямі переговори між сторонами, але суворо їх регулює, щоб зменшити ризик зростання конфлікту.

В Австралії програма Split Up зосереджується на майнових сімейних спорах і допомагає визначити, як розподілити майно. Для прогнозування ймовірного результату певного запиту під час переговорів програма штучного інтелекту аналізує базу даних рішень австралійських сімейних судів. Використання цього методу дозволяє сторонам отримати уявлення про можливі наслідки надмірних вимог, що, у свою чергу, сприяє зменшенню агресивних переговорних тактик [10].

Ще одним вдалим прикладом застосування онлайн-технологій в США та Канаді є додаток Our Family Wizard. Ця платформа надає батькам різноманітні інструменти для організації зустрічей і візитів, ведення розкладів відвідувань, складання запитів на відшкодування витрат, обробки платежів, комунікації з цих питань та ведення нотаток про свої обговорення. Батьки можуть створювати додаткові акаунти для будь-яких учасників, яких вони забажають, наприклад, для своїх терапевтів. Хоча Family Wizard не підпорядкований судовому контролю, у США та Канаді його використання у справах про опіку над дітьми в деяких випадках стало обов'язковим. Для медіаторів, юристів та інших фахівців платформа також пропонує професійні акаунти, що допомагають у роботі з клієнтами. Професіонали можуть використовувати платформу для взаємодії з батьками, а у деяких випадках – контролювати, як їхні клієнти користуються програмою (наприклад, у спілкуванні між батьками) [11].

Таким чином, інтеграція альтернативного вирішення спорів являє собою не просто механізм розвантаження судів, а якісне переосмислення моделі цивільного судочинства – від змагального підходу «перемога-поразка» до консенсусного підходу «взаємовигідне рішення» [12, с. 298].

У наукових дослідженнях також акцентується увага безпосередньо на суб'єктах надання послуг з альтернативного вирішення спорів. Так, окремі дослідники зазначають про необхідність формування у медіатора soft skills, а також спеціальної медіаційної компетентності в процесі навчання та подальшої освіти. На думку Є.Є. Бородіна, медіаційна компетентність складається з соціально-психологічної, конфліктологічної, комунікативної, перцептивної (когнітивної) компетентності, а також знань в сфері поведінки і взаємодії людей; припускає глибокі знання в сфері ділового спілкування (встановлення контакту, ведення переговорів), знання закономірностей сприйняття і пізнання людьми один одного на основі зовнішності, поведінкової симптоматики, візуальної діагностики, знання закономірностей психологічної дії [13, с. 161].

Що стосується правового статусу онлайн-медіатора, то можна зазначити, що онлайн-медіатор є незалежною, нейтральною та неупередженою особою, яка відповідає загальним вимогам до медіатора, встановленим Законом України «Про медіацію», та додатково володіє цифровими компетентностями, необхідними для проведення медіації в дистанційному форматі. Його діяльність ґрунтується на принципах добровільності, конфіденційності, рівності сторін, самовизначення учасників та дотримання найкращих інтересів дитини у сімейних спорах. Особливістю статусу онлайн-медіатора є обов'язок забезпечення інформаційної безпеки медіаційної процедури, зокрема використання захищених цифрових платформ, шифрування даних, ідентифікації учасників та захисту персональної інформації. Онлайн-медіатор повинен бути здатним управляти комунікацією сторін у віртуальному середовищі, мінімізувати технічні ризики та запобігати порушенню конфіденційності.

В умовах відсутності спеціального нормативного закріплення статусу онлайн-медіатора в українському законодавстві доцільним є визначення на законодавчому рівні додаткових вимог до його підготовки, сертифікації та професійної відповідальності, що сприятиме підвищенню довіри до дистанційних форм медіації та ефективному захисту прав учасників медіаційного процесу.

З огляду на зазначене вважаємо за доцільне ініціювати внесення змін і доповнень до Закону України «Про медіацію», спрямованих на врегулювання порядку та специфіки здійснення онлайн-медіації з урахуванням особливостей медіаційної процедури залежно від категорії спорів між сторонами. Такі зміни мають опрацьовуватися й ухвалюватися комплексно, із залученням пропозицій та зауважень Національної асоціації медіаторів України.

Висновки. З урахуванням активної цифровізації суспільних відносин та зростання потреби у доступних і гнучких механізмах врегулювання сімейних спорів, доцільним є комплексне вдосконалення правового регулювання дистанційних форм застосування альтернативних способів захисту сімейних прав. Насамперед потребує законодавчого закріплення можливість застосування онлайн- та змішаних форматів альтернативного врегулювання спорів у сфері сімейного права. З цією метою пропонується внести відповідні зміни до Закону України «Про медіацію», передбачивши визначення онлайн-медіації як окремої форми медіаційної процедури, а також закріпивши

рівність юридичної сили результатів дистанційної та офлайн-медіації. Важливим є також доповнення законодавства спеціальними принципами здійснення дистанційної медіації, зокрема принципами цифрової безпеки, технічної доступності, належної ідентифікації учасників, забезпечення рівності сторін та недопущення стороннього впливу під час онлайн-переговорів.

Окремої уваги потребує нормативне визначення вимог до цифрових платформ, що використовуються для проведення онлайн-медіації та інших форм ODR у сімейних спорах. До таких вимог доцільно віднести обов'язкове використання захищених каналів зв'язку, шифрування даних, наявність механізмів захисту від несанкціонованого доступу та відповідність міжнародним стандартам інформаційної безпеки. Запровадження сертифікації або реєстру рекомендованих онлайн-сервісів сприятиме підвищенню довіри учасників до дистанційних форм альтернативного врегулювання спорів. Паралельно з цим необхідним є врегулювання статусу онлайн-медіатора, що передбачає встановлення додаткових професійних та кваліфікаційних вимог, зокрема щодо володіння навичками роботи з безпечними цифровими платформами, управління конфліктами в дистанційному форматі та дотримання стандартів захисту персональних даних.

У контексті сімейних правовідносин особливе значення має забезпечення найкращих інтересів дитини під час застосування дистанційних форм ADR. У зв'язку з цим доцільно нормативно визначити особливості та межі використання онлайн-медіації у спорах за участю дітей, зокрема передбачити додаткові гарантії безпеки, можливість залучення психологів або інших фахівців, а також встановити обмеження щодо застосування дистанційних процедур у випадках високої конфліктності чи наявності домашнього насильства. Водночас важливо врегулювати процесуальні наслідки застосування онлайн-медіації, зокрема порядок підтвердження волевиявлення сторін у дистанційному форматі, допустимість використання електронного підпису для укладення медіаційних угод та механізми врахування результатів онлайн-ADR судами.

Реалізація зазначених пропозицій має здійснюватися з урахуванням зарубіжного досвіду та європейських стандартів у сфері альтернативного вирішення сімейних спорів, а також супроводжуватися інституційною підтримкою та популяризацією дистанційних форм ADR. Це сприятиме підвищенню доступності правового захисту, зменшенню навантаження на судову систему та більш ефективному забезпеченню прав і законних інтересів учасників сімейних правовідносин в умовах цифрового розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Петруненко Я.В. Послуги посередництва у розв'язанні господарських сорів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. №4. С. 194-200. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.31>.
2. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>.
3. Рекомендації для медіаторів щодо підготовки та проведення онлайн-медіації. 2021. URL: <https://namu.com.ua/ua/info/mediators/uyenspyereashchkl-ses-sroamr-pyeeekashchkl/>.
4. Попов В.А., Мазур С.О. Роль онлайн медіації у розв'язанні сімейних спорів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2025. Вип. 88. Ч. 1. С. 383-387. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.55>.
5. Schmitz A. J. There's an App for That: Developing Online Dispute Resolution to Empower Economic Development. *Notre Dame Journal of Law, Ethics & Public Policy*, 2018. 32. URL: <https://heinonline.org/HOL/Page?handle=hein.journals/ndlep32&id=9÷=&collection>.
6. Медіація в онлайн-комунікації: як будувати ефективну комунікацію в команді. *Український Центр Медіації*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=FUNIWE_uJgA.
7. Бондарчук Н.В., Радченко О.Ю. Проведення медіації онлайн: міжнародний досвід та перспективи запровадження в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Вип. 75. Ч. 3. 2023. С. 156-161. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.3.25>.
8. Ковальчук О. Онлайн-медіація в цифровізації правосуддя. *Збірник наукових праць «Приватне право і підприємництво»*. 2024. Вип. 24. Ч. 2. С. 133-138. DOI <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2024.24.61>.
9. Fisher L., & Brandon M. Mediating with families: Making the difference. *Prentice Hall/Pearson Education Australia*. 2002. 45 p.

10. Zeleznikow J., & Bellucci E. Family_Winner: Integrating game theory and heuristics to provide negotiation support. 2006 URL: http://www.jurix.nl/pdf/j03_03.pdf.
11. Practitioners – Court Approved Co Parenting App to Manage High Conflict Custody Cases. 2022. URL: <https://www.ourfamilywizard.com/practitioners>.
12. Бабенко Г.О. Інтеграція альтернативних способів вирішення спорів у цивільний процес: доктринальні та практичні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2025. Вип. 92. Ч. 1. С. 294-299. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.41>.
13. Бородін Є.Є. Механізм медіації в системі публічного управління: дис. канд. держ. упр.: 25.00.02, Класичний приватний університет. Запоріжжя. 2019. 245 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Заставенко А.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.23

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.57>

ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ СТОРІН У ПРАВОВІДНОСИНАХ ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ

Канарик Ю.С.

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільного та господарського права

Національного університету біоресурсів та природокористування України

ORCID:0000-0003-3222-7827

Канарик Ю.С. Проблеми захисту прав сторін у правовідносинах довірчої власності.

У статті досліджуються актуальні проблеми захисту прав сторін у правовідносинах довірчої власності в умовах трансформації цивільного законодавства України та розвитку інституту забезпечувальної довірчої власності у сучасній правовій доктрині.

Проаналізовано правову природу довірчої власності як особливої конструкції, що поєднує елементи майнових та зобов'язальних правовідносин, а також визначено її місце в системі способів забезпечення виконання зобов'язань. Особливу увагу приділено колізіям між формальним титулом довірчого власника та фактичними інтересами установника (вигодонабувача), а також ризикам зловживання правом, порушення балансу інтересів сторін та третіх осіб.

Встановлено, що забезпечувальна природа довірчої власності виявляється у тимчасовому набутті кредитором статусу довірчого власника щодо переданого майна з метою гарантування належного виконання боржником свого зобов'язання. Після повного та належного виконання боргу право власності на об'єкт підлягає поверненню установнику, що підкреслює функціональний, а не абсолютний характер повноважень довірчого власника та спрямованість цієї конструкції на забезпечення інтересів сторін зобов'язання. У роботі окреслено проблеми правової визначеності обсягу повноважень довірчого власника, порядку розпорядження майном, підстав та меж відповідальності сторін, а також судової захисту у разі порушення прав. Виявлено прогалини нормативного регулювання, що стосуються реєстрації прав, звернення стягнення на предмет довірчої власності, оскарження правочинів та забезпечення добросовісності учасників цивільного обороту, а також визначення повноважень довірчого власника, процедур повернення майна та гарантій захисту прав третіх осіб.

Запропоновано напрями удосконалення правового регулювання, зокрема уточнення критеріїв добросовісності, запровадження додаткових гарантій для установника та третіх осіб, а також формування єдиної судової практики щодо застосування інституту довірчої власності. Зроблено висновок про необхідність забезпечення належного балансу між інтересами кредитора та боржника, що сприятиме підвищенню правової визначеності та ефективності механізму довірчої власності в Україні.

Ключові слова: довірча власність, довірчий власник, вигодонабувач, забезпечення виконання зобов'язань, речові права, цивільно-правова відповідальність.

Kanaryk Yu.S. Problems of protecting the rights of parties in legal relations of trust property.

The article examines the current problems of protecting the rights of the parties in trust property legal relations in the context of the transformation of the civil legislation of Ukraine and the development of the institution of security trust property in modern legal doctrine. The legal nature of trust property as a special construction combining elements of property and obligational legal relations is analyzed, and its place in the system of methods for ensuring the fulfillment of obligations is determined. Particular attention is paid to conflicts between the formal title of the trust owner and the actual interests of the settlor (beneficiary), as well as the risks of abuse of law, violation of the balance of interests of the parties and third parties.

It is established that the security nature of trust property is manifested in the temporary acquisition by the creditor of the status of the trust owner in relation to the transferred property in order to guarantee the proper performance by the debtor of his obligation. After full and proper performance of the debt, ownership of the object is subject to return to the settlor, which emphasizes the functional, rather than

absolute, nature of the powers of the trust owner and the focus of this structure on ensuring the interests of the parties to the obligation. The paper outlines the problems of legal certainty of the scope of the powers of the trust owner, the procedure for disposing of property, the grounds and limits of the parties' liability, as well as judicial protection in the event of violation of rights. Gaps in regulatory regulation were identified regarding the registration of rights, enforcement of foreclosure on trust property, challenging transactions and ensuring the good faith of participants in civil transactions, as well as determining the powers of the trust owner, procedures for returning property and guarantees for the protection of third-party rights.

Directions for improving legal regulation are proposed, in particular, clarifying the criteria for good faith, introducing additional guarantees for the settlor and third parties, as well as the formation of a unified judicial practice regarding the application of the institution of trust property. The conclusion is made about the need to ensure a proper balance between the interests of the creditor and the debtor, which will contribute to increasing legal certainty and the effectiveness of the trust property mechanism in Ukraine.

Key words: trust property, trust owner, beneficiary, security for obligations, property rights, civil liability.

Постановка проблеми. Інститут довірчої власності є відносно новим для правової системи України та перебуває на стадії активного становлення та практичного застосування. Впровадження забезпечувальної довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язань зумовило появу нових правових механізмів, однак одночасно актуалізувало ряд проблем, пов'язаних із належним захистом прав та інтересів сторін таких правовідносин. Невизначеність правової природи довірчої власності, поєднання в ній майнових прав та обов'язково-правових елементів, а також недостатня узгодженість норм законодавства створюють ризики порушення балансу інтересів установника, довірчого власника та третіх осіб. Особливої уваги потребують питання між здійсненням повноважень довірчого власника, порядку звернення стягнення на предмет довірчої власності, відповідальності сторін і формування єдиної судової практики. У зв'язку з цим дослідження проблем захисту прав сторін у правовідносинах довірчої власності є актуальним та практично значущим.

Мета дослідження. Метою проведення дослідження є комплексний аналіз теоретичних та практичних проблем захисту прав сторін у правовідносинах довірчої власності, визначення основних прогалин та колізій правового регулювання, а також розроблення пропозицій щодо удосконалення законодавства та правозастосовної практики з метою забезпечення належного балансу інтересів учасників відповідних правовідносин.

Стан опрацювання проблематики. Інститут довірчої власності як спосіб забезпечення виконання цивільно-правових зобов'язань останніми роками став предметом активного наукового осмислення в вітчизняній цивілістиці. Зростання практичного значення цього правового механізму зумовило підвищену увагу до його теоретичного обґрунтування та нормативного закріплення.

Проблемні аспекти довірчої власності досліджуються в працях таких науковців, як А.Г. Бірюкова, Г.В. Буяджи, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова, Р.А. Майданик, Л.В. Фокша. У своїх роботах вони аналізують як загальнотеоретичні засади цього інституту, так і особливості його функціонування у сфері господарських та цивільних правовідносин.

Окрема увага приділяється визначенню правової природи довірчої власності, її співвідношенню з традиційними способами забезпечення виконання зобов'язань (заставою, іпотекою тощо), а також механізмам набуття, здійснення та припинення права довірчої власності. Дискусійними залишаються питання щодо обсягу прав довірчого власника, між його розпорядчих повноважень та гарантій захисту інтересів сторін відповідних правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Нормативне закріплення можливості передавання майна в довірчу власність із забезпечувальною метою міститься в положеннях Цивільного кодексу України. Інститут довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язань, закріплених у ст. 597–1 Цивільного кодексу України є відносно новим для національної правової системи, що зумовлює наявність низки дискусійних питань щодо належної захисту прав його учасників. Відповідно до ч. 2 ст. 597–1 Цивільного кодексу України, право довірчої власності є різновидом права власності на майно, за яким кредитор (довірчий власник) набуває права на майно з обмеженою метою – забезпечення виконання зобов'язання. Водночас згідно з ч. 3 цієї статті, з моменту встановлення довірчої власності припиняється право власності особи, яка передала майно. [1] Така конструкція зумовлює особливий баланс інтересів сторін, адже боржник фактично втрачає титул власника, а кредитор набуває його із суттєвими обмеженнями.

Верховний Суд визначає право довірчої власності як вид речового права України, яке надається довірчому власнику, що є обмеженим цільовим характером його здійснення в інтересах вигодонабувача та здійснюється лише для досягнення певної мети [2]. Автор погоджується з думкою О.В. Дзери, що довірча власність має дуалістичну природу та поєднує в собі риси речового та зобов'язального права, що відрізняє її від класичних засобів забезпечення, зокрема іпотеки чи застави. [3, с. 45]

Таким чином, йдеться про особливу модель забезпечення зобов'язання, за якою кредитор передається не обмежене речове право (як у випадку застави), а повноцінний правовий титул, обтяжений спеціальною метою. Право довірчого власника має цільовий характер: воно спрямоване виключно на гарантування належного виконання зобов'язання та стимулювання боржника до його виконання.

Крім того, на довірчого власника покладається фідучіарний обов'язок повернути майно після належного виконання забезпеченого зобов'язання. До настання терміну виконання кредитор не може вільно розпоряджатися предметом довірчої власності, за винятком прямо передбачених законом підстав. Отже, правомочності довірчого власника мають спеціальний, обмежений та забезпечувальний характер. В.М. Коссак наголошує на тому, що використання права довірчої власності дає змогу встановлювати більш гнучкий механізм захисту інтересів кредитора, оскільки забезпечувальне право не обмежується обтяженням майна, а передбачає перехід титулу власності. [4, с. 27]

Однією з ключових проблем є визначення меж у реалізації повноважень довірчого власника. Хоча закон забороняє довірчому власнику відчужувати майно інакше як у випадках звернення стягнення або викупу для громадських потреб, на практиці виникають питання щодо допустимості інших способів розпорядження, зокрема передачі у користування чи обтяження. Відповідно до загальних засад здійснення цивільних прав (ст. 13 ЦК України), особа повинна утримуватися від дій, що можуть порушити права інших осіб. Отже, довірчий власник зобов'язаний діяти добросовісно та розумно, не виходячи за межі забезпечувальної мети. На це звертає увагу А.Г. Бірюкова, підкреслюючи, що правовий режим довірчої власності має розглядатися крізь призму принципів справедливості та пропорційності. [5, с. 27]

Сучасна редакція ч. 2 ст. 597–1 ЦК України встановлює загальні межі дій довірчого власника, проте відсутні деталізовані механізми, що регламентують допустимі способи розпорядження майном. Доцільно передбачити законодавчо перелік дій, дозволених довірчому власнику, таких як використання майна в межах забезпечувальної мети, обмежене розпорядження для звернення стягнення, а також спеціальні випадки реалізації майна для громадських потреб.

Не менш важливою є проблема захисту прав боржника (установника довірчої власності) у разі належного виконання зобов'язання. Закон покладає на довірчого власника обов'язок повернути майно після припинення забезпеченого зобов'язання, що впливає із самої правової природи фідучіарних відносин (ч. 4 ст. 597–1 ЦК України). Проте відсутність детально врегульованого механізму повернення майна або зняття відповідних обтяжень може призводити до спорів. У цьому контексті автор наголошує на необхідності процесуальних гарантій оперативного поновлення прав особи, зокрема через застосування способів захисту, передбачених ст. 16 ЦК України (визнання права, припинення дій, відшкодування збитків тощо).

Боржник, який передав майно у довірчу забезпечувальну власність кредитор, стикається з підвищеними ризиками. Навіть за умови належного виконання зобов'язання кредитор можуть виникнути обставини, що унеможливають реалізацію інтересу боржника – повернення забезпечувального майна у власність. [6, с. 67] Це дає підстави стверджувати, що слабшою стороною у правовідносинах довірчої власності є не кредитор, а саме боржник, який у ряді випадків не може реалізувати свій очікуваний економічний інтерес у вигляді повернення індивідуально визначеного майна, переданого довірчому власнику з метою забезпечення виконання зобов'язання.

У разі відчуження об'єкта довірчої власності третім особам або його викупу для суспільних потреб боржник втрачає можливість повністю виконати забезпечуване зобов'язання та не може розраховувати на повернення майна. Тому кредитор має пріоритетне становище у правовідносинах, пов'язаних з перехідним правовим титулом, адже кредитор може залишити майно собі в рахунок погашення боргу або реалізувати його у спрощеному порядку, будучи фактичним власником. Перевагою кредитора також вважаємо неможливість звернення стягнення на об'єкт довірчої власності за іншими зобов'язаннями боржника, а також неможливість Perezастави майна.

Окремого аналізу потребує питання захисту прав третіх осіб у правовідносинах довірчої власності. Оскільки довірчий власник формально є титульним власником майна, треті особи можуть сприймати його як повноправного розпорядника. Водночас обмежений характер його прав має бути відображений у відповідних реєстрах, що кореспондує із положеннями законодавства про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно. А.Г. Бірюкова підкреслює, що прозорість правового статусу майна є ключовою умовою запобігання конфліктам та недобросовісним діям. [5, с. 25] Таким чином, ефективна захист прав сторін у відносинах довірчої власності можлива лише за умови посідання чіткого нормативного регулювання, належної реєстраційної процедури та послідовної судової практики.

Наразі існує необхідність у законодавчому закріпленні порядку та умов повернення майна, а також у визначенні повноважень суду щодо оперативного втручання у разі невиконання довірчим власником обов'язку повернути майно. Це дозволить уникнути затримок та спірних ситуацій, забезпечити додаткову гарантію дотримання прав боржника.

Баланс інтересів сторін у рамках довірчої забезпечувальної власності забезпечується обмеженням повноважень кредитора-довірчого власника. До таких обмежень належить заборона на вільне розпорядження майном, неможливість звернення стягнення на об'єкт за зобов'язаннями довірчого власника, а також покладення фідучіарного обов'язку повернення майна боржнику після належного виконання зобов'язання. Крім того, ч. 3 ст. 62 Кодексу України з процедур банкрутства гарантує відокремленість забезпечувального майна від ліквідаційної маси довірчого власника у разі його банкрутства. [7]

У разі ухилення довірчим власником від укладення та нотаріального посвідчення акту приймання-передачі майна після виконання зобов'язання, ч. 3 ст. 597–11 ЦК України надає боржнику (довірчому засновнику) право звернутися до суду або нотаріуса для витребування об'єкта довірчої власності через виконавчий напис. При цьому варто зауважити, що за ч. 1 ст. 392 ЦК України власник майна може пред'явити позов про визнання права власності, якщо воно оспорюється або не визнається іншою особою. [1] Такий позов спрямований на усунення перешкод у здійсненні права власності і підтвердження факту належності майна боржнику, а не на набуття права власності.

Проте законодавча норма ч. 3 ст. 597–11 ЦК України, яка надає боржнику право звертатися до суду про визнання права власності на об'єкт довірчої власності, фактично унеможливується через припинення права власності боржника з моменту встановлення довірчої власності (ч. 3 ст. 597–1 ЦК України). З огляду на це доцільно виключити у зазначеній статті формулювання «має право звернутися до суду з позовом про визнання свого права власності на об'єкт довірчої власності».

Реалізація забезпечувального права через виконавчий напис у нотаріуса дозволяє боржнику лише підтвердити право на повернення майна за договором, без набуття права власності, що відповідає фідучіарній природі довірчої власності та забезпечує баланс інтересів сторін. Г.В. Буяджи зазначає, що навіть у разі відсутності умов про повернення майна в договорі, договірне право вимоги повернення об'єкта забезпечення виникає з фідучіарного характеру правовідносин і служить для захисту інтересів боржника. Науковець підкреслює, що така конструкція є «надлишковою» для кредитора з економічної точки зору, адже кредитор отримує більше прав, ніж необхідно для забезпечення виконання зобов'язання боржника. [8, с. 24]

Для захисту третіх осіб та забезпечення юридичної визначеності доцільно обов'язкове відображення довірчої власності в державних реєстрах речових прав на майно. Це дозволить третім особам однозначно визначати титульного власника та межі його прав, а також уникати недобросовісних дій зі сторони довірчого власника або третіх осіб.

З метою оперативної захисту прав сторін пропонується розширити застосування ст. 16 ЦК України та передбачити спеціальні процесуальні засоби, які дозволяють швидко визнати порушення прав, припинити неправомірні дії та забезпечити відшкодування збитків. Це стосується як кредитора, який захищає своє право на звернення стягнення, так і боржника, який прагне повернути майно після належного виконання зобов'язання.

Впровадження зазначених заходів сприятиме створенню збалансованої моделі правовідносин довірчої власності, в якій будуть ефективно захищені права та законні інтереси всіх сторін. Це дасть змогу підвищити довіру до інституту довірчої власності як дієвого способу забезпечення виконання цивільно-правових зобов'язань та сприятиме його широкому застосуванню в господарській практиці.

Висновки. Інститут довірчої власності є відносно новим для української правової доктрини, проте на практиці його ефективність значною мірою нівелюється через наявні прогалини та недосконалість правового регулювання. Такі недоліки знижують довіру до цього інструменту та ускладнюють його повноцінне застосування.

Наявні проблеми у захисті сторін у відносинах довірчої забезпечувальної власності полягають насамперед у нормативній неузгодженості та недостатній процесуальній визначеності механізмів повернення майна. Суперечності у законодавстві ускладнюють реалізацію боржником права на судовий захист, оскільки формальне припинення його права власності нівелює можливість заяву про позов про його визнання. Водночас відсутність чітко врегульованого порядку оперативного втручання суду в разі ухилення довірчого власника від повернення майна створює ризики затягування процесу та зловживань. Недостатня регламентація процесуальних гарантій та механізмів захисту може порушувати баланс інтересів сторін, що потребує вдосконалення законодавства для забезпечення реальної та ефективної охорони прав як боржника, так і кредитора.

Для того щоб довірча власність набула широкого використання як спосіб гарантування виконання зобов'язань боржника, учасники цивільних правовідносин повинні мати впевненість у чітких правилах її функціонування та прогнозованості правових наслідків. Наразі ж нормативна модель довірчої власності потребує доопрацювання.

Удосконалення механізму захисту прав сторін потребує комплексного підходу, що включає уточнення законодавчих положень, формування сталої та послідовної судової практики, а також запровадження додаткових гарантій прозорості та правової визначеності. Забезпечення справедливого співвідношення інтересів кредитора та боржника має стати ключовим орієнтиром подальшого розвитку інституту довірчої власності в Україні, що сприятиме підвищенню рівня довіри до цього правового механізму та ефективності його застосування

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05 червня 2019 року у справі № 755/12638/15. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/82308714>.
2. Дзера О.В. Вибране. Збірник наукових праць. *Київська школа цивілістики*. К.: Юрінком Інтер. 2016. 872 с.
3. Коссак В.М. Правова природа договору управління майном. *Актуальні проблеми приватного права*. Тернопіль: Підручники і посібники. 2018. С. 22–32.
4. Бірюкова А.Г. Довірча власність як спосіб забезпечення виконання зобов'язання: переваги та недоліки. *Часопис цивілістики*. Вип. 45. 2022. С. 23-28. URL: <http://clj.nuoua.od.ua/archive/45/4.pdf>.
5. Фокша Л.В., Зуєва О.А. Право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язання. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2. 2022. С. 65-68. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2022/15.pdf.
6. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18 жовтня 2018 року № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text>.
7. Буяджи Г.В. Фідуціарний заклад як вид забезпечення зобов'язань: поняття, особливості, доцільність. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. Вип. 4. С. 21–27. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/4/5.pdf>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 05.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.58>

ДОДАТКОВІ ВИТРАТИ НА ДИТИНУ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ, ПІДСТАВИ СТЯГНЕННЯ

Карташ Н.І.,
студент II курсу Факультету права
Українського католицького університету
ORCID: 0009-0003-4799-8365

Тарасенко Х.Ю.,
докторка філософії в галузі права,
старша викладачка кафедри права
факультету права
Українського католицького університету,
адвокатка
ORCID: 0000-0001-9960-0169

Карташ Н.І., Тарасенко Х.Ю. Додаткові витрати на дитину: поняття, види, підстави стягнення.

У рамках цієї наукової статті авторами досліджено інститут додаткових витрат на дитину як один із ключових механізмів забезпечення найкращих інтересів дитини в сімейному праві України.

Авторами досліджено емпіричні дані щодо середніх витрат на утримання дитини, а також альтернативні джерела, що свідчать про значне коливання таких витрат залежно від індивідуальних потреб дитини. Авторами наголошено на важливості врахування непередбачуваних, екстраординарних витрат, пов'язаних із лікуванням, розвитком здібностей, участю в конкурсах, змаганнях та інших заходах, які не можуть бути попередньо точно прогнозовані та потребують фінансової участі обох батьків.

У статті здійснено комплексний аналіз правової природи додаткових витрат на дитину. Авторами виокремлено ознаки додаткових витрат на дитину, сформульовані на підставі аналізу наукових позицій і рішень Верховного Суду, а також здійснено їх класифікацію за основними групами. Автори зауважують, що додаткові витрати на дитину: 1) забезпечують додаткові до базових потреби дитини (мають екстраординарний характер); 2) стягуються понад аліменти (не поглинаються ними); 3) ці витрати повинні нести виключно батьки; 4) стягуються за рішенням суду; 5) можуть стягуватись як ретроспективно, так і на майбутнє, втім у твердій грошовій сумі; 6) перелік додаткових витрат не є вичерпним, втім вони повинні бути обґрунтованими (ґрунтуватись на об'єктивній необхідності, що підтверджена відповідними доказами).

Окрему увагу приділено доказовим стандартам у справах про стягнення додаткових витрат та критеріям визначення їх розміру з урахуванням принципу рівної батьківської відповідальності та реальних можливостей сторін.

За результатами дослідження авторами запропоновано визначення додаткових витрат на дитину як комплексу обґрунтованих витрат, необхідних для задоволення освітніх, медичних, соціальних, духовних та інших потреб дитини понад її базові потреби, що стягуються з батьків окремо від аліментів.

Ключові слова: дитина, додаткові витрати на дитину, суд, рішення суду, аліменти.

Kartash N.I., Tarasenko H.Yu. Additional expenses for a child: concept, types, and grounds for recovery.

Within the framework of this scientific article, the authors examine the institution of additional expenses for a child as one of the key mechanisms for ensuring the best interests of the child in Ukrainian family law.

The authors examined empirical data on the average costs of child maintenance, as well as alternative sources indicating significant variation in such costs depending on the individual needs of the child. The authors emphasize the importance of accounting for unforeseen, extraordinary expenses related to medical treatment, development of abilities, participation in competitions, contests, and other activities that cannot be accurately predicted in advance and require the financial involvement of both parents.

The article provides a comprehensive analysis of the legal nature of additional expenses for a child. The authors identify the characteristics of additional expenses for a child, formulated based on the analysis of scientific positions and decisions of the Supreme Court, and classify them into main groups. The authors note that additional expenses for a child: 1) address needs beyond the child's basic requirements (having an extraordinary character); 2) are incurred in addition to alimony (not absorbed by it); 3) must be borne exclusively by the parents; 4) are recovered by court decision; 5) may be recovered retroactively or prospectively, but in a fixed monetary amount; 6) the list of additional expenses is not exhaustive, yet they must be justified (based on objective necessity confirmed by relevant evidence).

Special attention is paid to evidentiary standards in cases concerning the recovery of additional expenses and the criteria for determining their amount, taking into account the principle of equal parental responsibility and the actual capabilities of the parties.

Based on the results of the study, the authors propose a definition of additional expenses for a child as a set of justified expenditures necessary to meet the educational, medical, social, spiritual, and other needs of the child beyond their basic needs, which are recovered from the parents separately from alimony.

Key words: child, additional expenses for a child, court, court decision, alimony.

Постановка проблеми. Виховання дитини, ціллю якого є формування особистості дитини вимагає від батьків як створення відповідних матеріальних умов (задоволення базових потреб в їжі, житлі, освіті, лікуванні тощо), так і активної участі у її духовному, моральному та ціннісному вихованні, спрямованому на розвиток світогляду, етичних орієнтирів і соціальної відповідальності.

Згідно із принципу 6 Декларації прав дитини дитина для повного і гармонійного розвитку її особистості потребує любові і розуміння. Вона повинна, коли це можливо, рости під опікою і відповідальністю своїх батьків і в усякому випадку в атмосфері любові і моральної та матеріальної забезпеченості [1].

Відповідно до ст. ст. 18, 27 Конвенції про права дитини батьки (у відповідних випадках – законні опікуни), які виховують дитину, несуть основну відповідальність за забезпечення в межах своїх здібностей і фінансових можливостей умов життя, необхідних для розвитку дитини. Своєю чергою, на держави, які є учасницями цієї Конвенції, забезпечити механізм для участі в утриманні дитини батьками чи одним із батьків, який несе фінансову відповідальність за дитину, втім проживає в іншій державі [2]. У Законі України «Про охорону дитинства» закріплено право кожної дитини на рівень життя, достатній для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного і соціального розвитку. І власне на батьків чи осіб, які їх замінюють (ст.8 Закону), чи, іншими словами, на сім'ю (ст.11 Закону) покладено тягар відповідальності за створення умов, необхідних для всебічного розвитку дитини [3].

За результатами дослідження, проведеного дослідницькою агенцією Info Sapiens у період з липня по листопад 2025 року на основі аналізу законодавства, опитування 400 домогосподарств та експертних інтерв'ю у сфері захисту прав дитини, встановлено, що середній обсяг щомісячних витрат на утримання однієї дитини становить 12,6 тис. грн [4]. Інші джерела [5] вказують на те, що середні витрати складають 18 тис. грн., а комфортною сумою є 28 тис. грн. для дитини до 10 років. Втім, ці суми відображають лише середній рівень щомісячних витрат на утримання дитини та не враховують можливих відхилень, зумовлених індивідуальними потребами. У житті дитини можуть виникати різноманітні обставини, які потребуватимуть фінансової участі обидвох батьків. Це можуть бути раптові фінансові потреби, пов'язані з лікуванням, медичними обстеженнями, участю в конкурсах, змаганнях чи іншими заходами, необхідними для її всебічного розвитку, які виникають раптово і не підлягають попередньому точному прогнозуванню.

Задля покриття такого роду непередбачуваних витрат у законодавстві України передбачено інститут додаткових витрат на дитину. Дослідження цього інституту не втрачає своєї актуальності крізь роки, зважаючи на багатогранну судову практику та виділені Верховним Судом критерії (ознаки) для встановлення належності певної категорії витрат до тих, що можуть бути стягнені як «додаткові витрати на дитину».

Метою цього наукового дослідження є проведення комплексного аналізу поняття додаткових витрат на дитину, їх складу; виокремлення сутнісних ознак (критеріїв віднесення витрат) додаткових витрат на дитину та визначення їх видів.

Стан опрацювання проблематики. Участь батьків у додаткових витратах на дитину є предметом наукових розробок таких вчених як: І.Я. Верес [6], О.Є Романенко [7], І.В. Жукова [7], А.М. Ісаєва [8], О. Розгон [9] та предметом судового розгляду за більше 120 тисяч справ за останні 10 років згідно із матеріалами Єдиного державного реєстру судових рішень.

Виклад основного матеріалу. У Сімейному кодексі України закріплено обов'язок того з батьків, з кого присуджено стягнення аліментів на дитину, а також того з батьків, до кого вимога про стягнення аліментів не була подана, брати участь у додаткових витратах на дитину, що викликані особливими обставинами (розвитком здібностей дитини, її хворобою, каліцтвом тощо) [10]. Не передбачаючи визначення поняття додаткових витрат про дитину, закон закріплює таку їх ознаку як зумовленість цих витрат особливими обставинами. Цивілістична наука та судова практика, своєю чергою, також зосереджують увагу на цій ознаці та розкритті переліку видів додаткових витрат на дитину.

Так, Нерода А.І. як представник адвокатської спільноти зазначає, що додатковими витратами вважаються кошти, які стягуються окремо від аліментів, з того із батьків, який проживає окремо від дитини та призначаються для покриття конкретних витрат на дитину, як от: лікування, оздоровлення, заняття гуртками, придбання необхідного обладнання для здобуття освіти [11]. Малик О.В. також слушно зауважує, що додатковими витратами на дитину є ті категорії витрат, які можуть виникнути понад її базові потреби (а відтак – не стосується харчування, житла та одягу) [12]. Ісаєв А.М. акцентує на проблематиці стягнення додаткових витрат на дитину, яке відбувається в судовому порядку. Зокрема, автор наголошує, що від позивача в такій категорії справ вимагається підтвердження дійсної необхідності понесених витрат на лікування, тобто не тільки підтвердження чеками (квитанціями), іншої платіжної документацією, а й те, що придбані медикаменти або надані послуги дійсно потрібні дитині. У випадках ненадання зазначених документів, суд, як правило, відмовляє у позовній заяві щодо додаткових витрат на дитину [8].

У мотивувальній частині Постанови Верховного суду (далі – ВС) від 26.08.2020 року у справі № 336/1488/19 суд зауважив, що обставини додаткових витрат можуть бути зумовлені, як негативними (хвороба), так і позитивними фактами (схильність дитини до музики, що потребує купівлі музичного інструменту, або до певного виду спорту, що вимагає додаткових матеріальних витрат, або дитина потребує оздоровлення та відпочинку біля моря чи на гірському курорті) [13].

Погоджуючись із запропонованими науковцями та судовою практикою ознаками додаткових витрат на дитину, вважаємо, що **додаткові витрати на дитину** – це комплекс обґрунтованих витрат, які необхідні для покриття освітніх, медичних, соціальних, духовних та інших потреб дитини, понад очікувані витрати на базові потреби дитини, які стягуються з батьків дитини окремо (додатково) від аліментів, незалежно від того чи проживає один з них окремо від дитини.

Слід зауважити, що відповідно до п.18 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» від 15.05.2006 № 3, стягнення додаткових витрат на утримання дитини, викликаних особливими обставинами (розвитком її здібностей, хворобою, каліцтвом тощо), може відбуватись виключно з батьків.

Окрім цього, Пленум Верховного Суду України наголосив на тому, що додаткові витрати на дитину слід визначати у твердій грошовій сумі, адже йдеться про фактично зазначені або передбачувані витрати [14]. Слід зауважити, що у разі, якщо йдеться про понесені витрати, це твердження заслуговує на увагу. Втім, оплата гуртків, лікування чи реабілітація дитини не завжди можуть бути фінансово прогнозованими, зважаючи на зростання цін. Тому визначення таких витрат у твердій грошовій сумі на майбутнє може мати наслідком необхідність додаткового стягнення тих витрат, які не були передбачені через зміну цін на ринку.

У своїй практиці ВС зауважує на тій доказовій базі, що може слугувати підтвердженням підставності позовних вимог про стягнення додаткових витрат. Так, у Постанові ВС від 04.12.2019 року у Справі № 320/383/19 суд окреслив перелік документів, які можуть бути, що підтверджують наявність особливих обставин для додаткових витрат на дитину. До таких документів судом віднесено: документи, що свідчать про витрати на придбання спеціальних інструментів, призначених для розвитку здібностей людини (наприклад, музичного інструменту або спортивного

спорядження тощо), витрати на навчання дитини у платному навчальному закладі, на заняття у музичних, мистецьких або спортивних закладах, на додаткові заняття, висновки медико-соціальної експертної комісії, довідки медичних закладів та інші документи, що підтверджують відповідний стан здоров'я дитини (хвороба, каліцтво), і свідчать про необхідність додаткових витрат на лікування (на придбання ліків, спеціальний медичний догляд, санаторно-курортне лікування тощо) [15].

За результатами проведення дослідження судової практик судів першої, апеляційної інстанції та ВС, доходимо висновку, що групами додаткових витрат на дитину є:

витрати на розвиток здібностей дитини, які можна розподілити на витрати на освітні чи інші послуги (оплата гуртків з музики, малювання, спорту, англійської тощо) [16] та витрати на придбання інструментів, приладь чи засобів, за допомогою яких дитина опануватиме навички та розвиватиме здібності (придбання спортивного інвентарю [17], чи музичного інструменту, інструментів для малювання, дизайну, програмного забезпечення тощо);

витрати на лікування [15]: як оплату медичних (реабілітаційних) послуг чи безпосередньо придбання ліків чи медичних (реабілітаційних) засобів - не залежно від того у державному чи приватному лікувальному закладі дитині надається медична допомога в Україні чи відповідний відповідний лікувальний заклад розташований за кордоном [25];

витрати на оздоровлення (на морі, в гірській місцевості, соляних шахтах тощо) [18];

витрати на навчання у приватному навчальному закладі [19] та ін.

Окрім цього, слід зауважити на тих категоріях витрат, які не слід вважати додатковими. Так, ними є витрати на навчання дитини, які пов'язані із здобуттям професійної освіти за кордоном, за наявності можливості здобути таку освіту у державних закладах [20]; придбання шкільного одягу, взуття та шкільного приладдя – такі витрати поглинаються аліментними виплатами того з батьків, хто не проживає з дитиною [21]; оплата послуг няні, приватного водія, який возить дітей до школи; підготовка дитини до зовнішнього незалежного оцінювання, придбання посібників, заняття з репетитором [22]; витрати, що пов'язані з відвідуванням дитини приватного дитячого садочка [23].

Також слід наголосити, що переплата за аліментами не може зараховуватись як участь у додаткових витратах на дитину [24].

Слід також зауважити, що наведені переліки витрат, які можуть (чи не можуть) вважатися додатковими витратами на дитину не є вичерпними. Представлені висновки є результатом дослідженої судової практики, яка безумовно, є ще більш багатогранною, адже ґрунтується на різноманітні життєвих обставин.

Слід зауважити, що судова практика однозначно відображає позицію, що при вирішенні питання щодо розміру додаткових витрат, суди повинні враховувати, в якій мірі кожен із батьків зобов'язаний брати участь у цих витратах з огляду на матеріальне та сімейне становище сторін та інші інтереси й обставини, що мають істотне значення. Але, якщо матеріальне становище батьків не дозволяє забезпечити повну оплату додаткових витрат, вони можуть бути компенсовані лише частково. Відповідно, розмір додаткових витрат повинен визначатися залежно від передбачуваних або фактично понесених витрат на дитину [25].

Визначаючи розмір додаткових витрат, суд може стягнути з відповідача більшу частину витрат, які були понесені позивачем на утримання дитини, враховуючи відсутність у позивача можливості отримувати власний дохід у зв'язку з постійним доглядом за дитиною [26]. Вважаємо такий підхід відповідає принципу рівної батьківської відповідальності з урахуванням реальних можливостей кожного з батьків та фактичного розподілу обов'язків щодо догляду за дитиною. Суд об'єктивно врахував відсутність у позивача можливості отримувати дохід у зв'язку з постійним доглядом за дитиною, а також наявність у відповідача стабільних доходів і майнових активів, що свідчить про його вищу платоспроможність, а відтак – прийняв справедливе рішення.

Висновки. Зважаючи на вищенаведене, доходимо висновку, що додаткові витрати на дитину – це комплекс обґрунтованих витрат, які необхідні для покриття освітніх, медичних, соціальних, духовних та інших потреб дитини, понад очікувані витрати на базові потреби дитини, які стягуються з батьків дитини окремо (додатково) від аліментів, незалежно від того чи проживає один з них окремо від дитини.

Проведене дослідження дає підстави виділяти такі ознаки додаткових витрат на дитину: 1) забезпечують додаткові до базових потреби дитини (мають екстраординарний характер); 2) стягу-

ються понад аліменти (не поглинаються ними); 3) ці витрати повинні нести виключно батьки; 4) стягуються за рішенням суду; 5) можуть стягуватись як ретроспективно, так і на майбутнє, втім у твердій грошовій сумі; 6) перелік додаткових витрат не є вичерпним, втім вони повинні бути обґрунтованими (ґрунтуватись на об'єктивній необхідності, що підтверджена відповідними доказами).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Декларація прав дитини від 1959 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text.
2. Конвенція про права дитини (ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
3. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
4. Дослідження: держава покриває лише 51–63% фактичних витрат на дитину в сімейних формах виховання. URL: <https://sos-ukraine.org/novyny/doslidzhennya-derzhava-pokryvaeye-lyshe-51-63-faktychnyh-vytrat-na-dytynu-v-simejnyh-formah-vyhovannya>.
5. Сімейний бюджет: скільки коштує виховання дітей в Україні у 2025 році. URL: https://press-center.news/simeinyi-biudzheth-skilky-koshtuie-vykhovannia-ditei-v-ukraini-u-2025-rotsi/#google_vignette.
6. Верес І.Я. Укладення договорів про утримання дитини. *Право і суспільство*. № 6. 2023. С. 79-86.
7. Ісаєв А.М. Участь батьків у додаткових витратах на дитину. Цивільне право України: нові виклики і перспективи розвитку: Матеріали XVIII міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 98-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР В.П. Маслова. Харків (28 лютого 2020 року). С. 428-431.
8. Романенко О.Є., Жукова І.В. В Україні може з'явиться новий вид державної допомоги дитині на майбутнє. Сучасні аспекти модернізації науки в Україні: стан, проблеми, тенденції розвитку: Матеріали II-ої Міжнародної науково-практичної конференції (07 жовтня 2020 р., м. Аланія (Туреччина). С. 72-75.
9. Розгон О. Аліменти на дитину: деякі аспекти стягнення у світлі останніх змін. *Цивільні справи. Вісник*. Квітень 2018. № 4 (42). С. 34-39. URL: <https://files01.core.ac.uk/download/pdf/322748374.pdf>.
10. Сімейний кодекс України. Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
11. Нерода А.І. Додаткові витрати на дитину: що це таке та як їх стягнути. URL: <https://advocate-neroda.com.ua>.
12. Малик О.В. 5 важливих фактів про додаткові витрати на дитину. URL: <https://www.simeinyi-advokat.com.ua/news/dodatkovyi-vytraty-na-dytynu>.
13. Постанова Верховного суду від 26.08.2020 року у справі № 336/1488/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91314114>.
14. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» від 15.05.2006 № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06#Text>.
15. Постанова ВС від 04.12.2019 року у Справі № 320/383/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86565388>.
16. Постанова Рівненського апеляційного суду від 27 січня 2026 року у Справі № 569/2297/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/133613951>.
17. Постанова ВС від 08 травня 2023 року у Справі № 756/9882/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110749238>.
18. Рішення Дарницького районного суду м. Києва від 01 листопада 2023 року у Справі № 753/18083/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114572152>.
19. Постанова ВС від 08 травня 2023 року у Справі № 756/9882/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110749238>.
20. Постанова ВС від 26 серпня 2020 року у справі № 336/1488/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91314114>.

21. Ступак О. Які витрати на дитину, крім аліментів, можуть бути стягнуті судом додатково. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1436476>.
22. Постанова ВС від 29 квітня 2022 року у Справі № 761/27222/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104178227>.
23. Постанова ВС від 10.01.2019 року у справі №369/11745/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79112634>.
24. Постанова ВС від 12 січня 2022 року у справі № 545/3115/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102562701>.
25. Постанова Верховного Суду від 12.12.2019 у справі 756/49/17-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86565512>.
26. Постанова Верховного суду від 05.09.2019 у справі № 607/1909/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84092336>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Карташ Н.І, Тарасенко Х.Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.1:347.454

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.59>

ВПЛИВ ДІЄЗДАТНОСТІ ОСОБИ НА УЧАСТЬ У ДОГОВОРАХ БУДІВЕЛЬНОГО ПІДРЯДУ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА СУДОВА ПРАКТИКА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Качурінер В.Л.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри морського та міжнародного права
Міжнародного університету
ORCID: 0000-0003-2553-5071*

Качурінер В.Л. Вплив дієздатності особи на участь у договорах будівельного підляду: правове регулювання та судова практика зарубіжних країн.

Стаття аналізує вплив дієздатності особи, зокрема неповноліття та обмеженої цивільної дієздатності, на участь у договорах будівельного підляду в країнах загального права (США, Канада, Австралія).

Дослідження базується на доктрині неповноліття (infancy doctrine), за якою договори з неповнолітніми є voidable (скасовуваними) за вибором неповнолітнього, з винятками для необхідних речей (necessaries), корисних угод (beneficial contracts) та емансипованих осіб.

Особливий акцент зроблено на принципах захисту неповнолітніх від несприятливих зобов'язань, ролі батьківської згоди, судового схвалення та емансипації як механізмів набуття повної дієздатності.

Розглянуто специфіку застосування цих норм до договорів будівельного підляду, які характеризуються значними фінансовими ризиками, довгостроковістю та складністю (включаючи FIDIC-подібні контракти), хоча прямі судові прецеденти в цій сфері обмежені через рідкісність участі неповнолітніх як самостійних сторін.

Практичні приклади з класичних кейсів (наприклад, Davis v. Clelland, Doyle v White City Stadium Ltd, Sultman v Bond) ілюструють загальні принципи, що поширюються на будівельну сферу, та ризики для контрагентів у разі disaffirmance договору.

Зростання сімейного бізнесу та спадкових проєктів у будівництві додає нових викликів для оцінки дієздатності.

У статті наголошується на необхідності перевірки віку та статусу дієздатності сторін, вимагання емансипації чи судового дозволу, а також уникнення угод з неповнолітніми без винятків.

Цей зарубіжний досвід є корисним для України, де Цивільний кодекс (статті 34-39, 203, 837-852) також захищає неповнолітніх, але потребує посилення механізмів контролю в умовах відбудови інфраструктури.

Міжнародна практика підкреслює пріоритет захисту вразливих осіб над інтересами контрагентів, що вимагає адаптації правових норм до сучасних реалій складних будівельних контрактів.

Зроблено висновок про важливість посилення перевірок дієздатності для зменшення ризиків спорів, затримок та фінансових втрат, забезпечуючи стабільність договірних відносин у будівельній галузі.

Ключові слова: цивільна дієздатність, фізична особа, договір будівельного підляду, загальне право, судова практика, законодавство, правове регулювання.

Kachuriner V.L. The impact of a person's legal capacity on participation in construction contracts: legal regulation and judicial practice in foreign countries.

The article examines the impact of a person's legal capacity, particularly minority and limited civil capacity, on participation in construction contracts in common law countries (United States, Canada, Australia).

The study is based on the infancy doctrine, according to which contracts with minors are voidable at the minor's option, with exceptions for necessities, beneficial contracts, and emancipated individuals.

Special emphasis is placed on the principles of protecting minors from disadvantageous obligations, as well as the role of parental consent, court approval, and emancipation as mechanisms for acquiring full legal capacity.

The article considers the specifics of applying these rules to construction contracts, which are characterized by significant financial risks, long-term nature, and complexity (including FIDIC-like contracts), although direct judicial precedents in this area are limited due to the rarity of minors acting as independent parties.

Practical examples from classic cases (e.g., *Davis v. Clelland*, *Doyle v White City Stadium Ltd*, *Sultman v Bond*) illustrate the general principles applicable to the construction sector and the risks for counterparties in the event of disaffirmance of the contract.

The growth of family businesses and inherited projects in construction introduces new challenges for assessing legal capacity.

The article emphasizes the necessity of verifying the age and capacity status of the parties, requiring emancipation or court permission, and avoiding contracts with minors without exceptions.

This foreign experience is valuable for Ukraine, where the Civil Code (Articles 34-39, 203, 837-852) also protects minors but requires strengthened control mechanisms in the context of infrastructure reconstruction.

International practice underscores the priority of protecting vulnerable persons over the interests of counterparties, necessitating the adaptation of legal norms to the modern realities of complex construction contracts.

The conclusion highlights the importance of strengthening capacity checks to reduce the risks of disputes, delays, and financial losses, thereby ensuring the stability of contractual relations in the construction industry.

Key words: civil capacity, natural person, construction contract, common law, judicial practice, legislation, legal regulation.

Постановка проблеми. Договори будівельного підряду є одним із найскладніших і фінансово ємних видів цивільно-правових угод, що передбачають довгострокові зобов'язання, значні інвестиції та високі ризики для сторін. Інститут цивільної дієздатності відіграє ключову роль у забезпеченні дійсності таких договорів, особливо коли однією зі сторін виступає неповнолітня особа або особа з обмеженою дієздатністю. У країнах загального права (common law) доктрина неповноліття (infancy doctrine) дозволяє неповнолітньому скасовувати договір за власним бажанням, що створює серйозні ризики для контрагента – затримки виконання, фінансові втрати, неможливість стягнення збитків.

Незважаючи на рідкісність випадків, коли неповнолітні самостійно укладають договори будівельного підряду, такі ситуації виникають у сімейному бізнесі, при спадкуванні майна чи проєктів, а також у разі емансипації. Відсутність обов'язкової перевірки дієздатності на етапі укладення договору та недостатня обізнаність контрагентів з наслідками infancy doctrine призводять до юридичної невизначеності та потенційних спорів. В умовах активної відбудови інфраструктури України, коли залучаються значні приватні інвестиції та зростає кількість сімейних будівельних компаній, проблема набуває особливої актуальності.

Таким чином, існує об'єктивна потреба в порівняльно-правовому аналізі регулювання впливу обмеженої цивільної дієздатності на участь у договорах будівельного підряду в розвинених країнах загального права, виявленні ризиків для контрагентів та розробці практичних рекомендацій щодо мінімізації таких ризиків, що має важливе значення як для теорії цивільного права, так і для практики укладення та виконання будівельних контрактів.

Мета дослідження – провести порівняльно-правовий аналіз впливу цивільної дієздатності на можливість участі особи в договорах будівельного підряду за законодавством і судовою практикою США, Канади та Австралії, визначити основні ризики для добросовісних контрагентів, а також розробити рекомендації щодо перевірки дієздатності та захисту інтересів сторін при укладенні таких договорів в українській правовій практиці.

Стан опрацювання проблематики. Питання цивільної дієздатності та її впливу на дійсність договорів є класичною темою цивільного й контрактного права країн загального права. Фунда-

ментальні дослідження доктрини неповноліття проведено в працях Joseph M. Perillo, E. Allan Farnsworth, John Edward Murray Jr., а також у коментарях до Restatement (Second) of Contracts. Судова практика США, Канади та Австралії (зокрема прецеденти *Davis v. Clelland*, *Doyle v White City Stadium Ltd*, *Sultman v Bond*) детально розкриває межі застосування *infancy doctrine*, винятки для *necessaries* та *beneficial contracts*.

Окремі аспекти дієздатності в складних договорах (включаючи будівельні) аналізувалися в англо-американській літературі, проте спеціальних досліджень саме щодо договорів будівельного підряду в контексті неповноліття практично немає через рідкісність таких спорів. В українській науці проблема цивільної дієздатності в договорах підряду розглядалася переважно в загальному плані – праці Р.А. Майданика, Н.С. Кузнецової, О.В. Дзери, без акценту на порівняльному аналізі з країнами *common law* та без урахування специфіки будівельних контрактів.

Виклад основного матеріалу. Інститут цивільної дієздатності є фундаментальним принципом контрактного права, що захищає вразливі категорії осіб від несприятливих наслідків угод. Неповнолітні (*minors*, *infants*) та особи з обмеженою дієздатністю традиційно вважаються неспроможними повноцінно брати на себе контрактні зобов'язання. У сфері договорів будівельного підряду (*construction contracts*, *building subcontracts*), які часто передбачають значні фінансові зобов'язання, довгострокові зобов'язання та ризики, цей інститут набуває особливого значення.

У США, Канаді та Австралії, як країнах загального права (*common law jurisdictions*), застосовується доктрина неповноліття (*infancy doctrine*), за якою договори з неповнолітніми є *voidable* (скасовуваними) на розсуд неповнолітнього. Винятки стосуються договорів на необхідні речі (*necessaries*) або випадків, коли неповнолітній набув статусу *emancipated* (емансипованого). Однак судова практика рідко безпосередньо стосується будівельних підрядів, оскільки такі угоди рідко укладаються неповнолітніми самостійно. Аналіз базується на загальних принципах та аналогічних кейсах.

У більшості штатів США вік повноліття становить 18 років, і неповнолітні вважаються неспроможними укладати обов'язкові договори [1]. Договори з неповнолітніми є *voidable*: неповнолітній може *disaffirm* (скасувати) угоду до або незабаром після досягнення повноліття, часто без необхідності повертати отримане в повному обсязі (хоча деякі штати вимагають *restitution*) [2].

Винятки становлять, наприклад, договори на *necessaries* (їжа, одяг, житло, освіта, медична допомога), які є обов'язковими для неповнолітнього [3] або емансипація (*emancipation*) через суд, шлюб або самостійне проживання, після чого неповнолітній набуває повної дієздатності [4].

У контексті будівельних договорів прямі приклади судової практики відсутні в загальнодоступних джерелах, оскільки неповнолітні рідко виступають сторонами таких угод (генпідрядник, субпідрядник). Однак принцип застосовується аналогічно: якщо неповнолітній укладе субпідряд на будівельні роботи, він може скасувати договір, посилаючись на *infancy doctrine*, навіть якщо інша сторона не знала про вік [5]. Судова практика (наприклад, *Davis v. Clelland*, 1950) підкреслює пріоритет захисту неповнолітнього над справедливістю для контрагента [5].

У Канаді вік повноліття варіюється (18 або 19 років залежно від провінції). Загальне правило: договори з неповнолітніми є *voidable* або *unenforceable* проти неповнолітнього [6]. У провінціях, таких як Британська Колумбія, діє *Infants Act*, що дозволяє суду або *Public Guardian and Trustee* надати неповнолітньому обмежену дієздатність для конкретного договору, якщо це на його користь [7].

Для будівельних договорів специфіка така ж, як у США: прямі кейси рідкісні. Суди часто схвалюють договори з неповнолітніми за *parens patriae jurisdiction*. М. Махадео зазначає, що судові схвалення договорів неповнолітніх, ймовірно, є найкращим рішенням для забезпечення дійсності та можливості примусового виконання угод. Однак за відсутності законодавчого регулювання сторонам доводиться спиратися на норми загального права, на підставі яких суди можуть схвалювати такі угоди [8, р. 289].

В Австралії вік повноліття – 18 років. За *common law* договори з неповнолітніми є *voidable* на розсуд неповнолітнього [9]. Виняток становить, наприклад, *beneficial contracts of service* (робота, навчання), якщо вони на користь неповнолітнього (наприклад, *Doyle v White City Stadium Ltd*, 1935) [10].

У будівельній сфері неповнолітній рідко є стороною, але якщо субпідрядник – неповнолітній, договір може бути скасований. У *Sultman v Bond* суд визнав, що будівництво будинку для неповнолітнього не є *necessaries* [11]. Загалом, принцип *infancy doctrine* захищає від несприятливих

угод, але в складних будівельних контрактах (наприклад, FIDIC-подібних) суди можуть розглядати користь для неповнолітнього.

У трьох проаналізованих юрисдикціях домінує принцип захисту неповнолітнього: договори voidable, з винятками для necessities та beneficial угод. Пряма судова практика щодо будівельних підрядів обмежена через рідкісність таких випадків (неповнолітні зазвичай не мають ресурсів для участі). Однак у разі участі (наприклад, через спадщину чи сімейний бізнес) неповнолітній може disaffirm договір, що створює ризики для контрагентів.

Цей зарубіжний досвід є корисним для України, де Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) також встановлює механізми захисту неповнолітніх та осіб з обмеженою цивільною дієздатністю, але в умовах масштабної післявоєнної відбудови інфраструктури потребує суттєвого посилення контрольних інструментів та практичних гарантій.

Зокрема, статті 34-39 ЦК України регулюють обсяг цивільної дієздатності фізичних осіб [12]. Повна цивільна дієздатність виникає з досягненням 18 років (ст. 34), але може бути надана раніше – через реєстрацію шлюбу, рішення суду про емансипацію (ст. 35) або інші підстави. Неповнолітні від 14 до 18 років мають часткову (неповну) дієздатність (ст. 31-32), дозволяючи самостійно здійснювати дрібні побутові правочини, розпоряджатися заробітком, навчальними стипендіями тощо, але для укладення значних угод, зокрема договорів будівельного підряду, вимагається письмова згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника. Правочини, укладені без такої згоди або з порушенням обмежень, можуть бути визнані недійсними (ст. 203 ЦК України в поєднанні зі ст. 221-222) [12], що дає неповнолітньому можливість скасувати договір, аналогічно до infancy doctrine в common law.

Статті 837-852 ЦК України детально регулюють договір підряду, включаючи будівельний підряд (ст. 837 визначає його як зобов'язання підрядника виконати роботу за завданням замовника з передачею результату, а замовника – прийняти та оплатити її) [12]. Ці норми не містять спеціальних положень щодо перевірки дієздатності сторін, тому загальні правила про недійсність правочинів (ст. 203, 215-216, 221) застосовуються безпосередньо: договір, укладений неповнолітнім без належної згоди чи емансипації, може бути оскаржений, що призводить до ризику повернення сторін у попередній стан, відшкодування витрат чи припинення робіт.

Українська доктрина цивільного права, представлена в працях провідних вчених, послідовно підкреслює пріоритет захисту інтересів неповнолітніх як вразливої категорії суб'єктів цивільних відносин [13; 14; 15]. Т.В. Боднар, О.В. Дзера та Н.С. Кузнецова трактують норми ЦК України про дієздатність як імперативні механізми запобігання зловживанням і несправедливим зобов'язанням, аналогічно до принципів захисту minors у common law, але з більшою орієнтацією на попередній контроль з боку законних представників та органів опіки [13; 14, с. 18-19].

У доктрині зазначається, що неповнолітні (від 14 до 18 років) мають неповну цивільну дієздатність, яка є обмеженою за обсягом і спрямована на поступове набуття досвіду самостійного вчинення правочинів [13; 15, с. 24]. Самостійно вони можуть здійснювати лише дрібні побутові правочини (ст. 31 ЦК України), а для значних угод, до яких однозначно відносяться договори будівельного підряду (як такі, що виходять за межі побутових потреб і передбачають суттєві майнові наслідки, ризики та зобов'язання), обов'язковою є попередня письмова згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника (ст. 32 ЦК України) [14, с. 736]. Відсутність такої згоди робить правочин оспорюваним (ст. 222 ЦК України), а в разі доведення шкоди інтересам неповнолітнього – недійсним з моменту вчинення (ст. 215, 216 ЦК України) [12]. Доктрина акцентує, що суд при визнанні недійсності правочину керується принципом захисту слабшої сторони, але водночас враховує добросовісність контрагента та можливість реституції (ст. 216 ЦК України) [13].

Щодо договорів підряду (включаючи будівельний) українська доктрина підкреслює їхню специфіку: це зобов'язання з підвищеним ризиком для підрядника (власний ризик виконання, ст. 837, 854 ЦК України), значними строками, матеріальними витратами та відповідальністю за якість і терміни. Такі договори не можуть вважатися «дрібними побутовими» чи такими, що відповідають лише поточним потребам неповнолітнього, тому їх укладення без згоди законних представників або емансипації (ст. 35 ЦК України) тягне високий ризик недійсності.

Висновки. Проведений порівняльно-правовий аналіз впливу цивільної дієздатності особи, зокрема неповноліття та обмеженої дієздатності, на участь у договорах будівельного підряду за законодавством і судовою практикою США, Канади та Австралії дозволяє зробити ряд узагальнень щодо спільних тенденцій та відмінностей у регулюванні цієї проблеми в країнах загального

права (common law jurisdictions). Домінуючим принципом у всіх трьох юрисдикціях є доктрина неповноліття (infancy doctrine), яка визначає договори з неповнолітніми як voidable (скасовувані) за ініціативою неповнолітнього, що забезпечує пріоритетний захист вразливих осіб від потенційно несприятливих зобов'язань. Це відображає загальну філософію common law, спрямовану на баланс між свободою договору та соціальним захистом, де неповнолітні (зазвичай до 18 або 19 років залежно від юрисдикції) вважаються неспроможними повноцінно оцінювати ризики, особливо в складних угодах, таких як будівельні контракти з їхніми фінансовими, технічними та довгостроковими аспектами.

З практичної точки зору, зарубіжний досвід підкреслює необхідність превентивних заходів для мінімізації ризиків: обов'язкової верифікації віку та статусу дієздатності на етапі переговорів, включення умов про емансипацію чи батьківські гарантії в текст договору, а також уникнення угод з неповнолітніми без чітких винятків. У міжнародних проєктах рекомендується інтегрувати положення про дієздатність у FIDIC-контракти, наприклад, як умову для початку робіт чи виплати авансів. Це не лише захищає контрагентів від disaffirmance, але й сприяє стабільності ланцюжків поставок у будівельній галузі, зменшуючи ймовірність спорів, затримок та фінансових втрат.

Для України зарубіжний досвід має особливе значення в умовах післявоєнної відбудови інфраструктури, коли зростає кількість будівельних проєктів з приватними інвестиціями та сімейними підрядниками. Цивільний кодекс України вже містить аналогічні механізми захисту неповнолітніх, дозволяючи скасування угод з обмежено дієздатними особами. Однак вітчизняне регулювання потребує посилення: запровадження обов'язкової реєстрації статусу дієздатності в державних реєстрах (наприклад, через Єдиний державний реєстр), інтеграції перевірок у процедури тендерів чи державно-приватного партнерства, а також судової практики з акцентом на баланс інтересів (за прикладом канадської *parens patriae*). Це допоможе уникнути хаосу в будівельній сфері, де затримки через недійсність договорів можуть уповільнити відновлення доріг, житла чи енергетичних об'єктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Who Lacks the Capacity to Contract? URL: <https://breitlinks.com/myBusinessEd/businessLawPDFs/caseStudyLackOfCapacity.pdf> (дата звернення: 30.01.2026).
2. Minors and Contracts: Rules, Exceptions, and Legal Capacity. *UpCounsel*. March 11, 2025. URL: <https://www.upcounsel.com/minors-and-contracts> (дата звернення: 30.01.2026).
3. Lacking Contractual Capacity / by Byrd Davis Alden & Henrichson, LLP. June 11, 2025. URL: <https://byrddavis.com/lacking-contractual-capacity> (дата звернення: 30.01.2026).
4. Can an Emancipated Minor Enter Into a Contract Legally? *UpCounsel*. April 14, 2025. URL: <https://www.upcounsel.com/can-a-minor-enter-into-a-legal-contract> (дата звернення: 30.01.2026).
5. Capacity To Contract: Minors. *Hickey & Turim S.C.* September 01, 2022. URL: <https://hickeyandturim.com/capacity-to-contract-minors> (дата звернення: 30.01.2026).
6. Minor Child - Right to Contract. *Riverview Legal Group*. 19.07.2024. URL: https://riverview.legal/encyclopedia/index.php/Minor_Child_-_Right_to_Contract (дата звернення: 30.01.2026).
7. Enforcement of minors' contracts in British Columbia. *Lexology*. April 21 2009. URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=e9b4e2f0-ce43-495a-9ded-b3a0fcd3046b> (дата звернення: 30.01.2026).
8. Mahadeo M. Ensuring the enforceability of contracts with minors in the entertainment industry. *The Canadian Bar Review*. 2015. Vol. 93. P. 277-302. URL: <https://cbr.cba.org/index.php/cbr/article/download/4343/4336/4343> (дата звернення: 30.01.2026).
9. Wallace Law Group. Legal capacity and minors. *Wallace Law Group*. URL: <https://www.wallacelawgroup.com.au/insights/legal-capacity-and-minors> (дата звернення: 30.01.2026).
10. Contracts with minors (Vic). *Armstrong Legal*. URL: <https://www.armstronglegal.com.au/commercial-law/vic/contract-law/contracts-with-minors> (дата звернення: 30.01.2026).
11. Capacity. *Law of Contract*. URL: <https://lawofcontract.com.au/capacity> (дата звернення: 30.01.2026).
12. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.

13. Дзера О.В. Кузнецова Н.С. Цивільне право України : підручник. URL: https://duikt.edu.ua/uploads/1_947_69687759.pdf (дата звернення: 30.01.2026).
14. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова та ін.; за ред. О.В. Дзери. К.: Юрінком Інтер, 2008. 896 с. URL: https://duikt.edu.ua/uploads/1_373_89665657.pdf (дата звернення: 30.01.2026).
15. Дзера І. Поняття та правова природа недійсних правочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 21-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2018_11_5 (дата звернення: 30.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 02.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Качурінер В.Л., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.44

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.60>

ЗАХИСТ ПРАВ УЧАСНИКІВ ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН ЗА ПРОЄКТОМ ЦК УКРАЇНИ

Кот О.О.,
*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
заслужений юрист України,
директор Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-7284-4507*

Кот О.О. Захист прав учасників договірних відносин за проєктом ЦК України.

Стаття присвячена комплексному аналізу способів захисту прав учасників договірних відносин, передбачених у проєкті оновленого Цивільного кодексу України, розробленому в межах сучасного етапу рекодифікації приватного законодавства. Дослідження здійснюється з урахуванням втрати чинності Господарського кодексу України та трансформації ЦК України у системоутворювальний акт приватного права, що визначає загальні засади регулювання зобов'язальних і договірних відносин.

Проаналізовано концептуальні зміни до положень про право на захист цивільних прав і правомірних інтересів, зокрема розширення підстав для його реалізації у разі не лише порушення, невизнання або оспорювання права, а й за наявності реальної загрози його порушення. Досліджено оновлений підхід до переліку способів судового захисту, закріплення його невичерпності та можливість застосування інших способів, визначених договором або законом, а також їх поєднання за умови недопущення подвійного задоволення вимог кредитора.

Окрема увага приділена заходам оперативного впливу як специфічним інструментам реагування на порушення зобов'язань, зокрема праву на односторонню відмову від договору у разі істотного невиконання, зміні або розірванню зобов'язання, а також наслідкам передання товару неналежної якості чи некомплектного товару. Проаналізовано положення проєкту щодо юридичних наслідків невиконання зобов'язання та розширення можливостей кредитора.

Критично оцінено регулювання інституту недійсності договорів, збереження поділу на нікчемні та оспорювані договори, а також запропоновану проєктом Цивільного кодексу України конструкцію визнання договору недійсним на підставі односторонньої заяви сторони. Обґрунтовується необхідність забезпечення балансу між розширенням інструментарію захисту прав добросовісних учасників цивільного обороту та гарантуванням стабільності договірних відносин і принципу правової визначеності.

Ключові слова: рекодифікація, загальні засади цивільного права, зобов'язання, договірне право, захист прав, способи захисту прав, заходи оперативного впливу, недійсність договору, захист прав інвесторів, договір купівлі-продажу.

Kot O. Protection of the Rights of Parties to Contractual Relations under the Draft Civil Code of Ukraine

The article is devoted to a comprehensive analysis of the remedies for the protection of the rights of parties to contractual relations as provided for in the draft updated Civil Code of Ukraine, developed within the framework of the current stage of recodification of private legislation. The research is conducted taking into account the repeal of the Commercial Code of Ukraine and the transformation of the Civil Code of Ukraine into a system-forming act of private law, which determines the general principles governing obligations and contractual relations.

The paper examines conceptual changes to the provisions on the right to protection of civil rights and legitimate interests, in particular the expansion of the grounds for its exercise not only in cases of violation, non-recognition or contestation of a right, but also where there exists a real threat of its

violation. An updated approach to the catalogue of judicial remedies is analysed, including the explicit recognition of its non-exhaustive nature and the possibility of applying other remedies provided by a contract or by law, as well as their cumulative application subject to the prohibition of double recovery.

Special attention is paid to operational measures of influence as specific instruments for responding to breaches of obligations, in particular the right to unilateral refusal (termination) of a contract in the event of a fundamental breach, modification or termination of an obligation, as well as the legal consequences of delivery of goods of improper quality or incomplete goods. The provisions of the draft concerning the legal consequences of non-performance and the extension of the creditor's remedial options are also analysed.

The regulation of the invalidity of contracts is critically assessed, including the preservation of the dichotomous division into void and voidable contracts, as well as the model proposed by the draft Civil Code allowing a contract to be declared invalid on the basis of a unilateral statement by one of the parties. The article substantiates the need to ensure a proper balance between expanding the remedial toolkit available to bona fide participants in civil circulation and safeguarding the stability of contractual relations and the principle of legal certainty.

Key words: recodification, general principles of Civil law, obligations, contract law, protection of rights, remedies for the protection of rights, operational measures of influence, invalidity of contract, protection of investors' rights, contract of sale.

Постановка проблеми. Прийняття Верховною Радою України Закону України № 4196-IX від 09 січня 2025 р. «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [1], який з цілком зрозумілих причин адепти науки господарського права «охрестили» Законом про скасування Господарського кодексу, стало відправною точкою нового етапу рекодифікації цивільного законодавства України – підготовки проєкту оновленого ЦК [2] на базі Концепції оновлення Цивільного кодексу України, підготовленої у 2020 р. [3].

Метою дослідження є аналіз способів захисту учасників договірних відносин, зокрема іноземних та українських інвесторів, що передбачені у проєкті оновленого ЦК України.

Виклад основного матеріалу. Як зазначено в Пояснювальній записці до проєкту ЦК [4], стрімкий розвиток суспільних відносин, поява нових технологій та нормативних актів зумовлюють потребу системного оновлення загальних положень цивільного законодавства.

У тексті Проєкту ЦК, підготовленого Робочою групою з підготовки законопроєкту з рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України, створеною розпорядженням Голови Верховної Ради України від 28 липня 2020 р. № 260, *inter alia* пропонується уточнення назви кодексу: «Цивільний кодекс України (Кодекс права приватного)» – передусім для того, щоб підкреслити масштаб сучасних приватних відносин, який сьогодні *de facto* значно ширший за «класичні» цивільні сюжети й охоплює корпоративні, цифрові, інвестиційні, сімейні, спадкові та інші відносини, які за своєю природою є приватними та наголосити на винятковій ролі ЦК як системоутворювального ядра всього приватноправового масиву законодавства.

Удосконалення цивільного законодавства України є еволюційним процесом, тісно пов'язаним з розвитком європейського приватного права, а також з чітко визначеними завданнями нашої держави інтегруватися в єдину Європу та відповідати загальноєвропейським стандартам правового регулювання приватних відносин, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав [5, с. 64-65] з метою залучення коштів іноземних та національних інвесторів у відбудову української економіки та створення відповідних гарантій та механізмів захисту прав інвесторів.

Природа та сутність приватноправових відносин якнайкраще розкривається саме у договірних відносинах. Саме тим і обґрунтовується наш науковий інтерес до аналізу підходів, запропонованих у проєкті ЦК до правового регулювання договірних відносин, зокрема до захисту прав учасників договірних відносин, зокрема, договорів купівлі-продажу, управління, участі у фонді фінансування будівництва, участі у фонді операцій з нерухомістю та інших договорів – як поіменованих, тобто передбачених у тексті ЦК України, так і прямо не поіменованих договорів.

Як справедливо зазначається в літературі, правове регулювання будь-яких суспільних відносин, пов'язане із процесом трансформації правових приписів в площину фактичних суспільних відносин, передбачає, що кожне суб'єктивне право в разі його порушення гарантовано забезпечується можливістю його примусового відновлення або захисту [6, с. 100].

У дослідженнях проблематики захисту прав учасників договірних відносин зазначається, що ЦК України 2004 року, на відміну від попередніх кодифікацій цивільного законодавства України, надав достатньо детальну регламентацію інституту здійснення та захисту цивільних прав. Норми чинного сьогодні ЦК (окремі з яких були на час його прийняття якщо не революційними, то, як мінімум, дуже прогресивними для пострадянського суспільства) надали суттєвий поштовх розвитку фундаментальних цивілістичних досліджень в Україні, зокрема, й вчення про захист суб'єктивних цивільних прав [7, с. 13].

Відповідно до частини першої ст. 15 ЦК України кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. У проєкті ЦК ця стаття назву «Право на захист цивільних прав та правомірних інтересів». Відповідно до оновленої редакції цієї статті пропонується надавати особі право на захист свого цивільного права не тільки у разі його порушення, невизнання, оспорювання, але також і за наявності загрози порушення – як альтернативна умова для застосування способів захисту порушених цивільних прав. Таке нововведення дозволить, на думку авторів проєкту ЦК, розширити інструментарій та можливості захисту порушених цивільних прав.

За таких обставин обґрунтованим є висновок про те, що право на захист тепер слід розглядати як суб'єктивне право учасника цивільних правовідносин, яке виникає у разі порушення належних їй цивільних прав та інтересів (зокрема, невиконання або несвоєчасного виконання зобов'язання, збереження або набуття майна без достатньої правової підстави тощо), невизнання цього права (наприклад, невизнання особи правонаступником реорганізованої юридичної особи, невизнання права власності на певне майно) або оспорювання цивільного права (зокрема, оспорювання права власності на майно, оспорювання права на спадщину тощо), а також у разі виникнення загрози порушення.

Варто погодитися з тим, що право на судовий захист цивільного права та інтересу є ключовим елементом побудови цивільного права, який характеризується абсолютністю характеру, можливістю самостійно вирішувати питання щодо захисту або самозахисту через універсальність способів захисту [8, с. 7]. У проєкті ЦК загалом збережено підхід до захисту цивільних прав та правомірних інтересів судом та гарантується право кожного звернутися для захисту свого цивільного права та/або правомірного інтересу до суду.

Перелік способів з мінімальними (можна сказати «редакційними») змінами також збережений у звичному вигляді, який закріплений у ст. 16 чинного ЦК. Суду надається право застосувати наступні способи захисту: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення поведінки, що порушує право, створює загрозу його порушення або спрямованої на зловживання правом; 4) відновлення становища, що існувало до порушення; 5) примусове виконання цивільного обов'язку в натурі; 6) встановлення правовідносин; 7) зміна правовідносин; 8) припинення правовідносин; 9) відшкодування майнової шкоди; 10) компенсація моральної шкоди; 11) визнання протиправними та нечинними рішень, дій або бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, посадових та службових осіб зазначених органів.

Новелою можна визнати формальне закріплення на рівні окремої норми ЦК положення про те, що перелік способів захисту цивільних прав та/або правомірних інтересів, визначений у кодексі, не є вичерпним. Суд може захистити цивільне право та/або правомірний інтерес в інший спосіб, визначений договором або законом. Якщо спосіб, визначений договором або законом, не є дієвим у відновленні порушеного, невизнаного, оспорюваного цивільного права та/або правомірного інтересу, суд може захистити цивільне право та/або правомірний інтерес в інший спосіб, ніж визначений договором або законом.

Новою для цивільного законодавства є стаття 870 проєкту ЦК, яка отримала назву «Юридичні наслідки невиконання зобов'язання». В якості загального правила закріплюється положення про те, що у разі невиконання кредитор (потерпіла сторона) може застосувати будь-який спосіб захисту, визначений ЦК. При цьому способи захисту при невиконанні можуть поєднуватися, якщо вони є сумісними. Зокрема, сторона, яка здійснює своє право на будь-який спосіб захисту, не позбавлена права на відшкодування збитків – і це цілком відповідає усталеному доктринальному підходу, який не є новим для цивільного права України. При цьому у проєкті пропонується прямо закріпити положення про недопустимість застосування декількох способів захисту, якщо це призводить (може призвести) до подвійного задоволення вимог.

Логічно доповнює перелік способів захисту прав судом стаття 874 проєкту ЦК «Способи захисту в разі невиконання зобов'язання», відповідно до якої у разі невиконання зобов'язання кредитор у всіх випадках безвідносно до вини боржника (якщо іншого не встановлює ЦК, інший закон або договір) має право вимагати: 1) виконання зобов'язання; 2) зміни або припинення зобов'язання; 3) відшкодування шкоди; 4) сплати неустойки; 5) застосування інших способів захисту.

Проєкт Цивільного кодексу України, так само як і чинний ЦК, передбачає низку способів захисту прав сторін договору, які можна віднести до категорії заходів оперативного впливу.

На рівні загальних приписів до таких заходів оперативного впливу можна віднести передусім відмову від зобов'язання, зміну і розірвання договору. Так, стаття 882 проєкту ЦК передбачає право кредитора на односторонню відмову від зобов'язання у повному обсязі або частково через істотне невиконання. У разі істотного невиконання договірної зобов'язання потерпіла сторона має право здійснити відмову від договору, що має наслідком його зміну або розірвання. Наслідками такої відмови через істотне невиконання є звільнення сторони від подальших обов'язків, крім тих, що виникли до відмови, а також обов'язків, що за своєю природою зберігають чинність після відмови (стаття 886 проєкту ЦК).

Додаткові заходи оперативного впливу встановлюються для окремих видів договорів. Зокрема ст. 904 проєкту ЦК встановлює заходи оперативного впливу на продавця, якщо він порушив умови договору купівлі-продажу щодо кількості та асортименту товару. Так, якщо продавець передав покупцеві меншу кількість товару або товар в асортименті, що не відповідає умовам договору купівлі-продажу, покупець має право вимагати передання кількості товару, якої не вистачає, або відмовитися від переданого товару та його оплати, а якщо він оплачений, – вимагати повернення сплаченої за нього грошової суми.

Якщо продавець передав покупцеві більшу кількість товару – покупець зобов'язаний повідомити про це продавця. Якщо в розумний строк після одержання такого повідомлення продавець не розпорядився товаром, покупець має право прийняти весь товар, якщо іншого не встановлює договір. Якщо покупець прийняв більшу кількість товару, ніж це встановлено договором купівлі-продажу, він зобов'язаний оплатити додатково прийнятий товар за ціною, встановленою для товару, прийнятого відповідно до договору, якщо інша ціна не встановлена за домовленістю сторін.

Якщо продавець передав покупцеві частину товару, асортимент якого відповідає умовам договору купівлі-продажу, і частину товару, що не відповідає асортименту, покупець має право на свій вибір прийняти, або відмовитися від усього товару, або вимагати заміни частини товару, що не відповідає асортименту, товаром в асортименті, який встановлено договором, або ж прийняти весь товар.

Стаття 909 проєкту ЦК встановлює юридичні наслідки передання товару неналежної якості: покупець, якому переданий товар неналежної якості, має право, безвідносно до можливості використання товару за призначенням, вимагати від продавця за своїм вибором домірного зменшення ціни, безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк або відшкодування витрат на усунення недоліків товару.

Окремо встановлюються наслідки істотного порушення вимог щодо якості товару (зокрема у разі виявлення недоліків, які не можна усунути; недоліків, усунення яких пов'язано з надмірними витратами або затратами часу; недоліків, яких неодноразово було виявлено чи знову виявлено після їх усунення): в такому випадку покупець має право за своїм вибором або відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми або вимагати заміни товару.

Наслідки передання некомплектного товару закріплюються у статті 916 проєкту ЦК. Так, у разі передання некомплектного товару покупець має право вимагати від продавця за своїм вибором домірного зменшення ціни або доукомплектування товару в розумний строк. При цьому у випадку, якщо продавець у розумний строк не доукомплектував товар, покупцю надається право за своїм вибором вимагати заміни некомплектного товару на комплектний або відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої грошової суми.

Стаття 1005 проєкту ЦК надає право наймодавцеві відмовитися від договору найму і вимагати повернення речі у разі невиконання наймачем обов'язку укладення договору страхування речі, переданої у найм. Відповідно до статті 1105 проєкту замовник за договором будівельного підряду має право відмовитися від прийняття результату будівельних робіт у разі виявлення недоліків, які виключають можливість використання об'єкта для вказаної в договорі мети та не можуть бути усунені підрядником, замовником або третьою особою.

Зазначене дає підстави для висновку про те, що проєкт ЦК у розвиток положень чинного ЦК України, передбачають низку заходів оперативного впливу, які дозволяють учасникам договірних відносин ефективно реагувати на випадки порушення їх прав контрагентами та відповідним чином коригувати встановлені договірні зобов'язання.

Самостійної уваги заслуговує такий спосіб захисту прав учасників договірних відносин, як визнання договору недійсним. Передусім, слід наголосити, що проєкт ЦК України, не відмовляючись від категорії «правочин», певною мірою зміщує акценти – базовою стає саме категорія договору. Відповідно до статті 209 проєкту ЦК приписи кодексу про договори застосовують до інших правочинів, якщо іншого не випливає із закону або суті правочину. Саме цим пояснюється введення терміну «недійсність договору» замість категорії «недійсності правочину». Більш того, це нововведення цілком відповідає п. 1.18. Концепції оновлення Цивільного кодексу України [3] щодо розкриття недійсності правочину через положення про недійсність договору – зважаючи на те, що питання недійсності найчастіше стосуються договору, у Концепції запропоновано вирішувати питання недійсності правочинів через положення про недійсність договорів із застереженням про те, що дані положення з урахуванням вимог розумності застосовуються і до інших правочинів.

Якщо звернутися до історії питання, варто зауважити, що ЦК УРСР 1963 р. прямо не відносив визнання правочину недійсним до способів захисту цивільних прав [7, с. 15]. Натомість чинний ЦК не просто вказує на те, що визнання правочину недійсним є одним із способів захисту порушеного права, але й дихотомічно поділяю недійсні правочини на нікчемні та оспорювані (стаття 215 ЦК України). Нікчемним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом. До нікчемних правочинів можуть бути віднесені договори, укладені з порушенням встановленої законом форми (це стосується окремих різновидів договорів дарування, страхування, франчайзингу та ін.), укладені з особою, яка перевищила межі своєї цивільної дієздатності (у разі відсутності схвалення такого договору) тощо. Такі правочини є недійсними у силу прямої вказівки закону (їх ще називають абсолютно недійсними правочинами), а відтак визнання недійсності нікчемного правочину судом не вимагається. Дещо іншим чином побудована концепція недійсності оспорюваних правочинів. На відміну від нікчемних правочинів, оспорюваний правочин може бути визнаний судом недійсним за наявності заперечень його дійсності на встановлених законом підставах з боку однієї із сторін правочину або іншої зацікавленої особи – з цих причин оспорювані правочини інколи ще називають відносно недійсними. До оспорюваних договорів за чинним ЦК відносять договори, укладені під впливом помилки, обману чи насильства, а також договори, укладені в результаті зловмисної угоди представників сторін [7, с. 16].

Проєкт ЦК у цілому зберіг підходи щодо визнання договорів та інших правочинів недійсними: стаття 230 проєкту продовжує логіку статті 215 чинного ЦК України. Відповідно до ст. 230 проєкту підставою недійсності договору є недодержання стороною (сторонами) вимог, визначених частинами першою – третьою, п'ятою і шостою статті 222 цього Кодексу, в момент укладення договору (відповідність змісту договору положенням законодавства та доброзвичайності, необхідний обсяг цивільної дієздатності, вільне волевиявлення, спрямованість договору на реальне настання юридичних наслідків, що обумовлені ним тощо).

Недійсним є договір, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний договір) – у такому разі визнання договору недійсним судом не вимагається. При цьому нікчемний договір (як і за чинним ЦК) у випадках, що їх встановлено цим Кодексом, може бути визнаний судом дійсним.

Нікчемним договорам традиційно протиставляються оспорювані договори, які можуть бути визнані судом недійсним у випадках, якщо їх недійсність прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом.

У цій статті також пропонується встановити дві презумпції: презумпцію дійсності договору (*favor contractus*) та презумпцію оспорюваності недійсного договору (у разі якщо вид недійсності договору не встановлений у законі, такий договір вважається оспорюваним).

Слід визнати, що з приводу доцільності збереження дихотомічного поділу недійсних договорів на нікчемні та оспорювані навіть на етапі підготовки проєкту оновленого ЦК велися палкі дискусії, у тому числі і серед авторів проєкту.

Як зазначалося в другому виданні монографії «Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу», в оновленому кодексі варто обмежитися застосуванням загальної категорії –

«недійсний правочин». Враховуючи змістовний зв'язок предмету правового регулювання, Книгу першу доцільно доповнити положеннями про умови недійсності договорів як двосторонніх правочинів, тим більше, що до такого рішення спонукає і ст. 220 ЦК (Правові наслідки недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору). Крім того, позитивно оцінюючи досвід зарубіжних кодифікацій, варто розмежувати підстави недійсності правочину на дві групи: недодержання вимог, які забезпечують дотримання правопорядку (імперативні норми) та недодержання вимог, встановлених до суб'єктивного складу та вільного волевиявлення (принцип автономної волі). Вочевидь, ці положення мають супроводжувати загальне правило про правомірність правочину, закріплене в ст. 204 чинного ЦК України, і становити певні винятки з нього.

Цілком логічно з цих причин виглядала редакція відповідних статей щодо недійсності договорів у Проекті Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої (ресстраційний номер 14056), прийнятому Верховною Радою України за основу у першому читанні 22 жовтня 2025 р. [9], яка і відображала зазначену доктринальну позицію, сформульовану за результатами численних наукових дискусій та обговорень у професійному середовищі. Тим не менше, на етапі подання комплексного проекту оновленого ЦК як єдиного тексту у складі дев'яти книг у Верховну Раду України 22 січня 2026 р., вочевидь, концепція змінилася, консервативний підхід переміг, і як наслідок, поділ на нікчемні та оспорювані договори було відновлено.

Натомість діаметрально протилежно склалася ситуація щодо іншого нововведення, яке, на наш погляд, може суттєво підірвати підвалини одного з базових стовпів стабільності цивільного обороту – ст. 231 проекту ЦК [2] надає *право визнавати договір недійсним за односторонньою заявою сторони*.

Згідно із запропонованою нормою договір, що не відповідає вимогам щодо необхідного обсягу цивільної дієздатності сторони договору, вільного волевиявлення та відповідності волевиявлення її внутрішній волі, може бути оспорений стороною, цивільні права та/або правомірні інтереси якої порушено. При чому оспорювання може відбуватися не тільки у судовому порядку. Сторона, яка має право оспорити договір, може надіслати іншій стороні письмову заяву, в якій зазначає підстави недійсності договору та своє волевиявлення вважати договір недійсним (яке, вочевидь, прямо впливає із такої заяви). Така заява має бути надіслана протягом розумного строку, але не пізніше одного року з дня, коли сторона дізналася або мала дізнатися про підстави недійсності, та не пізніше трьох років з моменту укладення договору.

Але бомба уповільненої дії у фундамент стабільності ділового обороту закладається запропонованим правилом про те, що *договір вважається недійсним з моменту отримання іншою стороною заяви про оспорювання*, якщо протягом розумного строку, але не пізніше шести місяців з дня її отримання, така сторона не заперечила письмово проти недійсності або не звернулася до суду з позовом про визнання договору дійсним.

Тобто лише за позовом сторони, яка заперечує оспорювання, суд перевіряє підстави для визнання договору недійсним та, якщо підстави не підтверджені або відпали, суд визнає договір дійсним. Якщо ж підстави підтверджені, договір суд визнає договір недійсним з моменту укладення. Відповідно якщо не було вчинено активних дій щодо письмового заперечення або ж не ініційовано судового оспорювання обґрунтованості такої заяви, договір вважатиметься недійсним з моменту укладення на підставі зазначеної заяви однієї з його сторін.

Не заперечуючи гіпотетичного права на існування подібної конструкції в ідеальному світі добросовісних учасників договірних відносин, для яких доброзвичайність є нормою життя та бізнес-етики, дозволимо собі все ж таки висловити певні сумніви щодо доцільності закладення настільки надмірно прогресивної норми у проект Цивільного кодексу України на даному етапі розвитку нашого суспільства.

Висновки. Викладене дає підстави стверджувати, що загальний вектор розвитку законодавства у приватноправовій сфері має спрямовуватися в бік розширення способів захисту порушених прав суб'єктів договірних відносин, створювати відповідні запобіжники й механізми захисту прав сторін договору, які б з одного боку, надавали би максимальну кількість інструментів для захисту прав добросовісним учасникам цивільного обороту, а з іншого передбачали б дієві обмеження, що дозволяли б унеможливити чи істотно мінімізувати ризики зловживання наданими правами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 09.01.2025 р. № 4196. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text> (дата звернення 31.01.2026).
2. Проект Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) від 22.01.2026. № 14394. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528> (дата звернення: 31.01.2026).
3. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. URL: <https://www.rada.gov.ua/files/kontseptsiiia.pdf> (дата звернення: 31.01.2026).
4. Пояснювальна записка до проекту Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного). URL: <https://itd.rada.gov.ua/5831252b-77c7-4b87-95df-e8911f550e84> (дата звернення: 31.01.2026).
5. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н.С. Кузнецової. 2-ге вид., доп. та перероб. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 906 с.
6. Кузнецова Н.С. Цивільно-правова відповідальність і захист цивільних прав. *Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки*. 2009. Випуск 81. С. 100-106.
7. Кот О. О. Способи захисту договірних прав. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 11 (249). С. 13-19.
8. Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав [текст]: Монографія / За заг. ред. академіків НАПрН України О.Д. Крупчана та В.В. Луця. К: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. 400 с.
9. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої від 21.09.2025. № 14056. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356> (дата звернення: 31.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Кот О.О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347. 961

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.61>

ПРИПИНЕННЯ НОТАРІАЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН У СВІТЛІ СУЧАСНОЇ НОТАРІАЛЬНОЇ ДОКТРИНИ: ЮРИДИЧНІ ФАКТИ ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ

Крижевська О.О.,
*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри юстиції,
Навчально-науковий інститут права,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-4989-6322
e-mail: olenaderii12@ukr.net*

Крижевська О.О. Припинення нотаріальних процесуальних правовідносин у світлі сучасної нотаріальної доктрини: юридичні факти та правові наслідки.

У статті досліджуються юридичні факти, що зумовлюють припинення нотаріальних процесуальних правовідносин, з урахуванням їх динамічного характеру, стадійності нотаріального процесу та особливостей реалізації процесуальних прав і обов'язків його суб'єктів. Обґрунтовується доцільність використання в науковому обігу категорії «припинення нотаріальних процесуальних правовідносин» замість поняття «закінчення», оскільки останнє не відображає повною мірою правову природу та механізм реалізації нотаріального процесу. Акцентується увага на тому, що нотаріальні процесуальні правовідносини можуть припинятися на різних стадіях нотаріального провадження, однак визначення їх завершального моменту потребує врахування не лише формальних, а й функціональних критеріїв.

У роботі здійснено аналіз співвідношення понять «вчинення нотаріальної дії» та «реєстрація нотаріальної дії», а також оцінено значення внесення запису до Реєстру для реєстрації нотаріальних дій у контексті визначення моменту припинення нотаріальних процесуальних правовідносин. Доведено, що реєстрація нотаріальної дії не може розглядатися як юридичний факт, з яким безумовно пов'язується припинення відповідних правовідносин, оскільки після здійснення такої реєстрації нотаріус продовжує виконувати низку процесуальних обов'язків, пов'язаних з остаточним оформленням нотаріального акта, видачею його примірників, поверненням документів та іншими діями, що є складовими нотаріального провадження.

Обґрунтовується положення, відповідно до якого припинення нотаріальних процесуальних правовідносин має пов'язуватися з повною реалізацією процесуальних прав усіма їх суб'єктами, виконанням визначених законом обов'язків та досягненням мети конкретного нотаріального провадження. На прикладі багатоетапних нотаріальних проваджень доводиться неможливість формального підходу до визначення моменту їх завершення без урахування змісту та специфіки відповідної нотаріальної дії. Особлива увага приділяється ролі нотаріального акта як процесуальної форми фіксації юридичних фактів виникнення, зміни, трансформації та припинення нотаріальних процесуальних правовідносин. Зроблено висновок про необхідність подальшого нормативного уточнення процедурних аспектів діяльності нотаріуса, зокрема шляхом розширення практики винесення процесуальних актів, що забезпечить правову визначеність нотаріального процесу, інтегрує ефективний судовий контроль та сприятиме належному захисту прав і законних інтересів заінтересованих осіб.

Ключові слова: нотаріальний процес, нотаріальні процесуальні правовідносини, юридичні факти, припинення нотаріальних правовідносин, нотаріальне провадження, нотаріус, нотаріальна дія, реєстрація нотаріальних дій, нотаріальний акт.

Kryzhevskya O.O. Termination of notarial procedural legal relations in the light of contemporary notarial doctrine: legal facts and legal consequences.

The article examines the legal facts that determine the termination of notarial procedural legal relations, taking into account their dynamic nature, the staged structure of the notarial process, and the specific features of the exercise of procedural rights and obligations by its subjects. The author substantiates the expediency of using the category «termination of notarial procedural legal relations» in scholarly discourse instead of the concept of «completion» since the latter does not fully reflect the legal nature and the mechanism of implementation of the notarial process. Attention is focused on the fact that notarial procedural legal relations may terminate at different stages of notarial proceedings; however, determining their final moment requires consideration not only of formal but also of functional criteria.

The paper analyzes the correlation between the concepts of «performance of a notarial act», «registration of a notarial act» and assesses the significance of making an entry in the Register for the Registration of Notarial Acts in the context of determining the moment of termination of notarial procedural legal relations. It is argued that the registration of a notarial act cannot be regarded as a legal fact that unconditionally entails the termination of the relevant legal relations, since after such registration the notary continues to perform a number of procedural duties related to the finalization of the notarial instrument, issuance of its copies, return of documents, and other actions constituting elements of notarial proceedings.

The author substantiates the position that the termination of notarial procedural legal relations should be associated with the full realization of procedural rights by all their subjects, the performance of statutory obligations, and the achievement of the purpose of the specific notarial proceeding. Using examples of multi-stage notarial proceedings, the paper demonstrates the impossibility of a purely formal approach to determining their completion without taking into account the content and specific nature of the relevant notarial act. Special attention is paid to the role of the notarial instrument as a procedural form for recording legal facts of the emergence, modification, transformation, and termination of notarial procedural legal relations. The article concludes that further normative clarification of procedural aspects of notarial activity is necessary, in particular through expanding the practice of issuing procedural acts, which will ensure legal certainty in the notarial process, enable effective judicial control, and contribute to the proper protection of the rights and legitimate interests of interested persons.

Key words: notarial process, notarial procedural legal relations, legal facts, termination of notarial legal relations, notarial proceedings, notary, notarial act, registration of notarial acts, notarial instrument.

Постановка проблеми. У теорії нотаріального процесуального права й досі зберігається відсутність єдності підходів до визначення юридичних фактів, з якими пов'язується припинення нотаріальних процесуальних правовідносин, а також до встановлення моменту їх припинення. Нормативне регулювання нотаріальної діяльності не містить чіткого та системного визначення процесуальної форми нотаріального провадження, що зумовлює різне тлумачення стадій, етапів і завершального моменту нотаріального процесу як у доктрині, так і в правозастосовній практиці.

Особливої дискусійності набуває питання співвідношення понять «вчинення нотаріальної дії» та «реєстрація нотаріальної дії», а також визначення їхнього значення для динаміки нотаріальних процесуальних правовідносин. Наукові позиції щодо цього питання істотно різняться, що призводить до неоднозначного розуміння моменту завершення нотаріального провадження та створює ризики правової невизначеності у нотаріальній і судовій практиці. Крім того, у чинному законодавстві недостатньо врегульовано питання процесуального оформлення дій нотаріуса, які спричиняють виникнення, зміну або припинення нотаріальних процесуальних правовідносин. Відсутність чіткого закріплення переліку нотаріальних процесуальних актів і юридичних фактів, з якими пов'язуються відповідні правові наслідки, ускладнює захист прав заінтересованих осіб і перешкоджає ефективному судовому контролю за діяльністю нотаріуса. У зв'язку з цим виникає необхідність наукового переосмислення моменту припинення нотаріальних процесуальних правовідносин крізь призму їхньої динаміки, визначення юридичної природи нотаріального акта як процесуального юридичного факту та обґрунтування доцільності формалізації окремих процесуальних дій нотаріуса з метою забезпечення правової визначеності нотаріального процесу.

Метою статті є наукове обґрунтування юридичних фактів, з якими пов'язується припинення нотаріальних процесуальних правовідносин, з'ясування моменту їх припинення крізь призму те-

орії нотаріального процесуального права, а також визначення ролі нотаріального акта як процесуального юридичного факту у динаміці нотаріального провадження.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика нотаріальних процесуальних правовідносин, їх динаміки та юридичних фактів, з якими пов'язується їх виникнення, зміна і припинення, неодноразово порушувалася у працях українських вчених. Зокрема, у дослідженнях М.В. Бондарєвої [1], О.В. Коротюк [2], М. Німака [3], І.С. Панченко [6], В. Голобородько [5], О.С. Снідевича [8] аналізуються стадії нотаріального процесу, момент вчинення нотаріальної дії, співвідношення її вчинення та реєстрації, а також правова природа нотаріального акта. Водночас узагальнення наведених позицій свідчить про відсутність єдиного концептуального підходу до визначення юридичних фактів припинення нотаріальних процесуальних правовідносин та моменту завершення нотаріального провадження, а також про недостатню розробленість питань процесуального оформлення дій нотаріуса, які мають самостійне юридичне значення для динаміки відповідних правовідносин, що зумовлює необхідність подальшого комплексного наукового дослідження зазначеної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Нотаріальне процесуальне правовідношення є важливим механізмом забезпечення реалізації цивільних прав та обов'язків. Його динаміка формується під впливом різних юридичних обставин, які можуть призвести до припинення цього правовідношення. Динаміку нотаріального процесуального правовідношення завершують юридичні факти, що тягнуть за собою припинення нотаріального процесуального правовідношення. Як зазначає М.В. Бондарєва, момент припинення нотаріального процесуального правовідношення не є однаковим у кожній справі, оскільки він може наставати на різних стадіях нотаріального процесу – починаючи від вирішення питання про відкриття провадження і завершуючи етапом вчинення нотаріальної дії [1, с. 163]. Висловлену позицію в цілому слід визнати обґрунтованою, однак вона не позбавлена дискусійних аспектів.

Насамперед, в аспекті динаміки нотаріального процесуального правовідношення більш коректним слід було б вважати вислів «припинення правовідношення», а не «закінчення правовідношення». Крім того, якщо ми говоримо про момент, наприклад, щодо «моменту вирішення питання про відкриття провадження», то доцільно було б говорити й про момент в аспекті етапу вчинення нотаріального провадження, оскільки власне сам етап вчинення нотаріального провадження є певною сукупністю процесуальних дій, яка значно розширена в часі.

Крім того, вважаємо, що саме через призму теорії нотаріальних процесуальних правовідносин слід розглядати одне з питань науки нотаріального процесу про співвідношення понять «вчинення нотаріальної дії» та «реєстрація нотаріальної дії». Так, О.В. Коротюк обґрунтовує необхідність чіткого доктринального розмежування понять «вчинення нотаріальної дії» та «реєстрація нотаріальної дії», виходячи з того, що реєстрація здійснюється після завершення відповідної нотаріальної дії та не входить до її змісту. На думку авторки, реєстрація має самостійне юридичне значення та спрямована на підтвердження факту вчинення нотаріальної дії. Водночас відсутність запису про таку дію в Реєстрі для реєстрації нотаріальних дій, за її позицією, унеможливує набуття нею юридичної сили. [2]. М. Німак, підтримуючи це положення, робить висновок, що: «нотаріальна дія є вчиненою з моменту проставлення на документі посвідчувального напису й скріплення його підписом та печаткою нотаріуса. А доказом її вчинення, як і передбачає Порядок вчинення нотаріальних дій, буде запис у Реєстрі для реєстрації нотаріальних дій» [3, с. 415].

У цьому аспекті варто також звернути увагу на те, що, відповідно до п. 2 глави 11 розділу I Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України (далі – Порядок) [4], нотаріальна дія вважається вчиненою з моменту внесення про це запису до Реєстру для реєстрації нотаріальних дій.

Аналізуючи це положення, В. Голобородько робить висновок, що: «вчинення посвідчувального напису є передостаннім етапом вчинення нотаріальної дії і передбачає, крім викладення тексту самого напису, проставлення реєстрового номера, підпису та печатки нотаріуса/відповідної особи. Останнім же етапом, на її думку, є реєстрація нотаріальної дії в Реєстрі для реєстрації нотаріальних дій» [5, с. 18], що загалом поділяється й І. С. Панченко [6, с. 43]. Наведені підходи науковців і практиків істотно відрізняються між собою, що свідчить про відсутність єдності у розумінні відповідних процесуальних питань. Така ситуація є небажаною, оскільки зумовлює доктринальну невизначеність нотаріальних процесуальних правовідносин і, як наслідок, може негативно позначитися на стабільності нотаріальної та судової практики.

У контексті визначення завершального юридичного факту як моменту припинення нотаріальних процесуальних правовідносин доцільно виходити з того, що такі правовідносини при-

пинаються у разі повної реалізації їхніми суб'єктами наданих їм прав і виконання покладених обов'язків, а також за умови досягнення мети відповідного нотаріального процесуального правовідношення.

Незважаючи на те, що нотаріальна дія, відповідно до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, вважається вчиненою з моменту внесення про це запису до Реєстру для реєстрації нотаріальних дій, такий запис жодним чином не можна розглядати як юридичний факт, з яким закон пов'язує припинення нотаріальних процесуальних правовідносин. У цьому контексті заслуговує на підтримку позиція І.С. Панченко, відповідно до якої навіть після внесення запису до Реєстру для реєстрації нотаріальних дій нотаріус продовжує здійснювати окремі нотаріальні процесуальні дії, зокрема пов'язані з остаточним оформленням нотаріального акта. Так, наприклад, значна кількість нотаріальних актів (не лише посвідчувальні написи) містять напис (Зареєстровано в реєстрі за №___), що фактично означає, що остаточно нотаріальний акт оформлюється нотаріусом вже після внесення запису до Реєстру про реєстрацію нотаріальних дій. Хоча й ця позиція є неоднозначною, оскільки нотаріус номер реєстрації нотаріальної дії може взяти з реєстру відповідно до послідовності вчинення нотаріальних дій, а виходити з того, що до Реєстру для реєстрації нотаріальних дій може вноситися лише та дія, яка вчинена. Маємо також звернути увагу на ту обставину, що після внесення запису про вчинену нотаріальну дію до Реєстру для реєстрації нотаріальних дій нотаріус виконує, наприклад, ще й такі свої нотаріальні процесуальні обов'язки, як остаточне оформлення нотаріального акта, вручення відповідної кількості його примірників уповноваженим (належним) суб'єктам правовідносин, повернення суб'єктам правовідносин усіх оригіналів документів, які надавалися йому для вчинення нотаріальної дії тощо. Ці процесуальні дії можуть різнитися й залежно від тієї нотаріальної дії, яка вчинялася, особливо якщо відповідне нотаріальне провадження було багатоетапним. Так, наприклад, у такому нотаріальному провадженні, як прийняття на зберігання документів, нотаріальні процесуальні правовідносини не можуть вважатися припиненими, доки нотаріус не виконає свій обов'язок з повернення документів заявнику або уповноваженій особі.

Юридичні факти, які є підставою виникнення, зміни та припинення нотаріальних процесуальних правовідносин, досить часто потребують свого процесуального оформлення. У зв'язку з цим в даному аспекті привертає увагу така наукова проблема, як оформлення вчинення нотаріусом тих чи інших процесуальних дій, зокрема, шляхом винесення відповідного нотаріального акта. Так, для пересічних громадян видається неважливим те, чи правильно нотаріус оформив вчинене ним нотаріальне провадження. Проте з дрібниць, як комусь можуть здаватися правила оформлення та використання спеціальних бланків нотаріальних документів, складається загальне враження про достовірність вчиненого нотаріального провадження. Тому для більшості громадян нотаріальні процесуальні відносини завершуються з отриманням оплаченого і очікуваного ними нотаріального акта, а для нотаріусів – з моменту належного оформлення вчиненого провадження. При цьому останнє положення варто розцінювати як об'єктивний фактор, а позицію громадян – як суб'єктивний. Це можна аргументувати доводом, що помилка в нотаріальному акті призведе до необхідності її виправлення в нотаріальному або судовому порядку.

Вважаємо, що дискусії навколо виникнення, зміни і припинення нотаріальних процесуальних правовідносин зумовлені тим негативним фактором, що процедура діяльності нотаріусів чітко не визначена ні у Законі, ні у Порядку. Тому доволі багато наукових позицій обумовлено суб'єктивним сприйняттям тих чи інших положень законодавства, а також дискусій навколо правомірності або неправомірності дій нотаріусів. Однак достатньо розглянути правовідносини, регламентовані у ст. 64 Закону України «Про нотаріат» (далі – Закон), щоб визнати можливу трансформацію нотаріальних процесуальних правовідносин, коли частина спадщини відходить за фактичним розпорядженням нотаріуса, навіть у його інтересах, коли мова йтиме про покриття витрат, пов'язаних з повідомленням спадкоємців про відкриття спадщини [7]. У статті 64 Закону застосовується термін «розпорядження нотаріуса», але за змістовним значенням слова «розпорядження» в правовому контексті розпоряджатися може тільки власник, тому цей термін неприпустимий по відношенню до нотаріуса. Крім того, в цій нормі не персоніфіковано, відносно кого таке розпорядження застосовується нотаріусом. Якщо слідувати за ч. 2 ст. 64 Закону, то таке розпорядження може адресуватися банківській установі про здійснення переказу юридичній особі, що встановлює надгробок, але, на наш погляд, лише у випадку, якщо кошти було покладено на депозитний рахунок нотаріуса в банку в результаті вжиття заходів до охо-

рони спадкового майна. Якщо ж кошти знаходилися на рахунку спадкодавця, то нотаріус ними розпоряджатися не вправі. Більше того, про факти переказу коштів та бажання якоїсь громадської організації за місцем останньої роботи або проживання спадкодавця встановити йому надгробок за спадкові кошти мають повідомлятися спадкоємці, виконавець заповіту та інші заінтересовані особи, включаючи кредиторів.

Отже, вважаємо, що виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин за участі окремих суб'єктів потребує винесення нотаріусом спеціального нотаріального акта, зокрема постанови, яка має застосовуватися в нотаріальних процесуальних правовідносинах і свідчити про виникнення, зміну, трансформацію та припинення нотаріальних процесуальних правовідносин. Але поряд з цим може використовуватися й розпорядження нотаріусами, яке застосовуватиметься у відносинах «нотаріус – банківська установа», де знаходиться депозитний рахунок нотаріуса.

У доктрині обґрунтовується підхід, згідно з яким здатність нотаріального акта породжувати правові наслідки свідчить про його юридичну природу як юридичного факту, що є результатом застосування норми права та зумовлює виникнення, зміну або припинення прав і обов'язків учасників відповідних правовідносин [8, с. 69]. З огляду на це нотаріальний акт доцільно розглядати також як результат виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин.

Так, участь експерта в нотаріальному процесі може вважатися дискусійною, оскільки, як впливає з Порядку, нотаріусом проводиться опис спадкового майна і визначається вартість речей з урахуванням відсотка зносу. Згідно з п. 3.4. глави 9 Розділу II: «у разі незгоди з оцінкою спадкоємці вправі запросити спеціаліста-експерта або оцінювача. Оплата праці спеціалістів (експертів, оцінювачів) здійснюється спадкоємцями». В аналогічній правовій ситуації, а саме за п. 3.4. глави 9-1 Розділу II: «для проведення опису майна нотаріус може залучити спеціалістів, експертів». Отже, нотаріус має обґрунтувати таке запрошення, а точніше укласти з ним договір. І тут же він враховує наданий йому особою, яка подала заяву про опіку над майном, документ про вартість майна, визначену спеціалістом, експертом або оцінювачем. За логікою, саме у разі опису майна безвісно відсутньої особи експертів мають залучити заінтересовані особи хоча б тому, що тоді вони й будуть оплачувати послуги експерта, а не нотаріус, оскільки при вжитті заходів до охорони спадкового майна послуги експерта можуть бути компенсовані за рахунок спадкового майна. Крім того, варто усунути суто редакційну помилку, оскільки в п. 3.4. глави 9-1 Розділу II йдеться лише про спеціалістів, експертів, а в змісті цієї норми додаються ще й оцінювачі. Крім того, сутність поняття «експерт» слід сприймати як екстраординарну діяльність, а не широку оцінку майна, що, на наш погляд, має бути певним чином відображено у законодавстві. Зокрема, якщо нотаріус або заінтересовані особи не погодяться з оцінкою, проведеною спеціалістом, або спеціаліст не здатен її здійснити, то в такому разі до оцінки може залучатися експерт.

Водночас неприпустимим вважається використання у Порядку такого поняття: «...суб'єктом оціночної діяльності – суб'єктом господарювання приватної форми власності, виключним видом діяльності якого є оцінка для цілей оподаткування та нарахування і сплати інших обов'язкових платежів, які справляються відповідно до законодавства (у тому числі правочинів, що підлягають нотаріальному посвідченню та/або державній реєстрації), який отримав сертифікат суб'єкта оціночної діяльності за напрямом оцінки для цілей оподаткування та нарахування і сплати інших обов'язкових платежів, які справляються відповідно до законодавства, та інформація про якого включена до Державного реєстру оцінювачів та суб'єктів оціночної діяльності за напрямом оцінки для цілей оподаткування та нарахування і сплати інших обов'язкових платежів, які справляються відповідно до законодавства», що застосований у п. 1.11 глави 2 розділу II Порядку. Зокрема, використання такого поняття в постанові нотаріуса про залучення суб'єкта оціночної діяльності до участі в нотаріальному процесі займе багато часу і потребуватиме значних зусиль, що видається не зовсім виправданим. На нашу думку, положення щодо оцінювача має регламентуватися в окремій нормі, де має йтися про його статус, права та обов'язки у нотаріальному провадженні, вимоги, яким він має відповідати та відповідальність.

Варто погодитися з О.С. Снідевичем у тому, що: «з огляду на те, що діяльність нотаріуса (насамперед та, що породжує права чи обов'язки для осіб, які не беруть участі у вчиненні нотаріальної дії, у зв'язку з чим можуть навіть порушуватися права цих осіб) має бути формалізована, є необхідність оформлення і таких правових актів нотаріуса, якими вони, наприклад, витребовують докази (ст.ст. 4, 42, 46 Закону), відкладають вчинення нотаріальної дії (ст. 42 Закону), зупиняють нотаріальну дію (ст. 42, 46 Закону) тощо». Винесення постанов у цих та інших аналогіч-

них випадках надасть нотаріальним процесуальним правовідносинам правової визначеності, яка є характерною для будь-якого юридичного процесу. Така визначеність уможливить, наприклад, оскарження заінтересованими особами постанови нотаріуса до суду, що сприятиме ефективному захисту прав цих осіб у разі їх порушення з боку нотаріуса [9, с. 567]. На наш погляд, запропонований О.С. Снідевичем перелік можна розширити за рахунок постанови про залучення у нотаріальний процес окремих суб'єктів нотаріальних процесуальних правовідносин, і саме ці постанови можна було б розглядати первинними юридичними фактами, з яких би виникали нотаріальні процесуальні правовідносини.

На розвиток даної позиції вважаємо доцільним розглядати правовідносини не лише за схемою «нотаріус – певний суб'єкт правовідносин», а системно. Тобто спочатку слід визначати всіх заінтересованих осіб, пропонувати їм взяти участь у нотаріальному провадженні і лише після з'ясування всіх суб'єктів та їхніх інтересів вчиняти нотаріальне провадження. Це дозволить перед конкретизацією відповідних прав та обов'язків за звичною схемою визначати коло всіх заінтересованих осіб, а потім з'ясовувати наявні між ними матеріальні та процесуальні зв'язки, а також їхнє ставлення (згоду чи заперечення) до вчинюваного нотаріального провадження. Зокрема, за п. 1.13. глави 2 розділу II Порядку: «У разі наявності заборони правочин про відчуження майна, обтяженого боргом, посвідчується лише у разі згоди кредитора і набувача на переведення боргу на набувача», але ж суб'єктний склад таких правовідносин значно ширший, а зміст набагато складніший. Тому без урахування інтересів усіх суб'єктів нотаріальних процесуальних правовідносин, як правило, матимуть місце правопорушення.

Висновок. Встановлено, що динаміку нотаріального процесуального правовідношення завершують юридичні факти, що тягнуть його припинення. Не дивлячись на те, що нотаріальна дія відповідно до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України вважається вчиненою з моменту внесення про це запису до реєстру для реєстрації нотаріальних дій, такий запис жодним чином не можна розглядати як юридичний факт, з яким закон пов'язує припинення нотаріальних процесуальних правовідносин.

При визначенні завершального юридичного факту як моменту припинення нотаріальних процесуальних правовідносин слід виходити з того, що нотаріальні процесуальні правовідносини припиняються тоді, коли всі його суб'єкти реалізують у ньому свої права та виконають всі визначені обов'язки, а також коли буде досягнута мета цього правовідношення, закладена у його об'єкті, тобто досягнуті ті процесуальні наслідки, з приводу яких воно виникло. Цей факт залежить від виду того нотаріального провадження, яке вчинялося.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондарева М.В. Особливості нотаріального процесуального правовідношення. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 162-165. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/23660>.
2. Коротюк О.В. Науково-практичний коментар Закону України «Про нотаріат». Х.: Право, 2012. 641 с. URL: http://pidruchniki.com/1595021047434/pravo/_reestratsiya_notarialnih_diy.
3. Німак М. Співвідношення понять «нотаріальна діяльність» та «реєстраційна діяльність нотаріуса». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2017. № 865. С. 413-420. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13436/65.pdf>.
4. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5 (у ред. від 02.12.2022). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12?find=1&text=%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F#w1_1 (дата звернення: 2.02.2026).
5. Голобородько В. Посвідчувальні написи в нотаріальному процесі. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2017. № 2 (92). С.17-20. URL: <http://yurradnik.com.ua/wp-content/uploads/2017/05/Goloborodko.pdf>.
6. Панченко І.С. Нотаріальні акти у процедурі нотаріального посвідчення договорів відчуження нерухомого майна. *Пріоритетні напрями модернізації системи права*. Матеріали

- науково-практичної конференції (м. Одеса, 17-18 травня 2019 р.). Херсон: Видавництво «Молодий вчений», 2019. С. 41-45.
7. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 року № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>.
 8. Снідевич О.С. Нотаріальний акт: поняття й ознаки. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 2. С. 68-71. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2013/02_2013.pdf.
 9. Теорія нотаріального процесу: Науково-практичний посібник /За заг. ред. С.Я. Фурси. К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. 920 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Крижевська О.О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.62>

ДОГОВІР ПРО ПЕРЕРОЗПОДІЛ СПАДЩИНИ В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ УКРАЇНИ

Лукашевич-Крутник І.С.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного права і процесу
Західноукраїнського національного університету
ORCID: 0000-0002-9557-7886*

Лукашевич-Крутник І.С. Договір про перерозподіл спадщини в системі цивільно-правових договорів України.

Статтю присвячено дослідженню договору про перерозподіл спадщини в системі цивільно-правових договорів України. Актуальність дослідження зумовлена комплексом теоретичних та практичних факторів: недостатньою науковою розробленістю цього договору в доктрині цивільного права, фрагментарністю національного законодавчого регулювання, значною кількістю правозастосовних проблем у нотаріальній та судовій практиці, а також особливими умовами воєнного стану в Україні, за яких договір про перерозподіл спадщини проявився як ефективний спосіб досягнення консенсусу між спадкоємцями без судового втручання. Обґрунтовано, що договір про перерозподіл спадщини належить до категорії непойменованих договорів у цивільному праві України. Проаналізовано наявні в цивілістичній доктрині класифікації договорів у сфері спадкового права, запропоновані провідними українськими науковцями, та встановлено відсутність у них згадок про договір про перерозподіл спадщини, що підтверджує недостатню наукову розробленість обраної проблематики та необхідність її доктринального осмислення. Автором аргументовано віднесення договору про перерозподіл спадщини до групи договорів у сфері спадкового права. На підставі аналізу теорії спадкового права обґрунтовано наявність ряду ознак, характерних договорам у сфері спадкового права, у договорі про перерозподіл спадщини: спеціальна правова мета або юридична спрямованість, якою є забезпечення за допомогою договірних конструкцій переходу спадщини до спадкоємців; наявність юридичного факту відкриття спадщини як обов'язкової передумови укладення таких договорів; спеціальна правосуб'єктність сторін, якими можуть бути виключно спадкоємці; особисто-довірчий характер відносин між спадкоємцями, зумовлений їх родинними або сімейними зв'язками; особливий предмет договору; темпоральний аспект та локальний характер. Оскільки розпочатий процес рекодифікації цивільного законодавства України відкриває унікальне вікно можливостей для системного переосмислення та удосконалення правового регулювання спадкових відносин загалом та договірних відносин про перерозподіл спадщини зокрема, запропоновано закріпити положення про договір про перерозподіл спадщини у проєкті оновленого Цивільного кодексу України (Кодекс права приватного).

Ключові слова: договір, цивільно-правовий договір, договір про перерозподіл спадщини, непойменований договір, договори у сфері спадкового права, принцип свободи договору, правочин, сторони договору, предмет договору, спадкові правовідносини, спадкоємці, спадщина, рекодифікація (оновлення) цивільного законодавства, воєнний стан.

Lukasevych-Krutnyk I.S. The agreement on the redistribution of inheritance in the system of civil law contracts of Ukraine.

The article is devoted to the study of the agreement on the redistribution of inheritance in the system of civil law contracts of Ukraine. The relevance of the study is due to a complex of theoretical and practical factors: insufficient scientific development of this agreement in the doctrine of civil law, the fragmentation of national legislative regulation, a significant number of law enforcement problems in notarial and judicial practice, as well as the special conditions of martial law in Ukraine, under which the agreement on the redistribution of inheritance appeared as an effective way to achieve consensus between heirs without judicial intervention.

It is substantiated that the agreement on the redistribution of inheritance belongs to the category of unnamed contracts in the civil law of Ukraine. The classifications of contracts in the field of inheritance law, proposed by leading Ukrainian scholars, available in the civil doctrine, have been analyzed, and the absence of mentions of the contract on the redistribution of inheritance has been established in them, which confirms the insufficient scientific development of the selected issues and the need for its doctrinal understanding. The author argues for the classification of the contract on the redistribution of inheritance to the group of contracts in the field of inheritance law. Based on the analysis of the theory of inheritance law, the presence of a number of features characteristic of contracts in the field of inheritance law in the contract on the redistribution of inheritance is substantiated: a special legal purpose or legal orientation, which is to ensure the transfer of the inheritance to the heirs by means of contractual structures; the presence of the legal fact of opening the inheritance as a mandatory prerequisite for concluding such contracts; special legal personality of the parties, which can only be heirs; personal-confidential nature of the relations between the heirs, due to their family or family ties; special subject of the contract; temporal aspect and local nature. Since the initiated process of recodification of the civil legislation of Ukraine opens a unique window of opportunity for a systematic rethinking and improvement of the legal regulation of inheritance relations in general and contractual relations on the redistribution of inheritance in particular, it is proposed to enshrine the provisions on the contract on the redistribution of inheritance in the draft of the updated Civil Code of Ukraine (Code of Private Law).

Key words: contract, civil law contract, contract on the redistribution of inheritance, unnamed contract, contracts in the field of inheritance law, principle of freedom of contract, transaction, parties to the contract, subject of the contract, inheritance legal relations, heirs, inheritance, recodification (update) of civil legislation, martial law.

Постановка проблеми. Повномасштабне військове вторгнення російської федерації в Україну, розпочате 24 лютого 2022 року, створило безпрецедентні виклики для функціонування всієї правової системи держави, включаючи сферу спадкових правовідносин. Воєнний стан, введений на території України, спричинив докорінну зміну умов реалізації спадкових прав. Внутрішня та зовнішня міграція населення України, загибель великої кількості українців, зникнення безвісти при виконанні військових завдань, перебування в полоні або на тимчасово окупованих територіях, руйнування інфраструктури та обмеження доступу до нотаріальних і судових органів – усі ці фактори суттєво ускладнюють процес спадкування та породжують необхідність гнучкого застосування норм спадкового права. У таких умовах договір про перерозподіл спадщини виступає ефективним правовим механізмом, що дозволяє спадкоємцям врегулювати спірні питання щодо спадщини шляхом досягнення консенсусу та уникнути тривалих судових процесів. Тому дослідження договору про перерозподіл спадщини в умовах воєнного стану є своєчасним, має не лише теоретичне, а й важливе практичне значення для реалізації спадкових прав учасниками цивільних відносин.

Метою наукової публікації є дослідження договору про перерозподіл спадщини в системі цивільно-правових договорів України.

Стан опрацювання проблематики. Варто відзначити, що в юридичній літературі договору про перерозподіл спадщини не приділено достатньо уваги. На проблематику перерозподілу спадщини загалом звертали увагу в своїх наукових напрацюваннях В.В. Баранкова, М.М. Дякович, Ю.О. Заїка, Ю.Є. Зінкевич, О.Є. Кухарев, О.П. Печений, Є.О. Рябоконець, Є.І. Фурса, С.Я. Фурса, О.Д. Чуєва та ін. Втім в українській цивілістичній доктрині досі немає монографічних досліджень, присвячених окресленій проблематиці. А в окремих системних наукових роботах, присвячених загальній характеристиці договорів у сфері спадкового права, про договір про перерозподіл спадщини взагалі не згадується [1, с. 2-3; 2, с. 99; 3, с. 77]. Внаслідок відсутності ґрунтового теоретичного підґрунтя у практиці нотаріату та судів виникають суперечливі підходи до щодо регулювання досліджуваного договору, що свідчить про необхідність доктринального осмислення та вироблення єдиних правозастосовних стандартів.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні договір про перерозподіл спадщини характеризується фрагментарністю національного законодавчого регулювання. Сам термін «договір про перерозподіл спадщини» в нормах чинного Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) навіть не згадується [4]. Законодавець у статті 1280 обмежився лише загальними положеннями про можливість перерозподілу спадщини без зазначення способів їх реалізації та залишаючи поза увагою низку принципових питань: поняття договору про перерозподіл спадщини, його суб'єктний склад, істотні умови, форму та порядок укладення, особливості виконання та ін. Це поро-

джує суперечливу нотаріальну та судову практику, ускладнює правозастосування і, що особливо критично в умовах воєнного стану, створює додаткові перепони для реалізації спадкових прав. Тому розпочатий процес рекодифікації цивільного законодавства України відкриває унікальне вікно можливостей для системного переосмислення та удосконалення правового регулювання спадкових відносин загалом та договірних відносин про перерозподіл спадщини зокрема [5].

Договір про перерозподіл належить до непоіменованих договорів у цивільному праві України, оскільки, як зазначалось вище, законодавством не закріплено положення про такий договір ні в кодифікованому акті цивільного законодавства України, ні в спеціальних законах чи підзаконних актах. Можливість укладення таких договорів випливає із принципу свободи договору, відповідно до якого сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості (ст. 627 ЦК України). Як зазначає З. У. Козлієва, з розвитком цивільного обігу в договірній практиці дедалі частіше укладаються договори, які прямо не врегульовані законодавством, проте відповідають його загальним принципам [6, с. 316]. Про це наголошується і в матеріалах судової практики. Так, в постанові Касаційного цивільного суду від 21 березня 2018 року вказується, що «тлумачення статті 6 ЦК України свідчить, що сторони мають право укласти договори, які не передбачені актами цивільного законодавства, за умови, що вони відповідають загальним засадам цивільного законодавства. Такі договори є непоіменованими, оскільки не визначені в актах законодавства. Свої відносини в непоіменованих договорах сторони врегульовують на власний розсуд» [7].

Належність договору про перерозподіл спадщини до непоіменованих пояснює його відсутність в класифікаціях договорів у сфері спадкового права серед доктринальних джерел. Втім цей договір вироблений нотаріальною практикою та зумовлений динамікою сучасних спадкових відносин. Відповідно до ч. 1 ст. 1280 ЦК України якщо після спливу строку для прийняття спадщини і після розподілу її між спадкоємцями спадщину прийняли інші спадкоємці, вона підлягає перерозподілу між ними [4]. Такі спадкоємці мають право вимагати передання їм у натурі частини майна, яке збереглося, або сплати грошової компенсації. Перерозподіл може відбуватися двома способами: в договірному або судовому порядку. Обрання спадкоємцями договірному порядку зумовлює укладення договору про перерозподіл спадщини. Як зазначає М.М. Дякович, у цьому разі законодавець дає можливість названим спадкоємцям вимагати перерозподілу спадщини між ними. Якщо таке право виникло у них, коли спадкоємці вже отримали свідоцтво про право на спадщину, але, наприклад, ще не зареєстрували своє право власності (на нерухомість) або не пред'явили про це свідоцтво до банку й не отримали гроші, які належали померлому, тоді всі спадкоємці можуть звернутися до нотаріуса та укласти договір про перерозподіл спадщини. Якщо таке свідоцтво про право власності (на нерухомість) вже зареєстроване у реєстрі прав власності чи за ним отримали кошти у банку, то спадкоємці мають право вимагати передання їм у натурі частини майна, яке збереглося, чи сплати грошової компенсації. Якщо між спадкоємцями з приводу цього досягнуто згоди, то всі вказані питання можна врегулювати шляхом укладення цивільно-правових правочинів [8, с. 1335 – 1336].

Про можливість договірному порядку перерозподілу спадщини зазначається і в судовій практиці. Так, в постанові Київського апеляційного суду від 01 червня 2023 року у справі №357/8183/22 вказується: «Статтею 1280 перерозподіл спадщини являє собою повторний розподіл спадщини між спадкоємцями у випадку, коли після первісного її розподілу в натурі спадщина буде прийнята іншими спадкоємцями. Такими способами є *письмова згода спадкоємців*, які прийняли спадщину, рішення суду про визначення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини або коли певні обставини є підставою для перерозподілу спадщини» [9].

За своєю правовою природою договір про перерозподіл спадщини є цивільно-правовим договором (дво- чи багатостороннім правочином). Відповідно до ч. 1 ст. 626 ЦК України договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Дво- чи багатостороннім правочином (договором) є погоджена дія двох або більше сторін (ч. 2,4 ст. 202 ЦК України) [4]. В цьому контексті варто звернути увагу на тлумачення договору як регулятора цивільних відносин, запропоноване видатним цивілістом В.В. Луцем. На думку науковця, як юридичному факту і як виду правочину, договору властиві такі ознаки:

у ньому виявляється воля не однієї особи (сторони), а двох чи кількох, при цьому волевиявлення учасників за своїм змістом повинно відповідати одне одному;

договір – це така спільна дія осіб, яка спрямована на досягнення певних правових наслідків: набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Саме за цією ознакою цивільно-правовий

договір відрізняється від інших договірних форм, що їх використовують в інших галузях права (трудовому, міжнародному публічному тощо), і де вони набувають певних специфічних рис [10, с. 282].

Для договору про перерозподіл спадщини характерні обидві зазначені ознаки. По-перше, у досліджуваному договорі у формі домовленості проявляється воля двох чи кількох спадкоємців, при цьому їх воля співпадає із волевиявленням, а волевиявлення спадкоємців, які первісно прийняли спадщину, співпадає із волевиявленням інших спадкоємців, які прийняли спадщину вже після її розподілу. По-друге, домовленість спрямована на зміну обсягу прав та обов'язків, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті та перейшли першим спадкоємцям, на користь нових спадкоємців, які згодом прийняли спадщину. Тому з впевненістю можна стверджувати, що договір про перерозподіл спадщини є цивільно-правовим договором, правомірною дією, спрямованою на зміну обсягу спадщини серед спадкоємців.

Ще одним важливим питанням є визначення, до якої групи договорів належить договір про перерозподіл спадщини. В доктрині цивільного права систематизація договорів класично проводиться від загального до особливого. Поділ на однорідні групи має здійснюватись за вдалим критерієм, який створює зв'язок між різними видами договорів та унеможливує розміщення одного і того самого договору в різних класифікаційних групах. Таким критерієм є спрямованість зобов'язання, яке породжується договором. При цьому в юридичній літературі він формулюється по-різному. С.М. Бервено та Р.А. Майданик влучно зауважують, що зазначений вище критерій ще називають «принципом результату» («направленість результату») або метою договору [11, с. 323]. Першим рівнем поділу в системі договірних зобов'язань є їх поділ на такі класифікаційні групи як «тип договору». Дане поняття застосовується для позначення найбільш повної за обсягом групи договорів, яка виокремлюється від інших за однаковою спрямованістю або направленістю результату цивільно-правового договору. Беручи до уваги норми Книги 5 ЦК України про договірні зобов'язання, типами цивільно-правових договорів є: 1) договори про передачу майна у власність; 2) договори про передачу майна у користування; 3) договори про виконання робіт; 4) договори про надання послуг; 5) договори про передачу результатів інтелектуальної діяльності; 6) договори про спільну діяльність. Крім того, виділяють договори особливого роду «*sui generis*», які, попри можливу подібність з іншими договірними договорами, мають унікальні риси.

Проте досліджуваний договір про перерозподіл спадщини, на нашу думку, не належить до жодної із зазначених груп договорів. За своєю спрямованістю договір про перерозподіл спадщини можна віднести до групи договорів у сфері спадкового права.

В теорії спадкового права відображені різні наукові підходи щодо ознак договорів у сфері спадкового права [1, с. 3; 2, с. 100-101; 12, с. 529 - 530]. Втім аналіз дозволяє виділити декілька основних. По-перше, договори у сфері спадкування мають спеціальну правову мету або юридичну спрямованість – забезпечити за допомогою договірних конструкцій перехід спадщини до спадкоємців. Визнання цієї спеціальної мети є теоретичною підставою для встановлення особливого правового режиму таких договорів та їх виділення в окрему категорію у системі цивільно-правових договорів. За допомогою договору про перерозподіл спадщини відбувається перерозподіл прав та обов'язків між спадкоємцем (-ями), який (які) вчасно прийняли спадщину, на користь спадкоємця (-ів), який (які) пропустив (-ли) строк для прийняття спадщини.

Другою ознакою є наявність юридичного факту відкриття спадщини як передумови укладення договорів у сфері спадкування. Відкриття спадщини (згідно з ч. 1 ст. 1220 ЦК України смерть спадкодавця або оголошення його померлим) є тим юридичним фактом, який створює саму можливість виникнення спадкових правовідносин. Без відкриття спадщини особи не набувають статусу спадкоємців, а отже, не мають правової підстави укладати договори щодо спадкового майна. Це класичний причинно-наслідковий зв'язок у праві. Договір про перерозподіл спадщини може укладатись спадкоємцями щодо спадкового майна, тому йому, безумовно, передують момент відкриття спадщини. Така ознака характерна для досліджуваного договору.

На думку О.Є. Кухарева, договір у спадковому праві – лише елемент юридичного складу, нездатний самостійно породжувати правові наслідки у вигляді виникнення, зміни чи припинення цивільних прав і обов'язків. Тому договір у сфері спадкування відіграє другорядну роль [2, с. 100]. З такою позицією важко погодитись, оскільки будь-який договір за загальним правилом, закріпленим у п. 1 ч. 2 ст. 11 ЦК України, є самостійною підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків.

Третьою ознакою договорів у сфері спадкового права є спеціальна правосуб'єктність сторін. Сторонами таких договорів можуть бути виключно спадкоємці. Поза контекстом спадкових від-

носин ці особи не мають спеціальної правосуб'єктності для розпорядження спадковим майном. Така ознака теж характерна для договору про перерозподіл спадщини, оскільки його сторонами можуть бути тільки спадкоємці за законом.

Спеціальний суб'єктний склад договорів у сфері спадкового права зумовлює особисто-довірчий характер таких договірних відносин, що є четвертою ознакою такої групи договорів. У переважній більшості випадків спадкоємці пов'язані родинними або сімейними зв'язками. Навіть якщо особистий контакт між ними був мінімальним за життя спадкодавця, сам факт спадкування за законом базується на презумпції сімейної близькості, що традиційно передбачає довірчі відносини. В цивілістичній доктрині від римського приватного права до сучасної цивілістики визнається особливий характер відносин між співспадкоємцями. Концепція *hereditas* (спадщина як єдине ціле) передбачала, що спадкоємці утворюють своєрідну спільноту (*consortium*), де панують відносини взаємної довіри. Тому довірчо-особистий характер відносин між спадкоємцями впливає з самої природи спадкових правовідносин, сімейно-родинного контексту та підвищених вимог законодавства до добросовісності їхньої поведінки. Ці відносини характеризуються фідуціарними елементами, що наближає їх до класичних довірчих правовідносин у цивільному праві. Ця ознака теж прослідковується в договорі про перерозподіл спадщини.

П'ятою ознакою є особливий предмет договорів у сфері спадкового права. Предметом таких договорів є спадщина (усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті), її частина або право на спадщину. Для цих договорів не характерний обмін майновими благами між сторонами з корисливою метою так як це характерно для більшості цивільно-правових договорів, зокрема договорів купівлі-продажу, оренди, підряду та ін. Ця ознака, безумовно, є в договорі про перерозподіл спадщини.

Шостою ознакою є темпоральний аспект та локальний характер. Договори в сфері спадкового права укладаються в межах певного часового періоду - як правило, після прийняття спадщини, але до остаточного оформлення спадкових прав або у процесі їх оформлення. Це окреслює сферу їх застосування – спадкові відносини, що свідчить про локальний характер. Такі ознаки прослідковуються у договорі про перерозподіл спадщини, адже спадкоємець, який пропустив строк для прийняття спадщини з поважної причини, може звернутися з позовом до суду про визначення йому додаткового строку для подання ним заяви про прийняття спадщини (темпоральний характер, ч. 3 ст. 1272 ЦК України). Договір про перерозподіл спадщини укладається між спадкоємцями, які реалізують свої спадкові права (локальний характер).

В юридичній літературі окремі науковці однією із ознак договорів у сфері спадкового права називають їх закритий (вичерпний) перелік. Це означає, що особи мають право застосувати лише ті договірні конструкції, які прямо передбачені у Книзі 6 ЦК України. Наведене пояснюється тією обставиною, що у спадковому праві переважають імперативні норми та значно звужена автономія учасників правовідносин порівняно із договірним правом, де повною мірою діє принцип свободи договору [2, с. 101]. Загалом підтримуємо позицію про те, що в спадковому праві принцип свободи договору значно обмежений. В дослідженому договорі про перерозподіл спадщини це проявляється, зокрема, в тому, що сторони не можуть вільно обрати контрагента (оскільки сторонами можуть бути лише спадкоємці), визначити умови договору (предмет договору обмежений лише спадщиною). Втім в межах спадкового права є непоіменовані договори, назви яких чітко не вказані в положеннях ЦК України, яким є договір про перерозподіл спадщини, але їх укладення вироблено нотаріальною практикою, не суперечить нормам цивільного законодавства та моральним засадам суспільства. Тому, на нашу думку, не доречно говорити про закритий (вичерпний) перелік договорів у сфері спадкових правовідносин.

Варто зазначити, що в проєкті оновленого Цивільного кодексу України (Кодекс права приватного) стаття про перерозподіл спадщини сформульовано ідентично до чинної редакції за винятком окремих стилістичних правок (стаття 1778) [13]. Зважаючи на рекодифікацію (оновлення) цивільного законодавства України, вважаємо за доцільне запропонувати закріпити у ч. 1 статті 1778 проєкту Цивільного кодексу України (Кодекс права приватного) положення про договір про перерозподіл спадщини.

Висновки. Вищенаведене дослідження договору про перерозподіл спадщини в системі цивільно-правових договорів дозволяє сформулювати наступні висновки. Договір про перерозподіл спадщини належить до непоіменованих договорів у цивільному праві України, оскільки законодавством не закріплено положення про такий договір ні в кодифікованому акті цивільного за-

конодавства України, ні в спеціальних законах чи підзаконних актах. Втім зазначений договір вироблений нотаріальною практикою та зумовлений динамікою сучасних спадкових відносин. Договору про перерозподіл спадщини характерні ознаки, запропоновані в доктрині приватного права, які свідчать про його належність до групи договорів у сфері спадкового права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зінкевич Ю.Є. Договори між спадкоємцями щодо розподілу спадщини: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2022. 232 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fca6bf48-45b4-4db5-8f2f-76a4bd7cf51c/content> (дата звернення: 15.01.2026 р.).
2. Кухарев О.Є. Загальна характеристика договорів у сфері спадкового права України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2018. Випуск 48. Том 1. С. 98–101. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7b03cfc7-cc7f-4fe8-abee-1cab347ad9e/content> (дата звернення: 15.01.2026 р.).
3. Чуева О. Договори у спадковому праві. Мала енциклопедія нотаріуса. 2017. № 2. С. 77–87. <http://yurradnik.com.ua/wp-content/uploads/2017/05/СЧуева.pdf>.
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 01.02.2026 р.).
5. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с. URL: <https://www.rada.gov.ua/files/kontseptsiiia.pdf> (дата звернення: 01.02.2026 р.).
6. Козлиева З.У. Категорія «непоіменовані договори» у цивільному праві України. Актуальні проблеми приватного права: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 93-й річниці з дня народж. В.П. Маслової, Харків, 27 лют. 2015 р. Харків, 2015. С. 316–319. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/7815/1/Kozlieva_316-319.pdf (дата звернення: 01.02.2026 р.).
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 21 березня 2018 року у справі № 761/11589/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72970214> (дата звернення: 01.02.2026 р.).
8. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. 7-ме вид., переробл. і допов. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Цюри. Київ: Юрінком Інтер, 2025. Т. 2. 1424 с.
9. Постанова Київського апеляційного суду від 01 червня 2023 року у справі № 357/8183/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111751645> (дата звернення: 01.02.2026 р.).
10. Луць В.В. Служу пером своїй вітчизні. Вибрані праці. До 80-річчя від дня народження та 50-річчя науково-педагогічної і громадської діяльності. К.: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2013. 327 с.
11. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова та ін.; за ред. О.В. Дзери. К.: Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
12. Мироненко В.П., Ракул О.В. Договірне регулювання спадкових відносин за цивільним законодавством України. *Актуальні питання в сучасній науці*. 2023. № 8 (14). С. 529–542. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-8\(14\)-529-542](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-8(14)-529-542) URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/5822/5855> (дата звернення: 01.02.2026 р.).
13. Проект Цивільного кодексу України (Кодекс права приватного). URL: <https://itd.rada.gov.ua/38462d8f-1940-4794-9861-a129bfe806e9> (дата звернення: 01.02.2026 р.).

Дата першого надходження рукопису до видання: 03.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

УДК 349.3.

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.63>

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВСТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНОГО ФАКТУ ПРО ФАКТИЧНІ ШЛЮБНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Менджул М.В.,

*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-3893-4402*

Менджул М.В. Проблемні аспекти встановлення юридичного факту про фактичні шлюбні відносини в умовах війни.

Досліджено проблемні аспекти встановлення юридичних фактів наявності фактичних шлюбних відносин в умовах війни, зауважено на зростанні кількості судових справ, коли один із партнерів загинув на війні, а інший змушений звертатися до суду для захисту своїх майнових прав та прав дітей.

Зауважено, що правові основи для визнання фактичних шлюбних відносин закладені у самому визначенні поняття «сім'я», виокремленні осіб, що її утворюють, а також передбаченні Сімейним кодексом України такої підстави для створення сім'ї як «інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства». Підкреслено відсутність єдиного наукового підходу до термінології і застосування вченими різних понять. Доведено вірність використання терміну «фактичні шлюбні відносини», який є синонімом «фактичного сімейного союзу», запропонованим розробниками оновленого Цивільного кодексу України у процесі рекодифікації.

Виокремлено ключові правові позиції, сформовані Верховним Судом під час розгляду справ про визнання юридичного факту фактичних шлюбних відносин, зокрема: встановлення судом факту фактичних шлюбних відносин можливе лише щодо періоду після 01 січня 2004 року, тобто з моменту набрання чинності Сімейним кодексом України; тільки факт перебування у близьких стосунках чоловіка та жінки без доведення факту ведення спільного господарства, наявності спільного бюджету та взаємних прав і обов'язків не є достатнім для визнання чоловіка та жінки фактичним подружжям; сам по собі факт проходження особою військової служби, її реєстрація та постійне проживання у військовій частині не є доказом відсутності між сторонами сімейних відносин, оскільки такі обставини обумовлені виконанням конституційного військового обов'язку; для встановлення факту проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу необхідною є наявність сукупності належних і допустимих доказів, які підтверджують сталі сімейні відносини, спільне проживання, ведення спільного господарства, наявність спільного бюджету та взаємних прав і обов'язків, притаманних подружжю; показання свідків, спільні фотографії, спільна участь у святкових заходах, спільний відпочинок чи перерахування коштів одним із партнерів іншому самі по собі не мають вирішального значення і не можуть бути єдиною підставою для визнання таких відносин фактичними шлюбними та інші.

Ключові слова: юридичний факт, подружжя, шлюб, фактичні шлюбні відносини, батьки та діти, майно, майнові права, одностатеві партнерства, суд, окреме провадження.

Mendzhul M.V. Problematic aspects of establishing a legal fact of de facto marital relations in wartime.

The problematic aspects of establishing the legal facts of the existence of de facto marital relations in wartime conditions are investigated, and the increase in the number of court cases is noted, when one of the partners died in the war, and the other is forced to go to court to protect his property rights and the rights of children.

It is noted that the legal basis for recognizing de facto marital relations is laid down in the very definition of the concept of «family», the separation of persons who form it, as well as the provision by

the Family Code of Ukraine of such a basis for creating a family as «other grounds not prohibited by law and such as do not contradict the moral principles of society». The lack of a unified scientific approach to terminology and the use of different concepts by scientists are emphasized. The correctness of the use of the term «de facto marital relations», which is a synonym for «de facto family union», proposed by the developers of the updated Civil Code of Ukraine in the process of recodification, is proven.

The key legal positions formed by the Supreme Court during the consideration of cases on the recognition of the legal fact of de facto marital relations are highlighted, in particular: the establishment by the court of the fact of de facto marital relations is possible only for the period after January 1, 2004, that is, from the moment the Family Code of Ukraine came into force; the mere fact of being in close relations between a man and a woman without proving the fact of running a joint household, the presence of a joint budget and mutual rights and obligations is not sufficient to recognize a man and a woman as de facto spouses; the fact of a person's military service, his registration and permanent residence in a military unit in itself is not evidence of the absence of family relations between the parties, since such circumstances are due to the fulfillment of constitutional military duty; To establish the fact of a man and a woman living together as one family without registering a marriage, it is necessary to have a set of appropriate and admissible evidence confirming stable family relations, joint residence, running a joint household, the presence of a joint budget and mutual rights and obligations inherent in spouses; witness statements, joint photographs, joint participation in festive events, joint recreation or transfer of funds by one partner to the other are not in themselves decisive and cannot be the only basis for recognizing such relations as de facto marital and others.

Key words: legal fact, spouse, marriage, de facto marital relations, parents and children, property, property rights, same-sex partnerships, court, separate proceedings.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблемних аспектів встановлення юридичних фактів наявності фактичних шлюбних відносин в умовах війни зумовлена з одного боку, глибокими соціальними трансформаціями, спричиненими поширенням квазісімейних відносин, з другого боку, війною, масовим переміщенням населення, загибеллю та зникненням безвісти багатьох військовослужбовців. При цьому у випадку не укладення шлюбу чи не бажання його укласти, зросло чимало випадків коли особи мали фактичні шлюбні відносини і проживали до війни однією сім'єю, у випадку загибелі інший із партнерів змушений звертатися до суду для захисту своїх майнових прав та прав на майно дітей. У таких умовах судовий механізм встановлення юридичних фактів про фактичні шлюбні відносини в умовах війни є особливо важливим, адже часто він єдиний ефективний спосіб підтвердження сімейних відносин.

Водночас судова практика у справах про встановлення факту фактичних шлюбних відносин в умовах війни стикається з низкою істотних проблем, зокрема: складність доказування спільного проживання та ведення спільного господарства через втрату документів, знищення житла, неможливість залучення свідків, а також відсутність єдиних підходів у правозастосуванні. Особливої актуальності вказане дослідження набуло через необхідність гарантування балансу між забезпеченням дії принципу правової визначеності та потребою у справедливому підході до захисту прав осіб, які постраждали внаслідок війни. Саме тому, дослідження проблем встановлення юридичного факту наявності фактичних шлюбних відносин у воєнний період має як теоретичне, так і практичне значення.

Метою дослідження є на основі комплексного аналізу виокремити проблемні аспекти встановлення юридичних фактів про фактичні шлюбні відносини в умовах війни на основі аналізу судової практики.

Стан наукової розробки. Окремі проблемні аспекти фактичних шлюбних відносин, здійснення особистих немайнових та майнових прав партнерами у таких союзах в українській науці сімейного права досліджували такі вчені, як В.І. Борисова, В.А. Ватрас, І.В. Жилінкова, З.В. Ромовська, В.О. Кожевникова, Л.В. Красицька, В.І. Труба, В.М. Чернега, Г.В. Чурпіта, О.А. Явор та інші. При цьому, проблемні аспекти встановлення юридичного факту про фактичні шлюбні відносини в умовах війни досліджено не достатньо.

Виклад основного матеріалу. Передумови визнання фактичних шлюбних відносин закладені у понятті сімейних правовідносин. Зокрема, відповідно до пункту 1 частини 2 статті 3 Сімейного кодексу України (далі – СК України), «сім'ю утворюють особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, а також мають взаємні права й обов'язки» [1]. Серед підстав виникнення

сім'ї є укладення шлюбу, а також «інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства», саме такими підставами і будуть фактичні шлюбні відносини.

Разом із тим статистичні дані свідчать про тенденцію до зростання кількості пар, які проживають однією сім'єю без укладення шлюбу. У наукових дослідженнях та правозастосовній практиці для позначення таких відносин використовуються різні терміни, зокрема: «цивільний шлюб», «громадянський шлюб», «гостьовий шлюб», «партнерський шлюб», «конкубінат», «фактичні відносини чоловіка та жінки», «фактичний шлюб», «громадянські чоловік і дружина» тощо [2, с. 37; 3, с. 153].

Водночас слід зауважити, що на разі СК України не містить чіткого правового регулювання поняття фактичних шлюбних відносин, більше правових позицій сформовано судовою практикою, особливо під час війни. Стаття 74 СК України також не дає визначення поняття фактичних шлюбних відносин, проте врегульовує їх ключові ознаки (проживання однією сім'єю, не перебування жодного із партнерів у будь-якому іншому шлюбі) та поширює на майно набуте у фактичних шлюбних відносинах режим спільної сумісної власності, якщо тільки між партнерами не укладено договір про інше.

У науковій літературі доволі часто використовується також термін «квазішлюбні» відносини. Зокрема Р.Ю. Рачинський при цьому зауважує, що правовий режим квазішлюбних відносин суттєво відрізняється від офіційного шлюбу, оскільки ґрунтується переважно на нормах цивільного, а не сімейного права. Це зумовлює низку практичних проблем, зокрема обмеження особистих немайнових прав, складнощі у встановленні батьківства, доведенні спільного майна, реалізації спадкових прав, отриманні аліментів або соціальних гарантій. Причинами таких труднощів є невизначеність правового статусу партнерів, складність і вартість судового доказування та звужений обсяг прав порівняно з подружжям. Науковець також зауважує, на суттєвому обмеженні прав одностатевих пар [4, с. 205-206]. На нашу думку все ж вірним є термін «фактичні шлюбні відносини», який є синонімом «фактичного сімейного союзу», запропонованим розробниками оновленого ЦК України, який у процесі рекодифікації пропонує у статті 1474 проекту визначити дане поняття як «проживання двох осіб протилежної статі однією сім'єю без реєстрації шлюбу, якщо вони не перебувають в іншому шлюбі». При цьому, на нашу думку, необхідно визначення доповнити також словами, «або іншому фактичному сімейному союзу», що буде узгоджуватися із принципами та підходами, напрацьованими Європейською комісією із сімейного права.

Щодо одностатевих партнерств, то їх правовідносини мають бути врегульовані спеціальним законом. У цьому контексті показовою є справа «Маймулахін і Марків проти України», у якій Європейський суд з прав людини визнав, що відсутність у законодавстві України будь-якої форми юридичного визнання стабільних одностатевих відносин позбавляє таких осіб можливості врегулювати ключові аспекти спільного життя та є дискримінаційним за ознакою сексуальної орієнтації. Суд підкреслив, що держава повинна забезпечити рівне ставлення до таких пар і надати їхнім стосункам належний рівень правового захисту, дійшовши висновку про порушення статей 8 і 14 Конвенції [5]. На разі чимало одностатевих партнерств йдуть шляхом визнання через суд факту спільного проживання. При цьому українські суди застосовують позиції ЄСПЛ, зокрема у справі «Маймулахін і Марків проти України», яка «свідчить про можливість визнання фактичних сімейних відносин між особами однієї статі за умови доведення спільного проживання, ведення спільного господарства та наявності взаємних прав і обов'язків» та доходять висновку, що з огляду на визначальну роль сім'ї у сфері правового регулювання та істотний вплив встановлення факту сімейних відносин на обсяг прав і обов'язків осіб, про можливість задоволення вимог заявника та «встановити факт спільного проживання однією сім'єю (фактичних шлюбних відносин)» між особами однієї статі [6].

Щодо визнання юридичного факту фактичних шлюбних відносин, то судовою практикою напрацьовано вже ряд ключових позицій, зокрема:

1) встановлення судом факту фактичних шлюбних відносин можливе лише щодо періоду після 1 січня 2004 року, тобто з моменту набрання чинності Сімейним кодексом України, оскільки КпШС України не передбачав жодних юридичних наслідків для таких відносин. Якщо спірні правовідносини виникли до цієї дати, питання поділу майна має вирішуватися не за нормами сімейного права, а відповідно до статті 17 Закону України «Про власність», як спір між особами, які не є сім'єю. Верховний Суд підтвердив, що у такому випадку сам факт спільного проживання або отримання доходу не є достатнім доказом участі у набутті майна, а показання свідків не можуть підтверджувати розмір фінансового внеску [7].

2) тільки факт перебування у «близьких стосунках чоловіка та жінки без доведення факту ведення спільного господарства, наявності спільного бюджету та взаємних прав і обов'язків» не є достатнім для визнання чоловіка та жінки фактичним подружжям. Верховний Суд зауважив на важливості «наявності належних доказів, що засвідчували б спільне проживання сторін, підтверджували усталений сімейний характер відносин» та підтвердив, що для визнання майна спільною сумісною власністю необхідно довести «не лише самі стосунки чи спільне проживання, а й реальне існування сімейних відносин у їх правовому розумінні» [8].

3) «сам по собі факт проходження особою військової служби, її реєстрація та постійне проживання у військовій частині не є доказом відсутності між сторонами сімейних відносин, оскільки такі обставини обумовлені виконанням конституційного військового обов'язку». Суд виходив із того, що утворення сім'ї може підтверджуватися сукупністю фактичних обставин, зокрема спільним проживанням, народженням дитини, веденням спільного господарства, участю у спільних витратах та подальшою реєстрацією шлюбу. З урахуванням установлених обставин апеляційний суд обґрунтовано визнав факт проживання сторін однією сім'єю без реєстрації шлюбу у період з 1 січня 2004 року до липня 2011 року та відніс квартиру, придбану у цей період за спільні кошти, до об'єктів спільної сумісної власності сторін із визначенням рівних часток, а Верховний Суд залишив такі висновки без змін як такі, що відповідають вимогам матеріального та процесуального права [9].

4) «для встановлення факту проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу необхідною є наявність сукупності належних і допустимих доказів, які підтверджують сталі сімейні відносини, спільне проживання, ведення спільного господарства, наявність спільного бюджету та взаємних прав і обов'язків, притаманних подружжю». При цьому показання свідків, спільні фотографії, спільна участь у святкових заходах, спільний відпочинок чи перерахування коштів одним із партнерів іншому самі по собі не мають вирішального значення і не можуть бути єдиною підставою для визнання таких відносин фактичними шлюбними. Верховний Суд підкреслив, що оцінка доказів належить до дискреції суду, а відсутність підтверджень постійного спільного проживання, спільного господарства та набуття майна в інтересах сім'ї виключає можливість застосування положень статті 74 СК України та визнання майна об'єктом спільної сумісної власності осіб, які не перебували у зареєстрованому шлюбі [10; 11].

У соціально чутливих справах, пов'язаних із загибеллю військовослужбовців і необхідністю реалізації права на одноразову грошову допомогу, суди зберігають підхід, за яким факт проживання однією сім'єю встановлюється виключно за умови доведення сукупності ознак сталих сімейних відносин, притаманних подружжю [12].

У практиці судів трапляються випадки відмови у задоволенні заяв про встановлення факту проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без реєстрації шлюбу. Однією з ключових підстав для такої відмови є перебування одного із заявлених партнерів у зареєстрованому шлюбі з іншою особою у той період, коли заявник стверджує про спільне проживання без шлюбу. Так, Черкаський апеляційний суд скасував рішення суду першої інстанції про задоволення відповідної заяви та ухвалив нове рішення, яким відмовив у її задоволенні, посилаючись на пріоритетність зареєстрованого шлюбу та принцип одношлюбності, закріплений у сімейному законодавстві України, зокрема статті 25 СК України [13].

На практиці досить часто виникають проблема визначення належності майна, набутого чоловіком і жінкою під час фактичних шлюбних відносин, а також порядку його поділу. У разі припинення фактичних шлюбних відносин для підтвердження спільності набутого майна колишні партнери часто звертаються до суду, насамперед з метою встановлення факту спільного проживання однією сім'єю. Надалі це надає можливість заінтересованій особі подати позов про поділ спільного майна. Водночас, якщо один із партнерів заперечує спільний характер майна, на нього покладається обов'язок довести в суді, що воно було придбане за його особисті кошти, а не за рахунок спільного бюджету. У цьому контексті заслуговує на увагу практика Верховного Суду, зокрема постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 19 лютого 2024 року у справі № 756/14908/20. У ній Суд зазначив, що проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без державної реєстрації шлюбу є самостійною підставою для виникнення між ними певних прав та обов'язків, зокрема права спільної сумісної власності. Для встановлення такого факту необхідно оцінювати сукупність обставин, серед яких: спільне проживання, здійснення спільних витрат, ведення спільного господарства, наявність спільного бюджету, придбання майна

в інтересах сім'ї, а також існування між сторонами взаємних прав і обов'язків, характерних для подружжя [14].

Крім того, при розгляді справ про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу суди повинні враховувати, що такі заяви можуть бути залишені без розгляду у порядку окремого провадження, якщо існує спір про право, зокрема щодо спадщини чи одноразової грошової допомоги. Суди повинні враховувати, що заперечення заінтересованих осіб (батьків, дітей, інших родичів загиблого військовослужбовця), які мають право на отримання одноразової грошової допомоги або є спадкоємцями майна померлого, створює підстави для відмови у встановленні факту проживання однією сім'єю без шлюбу в порядку окремого провадження. Водночас самі по собі заперечення органів, таких як Міноборони України чи ТЦК та СП, проти наявності права заявника на грошову допомогу не свідчать про існування спору про право [15].

Висновки. Судова практика показує, що для визнання проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без шлюбу необхідним є наявність спільного проживання, ведення господарства, спільного бюджету та взаємних прав і обов'язків, притаманних подружжю. При цьому незначні ознаки спільного проживання, такі як спільні фотографії, разові перекази коштів чи спільні святкування, не є достатніми доказами. Ускладнюють процес встановлення факту також заперечення зацікавлених осіб, а також проблеми документального підтвердження фактів проживання через втрату документів у зоні бойових дій. У випадку наявності спору із зацікавленими особами, наприклад спадкоємцями, неможливим є розгляд справи у порядку окремого провадження. У процесі рекодифікації ЦК України пропонується розробниками закріпити термін «фактичний сімейний союз», який на нашу думку слід конкретизувати та уточнити, що для визнання фактичного сімейного союзу, чоловік та жінка не тільки не можуть перебувати у іншому зареєстрованому шлюбі, а також у «іншому фактичному сімейному союзі», що буде узгоджуватися із принципами та підходами, напрацьованими Європейською комісією із сімейного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
2. Дякович М.М., Сенік С.В. Правове регулювання «фактичних шлюбних відносин». *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 2 (126). С. 37–43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2011_2_9.
3. Драч Н.І. Шлюб та фактичні шлюбні відносини: сучасний стан та перспективи розвитку правового регулювання. *Журнал східноєвропейського права*. 2025. № 138. С. 151-157. URL: <https://easternlaw.com.ua/uk/civilne-pravo-i-civilnij-proces-simejne-pravo-mizhnarodne-privatne-pravo/drach-n-i-shlyub-ta-faktichni-shlyubni-vidnosini-suchasnij-stan-ta-perspektivi-rozvitku-pravovogo-regulyuvannya>.
4. Рачинський Р.Ю. До проблеми квазішлюбних правовідносин. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2024. Випуск 86. Ч. 2. С. 201-206. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.31>.
5. Справа «Маймулахін і Марків проти України» (Заява № 75135/14). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_i96#Text.
6. Фактичні шлюбні відносини між особами однієї статі можуть бути визнані, якщо є докази спільного проживання – що і зробив Деснянський райсуд Києва. URL: <https://advokatpost.com/faktychni-shliubni-vidnosyny-mizh-osobamy-odniei-stati-mozhut-buty-vyznani-iaakshcho-ie-dokazy-spilnoho-prozhyvannia-shcho-i-zrobuv-desnianskyj-rajsud-kyieva>.
7. Постанова Верховного Суду від 24 квітня 2019 року у справі № 163/754/17 (провадження № 61-14555св18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81425684>.
8. Постанова Верховного Суду від 12 грудня 2019 року у справі № 490/4949/17 (провадження № 61-46210св18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86400911>.
9. Постанова Верховного Суду від 23 вересня 2019 року у справі № 279/2014/15-ц (провадження № 61-18588св18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84545086>.
10. Постанова Верховного Суду від 12 грудня 2019 року у справі № 466/3769/16 (провадження № 61-5296св19). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86435491>.
11. Постанова Верховного Суду від 15 серпня 2019 року у справі № 588/350/15 (провадження № 61-30273св18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83666134>.

12. Постанова Миколаївського апеляційного суду від 30 жовтня 2024 року у справі № 481/289/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122768950>.
13. Постанова Черкаського апеляційного суду від 29 травня 2024 року у справі № 691/1151/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119411914>.
14. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 19 лютого 2024 року у справі № 756/14908/20. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=117111098>.
15. Постанова Верховного Суду від 20 листопада 2024 року у справі № 179/986/23. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/123410474>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 03.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Менджул М.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.121.2:347.5:004.738.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.64>

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ПРАВОЧИНІВ ЗА УЧАСТЮ МАЛОЛІТНІХ ТА НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ

Мирза С.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри загальноправових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-4155-7513
e-mail: 17svetlana@ukr.net*

Пальшков К.Є.,

*кандидат політичних наук, доцент,
професор кафедри загальноправових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-4383-004X
e-mail: kostyantynpalshkov@gmail.com*

Шевчук В.В.

*старший викладач кафедри загальноправових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-3929-4769
e-mail: wshevchuk@ukr.net*

Мирза С.С., Пальшков К.Є., Шевчук В.В. Цивільно-правове регулювання електронних правочинів за участю малолітніх та неповнолітніх осіб.

У статті здійснено комплексний цивільно-правовий аналіз електронних правочинів за участю малолітніх та неповнолітніх осіб в умовах цифровізації приватноправових відносин. Обґрунтовано, що стрімкий розвиток інформаційно-телекомунікаційних технологій, поширення електронної комерції та активна залученість дітей і підлітків до цифрового середовища істотно трансформують традиційні уявлення про форму правочину, механізми волевиявлення та реалізацію цивільної дієздатності. Проаналізовано нормативні засади електронних правочинів, закріплені у цивільному законодавстві України, а також доктринальні підходи до визначення правової природи електронної форми правочину.

Особливу увагу приділено проблемам визначення обсягу цивільної дієздатності малолітніх і неповнолітніх осіб при укладенні електронних правочинів, зокрема у контексті віднесення таких правочинів до категорії дрібних побутових, застосування презумпції мовчазного схвалення та відсутності ефективних механізмів перевірки віку й правового статусу сторін у цифровому середовищі. *Наголошено, що передбачена цивільним законодавством презумпція схвалення правочину у разі відсутності заперечень з боку законних представників протягом одного місяця після його вчинення, хоча й спрямована на забезпечення стабільності цивільного обороту, в умовах електронної комерції, однак не завжди гарантує належний рівень захисту прав та інтересів малолітніх та неповнолітніх осіб.* Виявлено основні прогалини та колізії чинного законодавства, що зумовлюють підвищені ризики порушення прав як малолітніх та неповнолітніх осіб, так і інших учасників електронного цивільного обороту.

Проведено порівняльний аналіз підходів щодо правового регулювання електронних правочинів за участю малолітніх та неповнолітніх осіб в Україні з практиками Європейського Союзу та Сполучених Штатів Америки, в яких зроблено акцент на превентивних механізмах захисту дітей у цифровому просторі. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення цивільного законодавства України шляхом запровадження спеціальних правових інструментів перевірки цивільної дієздатності та обмеження предмета електронних правочинів залежно від віку особи.

Ключові слова: електронний правочин, електронна комерція, цивільна дієздатність, малолітні особи, неповнолітні особи, цифровізація, цивільне право, діджиталізація, Інтернет-мережа.

Myrza S.S., Palshkov K.E., Shevchuk V.V. Civil law regulation of electronic transactions involving minors and underage persons.

The article provides a comprehensive civil law analysis of electronic transactions involving minors and underage persons in the context of the digitalization of private law relations. It is argued that the rapid development of information and telecommunications technologies, the spread of e-commerce, and the active involvement of children and adolescents in the digital environment are significantly transforming traditional ideas about the form of transactions, mechanisms of expression of will, and the realization of civil capacity. The normative foundations of electronic transactions enshrined in the civil legislation of Ukraine, as well as doctrinal approaches to determining the legal nature of the electronic form of a transaction, are analyzed.

Particular attention is paid to the problems of determining the scope of civil capacity of minors and juveniles when concluding electronic transactions, in particular in the context of classifying such transactions as minor everyday transactions, applying the presumption of tacit approval, and the absence of effective mechanisms for verifying the age and legal status of parties in the digital environment. It is emphasized that the presumption of approval of a transaction in the absence of objections from legal representatives within one month after its conclusion, as provided for by civil law, although aimed at ensuring the stability of civil transactions in the context of e-commerce, does not always guarantee an adequate level of protection of the rights and interests of minors and underage persons. The main gaps and conflicts in the current legislation have been identified, which lead to increased risks of violation of the rights of both minors and other participants in electronic civil transactions.

A comparative analysis of approaches to the legal regulation of electronic transactions involving minors in Ukraine was conducted with reference to practices in the European Union and the United States of America, which emphasize preventive mechanisms for protecting children in the digital space. Proposals were formulated to improve Ukrainian civil legislation by introducing special legal instruments for verifying civil capacity and restricting the subject matter of electronic transactions depending on the age of the person.

Key words: electronic transaction, e-commerce, civil capacity, minors, digitalization, civil law, digitization, Internet network.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційних технологій та процесів цифровізації суттєво трансформують сучасні суспільні відносини, охоплюючи практично всі сфери життєдіяльності людини, у тому числі й правову. У сучасних умовах важко уявити функціонування економіки, державного управління та приватноправових відносин без використання електронних сервісів, цифрових платформ і дистанційних форм взаємодії. Україна, слідуючи глобальним тенденціям, активно впроваджує цифрові інновації, що знаходять відображення, зокрема, у реалізації концепції «держава у смартфоні», яка стала одним із ключових напрямів модернізації публічного та приватного секторів.

Ми погоджуємося з тими авторами, які вважають, що під впливом масового поширення та розвитку Інтернет-мережі та Інтернет-технологій, а також діджиталізації як суспільства, так і держави в Україні, в останні роки ми можемо спостерігати стрімкий розвиток електронної комерції [1, с. 165]. Процеси діджиталізації безпосередньо вплинули й на цивільно-правову сферу, спричинили появу нових форм реалізації цивільних прав та обов'язків. Одним із найбільш показових проявів цієї трансформації є поширення електронних правочинів, які укладаються з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем і спрямовані на спрощення, прискорення та оптимізацію цивільного обороту. Електронні правочини дедалі частіше використовуються у сфері торгівлі, надання послуг, фінансових операцій, що зумовлює необхідність їх належного правового регулювання.

Особливої актуальності зазначена проблематика набуває у контексті участі у таких правочинах малолітніх та неповнолітніх осіб. Активне залучення дітей та підлітків до цифрового середовища, їх широка присутність на електронних платформах, у соціальних мережах та онлайн-сервісах фактично створюють умови для самостійного вчинення ними електронних правочинів. Як слушно зауважує Н.О. Тишук, унаслідок інтенсивного розвитку інформаційних технологій, що вико-

ристовуються у процесі вчинення правочинів, зростання рівня цифрової обізнаності підлітків, а також масового переходу до онлайн-споживання товарів і послуг, поширення безготівкових форм розрахунків і функціонування численних цифрових сервісів, виникає питання про розширення фактичних можливостей неповнолітніх вчиняти правочини та вчинення їх в межах правових норм [2, с. 98].

Водночас, чинне цивільне законодавство України не повною мірою враховує специфіку електронної форми правочинів за участю неповнолітніх, що породжує низку колізій, правову невизначеність щодо обсягу їх цивільної дієздатності, дійсності таких правочинів, а також механізмів захисту прав та законних інтересів усіх учасників відповідних правовідносин.

У зв'язку з цим виникає об'єктивна потреба в комплексному науковому аналізі цивільно-правового регулювання електронних правочинів за участю малолітніх та неповнолітніх осіб, з урахуванням сучасних цифрових реалій, тенденцій розвитку цивільного законодавства та практики його застосування. Дослідження цієї проблематики має важливе теоретичне і практичне значення, оскільки сприятиме формуванню цілісного підходу до правового забезпечення електронних правочинів та удосконаленню механізмів захисту прав неповнолітніх у цифровому середовищі.

Мета дослідження полягає у комплексному правовому аналізі електронних правочинів за участю неповнолітніх осіб з урахуванням особливостей цифровізації приватноправових відносин, визначенні проблем цивільно-правового регулювання таких правочинів та формулювання науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення цивільного законодавства України у цій сфері.

Для досягнення поставленої мети у статті передбачається вирішення таких завдань:

- проаналізувати доктринальні підходи до розуміння електронного правочину та його місця в системі цивільного права;
- з'ясувати особливості правосуб'єктності та обсягу цивільної дієздатності неповнолітніх осіб у контексті вчинення електронних правочинів;
- дослідити чинне цивільне законодавство України щодо форми, змісту та умов дійсності електронних правочинів за участю неповнолітніх;
- виявити основні правові колізії та прогалини у регулюванні електронних правочинів за участю неповнолітніх осіб;
- сформулювати пропозиції щодо вдосконалення цивільно-правових механізмів захисту прав та законних інтересів неповнолітніх у цифровому середовищі.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика електронних правочинів уже тривалий час перебуває у полі зору науковців-цивілістів, зокрема у контексті розвитку електронної комерції, цифрових договорів, електронного підпису та правових наслідків використання інформаційно-телекомунікаційних технологій у цивільному обороті. У працях вітчизняних і зарубіжних дослідників ґрунтовно проаналізовано загальні питання правової природи електронних правочинів, їх форми, моменту укладення та доказового значення електронних документів, зокрема, С.Б. Булеца, Ю.П. Бурило, І.В. Давидової, Б.В. Деревянко, О.О. Єрмак, О.І. Зозуляк, А.Ю. Іщук, Л.Р. Катинської, В.А. Кройтора, А.А. Кудь, М.П. Кучерявенко, В.В. Луця, Л.А. Майданика, В.І. Мелікової, К.Г. Некіт, Р.О. Панасенко, А.В. Свириденко, В.В. Скрильник, С.О. Сліпченко, І.В. Спасибо-Фатевої, Н.О. Тищук, Є.О. Харитоновна, О.І. Харитонової, В.Є. Хаустова, С.В. Ясечко та інших.

Також проблематиці цивільно-правового регулювання відносин із цифровими активами, серед іншого, присвячені дисертаційні роботи С.С. Аліної «Спадкування ІТ-об'єктів за сучасним цивільним законодавством» (2020 р.), Г.М. Стахири «Цивільно-правове регулювання обороту цифрового контенту» (2020 р.), І.Ю. Гулейкова «Цифрові активи в цивільному обороті України» (2025 р.) та інші.

Водночас, участь малолітніх та неповнолітніх осіб при укладенні електронних правочинів здебільшого розглянуто фрагментарно – через призму загальних положень про цивільну дієздатність, захист прав дітей та відповідальність законних представників. Переважна більшість наукових досліджень не враховує специфіку цифрового середовища, у якому неповнолітні особи фактично набувають можливості самостійно вчиняти правочини без безпосереднього контролю з боку батьків, опікунів або піклувальників.

Отже, у сучасній цивілістичній доктрині відсутній комплексний підхід до дослідження електронних правочинів за участю малолітніх та неповнолітніх осіб як окремого виду цивільно-правових відносин, що зумовлює необхідність у подальших наукових здобутках у цьому напрямі з урахуванням динаміки цифровізації та змін у правозастосовній практиці.

Виклад основного матеріалу. Електронний правочин є порівняно новим інститутом цивільного права України, запровадження якого зумовлене стрімким розвитком інформаційно-комунікаційних технологій та цифровізацією суспільних відносин. Нормативне закріплення цього інституту відбулося з прийняттям Закону України «Про електронну комерцію» від 3 вересня 2015 року [3], який створив правові засади для укладення, виконання та припинення правочинів у електронній формі. Відповідно до пункту 7 статті 3 зазначеного Закону, електронний правочин визначається як дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, здійснена з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем [3].

З аналізу наведеного визначення вбачається, що законодавець, не змінюючи класичної цивільно-правової конструкції правочину, доповнив її спеціальною кваліфікуючою ознакою – використанням інформаційно-телекомунікаційних систем як способу вчинення відповідних юридично значущих дій. Таким чином, електронний правочин не є окремим видом правочину за своєю правовою природою, а виступає різновидом правочинів за формою їх вчинення, що, однак, зумовлює низку особливостей правового регулювання, зокрема у сфері доказування, ідентифікації сторін та перевірки їх правосуб'єктності.

Для належного розуміння механізму вчинення електронних правочинів важливим є звернення до положень статті 1 Закону України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», згідно з яким електронна комунікаційна система – це сукупність технічних і програмних засобів, призначених для обміну інформацією шляхом передавання, випромінювання або приймання її у вигляді сигналів, знаків, звуків, рухомих або нерухомих зображень чи в інший спосіб [4]. Слід відзначити, що саме через такі системи здійснюється електронна ідентифікація сторін, передача волевиявлення та фіксація змісту правочину, що надає електронній формі правочину юридичної значущості.

До вказаного слід додати, що у сучасній цивілістичній науці сформувалися різні доктринальні підходи до визначення поняття електронного правочину, які ґрунтуються на розумінні його як самостійної форми волевиявлення, опосередкованої цифровими технологіями, або як різновиду традиційного цивільного правочину, що відрізняється лише способом фіксації та передання волі сторін. На окрему увагу заслуговує позиція Л.Р. Катинської, яка вважає, що внесення Законом України «Про електронну комерцію» змін до статті 205 Цивільного кодексу України, внаслідок яких електронна форма правочину була віднесена до різновидів письмової форми, не узгоджується з дворівневою моделлю, що застосовується в нормативно-правових актах Європейського Союзу, за якою лише кваліфіковане електронне волевиявлення, засвідчене електронним підписом із чинним кваліфікованим сертифікатом ключа, визнається еквівалентним письмовій формі правочину. Авторка підкреслює, що широкий підхід до розуміння письмової форми в абз. 2 ч. 1 ст. 207 Цивільного кодексу України не відповідає як подальшим нормам Цивільного кодексу України, так і праву Європейського Союзу [5, с. 43-44]

У свою чергу, І.В. Давидова звертає увагу на те, що сучасне суспільство перебуває на етапі становлення інформаційного, цифрового суспільства нової якості, що безпосередньо відображається і на сфері укладання правочинів. Електронні правочини, на думку дослідниці, мають «перехідний» характер і використовуються в процесі адаптації суспільства до більш технологічно розвинених форм правового регулювання. Як приклад зазначених «перехідних» правочинів І.В. Давидова наводить правочини, що вчиняються з використанням технології розподіленого реєстру та відомі під назвою смарт-контракти (smart contracts) [6, с. 119–120].

В.І. Мелікова обґрунтовано вказує, що електронна форма договору є різновидом письмової форми, водночас наявність специфічних технічних характеристик зумовлює особливості його укладення [7, с. 33].

Отже, аналіз доктринальних підходів свідчить про відсутність єдиного усталеного розуміння електронного правочину в сучасній цивілістичній науці. Науковці по-різному визначають його правову природу, акцентуючи увагу або на самостійності електронної форми волевиявлення, або на її похідному характері як різновиду письмової форми правочину з урахуванням технічних особливостей цифрового середовища. Така наукова багатоваріантність зумовлює необхідність подальшого теоретичного осмислення електронних правочинів, зокрема з урахуванням європейських підходів до форм волевиявлення та сучасних технологічних трансформацій цивільно-правових відносин.

При вирішенні питання дійсності електронних правочинів необхідно керуватися загальними вимогами, встановленими цивільним законодавством України, зокрема положеннями Цивільного

кодексу України. До таких вимог належать: здатність суб'єктів бути учасниками цивільно-правових відносин; відповідність правочину внутрішній волі сторін та їх зовнішньому волевиявленню; відповідність змісту правочину вимогам чинного законодавства та моральним засадам суспільства; дотримання встановленої законом форми правочину. Усі зазначені умови в однаковій мірі поширюються як на традиційні, так і на електронні правочини, проте у цифровому середовищі їх практична реалізація суттєво ускладнюється.

Особливої уваги в цьому контексті потребує питання суб'єктного складу електронних правочинів, зокрема участі в них неповнолітніх осіб. Відповідно до чинного цивільного законодавства, учасниками цивільно-правових відносин можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права [8]. При цьому обсяг цивільної дієздатності фізичної особи є визначальним чинником для можливості самостійного вчинення правочинів, у тому числі в електронній формі.

Цивільний кодекс України чітко розмежовує обсяг цивільної дієздатності залежно від віку особи. Так, малолітні особи мають право самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини, які спрямовані на задоволення їхніх повсякденних потреб, відповідають рівню фізичного та духовного розвитку та стосуються речей невеликої вартості. Ми погоджуємося з думкою тих авторів, які вважають, що перелік побутових потреб також напряму залежить від розвитку суспільства, а отже, з часом розширюється. Зокрема, до задоволення повсякденних побутових потреб у сучасних умовах можна віднести оплату послуг інтернет-провайдерів та мобільних операторів, а також придбання й оплату товарів і послуг через інтернет-магазини та інші електронні платформи. Зазначені правочини нерідко вчиняються малолітніми особами безпосередньо як сторонами цивільних правовідносин. Поряд із цим можна виокремити окрему категорію правочинів, які укладаються не самими малолітніми, але в їх інтересах, коли малолітня особа виступає вигодонабувачем за відповідним правочином [9, с. 61].

Зауважимо, що чинне законодавство не містить спеціальних положень щодо критеріїв віднесення електронних правочинів до категорії дрібних побутових, що породжує правову невизначеність та створює передумови для виникнення спорів.

У практичній площині це має прояв у ситуаціях, коли неповнолітні особи самостійно здійснюють покупки в інтернет-магазинах, оплачуючи товари або послуги з використанням платіжних карток, які належать батькам чи іншим законним представникам без їхньої згоди. У таких випадках постає питання не лише про обсяг цивільної дієздатності особи, яка вчинила електронний правочин, а й про належність та допустимість волевиявлення як такого. Відповідно до загальних положень цивільного законодавства, правочин, вчинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, може бути схвалений її батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким вона проживає [8]. Такі правочини вчиняють самі малолітні, неповнолітні, а батьки (усиновлювачі) або опікуни, піклувальники лише дають згоду на його вчинення. За відсутності заперечень протягом одного місяця такий правочин вважається схваленим, що, однак, не усуває ризиків для інших суб'єктів, які приймають участь в електронній комерції.

З метою мінімізації таких ризиків окремі суб'єкти електронної комерції застосовують формальні механізми підтвердження цивільної дієздатності користувачів, зокрема шляхом встановлення відповідних позначок або кнопок із текстом про досягнення повноліття. Проте, на наше глибоке переконання, подібні заходи не забезпечують реальної перевірки віку та правового статусу особи і фактично не виконують превентивної функції, а лише спрямовані на формальне зняття відповідальності з продавця.

Законодавець при цьому закріплює правову презумпцію мовчазного схвалення: у разі якщо протягом одного місяця з моменту вчинення такого правочину законні представники не заявили заперечень іншій стороні, правочин вважається схваленим. Зазначений механізм спрямований на забезпечення стабільності цивільного обороту та захист інтересів добросовісного контрагента, водночас він набуває особливої значущості у сфері електронних правочинів, де ідентифікація віку та обсягу цивільної дієздатності сторони є ускладненою.

У контексті електронної комерції застосування презумпції мовчазного схвалення породжує додаткові ризики, оскільки електронні правочини укладаються дистанційно, часто автоматизовано та без реальної можливості перевірки участі законних представників. На відміну від українського підходу, у праві Європейського Союзу (далі – ЄС) акцент зроблено не на подальшому схваленні правочину, а на превентивних механізмах захисту малолітніх, неповнолітніх у цифровому серед-

овищі. Зокрема, у межах регулювання електронної комерції та захисту персональних даних (зокрема, відповідно до положень GDPR) держави-члени ЄС запроваджують обов'язкові процедури підтвердження віку та отримання згоди законних представників до моменту вчинення правочину або надання цифрової послуги.

Таким чином, якщо українська модель ґрунтується на постфактум-легітимації волевиявлення малолітньої або неповнолітньої особи через інститут мовчазного схвалення, то європейський підхід орієнтований переважно на попередження укладення правочинів особами без належного обсягу цивільної дієздатності. У сфері електронних правочинів така відмінність набуває принципового значення, оскільки відсутність ефективних превентивних механізмів у національному законодавстві України об'єктивно підвищує рівень правової невизначеності як для самих малолітніх та неповнолітніх, так і для інших учасників цивільних правовідносин у сфері електронної комерції.

Також заслуговує на увагу іноземний досвід правового регулювання участі малолітніх та неповнолітніх осіб при укладенні електронних правочинів. Так, у Сполучених Штатах Америки діє Закон «Про захист конфіденційності дітей в Інтернеті», який захищає конфіденційність дітей в Інтернеті і стосується веб-сайтів і онлайн-сервісів, орієнтованих на дітей віком до тринадцяти років [10]. Відповідно до цього Закону перед збором особистої інформації потрібна підтверджена згода батьків. Він наділяє батьків правами доступу та видалення, захищаючи дані дітей у цифровому середовищі.

До вказаного слід також додати, що Закон «Про захист конфіденційності дітей в Інтернеті» покладає на операторів електронних ресурсів обов'язок здійснювати спеціальні заходи з перевірки віку користувачів та отримання підтвердження згоди законних представників дитини. Зокрема, перед укладенням правочину оператор зобов'язаний забезпечити перевірку спеціального коду або іншого засобу ідентифікації, що підтверджує достатній обсяг цивільної дієздатності особи для вчинення конкретного правочину.

Отже, порівняльний аналіз національного та зарубіжного підходів свідчить про необхідність переорієнтації української моделі правового регулювання електронних правочинів за участю малолітніх і неповнолітніх осіб із постфактум-схвалення волевиявлення на запровадження превентивних механізмів захисту. Досвід країн Європейського Союзу та Сполучених Штатів Америки демонструє ефективність поєднання обмежень цивільної дієздатності з обов'язками операторів електронних сервісів щодо перевірки віку та отримання згоди законних представників, що забезпечує вищий рівень правової визначеності й балансу інтересів усіх учасників електронного цивільного обороту.

Висновки. Аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства дає підстави стверджувати, що чинна модель цивільно-правового регулювання електронних правочинів за участю неповнолітніх осіб в Україні є фрагментарною та не враховує специфіку цифрового середовища. Відсутність чітких механізмів перевірки цивільної дієздатності, а також законодавчо закріпленого переліку допустимих електронних правочинів для малолітніх та неповнолітніх створює передумови для зловживань і порушення прав як самих дітей, так й інших учасників цивільного обороту.

У зв'язку з цим, обґрунтованою видається необхідність удосконалення цивільного законодавства України шляхом запровадження спеціальних правових механізмів захисту малолітніх та неповнолітніх осіб у сфері електронної комерції. Зокрема, доцільним є нормативне визначення способів перевірки обсягу цивільної дієздатності особи при вчиненні електронних правочинів, а також встановлення обмежень щодо предмета таких правочинів залежно від віку особи. Реалізація зазначених заходів сприятиме підвищенню рівня правової визначеності, забезпеченню балансу інтересів учасників електронних правовідносин та належному захисту прав малолітніх, неповнолітніх осіб у цифровому просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Єрмак О.О., Скрильник О.О., Свириденко А.В. Розвиток електронної комерції в Україні та її вплив на цивільно-правові відносини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 165–168. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/39>.
2. Тишук Н.О. Вчинення правочинів неповнолітніми особами в умовах розвитку інформаційних технологій. *Часопис цивілістики*. 2020. Вип. 37. С. 98–102. DOI <https://doi.org/10.32837/chc.v0i37.357>.

3. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text> (дата звернення: 05.02.2026).
4. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 05.02.2026).
5. Давидова І.В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві : дис. д-ра юрид. наук: 12.00.03. / Націон. Ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. 486 с.
6. Катинська Л.Р. Електронна форма правочину (порівняльний аналіз правового регулювання в Україні та Польщі): дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Тернопіл. нац. екон. ун-т. Львів, Тернопіль, 2017. 193 с.
7. Мелікова В.І. Актуальні проблеми укладання електронних договорів між суб'єктами підприємництва. *Економіка та право*. 2022. № 2. С. 31–38. DOI: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2022.02.031>.
8. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 05.02.2026).
9. Тищук Н.О. «Дрібні побутові правочини» як основний вид правочинів, які вчиняють малолітні особи. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 1 (30). С. 59–62. DOI [https://doi.org/10.32837/ruuv.v0i1\(30\).516](https://doi.org/10.32837/ruuv.v0i1(30).516).
10. Що таке COPPA? URL: <https://www.solix.com/uk/kb/coppa/> (дата звернення: 05.02.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 08.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Мирза С.С., Пальшков К.Є., Шевчук В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.78:004.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.65>

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ТВОРЕЦЬ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА І АВТОРСЬКЕ ПРАВО

Парасюк М.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-8600-5264*

Ярунів А.П.,

*студентка III курсу Інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0000-8669-4119*

Парасюк М.В., Ярунів А.П. Штучний інтелект як творець творів мистецтва і авторське право.

У сучасних умовах використання об'єктів, створених із застосуванням технологій штучного інтелекту (ШІ), набуває масового характеру, оскільки практично будь-яка особа має можливість за допомогою відповідних програм отримувати тексти, зображення, відеоматеріали та інші результати творчої діяльності й надалі використовувати їх у засобах масової інформації, видавничій сфері, соціальних мережах та на вебресурсах. Водночас така діяльність не перебуває поза межами правового регулювання, адже відносини, пов'язані зі створенням нових або модифікованих результатів інтелектуальної діяльності, традиційно охоплюються сферою авторського права.

Зростання доступності програм штучного інтелекту та їх здатність обробляти значні масиви даних з метою формування результату за заданими користувачем параметрами актуалізує не лише питання розвитку творчих можливостей авторів, а й проблеми їх правової обізнаності та відповідальності. Саме ці процеси зумовлюють виникнення правових колізій у національній практиці щодо визначення авторства, правового статусу результатів, створених за участю ШІ, та механізмів захисту інтелектуальних прав, зокрема у сфері мистецтва, що потребує ґрунтовного осмислення й належного врегулювання з боку цивілістичної науки.

Українське законодавство загалом орієнтоване на врахування сучасних викликів цифровізації та передбачає регулювання використання цифрових технологій, цифрового й віртуального контенту, а також питань дотримання авторського права при створенні творів із застосуванням програм штучного інтелекту.

У статті здійснено аналіз ключових проблем захисту авторства у процесі створення творів мистецтва за участю ШІ, окреслено чинну національну правову базу та розглянуто окремі зарубіжні підходи до правового регулювання авторського права в умовах використання технологій штучного інтелекту. Особливу увагу приділено формулюванню авторських пропозицій щодо критеріїв віднесення творів митців до унікальних об'єктів авторського права та можливості надання їм правової охорони відповідно до законодавства про авторське право навіть за наявності використання баз або інструментів штучного інтелекту.

Ключові слова: штучний інтелект, авторське право, твори мистецтва, інтелектуальна власність, цифровий контент, авторство, правова охорона, результати творчої діяльності, зарубіжний досвід.

Parasyuk M.V., Yaruniv A.P. Artificial intelligence as a creator of works of art and copyright.

In modern conditions, the use of objects created using artificial intelligence (AI) technologies is becoming widespread, since almost any person has the opportunity to receive texts, images, video materials and other results of creative activity using appropriate programs and further use them in the

media, publishing, social networks and web resources. At the same time, such activity is not outside the scope of legal regulation, because relations related to the creation of new or modified results of intellectual activity are traditionally covered by the scope of copyright.

The increasing availability of artificial intelligence programs and their ability to process large amounts of data in order to generate a result according to user-specified parameters makes relevant not only the issue of developing the creative capabilities of authors, but also the problems of their legal awareness and responsibility. It is these processes that cause legal conflicts in national practice regarding the determination of authorship, the legal status of results created with the participation of AI, and mechanisms for protecting intellectual rights, in particular in the field of art, which requires thorough understanding and proper regulation by civil science.

Ukrainian legislation is generally focused on taking into account the modern challenges of digitalization and provides for the regulation of the use of digital technologies, digital and virtual content, as well as issues of copyright compliance when creating works using artificial intelligence programs.

The article analyzes the key problems of authorship protection in the process of creating works of art with the participation of AI, outlines the current national legal framework, and considers certain foreign approaches to the legal regulation of copyright in the context of the use of artificial intelligence technologies. Particular attention is paid to the formulation of author's proposals regarding the criteria for classifying artists' works as unique objects of copyright and the possibility of providing them with legal protection in accordance with copyright legislation even if artificial intelligence databases or tools are used.

Key words: artificial intelligence, copyright, works of art, intellectual property, digital content, authorship, legal protection, results of creative activity, foreign experience.

Постановка проблеми. В останні роки спостерігається стрімке зростання ролі штучного інтелекту (далі – ШІ) у повсякденному житті людини, науково-дослідній діяльності, сфері творчості, медицині, інженерії, моделюванні складних процесів та прогнозуванні результатів реалізації різноманітних проєктів. Технології ШІ дедалі активніше інтегруються у процеси прийняття рішень і створення нових результатів інтелектуальної діяльності, що істотно змінює традиційні уявлення про авторство, творчість і межі людської участі у створенні нових об'єктів.

Водночас ускладнення та зростання популярності процесів творення за допомогою ШІ зумовлює появу значної кількості юридично значущих питань, пов'язаних із взаємодією людини як суб'єкта права та штучного інтелекту як несуб'єктного, технічного інструменту. Насамперед це стосується визначення правової природи результатів, створених із використанням ШІ, встановлення авторства, обсягу та змісту прав людини на такі об'єкти, а також меж відповідальності за їх використання чи можливе порушення прав третіх осіб.

Наявність прогалів і колізій у чинному законодавстві, відсутність єдиного підходу у правозастосовній практиці та швидкість технологічного розвитку значно ускладнюють належний захист інтелектуальних прав у цій сфері. У зв'язку з цим питання використання штучного інтелекту в процесі створення результатів творчої діяльності потребують своєчасного, комплексного та узгодженого врегулювання як на теоретичному рівні цивільно-правової науки, так і на практичному рівні нормотворчості та правозастосування, починаючи з моменту їх виникнення і подальшої еволюції.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі цивільно-правових проблем використання штучного інтелекту у процесі створення творів мистецтва, з'ясуванні правової природи таких результатів творчої діяльності, визначенні підходів до встановлення авторства та обсягу авторських прав людини, а також у розробленні теоретично обґрунтованих і практично значущих пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання захисту авторських прав в умовах активного застосування технологій штучного інтелекту.

Стан опрацювання проблематики. Питання авторства та правових наслідків використання результатів, створених із застосуванням програм штучного інтелекту, дедалі частіше стають предметом наукових дискусій і практичних напрацювань. Значну увагу цим проблемам приділяють практикуючі юристи, зокрема К. Зеров, В. Коноваленко та інші, які аналізують можливості визнання авторства, визначення правового статусу таких об'єктів та особливості їх правової охорони в межах чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Швидкий розвиток штучного інтелекту порушив низку складних питань, на які традиційне авторське право поки що не має готових однозначних відповідей. Наприклад, немає чітких відповідей на питання: «Чи можна вважати штучний інтелект автором?»

Як можна захистити твори, створені з його допомогою?». Особливо цікавлять твори мистецтва (музичні, художні), які передбачають застосування творчих здібностей.

Традиційне авторське право базується на концепції «автора» як людини-творця. Це людина, зі своєю унікальною індивідуальністю, творчістю та інтелектом, яка завжди вважалася джерелом творіння – є тим самим «автором», чії права потребують захисту.

Спочатку розглянемо першоджерела, тобто законодавство. Наприклад, стаття 1 Закону України «Про авторське право та суміжні права» від 01 грудня 2022 чітко визначає «автора» як фізичну особу, працею якої створено твір [1]. Тобто, саме автор – фізична особа, використовуючи свій геній, знання, досвід, витрачаючи час, кошти на матеріали, створюючи щось унікальне, і є тим суб'єктом, який потребує захисту щодо цього твору. ШІ в законодавстві не лише України, а й інших країн, не може бути повноцінним автором, і твори, які ним створені, не можуть бути визнані саме творчістю несуб'єктного елемента цивільного права. Причина – традиційне авторське право визнає «автора» як істоту, наділену свідомістю, інтелектом, творчою уявою та здатністю до самовираження. Саме ця людина вкладає у твір частинку себе, своєї душі та свого бачення світу. Це людина, чия творчість є джерелом оригінальності та унікальності твору. Тому твір вважається результатом цієї особистої творчої діяльності.

Але юридична практика і теорія стикаються з проблемою саме авторства і захисту авторського права тих творів, які ШІ створив за бажанням і установками свого автора. Проблема виникає тоді, коли ШІ, використовуючи вбудовані алгоритми навчання, отримання і створення бази знань, опрацьовує задане завдання автора задуму і дійсно створює іншу унікальну річ. Дійсно, сучасні моделі ШІ можуть створювати твори, що демонструють оригінальність, інновації та креативність. Вони можуть складати тексти різних типів, малювати зображення в різних стилях та складати музику професійного звучання. Це, на наш погляд, єдина позитивна сторона використання ШІ. Існує ще кілька причин визнавати машинний інтелект суб'єктом авторського права, серед яких можна назвати такі:

- це стимулюватиме інвестиції в нові розробки і швидший розвиток мистецтва людства і його здобутків;
- це дасть змогу генерувати нові ідеї, які не може оформити візуально людський розум;
- це б стимулювало розвиток окремих галузей творчих ШІ;
- це б спростило правові суперечки і відносини у сфері авторства і віднесло значну кількість створених мистецьких творів до ШІ-контенту.

Маємо кілька зауважень щодо плюсів зауважень. По-перше, системи ШІ і так будуть розвиватися і в них будуть інвестувати кошти, бо ШІ не обмежується використанням для створення творів мистецтва, а й в наукових цілях.

По-друге, визнання систем штучного інтелекту авторами мистецьких творів обумовлює необхідність надання їм цивільної правосуб'єктності, що є проблематичним, оскільки такі системи за своєю природою залишаються цифровими об'єктами. Водночас цивільне законодавство України відреагувало на виклики цифровізації суспільства шляхом внесення відповідних змін і ухвалення нових нормативно-правових актів. Насамперед було модернізовано Закон України «Про авторське право і суміжні права» (далі – Закон). Із 01 січня 2023 року – дати набрання чинності Законом України № 2811-IX від 01 грудня 2022 – у правовій системі України закріплено право особливого роду (*sui generis*) на неоригінальні об'єкти, створені за допомогою комп'ютерної програми (ст. 33 зазначеного Закону) [1]. Дамо їх визначення новим поняттям, які закріплені Законом:

право особливого роду (*sui generis*) неоригінальним об'єктом, згенерованим комп'ютерною програмою, – це унікальна правова конструкція, яка, попри схожість з авторським правом, загалом не має аналогу в Україні (ч. 1 ст. 33 Закону) [1];

неоригінальним об'єктом, згенерованим комп'ютерною програмою (далі – неоригінальний об'єкт), є об'єкт, що відрізняється від наявних подібних об'єктів та утворений у результаті функціонування комп'ютерної програми без безпосередньої участі фізичної особи в утворенні цього об'єкта (ч. 1 ст. 33 Закону) [1].

Згодом підсилення згаданого основного Закону відбулося за рахунок внесення змін і/чи прийняття Закону України «Про віртуальні активи» від 17 лютого 2022 року № 2074-IX (закон не набрав чинності) [2]; Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав» від 10 серпня 2023 року № 3320-IX [3] та Закону України «Про цифровий контент та цифрові послуги» від 10 серпня 2023 року № 3321-IX [4].

Зокрема, твори, створені ШІ, можна розглядати як «...відносини, в яких цифровий контент та/або цифрові послуги розробляються відповідно до специфікації споживача» (ч. 2 ст. 2 Закону

України «Про цифровий контент та цифрові послуги») [4]. Отже, створення мистецьких творів програмними засобами ШІ розглядаються як частина речових відносин, які можна задати, записати, передати, продати, подарувати, відсудити, заперечити, знищити, а не осмислений наслідок творення людиною об'єкту інтелектуальних та речових прав.

По-третє, розвиток відносин в сфері цифровізації вимагає окремого правового регулювання, навіть кодифікації, а не застосування невідповідних цивільних норм до нових форм власності та інтелектуального розвитку суспільства.

Ми підтримуємо думку багатьох юридичних практикуючих юристів та їх об'єднань в тому, що ШІ поки що бракує свідомості чи наміру в людському розумінні. Він працює на основі створених людиною алгоритмів і не розуміє творчий процес так само, як ми. Також визнання ШІ автором може викликати етичні питання щодо ролі людини у творчому процесі та цінності людської творчості порівняно з контентом, створеним машиною.

У статті 33 Закону про авторське право під комп'ютерною програмою мають на увазі систему ШІ, наприклад, ChatGPT [7]. Загалом на просторах цифрових розробок програми ШІ нарощують свою кількість і окрім найбільш відомого згаданого чату користувачі мають:

Guru – найкращий засіб управління знаннями і пошуковий інструмент ШІ для підприємств.

ChatGPT – найкращий AI чатбот для відповідей на питання.

Microsoft Copilot (раніше Bing Chat) – найкращий асистент від Microsoft для Microsoft Edge.

FaceApp – найкращий додаток з ШІ для редагування фотографій та селфі.

Lensa – найкращий інструмент ШІ для створення художніх редагувань.

Google Assistant – найкращий віртуальний асистент для повсякденних завдань.

StarryAI – найкращий безкоштовний генератор зображень ШІ на основі текстових підказок.

Socratic – найкращий безкоштовний навчальний додаток для студентів.

Cleo – найкращий чатбот для допомоги в бюджетуванні.

Read AI – найкращий інструмент ШІ для створення резюме та транскрипцій.

Gemini – найкращий експериментальний асистент з ШІ від Google.

Deepseek – найкращий інструмент з ШІ для розробників та дослідників.

Otter – найкращий асистент на зустрічах з ШІ для реального часу трансляції.

Seeing AI – найкращий додаток з ШІ для візуальної допомоги.

Synthesia – найкращий інструмент з ШІ для створення відеороликів з тексту.

Perplexity – найкращий Пошуковий двигун ШІ для надійної інформації.

Claude – найкращий чатбот з ШІ для роздумливих, безпечних розмов.

Midjourne – найкращий Генератор зображень ШІ для художньої візуалізації.

Grammarly – найкращий асистент у написанні ШІ для чіткості та тональності.

Runway – найкращий відеоредактор, працюючий на основі ШІ, для творців.

Розгадка – найкращий інструмент для проведення зустрічей за допомогою штучного інтелекту для миттєвих підсумків.

Filmora – найкращий відеоредактор штучного інтелекту для контенту в соцмережах [8].

Отже, до суто «мистецьких» можемо віднести: FaceApp, Lensa, StarryAI, Synthesia, Midjourney, Grammarly, Runway, Filmora.

Слід сказати, що різні країни по-різному вирішують це питання. Так, європейські країни, США не визнають твори, створені ШІ, авторськими. Такі країни, як Китай, Японія вже перейшли ту межу (завдяки вищому рівню використання ШІ в творчості та житті суспільства) і в судовій практиці є визнання таких творів з авторством саме ШІ. Отже, різні правові системи, різний розвиток, власне, програм ШІ, подає різні результати щодо захисту авторства.

На ці зауваження ми можемо запропонувати схему, яка може бути використана при вирішенні рівня авторства фізичної особи, яка створює твір мистецтва засобами ШІ, відомо, що ШІ є програма, яка самонавчається, використовуючи бази, які розробники «заставляють» її прочитати і зберегти за прописаними алгоритмами. Збережені бази даних потім стають основою для використання при отриманні завдання і вказівці цілі створення нового твору іншою фізичною особою – автором-ідейником. Саме останній керує тим процесом, осмислено формує той остаточний варіант, який ШІ запропонує, володіючи наявною базою знань. Механічно, це – те саме, що б дослідник провів кілька днів, місяців, років в спеціальній бібліотеці, опрацював численну кількість наявної саме в ній літератури, прослухав численну кількість творів композиторів, чи пісень, освоїв масиви даних щодо живопису і особливостей напрямків, і в результаті цього осмислено

створив власний мистецький твір, де б точно повторив хоча б речення пісні, мазок, відтінок, частину мелодії чи акорди при цьому. Але завдяки ШІ це відбувається за лічені хвилини чи години: залежно від задуму автора. Мало того, ШІ замість людини записує це в цифрову форму, яку може змінювати теж через нові настанови чи бажання саме автора-ідейника. Звісно, при цьому програма ШІ посилається на певні джерела, з яких було почерпнуто масив інформації. Саме рівень використання цих джерел і має свідчити про унікальність новотвору. Якщо, приміром, унікальність становить вище 70% (звісно, після спеціальної перевірки), то твір можна рахувати унікальним. Але саме автор-ідейник повинен контролювати цей процес, перевіряти цей твір, вносити корективи в подальші варіанти, щоб досягнути бажаного результату.

Лише у випадку перевищення вказаного бар'єру цьому автору можна надавати можливість претендувати на авторський захист інтелектуального продукту, створеного ним за допомогою ШІ. І про рівень застосування ШІ також має бути зазначено окремо. При меншому відсотку унікальності авторське право не повинно надаватися взагалі.

Висновки. Отже, можемо підсумувати, що наявність програм ШІ значно пришвидшує прогрес суспільства і впровадження нового в його використання. Відмовлятися від творів, що формують ШІ завдяки наявним базам даних не лише не потрібно, але й вже скоро стане практично неможливо. Позитивним є те, що ШІ економить час обробки інформації, яка цінна для автора, що задумав створити мистецький твір. Також ШІ може подати варіанти (варіації) автору, з яких він може компонувати нове досягнення.

Негативним є те, що наявність ШІ вимагає правового регулювання в питанні авторства і це зумовлює задумуватись про надання чи гальмування статусу суб'єктності ШІ в питаннях творчості і нових розробок. Поки що правові системи розглядають ШІ – як річ, програму, а результати її роботи – як об'єкт інтелектуального права чи цифрового контенту, які, звісно, мають лише об'єктність.

Пропонована нами модель використання ШІ при створенні творів мистецтва (в живописі, музиці, письменстві, віршуванні тощо) із рівнем визначення унікальності створеного продукту і рівнем застосування збережених даних ШІ може стати базовою в питанні створення правових відносин, які не суперечать ні старому, ні оновленому згідно часу українському цивільному законодавству та законодавство про авторські права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про авторське право та суміжні права: Закон України від 01 грудня 2022 року. № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855>.
2. Про віртуальні активи: Закон України від 17 лютого 2022 року. № 2074-IX (закон не набрав чинності). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20>.
3. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав: Закон України від 10 серпня 2023 року. № 3320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20>.
4. Про цифровий контент та цифрові послуги: Закон України від 10 серпня 2023 року. № 3321-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20>.
5. Коноваленко В. Авторське право або право особливого роду: правовий статус об'єктів, згенерованих штучним інтелектом. *Юридична газета*. 13 листопада 2025 року. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/avtorske-pravo-abo-pravo-osoblivogo-rodu-pravoviy-status-obektiv-zgenerovanih-shtuchnim-intelektom.html>.
6. Кржижановські А., Начі Р., Севілья Д. 22 найкращі додатки штучного інтелекту у 2025 році. *Guru*. 13 липня 2025 року. URL: <https://www.getguru.com/uk/reference/best-ai-apps>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 08.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.66>

СПАДКУВАННЯ ПАРТНЕРІВ У ФАКТИЧНИХ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИНАХ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Попович К.Г.,

*аспірант кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0008-3218-2925*

Попович К.Г. Спадкування партнерів у фактичних шлюбних відносинах в умовах цифровізації.

Стаття присвячена дослідженню спадкування у фактичних шлюбних відносинах в умовах цифровізації. Спадкування у шлюбних відносинах в умовах цифровізації є новою та актуальною темою, яка викликає численні дискусії серед юристів, соціологів, психологів, економістів та експертів у сфері цифрових технологій. Цифровізація змінює не лише способи ведення бізнесу та комунікацій, а й формує нове розуміння власності, прав та обов'язків партнерів у сім'ї. Вона значно вплинула на соціальні норми, взаємини у шлюбі, способи ведення сімейного господарства, а також на правове регулювання майнових відносин, створюючи нові юридичні, етичні, соціальні та технологічні виклики, що потребують ретельного аналізу, системного дослідження та практичного вирішення.

Одним із ключових питань є визначення прав партнерів на цифрові активи, які могли бути створені або придбані під час спільного життя, а також на активи, що залишилися у приватному володінні кожного з них. У різних країнах існують відмінні підходи до спадкування цифрової власності, що ускладнює правове регулювання та може призводити до конфліктних ситуацій у випадку смерті одного з партнерів, розлучення або ліквідації спільного майна.

Подружжя можуть укладати шлюбні угоди або заповіти, у яких детально прописуються умови розподілу цифрових активів, включаючи фінансові рахунки, облікові записи в соціальних мережах, електронні документи, криптовалюту, цифрові медіа, доменні імена, ліцензії на програмне забезпечення та інші ресурси. Такі документи допомагають уникнути суперечок, забезпечують юридичну визначеність та підвищують впевненість у законності передачі власності.

Водночас актуальною проблемою залишається відсутність гармонізації між національними та міжнародними нормами щодо спадкування цифрових активів, що потребує додаткових наукових досліджень, удосконалення законодавства та підвищення обізнаності громадян щодо їхніх прав та обов'язків у цифровому середовищі.

Отже, цифровізація створює нові виклики у сфері спадкування у шлюбних відносинах, і подружжю важливо враховувати ці аспекти, своєчасно отримувати професійну юридичну консультацію, а також належним чином оформлювати спадщину цифрових активів. Це забезпечує безперешкодну передачу власності, зменшує ризики можливих конфліктів та сприяє стабільності і правовій захищеності сімейних відносин в умовах сучасного цифрового суспільства.

Ключові слова: цифровізація, спадкування, шлюб, шлюбні відносини, подружжя.

Popovych K.H. Inheritance of partners in default marriage relationships in the conditions of digitalization.

The article is devoted to the study of inheritance in de facto marital relationships in the context of digitalization. Inheritance in marital relationships in the digital era is a new and highly relevant topic that sparks numerous discussions among lawyers, sociologists, psychologists, economists, and digital technology experts. Digitalization not only changes the ways business and communication are conducted but also shapes a new understanding of ownership, as well as the rights and responsibilities of partners within the family. It has significantly influenced social norms, marital relationships, household

management practices, and the legal regulation of property relations, creating new legal, ethical, social, and technological challenges that require thorough analysis, systematic research, and practical solutions.

One of the key issues is determining partners' rights to digital assets that may have been created or acquired during their shared life, as well as to assets that remain under the private ownership of each individual. Different countries have varying approaches to the inheritance of digital property, which complicates legal regulation and can lead to conflict in cases of a partner's death, divorce, or the dissolution of jointly owned property.

Spouses may enter into prenuptial agreements or wills in which the conditions for distributing digital assets are explicitly defined, including financial accounts, social media profiles, electronic documents, cryptocurrencies, digital media, domain names, software licenses, and other resources. Such documents help prevent disputes, provide legal certainty, and increase confidence in the lawful transfer of property.

At the same time, a pressing issue remains the lack of harmonization between national and international norms regarding the inheritance of digital assets. This calls for further academic research, legal improvements, and increased public awareness of citizens' rights and responsibilities in the digital environment.

In conclusion, digitalization creates new challenges in the field of inheritance in marital relationships. It is important for spouses to consider these aspects, seek professional legal advice in a timely manner, and properly formalize the inheritance of digital assets. This ensures the smooth transfer of ownership, reduces the risk of potential conflicts, and contributes to the stability and legal protection of family relations in the context of modern digital society.

Key words: digitalization, inheritance, marriage, marital relations, spouses.

Постановка проблеми: У сучасному суспільстві цифровізація впливає на всі сфери життя, зокрема на шлюбні та сімейні відносини. Разом із розвитком цифрових технологій зростає значення цифрових активів, таких як електронні гроші, криптовалюти, акаунти в соціальних мережах, онлайн-сервіси та інші інтелектуальні ресурси. Водночас законодавство багатьох країн переважно орієнтоване на традиційні форми спадкування та регулює майнові відносини подружжя в рамках формального шлюбу.

Для партнерів у фактичних шлюбних відносинах, які не зареєстровані офіційно, питання спадкування цифрових активів залишається недостатньо врегульованим. Це породжує низку проблем: відсутність чіткого визначення прав на цифрову власність, ризики юридичних суперечок між партнерами або спадкоємцями, а також неврегульованість міжнародних норм у разі переходу цифрових активів через кордони.

Таким чином, проблема полягає у потребі дослідити правові механізми спадкування цифрових активів для партнерів у фактичних шлюбних відносинах та визначити ефективні способи їх захисту, з урахуванням специфіки цифрового середовища та актуальних тенденцій цифровізації суспільства.

Мета дослідження: полягає у визначенні правових аспектів та механізмів спадкування цифрових активів для партнерів у фактичних шлюбних відносинах в умовах цифровізації з метою забезпечення їхніх прав та запобігання правовим суперечкам.

Стан опрацювання проблематики: питання спадкування цифрових активів у контексті фактичних шлюбних відносин лише починає активно досліджуватися. Так, українські автори, зокрема О.І. Шаповалова та М.В. Кузьменко, розглядали проблеми правового регулювання спадкування майна подружжя, зокрема цифрових активів, у рамках національного цивільного законодавства. І.В. Бондаренко аналізувала правові механізми захисту майнових прав партнерів у фактичних шлюбних відносинах, акцентуючи увагу на прогалинах законодавства щодо цифрових активів.

Міжнародні дослідження у цій сфері здійснювали Lawrence Lessig та Orly Lobel, які досліджували правові аспекти цифрової власності та механізми її передачі у спадок. Jane Winn у своїх працях розглядала проблеми цифрової спадщини та прав користувачів у цифровому середовищі. Крім того, Eliot T. & Smith A. аналізували різні підходи до регулювання спадкування в умовах цифровізації у країнах Європи та Північної Америки, звертаючи увагу на міжнародну гармонізацію правових норм.

Таким чином, сучасна наукова дискусія зосереджена на визначенні правових меж та механізмів спадкування цифрових активів, однак питання спадкування партнерів у фактичних шлюбних відносинах у цифровому середовищі потребує додаткового комплексного аналізу та удосконалення законодавчого регулювання.

Виклад основного матеріалу: Питання спадкування партнерів, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах, є складним та неоднозначним, особливо в умовах цифровізації. З одного боку, українське законодавство не визнає фактичні шлюби, що ставить таких партнерів у невідгідне становище порівняно з офіційно зареєстрованими подружжями. З іншого боку, розвиток цифрових технологій створює нові можливості для доведення факту спільного проживання та ведення спільного господарства, що може бути ключовим для визнання права на спадкування.

За відсутності офіційної реєстрації шлюбу партнерам може бути складно довести факт спільного проживання та ведення спільного господарства, що є необхідними умовами для визнання права на спадкування. Цифрові докази, такі як спільні фотографії, записи в соціальних мережах, електронні листи та повідомлення, можуть бути цінними доказами факту спільного проживання та ведення спільного господарства. Однак, українське законодавство не чітко визнає статус таких доказів, що може призвести до їх невизнання судом.

У більшості географічних сусідів нашої країни та країн СНД такого правового інституту як «фактичний шлюб» не існує, і поки що серед усіх держав СНД його визнає лише Україна. Посилаючись на законодавство західноєвропейських країн, слід зазначити, що фактичні шлюбні стосунки там не тільки визнаються юридичною основою майнових прав та обов'язків подружжя, а й є додатковою гарантією багатьох інших прав, особливо права на житло, соціальні права, податкові, шлюбні та сімейні права тощо [1].

На відміну від зарубіжжя, фактичний шлюб за українським законодавством не гарантує права на переважне спадкування, пенсійне та соціальне забезпечення, житло, дострокове спадкування, відмову від свідчень у кримінальних справах, доступ до медичної інформації та прийняття рішень у медичних справах тощо.

Суттєвим недоліком є те, що чинне сімейне законодавство в Україні жодним чином не регулює особисті права подружжя, що часто суперечить їхнім законним інтересам. Крім того, як показує багаторічний зарубіжний досвід, в якості правової основи для створення взаємних прав і обов'язків подружжя нормативно-правовими актами більшості країн на практиці передбачено дотримання державної реєстрації цих країн, зв'язки або укласти відповідні договори про співпрацю. Слід зазначити, що в більшості європейських країн фактичний шлюб став альтернативою законному шлюбу для одностатевих пар, хоча сімейне законодавство України чітко визначає критерії того, що в нашому суспільстві не застосовуються [2].

Нове сімейне законодавство України щодо визнання реальних правових наслідків шлюбних відносин є надто неповним, незавершеним, часто нелогічним та несумісним з іншими положеннями. Така ситуація призводить до двох результатів: або згідно із західними трендами врахувати досвід з-за кордону та внести відповідні зміни в законодавство, доповнивши та розширивши права та обов'язки «дружини», або відповідно до принципів української ідентичності, «фактичного подружжя» відмовитися від цих новел і дозволити «реальним шлюбним відносинам», «щоб вони були не правовим інститутом, а соціальним інститутом» [1, с. 111].

Варто також зазначити, що при встановленні факту проживання чоловіка та жінки сім'єю без шлюбу суд повинен переконатися, що ці стосунки дійсно існують з наміром створити сім'ю, а не заради них самих з метою реалізації прав та обов'язків сторін договору (наприклад, право на житло, спадщина).

Крім того, суддя також повинен брати до уваги інші правові наслідки (які не оспорується), наприклад рішення суду про те, що чоловік і жінка проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу. Таке рішення є підставою для, наприклад, створення спадкових прав, наприклад, ст. 1264 Цивільного кодексу України (далі - ЦК України), якою встановлено, що в четверту чергу право на спадщину мають особи, які проживали зі спадкодавцем не менше п'яти років до відкриття спадщини однією сім'єю, оскільки іншого спадкоємця немає [3], або є підставою для здійснення права на усиновлення особи, яка не перебуває у шлюбі з матір'ю (батьком) дитини, але проживає разом з ними. в тій самій сім'ї.

Судового спору в таких правовідносинах, як правило, немає. Правова природа рішення суду про проживання чоловіка та жінки сім'єю без шлюбу створює умови для реалізації цими особами в майбутньому свого особистого майна та майнових прав. Наприклад, набрання законної сили рішення суду в аналогічній справі створює всі передбачені законом умови для звернення до нотаріуса за погодженням на спадщину. Як представник четвертої черги спадкоємства у разі відсутності спадкоємців перших трьох черг він може здійснювати свої права на спадкування без обмежень. Судового спору в цьому питанні немає.

Отже, можна зробити висновок, що рішення суду про проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без шлюбу підтверджує беззаперечне право звертатися до суду з різними заявами та проханнями в майбутньому: справжня спільна власність подружжя; також у зв'язку зі зміною порядку набуття права на спадщину; про усиновлення тощо. Якщо під час поточного розгляду запиту про встановлення декларації, що чоловік та жінка проживають однією сім'єю без шлюбу, не виявлено що є суперечка; суд не має права відмовити у відкритті процедури через можливу можливість такого спору. Наприклад, сам факт наявності спадкоємців за фактичним подружжям, якщо немає паралельного судового спору, який вже вирішується в іншому провадженні і який прямо не відображається при встановленні цього факту. Позашлюбний союз між чоловіком і незаміжною жінкою в одній сім'ї, який не може бути підтверджений адекватними та прийнятними доказами, не може бути причиною для відмови у порушенні справи або для необачної відмови від клопотання.

Наприклад, Чечельницький районний суд Вінницької області у справі про встановлення факту, що має юридичне значення, встановив, що заявниця та померлий проживали однією сім'єю як чоловік та дружина, були пов'язані спільним побутом, але не зареєстрували шлюб в органах РАЦС. За результатом розгляду заяви суд своїм рішенням від 16 листопада 2011 р. (справа № 2-о-80/11) встановив факт того, що «заявниця на протязі останніх п'яти років до дня відкриття спадщини проживала зі спадкодавцем однією сім'єю» [4].

Мета такого формулювання вироку судового рішення ґрунтується на Цивільному кодексі та впливає з його змісту. Статтею 1264 ЦК України передбачено, що в четверту частину права на спадкування за законом мають особи, які проживали однією сім'єю зі спадкодавцем не менше п'яти років до дня відкриття спадщини. Це означає, що при зверненні до нотаріуса із заявою про прийняття спадщини зацікавлені особи повинні довести наявність позашлюбних стосунків із спадкодавцем не менше п'яти років, як встановлено судом. Проте з тексту оновленого рішення впливає, що воно не містить жодних згадок про осіб, які проживають в сім'ї, яка складається з однієї жінки.

Оскільки метою заявника у цій справі було отримання спадщини, таке формулювання не перешкоджає здійсненню прав спадкоємця четвертої черги. Однак така редакція рішення унеможливує звернення зацікавленої сторони в майбутньому до судів з позовами про визнання майна спільною власністю та поділ набутого у 2012 році майна.

Вважаємо, що становище осіб, які проживають у фактичному шлюбі, є дискримінаційним порівняно з тими, між якими шлюб зареєстровано у справах про спадкування. Оскільки, як зазначалося вище, фактичні шлюби та шлюбні стосунки стосуються по суті стосунків між однотипними людьми, у науковій літературі висловлюється оптимістична думка про те, що дружина (чоловік) є фактичною спадкоємицею за умови, що вона тривалий час проживає однією сім'єю, можуть претендувати на спадщину в першу чергу за законом за аналогією [5, с. 22]. Однак така точка зору не збігається з положеннями Цивільного кодексу України. Так, відповідно до статті 1243 Цивільного кодексу України [3] подружжя може укласти спільний заповіт, заснований на праві спільної власності на належне їм майно. У разі спільного заповіту після смерті одного з подружжя частка у праві спільної сумісної власності переходить до другого з подружжя, який пережив. У разі смерті права на спадкування належать особам, визначеним подружжям у заповіті. У разі смерті одного з подружжя нотаріус оголошує заборону на відчуження майна, зазначеного в заповіті подружжя. Зрозуміло, що особи, які проживають у реальному шлюбі, не можуть скористатися правом, яке впливає з вищезгаданої статті.

Водночас закон не забороняє таким особам взагалі складати заповіти між собою, що, на наш погляд, є найпростішим способом уникнути непорозумінь під час спадкування. Особливу увагу необхідно звернути на черговість спадкування другим законним із подружжя за відсутності заповіту першого з подружжя у разі смерті останнього, оскільки він не перебував у зареєстрованому шлюбі. Відповідно до статті 1261 ЦК України [3], по-перше, діти спадкодавця, у тому числі зачаті за його життя та народжені після його смерті, діти того з подружжя, хто його пережив, а також спадкові права батьків відповідно до закону. По-друге, право спадкування за законом мають брати, дід і баба спадкодавця як по батьківській, так і по материнській лінії. По-третє, законне право на спадщину мають померлі дядьки та тітки.

Четвертими в черзі, відповідно до закону право на спадкування мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше п'яти років до дня відкриття спадщини [3]. При цьому необ-

хідно враховувати положення пункту 21 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 № 7 «Про судову практику у справах про спадкування», відповідно до якого при врегулюванні у спорі про право на спадщину осіб, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше п'яти років до відкриття спадщини (четверта черга спадкування за законом), суди повинні враховувати частину другу ст. 3 Сімейного кодексу України, відповідно до якої сім'ю становлять особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Передбачуваний п'ятирічний строк закінчується моментом відкриття спадщини і обчислюється з урахуванням періоду спільного проживання зі спадкодавцем однією сім'єю до набрання чинності цим Кодексом.

При цьому до спадкоємців четвертої черги належить не лише жінка (чоловік), які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю без укладення шлюбу, а й інші особи можуть мати таке право, якщо вони проживали разом із спадкодавцем, наприклад, які були пов'язані спільним життям, мали один щодо одного права та обов'язки, особливо вітчим, мачуха, пасинок, падчерка, інші особи, які прийняли дитину як члена сім'ї, тощо. Важливо, щоб число четвертих – до черги спадкоємців не входить особа, яка все ж проживала зі спадкодавцем, перебувала в зареєстрованому шлюбі з іншою особою.

Спільне проживання жінки та чоловіка без шлюбу в одній сім'ї не встановлює підстави для їхнього права спадкування згідно із законом, особливо відповідно до ст. 1261 Цивільного кодексу. Зрозуміло, що другий фактичний чоловік з подружжя має бути зарахований до четвертого ступеня за умови, що період спільного проживання у фактичному шлюбі був не менше п'яти років до відкриття спадщини. Зрозуміло, що це не проста ситуація, коли все майно, нажите за життя, успадковуватиметься до четвертої черги, навіть якщо є обов'язок підтвердити період проживання зі спадкодавцем протягом п'яти років. Також у разі смерті одного з фактичного подружжя, на ім'я якого зареєстровано майно (або навпаки) - власника права власності, необхідність визнання в судовому порядку факту проживання ним разом із цією особою як незаміжня особа, оскільки безшлюбна сім'я стає необхідною для визначення та переходу частки спільного майна подружжя. Якщо цього не станеться, до спадщини може фактично потрапити частка, що належить другому з подружжя, або таке спадкування може взагалі не відбутися. Тому той факт, що ви проживаєте однією сім'єю з чоловіком і жінкою без шлюбу, вимагає обов'язкового документального підтвердження для отримання права спадщини.

Отже, відповідно до порядку вчинення нотаріальних дій українськими нотаріусами, при заяві спадкоємця про відкриття спадщини нотаріус отримує інформацію про факт смерті спадкодавця, час і місце «відкриття спадщини», спадок, правонаступництво у спадщині, коло спадкоємців, наявність заповіту, наявність спадкового майна, його склад і місцезнаходження, необхідність вжиття заходів щодо охорони спадкового майна. Документи про родинні та інші зв'язки між спадкоємцями та спадкодавця є: довідки органів про особистий стан, повний витяг з реєстру документів про особистий стан громадян щодо реєстрації документів, копії документів, копії рішень суду державної реєстрації актів цивільного стану, виникнення сімейних відносин та ін. правовідносини. Факт аліментів підтверджується ухваленим рішенням суду, яким встановлюється факт наявності у особи інваліда або неповнолітньої дитини [6]. Тому для отримання спадкування необхідно забезпечити наявність рішення суду про проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без укладення шлюбу, а також необхідно, щоб суд визнав майно, яке належало спадкодавцеві, спільною сумісною власністю, після якою визначається спільна частка у праві спадкування частки померлого [6].

Внесення змін до законодавства, які б визнавали фактичні шлюби, дало б партнерам, які перебувають у таких відносинах, рівні права з офіційно зареєстрованими подружжями могли б вплинути на дану проблему. Суди повинні більш лояльно ставитися до визнання цифрових доказів, адже вони можуть бути цінним джерелом інформації про фактичні шлюбні відносини. Важливо підвищувати обізнаність людей про їхні права та можливості щодо спадкування у фактичних шлюбних відносинах.

Висновок. Таким чином, спадкування осіб, які перебували у фактичних шлюбних відносинах, в Україні залишається однією з найбільш проблемних та дискусійних сфер сімейного і цивільного права. Чинне законодавство не прирівнює фактичний шлюб до зареєстрованого, що зумовлює суттєве обмеження прав таких осіб, зокрема у сфері спадкування, соціального забезпечення, житлових та особистих немайнових прав. Фактичні партнери, навіть за умови тривалого спільного проживання та ведення спільного господарства, можуть бути визнані спадкоємцями лише четвертої черги та за умови обов'язкового судового підтвердження відповідних обставин.

Важливу роль у доведенні факту проживання однією сім'єю відіграє судова практика, яка фактично компенсує прогалини законодавчого регулювання. Водночас неоднозначність формулювань судових рішень та відсутність єдиного підходу до оцінки доказів, зокрема цифрових, створюють правову невизначеність і можуть обмежувати подальшу реалізацію майнових прав фактичних подружжів. Ускладнення нотаріальних процедур та необхідність додаткового судового втручання значно ускладнюють реалізацію спадкових прав таких осіб.

Порівняльний аналіз із законодавством європейських держав свідчить про доцільність нормативного визнання фактичних шлюбних відносин як підстави для виникнення взаємних прав та обов'язків, у тому числі спадкових. В умовах цифровізації суспільства особливої актуальності набуває питання легалізації та належної оцінки цифрових доказів як засобу підтвердження фактичних сімейних відносин.

Отже, для забезпечення принципів рівності, справедливості та правової визначеності доцільним є вдосконалення сімейного та цивільного законодавства України шляхом розширення правового статусу осіб, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах, а також формування єдиної та послідовної судової практики щодо спадкування у таких правовідносинах. Це сприятиме належному захисту прав і законних інтересів фактичних подружжів та відповідатиме сучасним соціальним і правовим реаліям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пилипенко Ю.О. Правове регулювання фактичних шлюбних відносин за законодавством зарубіжних країн. *Право і суспільство*. 2015. № 4. С. 104–111. URL: <https://pravoisusilstvo.org.ua>.
2. Сімейний Кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2002, № 21-22, ст.135.<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, №№ 40-44, ст. 356. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
4. Рішення Чечельницького районного суду Вінницької області від 16 листопада 2011 року: справа № 2-о-80/11. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20778982>.
5. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: наук.-практ. коментар. Київ: Ін Юре, 2003. 532 с. ISBN 966-8088-25-5.
6. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства Юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5: із змінами від 13.01.2020р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12/paran201#n201>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Попович К.Г., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.6:347.91

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.67>

ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА ОДНОГО З БАТЬКІВ НА УЧАСТЬ У ВИХОВАННІ ДИТИНИ: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Самілик Л.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу,
Державний податковий університет
ORCID: 0000-0002-8912-9147*

Котович І.О.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу,
Державний податковий університет
ORCID: 0000-0003-0325-7218*

Самілик Л.О., Котович І.О. Особливості судового захисту права одного з батьків на участь у вихованні дитини: аналіз судової практики.

Вказується, захист прав та інтересів одного з батьків, який проживає окремо від дитини, є одним із найбільш складних і чутливих напрямів сучасного цивільного судочинства, що поєднує правові, соціальні та психологічні аспекти.

У статті досліджуються особливості судового захисту права одного з батьків на участь у вихованні дитини в умовах зростання кількості сімейних спорів та трансформації форм реалізації батьківських прав. Проаналізовано положення національного законодавства, судову практику та доктринальні підходи щодо визначення способів участі у вихованні дитини, зокрема в частині встановлення порядку спілкування та усунення перешкод у його здійсненні. Особливу увагу приділено проблемам формальності судових рішень, їх виконуваності та ефективності у випадках систематичного протидіяння з боку того з батьків, з ким проживає дитина.

У роботі обґрунтовано необхідність конкретизації судових приписів щодо форм, періодичності та технічних способів спілкування, а також доцільність ширшого застосування дистанційних форм участі у вихованні, що набуває особливої актуальності в умовах воєнного стану, внутрішнього переміщення та перебування дітей за кордоном. Проаналізовано підходи судів до оцінки доказів перешкоджання спілкуванню та співвіднесення батьківських прав із принципом найкращих інтересів дитини.

Визначено особливості застосування заходів забезпечення позову в справах, що стосуються захисту прав та інтересів одного з батьків, який проживає окремо від дитини, та зроблено висновок про доцільність застосування з певними обмеженнями.

На підставі узагальнення судової практики та міжнародних стандартів, зокрема практики Європейського суду з прав людини, сформульовано пропозиції щодо вдосконалення процесуальних механізмів захисту, посилення відповідальності за невиконання судових рішень і розвитку превентивних та альтернативних форм врегулювання сімейних спорів. Стаття має на меті сприяти формуванню більш ефективної моделі судового захисту права одного з батьків на участь у вихованні дитини з урахуванням пріоритету інтересів дитини та забезпечення стабільності сімейних зв'язків.

Ключові слова: захист прав, судові спори, права та обов'язки батьків і дітей, цивільне судочинство, спілкування з дитиною, спільна опіка батьків

Samilyk L.O., Kotovych I.O. Features of judicial protection of the right of one parent to participate in the upbringing of a child: analysis of court practice.

It is indicated that the protection of the rights and interests of a parent who lives separately from the child is one of the most complex and sensitive areas of modern civil proceedings, combining legal, social and psychological aspects.

The article examines the specific features of judicial protection of the right of one parent to participate in the upbringing of a child in the context of the growing number of family disputes and the transformation of forms of exercising parental rights. The provisions of national legislation, judicial practice, and doctrinal approaches to determining the methods of participation in a child's upbringing are analyzed, in particular with regard to establishing the procedure for communication and eliminating obstacles to its implementation. Special attention is paid to the problems of the formal nature of court decisions, their enforceability, and their effectiveness in cases of systematic obstruction by the parent with whom the child resides.

The paper substantiates the necessity of specifying court orders concerning the forms, frequency, and technical means of communication, as well as the expediency of broader application of remote forms of participation in upbringing, which becomes especially relevant under martial law, internal displacement, and the stay of children abroad. The approaches of courts to the assessment of evidence of obstruction of communication and to the correlation of parental rights with the principle of the best interests of the child are analyzed.

The specific features of the application of measures to secure a claim in cases concerning the protection of the rights and interests of a parent who lives separately from the child are identified, and a conclusion is made about the expediency of their application subject to certain limitations.

Based on the generalization of court practice and international standards, in particular the case law of the European Court of Human Rights, proposals are formulated to improve procedural mechanisms of protection, strengthen liability for non-enforcement of court decisions, and develop preventive and alternative forms of family dispute resolution. The article aims to contribute to the formation of a more effective model of judicial protection of the right of one parent to participate in the upbringing of a child, taking into account the priority of the child's interests and ensuring the stability of family ties.

Key words: protection of rights, court disputes, rights and obligations of parents and children, civil proceedings, communication with a child, joint parental custody.

Постановка проблеми. Захист прав та інтересів одного з батьків, який проживає окремо від дитини, є одним із найбільш складних і чутливих напрямів сучасного цивільного судочинства, що поєднує правові, соціальні та психологічні аспекти. Після припинення спільного проживання батьків суд стає ключовим суб'єктом у вирішенні спорів щодо визначення способу участі у вихованні та спілкуванні з дитиною, забезпечуючи баланс між рівністю батьківських прав і принципом найкращих інтересів дитини. Актуальність дослідження зумовлена зростанням кількості таких спорів, неоднорідністю судової практики, а також проблемами формального підходу до визначення режиму участі одного з батьків і подальшого виконання судових рішень немайнового характеру. У цьому контексті особливого значення набуває аналіз практики Верховного Суду, який формує орієнтири для судів нижчих інстанцій та визначає критерії, що мають враховуватися при ухваленні рішень з метою реального, а не декларативного захисту прав батька чи матері, які проживають окремо від дитини.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі особливостей судового захисту права одного з батьків на участь у вихованні дитини, дослідженні сучасної судової практики та виявленні основних проблем її застосування, а також у формулюванні науково обґрунтованих пропозицій щодо підвищення ефективності правових і процесуальних механізмів реалізації та захисту цього права з урахуванням принципу найкращих інтересів дитини.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика судового захисту права одного з батьків на участь у вихованні дитини достатньо активно досліджується у вітчизняній науці сімейного та цивільного процесуального права, однак переважна більшість наукових праць зосереджена на загальних питаннях батьківських прав і обов'язків, визначенні місця проживання дитини та порядку спілкування з нею, тоді як особливості саме судових механізмів захисту цього права, проблеми виконання відповідних судових рішень і протидії перешкоджанню у спілкуванні залишаються фрагментарно висвітленими. Недостатньо розробленими є також питання застосування альтернативних і дистанційних форм участі у вихованні, уніфікації судової практики та інтеграції стандартів Європейського суду з прав людини у національне правозастосування.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання цих правовідносин здійснюється нормами як національного, так і міжнародного законодавства. Зокрема, ст. 141 Сімейного кодексу України закріплює рівність прав та обов'язків батьків; ст. 153 – право на безперешкодне спілку-

вання з дитиною; ст. 157 регламентує порядок вирішення спорів щодо участі у вихованні дитини; ст. 159 стосується усунення перешкод у спілкуванні [1]. Цивільне процесуальне законодавство закріплює загальні процесуальні гарантії, такі як реалізація права на судовий захист, розумні строки розгляду справ, засоби доказування тощо [2]. Конвенція про права дитини в ст. 3 закріплює принцип найкращих інтересів дитини, відповідно до якого в усіх діях і рішеннях, що стосуються дітей та здійснюються судами, органами влади чи іншими установами, першочергово мають враховуватися саме інтереси дитини, а держава зобов'язана забезпечити їй належний захист і піклування. Ст. 9 Конвенції гарантує право дитини не бути розлученою з батьками проти їхньої волі, за винятком випадків, коли таке розлучення необхідне в найкращих інтересах дитини, а також закріплює право дитини підтримувати регулярні особисті контакти та прямі відносини з обома батьками, навіть якщо вони проживають окремо [3]. Також важливою в процесі правозастосування є практика Європейського суду з прав людини (справи *Hokkanen v. Finland* [4], *Ignaccolo-Zenide v. Romania* [5] тощо).

У практиці Верховного Суду при вирішенні спорів щодо визначення способу участі одного з батьків у вихованні дитини сформовано комплекс критеріїв, спрямованих на забезпечення балансу між батьківськими правами та принципом найкращих інтересів дитини. До таких критеріїв, зокрема, належать вік дитини та рівень її психологічної прив'язаності до кожного з батьків, стан здоров'я дитини та потреба в особливому догляді, моральні якості батьків і обраний ними стиль виховання, а також фактична участь кожного з батьків у житті дитини до виникнення спору. Важливе значення має й оцінка можливості створення стабільних, безпечних і передбачуваних умов для регулярного спілкування та виховання, що сприяють гармонійному розвитку дитини. Окремо враховується висновок органу опіки та піклування, який, за усталеною позицією Верховного Суду, має допоміжний характер і не є обов'язковим для суду, а також думка самої дитини, якщо її вік та рівень розвитку дозволяють її усвідомлено висловити. При цьому Верховний Суд неодноразово наголошує, що принцип найкращих інтересів дитини не може тлумачитися як підстава для повного усунення одного з батьків від участі у вихованні, оскільки збереження зв'язків з обома батьками за загальним правилом відповідає інтересам дитини.

Слід зазначити, що під час розгляду справ щодо визначення місця проживання дитини суди насамперед мають виходити з інтересів самої дитини, враховуючи сталі соціальні зв'язки, місце навчання, психологічний стан тощо, а також дотримуватися балансу між інтересами дитини, правами батьків на виховання дитини і обов'язком батьків діяти в її інтересах [6]. Водночас суд оцінює належність виконання батьками своїх обов'язків, рівень особистої прив'язаності дитини до кожного з них, її вік і стан здоров'я, а також сукупність інших істотних обставин. До таких обставин, зокрема, належать особисті якості батьків, характер і зміст взаємин між кожним із них та дитиною, зокрема ступінь участі у вихованні, врахування потреб та інтересів дитини, наявність емоційного контакту й взаєморозуміння, а також спроможність кожного з батьків забезпечити належні умови для виховання, розвитку та гармонійного зростання дитини.

Також в судовій практиці наголошується, що під час оцінки й визначення найкращих інтересів дитини підлягають урахуванню такі базові елементи: погляди дитини; індивідуальність дитини; збереження сімейного оточення і підтримання відносин; піклування; захист і безпека дитини; вразливе положення; право дитини на здоров'я; право дитини на освіту [7].

Питання забезпечення гендерного балансу при вирішенні сімейних спорів вимагає переосмислення ролі батька і матері у вихованні дитини. Тривалий час у судовій практиці переважав підхід, за яким місце проживання малолітньої дитини переважно визначалося з матір'ю, що фактично призводило до формування стійких гендерних стереотипів і обмеження рівності батьківських прав. Сучасне законодавство України, практика Верховного Суду та міжнародні стандарти захисту прав дитини виходять із принципу рівності батька і матері та необхідності індивідуальної оцінки кожної справи з урахуванням найкращих інтересів дитини. У цьому контексті гендерний баланс розглядається не як формальне вирівнювання ролей батьків, а як гарантія справедливого та неупередженого підходу суду до визначення місця проживання дитини, заснованого на реальних обставинах справи, якості батьківського піклування та здатності кожного з батьків забезпечити гармонійний розвиток дитини.

Так, постановою від 19 березня 2025 року у справі № 947/23505/20 Верховний Суд підтвердив можливість визначення місця проживання малолітньої дитини з батьком, відступивши від поширеного підходу щодо автоматичної переваги матері. Суд погодився з висновком суду пер-

шої інстанції, який встановив, що мати без згоди батька вивезла дитину за кордон до російської федерації, перешкождала спілкуванню батька з сином і тим самим сприяла руйнуванню їхніх сімейних зв'язків. Суд вказує, що «змінивши на власний розсуд без згоди батька місце проживання дитини, мати створила перешкоди батькові у спілкуванні із сином, які є неможливими, з врахуванням перебування дитини в російській федерації, що позбавило дитину як належної опіки і виховання з боку батька, так і порушило їх право на прямі контакти, що вочевидь суперечить найкращим інтересам дитини і призводить до її відчуження від батька». Верховний Суд урахував емоційну прив'язаність дитини, умови проживання, активну участь батька у вихованні та ризики психологічного впливу з боку матері, наголосивши, що принцип найкращих інтересів дитини потребує індивідуальної оцінки обставин кожної справи [8]. Це рішення має принципове значення, оскільки засвідчує відхід від формального підходу та узгоджується з міжнародними стандартами захисту прав дитини, акцентуючи на пріоритеті реального добробуту дитини над усталеними стереотипами.

Правовий механізм забезпечення позову в справах, що стосуються захисту прав та інтересів одного з батьків, який проживає окремо від дитини, може застосовуватися, але з певними обмеженнями. Зокрема, одним із найбільш уживаних немайнових заходів забезпечення позову є тимчасове визначення порядку участі одного з батьків у вихованні та спілкуванні з дитиною до моменту вирішення спору по суті. Європейський суд з прав людини неодноразово підкреслював важливість підтримання контактів дитини з обома батьками під час тривалого судового розгляду, особливо за відсутності остаточного рішення щодо місця її проживання. Так, у рішенні по справі «Крістіан Кетелін Унгурияну проти Румунії» (заява № 6221/14) від 4 вересня 2018 року ЄСПЛ дійшов висновку, що затягування судового провадження, пов'язаного з визначенням графіка спілкування з дитиною, призвело до необґрунтованого позбавлення батька можливості підтримувати контакт із сином протягом чотирьох років, що становило порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у зв'язку з чим Суд визнав допустимим установаження такого графіка ще до завершення розгляду справи по суті [9]. Національна судова практика теж рясніє позитивними висновками судів про те, що зустрічі матері/батька з дитиною є співмірним заходом забезпечення позову в сімейних спорах [10, 11].

Натомість, інший вид забезпечення у спосіб заборони перетину кордону дитиною без згоди одного з батьків застосувати здебільшого неможливо. Аналіз норм процесуального права свідчить про те, що в цивільному процесуальному законодавстві немає правової норми, яка б надавала суду повноваження в порядку, передбаченому ст. ст. 149 - 150 ЦПК України, застосувати заборону виїзду за межі України як спосіб забезпечення позову. Такі правові висновки неодноразово наведено у рішеннях Верховного Суду. Якщо проаналізувати судову практику, то загалом можна знайти поодинокі ухвали суду першої інстанції щодо тимчасової заборони на виїзд дитини за кордон через механізм забезпечення позову. Але здебільшого їх або скасували в апеляційному порядку, або постановили до 24 лютого 2022 року [12].

Водночас у сучасній судовій практиці щодо захисту прав одного з батьків, який проживає окремо від дитини, простежується низка проблемних аспектів, що потребують критичного осмислення. Зокрема, суди нерідко вдаються до надмірно загальних і декларативних формулювань у резолютивній частині рішень, обмежуючись приписами на кшталт «не перешкоджати спілкуванню з дитиною», що фактично унеможлиблює їх ефективну реалізацію та примусове виконання. Поширеною є й відсутність належної деталізації способу участі одного з батьків у вихованні дитини, зокрема чіткого визначення часу, місця, тривалості та періодичності спілкування, що створює передумови для нових конфліктів між сторонами. Окрему проблему становить формальний підхід судів до врахування висновків органів опіки та піклування, які нерідко сприймаються як обов'язкові без критичної оцінки їх обґрунтованості, повноти та відповідності найкращим інтересам дитини. Сукупно ці недоліки зумовлюють значні труднощі під час виконання судових рішень немайнового характеру, що негативно впливає на реальний рівень захисту батьківських прав і свідчить про необхідність удосконалення як судової практики, так і процесуальних підходів у цій категорії справ.

Р.В. Гаврилов, у своїй праці піднімає проблематику захисту порушеного права того з батьків, хто проживає окремо від дитини, на виховання дитини, у випадках перебування за кордоном або на тимчасово окупованій території України. У цих випадках автор вважає доцільним визначення такого способу участі у вихованні дитини, як встановлення графіку спілкування з дитиною засо-

бами мобільного, поштового, електронного зв'язку, у тому числі із застосуванням мобільних та інших пристроїв, спілкування в соціальних мережах та месенджерах [13, с.129]. Однак практично той із батьків, з ким проживає дитина може чинити перешкоди у такому спілкуванні, це може проявлятися у блокуванні телефонних номерів, акаунтів у месенджерах і соціальних мережах; умисному ненаданні дитині доступу до телефону, комп'ютера або Інтернету у визначений час; ігноруванні звернень іншого з батьків щодо організації відео- чи аудіозв'язку; створенні психологічних перешкод (налаштування дитини проти спілкування, формування у неї негативного ставлення до іншого з батьків). Юридичним наслідком такої поведінки є те, що батько або мати, з ким проживає дитина, фактично не виконує свій обов'язок сприяти реалізації права дитини на спілкування з обома батьками та права іншого з батьків на участь у вихованні.

Слушно з цього приводу зазначає С.С. Бичкова, що «норми міжнародного права та внутрішні законодавчі акти встановлюють право дитини на контакт, регламентують засоби його забезпечення, але в умовах воєнного стану не можуть гарантувати здійснення і захист такого права в повному обсязі в усіх випадках» [14, с.14].

Наразі в наукових колах обговорюваною є тема спільної опіки батьків, яка в сучасному сімейному праві розглядається як одна з найбільш прогресивних форм реалізації принципу рівності батьківських прав і обов'язків та забезпечення найкращих інтересів дитини, оскільки вона передбачає не формальну, а реальну участь обох батьків у прийнятті рішень щодо виховання, розвитку та забезпечення дитини незалежно від факту їх спільного проживання. Така модель сприяє збереженню сталих емоційних зв'язків дитини з кожним із батьків, знижує рівень конфліктності між ними та мінімізує ризики маніпулювання дитиною як об'єктом спору, водночас покладаючи на державу та суд обов'язок створити ефективні правові механізми координації батьківських дій і відповідальності за їх невиконання. Але, як наголошує І.В. Мішук, запровадження спільної опіки в Україні потребує зваженого підходу. У випадках, коли батьки здатні конструктивно співпрацювати, цей формат може бути ефективним і сприяти гармонійному розвитку дитини. Однак у ситуаціях високого рівня конфліктності або інших несприятливих умов пріоритетним залишається забезпечення стабільного та безпечного середовища для дитини, навіть якщо це означає проживання з одним із батьків за умови збереження контактів з іншим [15, с.302].

Висновки. Таким чином, для підвищення ефективності судового захисту права одного з батьків на участь у вихованні дитини доцільно виходити з необхідності комплексного оновлення як матеріально-правових, так і процесуальних підходів. Насамперед обґрунтованою є потреба у законодавчому закріпленні можливості та обов'язку суду визначати не лише особисті, а й дистанційні форми участі у вихованні дитини із використанням засобів телефонного, відео- та електронного зв'язку, що є особливо актуальним у випадках перебування дитини за кордоном або на тимчасово окупованій території України. При цьому судові рішення мають містити максимально конкретні приписи щодо днів, часу, тривалості та технічного способу спілкування, а також обов'язків кожного з батьків щодо забезпечення такого контакту, оскільки оціночні формулювання не забезпечують реального виконання права.

Важливим напрямом удосконалення є посилення відповідальності за перешкоджання здійсненню батьківських прав, зокрема шляхом розширення процесуальних санкцій за невиконання судових рішень, запровадження ефективних непрямих заходів впливу та можливості врахування систематичного перешкоджання як підстави для перегляду способу участі у вихованні або місця проживання дитини. Паралельно доцільним є розвиток превентивних механізмів судового захисту, що передбачає активніше застосування примирних процедур, залучення психологів та органів опіки ще на ранніх стадіях розгляду справи, а також формування індивідуалізованих планів батьківської участі замість формальних графіків.

З метою забезпечення єдності правозастосування необхідною є уніфікація судової практики шляхом вироблення узагальнених підходів Верховного Суду до вирішення спорів цієї категорії, зокрема щодо оцінки доказів перешкоджання спілкуванню та змісту критерію найкращих інтересів дитини. Водночас суди мають системно інтегрувати міжнародні стандарти захисту права на повагу до сімейного життя, сформульовані у практиці Європейського суду з прав людини, виходячи з того, що обов'язок держави полягає у забезпеченні не формального, а ефективного судового захисту.

Процесуальний аспект такого захисту потребує спрощення та прискорення розгляду відповідних спорів, можливості застосування тимчасових судових заходів на період розгляду справи та

більш активної ролі суду у збиранні доказів, коли йдеться про порушення прав дитини. Загалом судовий захист права одного з батьків на участь у вихованні дитини має бути орієнтований не лише на відновлення суб'єктивного права дорослого, а насамперед на забезпечення стабільних, безпечних і безперервних сімейних зв'язків дитини з обома батьками, що відповідає принципу пріоритету її найкращих інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
3. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
4. CASE OF HOKKANEN v. FINLAND. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57911>.
5. CASE OF IGNACCOLO-ZENIDE v. ROMANIA. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58448>.
6. Постанова Верховного Суду від 14 вересня 2022 року у справі № 466/1017/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106390498>.
7. Постанова Верховного Суду від 04 серпня 2021 року у справі № 654/4307/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98911478>.
8. Постанова Верховного суду від 19 березня 2025 року у справі № 947/23505/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126021025>.
9. CASE OF CRISTIAN CĂTĂLIN UNGUREANU v. ROMANIA. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-185231>.
10. Постанова Верховного Суду від 25.11.2020 р. у справі № 760/15413/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93268342>.
11. Ухвала Верховного Суду від 25.08.2020 р. у справі №466/2317/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91314180>.
12. Прудникова Н. Процесуальні аспекти забезпечення позову в сімейних спорах. 2024. № 45. URL: <https://zakon-pro.ligazakon.net/document/EA018023?land=UA&context=UA>.
13. Гаврилов Р.В. Здійснення та захист права на виховання дитини тим із батьків, хто проживає окремо від дитини. *Нове українське право*. Вип. 6. 2024. С. 126-131. DOI: <https://doi.org/10.51989/nuL.2024.6.18>.
14. Бичкова С.С. Забезпечення права дитини на контакт з членами її сім'ї та родичами в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми здійснення та захисту прав та інтересів дітей у приватних правовідносинах в умовах воєнного стану: зб. наук. пр. / за ред. С.Д. Гринько. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 11-16.*
15. Міщук І.В. Захист прав дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 297-303. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.41>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Самілик Л.О., Котович І.О., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.626.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.68>

СПІЛЬНА СУМІСНА ВЛАСНІСТЬ ПОДРУЖЖЯ В МЕХАНІЗМІ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ РЕЧОВИХ ПРАВ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Тимошенко О.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри права
ПВНЗ «Європейський університет»
ORCID: 0000-0003-0006-1949

Тимошенко О.А. Спільна сумісна власність подружжя в механізмі державної реєстрації речових прав в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення.

Стаття присвячена комплексному аналізу законодавчих і доктринальних засад спільної сумісної власності подружжя крізь призму її коректного відображення у системі державної реєстрації речових прав. У роботі послідовно обґрунтовується, що сімейно-майновий режим подружжя має відображатися не як факультативна примітка в одному титульному записі, а як повноцінний двосуб'єктний запис щодо обох із подружжя без визначення часток. Методологічну основу становлять догматичний аналіз положень Цивільного та Сімейного кодексів України, порівняння підходів доктрини (зокрема позиції щодо ознак спільності та умов її виникнення), узагальнення судової практики Верховного Суду, а також елементи оцінки регуляторного впливу на учасників цивільного обороту. Показано, що презумпція спільності майна, набутого у шлюбі, поєднується з чітко окресленими винятками (особисте майно, придбання за особисті кошти, доходи від особистого майна тощо) і водночас не нівелюється формальним записом права власності на одного з подружжя. Наголошено на концептуальній різниці між формальним фактом шлюбу та реальним функціонуванням сім'ї як єдиного господарства, що має значення для кваліфікації конкретних активів і для побудови прозорої моделі реєстраційного відображення. Обґрунтовано, що чинна практика одноособового титулу з позначенням сімейного режиму породжує ефект «невидимого» співвласника (коли в реєстрі зазначено одного власника, а сімейний режим створює додаткового співвласника), підвищує інформаційну асиметрію для банків і добросовісних набувачів, ускладнює перевірку повноважень на розпорядження та збільшує процесуальні ризики. Запропоновано модель нормативного удосконалення, яка включає: імператив двосуб'єктного запису під час первинної реєстрації і при переході права; синхронізацію з реєстром актів цивільного стану для автоматичного приєднання другого з подружжя у випадках набуття спільного майна; механізм електронної згоди другого з подружжя на розпорядження із належною автентифікацією та журналом подій; стандартизоване маркування винятків (особисте майно, набуття за особисті кошти) у структурі запису; перехідні положення для «доведення» існуючих записів; навчальні та методичні матеріали для реєстраторів і нотаріусів. Наукова новизна полягає у формулюванні цілісної моделі відображення сімейно-майнової презумпції в публічному реєстрі як інструменту підвищення публічної достовірності та передбачуваності обороту, а практичне значення – у зниженні транзакційних витрат та кількості спорів, уніфікації нотаріальної та реєстраційної практики, посиленні захисту прав подружжя й добросовісних контрагентів. Запропонований підхід забезпечує узгодженість між фактичним сімейним статусом і публічним відображенням речових прав, що є необхідною передумовою для сталого функціонування ринку нерухомості та фінансових послуг.

Ключові слова: сімейні правовідносини, спільна сумісна власність подружжя, державна реєстрація речових прав, двосуб'єктний запис, презумпція спільності, особисте майно, згода другого з подружжя, публічна достовірність реєстру, нотаріальна практика.

Tymoshenko O.A. Marital joint property of spouses in the mechanism of state registration of property rights in Ukraine: current status and prospects for improvement.

The article offers a comprehensive analysis of the legislative and doctrinal foundations of joint spousal property (joint ownership without predetermined shares) through the lens of its accurate reflection in the state registration of proprietary rights. It argues that the marital property regime should not appear in the register merely as a discretionary note within a single-title entry, but rather as a full two-holder entry that names both spouses as co-owners without allocation of shares. The methodological basis combines doctrinal analysis of the Civil Code and the Family Code of Ukraine, engagement with scholarly positions on the indicia and conditions of jointness, a synthesis of the case law of the Supreme Court, and elements of regulatory impact assessment on market participants. The paper shows that the presumption of jointness for assets acquired during marriage coexists with clearly delineated exceptions (personal property, acquisitions with personal funds, income from personal assets, etc.) and is not displaced by a formal registry record in the name of a single spouse. It emphasizes the conceptual difference between the formal fact of marriage and the factual functioning of the family as a single household – an aspect that matters both for classifying specific assets and for designing a transparent registration model. The article demonstrates that the current practice of a sole title with a marital-status note produces the “invisible co-owner” effect, heightens information asymmetries for lenders and bona fide acquirers, complicates verification of powers of disposition, and increases procedural risk. In response, it proposes a normative upgrade that includes: a mandatory two-holder entry at initial registration and on transfers; synchronization with the civil status register to automatically add the second spouse where joint property is acquired; an electronic consent mechanism for dispositions by one spouse with secure authentication and event logging; standardized tagging of exceptions (personal property, acquisitions with personal funds) within the record structure; transitional rules to “cure” legacy entries; and training and guidance for registrars and notaries. The novelty lies in articulating an integrated model that embeds the marital property presumption in the public register as a tool for enhancing publicity and market predictability. The practical value is seen in lower transaction costs and fewer disputes, the unification of notarial and registration practice, and stronger protection for spouses and bona fide counterparties. Overall, the proposed approach aligns factual family status with the public depiction of property rights – an essential precondition for the stable functioning of real-estate and financial markets.

Key words: family relations, joint spousal property, state registration of proprietary rights, two-holder registry entry, presumption of jointness, personal property, spousal consent, register publicity, notarial practice.

Постановка проблеми. Шлюб як юридичний факт змінює правовий статус жінки та чоловіка, утворюючи сім'ю як особливу соціально-правову спільність, у межах якої виникають і розвиваються специфічні особисті немайнові зв'язки, що безпосередньо впливають на сферу майнових відносин. Відтак сімейний статус детермінує обсяг і межі здійснення суб'єктивних прав та виконання обов'язків подружжям у цивільному обороті, зумовлюючи особливості правового режиму належного їм майна. Майнові правовідносини між подружжям у системі вітчизняного права охоплюють дві пов'язані площини: речову та зобов'язальну. Речова площина включає право власності на майно кожного з подружжя та на спільне майно, а також правомочності володіння, користування й розпорядження відповідними речами. Зобов'язальна площина охоплює, зокрема, взаємне утримання (аліментні зобов'язання) та договірні конструкції між подружжям, у тому числі умови шлюбного договору щодо режиму майна. Центральне місце тут посідає спеціальний правовий режим майна подружжя – спільна сумісна власність на майно, набуте у шлюбі, яка передбачає рівність часток до їх визначення та особливий порядок учинення правочинів щодо такого майна. Презумпція спільності може бути спростована встановленими законом засобами (наприклад, у разі особистого майна одного з подружжя чи відповідних умов шлюбного договору). У сучасних умовах ключового значення набуває належне відтворення цього режиму в системі державної реєстрації речових прав. Невідповідність між фактичним сімейним майновим статусом і даними реєстру породжує правову невизначеність, посилює ризики для добросовісних учасників обороту та ускладнює судовий захист. Саме тому потребує наукового обґрунтування й нормативного закріплення модель обов'язкового внесення до реєстру відомостей про обох із подружжя як співвласників спільної сумісної власності, що і становитиме предмет подальшого дослідження.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика спільної сумісної власності подружжя була предметом наукової розробки таких вітчизняних вчених як: М. Біленко, Р. Ляшенко, О. Олійника, А. Пашинський, З. Ромовська, Д. Фолошня, С. Фурса та ін. Але проблематика практичної реалізації права спільної сумісної власності його реєстрації у відповідних реєстраційних базах містить низку проблемних нюансів, для аналізу та обґрунтування яких важливо посилити наукові дослідження, підняти невирішені в правовому плані питання та запропонувати відповідні шляхи посилення їх правового забезпечення і практики реалізації.

Метою дослідження є критичний аналіз стану правового забезпечення спільної сумісної власності в Україні, практики реєстрації прав спільної сумісної власності, а також обґрунтування шляхів удосконалення реєстраційних механізмів забезпечення прав спільної сумісної власності.

Виклад основного матеріалу. Насамперед важливо акцентувати увагу на положеннях юридичної доктрини, які стосуються правового режиму спільної сумісної власності та інструментів реєстрації прав на неї, які функціонують в Україні. Для характеристики правового режиму майна подружжя у доктрині наведемо позицію О.С. Олійника, який його визначає як системний порядок правового впорядкування відносин щодо належного подружжю майна, меж та обсягу їхніх прав і обов'язків у сфері володіння, користування та розпорядження цим майном [1, с. 3]. Такий режим постає як комплекс правових засобів – дозволів, заборон, приписів, обмежень і санкцій – що у своїй взаємодії слугують впорядкуванню відповідних суспільних відносин та забезпеченню законних інтересів їхніх учасників; у межах кожного конкретного режиму застосовується властива йому комбінація зазначених інструментів.

Як слушно зауважує М.С. Біленко, режим майна подружжя, який діє в Україні, за своїми визначальними ознаками належить до режиму спільності набутого у шлюбі майна. Це означає дію презумпції спільності щодо майна, набутого під час шлюбу, рівність правомочностей кожного з подружжя до моменту визначення часток, а також спеціальний порядок учинення правочинів стосовно такого майна, зокрема необхідність згоди другого з подружжя у передбачених законом випадках. Нормативне регулювання відповідних відносин здійснюється передусім Сімейним кодексом України, а у неврегульованих ним питаннях – із субсидіарним застосуванням норм цивільного законодавства [2, с. 65].

У сучасній доктрині сімейного права режим майна подружжя описується через три базові моделі, кожна з яких по-своєму розподіляє ризики та визначає обсяг правомочностей сторін і третіх осіб у цивільному обороті. Для ілюстрації підходу звернімося до позиції науковця А.П. Пашинського. Так, режим обмеженої спільності ґрунтується на презумпції, що все набуте під час шлюбу є спільною сумісною власністю подружжя; до моменту визначення часток вони вважаються рівними, а здійснення розпорядження таким майном потребує дотримання спеціального порядку (зокрема отримання згоди другого з подружжя у випадках, установлених законом). За поділу майна ця презумпція трансформується у практичне правило рівного розподілу з можливістю корекції судом з огляду на істотні обставини, що забезпечує передбачуваність і стабільність майнового обороту. Режим відкладеної спільності вибудовує іншу логіку: майно, набуте кожним із подружжя під час шлюбу, до моменту розірвання шлюбу вважається його особистою власністю; кожен самостійно ним управляє, за окремими передбаченими законом винятками. Втім саме у момент припинення шлюбу виникає «відкладена» спільність: сукупність нажитого майна об'єднується для поділу між сторонами за спеціальними правилами, які спрямовані на відновлення балансу інтересів після припинення сімейних відносин. Режим роздільності, своєю чергою, виходить із того, що перебування у шлюбі саме по собі не спричиняє майнових наслідків: усе набуте під час шлюбу майно залишається роздільною власністю кожного з подружжя, і сторони, за поодинокими винятками, вільно розпоряджаються своїми активами; втім при розірванні шлюбу суд, як правило, врегулює фінансові питання, часто через механізми компенсації, надаючи значну дискрецію для досягнення справедливого результату. Для української правової системи визначальним є режим обмеженої спільності: діє презумпція спільності майна, набутого під час шлюбу, рівність правомочностей кожного з подружжя до визначення часток та спеціальні вимоги щодо згоди на відчуження спільного майна. Саме така вихідна конструкція вимагає узгодження фактичного сімейного статусу з даними публічного реєстру речових прав, а саме: фіксація лише одного титульного власника з приміткою про сімейний режим створює ефект «невидимого» співвласника, підвищує інформаційні асиметрії, ускладнює перевірку повноважень на розпорядження та породжує зайві спори про добросовісність контрагентів. Обов'язковий двосуб'єктний запис – вне-

сення до реєстру відомостей про обох із подружжя як співвласників спільної сумісної власності – є системним засобом зменшення правової невизначеності, посилення публічної достовірності реєстру, зниження транзакційних витрат для банків і нотаріусів та забезпечення належного судового захисту. Такий підхід водночас дозволяє чітко відобразити обтяження (іпотеки, арешти), механізми згоди на правочини і винятки, встановлені шлюбним договором або законом, тим самим вирівнюючи баланс інтересів подружжя та третіх осіб і підвищуючи передбачуваність цивільного обороту [3, с. 13-14].

Переходячи від доктринального аналізу до вивчення особливостей законодавчого забезпечення спільної сумісної власності подружжя в Україні, слід виходити з того, що інститут спільної сумісної власності врегульовано як різновид права власності. Відповідно до частини 1 статті 316 Цивільного кодексу України право власності – це право особи на річ (майно), яке вона здійснює згідно із законом за власною волею й незалежно від волі інших осіб [4]. Це право має дві площини:

а) в об'єктивному значенні – як сукупність приписів, що визначають порядок набуття, здійснення та припинення права власності;

б) у суб'єктивному значенні – як гарантована законом можливість конкретного носія володіти, користуватися і розпоряджатися річчю на власний розсуд.

Із цих засад випливає, що спільна сумісна власність відтворює всі родові ознаки права власності, а її зміст так само становлять правомочності володіння, користування та розпорядження майном.

Оскільки титул власності може належати як одній особі, так і кільком особам одночасно, ч. 1 ст. 355 Цивільного кодексу України встановлює, що майно, яке перебуває у власності двох або більше осіб, належить їм на праві спільної власності (спільне майно) [4]. При цьому спільна власність не формує окремої форми власності, а є особливим способом реалізації вже існуючих форм – приватної, державної чи комунальної – у випадках множинності суб'єктів. Для сімейно-правових відносин спеціальне наповнення цих загальних положень забезпечує Сімейний кодекс України (зокрема статті 60, 61, 65), який закріплює презумпцію спільності майна, набутого у шлюбі, визначає межі розпорядження таким майном та вимоги до згоди другого з подружжя [5].

Узагальнюючи наведену доктрину та законодавство, доречно звернутися до підходу А.Б. Гриняка, згідно з яким: спільна сумісна власність – це різновид спільної власності, за якого право на один і той самий об'єкт належить одночасно двом або більшій кількості осіб, причому частки кожного з них не визначаються [6, с. 29]. Така дефініція добре корелує з системою джерел: правовий режим спільної власності врегульовано Цивільним кодексом України, тоді як підвид спільної сумісної власності – поєднанням норм Цивільного та Сімейного кодексів України. Визначальною є різниця презумпцій: Цивільний кодекс виходить із загальної презумпції спільної часткової власності (стаття 355), яка поширює свій режим на будь-яких співвласників; натомість Сімейний кодекс для подружжя встановлює спеціальну презумпцію спільної сумісної власності на майно, набуто у шлюбі (стаття 60). Така дихотомія зумовлена саме правовим статусом суб'єктів: у першому випадку йдеться про універсальне цивільно-правове співволодіння, у другому – про сімейно-правовий режим майна подружжя зі специфічними гарантіями та обмеженнями.

Відповідно, спільна сумісна власність постає як спосіб реалізації права власності у відносинах між подружжям щодо спільного майна, який виникає в силу закону або на підставі договору (зокрема шлюбного), і виражається у множинності суб'єктів щодо єдиного об'єкта без попереднього визначення часток чоловіка і дружини. З огляду на подальший аналіз механізмів державної реєстрації, саме ця галузева презумпція та особливий зміст правомочностей подружжя мають бути коректно відтворені в записях реєстру: відсутність визначених часток та наявність двох співвласників за законом логічно вимагають обов'язкового двосуб'єктного внесення відомостей для забезпечення публічної достовірності, належної перевірки повноважень при розпорядженні та захисту прав добросовісних учасників обороту.

Узагальнюючи викладені підходи, слушною видається позиція О.А. Явора про презумпцію спільності й рівності майна подружжя як базовий засновок сімейно-майнового режиму. Її зміст полягає в тому, що:

- по-перше, усе майно, набуто за час шлюбу, вважається спільним, якщо інше прямо не встановлено договором сторін або законом;
- по-друге, дружина і чоловік мають рівні правомочності щодо майна, яким вони володіють на праві спільної сумісної власності;

- по-третє, таке майно належить подружжю без попереднього визначення часток кожного;
- по-четверте, рівність прав подружжя забезпечується незалежно від того, що один із них з поважної причини не мав самостійного заробітку (доходу);
- по-п'яте, здійснюючи розпорядження спільним майном, кожен із подружжя зобов'язаний діяти в інтересах сім'ї.

Зазначені положення узгоджуються з приписами сімейного законодавства України про презумпцію спільності майна, набутого у шлюбі, рівність правомочностей та обов'язковість належної поведінки при управлінні сімейним активом, а також із загальними нормами цивільного права про спільну власність. Саме такий нормативно доктринальний каркас визначає подальші вимоги до публічної фіксації прав у державному реєстрі: для досягнення правової визначеності та захисту інтересів як подружжя, так і добросовісних учасників обороту ці засади мають бути коректно відображені у вигляді обов'язкового внесення відомостей про обох співвласників без поділу на частки [7, с. 311].

У правозастосуванні сам по собі факт державної реєстрації шлюбу є необхідною, але не завжди достатньою підставою для поширення на конкретний актив режиму спільної сумісної власності подружжя. Для кваліфікації майна як спільного має бути встановлено реальне функціонування подружжя як сім'ї: спільне проживання, спільний побут, взаємні права та обов'язки. Такий підхід кореспондує із ч. 2 ст. 3 Сімейного кодексу України, яка визначає сім'ю через фактичну єдність життєвого укладу, а також із частинами 3, 4 статті 368 Цивільного кодексу України, які по-перше, закріплюють загальне правило про спільність майна, набутого подружжям за час шлюбу (якщо інше не встановлено законом або договором), і, по-друге, визнають спільною сумісною власністю майно, набуте внаслідок спільної праці та за спільні кошти членів сім'ї (якщо інше не визначено письмовим договором) [4] [5].

На цьому тлі показовою є позиція Д.І. Фолошні, яка наполягає на «подвійному» юридичному складі для виникнення спільності майна подружжя. На її думку, мають співіснувати два критерії: а) темпоральний (актив набувається в період існування шлюбу) та б) функціональний (актив формується завдяки спільній праці подружжя і веденню ними єдиного господарства). Шлюб у цій конструкції є юридичною передумовою, але вирішальним є реальний сімейний зв'язок; саме він надає майну відповідного правового режиму. Далі, дослідниця пропонує розрізняти момент виникнення «спільного майна» і момент виникнення права спільної сумісної власності на нього: право на актив, що виникло у одного з подружжя під час шлюбу (наприклад, вимога на виплату доходу), включає його до масиву спільного майна, навіть якщо фактичне одержання відбудеться пізніше; натомість титул спільної сумісної власності актуалізується з моменту надходження майна хоча б одному з подружжя. Такий підхід пояснює, чому доходи, нараховані у шлюбі, але виплачені після його припинення, за загальним правилом підлягають режиму спільності [8, с. 150].

Разом із тим Д.І. Фолошня звертає увагу на внутрішні колізії сімейного законодавства, зокрема в частині того, що стаття 60 Сімейного кодексу України встановлює широку презумпцію спільності всього, що придбано за час шлюбу (за винятком особистих речей), тоді як стаття 61 деталізує об'єкти спільності, зокрема доходи, прив'язуючи їх до внесення у сімейний бюджет [8, с. 151]. Це ускладнює доказування в спорах і не завжди узгоджується з ідеєю виникнення спільності з моменту набуття права на дохід у період шлюбу. Додаткові колізії породжує співвідношення норм про особисте майно (дарування, спадкування, речі індивідуального користування) із правилами про істотне зростання вартості такого майна завдяки внеску другого з подружжя.

Сумарно, нормативна площина (ст. 3, 60, 61 СК України; чч. 3, 4 ст. 368 ЦК України) та доктринальні підходи формують цілісну рамку: спільність майна подружжя вибудовується на поєднанні формальної передумови шлюбу та фактичної єдності сімейного господарства; доходи та інші активи, право на які виникло у шлюбі, за загальним правилом входять до спільного майна, якщо інше не встановлено законом або договором. Із цього безпосередньо випливають вимоги до публічної репрезентації сімейно-майнового режиму у державній реєстрації речових прав: *реєстр має віддзеркалювати не лише факт шлюбу, а й наслідкову множинність суб'єктів щодо єдиного об'єкта, фіксуючи обох із подружжя як співвласників без визначення часток (обов'язковий двосуб'єктний запис)*. У «перехідних» або спірних ситуаціях доцільні зрозумілі для третіх осіб застереження про правовий режим активу. Така модель зменшує інформаційну асиметрію, полегшує доказування у справах, підвищує передбачуваність для кредиторів і добросовісних набувачів та, зрештою, узгоджує фактичний сімейний статус із публічною достовірністю реєстру.

На думку А.П. Пашинського, ключовим орієнтиром для кваліфікації сімейно-майнових право-відносин є презумпція спільної сумісної власності подружжя на все майно, набуте під час шлюбу, причому сам по собі факт реєстрації права на ім'я лише одного з подружжя не спростовує цієї презумпції [3, с. 27–28]. Усталена судова практика підтверджує таке розуміння: зокрема, у постанові Верховного Суду від 01 квітня 2020 р. у справі № 462/518/18 визнано спільною сумісною власністю подружжя квартиру, придбану у шлюбі, попри те, що у Державному реєстрі речових прав власником значився виключно чоловік [9]. Отже, реєстровий запис із одним титульним власником не є доказом особистої власності, якщо інше не впливає з закону чи договору і не доведено належними доказами. Водночас А. Пашинський підкреслює, що презумпція спільності в українському праві має чітко окреслені винятки, які формують «периметр» особистої приватної власності кожного з подружжя. До таких винятків належать традиційні категорії (майно, одержане у дар чи в порядку спадкування; речі індивідуального користування; відшкодування моральної шкоди; страхові виплати за індивідуальним страхуванням), а також спеціально названі об'єкти: житло та земельні ділянки, набуті внаслідок приватизації під час шлюбу, а також премії й нагороди за особисті заслуги. Додатково, плоди і доходи, отримані від особистого майна кожного з подружжя під час шлюбу, зберігають режим особистої власності (за загальним правилом), проте за доведеного істотного внеску другого з подружжя в утримання, управління чи догляд за таким майном доходи можуть бути визнані спільною сумісною власністю (ч. 2 ст. 62 СК) [3, с. 28-29].

Окреме місце у системі винятків, на що звертає увагу А. Пашинський, посідають випадки набуття майна за особисті кошти одного з подружжя. Верховний Суд від 24 січня 2020 року у справі № 546/912/16-ц послідовно виходить з того, що самий лише час придбання (період шлюбу) не є вирішальним: необхідно встановити джерело коштів. Якщо особа доведе, що майно придбане за її особисті кошти (дошлюбні заощадження, подаровані під час шлюбу кошти тощо), воно визнається її особистою приватною власністю [10]. Ця логіка працює не лише у спорах, а й на стадії укладення правочину: аби вивести актив із-під дії презумпції спільності, практично доцільно зафіксувати в нотаріально посвідченому договорі купівлі-продажу, що майно набувається за особисті кошти одного з подружжя; наявність такого застереження разом із письмовою згодою другого з подружжя слугує належним доказом «особистого» режиму відповідного майна.

Висновки. Враховуючи вище зазначене, ми дійшли наступних висновків:

спільна сумісна власність подружжя в українській юрисдикції є спеціальним різновидом спільної власності, зміст якої становлять правомочності володіння, користування та розпорядження майном без попереднього визначення часток; її виникнення ґрунтується на поєднанні формальної передумови шлюбу й фактичної єдності сімейного господарства (спільне проживання, побут, бюджет), за загальної презумпції спільності майна, набутого у шлюбі, та із визначеними законом винятками (особисте майно, майно, придбане за особисті кошти, тощо);

чинна реєстраційна практика з одноособовим титульним записом і приміткою про режим породжує ефект «невидимого» співвласника, підвищує інформаційну асиметрію для добросовісних контрагентів і банків та стимулює спори; усталена судова практика підтверджує, що сам факт запису на одного з подружжя не спростовує сімейно-правову презумпцію спільності, відтак для правової визначеності потрібне нормативне закріплення обов'язкового двосуб'єктного запису подружжя як співвласників;

оптимальна модель реєстрації має включати імператив двосуб'єктного запису, технічну взаємодію з реєстром актів цивільного стану, електронну згоду другого з подружжя на розпорядження (з автентифікацією та журналом подій), зрозуміле маркування винятків (особисте майно, придбання за особисті кошти), а також перехідні положення для «доведення» раніше внесених записів, стандартизовані форми та навчання реєстраторів/нотаріусів.

Отже, системне відтворення сімейно-майнової презумпції у публічному реєстрі через обов'язковий двосуб'єктний запис знижує транзакційні та процесуальні ризики, підвищує публічну достовірність реєстру і забезпечує належний баланс між інтересами подружжя та добросовісних учасників цивільного обороту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Олійник О.С. Майнові відносини подружжя: порівняльно-правовий аспект. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2009. № 5 (55). С. 2–6.

2. Біленко М.С. Підстави набуття права спільної сумісної власності подружжя. *Юридична Україна*. 2014. № 4. С. 65–71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2014_4_12.
3. Пашинський А.П. Правові режими майна подружжя та парних союзів сімейного типу в сучасному міжнародному сімейному праві: монографія. Київ: БО «Благодійний фонд пам'яті Василя Кисіля», 2024. 176 с. URL: https://a.storyblok.com/f/98638/x/d53b044fd3/pravovi_regimi_majna_v_druk_2naklad.pdf.
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
5. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
6. Гриняк А.Б. Спільна сумісна власність фізичних осіб: окремі питання виникнення та припинення. *Приватне право і підприємництво*. 2008. № 2. С. 29–32.
7. Явор О.А. Основні ознаки фактів – станів за сімейним законодавством України. *IX юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є.В. Васильковського*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 травня 2019 р.) / відп. ред. І.С. Канзафарова; Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова; Всеукраїнська громадська організація «Асоціація цивілістів України». Одеса: Астропринт, 2019. С. 307–312.
8. Фолошня Д.І. Виникнення права спільної сумісної власності подружжя за законодавством України. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 149–152. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chas_2015_18_34.
9. Верховний Суд. Постанова від 01 квітня 2020 р. у справі № 462/518/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. № 88574949. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88574949>.
10. Верховний Суд. Постанова від 24 січня 2020 р. у справі № 546/912/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. № 87243018. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87243018>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Тимошенко О.А., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.69>

КРИТЕРІЇ СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ ТА БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Тодуа Ш.Р.,
аспірант кафедри історії, теорії держави і права
УДУ імені Михайла Драгоманова
ORCID: 0009-0006-8790-5954

Тодуа Ш.Р. Критерії співвідношення забезпечення найкращих інтересів дитини та батьківських прав в умовах воєнного стану.

Війна росії проти України спричинила безпрецедентну трансформацію усіх сфер суспільного життя, зокрема й механізмів забезпечення та захисту прав дитини. Воєнний стан, масове переміщення населення, руйнування житлової інфраструктури, роз'єднання сімей унаслідок мобілізації, полону або вимушеної міграції створили ситуації, коли традиційні підходи до реалізації батьківських прав та обов'язків потребують переосмислення. Водночас держава, органи опіки та піклування, а також суди зобов'язані діяти відповідно до міжнародних стандартів, які встановлюють пріоритет найкращих інтересів дитини, як базовий принцип будь-яких рішень, що стосуються дітей. Україна, на жаль, є флагманом у створенні механізму забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах воєнного стану.

Попри загальноприйнятий консенсус щодо забезпечення найкращих інтересів дитини, створити умови їх практичної реалізації в умовах воєнного стану є надзвичайно складним завданням.

Батьківські права - гарантовані національним законодавством - нерідко суперечать із нагальною необхідністю забезпечення безпеки дитини та фізичного захисту. До прикладу, рішення щодо евакуації, тимчасового переміщення, зміни місця проживання або тимчасового влаштування можуть суперечити правами батьків на участь у вихованні, проживання з дитиною, ухвалення рішень щодо її розвитку. Ці колізії вимагають чіткого правового аналізу, зокрема оцінки пропорційності обмежень прав батьків, складення повного переліку критеріїв найкращих інтересів та розробки алгоритмів для органів державної влади у ситуаціях підвищеної небезпеки.

Науковий інтерес до теми зумовлений тим, що під час воєнного стану звичні моделі правозастосування функціонують у режимі надзвичайної швидкості та обмежених ресурсів, що підсилює ризик порушення прав дітей і батьків. В умовах воєнного стану важливим є забезпечення права на повагу до сімейного життя та захисту дітей у небезпечних обставинах.

Актуальність дослідження зумовлена реальними викликами воєнного стану та необхідністю створення єдиної європейської моделі в умовах воєнного стану.

Ключові слова: критерії, права дитини, батьківські права, воєнний стан, національне законодавство, міжнародні стандарти.

Todua Sh.R. Criteria for balancing the best interests of the child and parental rights under martial law.

Russia's war against Ukraine has caused an unprecedented transformation of all spheres of social life, including the mechanisms for ensuring and protecting children's rights. Martial law, mass population displacement, destruction of housing infrastructure, and the separation of families as a result of mobilisation, captivity, or forced migration have created situations in which traditional approaches to the exercise of parental rights and responsibilities require reconsideration. At the same time, the state, guardianship and custodial authorities, as well as courts, are obliged to act in accordance with international standards that establish the primacy of the best interests of the child as a fundamental principle guiding any decision concerning children. Unfortunately, Ukraine has become a frontrunner in developing mechanisms to ensure the best interests of the child under conditions of martial law.

Despite the generally accepted consensus on safeguarding the best interests of the child, creating conditions for their effective practical implementation during martial law remains an extremely challenging task.

Parental rights, guaranteed by national legislation, often conflict with the urgent necessity of ensuring a child's safety and physical protection. For example, decisions regarding evacuation, temporary displacement, change of residence, or temporary placement may contradict parents' rights to participate in the child's upbringing, to live with the child, and to make decisions concerning the child's development. Such conflicts require clear legal analysis, including an assessment of the proportionality of restrictions on parental rights, the formulation of a comprehensive list of best-interests criteria, and the development of practical algorithms for public authorities in situations of heightened danger.

The scholarly interest in this topic is driven by the fact that, under martial law, customary models of law enforcement operate at an extraordinary pace and with limited resources, which significantly increases the risk of violations of the rights of both children and parents. In the context of martial law, ensuring the right to respect for family life and the protection of children in dangerous circumstances is of particular importance.

The relevance of this research is determined by the real challenges posed by martial law and the necessity of developing a unified European model applicable in such conditions.

Key words: criteria, children's rights, parental rights, martial law, national legislation, international standards.

Постановка проблеми. Воєнний стан, запроваджений унаслідок збройної агресії, істотно ускладнив реалізацію сімейних правовідносин та загострив питання співвідношення найкращих інтересів дитини і батьківських прав. Масове переміщення населення, роз'єднання сімей та обмежені можливості державного захисту створюють ризики дисбалансу між охороною прав дитини та реалізацією прав і обов'язків батьків. За цих умов актуалізується потреба у визначенні чітких критеріїв їх співвідношення з урахуванням специфіки правового режиму воєнного стану та практики його застосування.

Метою статті є комплексний аналіз співвідношення найкращих інтересів дитини та батьківських прав в умовах воєнного стану, визначення критеріїв пріоритетизації, окреслення меж допустимого державного втручання, а також формування практичних рекомендацій.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика забезпечення найкращих інтересів дитини та реалізації батьківських прав ґрунтовно досліджувалася у працях вітчизняних і зарубіжних науковців у контексті сімейного права, міжнародних стандартів захисту прав дитини та судової практики. Водночас наявні дослідження переважно зосереджені на умовах мирного часу або окремих аспектах надзвичайних правових режимів. Питання ж визначення чітких критеріїв співвідношення найкращих інтересів дитини та батьківських прав з урахуванням специфіки воєнного стану, практики національних судів і органів опіки залишаються фрагментарно висвітленими, що зумовлює потребу у подальшому науковому осмисленні та узагальненні.

Виклад основного матеріалу. Критерій безпеки дитини розглядається як абсолютний пріоритет, що переважає над будь-якими іншими батьківськими правами. У контексті воєнного стану визначальним стає забезпечення фізичної недоторканності, життя, здоров'я та психологічної стабільності дитини. Реалізація цього критерію може призводити до тимчасового або часткового обмеження окремих батьківських прав, зокрема:

- права на контакт з дитиною;
- права на спільне проживання з дитиною;
- права на вибір місця проживання сім'ї.

Ступак О.В. зазначає, що право на контакт батьків з дитиною має оцінюватися крізь призму принципу найкращих інтересів дитини, де контакт слугує інструментом збереження емоційного зв'язку та психологічної стабільності дитини. Науковець наголошує, що будь-які обмеження цього права допустимі лише у випадках, коли контакт становить загрозу для безпеки чи благополуччя дитини [1].

Таким чином, критерій безпеки дитини в умовах воєнного стану набуває характеру абсолютного пріоритету, який об'єктивно зумовлює можливість тимчасового або часткового обмеження окремих батьківських прав. Як свідчать доктринальні підходи, право батьків на контакт із дитиною є важливою складовою сімейних правовідносин і слугує інструментом збереження емоцій-

ного зв'язку та психологічної стабільності дитини. Водночас це право не є абсолютним і підлягає реалізації виключно в межах, сумісних із її безпекою та благополуччям.

В умовах воєнного стану саме ризики для життя, здоров'я та психоемоційного стану дитини визначають допустимі межі здійснення батьківських прав, зокрема права на спілкування, спільне проживання та визначення місця проживання. Відтак, безпека дитини виступає не лише самостійним критерієм, а й регуляторним принципом, який трансформує класичну модель балансу між правами батьків і інтересами дитини, надаючи останнім безумовної пріоритетності.

Право на спільне проживання дитини з батьками є базовим сімейним правом, яке реалізується через визначення місця проживання дитини відповідно до її інтересів. Мельник О.О. відзначає, що спільне проживання забезпечує найбільш повну реалізацію батьками своїх виховних функцій, створює умови для щоденного догляду, захисту та формування емоційної прив'язаності, а тому розглядається як природний елемент взаємин між дитиною та батьками [2].

Водночас у правовому вимірі це право не має автономного характеру й реалізується виключно крізь призму найкращих інтересів дитини, що зумовлює можливість його коригування або обмеження за наявності об'єктивних загроз її безпеці чи благополуччю, особливо в умовах воєнного стану. Таким чином, визначення місця проживання дитини слугує не формальним розподілом батьківських повноважень, а інструментом забезпечення стабільності, безпеки та належного сімейного середовища, у межах якого реалізація батьківських прав підпорядковується пріоритету інтересів дитини.

Ліщинська Ю.Ю. та Гарасимів Т.З. підкреслюють, що право на проживання дитини/сім'ї є соціально-правовою гарантією безпеки, стабільності та відповідності реальним умовам. Воно забезпечує можливість змінити місце проживання відповідно до обставин (наприклад, загроза безпеці чи переміщення), зберігаючи при цьому юридичну стабільність і правовий статус дитини [3].

Отже, право на вибір місця проживання дитини має складну цивільно-правову природу та виступає ключовим інструментом визначення її юридичного й фактичного статусу у сімейних правовідносинах. Це право не зводиться до фіксації конкретної адреси проживання, а визначає модель повсякденного життя дитини, коло осіб, які здійснюють безпосередній догляд, а також умови реалізації інших її прав і обов'язків.

У ситуаціях, коли реальні обставини створюють підвищену загрозу фізичному чи психічному благополуччю дитини: військовий конфлікт, окупація, загроза життю, недостатня безпека житла, критерій безпеки дитини стає фундаментальним при зважуванні між правами батьків та правом дитини на захист. Відтак, навіть сформовані батьківські права - право на контакт, спільне проживання або вибір місця проживання - можуть бути тимчасово або остаточно обмежені, якщо їх реалізація ставить під загрозу життя, здоров'я або психологічну стабільність дитини.

Також досить ґрунтовним у даному визначенні співвідношення забезпечення найкращих інтересів дитини та батьківських прав в умовах воєнного стану є підхід ЄСПЛ у справах щодо ризиків для дітей.

Зокрема у справах *Suur v. Estonia* та *Fröhlich v. Germany* закріплено, що при вирішенні спорів щодо опіки, контактів або батьківства пріоритет має забезпечення найкращих інтересів дитини. Цей підхід допускає обмеження батьківських прав, зокрема права на спілкування або контакт, якщо підтримання таких прав не відповідає благополуччю дитини [4] [5].

У контексті забезпечення прав дитини ключове значення набуває критерій гарантування базових умов існування: житло, харчування, медична допомога, доступ до освіти, гігієна, тепло тощо. Особливо це актуально в умовах соціально-економічного занепаду або збройного конфлікту, коли здатність батьків забезпечити мінімальні стандарти життя може бути суттєво обмеженою. У таких обставинах здатність гарантувати базові потреби дитини має стати обов'язковою правовою передумовою для реалізації батьківських прав.

Критерій стабільного розвитку дитини є одним із центральних індикаторів реального забезпечення найкращих інтересів у період воєнного стану. Його зміст полягає у збереженні безперервного, передбачуваного та безпечного виховного середовища, яке не допускає хаотичних змін, здатних порушити психоемоційний та когнітивний розвиток дитини.

Т. Хуторянська, аналізуючи зарубіжний досвід запобігання правопорушенням, що посягають на нормальний розвиток дитини, наголошує на визначальній ролі стабільного соціального та сімейного середовища у забезпеченні гармонійного розвитку неповнолітніх. Авторка підкреслює, що державна політика та правозастосовна практика в європейських країнах орієнтовані не лише

на реагування на вже вчинені порушення прав дитини, а насамперед на превентивне забезпечення умов, за яких дитина зростає у безпечному, передбачуваному та емоційно стабільному середовищі. Такий підхід кореспондується з концепцією найкращих інтересів дитини, відповідно до якої стабільність умов життя, сталість соціальних зв'язків і захищеність від конфліктного впливу дорослих розглядаються як ключові чинники нормального розвитку дитини та мають бути враховані при формуванні правових механізмів її захисту, зокрема у сімейно-правових спорах [6].

У сучасних умовах воєнного стану одним із ключових критеріїв є доступність батьківського піклування, тобто реальна можливість забезпечити постійне та стабільне виховання.

З огляду на мобілізацію, участь у бойових діях, евакуацію, поранення або тимчасову непрацездатність одного з батьків, усе більшої ваги набуває не декларативне бажання брати участь у житті дитини, а фактична здатність створювати умови для її фізичного, психологічного та соціального розвитку.

Наукова доктрина останніх років наголошує, що зміст батьківських прав і обов'язків має оцінюватися через реальну поведінку батьків та виконання обов'язків, а не через формальну наявність юридичного статусу.

Так, Грабовська Г.М. підкреслює, що в умовах воєнного стану сім'ї зіштовхуються з додатковими бар'єрами, які можуть унеможливити виконання батьківських прав у повному обсязі, тому оцінка піклування має бути прив'язана до конкретних обставин, а не до формальних припущень [7].

Аналіз сучасної судової практики свідчить про формування двох різних підходів Верховного Суду щодо встановлення факту самостійного виховання дитини як юридичної підстави для звільнення чи відстрочки від військової служби, що безпосередньо пов'язане з критерієм забезпечення найкращих інтересів дитини та стабільності її виховного середовища в умовах воєнного стану. У постанові Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2024 у справі № 201/5972/22 акцентовано, що такий факт не може бути встановлений у порядку окремого провадження, оскільки сама природа спору передбачає потенційний конфлікт між батьками щодо участі у вихованні [8]. Суд підкреслив, що окреме провадження не може слугувати механізмом створення преюдиційних фактів, які здатні вплинути на подальший спір про право, а дослідження обставин самостійного виховання потребує позовної процедури з обов'язковою участю заінтересованих осіб та органу опіки і піклування. Водночас у постанові від 02.04.2025 у справі № 127/3622/24 Верховний Суд відступив від зазначеної позиції та визнав можливим встановлення факту самостійного виховання у межах окремого провадження за умови залучення всіх заінтересованих суб'єктів та всебічного дослідження життєвих обставин дитини. Суд виходив із того, що в умовах воєнного стану та підвищених ризиків для сімейного середовища такий факт має самостійну юридичну значущість і може бути використаний для реалізації права на звільнення з військової служби [9]. Обидві позиції, попри їх розбіжність, об'єднує ключовий концепт: у центрі правової оцінки перебуває не формальний статус іншого з батьків, а реальний обсяг та сталість наданого дитині батьківського піклування, що повинно бути встановлено з урахуванням принципу найкращих інтересів дитини.

Таким чином, інститут самостійного виховання формально закріплений у сімейному законодавстві, проте його практична реалізація в умовах мобілізації часто ускладнюється та фактично блокується через законодавчі обмеження, встановлені воєнним станом. Така ситуація породжує правову колізію: баланс між конституційними правами батьків на участь у вихованні та пріоритетом найкращих інтересів дитини обмежується потребами держави щодо мобілізаційної готовності.

Сама мобілізація не повинна бути пріоритетом над принципом забезпечення найкращих інтересів дитини і правом батьків на виховання.

З огляду на це виникає необхідність додаткового законодавчого та нормативного врегулювання, яке б дозволило узгоджувати обов'язки держави з гарантуванням прав дитини та забезпеченням ефективної реалізації батьківських прав в умовах воєнного стану.

Критерій мінімізації психологічної травми, як пріоритет збереження психоемоційної стабільності дитини над формальним забезпеченням рівності батьківських прав.

У ситуації збройного конфлікту, вимушеного переміщення, втрати звичного соціального середовища та підвищеної тривожності саме сталість емоційних зв'язків і безпечність виховного середовища набувають визначального значення для розвитку дитини.

Європейський суд з прав людини у своїй усталеній практиці неодноразово наголошував, що при вирішенні спорів щодо дітей національні органи влади зобов'язані оцінювати не лише юридичні права батьків, а й потенційний психологічний вплив відповідних рішень на дитину.

Так, у справі «K.J. v. Poland» (2016) ЄСПЛ критично поставився до занадто формального застосування Гаазької Конвенції без належної індивідуальної оцінки психологічних ризиків для дитини) [10]. Позиція ЄСПЛ підкреслює, що критерій мінімізації психологічної травми має мати як субстантивне, так і процедурне вимірювання: судам потрібно не лише встановити наявність/відсутність ризику, але й забезпечити участь дитини, фахову експертизу та мотивоване обґрунтування вибору заходів, які найменше шкодять її психіці.

Н.В. Степаненко звертає увагу на те, що реалізація батьківських прав не може здійснюватися всупереч психічному благополуччю дитини, а в умовах воєнного стану пріоритет мінімізації психологічної шкоди повинен визнаватися імперативним [11].

Подібною позиції дотримується й І.Є. Борисюк, яка обґрунтовує, що принцип найкращих інтересів дитини в кризових умовах трансформується з декларативного у захисний механізм, спрямований насамперед на запобігання повторній або вторинній психотравматизації [12].

Таким чином, критерій мінімізації психологічної травми дитини в умовах воєнного стану виступає самостійним і визначальним елементом оцінки співвідношення батьківських прав та інтересів дитини, зумовлюючи необхідність відступу від формального балансу прав на користь збереження психоемоційної цілісності та стабільності розвитку дитини.

Міжнародне гуманітарне право (МГП) встановлює чіткі правові стандарти щодо захисту цивільного населення під час збройних конфліктів, серед яких особливе місце посідає захист дітей.

Як підкреслює Рябовол Л. у контексті прав дітей під час збройних конфліктів, діти є вразливою групою, яка потребує спеціальних гарантій як від насильства, так і від наслідків воєнної діяльності, включно з примусовим переміщенням, депортацією та розлученням із сім'єю – дії, що можуть становити окремі воєнні злочини та грубі порушення МГП [13].

Важливо зазначити, що норми МГП, зокрема Женевські конвенції 1949 року та їх Додаткові протоколи, містять конкретні положення щодо захисту цивільного населення, включно з дітьми, зокрема заборону будь-яких форм примусового переміщення цивільних осіб з районів бойових дій або з окупованої території без поважних безпекових та гуманітарних підстав [14; 15].

З огляду на міжнародні стандарти, будь-яке обмеження батьківських прав в умовах війни повинно бути виправдане принципом найкращих інтересів дитини. Воно має бути необхідним для негайного та ефективного захисту життєво важливих інтересів дитини, а не використовуватися як інструмент примусу, свавілля чи політичного тиску.

Рябовол Л. також підкреслює, що міжнародні акти Ради Європи та ЄКПЛ спрямовані на недопущення дискримінації та насильства щодо дітей, а документи Ради Європи встановлюють додаткові механізми захисту прав дітей у контексті збройних конфліктів, в тому числі захист від депортації та примусового переміщення, що стає ще більш актуальним під час актуальної великомасштабної війни в Україні [16].

Європейський Суд з прав людини у низці рішень підкреслював, що втручання держави у сімейне життя має бути пропорційним, відповідати законним цілям та не суперечити обов'язкам держави щодо захисту прав дитини за статтею 8 ЄКПЛ (право на повагу до приватного і сімейного життя) та загально визнаним принципам найкращих інтересів дитини.

Особливого значення в контексті критерію міжнародного гуманітарного права набуває справа «Ukraine and the Netherlands v. Russia», у якій ЄСПЛ у рішенні від 9 липня 2025 року визнав, що примусове переміщення та депортація цивільних осіб, включно з дітьми, з території України становить грубе порушення як норм міжнародного гуманітарного права, так і статей 3 та 8 ЄКПЛ [17]. Суд прямо вказав, що системне вилучення дітей з сімейного середовища без індивідуальної оцінки їхніх інтересів є несумісним із будь-якими стандартами захисту прав дитини, навіть за умов активного збройного конфлікту.

Таким чином, з урахуванням доктринальних підходів та актуальної судової практики ЄСПЛ, критерій міжнародного гуманітарного права у справах, що стосуються дітей у воєнний час, передбачає абсолютну заборону примусового переміщення дітей, окрім виняткових випадків, обумовлених безпосередньою загрозою їх безпеці, обов'язок держави забезпечити максимальне збереження сімейних зв'язків, встановлення підвищеного порогу обґрунтування для будь-якого

обмеження батьківських прав, застосування стандарту необхідності негайного захисту дитини, а не абстрактних міркувань державної безпеки.

Висновки. В умовах воєнного стану реалізація сімейних і батьківських прав зазнає суттєвої трансформації, оскільки визначальним критерієм стає забезпечення найкращих інтересів дитини через пріоритет її безпеки, стабільності та психологічного благополуччя. Судова практика дедалі більше орієнтується на індивідуальну, контекстуальну оцінку реальних умов життя дитини, фактичної участі батьків у її вихованні та здатності забезпечити безперервність розвитку, навіть за умови тимчасового обмеження формальної рівності батьківських прав. Право дитини на вибір місця проживання у цих умовах набуває функціонального характеру соціально-правової гарантії, спрямованої на мінімізацію ризиків і психологічної травматизації.

Така гнучка, ситуаційно орієнтована модель захисту прав дитини відповідає міжнародним стандартам і формує ефективний механізм охорони інтересів дитини в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ступак О.В. Принцип «найкращі інтереси дитини» у цивільному судочинстві України. Дис. ... на здоб. ступеня доктора філософії: Спеціальність 081 – Право. Київ, 2025. 271 арк. URL: <https://repository.ndipp.gov.ua/bitstream/handle/765432198/1044/%d0%a1%d1%82%d1%83%d0%bf%d0%b0%d0%ba%20%d0%9e.%d0%92.%2025.03.2025%20---pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
2. Мельник О.О. Проблематика визначення місця проживання дитини після розлучення батьків у період воєнного стану. *Науковий вісник УжНУ*. Право. 2023. С. 38–45. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/10/38.pdf>.
3. Ліщинська, Ю.Ю., and Т.З. Гарасимів. «Визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану.» *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право 2.86 (2024): 65-70. URL: <https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/320222>.
4. Suur v. Estonia. Application no. 41736/18. October 30, 2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-205170%22%5D%7D>.
5. Fröhlich v. Germany. Application no. 16112/15. October 26, 2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-185320%22%5D%7D>.
6. Хуторянська Т. Зарубіжний досвід запобігання правопорушенням, що посягають на нормальний розвиток дитини. *Evropský politický a právní diskurz*. 2015. Sv. 2, Vyd. 1. С. 67-71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpol_2015_2_1_10.
7. Грабовська Г.М., Лисюк А.М. Захист прав дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування під час військових дій. URL: <https://app-journal.in.ua/wpcontent/uploads/2023/05/15.pdf>.
8. Постанова Верховного Суду у справі № 201/5972/22 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121753944>.
9. Постанова Верховного Суду у справі № 127/3622/24 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126431570>.
10. K.J. v. Poland Application № 30813/14. March 1, 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-160852>.
11. Степаненко Н.В. Захист та забезпечення прав дитини в умовах військових дій на Донбасі: теоретико-правовий аналіз: дис. ... д-ра філософ. зі спец. 081 Право. Київ, 2021. 264 с. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=I9F7WHgAAAAJ&citation_for_view=I9F7WHgAAAAJ:eQOLeE2rZwMC.
12. Борисюк І.Е. Правовий механізм взаємодії громадянського суспільства та Української держави у сфері захисту прав дитини: дис. ... д-ра філос. за спец. 081 «Право». Одеса, 2021. 259 с. URI: <https://hdl.handle.net/11300/16028>.
13. Рябовол Л. Питання захисту прав дітей в умовах збройних конфліктів у документах ради Європи. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 3. С. 69-75. <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/apl/article/download/1405/1452/2842>.
14. Женевська конвенція про поведіння з військовополоненими від 12.08.1949 (ред. від 08.02.2006). БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153.

15. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. (редакція від 08.12.2005 р.). База даних «Законодавство України» /Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
16. Riabovol, Liliia. “Issues of Protection of children’s Rights in the Conditions of Armed Conflicts in Council of Europe Documents”. *Actual Problems of Law*, no. 3, Feb. 2023, pp. 69-75, <https://doi.org/10.35774/app2022.03.069>.
17. UKRAINE AND THE NETHERLANDS v. Russia Applications nos. 8019/16, 43800/14, 28525/20 and 11055/22. July 9, 2025. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/uk?i=001-244292>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Тодуа Ш.Р., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.70>

ЗАХИСТ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ СТЯГУВАЧА АЛІМЕНТІВ У РАЗІ ПЕРЕБУВАННЯ БОРЖНИКА ЗА КОРДОНОМ: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Угриновська О.І.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-3642-5903*

Оліярник Б.Р.,
*магістрантка юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0009-0005-6054-184X*

Угриновська О.І., Оліярник Б.Р. Захист прав та інтересів стягувача аліментів у разі перебування боржника за кордоном: особливості правозастосування в умовах воєнного стану в Україні.

Стаття присвячена особливостям реалізації аліментних зобов'язань у разі перебування боржника за межами України, та подальшими механізмами захисту прав стягувача. Авторами проаналізовано наявні вітчизняні моделі стягнення аліментів: в порядку позовного та наказного провадження. Виявлено переваги (швидкість видачі та набрання законної сили процесуальним документом, реалізації принципу процесуальної економії та зменшення процесуального навантаження на суди) та недоліки (чітко встановлений розмір стягнення) судового наказу у разі стягнення аліментів. Окремо здійснено аналіз особливостей перегляду судового наказу, а саме в порядку перегляду за нововиявленими обставинами. Наголошено на критеріях визначених Верховним Судом для перегляду даної категорії справ за нововиявленими обставинами. Особливу увагу авторів зосереджено на механізмах стягнення аліментів у разі перебування боржника за кордоном, а саме за наявності відповідного судового рішення (наказу) в Україні та у разі його відсутності. Встановлено особливості процедури подання заяви про стягнення аліментів за наявності судового рішення в Україні. Виявлено, що незважаючи на ефективність такого механізму стягнення, даний процес може бути дещо затяжним у часі. Досліджено особливості застосування положень міжнародних договорів, зокрема Конвенції про стягнення аліментів за кордоном 1956 року та Конвенції про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання 2007 року, а також роль Міністерства юстиції України як центрального органу у процедурі визнання та виконання рішень. Обґрунтовано, що в умовах воєнного стану та масових міграційних процесів ефективний захист прав стягувача аліментів потребує комплексного застосування національних процесуальних механізмів та міжнародно-правових інструментів. Встановлено, що належне процесуальне оформлення документів, дотримання приписів міжнародних договорів та взаємодія компетентних органів держав є ключовими передумовами забезпечення реального виконання аліментних зобов'язань і гарантування права дитини на належне утримання. Автори дослідили механізми стягнення аліментів за наявності судового рішення в Україні за кордоном на прикладі двох європейських держав: Республіки Польща та Королівства Нідерландів. На прикладі судової практики вказаних іноземних держав, визначено, що ключове значення для надання дозволу на примусове виконання іноземних судових рішень відіграє дотримання вимог, встановлених відповідними міжнародно-правовими актами, у разі недотримання останніх є імперативною підставою для відмови у виконанні відповідного рішення, що може значно ускладнити захист прав дитини на утримання.

Ключові слова. Аліменти, судовий наказ, наказне провадження, нововиявлені обставини, міжнародне стягнення аліментів, виконання судових рішень за кордоном, правова допомога, міжнародне співробітництво.

Uhrynovska O.I., Oliyarnyk B.R. Protection of the rights and interests of maintenance creditors in case of the debtor residing abroad: particularities of legal practice under martial law in Ukraine.

The article is devoted to the peculiarities of the implementation of alimony obligations in the event that the debtor resides outside Ukraine, and to further mechanisms for the protection of the rights of the alimony claimant. The authors analyzed the existing national models of alimony recovery: in the order of claim proceedings and writ proceedings. The advantages (speed of issuance and entry into legal force of the procedural document, implementation of the principle of procedural economy and reduction of the procedural burden on courts) and disadvantages (clearly established amount of recovery) of a court order in alimony recovery are identified. A separate analysis of the peculiarities of the review of a court order, namely in the order of review under newly discovered circumstances, was carried out. Emphasis is placed on the criteria determined by the Supreme Court for reviewing this category of cases under newly discovered circumstances. Special attention of the authors is focused on mechanisms of alimony recovery in the event that the debtor resides abroad, namely in the presence of a relevant court decision (order) in Ukraine and in the absence thereof. The peculiarities of the procedure for submitting an application for alimony recovery in the presence of a court decision in Ukraine are established. It is revealed that, despite the effectiveness of such a recovery mechanism, this process may be somewhat prolonged in time. The peculiarities of the application of the provisions of international treaties, in particular the Convention on the Recovery Abroad of Maintenance of 1956 and the Convention on the International Recovery of Child Support and Other Forms of Family Maintenance of 2007, as well as the role of the Ministry of Justice of Ukraine as a central authority in the procedure for recognition and enforcement of decisions, are examined. It is substantiated that under conditions of martial law and mass migration processes, effective protection of the rights of the alimony claimant requires the comprehensive application of national procedural mechanisms and international legal instruments. It is established that proper procedural formalization of documents, compliance with the provisions of international treaties, and interaction between competent authorities of states are key prerequisites for ensuring the actual enforcement of alimony obligations and guaranteeing the child's right to proper maintenance. The authors examined the mechanisms of alimony recovery abroad in the presence of a court decision in Ukraine on the example of two European states: the Republic of Poland and the Kingdom of the Netherlands. Based on the judicial practice of these foreign states, it is determined that compliance with the requirements established by relevant international legal acts plays a key role in granting permission for the compulsory enforcement of foreign court decisions, and failure to comply with them constitutes an imperative ground for refusal of enforcement of the relevant decision, which may significantly complicate the protection of the child's right to maintenance.

Key words. Alimony, court order, order proceedings, newly discovered circumstances, international alimony recovery, enforcement of foreign judgments, legal assistance, international cooperation.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія рф проти суверенної України спричинила безпрецедентні міграційні процеси населення (як у середині країни, так і поза її межами), актуалізуючи проблему виконання аліментних зобов'язань за кордоном. Національні інструменти примусового стягнення аліментів з боржників, котрі перебувають за кордоном, набувають характеру «обмеженої ефективності», оскільки в повній мірі не здатні забезпечити транскордонного поширення, що зумовлює необхідність застосування міжнародно-правових механізмів з метою виконання вітчизняних судових рішень. Безумовно, незважаючи на свою ефективність, такий механізм не позбавлений недоліків (наприклад, можливе виникнення розбіжностей у національних правопорядках, надмірна бюрократичність процедури, відсутність міжнародних договорів між державами тощо). У зв'язку з наведеним, особливий науковий інтерес викликає механізм стягнення аліментів у разі перебування боржника закордоном крізь призму взаємодії вітчизняних процесуальних моделей та міжнародно-правових інструментів їх реалізації з урахуванням національних правопорядків та відповідної судової практики іноземних держав.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі механізмів захисту прав та інтересів стягувача аліментів у разі перебування боржника за межами України, крізь призму національних проце-

суальних форм стягнення аліментів та практики іноземних судів щодо надання виконавчості відповідним рішенням, з метою виявлення ключових проблем правозастосовної практики у даній сфері.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти реалізації аліментних зобов'язань досліджувались у працях вітчизняних науковців, зокрема С.Я. Фурси, Л. Сапейко, І.П. Ільченка, І.Б. Факас, В.І. Труби та інших. Проте практичні аспекти щодо виконання вітчизняних судових рішень про примусове стягнення аліментів закордоном надалі залишаються мало розкритими та потребують додаткового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Сім'я є основою будь-якого суспільства, де формується особистість, закладається фундамент моральних цінностей, ідеалів тощо. Відповідно до ст. 3 Сімейного Кодексу України (надалі – СК України) сім'я є первинним та основним осередком суспільства [1]. За різних життєвих обставин таких, як розлучення, роз'їзду, втрати зв'язків між членами родини чи війни відбувається руйнування юридичного та соціального інституту сім'ї.

Як слушно зазначає Ромовська З.В., СК України містить низку нових правових рішень, спрямованих на утвердження поваги до кожного учасника сімейних відносин, у тому числі й до дитини [2]. Тож захист прав та найкращих інтересів дитини залишається безумовним пріоритетом державної політики, незалежно від формально визначеного статусу сім'ї, що і є своєрідною гарантією стабільності і безпеки найменш захищених членів суспільства (дітей).

У випадках розірвання шлюбу (припинення спільного проживання) між батьками, першочергового значення набуває питання сплати аліментів, оскільки безпосередньо стосується матеріального забезпечення дитини. Поряд із цим виникають спори щодо визначення місця проживання дитини, порядку спілкування з тим із батьків, хто проживає окремо від дитини тощо.

Аліментні зобов'язання - це основний інститут сімейного права України, покликаний забезпечити основоположні права дитини. За своєю природою це багатоаспектні відносини. З одного боку, вони включають моральний аспект, оскільки питання турботи про малолітніх чи непрацездатних осіб - це основа моральних засад будь-якого суспільства, а питання гідного їх утримання - це показник його розвитку. З іншого боку, сімейне законодавство основним обов'язком батьків визначає саме обов'язок утримувати дитину до досягнення повноліття й обов'язок дітей утримувати непрацездатних батьків [3, с. 51].

Водночас повномасштабне вторгнення РФ в Україну спричинило появу нових викликів у цій сфері. Значна кількість громадян була змушена виїхати за кордон, що потягнуло низку правових проблем щодо реального та дієвого механізму відкриття судових проваджень, якщо відповідач перебуває за межами України, а також вироблення уніфікованого підходу, якщо має місце невиконання аліментних зобов'язань, а боржник покинув територію України.

Аналізуючи національні механізми стягнення аліментів на неповнолітніх дітей в судовому порядку зазначимо, що справи щодо стягнення аліментів є доволі поширеними у судових провадженнях. Цивільний процесуальний кодекс України (надалі – ЦПК України) передбачає два основні механізми стягнення аліментів у порядку:

наказного провадження (звернення з заявою на видачу судового наказу до суду);

позовного провадження (позов про стягнення аліментів у частці від доходу одного з батьків або про стягнення аліментів у твердій грошовій сумі).

За перші вісім місяців 2025 року українські суди винесли 12 714 судових наказів про стягнення аліментів, що на 6% менше, ніж за аналогічний період 2024 року, і на 28% менше порівняно з 2021 роком. Загалом за останні п'ять років (з 2021 по серпень 2025 року) суди ухвалили 99 909 таких рішень у спрощеному порядку, що дозволяє оперативно стягувати аліменти без тривалих судових засідань. Найвищий показник за кількістю наказів зафіксовано у 2021 році – 27 251 рішення. У 2024 році їхня кількість зменшилася на чверть до 20 504, а у 2025 році тенденція до скорочення продовжується. Цьогоріч найбільше судових наказів про стягнення аліментів винесено у Дніпропетровській області – 1 654 рішення, що становить 13% від загальної кількості по Україні. На другому місці Одещина з 948 наказами (8%), за нею йдуть Харківщина – 837 (7%), Київщина – 810 (6%) і Львівщина – 772 (6%). Ці п'ять регіонів разом забезпечують майже 40% усіх судових наказів в Україні у 2025 році [4].

В.Й. Кисіль визначає наказне провадження як вид цивільного судочинства, що здійснюється за відсутності спору про право шляхом видачі судового наказу, та полягає у спрощеній документарній процедурі захисту майнових прав та інтересів заявника (стягувача), вимоги якого до боржника щодо стягнення грошових коштів ґрунтуються на безспірних документах [5, с. 59].

Підтримуємо позицію науковців про те, що наказне провадження є видом спрощеного провадження [6; 7].

Слушно зазначає Кройтор В.А., саме наказне провадження є певним міжгалузевим субінститутом, у порядку якого розглядаються безспірні вимоги, що пред'являються до суду в чітко визначених процесуальним законом випадках, з належним документальним підтвердженням права вимоги. Перелік таких вимог є ustalеним протягом тривалого часу та унормований у ст. 161 ЦПК України [8, с. 191].

Безумовною перевагою судового наказу є швидкість його видачі (протягом 5 днів з дня отримання інформації про зареєстроване місце проживання (перебування) боржника) та набрання законної сили даним процесуальним документом в аліментних зобов'язаннях з дня його видачі. Натомість аліменти можливо стягнути лише у розмірах передбачених ст. 161 ЦПК України, а відтак: на одну дитину - однієї чверті, на двох дітей - однієї третини, на трьох і більше дітей - половини заробітку (доходу) платника аліментів, але не більше десяти прожиткових мінімумів на дитину відповідного віку на кожну дитину; у твердій грошовій сумі в розмірі 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

Такий порядок розгляду забезпечує реалізацію принципу процесуальної економії та пришвидшує процес стягнення аліментів з боржника шляхом усунення необхідності проведення судових засідань, виклику сторін тощо за умови безспірності заявленої вимоги. Також, можливість стягнення аліментів через наказне провадження підвищує ефективність здійснення правосуддя (певного роду гуманізація цивільного процесу) оскільки відбувається зменшення процесуального навантаження на суддівський корпус, що в свою чергу раціоналізує процесуальну діяльність судів.

Судовий наказ, виданий щодо аліментних зобов'язань, може бути переглянуто за нововиявленими обставинами у порядку, встановленому главою 3 розділу V ЦПК України. Оскільки перегляд за нововиявленими обставинами є певного роду екстраординарним процесуальним заходом, то повинен здійснюватись з урахуванням принципу остаточності судового рішення і відхід від зазначеного принципу можливий у випадках чітко передбачених законом.

Статтю 423 ЦПК України встановлюється перелік підстав для перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами: істотні для справи обставини, що не були встановлені судом та не були і не могли бути відомі особі, яка звертається із заявою, на час розгляду справи; встановлений вироком або ухвалою про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності, що набрали законної сили, факт надання завідомо неправильного висновку експерта, завідомо неправдивих показань свідка, завідомо неправильного перекладу, фальшивості письмових, речових чи електронних доказів, що призвели до ухвалення незаконного рішення у даній справі; скасування судового рішення, яке стало підставою для ухвалення судового рішення, що підлягає перегляду [9]. Верховний Суд вказує на те, що необхідно розрізняти нові докази та докази, якими підтверджуються нововиявлені обставини, оскільки нові докази не можуть бути підставою для перегляду судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами [10]. Тож з системного аналізу норм ЦПК України випливає, що доказами, якими підтверджуються нововиявлені обставини, є певні юридичні факти, що уже існували на час розгляду справи (або ж виникли після), проте не були або не могли бути відомі, спростовують факти, якими суд обґрунтував рішення та мають істотне значення у справі.

З огляду на вище викладене, постає логічне питання, що ж може бути нововиявленими обставинами у разі перегляду судового наказу про стягнення аліментів. У справі, що переглядалась Верховним Судом після розірвання шлюбу між сторонами відповідачка склала розписку про те, що вона передає доньку батькам свого колишнього чоловіка на постійне місце проживання. На підставі заяви позивача суд видав судовий наказ про стягнення з відповідачки аліментів на утримання доньки. У серпні 2023 року боржниця звернулася до суду із заявою про перегляд за нововиявленими обставинами судового наказу про стягнення з неї аліментів на утримання неповнолітньої доньки, виданого в травні 2023 року. Вказувала, що в заяві про стягнення аліментів скаржник стверджував, що дитина перебуває на його утриманні. Проте в письмових поясненнях щодо обстеження умов проживання він зазначив, що донька з ним не проживає з лютого 2022 року, а перебуває в бабусі та дідуся. Це підтверджує лист відділу служби у справах дітей від липня 2023 року. Суд першої інстанції відмовив у задоволенні заяви, оскільки зазначені боржницею обставини не є нововиявленими, а стосуються переоцінки доказів. Апеляційний суд скасував ухвалу районного суду й задовольнив заяву, зазначивши, що на час видачі судового наказу обставини щодо місця

проживання дитини не були відомі боржниці. Верховний Суд скасував постанову апеляційного суду, залишивши ухвалу суду першої інстанції в силі з огляду на те, що для перегляду за нововиявленими обставинами судового наказу про стягнення аліментів такими обставинами є юридичні факти, які існували на час видачі цього наказу та є істотними для розгляду заяви про його видачу, тобто могли вплинути на висновки суду про права та обов'язки заявника й боржника; нововиявленими є також обставини, які виникли після набрання судовим наказом законної сили, але віднесені законом до нововиявлених. **Не є нововиявленою обставина, що ґрунтується на переоцінці доказів, які вже оцінив суд у процесі розгляду справи.** Крім того, судові рішення **не можна переглядати у зв'язку з нововиявленими обставинами в разі, якщо обставини, передбачені ч. 2 ст. 423 ЦПК України, відсутні, а також якщо обставини, визначені ч. 2 ст. 423 ЦПК України, були або могли бути відомі заявникові на час розгляду справи** [11]. Таким чином, Верховний Суд уніфікував критерії нововиявлених обставин саме для перегляду визначених законом судових наказів, без фактичної переоцінки доказів, які слугували підставою для видачі судового наказу.

Оскільки об'єктом нашого дослідження є саме стягнення аліментів у разі перебування боржника за кордоном, автори зосередили свою увагу на питанні реалізації механізму стягнення аліментних зобов'язань з боржника у разі, якщо останній проживає за межами України.

Україна є активною учасницею міжнародного життя і здійснює співробітництво у сфері надання правової допомоги у цивільних справах. Реалізація діяльності відбувається через систему двосторонніх договорів, приписи яких забезпечують взаємне визнання та виконання судових рішень. Також, Україна ратифікувала низку міжнародних договорів, таких як, Конвенцію про стягнення аліментів за кордоном 1956 року та Конвенцію про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання 2007 року (надалі - Конвенція 2007). Незважаючи на набрання чинності Гаазькою Конвенцією про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних та комерційних справах 2019 року для держав-членів ЄС (окрім Данії) та України, проте її положення не застосовуються до рішень про стягнення аліментів.

Загалом існує два механізми стягнення аліментів на території іноземної держави: конвенційний або через безпосереднє звернення до суду держави місця проживання дитини (якщо вона перебуває за кордоном). Відповідно до Конвенції 2007 передбачається можливість виконання судового рішення (наказу) на території іноземної держави через звернення до компетентних органів договірної сторони; у разі відсутності судового рішення (наказу) в Україні - звернення із заявою до компетентного органу іноземної держави з метою отримання рішення щодо стягнення аліментів, якщо обидві сторони є учасницями відповідної Конвенції.

Як зазначалось раніше, з метою реалізації механізму стягнення аліментів з боржника у разі його перебування за кордоном, та за наявності судового рішення в Україні, між запитуючою стороною та приймаючою повинні існувати міжнародно-правові зобов'язання, які впливають або з двосторонніх договорів про надання правової допомоги у цивільних справах або сторони повинні бути учасницями Конвенції 2007 (з урахуванням принципу взаємності в даних правовідносинах).

Організація виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб) є одним з основних напрямів роботи Міністерства юстиції України, тож задля реалізації цього завдання докладає багато зусиль та створює умови для належної діяльності працівників Департаменту державної виконавчої служби. Один із напрямів роботи департаменту – виконання міжнародних договорів про надання правової допомоги у цивільних і кримінальних справах, зокрема звернення з клопотанням про визнання і виконання рішень судів України на території іноземної держави та здійснення контролю за їх виконанням [12, с. 344].

Детально регламентована процедура подання клопотання про стягнення аліментів, у разі перебування боржника за кордоном, викладена в Інструкції про виконання в Україні Конвенції про стягнення аліментів за кордоном від 29.12.2006 № 121/5. Окремо відзначимо, що клопотання про визнання і виконання рішення суду України про стягнення аліментів та документи, що до нього додаються, надаються українською мовою разом з перекладом на офіційну мову держави, на території якої пропонується здійснити визнання і виконання рішення та надсилається до Міністерства юстиції України через його територіальне управління [13]. Строк надсилання такого клопотання до органу іноземної держави становить один місяць, проте може бути збільшений у разі необхідності отримати додаткову інформацію або документи та вжити інших заходів для належного оформлення клопотання. Тож зазначимо, що такий механізм незважаючи на свою відносну ефективність не позбавлений бюрократизму та ймовірної затяжності розгляду справи.

Розглянемо процедуру виконання українського судового наказу на території Польщі. Відповідно до ст. 51 Договору між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах Клопотання про визнання і виконання рішення (надалі – Договір між Україною і Республікою Польща) може бути подане безпосередньо до відповідного суду тієї Договірної Сторони, на території якої рішення має бути визнане і виконане, або також за посередництвом суду, який розглядав справу в першій інстанції [14]. Такий підхід значно спрощує процедуру визнання та виконання, у нашому випадку - судового наказу, що допомагає уникнути бюрократичного навантаження та потенційно пришвидшує фактичне стягнення аліментів з боржника забезпечуючи ефективний захист інтересів дитини.

Цивільний процесуальний кодекс Польщі - *Kodeks postępowania cywilnego* (надалі – ЦПК Польщі) передбачає, що рішення судів іноземних держав, винесені у цивільних справах, підлягають визнанню виконавчості. Відповідно до ст. 1150 ЦПК Польщі рішення судів іноземних держав у цивільних справах, які підлягають виконанню шляхом примусового стягнення, набувають статусу виконавчого документа після визнання їх виконавчості польським судом. Визнання виконавчості відбувається, якщо рішення є виконавчим у державі, в якій видався такий документ та не має перешкод, визначених в ст. 1146 § 1 та 2 [15]. Дані клопотання про надання виконавчої сили рішення іноземного суду ухвалює окружний суд за місцем проживання або знаходження боржника, а у разі відсутності такого суду - окружний суд, в окрузі якого має проводитися виконання.

Слід зазначити, що між українським та польським законодавством існують відмінності у правовій термінології, процесуальних аспектах та підходах до визначення розміру аліментів. Тож виникає питання чи можуть законодавчі відмінності бути підставою для відмови у визнанні та примусовому виконанні українського судового рішення про стягнення аліментів на території Польщі?

Заявниця звернулася до окружного суду Республіки Польща з проханням визнати і дозволити примусове виконання судового наказу виданого місцевим судом України щодо стягнення аліментів з боржника (батька) на дитину. Суд заяву задовольнив. Зобов'язав боржника сплачувати аліменти у розмірі однієї чверті заробітку (доходу) платника аліментів, але не менше ніж 50% відсотків прожиткового мінімуму для дитини, щомісяця до досягнення нею повноліття. На думку суду, хоча українські терміни, як-от «частка заробітку (доходу) платника аліментів» та «прожиткового мінімуму для дитини», не поширені у польському праві, проте не можуть бути підставою для відмови у визнанні виконавчості судового рішення (наказу). Апеляційний суд Варшави погодився з висновками суду першої інстанції [16].

У Королівстві Нідерландів процедура виконання іноземних судових рішень характеризується певною дуальністю системи, оскільки залежить від наявності міжнародного договору (двостороннього або багатостороннього) між державою походження рішення та Нідерландами або ж чи підпадає відповідна запитуюча сторона під дію Регламенту ЄС № 1215/2012 (Brussels I-bis). Аналізуючи положення ст. 431 Цивільного Процесуального Кодексу Нідерландів (надалі – ЦПК Нідерландів) у разі відсутності договірного (конвенційного) регулювання та регулювання відповідними актами права ЄС, то рішення суду іноземної держави не буде виконане на території держави, а справа підлягатиме повторному розгляду у нідерландському суді [17]. Зазначена норма фактично нівелює юридичну силу іноземних судових рішень, презюмуючи відсутність в іноземного судового акту властивостей *res judicata*, а сторони вимушені повторювати весь процес заново (ініціювання, подання доказів тощо), натомість практика нідерландських судів пішла дещо іншим шляхом. Приписи ст. 431 ЦПК Нідерландів не забороняє суду розглядати заяви щодо визнання іноземного судового рішення. Верховний Суд Нідерландів виснував, що ст. 431 ЦПК Нідерландів стосується лише виконання іноземних виконавчих документів, але нічого не говорить про їх визнання. Згідно з другим пунктом статті, нідерландський суд може зобов'язати сторони зробити те саме, що зобов'язав зробити сторони у власному рішенні іноземний суд, таким чином визнати іноземне рішення, у разі, якщо дотримано чотири вимоги: юрисдикція іноземного суду загалом прийнятна за міжнародними стандартами; іноземна процедура була належною та з достатніми гарантіями; визнання не суперечить нідерландському публічному порядку; та іноземне рішення не є несумісним з будь-яким іншим нідерландським або іноземним рішенням між тими ж сторонами з тієї ж справи, яке може бути визнане в Нідерландах [18].

Проте, незважаючи на доволі недискреційний підхід нідерландського законодавця щодо прав виконання іноземних судових рішень, Нідерланди є договірною стороною Конвенції 2007, тож

наявна процедура такого визнання судових рішень держав-учасниць щодо стягнення аліментів (є застосовною і для України). Питання виконання судових рішень іноземних держав регулюється Розділом 9 ЦПК Нідерландів. Відтак, ст. 985 ЦПК Нідерландів встановлює, що судові рішення іноземної держави, які підлягають виконанню на підставі міжнародного договору або закону, можуть бути примусово виконані в Нідерландах лише після того, як судом буде надано дозвіл на виконання (екзекватуру), а обставини справи не підлягають подальшому розгляду або перевірці [17]. Розгляд даної категорії справ віднесено до окружних судів округу місця реєстрації проживання (місцезнаходження) відповідача, а також окружні суди округу місця примусового виконання.

За обставинами справи, Подільський районний суд міста Києва виніс заочне рішення згідно яким відповідач, котрий проживав у Нідерландах, був зобов'язаний виплачувати щомісячно аліменти на користь дитини в розмірі $\frac{1}{4}$ частини всіх доходів. Національне бюро Нідерландів зі стягнення аліментів (LBIO) звернулось до нідерландського суду з заявою про надання дозволу на примусове виконання рішення. Переглядаючи дане рішення та перевіряючи на факт дотримання положень Конвенції 2007, суд відмовив у задоволенні заяви виходячи з відсутності доказів фактичного вручення відповідачу судових повісток, оскільки ті поверталися до українського суду з відміткою «закінчення терміну зберігання». Суд зазначив, що просте відправлення поштової кореспонденції без підтвердження подальшого отримання не забезпечує відповідачу реальної можливості захисту власних інтересів та є прямим порушенням вимог ст. 22 Конвенції 2007 щодо належного інформування сторони [19]. Таким чином, у разі застосування конвенційного механізму виконання судового рішення (наказу) щодо стягнення аліментів закордоном, іноземні суди зобов'язані перевірити відповідний процесуальний документ згідно положень ст. 22 Конвенції 2007, яка встановлює підстави для відмови у визнанні та виконанні. Недотримання будь-якого з критерії є імперативною підставою для відмови у виконанні рішення, що у практичній площині створює значні перешкоди для транскордонного стягнення аліментів та не забезпечує, в повній мірі, права дитина на утримання.

Висновки. Незважаючи на важкі обставини, що склалися у зв'язку з збройною агресією рф проти України, подальше розлучення сімей, їх перебування в різних куточках світу, захист прав та інтересів дітей залишається одним із основних напрямів державної політики. Хоча конвенційний механізм стягнення аліментів за наявності відповідного судового рішення (наказу) в Україні та його подальшого виконання на території іншої держави, на нашу думку, є ефективним способом реалізації прав дитини, проте не позбавлений недоліків, оскільки, по-перше, є дещо «бюрократичним» та може бути затяжним у часі, по-друге, незважаючи на активну підтримку міжнародної співпраці у даній сфері, кожна держава залишає за собою право нормативного врегулювання вимоги до порядку та способу стягнення аліментів з боржника згідно імперативів на національному рівні (та вимог установлених Конвенцією 2007), що може слугувати підставою для відмови виконання рішення вітчизняних судів закордоном, цим самим не забезпечуючи права дитини на утримання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімейний кодекс України: закон України від 10.01.2002 № 2947-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 19.11.2025).
2. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України – синтез свого і чужого. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/синтез-свого-і-чужого.doc> (дата звернення: 19.11.2025).
3. Хорошенко О., Доценко О. Окремі питання аліментних зобов'язань. *Право і суспільство*. 2021. № 2. С. 51-57.
4. За 8 місяців українські суди винесли майже 13 тисяч наказів про стягнення аліментів. *СУДОВО-ЮРИДИЧНА ГАЗЕТА*: веб-сайт. URL: <https://sud.ua/uk/news/ukraine/341073-za-8-mesyatsev-ukrainskie-sudy-vynesli-pochti-13-tysyach-prikazov-o-vzyskanii-alimentov> (дата звернення: 19.11.2025).
5. Кисіль В.Й. Наказне провадження як спрощений вид цивільного судочинства. *Методологічні засади вдосконалення цивільного процесуального права* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. до 150-річчя від дня народження Є.В. Васьковського, 8 квітня 2016 р. Одеса: Юрид. л-ра, 2016. С. 58-60.

6. Колос А. Теоретичні проблеми спрощеного провадження у цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 32-35.
7. Зуб О.Ю. Спрощене позовне vs. наказне провадження в цивільному процесі. *Журнал східноєвропейського права*. 2018. № 58. С. 188-194. URL: <https://easternlaw.com.ua/uk>
8. Кройтор В.А. Наказне провадження як окремий вид спрощеного провадження в цивільному судочинстві України. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. № 1. С. 189-194. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/32.pdf> (дата звернення: 25.11.2025).
9. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 23.11.2025).
10. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 25 січня 2023 року у справі № 378/962/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108627878> (дата звернення: 24.11.2025).
11. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 2 травня 2024 року у справі № 337/2451/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118820449> (дата звернення: 24.11.2025).
12. Підгородинська А.В. Визнання та виконання рішень судових органів України закордоном. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. URL: http://lsej.org.ua/6_2024/87.pdf (дата звернення: 25.11.2025).
13. Інструкція про виконання в Україні Конвенції про стягнення аліментів за кордоном: Наказ Міністерства юстиції України від 29.12.2006 № 121/5 / Міністерство юстиції України. *Офіційний вісник України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1390-06#Text> (дата звернення: 27.11.2025).
14. Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24 травня 1993 року. *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_174#Text (дата звернення: 27.11.2025).
15. Kodeks postępowania cywilnego z dnia 17 listopada 1964 r. Dz. U. 1964 Nr 43, poz. 296. Warszawa: Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, 1964. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19640430296/U/D19640296Lj.pdf> (дата звернення: 11.12.2025)..
16. Postanowienie z uzasadnieniem Sąd Apelacyjny w Warszawie z 2022.09.13 VI ACz 195/22. *PORTAL ORZECZEŃ SĄDÓW POWSZECHNYCH*. URL: https://orzeczenia.ms.gov.pl/content/%24N/154500000003003_VI_ACz_000195_2022_Uz_2022-09-13_003?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 12.12.2025).
17. Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering (Rv). Overheid.nl. Den Haag : Ministerie van Justitie en Veiligheid, 2025. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0001827/> (дата звернення: 13.12.2025).
18. Arrest van de Hoge Raad van 26 september 2014 № 13/04272. *De Rechtspraak*. URL: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:HR:2014:2838&showbutton=true&keyword=ECLI%253aNL%253aHR%253a2014%253a2838&idx=1> (дата звернення: 15.12.2025).
19. Beschikking van de Rechtbank Midden-Nederland van 25 september 2020 № C/16/495916/FO RK 20-103. *KENNISBANK FAMILIERECHT*. URL: <https://www.split-online.nl/kennisbank/uitspraken/40337?print=true&token=10274cd8045861b54cc986df4ac9c442> (дата звернення: 03.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 04.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Уєриновська О.І., Оліярник Б.Р., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.426.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.71>

ФУНКЦІОНАЛЬНА РОЛЬ ВИНИ В ІНСТИТУТІ ВІДШКОДУВАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗБИТКІВ: МІЖНАРОДНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАВОВІ ПІДХОДИ

Федорко М.С.,
старший викладач
кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
ORCID: 0000-0002-8358-3787

Федорко М.С. Функціональна роль вини в інституті відшкодування договірних збитків: міжнародні та європейські правові підходи.

На підставі аналізу положень Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів, Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА, Принципів європейського договірного права, Модельних правил європейського приватного права, а також цивільного законодавства та судової практики Франції та Німеччини, досліджується функціональна роль вини в інституті відшкодування договірних збитків.

Обґрунтовується висновок, що досліджувані акти міжнародної та європейської уніфікації приватного права пов'язують право кредитора на відшкодування збитків виключно з фактом невиконання боржником зобов'язання та не передбачають вину як обов'язкову умову відповідальності. Зазначене свідчить про об'єктивний характер цивільно-правової відповідальності.

Доводиться, що у праві Франції та Німеччини, попри формальне збереження значення вини як необхідної умови настання цивільно-правової відповідальності, спостерігається тенденція до розширення сфери об'єктивної відповідальності. Демонструється, що трансформація ролі вини як умови договірної відповідальності у цивільному праві Франції та Німеччини досягається шляхом застосування різних механізмів: диференціації договірних зобов'язань, перерозподілу договірних ризиків та закріплення презумпції недбалості.

Досліджується критерій передбачуваності збитків, закріплений у всіх аналізованих актах міжнародної та європейської уніфікації права, що дозволяє відмежовувати збитки, які є прямим наслідком порушення зобов'язання, від віддалених і непрямих збитків, що не підлягають відшкодуванню. Продемонстровано захисну функцію критерію передбачуваності збитків у механізмі договірної відповідальності, яка полягає в тому, що при порушенні зобов'язання відповідальність обмежується передбачуваними збитками. Вказується, що спільним у досліджуваних актах є момент передбачення збитків, який синхронізується зі стадією укладення договору, водночас відмінності у досліджуваних актах зумовлені кореляцією передбачуваності збитків із виною. На підставі аналізу кореляції передбачуваності збитків із виною робиться висновок, що у Принципах міжнародних комерційних договорів УНІДРУА критерій передбачуваності застосовується незалежно від форми вини порушника, а обсяг відшкодування в будь-якому випадку обмежується тими збитками, які були або могли бути передбачені на момент укладення договору. Вказується, що інший, прокредиторський підхід закріплено в Принципах європейського договірного права та Модельних правилах європейського приватного права, адже за наявності умислу або грубої недбалості боржника відповідальність охоплює всі причинно пов'язані збитки, навіть непередбачувані. На підставі зазначеного робиться висновок, що вина виконує коригувальну функцію в інституті договірної відповідальності.

Ключові слова: уніфіковане договірне право, відшкодування збитків, вина, як умова цивільної відповідальності, форма вини, передбачуваність збитків.

Fedorko M.S. The functional role of fault in compensation for contractual damages: unification and European legal approaches.

Based on the analysis of the provisions of the UN Convention on Contracts for the International Sale of Goods, the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts, the Principles of European Contract Law, the Model Rules of European Private Law, as well as the civil legislation and judicial practice of France and Germany, the functional role of fault in the institution of compensation for contractual damages is investigated.

The conclusion is substantiated that the studied acts of international and European unification of private law link the creditor's right to compensation for damages exclusively with the fact of non-fulfillment of the obligation by the debtor and do not provide for fault as a mandatory condition for liability. The above indicates the objective nature of civil liability.

It is proved that in French and German law, despite the formal preservation of the meaning of fault as a necessary condition for the occurrence of civil liability, there is a tendency to expand the scope of strict liability. It is demonstrated that the transformation of the role of fault as a condition of contractual liability in the civil law of France and Germany is achieved by applying various mechanisms: differentiation of contractual obligations, redistribution of contractual risks and consolidation of the presumption of negligence.

The criterion of foreseeability of losses, enshrined in all the analyzed acts of international and European unification of law, is studied, which allows to distinguish losses that are a direct consequence of a breach of obligation from remote and indirect losses that are not subject to compensation. The protective function of the criterion of foreseeability of losses in the mechanism of contractual liability is demonstrated, which consists in the fact that in the event of a breach of obligation, liability is limited to foreseeable losses. It is indicated that the common point in the studied acts is the moment of foreseeing losses, which is synchronized with the stage of concluding the contract, while the differences in the studied acts are due to the correlation of foreseeability of losses with fault. Based on the analysis of the correlation of foreseeability of losses with fault, it is concluded that in the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts the criterion of foreseeability is applied regardless of the form of fault of the violator, and the amount of compensation is in any case limited to those losses that were or could have been foreseen at the time of concluding the contract. It is indicated that another, pro-creditor approach is enshrined in the Principles of European Contract Law and the Model Rules of European Private Law, because in the presence of intent or gross negligence of the debtor, liability covers all causally related losses, even unforeseeable ones. Based on the above, it is concluded that fault performs a corrective function in the institution of contractual liability.

Key words: unified contract law, compensation for damages, fault as a condition of civil liability, form of fault, foreseeability of damages.

Постановка проблеми. Серед правових механізмів захисту прав та інтересів учасників цивільного обороту відшкодування збитків відіграє ключову роль, а особливий інтерес становить роль вини в механізмі відшкодування договірних збитків. У контексті реформування цивільного законодавства України відповідно до Концепції оновлення Цивільного кодексу України [1] особлива увага приділяється гармонізації норм із міжнародними та європейськими стандартами. Тому актуальним є дослідження функціональної ролі вини в інституті відшкодування договірних збитків та аналіз відповідних правових підходів, закріплених у актах уніфікації приватного права: Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG) [2], Принципах міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (PICC) [3], Принципах європейського договірного права (PECL) [4] та Модельних правилах європейського приватного права (DCFR) [5]. Результати дослідження можуть бути корисними для підвищення ефективності механізму відшкодування збитків у цивільному праві України та формуванні сучасної моделі цивільно-правової відповідальності.

Мета дослідження – визначення теоретичних положень, що характеризують функціональну роль вини в інституті відшкодування договірних збитків, що закріплені в актах міжнародної та європейської уніфікації приватного права та в цивільному праві Франції та Німеччини.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика, що є предметом представленого дослідження, знайшла відображення у працях таких науковців: І.І. Вашинець, О.О. Гайдуліна, О.С. Білоус, А.А. Верховець, Л.Д. Донська, І.А. Діковська, О.Ю. Димінська, О.О. Кадук, Б.П. Карнаух, В.С. Мілаш, І.В. Розізнана, А.Л. Ткачук.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до положень Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (PICC), будь-яке невиконання надає постраждалій стороні право на відшкодування збитків [3, ст. 7.4.1].

Відповідно до положень Принципів європейського договірної права (PECL) не виконання зобов'язання за контрактом має наслідком застосування відшкодування збитків [4, ст. 8:101], а, відповідно до ст. 9:501, потерпіла сторона має право на відшкодування збитків, завданих невиконанням з боку іншої сторони, за умови відсутності підстави для звільнення її від відповідальності [4, 9:501].

Відповідно до положення статті 3:701 Книги III Модельних правил європейського приватного права (DCFR) кредитор має право на відшкодування збитків, завданих невиконанням боржником зобов'язання, якщо невиконання не виправдано [5, III.-3:701].

З наведених вище положень вбачається, що досліджувані акти пов'язують право кредитора на відшкодування збитків виключно з фактом невиконання боржником зобов'язання та не передбачають вини як обов'язкову умову відповідальності. Збитки підлягають відшкодуванню як наслідок самого факту невиконання, що свідчить про об'єктивний характер цивільно-правової відповідальності.

У країнах континентальної правової сім'ї, зокрема й в Україні, цивільно-правова відповідальність зазвичай має суб'єктивний характер, адже вина боржника виступає необхідною умовою відшкодування збитків. Водночас, попри формальне збереження значення вини, спостерігається функціональне послаблення її ролі як обов'язкової умови відповідальності, що досягається завдяки різним механізмам, зокрема диференціації договірних зобов'язань. Так, у французькому праві виділяють два типи зобов'язань: зобов'язання, що передбачають докладання максимальних зусиль (*obligations de moyens*), та зобов'язання, що передбачають досягнення певного результату (*obligations de résultat*). Першим цю різницю сформулював Рене Демог (René Demogue) [6] для вирішення суперечності між статтями 1137 та 1147 Цивільного кодексу Франції (*прим.*: нумерація статей до реформи французького договірної права 2016 року). Належне виконання *obligations de moyens* передбачає обов'язок боржника докладати максимальних зусиль, а для настання відповідальності за його порушення, кредитор має довести не лише факт порушення договору, а й наявність вини боржника. Боржник є винним, якщо не використав усі доступні йому засоби для досягнення передбаченого результату. Саме принцип *obligations de moyens* був закріплений у статті 1137 Цивільного кодексу Франції до реформи 2016 року. Відповідно до цієї статті, особа, відповідальна за збереження речі, зобов'язана проявляти до неї розумну турботу, незалежно від того, чи договір укладено на користь однієї сторони, чи в інтересах обох [7]. Виконання *obligations de résultat* передбачає обов'язок боржника досягти конкретного результату, передбаченого договором. На відміну від *obligations de moyens*, ані зусилля, ані засоби, використані боржником для досягнення результату, не беруться до уваги, враховується лише сам результат. Так, у договорі купівлі-продажу обов'язок продавця поставити товар є зобов'язанням, що передбачає досягнення певного результату (*obligations de résultat*). Відповідно до статті 1147 Цивільного кодексу Франції до реформи 2016 року, просте недосягнення результату є достатньою підставою для настання відповідальності. Боржник несе відповідальність, якщо він не може довести, що невиконання зумовлене зовнішньою причиною, яку не можна йому приписати, навіть якщо з його боку не було недобросовісності [7].

Як слушно вказує О. С. Білоус, такий поділ зобов'язань слугує критерієм, за яким судді можуть краще визначити складність виконання того чи іншого зобов'язання, від чого залежатиме оплата за договором або розмір збитків [8, с. 4]. До зазначеного слід додати, що такий поділ зобов'язань забезпечує й функціональне послаблення ролі вини як обов'язкової умови відповідальності. На вказану властивість звертали увагу розробники Модельних правил європейського приватного права (DCFR), зазначаючи, що якщо обов'язок боржника полягає у досягненні певного результату, його невиконання дає кредитору право на відшкодування збитків незалежно від наявності вини [9, с. 421].

Слід відзначити, що у період, що охоплює кінець XIX ст. – початок XX ст., у французькому праві домінувала модель *obligation de moyens*, а *obligation de résultat* визнавалися як виняток у тих зобов'язаннях, в яких результат був контрольований (гарантований) боржником, наприклад, зобов'язання з перевезення, зберігання, найму. Згодом *obligation de résultat* став інструментом захисту прав споживачів та розширив сферу застосування, розповсюджуючись на готельні по-

слуги, автоматизовані послуги, туристичні, пакетні послуги, договори масового обслуговування, телекомунікаційні послуги, банківські перекази, послуги з енергопостачання. У сучасному французькому праві поділ договірних зобов'язань на *obligations de moyens* та *obligations de résultat* зберігається. Цей поділ дозволяє, по-перше, зберегти значення вини як необхідної умови цивільно-правової відповідальності, а по-друге, розширення сфери застосування зобов'язань, орієнтованих на досягнення конкретного результату (*obligations de résultat*), ілюструє поступовий перехід від суб'єктивної моделі договірної відповідальності, заснованої на вині боржника, до об'єктивної. Зазначене підтверджується й судовою практикою, зокрема, у справі від 19 листопада 2009 р. суд кваліфікував послуги інтернет-провайдера як зобов'язання результату [10]. В рамках рішення по справі *Arrêt du 1er juin 2022, Cour de cassation, Chambre commerciale* [11], Касаційний суд Франції кваліфікував в рамках договору із розробки/постачання інформаційних технологій характер зобов'язання як обов'язок досягти результату, недосягнення якого є підставою для відповідальності. В рамках справи від 9 жовтня 2025 р. Касаційний суд кваліфікував зобов'язання субпідрядника як зобов'язання результату [12]. Водночас правила *obligations de moyens* продовжують застосовуватися у зобов'язаннях з надання медичних та адвокатських послуг, а також у зобов'язаннях, предметом яких є досягнення творчого або інтелектуального результату. У таких зобов'язаннях результат за своєю природою не піддається повному контролю з боку боржника і, відповідно, не може бути ним гарантований.

До реформи зобов'язального права 2002 року Німецьке цивільне уложення (BGB) закріплювало відповідальність за шкоду внаслідок порушення обов'язку лише за умови вини. Як вказується в юридичній літературі, вина продовжує виступати умовою відшкодування збитків, проте обсяг цієї вимоги значно знизився [13, с. 140]. Після реформи зобов'язального права положення § 276 BGB було змінено таким чином, щоб чітко закріпити можливість відступу від загального правила про вину. Норма прямо передбачає, що обсяг відповідальності може бути як суворішим, так і м'якшим, якщо це впливає зі змісту зобов'язання, зокрема з прийняття боржником гарантії або ризику виконання [14, § 276]. Положення § 276 застосовується лише для визначення ступеня відповідальності, якщо боржник дійсно проявив недбалість або умисел. Відповідальність базується на невиконанні обов'язку, а вирішальне значення набуває розподіл ризиків, погоджений сторонами або об'єктивно властивий конкретному зобов'язанню. Завдяки перерозподілу договірних ризиків досягається трансформація значення вини як умови відповідальності.

Про трансформацію вини як умови відповідальності свідчить й положення п. 1 § 280 Німецького цивільного уложення, що після реформи 2002 року закріплює презумпцію недбалості для виникнення відповідальності, тобто тепер достатньо довести сам факт порушення зобов'язання. Закріплення вказаної презумпції зумовлює функціональне зближення винної моделі договірної відповідальності з об'єктивною, оскільки відповідальність фактично пов'язується із самим фактом порушення зобов'язання.

На підставі зазначеного вище можна зробити висновок про поступове функціональне послаблення вини як необхідної умови цивільно-правової відповідальності у французькому та німецькому праві, що свідчить про тенденцію до об'єктивізації договірної відповідальності. Трансформація ролі вини як умови договірної відповідальності досягається шляхом застосування різних механізмів: диференціації договірних зобов'язань, перерозподілу договірних ризиків та закріплення презумпції недбалості.

Попри те, що вина боржника в актах міжнародної та європейської уніфікації права не є умовою відповідальності, про що вказувалося вище, вона має значення для застосування критерію передбачуваності збитків. Вказаний критерій застосовується для відмежування збитків, які є прямим наслідком порушення зобов'язання, від віддалених і непрямих збитків, що не підлягають відшкодуванню.

Положення, що характеризують передбачуваність збитків, вперше були закріплені в Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG). Відповідно до положень вказаної Конвенції, збитки не можуть перевищувати шкоди, яку сторона, що порушила договір, передбачала чи повинна була передбачати в момент укладення договору як можливий наслідок його порушення, враховуючи обставини, про які вона в той час знала чи повинна була знати [2, ст. 74].

Відповідно до ст. 7.4.4 Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА порушник несе відповідальність лише за ту шкоду, яку він передбачав або обґрунтовано мав передбачити на момент укладення договору як таку, що ймовірно настане у разі його невиконання [3, ст. 7.4.4].

Аналогічний підхід щодо передбачуваності збитків закріплено у ст. 9:503 Принципів європейського договірної права та у ст. III.–3:703 Модельних правил європейського приватного права (DCFR).

У досліджуваних актах момент передбачення збитків синхронізується зі стадією укладення договору, оскільки обізнаність щодо розміру та/або характеру збитків на момент укладення договору могла б призвести до укладення договору на інших умовах або навіть відмови від укладення договору. Водночас між досліджуваними актами існують відмінності у застосуванні критерію передбачуваності збитків залежно від форми вини боржника. Так, у Принципах міжнародних комерційних договорів УНІДРУА критерій передбачуваності застосовується незалежно від форми вини порушника, оскільки цей акт не містить жодних застережень щодо кореляції форм вини боржника та критерію передбачуваності збитків. Це означає, що у разі наявності вини боржника обсяг відшкодування все одно обмежується тими збитками, які були або могли бути передбачені на момент укладення договору.

Натомість Принципи європейського договірної права виключають застосування критерію передбачуваності у разі умислу або грубої необережності боржника [4, ст. 9:503]. Аналогічний підхід закріплено й у Модельних правилах європейського приватного права, відповідно до яких обмеження відповідальності критерієм передбачуваності не застосовується у випадках умисного або грубо недбалого невиконання зобов'язання [5, III.–3:703]. У Принципах європейського договірної права та Модельних правилах європейського приватного права вина набуває значення при визначенні меж (обсягу) відповідальності та корелює з критерієм передбачуваності. Так, при порушенні зобов'язання, за умови відсутності умислу або грубої недбалості боржника, його відповідальність обмежується передбачуваними збитками, що демонструє захисну функцію критерію передбачуваності. Натомість, за наявності умислу або грубої недбалості у діях боржника, захисна функція критерію передбачуваності не застосовується, наслідком чого є розширення обсягу відшкодування та покладання на боржника ризику непередбачуваних наслідків порушення.

Таким чином, Принципи європейського договірної права та Модельні правила європейського приватного права в інституті відшкодування договірних збитків демонструють прокредиторський підхід, за яким критерій передбачуваності не обмежує обсяг відповідальності боржника у разі умисного або грубо недбалого порушення зобов'язання, тобто форма вини боржника виступає фактором, що безпосередньо впливає на межі договірної відповідальності.

З огляду на те, що форма вини боржника впливає на специфіку застосування критерію передбачуваності збитків, може здаватися, що існує суперечність між об'єктивним підходом до відповідальності та врахуванням вини при застосуванні критерію передбачуваності збитків. На нашу думку, така суперечність є уявною, оскільки досліджувані акти європейської уніфікації приватного права чітко розрізняють: умову відповідальності, якою є факт невиконання зобов'язання, та межі відповідальності. Вина набуває значення при визначенні меж (обсягу) відповідальності та виконує коригувальну функцію в інституті договірної відповідальності.

Висновки. На підставі проведеного дослідження, зроблено висновок, що Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА, Принципи європейського договірної права та Модельні правила європейського приватного права побудовані за принципом об'єктивної (безвинної) договірної відповідальності. У праві Франції та Німеччини, попри збереження вини, як необхідної умови настання цивільно-правової відповідальності, спостерігається тенденція щодо функціонального послаблення її значення як умови цивільно-правової відповідальності. Трансформація ролі вини як умови договірної відповідальності досягається шляхом застосування механізмів: диференціації договірних зобов'язань, перерозподілу договірних ризиків та закріплення презумпції недбалості.

У досліджуваних актах уніфікації приватного права вина не є умовою відповідальності, однак зберігає значення при визначенні її меж (обсягу), корелюючи з критерієм передбачуваності збитків. Досліджувані акти демонструють різні підходи щодо кореляції вини та критерію передбачуваності. У Принципах міжнародних комерційних договорів УНІДРУА критерій передбачуваності застосовується незалежно від форми вини порушника, а обсяг відшкодування в будь-якому випадку обмежується тими збитками, які були або могли бути передбачені на момент укладення договору. Інший, прокредиторський підхід закріплено в Принципах європейського договірної права та Модельних правилах європейського приватного права, адже за наявності умислу або грубої недбалості боржника відповідальність охоплює всі причинно пов'язані збитки, навіть неперед-

бачувани. В рамках зазначеного прокредиторського підходу, вина виступає підставою для зняття захисного механізму критерію передбачуваності, чим виконує коригувальну функцію в інституті договірної відповідальності. Таким чином, об'єктивний характер договірної відповідальності не заперечує значення вини, а трансформує її роль: із необхідної умови відповідальності в інструмент диференціації її обсягу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.
2. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#Text.
3. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА в редакції 2016 року. URL: <https://www.lawanalytics.top/pages/uni>.
4. Principles of European contract law (PECL). URL: <https://www.trans-lex.org/400200>.
5. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law: Draft Common Frame of Reference (DCFR). URL: https://www.trans-lex.org/400725/_/outline-edition-.
6. Les notions fondamentales du droit privé: essai critique, pour servir d'introduction à l'étude des obligations / par René Demogue,... Demogue, René. Paris. 1911. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5457266z/f4.item#>.
7. L'école Jurixio. Obligations de moyens et obligations de résultat – La distinction. URL: <https://www.jurixio.fr/obligation-de-moyen-obligation-de-resultat>.
8. Білоус О.С. Уніфікація і порівняльний аналіз договірного права в рамках Принципів УНІДРУА [Текст]: автореферат дис. . канд. юрид. наук : 12.00.03 / О.С. Білоус; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2015. 22 с.
9. Christian von Bar, Eric Clive and Hans Schulte-Nölke. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law: Draft Common Frame of Reference (DCFR). URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles_definitions_and_model_rules_of_European_private_law_Draft_Common_Frame_of_Reference_DCFR.pdf.
10. Cour de cassation, 19 листопада 2009 (Civ. 1re) URL: https://thejournalofregulation.com/en/article/ii-22-the-first-civil-chamber-of-the-cour-de-cassa/?utm_source=chatgpt.com.
11. Cour de cassation, civile, Chambre commerciale, 1 juin 2022, 20-19.476, Inédit URL: https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000045904841?init=true&page=1&query=20-19.476&searchField=ALL&tab_selection=all.
12. Cour de cassation, civile, Chambre civile 3, 9 octobre 2025, 23-23.924 URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000052439668?init=true&page=1&query=Cour+de+cassation%2C+arrêt+du+9+octobre+2025>.
13. Grundmann, Stefan Germany and the Schuldrechtsmodernisierung 2002. ERCL 1/2005. P. 129-148. URL: <https://doi.org/10.18452/27354>.
14. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/_276.html.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Федорко М.С., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.72>

ВСТАНОВЛЕННЯ СЕРВІТУТУ ЩОДО ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК, РОЗТАШОВАНИХ В МАСИВІ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Чорна Ж.Л.,
*кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова,
ORCID: 0000-0001-9422-1469
scholar.google.com/citations?user=fu89J_sAAAAJ&hl
e-mail: zhannylya2017@gmail.com*

Чорна Ж.Л. Встановлення сервітуту щодо земельних ділянок, розташованих в масиві земель сільськогосподарського призначення.

У статті досліджено, що Земельний кодекс України передбачає обов'язок власників та користувачів земельних ділянок усіх форм власності, розташованих у масиві земель сільськогосподарського призначення, надавати право сервітуту для забезпечення проходу (проїзду) іншим власникам та користувачам земельних ділянок до належної їм на відповідному праві земельної ділянки. Доведено, що обсяг прав сервітуарія полягає саме в можливості проходу (проїзду) до земельної ділянки. При цьому, умовою встановлення сервітуту є неможливість задоволення потреб особи іншим способом. Встановлено, що за строком дії сервітути можуть бути постійними або строковими. Проаналізовано особливості порядку встановлення земельних сервітутів на землях державної, комунальної власності. Так, особа, заінтересована у встановленні земельного сервітуту на землях державної, комунальної власності, звертається з заявою (до якої додаються відповідні документи), до відповідного органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, що здійснює розпорядження земельною ділянкою державної, комунальної власності або до землекористувача. На підставі позитивного рішення цього органу укладається договір про встановлення земельного сервітуту. У разі відмови в укладенні договору, договір вважається укладеним за рішенням суду. Встановлено, що до істотних умов договору відносяться: обсяг прав сервітуарія щодо користування земельною ділянкою (її частиною); кадастровий номер земельної ділянки, щодо якої встановлюється земельний сервітут; розмір та порядок внесення плати за встановлення сервітуту (крім випадків встановлення безоплатного сервітуту); строк дії сервітуту. Вважаємо, що сервітут щодо земельної ділянки державної, комунальної власності має бути оплатним. Щодо земельних ділянок, які є у приватній власності, то презюмується оплатність користування майном, хоча безоплатність користування може бути встановлена договором (ч.3 ст.100 Земельного кодексу України, ч.3 ст.403 Цивільного кодексу України). З'ясовано, що серед суб'єктного складу сервітутних правовідносин Земельний кодекс України виділяє власника або землекористувача земельної ділянки чи іншу заінтересовану особу. Проте, поняття та коло таких «заінтересованих осіб» законодавством не визначено.

Ключові слова: сервітут, земельна ділянка, масив земель сільськогосподарського призначення, право приватної, державної, комунальної власності, договір, істотні умови договору, рішення суду.

Chorna Zh.L. Establishment of easement rights for land plots located in agricultural land areas.

The article examines that the Land Code of Ukraine provides for the obligation of owners and users of land plots of all forms of ownership located in agricultural land to grant easement rights to ensure passage (access) to other owners and users of land plots to the land plot belonging to them

under the relevant right. It has been proven that the scope of easement rights consists precisely in the possibility of passage (access) to the land plot. At the same time, the condition for establishing an easement is the impossibility of satisfying the needs of a person in any other way. It has been established that easements can be permanent or temporary in terms of their duration. The peculiarities of the procedure for establishing land easements on state and communal property have been analyzed. Thus, a person interested in establishing a land easement on state-owned or municipally-owned land submits an application (accompanied by relevant documents) to the relevant executive authority, local government body that manages state-owned or municipally-owned land, or to the land user. Based on a positive decision by this body, an agreement on the establishment of a land easement is concluded. If the conclusion of the agreement is refused, the agreement is considered concluded by a court decision. It has been established that the essential terms of the agreement include: the scope of the easement holder's rights to use the land plot (or part thereof); the cadastral number of the land plot for which the land easement is established; the amount and procedure for paying the fee for establishing the easement (except in cases of establishing a free easement); the term of the easement. We believe that easements on state-owned and municipally-owned land plots should be subject to payment. With regard to privately-owned land plots, it is presumed that the use of the property is subject to payment, although free use may be established by agreement (Part 3 of Article 100 of the Land Code of Ukraine, Part 3 of Article 403 of the Civil Code of Ukraine). It has been established that among the subjects of easement legal relations, the Land Code of Ukraine distinguishes the owner or land user of a land plot or other interested person. However, the concept and scope of such "interested persons" is not defined by law.

Key words: easement, land plot, agricultural land, private, state, and communal property rights, contract, essential terms of the contract, court decision.

Постановка проблеми. Питання встановлення сервітутів, традиційно, розглядається у співвідношенні із правом власності. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні» [1], було доповнено Земельний кодекс України (далі – ЗК України) [2] ст. 37-1 «Особливості використання та розпорядження земельними ділянками, розташованими у масиві земель сільськогосподарського призначення, а також полезахисними лісовими смугами, які обмежують такий масив». Цією статтею передбачено обов'язок власників та користувачів земельних ділянок усіх форм власності, розташованих у масиві земель сільськогосподарського призначення, надавати право сервітуту для забезпечення проходу (проїзду) іншим власникам та користувачам земельних ділянок до належної їм на відповідному праві земельної ділянки. У зв'язку з цим, вважаємо, доцільним розглянути питання щодо встановлення сервітуту з цією метою.

Мета дослідження. Метою цієї статті є з'ясування особливостей встановлення сервітуту щодо земельних ділянок, розташованих в масиві земель сільськогосподарського призначення. Для досягнення зазначеної мети, слід вирішити такі завдання: проаналізувати норми Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [3], ЗК України, інших нормативно-правових актів, судову практику та думки вчених, про встановлення сервітутів щодо земельних ділянок, розташованих в масиві земель сільськогосподарського призначення; з'ясувати особливості встановлення таких сервітутів, щодо земельних ділянок, які є у державній та комунальній власності.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичними та практичними проблемами регулювання сервітутних правовідносин цивільним та земельним законодавством займалися такі вчені, як: В.І. Гордєєв, Т.В. Лісова, Л.В. Лейба, Т.В. Предчук, Т.Є. Харитонова, В.І. Цитульський, М.В. Шульга.

Виклад основного матеріалу. У ч. 1 ст. 98 ЗК України передбачається, що право земельного сервітуту – це право власника або землекористувача земельної ділянки чи іншої заінтересованої особи на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками).

Відповідно до ч. 1 ст.401 ЦК України право користування чужим майном (сервітут) може бути встановлене, зокрема, щодо земельної ділянки, для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом.

Так, в абзаці 3 п.22-2 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» [4] зазначено, що вста-

новлюючи земельний сервітут на певний строк чи без зазначення строку (постійний), суд має враховувати, що метою сервітуту є задоволення потреб власника або землекористувача земельної ділянки для ефективного її використання; умовою встановлення є неможливість задовольнити такі потреби в інший спосіб, і в рішенні суд має чітко визначити обсяг прав особи, що звертається відносно обмеженого користування чужим майном. Так, у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19.11.2025 р. по справі № 902/1257/24 про встановлення сервітуту, у п. 5.25 зазначено, що потреби, які можуть бути задоволені за рахунок користування чужим майном шляхом встановлення сервітуту, повинні мати характер вимушених та/або неминучих [5].

Відповідно до ч. 1 ст. 22 ЗК України землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей.

Саме в сільському господарстві земля, як і в кожній іншій діяльності, є основою в технічному і фізичному сенсі для розміщення всіх інших чинників виробництва. Тобто є територією, якою переміщуються робоча сила, тварини, машини і знаряддя праці, засоби транспорту тощо. Також, земля в сільськогосподарському виробництві є предметом праці. Вона віддає рослинам свою енергію, що в біологічному аспекті необхідні для їх життя, зростання і розвитку. Земля є основним складовим елементом навколишнього природного середовища, в якому живуть рослини [6, с. 153].

Відповідно до ч. 2 ст. 22 ЗК України до земель сільськогосподарського призначення належать:

а) сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги);

б) несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель інших категорій, землі під господарськими будівлями і дворами, землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, землі під об'єктами виробництва біометану, які є складовими комплексів з виробництва, переробки та зберігання сільськогосподарської продукції, землі тимчасової консервації тощо).

У ст. 1 Закону України «Про землеустрій» [7] наводиться поняття масиву земель сільськогосподарського призначення як сукупності земельних ділянок сільськогосподарського призначення, що складаються з сільськогосподарських та необхідних для їх обслуговування несільськогосподарських угідь (земель під польовими дорогами, меліоративними системами, господарськими шляхами, прогонами, лінійними об'єктами, об'єктами інженерної інфраструктури, а також ярами, заболоченими землями, іншими угіддями, що розташовані всередині земельного масиву), мають спільні межі та обмежені природними та/або штучними елементами рельєфу (автомобільними дорогами загального користування, полезахисними лісовими смугами та іншими захисними насадженнями, водними об'єктами тощо).

Відповідно до абзацу 2 ч. 6 ст. 37-1 ЗК України власники та користувачі земельних ділянок усіх форм власності, розташованих у масиві земель сільськогосподарського призначення, зобов'язані надавати право сервітуту для забезпечення проходу (проїзду) іншим власникам та користувачам земельних ділянок до належної їм на відповідному праві земельної ділянки. Т.В. Лісова вважає, що вказане є прикладом встановлення земельного сервітуту за законом [8, с. 366].

Технічна можливість проходу, проїзду на земельну ділянку встановлюється під час проведення дослідження в рамках земельно-технічної експертизи [9, с. 42].

Відповідно до п. «а» і «б» ч. 1 ст. 124-1 ЗК України передбачено, що особа, заінтересована у встановленні земельного сервітуту на землях державної, комунальної власності, звертається з заявою у разі, якщо: а) земельна ділянка не передана у користування або у разі необхідності встановлення земельного сервітуту на землях, не сформованих у земельні ділянки, – до органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, що здійснює розпорядження земельною ділянкою державної, комунальної власності; б) земельна ділянка перебуває у користуванні – до органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, що здійснює розпорядження земельною ділянкою державної, комунальної власності, або до землекористувача. У заяві має бути зазначена мета встановлення земельного сервітуту.

До заяви додається, зокрема, проект договору про встановлення земельного сервіту (у разі встановлення земельного сервіту щодо сформованої земельної ділянки) (п. «в» абзацу 5 ч. 1 ст. 124-1 ЗК України). В абзаці 4 ч. 2 ст. 124-1 ЗК України передбачено положення, що укладення договору про встановлення земельного сервіту з органом виконавчої влади, органом місцевого самоврядування здійснюється на підставі рішення цього органу. У разі відмови в укладенні договору про встановлення земельного сервіту щодо сформованої земельної ділянки державної, комунальної власності такий договір визнається укладеним за рішенням суду. Тобто, в даному випадку договір буде укладений у примусовому порядку, що є обмеженням свободи договору. Так, відповідно до ст. 627 ЦК України сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості.

Щодо суб'єктного складу сервітутних відносин, то ЗК України у ст.98, де мова йде про поняття права земельного сервіту, розрізняє такі категорії осіб, як: власники, користувачі земельних ділянок та заінтересовані особи.

Зокрема, відповідно до абзаців 1-5 ч. 1 ст. 130 ЗК України набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення можуть:

- а) громадяни України;
- б) юридичні особи України, створені і зареєстровані за законодавством України, учасниками (акціонерами, членами) яких є лише громадяни України та/або держава, та/або територіальні громади;
- в) територіальні громади;
- г) держава.

До складу заінтересованих осіб відносяться не тільки носії земельних прав (власники і землекористувачі), а і суб'єкти, правовий статус яких визначається спеціальними законами [10, с.387]. На нашу думку, у законодавстві слід навести поняття та коло таких «заінтересованих осіб».

Відповідно до ч.3 ст. 100 ЗК України істотними умовами договору про встановлення земельного сервіту є:

- обсяг прав сервітуарія щодо користування земельною ділянкою (її частиною);
- кадастровий номер земельної ділянки, щодо якої встановлюється земельний сервітут;
- розмір та порядок внесення плати за встановлення сервіту (крім випадків встановлення безоплатного сервіту);
- строк дії сервіту.

Під обсягом прав сервітуарія, у даному випадку, слід розуміти можливість саме проходу (проїзду) власникам та користувачам земельних ділянок до належної їм на відповідному праві земельної ділянки. За аналогією закону, у цьому випадку, ми можемо скористатися положеннями ст.99 ЗК України, якою передбачено види права земельного сервіту. Так, власники або землекористувачі земельних ділянок чи інші заінтересовані особи можуть вимагати встановлення таких земельних сервітутів:

- а) право проходу та проїзду на велосипеді;
- б) право проїзду на транспортному засобі по наявному шляху;
- в) право прогону худоби по наявному шляху.

Відповідно до ч. 5 ст. 626 ЦК України, за загальним правилом, договір є відплатним, якщо інше не встановлено договором, законом або не впливає із суті договору. У цьому випадку ми підтримуємо думку Т.В. Предчук, що безоплатна передача землі у користування на підставі договору про встановлення сервіту може відбуватися лише у випадку укладення договору щодо земельної ділянки приватного земельного фонду, оскільки передача землі у користування із державного та комунального фондів, без стягнення плати, суперечить фіскальним інтересам держави [11, с. 122]. У разі встановлення платного сервіту, плата за користування чужим майном повинна компенсувати звичайні доходи, які власник позбавлений можливості отримувати із цього майна, а також втрату цінності речі внаслідок її використання іншими особами [12, с. 48].

Відповідно до ч. 2 ст. 98 ЗК України земельні сервітути можуть бути постійними і строковими.

У ч. 4 ст. 98 ЗК України зазначено, що земельний сервітут здійснюється способом, найменш обтяжливим для власника земельної ділянки, щодо якої він встановлений. Характеризуючи обсяг земельного сервіту, варто зазначити, що ним охоплюється тільки обмежена можливість кори-

стуватися чужою земельною ділянкою, яка не повинна призводити до нівелювання чи надмірного ускладнення реалізації прав власника (землекористувача) земельної ділянки, щодо якої встановлений сервітут [13, с. 113]. У доповнення до цього, Т. Харитонова зазначає, що у разі встановлення сервітуту будь-яким способом, має бути чітко передбачено характер, обсяг, способи, зміст та наслідки користування чужим майном. Причому таке користування завжди повинно бути за своїм обсягом меншим, ніж залишкове користування власника обслуговуючої речі [14, с. 113].

Реально, земельний сервітут може бути встановлений лише на частину земельної ділянки, яка перебуває у власності або користуванні [8, с. 365].

Разом з тим, положення ч. 4 ст. 98 ЗК України не застосовуються у разі встановлення земельних сервітутів на земельній ділянці державної, комунальної власності, що сформована відповідно до частини четвертої статті 100 цього Кодексу з метою встановлення земельного сервітуту. У ній мова йде про те, що у разі необхідності встановлення земельного сервітуту на землях державної, комунальної власності, не сформованих у земельну ділянку, допускається формування земельної ділянки в межах території, на яку буде поширюватися право земельного сервітуту.

Висновки. Земельним кодексом України на власників та користувачів земельних ділянок усіх форм власності, розташованих у масиві земель сільськогосподарського призначення, покладено обов'язок надавати право сервітуту для забезпечення проходу (проїзду) іншим власникам та користувачам земельних ділянок до належної їм на відповідному праві земельної ділянки. Умовою надання права користування є неможливість задоволення цих потреб іншим способом. Законодавством передбачені особливості встановлення сервітутів на землях державної та комунальної власності, які полягають в порядку укладення договору, можливості укладення договору на підставі рішення суду, суб'єктному складі сервітутних правовідносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні: Закон України від 10.07.2018 р. № 2498-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 37. Ст. 277.
2. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3. Ст. 27.
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.
4. Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ: постанова Пленуму Верховного Суду України від 16.04. 2004 р. № 7. *Вісник Верховного суду України*. 2004. № 6. Стор.22.
5. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19.11. 2025 р. по справі № 902/1257/24 (про встановлення сервітуту). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/132196811>.
6. Ступень М.Г., Дума Ю.І., Кок З.С. Земля – основний ресурс сільського господарства Закарпаття. *Збалансоване природокористування*. 2016. № 3. С. 152–155. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Zp_2016_3_26.
7. Про землеустрій: Закон України від 22.05. 2003 р. № 858-IV.
8. Лісова Т.В. Право земельного сервітуту: актуальні питання. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Випуск № 01. С. 363-367. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.58>.
9. Парфенюк К.М. Встановлення права земельного за рішенням суду. *Держава та регіони. Земельне право; аграрне право; екологічне право*. 2021. № 2 (72). С. 40-43. DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2021.2.7>.
10. Шульга М.В., Гордєєв В.І., Лейба Л.В. Особливості сервітутного землекористування в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 384-388. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/93>.
11. Предчук Т.В. Договір про встановлення сервітуту за цивільним законодавством України: дис.. канд. юрид. наук: спец.12.00.03. Київ, 2019. 217 с.

12. Скрипник В. Сервітут як спосіб здійснення речових прав. *Підприємство, господарство і право. Цивільне право і процес*. 2017. №1. С. 44-49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Rgir_2017_1_9.
13. Цитульський В.І. Право користування чужим майном (сервітут): цивільно-правові аспекти: дис.. д-ра філософії в галузі права. 081 «Право». Львів, 2023. 191 с.
14. Харитонова Т. Є. Співвідношення врегулювання сервітутних відносин нормами Земельного та Цивільного кодексів України. *Юридичний вісник*. 2013. № 4. С. 110-115. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/http://yurvisnyk.in.ua/v4_2013/18.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Чорна Ж.Л., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 341.9:347.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.73>

МІЖНАРОДНІ ПОДАТКОВІ УГОДИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ГАРМОНІЗАЦІЇ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Шевченко Л.А.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
кримінального права і процесу
Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди
ORCID: 0000-0002-0453-5892
e-mail: spunky210388@gmail.com*

Шевченко Л.А. Міжнародні податкові угоди як інструмент гармонізації норм міжнародного приватного права в Україні.

У статті обґрунтовано роль міжнародних податкових угод як інструменту гармонізації норм міжнародного приватного права в Україні шляхом усунення колізій юрисдикцій у сфері приватноправових відносин з іноземним елементом. Встановлено, що міжнародні податкові відносини, незважаючи на формально публічно-правову природу податку, містять приватноправові елементи та завжди включають іноземний елемент, що визначає їх як предмет міжнародного приватного права. Доведено, що подвійне оподаткування є проявом колізії юрисдикцій і накладання різних правопорядків на одного й того самого суб'єкта або об'єкт правовідносин, що вимагає застосування спеціальних механізмів усунення колізій.

З'ясовано, що міжнародні податкові угоди: виступають засобом усунення колізій, встановлюючи правила визначення податкового резидентства, місця оподаткування доходів, постійного представництва, визначення податкових зобов'язань та порядку застосування податкових пільг; встановлюють уніфіковані норми для уникнення подвійного оподаткування та запобігання ухиленню від сплати податків; створюють прямі матеріально-правові норми, які безпосередньо регулюють податкові відносини з іноземним елементом; забезпечують передбачуваність правового режиму для суб'єктів приватного права; зменшують накладання юрисдикцій, створюючи узгоджене регулювання приватноправових відносин з іноземним елементом; мають пріоритет над національним законодавством за принципом пріоритету міжнародного договору над внутрішнім законом, сприяючи європейській інтеграції.

Підкреслено нагальність вирішення проблеми в умовах глобалізації та інтеграції України у світовий економічний простір, оскільки правова визначеність і передбачуваність транснаціональних правовідносин є необхідними для розвитку бізнесу та ефективного функціонування міжнародного ринку. Підтверджено, що міжнародні податкові угоди не лише запобігають подвійного оподаткування, а й виступають механізмом гармонізації норм міжнародного приватного права України, створюючи основу для передбачуваних, безпечних і ефективних транснаціональних правовідносин.

Ключові слова: міжнародні податкові угоди, міжнародне приватне право, колізії юрисдикцій, подвійне оподаткування, гармонізація норм, транснаціональні правовідносини.

Shevchenko L.A. International tax agreements as a tool for harmonizing international private law norms in Ukraine.

The article substantiates the role of international tax agreements as an instrument for harmonizing the norms of private international law in Ukraine by eliminating conflicts of jurisdiction in the sphere of private law relations with a foreign element. It has been established that international tax relations, despite the formally public-law nature of taxation, contain private law elements and always include a foreign element, which defines them as a subject of private international law. It has been proven

that double taxation is a manifestation of a conflict of jurisdictions and the imposition of different legal orders on the same subject or object of legal relations, which requires the application of special mechanisms to eliminate conflicts.

It has been established that international tax agreements: serve as a tool for eliminating conflicts by establishing rules for determining tax residency, place of taxation of income, permanent establishment, determination of tax liabilities, and the procedure for applying tax benefits; establish unified rules to avoid double taxation and prevent tax evasion; create direct substantive legal rules that directly regulate tax relations with a foreign element; ensure the predictability of the legal regime for subjects of private law; reduce the overlap of jurisdictions by creating harmonized regulation of private law relations with a foreign element; take precedence over national legislation based on the principle of the primacy of international treaties over domestic law, thereby promoting European integration.

The urgency of the problem in the context of globalization and Ukraine's integration into the global economic space is emphasized, since legal certainty and predictability of transnational legal relations are necessary for business development and the effective functioning of the international market. It has been confirmed that international tax agreements not only prevent double taxation, but also serve as a mechanism for harmonizing the norms of international private law in Ukraine, creating a basis for predictable, secure, and effective transnational legal relations.

Key words: international tax agreements, private international law, conflicts of jurisdiction, double taxation, harmonization of norms, transnational legal relations.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток транскордонних економічних відносин зумовлює істотне ускладнення приватноправових зв'язків за участю фізичних і юридичних осіб різних держав, що, своєю чергою, актуалізує проблематику правового регулювання відносин з іноземним елементом. Однією з найбільш конфліктогенних сфер таких відносин є оподаткування доходів і майна, що одночасно перебуває у фокусі правового регулювання кількох держав. У цьому контексті особливого значення набувають міжнародні податкові угоди, які традиційно розглядаються крізь призму податкового права, однак їх правова природа та функціональне призначення виходять далеко за межі суто фіскального регулювання.

Для міжнародного приватного права важливим є факт наявності іноземного елемента та пов'язаних із ним колізій правопорядків і юрисдикцій. Такі колізії особливо яскраво проявляються у сфері міжнародного оподаткування, де різні держави претендують на право оподатковувати одного й того ж суб'єкта або один і той самий дохід. У цьому сенсі проблема подвійного оподаткування постає як податкова проблема та як колізійна проблема міжнародного приватного права, що потребує узгодженого правового вирішення.

Міжнародні податкові угоди у цьому аспекті виконують функцію спеціального механізму усунення колізій юрисдикцій, замінюючи традиційні колізійні норми міжнародного приватного права уніфікованими матеріально-правовими приписами. Використовуючи такі правові конструкції, як резидентство, постійне представництво, джерело доходу, міжнародні податкові договори фактично формують функціональні аналоги колізійних прив'язок, забезпечуючи передбачуваність правового режиму для учасників приватноправових відносин з іноземним елементом.

В умовах євроінтеграційних процесів та активної участі України в міжнародному податковому співробітництві особливої актуальності набуває питання гармонізації норм міжнародного приватного права шляхом імплементації міжнародних податкових угод у національну правову систему. Водночас у науковій літературі переважає податково-орієнтований підхід до аналізу таких угод, що зумовлює потребу переосмислення їх ролі саме з позицій міжнародного приватного права.

Постає наукова проблема визначення місця та значення міжнародних податкових угод у системі міжнародного приватного права в Україні, з'ясування їх ролі як інструменту гармонізації правового регулювання приватноправових відносин. Розв'язання цієї проблеми має важливе теоретичне та практичне значення для подальшого розвитку міжнародного приватного права в умовах глобалізації та транснаціоналізації економічних процесів.

Стан опрацювання проблематики знаходить відображення в працях вітчизняних науковців, які досліджують питання: гармонізації законодавства України в умовах євроінтеграції (Н. Клещенко [1], Т. Пікуля [1], В. Шамрай [3] та ін.); актуальні питання міжнародного приватного права, пов'язані з гармонізаційними процесами в Європі (В. Нагнибіда [4], Е. Грамацький [5] та ін.); міжнародні відносини оподаткування (В. Зулгарін [6], С. Пирого [7] та ін.).

Метою дослідження є обґрунтування ролі міжнародних податкових угод як інструменту гармонізації норм міжнародного приватного права в Україні шляхом усунення колізій юрисдикцій у сфері приватноправових відносин з іноземним елементом.

Виклад основного матеріалу. Гармонізація норм права являє собою процес зближення національного законодавства з міжнародними стандартами та правом інших держав, що охоплює технічне узгодження норм і інтеграцію правових принципів та має провідне значення в контексті євроінтеграції України [1, с. 29]. Водночас гармонізація виступає результатом і функціональною характеристикою правових процесів та інструментів, спрямованих на зменшення нормативних розбіжностей і подолання внутрішніх суперечностей у правовій системі [2, с. 475].

Доцільно зауважити, що процесам гармонізації міжнародного приватного права, з одного боку, притаманні загальні риси, характерні для аналогічних процесів в інших галузях права, зокрема цивільному, митному, податковому тощо. Водночас специфіка методу міжнародного приватного права, подвійна природа його джерел, а також наявні проблеми розвитку цієї сфери правового регулювання зумовлюють особливий характер гармонізаційних процесів саме в межах міжнародного приватного права. Гармонізація міжнародного приватного права як у межах Європейського Союзу, так і в процесі його узгодження з правовою системою України, безпосередньо впливає, а в окремих випадках і визначає формування підходів до постановки та вирішення основних сучасних проблем цієї галузі в Україні. Інтеграційні процеси у сфері міжнародного приватного права реалізуються через багаторівневу взаємодію: між міжнародним і національним правом; між національними правовими системами різних держав; між окремими елементами, що формують внутрішню структуру національної правової системи [5, с. 127].

Виходячи з вищезазначеного особливого значення набувають ті сфери правового регулювання, в яких гармонізаційні процеси мають як теоретичне, так і виразне прикладне спрямування. Однією з таких сфер є міжнародне оподаткування, що функціонує на перетині міжнародного приватного та публічного права і потребує узгодження національних податкових систем із міжнародними стандартами та договірними зобов'язаннями держав. Саме тут гармонізація виступає необхідною умовою подолання нормативних колізій, забезпечення правової визначеності для суб'єктів транснаціональної економічної діяльності та ефективного розподілу податкових юрисдикцій між державами.

Міжнародні податкові відносини поєднують публічно-правові та приватноправові елементи: держава встановлює податкові зобов'язання та контролює їх виконання, водночас приватні особи здійснюють економічну та інвестиційну діяльність у транснаціональному середовищі, володіють майном і доходами, укладають договори та беруть участь у фінансових операціях. Такі відносини виникають у випадках, коли податкові права та обов'язки суб'єктів регулюються одночасно кількома державними юрисдикціями і завжди включають іноземний елемент, що є визначальною ознакою відносин у сфері міжнародного приватного права. Сучасне розуміння іноземного елемента охоплює національність і правовий статус суб'єктів, їх місце проживання або знаходження, юридичні факти, що стосуються сутності спору, характеристику та місцезнаходження об'єкта правовідносин, а також інші обставини, безпосередньо пов'язані з правовідносинами або спором [4, с. 362].

Колізійність міжнародних податкових відносин проявляється, перш за все, у можливості виникнення подвійного оподаткування, коли однаковий дохід або майно підпадає під юрисдикцію двох або більше держав, що створює конфлікт правопорядків і потребує спеціальних механізмів регулювання. Національні колізійні норми, які традиційно відсилають до застосування права однієї держави, виявляються недостатніми, оскільки кожна держава реалізує власний податковий суверенітет.

Законотворці перебувають у постійному пошуку ефективних моделей регулювання міжнародного оподаткування: активно впроваджуються законодавчі акти, що містять стимулюючі механізми оподаткування, поступово витісняючи підходи, орієнтовані на конфіскаційні норми; формується новий спектр інститутів, діяльність яких зосереджена на соціальній безпеці оподаткування, консолідації податкових платежів, оптимізації інвестиційних можливостей через податкові механізми, доцільний рівень санкцій для неплатників податків, обґрунтований розмір державної податкової підтримки та податкового кредитування [6, с. 237].

Окреслені законодавчі тенденції відображаються в міжнародній податковій практиці України, зокрема у двосторонніх договорах, що регулюють питання уникнення подвійного оподаткування.

Між Україною та іншими державами наразі діє понад сімдесяти двосторонніх угод щодо уникнення подвійного оподаткування. Зокрема, угоди з Іспанією та Японією були підписані ще за часів Союзу РСР і зберігають чинність на підставі статті 7 Закону України «Про правонаступництво України». Водночас Україна припинила дію угод із Сирійською Арабською Республікою, Ісламською Республікою Іран, Російською Федерацією та Республікою Білорусь. Більшість чинних договорів спирається на міжнародні модельні конвенції: Модельну конвенцію ООН щодо уникнення подвійного оподаткування між розвиненими та країнами, що розвиваються [8], та Модельну конвенцію Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) [9] щодо оподаткування доходів і капіталу, яка використовується в Україні. Головна різниця між цими двома підходами полягає в обсязі податкових прав країни-джерела: Модельна конвенція ООН надає країні-джерелу більші можливості для оподаткування, зокрема щодо роялті, виплачуваних резидентами іншої держави, а також підприємницьких доходів нерезидентів, тоді як Модельна конвенція ОЕСР містить більш жорсткі обмеження в цих питаннях [7, с. 239].

Міжнародні податкові угоди є одним із інструментів гармонізації вирішення правових колізій міжнародного приватного права та універсалізації правових стандартів, оскільки вони:

- виступають засобом усунення колізій, встановлюючи правила визначення податкового резидентства, місця оподаткування доходів (зарплати, дивіденди, відсотки, роялті), постійного представництва, визначення податкових зобов'язань та порядку застосування податкових пільг, що замінює складні колізійні норми національного права;

- встановлюють уніфіковані норми для уникнення подвійного оподаткування та запобігання ухиленню від сплати податків, що є їх основною метою, яка реалізується, наприклад, через методи звільнення або кредитування податку, створюючи сприятливі умови для транскордонних операцій, та ін.;

- створюють прямі матеріально-правові норми, які безпосередньо регулюють податкові відносини з іноземним елементом, а не лише вказують, право якої країни застосовувати (як колізійні норми), що полегшує роботу бізнесу та спрощує застосування українського законодавства;

- забезпечують передбачуваність правового режиму для суб'єктів приватного права, встановлюючи чіткі правила розподілу податкових прав між державами, визначаючи критерії резидентства та джерела оподаткування доходів, що дозволяє суб'єктам економічної діяльності планувати фінансові та інвестиційні рішення, мінімізувати податкові ризики та уникати суперечок із державними органами різних юрисдикцій;

- зменшують накладання юрисдикцій, створюючи узгоджене регулювання приватноправових відносин з іноземним елементом, оскільки угоди часто містять процедури «взаємного узгодження», що дозволяють податковим органам двох країн вирішувати спори щодо застосування угоди, зменшуючи ризики для інвесторів;

- мають пріоритет над національним законодавством за принципом пріоритету міжнародного договору над внутрішнім законом, сприяючи європейській інтеграції, оскільки, згідно з українським законодавством, норми ратифікованого міжнародного договору мають пріоритет над нормами національного закону, якщо вони встановлюють інші правила, що забезпечує єдність підходу [3].

Розглянемо приклад судової практики Верховного Суду України щодо застосування міжнародних податкових договорів. У справі № 560/9843/21 ТОВ «Протеїн Інвест» звернулося до українського контролюючого органу щодо застосування пільг із уникнення подвійного оподаткування доходів із джерел за кордоном. Суд підтвердив правомірність використання документів іноземних органів та застосування норм Конвенції між Україною та Францією. Приклад справи № 560/9843/21 демонструє безпосередній вплив міжнародних податкових угод на правовідносини між українським платником та державними органами. У цій справі ТОВ «Протеїн Інвест» представило контролюючим органам належним чином засвідчені документи іноземних держав (Франції та Данії) для застосування пільг із уникнення подвійного оподаткування. Верховний Суд підтвердив правомірність використання таких документів і застосування норм Конвенції між Україною та Францією, зокрема визначення «компетентного органу», що регулює взаємодію суб'єкта господарювання з органами держави-джерела доходів. Таким чином, судова практика ілюструє, як міжнародні податкові угоди стають інструментом регулювання приватних відносин з іноземним елементом, тобто реалізують принципи міжнародного приватного права у сфері оподаткування [10].

Звернемо увагу, що Постанова Пленуму Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних від 19.12.2014 р. № 13 «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя» роз'яснює, що міжнародні договори України, в тому числі податкові, є частиною національного законодавства й підлягають застосуванню судами у випадку протиріч із нормами внутрішнього законодавства, що виступає основою розуміння того, як міжнародні угоди про уникнення подвійного оподаткування стають джерелом права в національних судах у контексті міжнародного приватного права [11].

Згідно з офіційним роз'ясненням Верховного Суду, суди України можуть і повинні застосувати норми міжнародних договорів (зокрема й у сфері оподаткування), якщо вони прямо передбачають інші правила, ніж Закон України «Про міжнародне приватне право», що демонструє конкретний механізм колізійного вирішення між нормами міжнародного договору та внутрішнім правом у спорах з іноземним елементом [11].

Отже, завдяки міжнародним податковим угодам Україна може інтегруватися у глобальний правовий простір, знижуючи правову фрагментацію та підвищуючи передбачуваність правового середовища для транснаціональних відносин. Уніфіковані положення угод виконують функцію правових орієнтирів, які дозволяють замінити класичні колізійні норми на узгоджені матеріально-правові правила, забезпечуючи баланс між державним суверенітетом та правами приватних суб'єктів, а також сприяючи розвитку міжнародного приватного права та підвищенню правової привабливості України у міжнародному середовищі.

Висновки. Проведене дослідження показало, що міжнародні податкові угоди України виконують значно ширшу функцію, ніж просто регулювання фіскальних відносин. Вони є спеціальним механізмом усунення колізій юрисдикцій, що виникають у приватноправових відносинах з іноземним елементом, фактично стають інструментом гармонізації норм міжнародного приватного права, забезпечуючи передбачуваність правового режиму для учасників транснаціональних відносин. Міжнародні податкові угоди виконують функції, які традиційно покладаються на колізійні норми міжнародного приватного права, при цьому створюючи уніфіковані правила щодо резидентства, джерела доходу та постійного представництва, що дозволяє уникнути подвійного оподаткування, забезпечує баланс між державним суверенітетом та правами приватних суб'єктів, а також формує стабільне та узгоджене правове середовище в умовах глобалізації. Міжнародні податкові угоди сприяють гармонізації правового регулювання України з міжнародними стандартами, що підвищує правову визначеність і передбачуваність для учасників приватноправових відносин, створюють передумови для інтеграції України у світовий правовий простір та зміцнюють національну систему міжнародного приватного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Клещенко Н.О. Уніфікація та гармонізація законодавства: порівняльно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 29–31. URL: http://lsej.org.ua/4_2022/5.pdf (дата звернення: 04.01.2026).
2. Пікуля Т.О. Гармонізація законодавства в процесі переговорів про вступ України до європейського союзу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 8. С. 474–476. URL: <https://surl.li/ycangw> (дата звернення: 06.01.2026).
3. Шамрай В.В. До питання доктрини співвідношення міжнародного договору та конституційного права в умовах європейської інтеграції. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 2(11). URL: <https://surl.li/awswkj> (дата звернення: 05.01.2026).
4. Нагнибіда В.І. Проблеми визначення іноземного елементу при вирішенні спорів у міжнародному комерційному арбітражі. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 361–365. URL: <https://surl.li/iqokna> (дата звернення: 03.01.2026).
5. Грамацький Е.М. Актуальні проблеми міжнародного приватного права у світлі гармонізаційних процесів в Європі. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 126–129. URL: <https://surl.li/hrkvsv> (дата звернення: 06.01.2026).
6. Зулгарін В.Г. Актуальні питання оподаткування міжнародної торгівлі. *Актуальні проблеми політики*. 2019. Випуск 64. С. 235–252. URL: <https://surl.li/zrptpw> (дата звернення: 03.01.2026).
7. Пирого С.С. Правова оцінка чинних угод про уникнення подвійного оподаткування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Випуск 82.

- Частина 2. С. 238–244. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/05/40-1.pdf> (дата звернення: 03.01.2026).
8. United Nations Model Double Taxation Convention Between Developed and Developing Countries 2021. United Nations New York, 2021. URL: <https://surl.li/gwgbcm> (дата звернення: 05.01.2026).
 9. Model Tax Convention on Income and on Capital (Updated as of 29 April 2000). OECD Committee on Fiscal Affairs. Volume I. Introduction Model Convention Commentary. URL: <https://surl.li/mkxvjo> (дата звернення: 05.01.2026).
 10. Ханова Р. Міжнародне оподаткування: поточний стан і перспективи. *Верховний суд. Судова влада України*. 12 березня 2024. URL: <https://surl.li/qzmunf> (дата звернення: 07.01.2026).
 11. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних від 19.12.2014 р. № 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/v0013740-14?utm_source=chatgpt.com#Text (дата звернення: 07.01.2026).
 12. Вронська Г. Чи можуть українські суди застосовувати норми права інших країн? *Верховний суд. Судова влада України*. 30 серпня 2019. URL: <https://surl.li/ldbrwz> (дата звернення: 07.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Шевченко Л.А., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії СС ВУ 4.0

УДК 347.61

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.74>

ВІДНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ЗАРУЧИН В ПРОЄКТІ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: ДАНИНА ТРАДИЦІЯМ ЧИ ПОТРЕБА СЬОГОДЕННЯ

Ямковий В.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права,
Державний університет економіки та технологій
ORCID: 0000-0001-5662-7951
e-mail: advokatvladyslav@gmail.com

Ямковий В.І. Відновлення інституту заручин в проєкті Цивільного кодексу України: данина традиціям чи потреба сьогодення.

Стаття присвячена комплексному дослідженню інституту заручин як самобутнього елемента української правової традиції, що історично сформувався на основі поєднання звичаєвого права, релігійних норм і правових звичаїв, притаманних українському суспільству.

У роботі проаналізовано еволюцію правового регулювання заручин на сучасному етапі розвитку сімейного законодавства України. Значну увагу приділено першій спробі відновлення цього інституту в Сімейному кодексі України 2002 року, а також причинам його подальшого вилучення у 2006 році, що було зумовлено впливом проросійських правових орієнтацій та хибним тлумаченням принципу добровільності шлюбу. Доведено, що існування заручин не створює обов'язку вступу в шлюб і не суперечить фундаментальним засадам сімейного права.

Окремо досліджено новели проєкту Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного), в якому інститут заручин отримав нове нормативне закріплення. Проаналізовано розмежування понять «заручені» та «наречені», правову природу взаємної обіцянки укласти шлюб, коло суб'єктів відповідних правовідносин. Обґрунтовується самостійний характер правовідносин, пов'язаних із заручинами, та доцільність їх подальшого розвитку.

У роботі також окремо звертається увага на правові наслідки відмови від укладення шлюбу, на проблемні аспекти правового регулювання майнових наслідків такої відмови, зокрема у частині відшкодування витрат, пов'язаних із приготуванням до шлюбу та весілля, а також розірвання договору дарування у разі отримання подарунків у зв'язку з майбутнім шлюбом. Аргументується необхідність узгодження норм сімейного та цивільного законодавства з метою усунення прогалин і колізій, що можуть виникати у правозастосовній практиці. Наголошується, що відсутність чіткого нормативного закріплення інституту заручин ускладнює ефективний захист прав та інтересів учасників відповідних правовідносин і зумовлює потребу в запровадженні спеціальних правових механізмів їх регулювання.

Зроблено висновок, що відновлення інституту заручин є важливим кроком у напрямі відродження українських правових традицій, забезпечення балансу приватних інтересів та гармонізації національного законодавства з європейськими правовими підходами.

Ключові слова: заручини, взаємна обіцянка укласти шлюб, заручені, наречені, правовідносини, відмова від шлюбу, відшкодування витрат, моральна шкода.

Yamkovyy V.I. Restoration of the institution of engagement in the draft Civil Code of Ukraine: a tribute to tradition or a contemporary necessity.

The article is devoted to a comprehensive study of the institution of engagement as a distinctive element of the Ukrainian legal tradition, which historically developed on the basis of a combination of customary law, religious norms, and legal customs inherent in Ukrainian society.

The paper analyzes the evolution of the legal regulation of engagement at the current stage of development of family law in Ukraine. Particular attention is paid to the first attempt to restore this

institution in the Family Code of Ukraine of 2002, as well as to the reasons for its subsequent removal in 2006, which was caused by the influence of pro-Russian legal orientations and an erroneous interpretation of the principle of voluntary marriage. It is proved that the existence of engagement does not create an obligation to enter into marriage and does not contradict the fundamental principles of family law.

Special attention is given to the novelties of the draft Civil Code of Ukraine (Private Law Code), in which the institution of engagement has received renewed normative consolidation. The article examines the distinction between the concepts of “engaged persons” and “fiancés,” the legal nature of a mutual promise to marry, and the range of subjects of the relevant legal relations. The independent nature of legal relations arising from engagement and the expediency of their further development are substantiated.

The paper also focuses on the legal consequences of refusal to enter into marriage and on problematic aspects of the legal regulation of the property consequences of such refusal, in particular with regard to compensation for expenses related to the preparation for marriage and the wedding, as well as the termination of a gift contract in cases where gifts were received in connection with a future marriage. The necessity of harmonizing family and civil law norms in order to eliminate gaps and conflicts that may arise in law enforcement practice is argued. It is emphasized that the absence of clear normative regulation of the institution of engagement complicates the effective protection of the rights and interests of participants in the relevant legal relations and necessitates the introduction of special legal mechanisms for their regulation.

It is concluded that the restoration of the institution of engagement is an important step toward the revival of Ukrainian legal traditions, ensuring a balance of private interests, and harmonizing national legislation with European legal approaches.

Key words: engagement, mutual promise to marry, engaged persons, fiancés, legal relations, refusal to marry, reimbursement of expenses, moral damage.

Постановка проблеми. На українських землях завжди існувала самобутня правова традиція, що поєднувала Литовські статuti, магдебурзьке право, козацьке звичаєве право тощо. На жаль, російська влада системно нищила українські правові традиції через підміну понять, уніфікацію норм права, заборони та репресії. Спочатку Російська імперія, а потім радянська влада поступово замінила традиційні українські норми права російським імперським, а згодом радянським правом. Як наслідок українське право, яке здебільшого було проєвропейським, втратило свою самобутність та перестало існувати як цілісна система, залишившись лише фольклором. Жертвою такої послідовної політики знищення української самобутності став інститут заручин, який був традиційним елементом української правової культури. Будучи вперше відновлений в сучасному праві в Сімейному Кодексі України, чинному з 01.01.2004, інститут заручин проіснував недовго в правовому полі, зникнувши з нього в грудні 2006 року, внаслідок виключення з кодексу відповідної норми під впливом проросійських віянь у тодішній владі. Однак завдяки процесам рекодифікації цивільного законодавства інститут заручин вкотре отримав право на існування, оскільки унормований в проєкті Кодексу права приватного, а його відновлення може стати реальністю вже найближчим часом, що додає актуальності дослідженню цього питання.

Стан опрацювання проблематики. Сучасному правовому регулюванню інституту заручин донедавна не приділялося окремої уваги, в тому числі у зв'язку з його скасуванням, а тому він розглядався переважно у рамках дослідження шлюбних відносин фахівцями у галузі сімейного та цивільного права, серед яких В. Бошко, І. Жилінкова, С. Муромцева, Г. Матвеев, О. Розгон, З. Ромовська, Л. Савченко, О. Сафончик, Г. Свердлов, Є. Харитонова, С. Шимон, Я. Шевченко, В. Шульгін та інші. Однак внесення на розгляд парламенту проєкту Цивільного кодексу України, в якому інститут заручин отримав нормативне закріплення, знову актуалізувало це питання, яке набуває нового змісту й ознак дискусійності.

Метою даного дослідження є визначення змісту правовідносин, що передують укладенню шлюбу та виникають між особами, які надали взаємну обіцянку укласти шлюб, аналіз ретроспективи розвитку інституту заручин у сучасному сімейному праві України, з'ясування його правової природи, перспектив і доцільності відновлення, а також дослідження особливостей правового регулювання цього інституту на сучасному етапі та у майбутньому законодавстві, зокрема в проєкті Цивільного Кодексу України (далі – проєкт ЦК)[1], в якому регулюванню сімейних правовідносин присвячена Книга шоста «Сімейне право».

Виклад основного матеріалу. Інститут «заручин» був відомим ще римському праву, його поняття походить від латинського «sponsalia», що означає обіцянку, яка здійснюється в усній, вербальній формі [2, с. 286].

Як зазначає Жилінкова І.В., історія свідчить, що у всіх народів вступу до шлюбу передував певний (нерідко досить складний) комплекс взаємопов'язаних дій сторін, порядок здійснення яких визначався правовими звичаями, релігійними, а пізніше й законодавчими нормами. На її думку, основною метою дошлюбної активності потенційного подружжя, їх батьків і родичів було, по-перше, принципове вирішення питання про укладення в майбутньому шлюбу і, по-друге, визначення поточних і перспективних відносин сторін. Згода про вступ у майбутньому до шлюбу називалася угодою, договором, зговором, заручинами тощо, а в рамках церковної юрисдикції - обрученням [3, с. 130, 131].

Історичні джерела свідчать, що незважаючи на особливості так званого передвесільного циклу поведінки українців, які склалися в різних регіонах, він мав цілісну структуру і складався з трьох-чотирьох зустрічей сторін, що бажали вступити до шлюбу, які включали в себе відвідування, сватання, оглядини та заручини. Отже, заручини традиційно були невід'ємною частиною української правової культури, виступаючи зазвичай етапом між сватанням та весіллям.

Відповідно до статті 11 Конституції України[4] передбачено, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури. А тому спроба відновлення в правовому полі інституту заручин, яка вкотре зроблена в проєкті ЦК, сприятиме відновленню історичної справедливості, культурних та правових традицій української нації.

Як відзначалося вище, перша спроба відродити інститут заручин в сучасних реаліях була зроблена в січні 2002 року з прийняттям Сімейного кодексу України[5] (далі – СК України), який набрав чинності 01.01.2004.

Так, частинами 1 та 2 першої редакції ст. 31 СК України, яка мала назву «Заручини», було передбачено, що зарученими вважаються особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу. Заручини не створюють обов'язку вступу в шлюб.

Проте в подальшому вказані дві частини статті 31 СК України було виключено з кодексу на підставі Закону України від 22.12.2006 «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України» [6], а частину 1 статті 28 доповнено абзацом другим, в якому вводилося поняття «наречених», якими визнавалися особи, що подали заяву про реєстрацію шлюбу.

Причиною таких змін, на думку Ромовської З.В., стало те, що на той час над Міністерством юстиції України ще витав руський дух, а тому виключення заручин з СК України стало наслідком рівняння на «північну цивілізацію», адже в кодексі РФ заручин не було. Аргументом для цього стала хибна позиція про те, що порушено принцип добровільності шлюбу, оскільки можливість відшкодування витрат на весілля через відмову від шлюбу примушуватиме нареченого чи наречену до шлюбу, з чим категорично не можна погодитись [7]. Адже як ч. 2 ст. 31 СК України, так і ч. 3 ст. 1488 проєкту ЦК передбачено, що заручини не створюють обов'язку вступу в шлюб, а тому існування цього інституту жодним чином не порушує принцип добровільності шлюбу та не примушує до вступу у нього.

Разом з тим, зауважимо, що існування заручин притаманне для законодавчої практики багатьох держав Європи, в т.ч. Туреччини, Молдови, Грузії, де в тому числі передбачено відшкодування моральної шкоди, пов'язаної з відмовою одного з наречених від шлюбу, на відміну від СК України, яким така можливість ніколи не була передбачена до внесення проєкту ЦК.

Крім того, незважаючи на виключення зі ст. 31 СК України перших двох частин, незмінною лишилася редакція частин 3, 4 вказаної статті, яка передбачає обов'язок особи, яка відмовилася від шлюбу, відшкодувати другій стороні затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля, а також повернути річ, яка була їй подарована у зв'язку з майбутнім шлюбом у разі розірвання договору дарування судом за вимогою дарувальника або відшкодувати її вартість, якщо така річ не зберіглася.

Тобто, виключивши поняття «заручин» та «заручених» й увівши поняття «наречених» в грудні 2006 року, законодавець все одно залишив в СК України правове регулювання майнових відносин, які виникають між потенційним подружжям на етапі, що передує весіллю, але обмежив їх виключно нареченими, як особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу до органів державної реєстрації актів цивільного стану.

В проєкті ЦК заручинам присвячена стаття 1488, яка має відповідну назву. Однією з новел, запропонованих розробниками проєкту є розмежування понять «заручених» та «наречених». На

відміну від першої редакції ст. 31 СК України, яка визначала заручених як осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, тобто фактично ототожнювала їх з нареченими, відповідно до частин 1, 2 ст. 1488 проєкту ЦК його автори визнають зарученими осіб, які надали взаємну обіцянку укласти шлюб, яку може бути виражено усно або письмово, і лише з дня подання заяви про реєстрацію шлюбу заручені набувають статусу наречених. Наведене узгоджується зі змістом ч. 1 ст. 1485 проєкту ЦК, відповідно до якої нареченими є особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу. При цьому в ст. 1488 проєкту ЦК також уточнено, що зарученими можуть бути жінка та чоловік, які досягли шлюбного віку або яким за рішенням суду надано право на шлюб, що є важливим в контексті вікових обмежень реалізації права на шлюб.

На нашу думку, така конкретизація та розмежування суб'єктів цих відносин сприяє більш правильному сприйняттю кола їх учасників.

Такі відносини часто називають передшлюбними, під якими в юридичній літературі розуміють відносини, що за своєю природою виникли між нареченими і можуть припинитися за волею будь-кого з них, не створюючи жодних негативних наслідків для сторони, яка відмовилася від укладання шлюбу [8, с.110, 114]. Проте така класифікація, на наш погляд не є вдалою.

Аналізуючи сутність цих відносин, погодимося з Розгон О.В., яка, зазначаючи, що державна реєстрація шлюбу як процедура, що окреслює момент зміни статусу з наречених на подружжя і свідчить про те, що такі особи можуть перебувати у передшлюбних, а потім у шлюбних відносинах, слушно виокремлює третю самостійну групу правовідносин, спрямованих на влаштування весілля, вважаючи, що це інший вид правовідносин, учасниками яких можуть бути як самі наречені (якщо вони фінансують весілля), так і інші особи, які витрачають на нього свої гроші або інше майно [9, с. 246, 247].

Подібною позиції дотримується і Кириченко Т.С., яка виділяє поряд із шлюбними відносинами, які виникають між подружжям, правовідносини, спрямовані на влаштування весілля, підставою виникнення яких, на її думку, є договір про витрати, пов'язані з приготуванням до весілля та реєстрації шлюбу [10, с.110]. Проте Розгон О.В., класифікуючи договори у сімейному праві, вважає що договори, пов'язані із приготуванням до державної реєстрації шлюбу та весілля, які вона називає передшлюбними, належать до окремих договорів, які не є договорами у сімейному праві, а опосередковано пов'язані з сімейними відносинами [9, с.66]. Вищевказані позиції підлягають уточненню в контексті змін в правовому регулюванні заручин, що передбачені в проєкті ЦК.

Перш за все у зв'язку з наведеним постає питання: чи можна вважати взаємну обіцянку укласти шлюб договором, оскільки загальновизнаного нормативного визначення поняття «взаємна обіцянка» як окремого юридичного терміну не існує, так само як його не вироблено і в юридичній літературі.

Якщо розглядати обіцянку як волевиявлення особи про майбутню дію або утримання від дії, що потенційно може мати правові наслідки, то взаємна обіцянка – це домовленість, за якою сторони погоджують свої наміри та юридичні наслідки. Однак вважати таку взаємну обіцянку договором навряд чи можна. Цивільне право традиційно визнає договором домовленість двох або більше сторін, спрямовану на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків. Зміст договору становить сукупність погоджених між сторонами умов, які традиційно в літературі поділяють на істотні, звичайні та випадкові. Заручини як взаємна обіцянка (домовленість про намір укласти шлюб) таких умов може не містити. Натомість відсутність договору, пов'язаного із приготуванням до державної реєстрації шлюбу та весілля, не повинна виключати можливість на відшкодування витрат, що понесені у зв'язку з приготуванням до шлюбу та весілля, а це можливо саме завдяки існуванню спеціальної норми про заручини, необхідність введення якої є беззаперечною.

Крім того, на нашу думку, доречно в системі сімейних правовідносин окремо виділити такий їх вид, як відносини, пов'язані із заручинами, які не можна вважати суто передшлюбними та слід визначити як правові відносини, які виникають на підставі усної або письмової взаємної обіцянки укласти шлюб та учасниками яких можуть бути як самі заручені або наречені, так і в деяких випадках інші особи (батьки, піклувальники тощо), якщо вони фінансують приготування до шлюбу та весілля і несуть пов'язані з цим витрати за рахунок власних коштів та майна.

Звуження кола учасників цих правовідносин лише до потенційного подружжя, на нашу думку, залишить поза правовим регулюванням інтереси інших осіб, які нести будуть витрати у зв'язку з приготуванням до шлюбу та весілля, оскільки право на відшкодування цих витрат відповідно до

закону матимуть тільки заручені, а загальні норми про відшкодування збитків не поширюватимуться на ці відносини.

У зв'язку з цим, дозволимо собі не погодитися з позицією Кириченко Т.С. про те, що виключення норм про заручини зі ст. 31 СК України не змінило суті справи й правових наслідків, оскільки подання заяви до органів державної реєстрації актів цивільного стану парою є юридичним фактом і тягне за собою певні юридичні наслідки, які зі зміною статусу осіб із «заручених» на «наречених» не змінилися, та ці наслідки пов'язані з відмовою одного із наречених від подальшого укладення шлюбу [10, с. 110].

На нашу думку, відповідні правові наслідки напряму залежать від існування інституту заручин та його нормативного визначення і закріплення. Так, аналізуючи, зміст частин 4, 5 ст. 1488 ЦК України, які містять наслідки відмови від укладення шлюбу, відзначимо, що він на перший погляд істотно не відрізняється від змісту частин 3, 4 ст. 31 діючого СК України. Так, в обох випадках норма права унікає вживання термінів «наречена» чи «заручена» особа, згадуючи особу, яка відмовилася від укладення шлюбу. Проте, на відміну від чинного закону, проєкт ЦК передбачає три важливі новели:

по-перше, зазначено, що обов'язок відшкодувати другій стороні витрати, що понесені нею у зв'язку з приготуванням до шлюбу та весілля виникає саме в особи, яка відмовилася від укладення шлюбу після заручин. Це означає, що можливість настання відповідних правових наслідків, передбачених вказаною нормою, допускається тільки за наявності заручин;

по-друге, вперше передбачено обов'язок не лише відшкодувати витрати, але і компенсувати моральну шкоду, чого раніше не було передбачено діючим законодавством. Вважаємо це положення прогресивним, адже матеріальна сатисфакція моральної шкоди давно стала невід'ємною складовою механізму захисту особистих немайнових прав. Очевидно, що відмова від укладення шлюбу, особливо безпосередньо напередодні чи в день реєстрації шлюбу завдає важкого удару по гідності другого нареченого, а тому наявність пов'язаних з цим душевних страждань також є очевидною;

по-третє, термін «затрати» в статті замінено «витратами», що понесені у зв'язку з приготуванням до шлюбу та весілля, адже наразі йдеться саме про понесені витрати, а не встановлення майнових санкцій за відмову від шлюбу, що суперечило б принципам свободи шлюбу. Тобто йдеться не про відповідальність за відмову від реєстрації шлюбу, а саме про відшкодування фактичних витрат, понесених на приготування до шлюбу та весілля (платежів за послуги на організацію урочистого святкування, вартості весільного вбрання, аксесуарів та атрибутики тощо), що не збігаються з поняттям реальних збитків, наведеним в п. 1 ч. 2 ст. 22 ЦК України, пов'язаним з втратами майнового характеру. Крім того, оскільки відмова від реєстрації шлюбу є правом кожного з заручених чи наречених, то порушення права в разі такої відмови не виникає, що виключає протиправність діяння та застосування до вказаних відносин загальних положень закону про деліктні зобов'язання. Саме тому відшкодуванню вказаних витрат має слугувати спеціальна норма про заручини, потреба запровадження якої очевидною.

Також відзначимо, що в проєкті доречно розширено перелік підстав, які звільняють від обов'язку відшкодувати витрати у зв'язку з приготуванням до шлюбу та весілля, зокрема додано до них приховання зміни статі, перебування у фактичному сімейному союзі, попередньому шлюбі тощо. Втім слід зауважити, що як в чинному законі, так і в проєкті цей перелік підстав не є вичерпним, а тому питання звільнення від обов'язку відшкодування витрат на підготовку до шлюбу та весілля має вирішуватися в кожному випадку окремо залежно від конкретних обставин справи, і скоріш за все ці підстави визначатиме суд, адже найімовірніше вирішення цього питання завершиться судовим спором.

Окремо слід зупинитися на наслідках відмови від укладення шлюбу для особи, яка одержала подарунок у зв'язку з майбутнім шлюбом. Як в чинному законі, так і в проєкті ЦК передбачено, що договір дарування за вимогою дарувальника може бути розірвано судом. У разі розірвання договору особа зобов'язана повернути річ, яка була їй подарована, а якщо та не збереглася, – відшкодувати її вартість.

Однак, ані ст. 727 чинного ЦК України, присвячена розірванню договору дарування на вимогу дарувальника, ані ст. 954 проєкту ЦК, що має аналогічну назву, не містять такої підстави для розірвання договору дарування, як відмова від шлюбу особи, яка одержала подарунок у зв'язку з майбутнім шлюбом, що може ускладнити на практиці вирішення такого спору судом, а тому, на нашу думку, норми ЦК України про розірвання договору дарування слід доповнити окремою підставою, яка б кореспондувала зі згаданою вище нормою сімейного права.

Висновки. Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що відродження інституту заручин у правовому полі України є не лише даниною українським правовим традиціям та відновленням історичної справедливості, але й нагальною потребою сьогодення. Заручини є важливим правовим механізмом, покликаним захистити майнові та особисті права не лише осіб, які дали взаємну обіцянку укласти шлюб, але й майнові інтереси інших осіб, які несуть витрати, у зв'язку з приготуванням до шлюбу та весілля заручених. Норми проєкту ЦК не лише дозволяють відновити інститут заручин, що вже існував в СК України, а значною мірою вдосконалять його, доповнивши раніше існуючі норми прогресивними новелами. Наведене в проєкті правове регулювання відносин, пов'язаних із заручинами, цілком відповідає потребам сьогодення та враховуватиме кращі традиції законодавчої практики країн Європи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проєкт Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного): законопроєкт № 14394 від 22.01.2026. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/69528> (дата звернення 03.02.2026).
2. Литвинов В.Д., Скорина Л.П. Латино-український словник. 500 крилатих висловів. Тексти. К.: Ін доєвропа, 1993. 320 с.
3. Жилінкова І. В. Інститут заручин: далеке минуле і найближче майбутнє. Вісник *Академії правових наук України*. 2001. № 4(27). С. 130–138.
4. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 04.02.2026).
5. Сімейний кодекс України: Кодекс України; Кодекс, Закон від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2947-14> (дата звернення: 04.02.2026).
6. Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України: Закон України від 22.12.2006 № 524-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/524-16> (дата звернення: 04.02.2026).
7. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: історія – кризь сльози. 24.05.2024. URL: <https://www.hsa.org.ua/lectors/romovska-zorislava-vasilivna/articles/simeinii-kodeks-ukrayini-istoriia-kriz-slyozi> (дата звернення: 04.02.2026).
8. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар [Текст] / І.В. Жилінкова, В.К. Антошкіна, Н.А. Д'ячкова та ін.; за ред. І.В. Жилінкової. Х.: Інформ.-прав. центр «Ксилон», 2008. 855 с
9. Розгон О.В. Договори у сімейному праві України [Текст]: монографія. К.: Ін Юре, 2018. 301 с.
10. Сімейне право: підручник / за заг. ред. В.А. Кройтора та В.Ю. Євко; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 512 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.02.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Ямковий В.І., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПРАВО

Випуск 93

Частина 1

*Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта*

Підписано до друку 05.03.2026. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 30,23. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»